



*[The page contains dense handwritten text in French, which is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side. The handwriting appears to be from the 18th or 19th century.]*



Коп-томддук  
сызгарналар  
жанады



*«Мәдени мұра»  
Мемлекеттік бағдарламасының  
кітап сериялары  
Қазақстан Республикасының  
тұңғыш Президенті  
Нұрсұлтан Назарбаевтың  
бастамасы бойынша  
шығарылып отыр*





**«МӘДЕНИ МҮРА»  
БАҒДАРЛАМАСЫ  
ҚОҒАМДЫҚ  
КЕҢЕСІНІҢ  
МҮШЕЛЕРІ**

**М.С. Әшімбаев, кеңес төрағасы**

**Ә.А. Асқаров, жауапты хатшы**

**С.А. Абдрахманов**

**Б.Ғ. Аяған**

**М.Қ. Әбусейітова**

**С.Е. Әжіғали**

**Н. Әлімбаев**

**М.М. Әуезов**

**К.М. Байпақов**

**Т.О. Балықбаев**

**Ғ. Есім**

**Б. Жақып**

**С.А. Қасқабасов**

**М.Қ. Қойгелдиев**

**М.А. Құл-Мұхаммед**

**С.Ф. Мәжитов**

**А. Мұхамедиұлы**

**Д.Қ. Мыңбай**

**Ә.Н. Нысанбаев**

**Қ. Салғара**

**З. Самашев**

**Р.Х. Сариева**

**Қ.С. Сұлтанов**

**Қ.Қ. Тұяқбаев**

**Ж.Қ. Түймебаев**

**К.Ш. Хұсайынов**

# Шоқан Уәлиханов

*Көп томдық  
шығармалар  
жинағы*

*Екінші том*



Алматы  
2010



Шоқан УӘЛИХАНОВ

УДК 910  
ББК 26.8 г  
У 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі  
«Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасы

Ғылыми редактор:  
Көшім Есмағамбетов

Уәлиханов Ш.Ш.

У 17 Көп томдық шығармалар жинағы. / Шоқан Уәлиханов —  
Алматы: «Толағай групп». 2010. Т. 2. — 464 б.

ISBN 978-601-280-067-8

Қазақ халқының көрнекті ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың көп-томдық шығармалар жинағының екінші томына оның шығармашылық және ғылыми ойының шарықтаған 1856–1857 жж. жазылған еңбектері топтастырылды.

Томда ғалымның Қазақстан, Орта Азия және Шығыс Түркістанның тарихы, географиясы мен этнографиясы, деректануы бойынша жазылған ғылыми еңбектері жинақталып берілді. Бұл еңбектерде Ресейдің Батыс Қытаймен саяси және сауда қарым-қатынасы сипатталған, Қазақстан, Орта және Орталық Азия аумағын қоныстанған түркі халықтарының этникалық тарихы көрініс тапқан дәйекті материалдар берілген.

Кітап 1985 ж. Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институты дайындаған Ш. Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағының негізінде қазақ тіліне аударылып, жарияланып отыр.

Басылымда қазіргі уақыттың талаптарына сәйкес, грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктер ескеріле отырып, иллюстрациялар, карталар, кең көлемді түсіндірмелер берілген.

Кітап жалпы оқырман қауымға арналған.

43173

УДК 910  
ББК 26.8 г

ISBN 978-601-280-067-8 — (т. 2)  
ISBN 978-601-280-065-4

© Қазақ кеңес энциклопедиясының  
Бас редакциясы, 1984  
© «Толағай групп», 2010

Северо-Казахстанская  
областная библиотека  
им. С. МУКАНОВА  
г. Петропавл



**Жобаның үйлестірушісі:**

Е.Б. Саиров

**Редакциялық алқа:**

Қ.С. Алдажұманов

М.Қ. Әбусейітова

М.М. Әуезов

Ә.С. Бейсенова

Ә.Б. Ғали

С.З. Зиманов

Т.Е. Жабелова

К. Л. Есмағамбетов

Б.Е. Көмеков (*жауапты редактор*)

С.А. Қасқабасов

С.Ф. Мәжитов

С.К. Өтениязов

Е.Б. Саиров

А. Сарым

Е.Ж. Уәлиханов

**Құрастырушылар:**

Х.А. Аргынбаев

К.А. Біржанов

А.Б. Қалышев

Н.Е. Масанов

**Аудармашы:**

Д.Е. Медерова



## РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНАН

Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағының екінші томына хронологиялық жүйе бойынша 1856–1857 жылдары жазылған еңбектері кірді.

Бұл еңбектерін Ш. Уәлиханов әдеби деректерді, Омбы мұрағатын зерттеу, бірнеше мәрте Жетісу мен Ыстықкөлге, сондай-ақ Қытайдың Батыс провинциясына және 1856 ж. Құлжа қаласына барған сапарларының нәтижесінде жазған.

Бірінші бөлімге 1856–1857 жж. жазылған еңбектері: “Қырғыздар туралы жазбалар”, “Көкетай ханның өлімі және оның асы”, “Қазақ шежіресі” атты мақалалары енді.

Бұл еңбектерде Батыс Сібір, Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы жайлы мәліметтер, қазақ халқының тарихи аңыз-әңгімелері, этникалық (рулық) тұрғыдан қоныстануы, экономикасы, географиясы, этнографиясы, мәдениеті мен тұрмысы, салт-дәстүрі, фольклоры туралы қызықты мағлұматтар қамтылған.

Екінші бөлімге “Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа қаласы” (1856 ж. Құлжа қаласына сапар жазбалары) атты жұмысы, “Қытай империясының Батыс өлкесі туралы” және “Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы” деп аталатын екі көлемді мақалалары енген. Бұл еңбектерінің үшеуі де 1856 ж. жазылған.

Құлжаға сапар күнделігінде Ш. Уәлихановтың жол бойы алған әсерлері баяндалған, өлкенің әкімшілік басқарылуына сипаттама беріліп, Шығыс Түркістан қалаларының өзін-өзі басқаруына көп көңіл бөлінген. Мұнда Батыс Қытайдағы түрлі халықтардың мәдениеті мен тұрмысы тарихының негізгі кезеңдері суреттелген, олардың ерте заманнан ХІХ ғасырға дейінгі өзара мәдени байланыстары көрсетіліп, Батыс Қытайдың шекаралық аудандарында тұратын ұйғыр, сибо, солон, қалмақ және басқа тайпалардың шаруашылығы мен тұрмыс салты сипатталған.

“Қытай империясының Батыс өлкесі туралы” мақаласы өлкенің әкімшілік құрылымы, Шығыс Түркістанның ерте заманнан Қытай жаулап алғанға дейінгі саяси тарихымен таныс-





тырады. Еңбектің басым бөлігі Ш. Уәлихановтың қайта ой елегінен өткізген қытайлық және ортаазиялық (Әбілғазы) дереккөздердің негізінде жазылған.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Ресей мен Қытайдың сауда тарихына қысқаша шолу жасалған және даладағы сауда мен қазақтардың жүк тасу кәсібі туралы мәліметтер беретін “Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы” мақаласы да ерекше көңіл аударарлық еңбек.

Сонымен қатар бұл томға негізінен Қытаймен және Жоңғар хандықтарымен қарым-қатынас тарихына қатысты алғашқы жазбалар, естеліктер, шағын мақалалар енген.

Екінші том мәтіні Ш. Уәлихановтың Ә.Х. Марғұлан (“Қазақ шежіресі”, “Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа қаласы” (1856 ж. Құлжа қаласына сапар жазбалары), “Қытай империясының Батыс өлкесі туралы” және т.б.), М.С. Тұрсынова (“Қырғыздар туралы жазбалар”, “Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы” және т.б.), Г.Н. Уәлиханов (“Көкетай ханның өлімі және оның асы”) дайындап 1961–1972 жылдары жарық көрген материалдарына негізделген.

Аталмыш томның мәтіні мен түсіндірмелері бойынша қосымша жұмыстарды Е.А. Масановтың материалдарын пайдалана отырып дайындағандар: Х.А. Арғынбаев, К.А. Біржанов, Н.Е. Масанов, А.Б. Қалышев.

Көркем суреттерін С.К. Өтениязов пен К.А. Власов әзірлеген. Көрсеткіштерін К.А. Біржанов, А.Б. Қалышев, Д.Х. Қармышева және Е.Д. Оразбеков түзген.

Қазақ тіліне аударған Д. Медерова.





## ҚЫРҒЫЗДАР ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР<sup>1</sup>

### Кіріспе

[59a] Қара қырғыздар өздерін жай «қырғыз» деп атайды және осы атауымен олар бүкіл ортаазиялық мұсылмандарға мәлім. Тек қырғыз-қайсақтар кейде оларды киген киімдерінің түр-түсіне орай ақ қалпақты [деген теңеумен] және қаралар деп сыпайы сын есімдерді қосып атайды. Соңғы, қара деген эпитет түсінік беруді талап етеді. Генеалогиялық тұрғыдан еске түсірсек, қырғыз-қайсақтар екі түрлі нәсілге жатады: бірі — күн нұрынан жаралған асыл текті ақсүйектер, екіншісі — табиғаттан тыс тылсым күштің қатысынсыз, қарапайым пендеден туылған құл-құтандар<sup>\*1</sup> деп аталатын қара халық. Асыл текті ақсүйектерді құрайтын сұлтандардың түпкі нәсілі табиғаттан тыс, күн нұрынан жаралған болса, ал жай халық (қара сүйек) өзінің түпкі ата-тегін қарапайым пенде Алаш деп санайды. Қара қырғыздардың билеушілері де, жай қырғыздардың да түпкі атасы бір және шыққан тегі ажырағысыз бір тұтас халықты (demos) құрайды. [Қырғыздардың] бұл тамаша өзгешеліктері [өздеріне] қазақтардың ерекше назарын аударып келгені әбден түсінікті. Оларға «ди́кокаменные, за́каменные» деген эпитеттерді орыстар қырғыз-қайсақтардан ажырату үшін берген және бұл эпитет олардың жерлерінің орографиялық қасиеттері мен ерекшеліктерін де сипаттайды. Қытайлар жергілікті қырғыздарға ешбір қатысы жоқ, мүлдем белгісіз бір атты таңып, бурут деп атайды, оларды шығыс буруттар және батыс буруттар деп бөледі.

### Қара қырғыздар ордасының аумағы. Шекарасы мен жер кеңістігі

Қырғыз тайпасы өзінің таралуына қарай Орта Азияның ұлан-ғайыр кеңістігін алып жатыр және оңтүстікке қарай созыла мекендейді. Қара қырғыздардың ұрпақтары Ыстықкөлден Фиссар мен Бадахшанға дейін, Созақтан Ақсу мен Үш-Түр-

<sup>\*1</sup> Дәлірек айтсақ: *құл-құтандар* — төменгі топ, қарапайым адам, жай халық.



фанға дейін шашырай қоныстанған. Болор тауының адам аяғы баспайтын шатқалдары мен сол таудың Қытай, Қоқан, Қаратегін, Фиссар мен Бадахшан жерлеріндегі тарамдарда бір-бірінен оңаша оқшаулана көшіп-қонып жүрген қырғыздарда ешқандай саяси бірлік жоқ, тіпті қоныстанған жерлерінің шалғайлығына байланысты рулық қарым-қатынастары күшін жойған. Қырғыз тайпасының бұлай шашырап қоныстануы тамаша факт.

Қырғыздар таулы жоталардың орналасу бағытын бойлай қоныс тепкен, сондықтан олардың ұрпақтарының басым көпшілігінің шоғырланып жиналған [жері] Сыр мен Әму дарияларының жоғарғы ағысындағы көгалды таулы өңір мен Алай жотасының арасындағы тау тобы. Сол жерден бастап олар Тянь-Шань<sup>2</sup> мен Алатау жүйелерін бойлап, солтүстікке қарай қоныстанады да, Мұзтау мен [596] Белуртау шындарының үстін баса, оңтүстікке қарай тереңдей кіріп, көлденең жатқан Гиндукуш жүйелеріне жете мекендейді.

Бүгінгі беймәлім жағдайда және олардың мекен еткен жерлерінің алыстығынан бүкіл қырғыз тайпасының халық санын анықтау тіпті мүмкін емес. Тіпті қырғыздардың өздері өз ордаларының басты-басты руларының атын [да], санын [да] білмейді. Ыстықкөлде қоныстанған қырғыздардың ұрпақтары оңтүстік-шығыстағы туыстарымен ешқандай байланыстары да жоқ, тек бірін-бірі сырттан естіп қана біледі, бір-бірі жөніндегі ұғымдары өте күңгірт әрі жаңсақ. Жалпы алыс оңтүстіктегі қырғыздардың рулары туралы мәліметімізді әлі де [толықтыра түсеміз] деп санаймыз. Біздің ойымызша, барлық қырғыз тайпасы сан жағынан<sup>\*2</sup>...

[66a] Қара қырғыз ордаларының рулары, Азияның мал баққан басқа халықтарға сияқты, бір-бірінен бөлек және тәуелсіз бірнеше ұрпақтарға бөлінеді. [Олардың] қоныстары бүкіл Куен-Лун қыратын алып жатыр, яғни Орта Азия жотасы деп аталатын Бадахшан мен Памир үстіртінен бастап Шу өзені және Ыстықкөлге дейін, одан әрі Ілеге құятын Текес өзеніне дейін созылады. Осы себепті қара қырғыздардың мекен-жайын нақты анықтап шығу қиын, тіпті мүмкін емес. Бізде қырғыздардың «жері» деп Ыстық[көл] мен оны айнала қоршаған тау-жоталарды айтады. Қытайлықтар буруттарды Анцидиян мен Қашғар арасындағы тауларда көшіп-қонып жүреді дейді. Бұл екі пікірдің екеуі де шындық. Шын мәнінде, руларының басым бөлігінің орталық қонысы Әндіжан төңірегінде және осы жерден Шу өзеніне дейін солтүстікке созылған тауларда, батысында Шыршық, шығысында қытайдың Ақсу, Үш<sup>\*3</sup> және

<sup>\*2</sup> Мәтінде сандық мәліметтер көрсетілмеген. Қолжазбаның шетінде Уәлихановтың қолымен «саны жағынан» деп жазған ескертпесі бар.

<sup>\*3</sup> Үш — Қашғариядағы Үш-Тұрфан қаласының қысқаша атауы.





Қашғар, оңтүстігінде Бадахшанға дейінгі жерлерде орналасқан. Бұл жерлерде қырғыздардың оң<sup>\*4</sup> бөлігі мен сол<sup>\*5</sup> бөлігінің баршасы және «отыз уул»<sup>\*6</sup> деген атпен белгілі рулары көшіп-қонып жүреді.

Кіші Бұхара маңы мен Қашғар, Ақсу мен Тұрфан аралығында шоңбағыштың (Ақсу), шерік (Үш) пен найманның (Қашғар) көптеген ұрпақтары қоныстанған. Сарыкөлде (Памир) найман мен қыпшақ рулары тұрады. Бірақ бұл жерлер Қокан иелігіне, ал Шығыс Түркістан Қытай [иелігіне] қарайтындықтан, дұрысы саналады [десе] болар еді, онда тәуелсіз үш рудың мекенжайы ретінде Ыстықкөл көлі қара қырғыздардың жері немесе қоныстары деп, мүмкін, нақты әділ аталған. Шалғайда қоныстанған қара қырғыздар Қокан [мен] Қытайға соншалықты тәуелді емес, олар болар-болмас алым-салық төлеп тұрады, бірақ оның есесіне жақын көрші отырғандықтан және ұдайы қактығысу [нәтижесінде] әндіжандық қара қырғыздар қокандықтардың әсеріне мүлдем бағынышты болды, тіпті тілі мен дәстүрінің өзі сарттарға жақын. Талас, Шу бойында көшіп жүрген саяқтар мен солтылар көп заманнан бері қокандықтармен аралас-қоралас, жақын болып кеткен. Куен-Луннің қарлы шыңы мен жабайы қалшалар<sup>3</sup> иелігіне



*Ле өзені мен Ыстықкөл көлінің алабы.  
Қарындаш. 1856 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті.*

\*4 Оң — оң қанат.

\*5 Сол — сол қанат.

\*6 Отыз ұрпақ.





жақын жерлерде көшіп-қонып жүрген қара қырғыздардың таудағы ұрпақтарының ешбір үкіметке бағынбайтыны былай тұрсын, тіпті жерінің таулылығына, дәстүрінің өте жабайылығына байланысты оларға ортаазиялық саудагерлердің өзі некен-саяқ қатынайды. Оларды Памирде көрген Борнс<sup>4</sup> пен Вуд<sup>5</sup> Ыстықкөл маңындағы қандастарына мүлде ұқсамайды деп өзгеше суреттейді. Оның айтуынша<sup>\*7</sup>...

\* \* \*

[49a] Шындығында қара қырғыздар ордасы Ыстықкөл мен оның төңірегіндегі аңғарлардан: солтүстігінде — күнгей, оңтүстігінде — теріскейден құралады. Көлді айнала қабырғалар тәрізді қоршап тұрған Қырғыз Алатауынан<sup>6</sup> сыртқы жерлердің барлығы: солтүстік-батыста Үлкен орда қазақтары, оңтүстігі мен шығысында Қокан ханы, шығысында Қытайға тиісті жерлер немесе дұрысын [айтсақ], [ол жерлерге] ие болғысы келеді. Бірақ олардың мұндай ниеттеріне қарамастан, қара қырғыздардың басым бөлігі қазіргі кезде, ал кейбір рулары ежелден бері өз тауларынан сыртқа асып, басқа елдердің жерлерінде көшіп-қонып жүрген, сол елдердің иелерімен амалсыз санасады, дегенмен оларға бағыныштылығы болмашы ғана алым-салық төлеумен шектелетінін айтуымыз керек. Ыстықкөл маңындағы жерлерде бұғы руы, сарыбағыш пен саяқ руларының бір бөлігі қыстайды, басқалары ел есінде жоқ заманнан бері: солтылар Шу бойында, бағыштар Тұрфан мен Қашғар жолында, шеріктер мен саяқтар Атбасы маңында қыстайды. Сол қанат бөлігі Нарын мен Шыршық өзенін бойлай, [49b] оңтүстігіндегі Бадахшанға дейінгі аралықты алып жатыр<sup>\*8</sup>. Бұғы руы жазғы жайлауда Қарқара тауы мен Қытайға дейін, Іленің шындары мен Текес өзеніне дейін барады. Солай болсын, біз қара қырғыздардың өз жерін, яғни көлінің аңғарлары мен қоршаған тауларын суреттеуге көшеміз; бір-бірімен байланысты болуы үшін олармен шектесетін аймақтар мен қоныстар туралы білетінімізді айтып беруге тырысамыз. Қырғыз жерінің солтүстік бөлігі мен Ыстықкөл көлі туралы мәліметтерді сол жерлерде болып, көзімізбен көріп, жинадық, ал Күнгей Алатау тауларының оңтүстік сырты мен ондағы өзендер туралы деректердің бір бөлігін естіп-білгенімізден және бір бөлігін 1824 жылы Қашғарда болған Семей саудагерінің<sup>7</sup> ... <sup>\*9</sup> жазбаларынан алып отырмыз. Ыстықкөл аңғарын алып жатқан кеңістік туралы онда Бас штабтың бұйрығы бойынша Дербес сібір корпусы түсіріп жатқан карта дайын болған соң айтуға болар.

\*7 Автордың үзінді келтіру ниеті жүзеге аспаған.

\*8 Борнс оларды Памир өңірінде көрген (Уәлихановтың ескертпесі).

\*9 Көпестің фамилиясы берілмеген.



[526] Ыстықкөл көлі қара қырғыздар ордасының қыстауы ғана. Олар бұл жерге бидай себеді де, егін жинайтын кезге дейін малдарын маса да, сона да мазаламайтын салқын шатқалдарға кетеді. Жырғалаңнан Ақсу мен Қызылсуға дейін бұғы руы тұрады, солтүстігін сарыбағыштар жайлайды. Жырғалаң өзенінің бойында мал азығы үшін шөп шүйгін деп саналады, [сондықтан] ол жерді малды қыстатуға сақтайды. Көл маңындағы жазық жерлер, әсіресе Жырғалаң аңғары жазда қысқы мал тебіндетуге сақталады. Ал көктемгі және күзгі жайылым ретінде малды арытып жіберетін шыбыншіркейі жоқ салқын тау асулары пайдаланылады. Әрине, қыста ықтасын әрі азық болатын қамысы да жоқ жерде жазғы жайлау тек қана өзендер сағасы, көк шөпке толы тау асулары болатыны түсінікті.

[47a] Ыстықкөл көлінде көшіп-қонып жүрген қара қырғыздардың бұғы руының рубасысы Боранбай манап өзі басқарып отырған он мың үйден тұратын руды ертіп, 1856 жылы<sup>8</sup> Ресейге бодан болған. Қара қырғыздардың өтініші бойынша оларға ант бергізу үшін және Ыстықкөл көлін картаға түсіру үшін пристав подполковник Хоментовскийдің<sup>9</sup> басқаруымен казак отряды жіберілген.

Экспедиция екі ай бойы көлдің солтүстік-шығыс бөлігін Ақсу мен Зауқы өзендеріне дейін барлап үлгерді және екі шақырымдық масштабта аймақтың жобасы қағаз бетіне түсірілді. Біз осы экспедицияға қатыстық, екі ай бойы қара қырғыздардың арасында болып, әсіресе олардың әдет-ғұрпы мен тілін үйрене отырып, өртүрлі жақсы деректер жинадық. Қара қырғыздар Қытай Түркістанындағы жеті шаһардың қарапайым халқының тіліне ұқсас келетін түркі тілінің ерекше диалектінде сөйлейді. [476] Тіл жағынан олар өздеріне дейінгі белгілі болған тілдердің ешқайсысына ұқсамайды және сөздерінде көп қолданылмайтын, не басқа тілдерде жоқ сөздер көп ұшырасады, етістіктің септелуі мен жіктелуінде өзіндік грамматикалық ерекшеліктер бар.

Осыған дейін «Қоғам жазбаларында» («Записки Общества») жарияланған үзінділер бойынша, Фишер<sup>10</sup> мен Левшин мәліметтері арқылы ғылыми әлемде қалыптасқан олар туралы Оңтүстік Сібірден қоныс аударғандар деген пікірге қара қырғыздардың аңыздары мүлдем және біршама дәлелді түрде қарама-қайшы келеді. Орта Азияның, әсіресе, қара қырғыздар сияқты әлі де танымал емес халықтары жайлы өртүрлі деректер өте қызықтыратынын білгендіктен, Азияны зерттеу әрекетіне кіріскен Географиялық қоғамға, мен, азиялық ретінде, өз жазбаларым арқылы көмектеспей<sup>\*10</sup> отыра алмаймын.

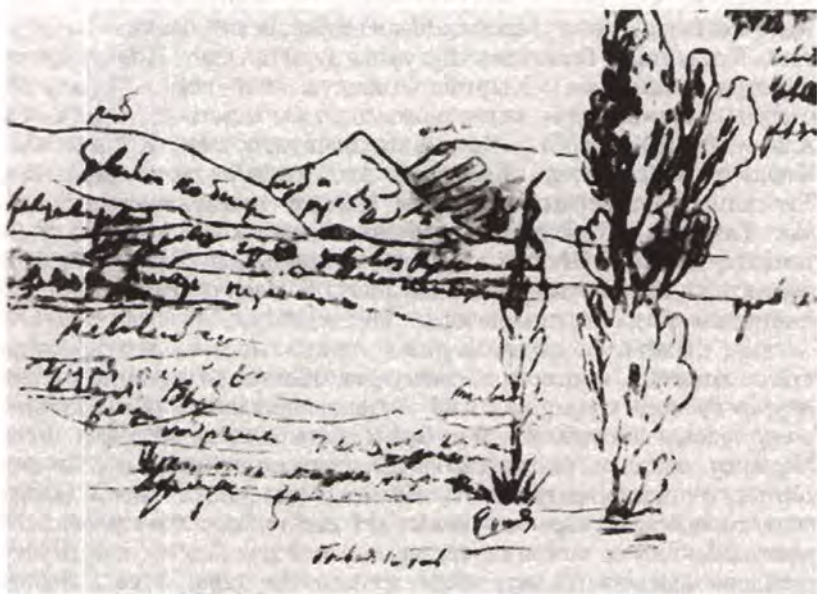
<sup>\*10</sup> Яғни, ұсыну мағынасында.





Тянь-Шань мен Ыстықкөл көлі бассейнін  
географиялық очеркі

[47а] Соңғы жылдардағы географияның қол жеткізген үлкен жетістіктеріне қарамастан Орталық Азияның шығыс бөлігі, нақты айтқанда, Орталық Азия қыраты өзінің әлемдік жанартауларымен, жұмбақ халқымен күні [бүгінге] дейін адам аяғы аттап баспаған жер, яғни terra incognita\*<sup>11</sup> болып қала береді. Ішкі Африка мен Австралияға саяхаттар, ержүрек саяхатшылардың ғылымда ашқан ұлы жаңалықтары жайлы хабарларды жыл сайын оқып танданамыз, бірақ осы [уақытқа] дейін Ішкі Азияны зерттеуге бірде-бір талпыныс жасалмапты. Шынымен, адамзат бесігі — Азия Африкаға қарағанда маңызсыз болғаны ма? Ыстық құмы қуырған, жыртқыш аңдары ұлыған Африкаға қарағанда Әму мен Сырдың бастау шыңына көтерілу шынымен қиын болғаны ма?.. Жалпы, Азияға ерекше көңіл аударған ағылшындар оны зерттеп-білуге бірнеше рет талпынып көрді. [Шығыс-үнді] кампаниясының лейтенанты Вуд 1837 ж.<sup>11</sup> Памирде болды, екі адам...<sup>12</sup> Хотан мен Тибетке келді<sup>12</sup>. Біздерге, орыстарға өзіміздің көршіміз Орта Азияны зерттеу ісіне немқұрайды қарау кешірімсіз-ақ. Орталық Азиядағы



Пирамида тәріздес бөйтеректер.  
Қарындаш. 1856 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті.

\*<sup>11</sup> Белгісіз жер, көріп-білмеген аймақ (лат.)

\*<sup>12</sup> Бұдан әрі сөздері түсініксіз.





біздің ең шеткі нүктеміз Верный бекінісі қырғыз Алатауының табан астында, шыңның дәл солтүстік баурайында орналасқан. Дегенмен, Орыстың Географиялық қоғамы құрылғалы бері аз-ғана мерзімнің ішінде Азия жерін зерттеу ісі өркендей түсті. “Қоғамның жазбаларында”, кездейсоқ болса да, [Қырғыздар туралы мәліметтер]<sup>13</sup>, Азия жайлы қомақты мақала<sup>14</sup> және [Ыстықкөл көлінің] картасы жарияланды.

Орта Азияны ғылыми тұрғыдан зерттеудің қажеттілігі Азия жерін тынымсыз саяхаттаушы Платон Чихачевтің<sup>15</sup> мақаласында анық айтылған.

[476] **Ыстықкөл көлінің картасы туралы.** 1851 жылы Ханыков<sup>16</sup> мырза соңғы уақытта жүргізілген зерттеулер мен түсірімдер негізінде Ыстықкөлдің және оны 40° пен 48° о.е. және 86°—102° ш.б. (Ферро) аралығында қоршаған айналасының картасын сызды. Карта Бас штабтың бұйрығымен жасалған жаңа түсірімдер туралы мәліметтер алынғаннан кейін 1853 жылы [қайта] сызылды<sup>17</sup>.

[49a] **Таулар.** Ыстықкөлдің айналасы жан-жағынан Күнгей және Қырғыз Алатауы деп аталған биік қарлы таулармен қоршалған. Қырғыз Алатауы тауларының оңтүстігі әртүрлі атаулармен аталған таулар тізбегімен, Белуртау сілемдерімен жалғасқан. Осылайша, Аму-Алайдың бір қапталын қоршаған Қашғар-Даван және Теректі-Даван тауларынан бастап Тоңмұрын, Тойынтау, Теректітау Кутурмытау, Ишекарт, Шахқорым таулары жалғасып, Қырғыз Алатауы тізбегімен Зауқы\*<sup>13</sup> өзеніне қарама-қарсы жерде ұштасады. Өз кезегінде, Солтүстік Алатау\*<sup>14</sup> Шу мен Сыр-Нарын өзендері арасынан Кетпентөбе, Қарабура, Кендіртау, Боралдай атты тармақтарға таралып, Түркістан қаласының маңындағы Қаратау тауларымен аяқталады; Үшқоңыр, Теректас, Ырғайтық, Теріс және Мүзбел атты тағы бір тармақ Шудың оң жақ жағалауынан батысқа қарай жалғасып, Балқаштың оңтүстік шегінде аяқталады. Солтүстік Алатаудан солтүстік-шығысқа ... бөлінеді\*<sup>15</sup>.

[48a] Шығысқа қарай Күнгей Алатау мен Қырғыз Алатау түйісе отырып, көптеген тармақтарға бөлінеді, олардың ішінде Мұзар-Даван, Сырт негізгісі болып табылады. [Ол] Іленің ұшар басын бөледі де, бір бөлігі батысқа қарай Ақсу мен Мұзарсу өзендерінің арасындағы алапқа жайылады. Жалпы Ыстықкөл жанындағы солтүстікке, шығысқа, батысқа және оңтүстікке қарай таралған кеңістікті етектерінен бастау алатын өзендермен аттас көптеген таулар қиып өтеді. Текес пен Шуем өзендері арасындағы кеңістікте жатқан Қарқара, Текес, Лаба-

\*13 Жергілікті атауы: *Джуука ө.*

\*14 Солтүстік Алатау деп отырғанымыз *Күнгей Алатау*.

\*15 Қолжазбада бос орын қалдырылған. Шамасы, Жонғар Алатауы туралы айтылуы тиіс еді.



сы, Күшмұрын, Темірлік, Қулық, Торайғыр, Соғоты және Бұғыты таулары негізінен Қырғыз Алатауының басты тармақтары болып табылады. Шелек өзенінің ұшар басы ұсақ тізбектермен қоршалған және қиылған тау аңғарын (үстіртін) құрайды. Олардың ішінде Асы, Арқалық, Бақалы, Сауысқандық және т.б. жазғы қонысқа өте ыңғайлы. Олардың арасындағы ең жоғарғы нүкте Талғардың Таушоқы шоқысы болып саналады. [Ыстықкөл] бүкіл ортаазиялық жалпақ қыраттың табанында жатыр, себебі ол теңіз деңгейінен соншалық жоғары орналасқан. Қырғыз Алатау таулары Күнгей Алатаудан әлдеқайда биік. Күнгей Алатау Кетпентөбе тізбегі батысқа қарай бөлінгеннен кейін аласа жота тәрізді көлді айнала қоршаған, ол Торайғыр деп аталады. Жотаның шыңын мәңгі қар жапқан, жаз бойына ерімейді. Күнгейдің Қырғыз Алатауымен түйіскен жерінде, Түп<sup>\*16</sup> ағысының бойында Қарқара аңғарымен жалғасатын ені бір шақырым жіңішке алап пайда бола отырып, олардың биіктігі аласа бола бастайды.

Мен атап өткендей, қара қырғыздардың ордасын құраған жерлердің түйіні — Ыстықкөл, ыстық сөзі татар тілінде жылы дегенді білдіреді. Жыл бойы суы мұз боп қатпайтын болғандықтан ол осылай аталған. Оның айналасы шамамен 450 шақырымға жуық, ұзындығы 200 және енінің ең үлкені 80 шақырымға дейін деп болжайды. Қырғыздардың айтуынша, оны жылдам жүріспен алты күнде айналып өтуге болады екен. Көлдің суы ащы және тұзды, теңіз суы секілді ішуге жарамсыз. Оның жағалауын құмды, шырғанақ, бүрген тәрізді бұталы өсімдік басқан. Қырғыздар айтқандай, оның тереңдігі «қол жеткізбейтіндей». Көлдің бетінде үздіксіз өршеленген толқындар тұрып, [кеменін] жүзуіне қиындықтар туғызады. Аңыздар және көлден табылған заттар осы жерде бұрын болған жер сілкінісі немесе жанартаудан қалған естеліктер<sup>\*17</sup> болып табылады. Шынында да, [486] күкірттің иісі мен көлден атқылаған жанартау лавасы осыған дәлел, таулардың түзілуінің өзінде де метаморфистикалық элемент байқалады. Көлді қоршап тұрған аңғарлар таулардың табандары болып келеді. Солтүстік баурайында оның кей тұстарының ені 5 шақырымнан аспайды және көптеген жерлерінде мүйістердің жағалауға жақын тұрғаны сонша, нәтижесінде тар өткел пайда болады. Жер топырағының басым бөлігі саз балшықты, кейбір жерлерінде тастар, ірі құмдар кездеседі. Оңтүстік жағалауы солтүстік жағалаудан әлдеқайда кең, ені алты шақырымға дейін жетеді. Жалпы, оңтүстік жағалауда өсімдіктер қалың және егіншілікке өте ыңғайлы, ал Керсеңгірден Күтемалдыға дейін солтүстік жағалауы тастақты жер, тіпті атпен жүргенде қиындық тудырады.

\*16 Жоғарғы мәтінді қараңыз.

\*17 Жобалап оқылды.





Көлдің пішіні сопақша, эллипсис тәрізді, тек Түп пен Жырғалаң өзендері оның солтүстік шетінде екі үлкен шығанақты құрайды. Олардан пайда болған Куксе-Холосун мүйісі жіңішке бұрым тәрізді, көлге әлдеқайда тереңдеп ене түскен. Сондай-ақ, оңтүстік жағалауда Қарабұлын мүйісі ойлы-қырлы жерлерді құрайды. Осы мүйіске қарама-қарсы жерде көлдің ені 30 шақырым және сол жерден бастап оның ені үлкейе бастайды. Сарыбұлақ пен Құрметті өзендері құйылған жерде адам аяғы баспастай әрі қоршаған батпақтың саздылығымен ерекшеленентін кішкентай түбек пайда болады. 1854 жылы өзара қақтығыс кезінде бір ауыл сол жерге жасырынып, талап-тонаудан аман қалған. Оған барар бір жол Құрметті мен Керсеңгір өзендерінің құйылатын жерінде. Таулар көлге жақын орналасқан. (Сазбатпақ арқылы көлге қарай ағатын Қарабатпақ өзені де табиғи қамалға ұқсас).

Қырғыздардың айтуынша, көлдің суы азая бастаған. Осылай, Керсеңгірдің маңындағы жол қазір көлдің бұрынғы түбімен өтеді.

Ыстықкөл көліне таудың қарлы шыңдарынан ағатын көптеген өзендер құйылады. Олардың ағысы жылдам, түбі тасты. Олардың тау арқылы ағып өтетін жағалауларында барбарис, тобылғы, қарақат, ырғай және т.б. өртүрлі бұталар өскен, шыршалы орманмен жабылған жартастар пайда болған.

[51a] Жазық алқапқа ағып шыққан жерінде олардың жылдамдығы азаяды да, жағалаулары ашылып, кей жерлерде бөріжидек бұталары кездеседі. Кез-келген уақытта кешіп өтуге ыңғайлы. Тау қарлары еріген тамыз айында су деңгейі көтеріледі. Ағыстарының ең ұзақтығы 70-тен 90 шақырымға дейін. Ең басты және көлемді [өзендер] — Түп пен Жырғалаң.

[496] Ыстықкөлге құйылатын өзендердің атаулары.

Теріскей (оңтүстік) жағынан: 1. Жырғалаң. 2. Үш-Ақсу (Түрген-Ақсу, Керегетас-Ақсу және қайнары жылы Арасанды-Ақсу). 3. Қаракөл, Ырлық (Ертік), Шелпек, Жетіөгіз, Қызылсу, Зауқы, Тышқан, Тегірменді, Жарылшақ, Танма, Тосар, Қоңырөлең (саз), Алабаш шатқалы (саз), Күтемалды.

Күнгей (солтүстік) жағынан: 1-ші Түп, оған: Тобылғыоты, Ақтасты, Кеңсу, Шоңтас, Құрымды, Құсша, Талдыбұлақ, Жіңішке, төрт Шат және Қарабатпақ, екі Сарыбұлақ, Құрметті, Ишаната, Қарандызды, Күйдіргі, Ойтал, Дінбұлақ, Үш-Ұрықты (Шоң-Ұрықты, Бас-Ұрықты), Үш-Байсорын, Жарғылшық, Екі-Ақсу, Қарабурыл, Кисеңгір (Қалың-Сеңгір), Шоңтал, Құлжамүйіз, Торайғыр (кішкентай көл), Соғоты, Талдыбұлақ және Күтемалды құяды.

\* \* \*

[66a] Қытайлықтарда Куен-Лун (Ав. бойынша Цян-Лун<sup>18</sup>), Жебе таулар, ал мұсылмандарда Белуртау мен Мұзтау немесе





жай Болор тауы деген атаулармен белгілі ортаазиялық таулы қыраттың негізі болған мұзды қыраттың бөлігі\*<sup>18</sup> Орталық Азия үстіртін құрайды және Татарияның екі өзені\*<sup>19</sup>: Әмү және Арал теңізіне құятын Сырдың, Лоб-Норға (Жұлдызды теңіз) құятын Эргол дарияның бастауы болып табылады. Одан [Куен-Луннан] көптеген тараулар бөлінеді. Солтүстік шығыста [онымен] Тянь-Шань (Аспан таулары) деп аталатын негізгі таулы жота түйіседі де, солтүстігінде Ақсу мен Үш қалаларынан өтіп, шығысқа қарай бағыт алады, одан Комул мен Үрімші қалаларына дейін жалғасады. [666] Гиндукуштан солтүстікке қарай жайылған, Орта Азиялық үстірт қыраттың негізін құрайтын және Болор жотасы деген атаумен немесе қытайша Куен-Лун (Цун-Лин – Жебе таулар), болмаса Мұзтау және Белуртау деген атаумен танымал, жергілікті халық Теректі, Қашғар-Даван, Тонмұрын, Түйінтақ және Көгүртіктау деп атайтын таулардың мұзды жотасы солтүстік шығыста Арғутау тізбегі арқылы қытайлықтар Тянь-Шань (Аспан таулары) деп атайтын қарлы таулар жотасымен түйіседі. Кейде Бэй-Шань\*<sup>20</sup> (Ақ таулар), Сюэ-Шань (Қарлы таулар) деп аталатын Тянь-Шань жотасы алдымен NO-SW-қа, содан кейін тіке бағытпен батыстан шығысқа қарай шамамен 6000 ли қашықтыққа дейін созылады. Қытайдың география ілімінде оның бірнеше жергілікті атаулары бар: Саваци-Тау (Аксудан солтүстікте қарай), Мусуртау немесе Мұзарт-Даван (қытай тілінде Бинь-Шань), Құлжа мен Үш және Ақсу қалаларының арасындағы жолдың бойымен 44° [с.] солтүстік ендікте, Хан-Тәңірі-Ола (Кучадан солтүстікке қарай), Нарт-Даван, Эбту-Даван, Хатун-Богдо-Ола, Алакуй-Ола, Богдо-Ола (Үрімші мен Комулдың\*<sup>21</sup> арасында), сөйтіп Баркөлге дейін жалғасады. Қытайлықтардың айтуынша, Үрімшіге жақын Богдо-Ола тауларында және [Хан]-Тәңіріден Кучаға қарай оңтүстікте Ешкібастау деген атаумен бөлінетін тармақта жанартау кратерлері – үрімші, ішінен көп мөлшерде саф күкірт бөлініп шығатын күл үңгірлері бар.

Орталық Азияның жанартаулары жөніндегі мәселе әлі шешілген жоқ, бірақ гөп онда емес: қытайлықтарда Саваци-Даван деген моңғолша атаумен танымал Тянь-Шань жотасының бір бөлігі Мұзарт-Даванмен жалғасып, Ыстықкөлдін оңтүстік жағалауымен өтеді, жергілікті халық оны Қырғыз Алатауы\*<sup>22</sup> деп атайды. Сонымен, Сібір және Орынбор корпустарының штабтарында сызылған Орта Азия карталарынан белгілі таулар қытайдың Саваци-Тауына сәйкес келетін әйгілі Тянь-Шань жотасының жергілікті атауының мәні болып табылады. Куен-Лун-

\*<sup>18</sup> Жол арасында Эргол деп жазылған

\*<sup>19</sup> Кейінгі екі сөз түсініксіз.

\*<sup>20</sup> Бэй-Шань – Тянь-Шаньның оңтүстік-шығыс бөлігі.

\*<sup>21</sup> Хами қаласының ұйғырша атауы.

\*<sup>22</sup> Соңындағы № 6 түсіндірмені қараңыз.







*Буам асуынан қарағандағы Тянь-Шань тауы шыңдарының көрінісі.  
Топограф М. Сироткин салған сурет. 1856.*

нан Әму мен Сыр өзендерінің жоғарғы бастаулары бойымен көптеген қарлы сілемдер бөлінеді. Олардан жан-жағынан қоршай таулар кесіп өтетін Альпі елінің таулы сілемдері құралған, сондықтан ең жоғарғы нүктелерінің атауларынан басқа, жоталардың ортақ атауы жоқ. Теректі-Даваннан Сырдарияның оңтүстік жағалауымен Сырдың тармақтарын Әмудариядан бөлетін Алай-Даван таулы жотасы өтеді. Тянь-Шаньнан, немесе Қырғыз Алатауынан бастап Нарын мен Шоламан өзендерінің арасынан Кугарт сілемдер тізбегі жалғасады. Басқа Кетпентөбе жотасы Шу, Талас өзендерінің және Сырдың тармақтарын бөледі. Одан Күнегерат, Кетпентөбе деген атаумен Жумгол, Кендер-Даван, Чанаш бастау алған; ол Талас пен Жумгол, содан кейін Шыршық пен Сыр өзендерінің арасымен жалғасады. (Шыршық өзені Алай тауларынан бастау алады)\*<sup>23</sup>. Алайдың\*<sup>24</sup> солтүстік-шығысына қарай Перовский\*<sup>25</sup> фортының маңында Қаратау тауларымен түйісетін Қарабура тауы

\*<sup>23</sup> Шыршық Талас Алатауынан бастау алады.

\*<sup>24</sup> Дұрысы: Талас Алатауының солтүстігінде, мұнда Алай деп қате аталған.

\*<sup>25</sup> Дұрысы: Әулие-Ата (қазіргі Тараз) қаласының оңтүстік-батысына қарай.



бөлініп шыққан. Кетпентөбеден солтүстікке қарай Алабел, Құмарал, Күмістау деп аталатын және Талас өзеніне қосылатын жерде, Кушай бұлақтары бастау алатын Құмбел деп аталатын қарлы таулар сілемі өтеді. Құмбел Шу және Талас өзендерінің арасындағы Аспара деп аталатын, батысқа қарай бағытталған Қарабалта тауларымен ұштасады. Бұл таулардың барлығын мәңгі қар басқан, буырқанған ағыстары бар, шатқалды тау өрімін құрайды. Олардың ішіндегі ең биігі Кендер-Даван болып табылады. Қаратау, Боралдай және басқа таулар едәуір аласа болып келеді.

[67a] Жергілікті халық Қырғыз Алатауы деп атаған Тянь-Шаньның бір бөлігі өзінің сілемдері арқылы батыста Ақадырмен және шығыста Текестау және Қарқара тауларымен, солтүстікте Ыстықкөлді айнала қоршаған Күнгей Алатау тауларымен түйіседі. Күнгей Алатау мен Солтүстік Алатаудың да қапталдары едәуір төмендеген. Бұл таулар бедерінің сипаттамалық ерекшелігі — бір ортақ нүктеде байланысқан екі параллель жотаға екі жақты бөлінуі. Қырғыз Алатауының ең жоғарғы нүктесі болып табылатын Талғардың Таушоқы тауынан екі өзен бастау алады: олардың бірі Шелек, тура шығысқа қарай бағыт алады және қапталға жақын жерде солтүстікке бұрылады да, Ілеге құяды; екіншісі — Кебін, немесе Кемін батысқа қарай ағып, Шуға құяды. Жоғарғы Шелек алқабы Кебін алқабы сияқты бойлық қимамен жоталарды екіге: солтүстік және оңтүстік тізбектерге [бөледі], және алып Күнгей Алатау пластикасында өзіндік ерекше маңызды рөл атқарады. Сонымен, Күнгей Алатау тауларының оңтүстік тізбегі батыста Торайғырдың оңтүстігіндегі таулармен, шығыста Санташ тауы арқылы Тянь-Шаньмен түйіседі. Күнгей Алатаудың солтүстік тізбегі шығыста Талғардан бастап көптеген тармақтарға бөлінеді және өзендер қимасымен бірнеше таулы үстірт құрады. Далашық және Бақалы деп аталатын бір тізбегі жоғарғы Шелек пен Жіңішке өзені арасынан өтеді; екіншісі: Арқалық пен Сауысқандық Жіңішке мен Асы арасынан өтеді. Асы мен Боқай тізбектері Бұғыты мен Соғоты тауларының батысында шеткі сілемді құрайды; олардан Шелек өзені арқылы бөлініп жатыр және сол таулардың жалғасы болып табылады, ал Торайғыр тауы\*<sup>26</sup> — Бақалы тауының жалғасы. Алатаудың\*<sup>27</sup> солтүстік етегі де жергілікті халықтың қойған атауынан өзгеше аталады: Талғар мен Есік алқаптарының арасында жатқан қарлы нүктенің поэтикалық аты бар — ол Қыземшек, Түрген мен Үшшабдар арасында — Шөладыр, әрі қарай Абдра-Текше және т.с.с. Батыста Сары-Шұбар, Кендік, Сеңгір, Сұйықтөбе, Үшкеңгір, Беріктас, Қордай және Аңырақай деп аталатын

\*<sup>26</sup> Келесі бір сөзі түсініксіз.

\*<sup>27</sup> *Іле Алатауы.*





Күнгей Алатаудың солтүстік тізбегі Шудың оң жақ жағалауымен жалғасып, Балқаш көлінің оңтүстік шегіндегі Хантау құмды төбелерімен аяқталады. Іленің оңтүстік жағалауымен Текес пен [Іленің] арасынан оның ағысына параллель өтетін және Іле қытайлары Нань-Шань (Оңтүстік таулар) деп атайтын таулар жотасының Темірлік және Қуулық батыс шектері Күнгей Алатаудың оңтүстік тізбегімен түйіскендей болып тұрады; Үш-Меркінің биіктеу келген керемет жазығы (plateau<sup>\*28</sup>) мойнақ тәрізді. Шарын өзені Қуулықтың батыс шегін ойып шығады да, Тиекташ деген атаумен танымал терең құзды құрайды. Меркі өзендері биіктеу мойнақтың бойымен қатар аға отырып, қазындыға құяды. Солтүстік Күнгей Алатаудың бүкіл тау жүйесі Іле өзенінің көлемді алқабы арқылы Кіші Алатау<sup>\*29</sup> тауларынан мүлде бөлінеді. Бұл Кіші Алатау Алтын Емел деп аталады, ол Іле өзеніне Шелек құйған қарама-қарсы тұсқа жақын жатыр, содан кейін батысқа қарайтын аласа жота Шолақ деп аталған жерден бұрылады, содан кейін Түрген өзенінің құйылысына жақын жерде аяқталады. Қара қырғыздар жерлерінің орографиялық очеркі осындай.

Гидрографика тұрғысынан олардың [қырғыздардың] қоныстары Орталық Азиядағы үш негізгі және қарама-қайшы өзендер: батыс жағынан Сырдария мен Шу, Лоб-Норға құятын Эргол мен Тарым және Балқашқа құятын Іле өзендері жүйесіне жатады. Ыстықкөл мен оның су алабы табиғи және белгілі жүйеден құралады<sup>\*30</sup>.

**Лоб-Норға (Жұлдызды теңізге)** құятын Эргол өзенінің су алабы. Эргол-Гол мен Қарадария<sup>\*31</sup> алты негізгі өзеннен құралады. Төменсу немесе Қашғар-Дария өзені Куен-Лун жотасынан, Қашғар-Даван тауларынан бірнеше сағалармен бастау алады. Олардың [676] ішінде ең танымалдары: Тогрмучук және Яманъяр. Оған жоғарғы ағыстарында көптеген тау өзендері құяды, олардың ішінде ерекше көлемділері: Артыш пен Қызылдария (сол жағынан құйылады). Яркенд-Дария немесе Яркенд-Естан екі сағасымен ежелгі Серлек [қалашығынан] жоғары орналасқан Куен-Лун жотасынан бастау алады. Оң жағынан Нань-Шань<sup>\*32</sup> тауларының солтүстік баурайынан ағатын Тинкза, Обстан өзендері құяды. Хотан-Дария өзені

<sup>\*28</sup> Plateau (плато, франц.) — жоғары беті тегіс кейде толқынды немесе тік ылди болып келген биіктеу жазық.

<sup>\*29</sup> Жоңғар Алатауы.

<sup>\*30</sup> Әмудария туралы. Бірақ жаңа деректердің жоқтығынан, бұрынғы мәліметтердің аздығынан біз еш нәрсе айта алмаймыз (Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*31</sup> Дұрысы: Қашғар-Дария.

<sup>\*32</sup> Сонымен қатар тарихи карталарда: Ниманьчи-Ола, Ниманьчи-Таг деп көрсетілген.



Нань-Шань тауларының солтүстік баурайынан басталады. Ол Урунқаш және Қарақаш атты екі өзеннен тұрады.

Ақсу-Дария Тянь-Шань тауларының оңтүстік баурайынан (Қырғыз Алатауының Мұзартпен қосылған жерінде) Көкірім деген атаумен ағады. Өзенге оң жағынан Мұзарсу, сол жағынан Ирғыршақ, Қайын, Қапшағай және Көкшал құяды.

Ақсу-Дария өзенінің Қашғар-Дариямен, Яркенд және Хотан-Дариямен қосылған жерінде, Аралсу шатқалында өзеннің аты Тераместан<sup>\*33</sup> болып өзгереді. Оң жағынан Укет-Гол, немесе Шаяр-Дария және Куча-Дария, немесе Ешкебаш-Гол өзендері құйғаннан кейін Эргол өзеніне айналады да, солтүстік жағынан Хайду өзені құйғаннан кейін Лоб-Нормен тоғысады.

Лоб-Нор көлінің (105° ш.б. және 43° с.е.) ұзындығы 400 ли, ені 300 лиге дейін жетеді. Оның айналасын жер асты суын атқылай ағатын бұлақтар қоршаған. Қытайлықтардың пікірінше, бұл көлдің суы жер астынан ағады және Сары өзен — Хуанхэнің<sup>\*34</sup> бастауы болып табылады. Бұл мәліметтер қытай дереккөздерінен алынғандықтан, жергілікті халықтың айтқандарына қарағанда көбірек шындыққа сай келетіні сөзсіз. Қытай үкіметі 1764 жылы Жоңғарияны, 1794 жылы Шығыс Түркістанды қол астына қаратқаннан кейін әртүрлі өлкелердің (пункттердің) географиялық сипаттамасын беру және олардың тұрғылықты жерін анықтау үшін еуропалық миссионерлердің бақылауымен ғылыми комитет құрғаны белгілі.

**Сырдария өзенінің жүйесі.** Сыр өзені екі: Нарын мен Гулишан<sup>\*35</sup> өзендерінен құралады. Қытайлықтар Нарын-Гол деп атап негізгі өзен санаған Нарын Қырғыз Алатауының оңтүстік баурайындағы екі тармақтан: Баскауң және Көкектен бастау алады. Ол Гулишанмен қосылғанға дейін аяқ баспайтын тау арқылы ағады, оған көптеген тау қайнарлары мен өзендері құяды, олардың оң жағындағы Жумголата (Әндіжанға қарама-қарсы жағынан құйылады) және сол жағындағы — оның жоғарғы бөліктерінде, Құртқа қорғанынан жоғары құйылатын Атбасы тамаша көрінісімен ерекшеленеді. Жумгол Кетментау тауларынан, ал Атбасы — Тойынтау тауларының Болор жотасынан бастау алады. Нарын ағысының жылдамдығы өте жоғары, оның ені 150 сажынға дейін жетеді. Гулишан өзені Тасмұрын тауынан бастау алады, оған көптеген өзендер құяды, осы өзендердің маңыздылары — сол жағынан қосылатын Үш, Таш-Ата және Бұлақбашы. Гулишан мен Нарын қосылғаннан

<sup>\*33</sup> Тарым.

<sup>\*34</sup> Қараңыз: [Н.Я. Бичурин]. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*35</sup> Қазіргі Қарадария.





кейін өзеннің аты Сырдария болып өзгереді. Қоқан мен Әндіжанның маңында Сыр бірнеше салаларға, каналдарға бөлінген. Олардың ішінде Сыр мен Гулишанды қосатын Ханарық пен Шахрихан өзендері ерекше.

Сырға құятын өзендердің ішінде оң жақтағы Шанаш тауынан аққан тамаша Анкра<sup>\*36</sup> өзені бар. Шыршық екі: Салайғыр және Салар тармақтарымен Алай тауынан ағады. Ағысы өте жылдам және ұзындығы 300 шақырым. Жергілікті халықтың айтуынша, оның суының құрамында алтын аралас құм бар. [68a] Ташкент қаласы осы өзен маңында орналасқан және әрі қарай...

Сырдария өзені алдымен батысқа қарай ағады да, Ходжент<sup>\*37</sup> қаласының төменгі жағында солтүстік-батысқа<sup>\*38</sup> бұрылып, Ақмешіт<sup>19</sup> шатқалына дейін жеткен соң, ағысын батысқа қарай өзгертеді, содан кейін қамыс қаптаған екі қайран қойнауға айнала отырып Арал теңізіне құяды. Өзеннің орташа ұзындығы 90-нан 140 сажынға жетеді және одан да асып кетеді, тереңдігі 3,5 сажын, ал төменгі жақтарында одан да жоғары. Суының дәмі жағымды. Оның ағысы әсіресе маусым айында өте жылдам, минутына 30 және 34 сажын. Оның жоғарғы жағы өте құнарлы. Оның қайнар көздері мен Атбашы жағалауларында қара қырғыздардың бай егістіктері бар.

Қоқан мен Ташкентте жеміс ағаштар өседі, мақта, тұт ағашы және жүзім өсіріледі. Арал теңізіне жақындаған сайын жердің топырағы өзгереді: топырағы құмды, кей жерлерде саз балшықты және ұсақ тас араласып, тұз сіңген. Өзен арнасын Қосқорған шатқалынан бастап қалың қамыс басқан, ал [оның] маңы құнарсыз. Тек емен ормандары ғана бар. Синазка (*Sexoalii anabasis*) мен сыпырғыш (гребенщик) көп өседі. Шөптерден тек ши, жусан және ебелек бар.

Сырдың ағысы тұнық, арнасынан арғы бетке өту өте ыңғайлы, бірақ жергілікті тұрғындардың ол үшін қолданатын құралдары өте жұпыны. Тіпті жоғарғы ағысында өткелдер жоқ. Нарынның кей жерлерінде қара қырғыздар қайықтарды қолданады.

**Шу және Талас өзендерінің су алаптары.** Шу мен Талас өзендері жеке-жеке су алабынан тұрады.

Талас өзені үш Үш-Қошой өзендерінен құралады. Жоғарғы Қошой Крумбел тауынан, Екіншісі [Ортаншысы] — Құмаралдан, Күмістаудан және Үшіншісі [Төменгісі] — Алабел тауынан бастау алады. Талас өзені Нілдіата шатқалының жоғарғы жағында екі салаға бөлініп, Кеңкөл аралын құрайды. Қоқан қамалы Әулие-Атадан жоғары, Нілдіата мен Ботамойнақ шатқалының арасында оған сол жағынан Күркіреуік пен

\*36 Шатқал жотасынан бастау алатын *Ангрен өзені*.

\*37 Дұрысы: *Ходжент*.

\*38 Кейінгі бір сөзі түсініксіз.





*Шу алабы. Топограф М. Сироткин салған сурет. 1856.*

Бақажыр өзендері құйылады. Талас Қаракөл көліне құяды. Қаракөл көлінің кесе-көлденең ені 36 шақырымға дейін және көптеген аралдары бар.

Аса-Дуду өзені Қарабура тауларынан бастау алып, Ақкөл немесе Билікөл көліне құяды. Ол Талас және Шыршықтың аралығында ағады<sup>20</sup>.

Шу өзені **Кетпентөбе** (Жумголдың бастауы) тауының шығыс баурайынан бастау алады да, Қошқарата деп аталып, солтүстік-шығысқа тура Ыстықкөлге қарай ағады, бірақ оған төрт шақырымдай қашықтықта кенеттен солтүстік-батысқа қарай бұрылады. Семенов мырзаның зерттеуі бойынша, Ыстықкөлден<sup>\*39</sup> ағып шыққан Шуға құяды-мыс деп саналған Күтемалды өзені шағын жасанды канал — арық болып табылады, ол Ыстықкөлге құяды. [686] Шудың жоғарғы ағысында көптеген өзендер құяды, олардың ішінде ерекшесі: Шоң-Кебін, немесе Кемін (Үлкен Кебін). Ол Күнгей Алатау тауларының ең жоғарғы нүктесі, Талғар шыңынан бастау алады, біз айтып өткеніміздей, батысқа қарай бағытталған ағысымен кесе-көлденең жазықты құрайды және Күнгей Алатау тауларының орналасуында маңызды рөл атқарады. Кіші Кебін Қаскелең (Ілеге құятын) бастау алатын қарлы шыңнан және Үлкен Кебінге құятын Кебін қайнарынан бастау алады. Жалаңаш, Қарасу (Күнгей Алатауының солтүстік тізбегінен ағып шығатын), Қаштек<sup>\*40</sup>, Қарақоңыз, Ағынықатты, Майбұлақ және Пішпек пен Токмақ қорғандарының арасымен Шуға құятын басқа да ұсақ өзендер осындай керемет ағысымен шатқал құрайды, әрі олар арқылы Пішпек пен Токмаққа негізгі

<sup>\*39</sup> Нифонтьев (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*40</sup> Дұрысы: *Қастек*.





жолдар өтеді. Ал оң жағынан бұрынғы Сали-Қорғаннан жоғары Кіндіктас пен Далақайнар деп аталатын екі ұзын өзен құяды. Біріншісі Қордай мен Мүзбелден, екіншісі – Аңырақайдан бастау алады. Шуға сол жағынан Теректі, Хокукиз, Жел-Арық (барлығы Аныршақ тауынан) құяды. Жел-Арық Кебіннің құйған жеріне қарама-қарсы тұста құяды. Әрі қарай Тоқмақ пен Пішпектің арасында: Қызылсу, Шамса, Есіката, Аларша (бұл өзен де Пішпек арқылы өтеді) жалғасады. Одан әрі Соқылық, Қарабалта, Қызтуған және Ақсу. Бұл өзендердің барлығы Қарабалта жотасынан бастау алады. Өзендер арасындағы ұзын әрі сол жағынан құятын екі өзен Аспара тауларынан бастау алады. Қорғаты\*<sup>41</sup> мен Мақбал өзендері. Қорғаты Меркі деген атаумен танымал бірнеше өзендерден құралады (олардың бойында Меркі-Қорған бекінісі орналасқан), оған сол жағынан Тарты өзені құяды. Мақбал өзеніне сол жағынан Жарсу өзені құяды. Шу өзенін жергілікті тұрғындар Кукинен-Көлі деп атайтын, ал карталарда – Телекөл-Тата немесе Қабан-құлақ деп белгіленген көлге құйылады. Жергілікті халықтың болжамы бойынша, Шудың ұзындығы 500 шақырымға дейін жетеді. Жоғарғы ағысы өте жылдам. Оның өткелдері өте көп. Олардың ішінде маңыздылары Ақсу өзені құйылған жерден жоғары, Меркі-Қорғанға қарама-қарсы орналасқан Ит-Кешу және Пішпекке қарама-қарсы Шөмішқасық. Оның жоғарғы арнасы қорқынышты жартастардың арасында қысылып өтеді, оған Кебін құйылған жерден шатқал ішінен шығып, алқабы едәуір кеңейе түседі. Оның жағалауларының топырағы құмды, саз балшықты және ағысы төмендеген сайын елсіз шөлейтке айналады.

**Іле өзенінің жүйесі.** (Үлкен Қазақ ордасы мен Іле өңірі туралы деректерді қараңыз)\*<sup>42</sup>.

**Ыссықкөл немесе Ыстықкөл және оның су алабы.** Ыссықкөл – жылы көл, қалмақтарда – Темірту-нор, қытайлықтарда қалмақтардың атауымен немесе Түзкөл\*<sup>43</sup> атауымен танымал, жан-жағынан айнала қарлы таулар қоршаған биік таулы алапта орын алған, солтүстігінен – Күнгей Алатау, оңтүстігінен жергілікті тұрғындар Қырғыз Алатауы деп атаған Тянь-Шань қоршаған. Семенов мырзаның гипсометриялық анықтамасы бойынша, Ыстықкөл алабының биіктігі абсолюттік шамамен 4,400 ф. құрайды. Демек, Ыстықкөл таулы көл болып саналады.

Оның [69а] айналасындағы таулардың биіктігі толық анықталған, бірақ Верный бекінісінде жасалған тригонометриялық

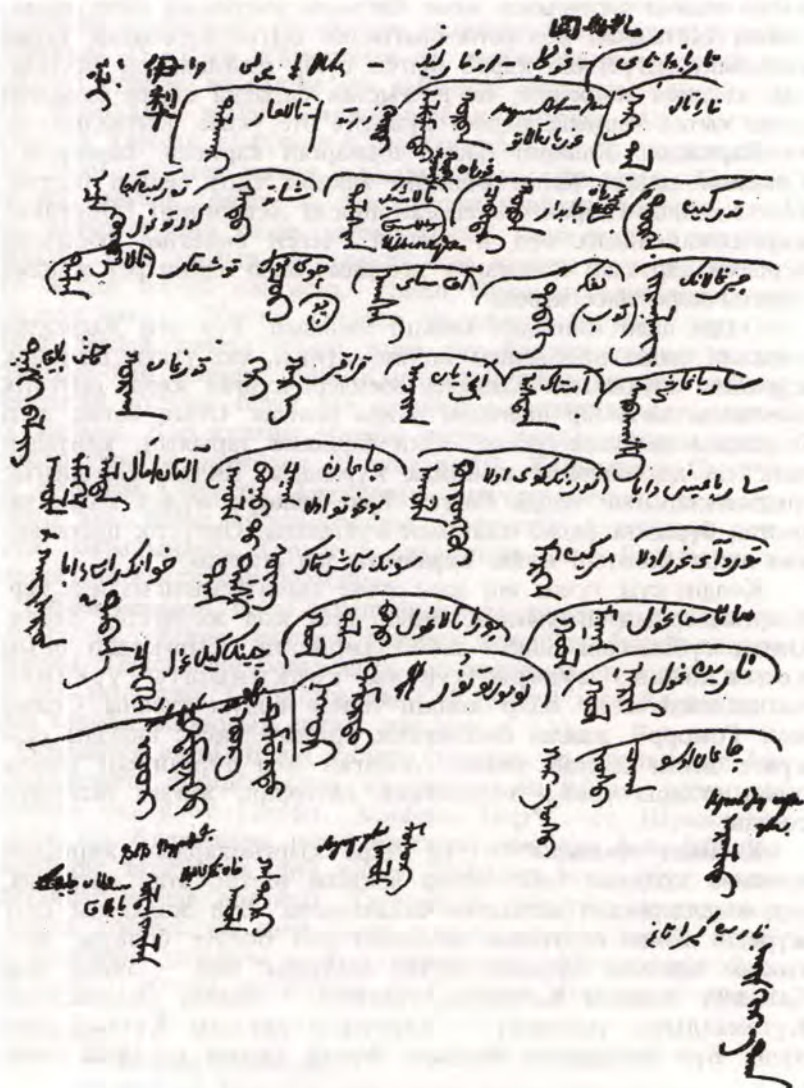
\*<sup>41</sup> Дұрысы: *Қорағаты*.

\*<sup>42</sup> Уәлихановтың архивінде сақталған “Іле өңірінің географиялық очеркі” атты қолжазбасы айтылып отыр.

\*<sup>43</sup> Клапрот басып шығарған картада бұл көл атауы... (*Уәлихановтың ескертпесі*).



анықтама бойынша, Күнгей Алатаудың ең жоғарғы нүктесі 12000 ф. көтеріледі. Қырғыз Алатауының оңтүстік жотасының биіктігі едәуір жоғары. Ыстықкөлдiң өте биіктігіне қарап, оның алқабын Орта Азиялық қыраттың ең шеткі кертпеші деп болжауға болады. Оның айналасы әлі өлшенбеген, бірақ шамалап алғанда ол 450 шақырымдай, ұзындығы 200-ге жуық және ені 80 шақырымнан артық емес деп пайымдауға болады.



Тарбағатай мен Солтүстік Тянь-Шань аудандарының географиялық атаулары. III. Уәлиханов құрастырған.





Қырғыздар оны жылдам жүріспен алты күнде айналып өтуге болады дейді. Қытай мәліметтеріне қарағанда, оның ұзындығы 400 ли, ені 200 лиді құрайды. Оңтүстік жағалаудан Зауқы өзеніне дейін, солтүстік жағалаудан Ақсуға дейін жеткізілген түсірімдер бойынша, ені 60 шақырымнан аспайды. Оның жағалауларының пішіні немесе контуры жаңа түсірімнен кейін мүлде өзгеріп кетті. Топограф Нифонтьевтің<sup>21</sup> сұрастыруы арқылы сызған картасында және Ханыков мырзаның литографиясында Ыстықкөл солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып, оңтүстікке қарай иілген сүйір шығанақпен аяқталады, ал шын мәнісінде, ол шығыстан батысқа қарай созылған және қытай карталарындағы Түзкөлге өте ұқсас. Қытайлықтарға Парижде... Клапрот басып шығарған картадан көрінетін... Семенов ашқан Кебін өзенінің алқабы тіпті белгілі болған. Ыстықкөлдің Нифонтьев сызған пішіні Левшиннің “Описание киргиз-кайсацких орд и степей” деген еңбегіне қосымша берілген картадан алынғанға ұқсайды, онда алғаш рет жанама бағыты көрсетілсе керек.

Оның шын мәніндегі кескіні мынадай. Түп пен Жырғалаң өзендері оның шығыстағы шегіне құйып, екі үлкен шығанақ құрайды. Зауқы мен Қызылсу өзендері құйған жерде оңтүстік жағалауда тағы бір шығанақ пайда болады. Оның батыс шеті балықшы иіріміне ұқсас, яғни біршама тарылып, қайтадан кеңейеді де, бірнеше шығанақ құралады. Көлдің екі шығыс шығанақтарынан пайда болған **Кукө-Холосун** мүйісі көлге таралған бұрымға ұқсас пішінмен құйылады. Оңтүстік шығанақтан пайда болатын мүйіс **Қарабулун** деп аталады.

Көлдің суы тұзды әрі ащы және аздап жағымсыз иісі бар. Қырғыздардың айтуынша, оның түбі қол жетпестей терең. Оның түбіне әлі ешкім жетіп көрмеген. Қырғыздар оның қонақжайсыз сулары туралы қорқынышты үреймен әңгімелейді және олар көлдің пайда болуы туралы Содом мен Гоморр<sup>22</sup> жайлы библиялық ертегіге ұқсас аңызды осы күнге дейін сақтап келеді. Аздаған жел тұрғанның өзінде оның сулары үрейлі толқынмен көтеріліп, жағаға екпінмен соғады.

**Қатынас жолдары**<sup>\*44</sup>. [51а] Қара қырғыздардың жеріндегі қатынас жолдары биік таулар арқылы өтетін, атап айтқанда, тау өткелдеріндегі жолдарға байланысты. Бұл жолдарды салт жүретін және керуендік жолдары деп бөлуге болады. Ыстықкөл арқылы бірнеше керуен жолдары: бірі — Зауқы мен Қызылсу арқылы Қашғарға, екіншісі — көлдің айналасынан Күтемалдыға, үшіншісі — Керсеңгір арқылы Күтемалдыға өтеді. Бұл жолдардың барлығы бірдей адамға қолайлы емес,

\*44 Автор NB (нотабене) деген белгі қойған, сірә, бұл бөлімді толықтырмақ ойы болған.



кейбіреулері арқылы жылдың кей мезгілдерінде өту қиын. Бұл аталған негізгі жолдардан басқа, Шаты, Тобылғыоты, Құрметті, Байсоры, Ұрықты, Керсеңгір, Ақсу, Қаскелең өткелдері арқылы өтетін шағын жолдар да бар. Алдымен осы аталған жерлер арқылы өтетін басты жолдар мен өткелдерді қарастырайық.

Барлық жолдардың бастапқы нүктесі Верный бекінісі болып табылады...

**Климаты.** Ыстықкөлдің климаты Жетісу өлкесіне қарағанда әлдеқайда қоңыржай. Біз болған кезімізде бұл алқапта күндіз аптаптары 25-35°-қа дейін жетсе де, термометр таңертең 0°-ты көрсетіп тұрады, ал кешке ауа райының суықтығы сондай, біз тон жамылып жатуға мәжбүр болатынбыз. Аса ыстық күндерде қардың самалымен салқындатылған тау шатқалдары мал үшін керемет жазғы жайылымдарға айналады. Жанбыр өте жиі жауады, бірақ ол ұзаққа созылмайды. Алқапта жаңбыр жауып тұрған кезде, таулар аппақ, жаңа түскен қар жамылады; тіпті мамыр айында да қар жауған кездері болған. Бұл жерде бидай өзі өсіп, Үлкен Ордамен салыстырғанда кешірек піседі. Үлкен Ордада бидайдың пісуіне төрт ай қажет. Бидай жақсы піседі және тау бөктері өсіресе жазда өсімдікке бай болады. [516] Қыс мезгілі жаз мезгілі сияқты қоңыржай болады, бірақ Іле алқабына қарағанда қар ұзағырақ жатады. Қар қараша айында түсіп, наурыз айында ериді. Температурасы әрдайым 0° жоғары<sup>\*45</sup>. Қырғыздар Сырт<sup>\*46</sup> деп атайтын Оңтүстік Алатаудың оңтүстік беткейінде қырғыздар қыс бойы көшіп-қонады. Солтүстік Алатаудың солтүстік баурайындағы Торайғыр алқабында және Бақалы шатқалында да қыста қар болмайды.

**Табиғи өнімдері.** Өзен алқаптарындағы жер қара топырақты болмаса да, ерекше әдіспен суарған жағдайда бидай өсіруге ыңғайлы. Теріскейдің бойындағы көл жағалауы ең жақсы жерлер деп саналады. Солтүстік жағы, Құрметті мен Керсеңгірге дейін сарыбағыштардың егістік жерлері.

**Өсімдіктер әлемі.** Елдің табиғи флорасы әр алуан және Іле жазығындағы өсімдіктердің қалыңдығына ұқсас, дегенмен біршама кедейлеу (Bullet. Academ. Imp<sup>\*47</sup>. de Шренка<sup>23</sup>). Өсіресе тау баурайлары [мен] етектері өсімдікке бай. Шырша ормандары таулардың орта ендеуі бойымен өседі (бұл жерде қарағайлар мүлде өспейді). Таулардың төбелерін аршағүлдер қаптаған. Барлық тау өзендерінің жағалауларында ырғай, қарақат, барбарис, тобылғы, мойыл, саумалдық, кей-жерлерде балғын өседі. Жеміс ағаштары жоқ, алма ағаштары сирек

<sup>\*45</sup> Төменде сипатталған.

<sup>\*46</sup> Орталық Тянь-Шаньның Сырты туралы айтылып отыр.

<sup>\*47</sup> Bulletin scientifique publié par l'Académie Impériale des sciences dé St.-Petersbourg.





кездеседі. Өртүрлі гүлдер: таушымылдықтар, лалагүлдер, қызғалдақтар, түрлі жалпақ жапырақты және биік шатырлы өсімдіктер көптеп өседі. Рауғаш пен рауаштың қышқыл суы болады, олар ауыз суды жеткізіп тұрады. Алқапта жай қоңырбас, шытыр, үшқұлақ, жусан өседі. Бүрген тұқымдас шырғанақ көлдің маңында көптеп өседі. Ишаната өзенінің жағасында жалғыз терек тоғайы бар, сондықтан да ол қасиетті деп саналады. Жырғалаң өзені мал өсіруге ең ыңғайлы жер.

**Қазба әлемі.** Ыстықкөлдің минералогиялық байлықтары аз зерттелген. Таулардың негізі дала шпаты мен саз балшықты тақтатастары басым граниттен тұрады. Көлдің түбінде ұсақ жұмыр тастар, слюдасы бар кварц балшығы, кварц [52a] және жанартау қағы бар. Кен орындары туралы қырғыздар білмейді. Жырғалаңда алтын аралас құм бар деседі. Түйірлі темір аралас тауыжыныстары көп көл құмынан темір шығарылады. Теріскейде сонымен қатар<sup>\*48</sup> мыс та бар. Кеген өзенінің маңындағы қытай зауытынан қорғасын сатып алады.

**Жануарлар әлемі.** Жануарлар әлемі Іле алқабына қарағанда түрлері жағынан мардымсыз. Тауларда маралдар, таутекелер, арқарлар, еліктер, ақбөкендер (*Antilopa saiga*) топ-тобымен мекендейді және Керсенгірден Күтемалдыға дейін қарақұйрықтар жайылып жүреді. [Олар] тауда кездеспейді. Құландар мүлде жоқ. Қабандар көл жағасында шырғанақ бұталарын мекендейді. Бұл жерге сондай-ақ жолбарыстар, барыстар және қабыландар келеді. Оңтүстік ормандарда аюлар, қасқырлар (біздікінен аз), түлкілер (қара-қоңыр, қызыл), сусарлар, ақкістер, саршұнақтар, сілеусіндер көп. Сондай-ақ көмшаттар да кездеседі.

Су құстары да жеткілікті. Көл шығанақтарында өртүрлі үйрек түрлері, қаздар, аққулар, бірқазандар, суқұзғындар (*pelipnicus*), қара құтандар (қарабай) мекендейді. Олар әсіресе Түп пен Жырғалаңның саяз шығанақтарында көп кездеседі. Барлық жерде бүркіттер, қырандар, қаршығалар, өртүрлі кез-күйрық түрлері, қырғилар, ақсарылар қалықтап жүреді.

Түп пен Құрметтідегі бұталарда қырғауылдар, ал алқап пен тастар арасында — қарабауырлар (шіл) мен тау қарабауырлары көп. Көгершіндер мен орман кептерлері құздарда өмір сүреді. Мен осында болған екі айдың ішінде сарыбауыр торғай мен ементұмсықтан басқа сайрауық құстарды кездестірген жоқпын. Бұл жерде адамның өміріне аса көп зиян келтіретін жәндіктер аз: тек қана құрқұрлардың алуан түрлері кездеседі. Бөгелектер мен аралар тек алқапта ғана бар, бірақ маса мен шіркейлер тіпті аз.

Шамасы, көлдегі балықтың түрлері көп: қарабалық, аққайран, [52<sup>б</sup>] форель тұқымдас османдар және шабақтар.

<sup>\*48</sup> Осы сөзге қарама-қарсы жолдың шетінде Уәлихановтың қолымен *түз* деп жазылған.





**Ыстыккөлдiң қалай пайда болғаны туралы аңыз.** [53a] Ендi бiз халық арасында кең тараған әрi теңдесi жоқ тамаша бiр аңызды айтып бере аламыз. Халықтың нанымында бұрын Ыстыккөл тұрған жерде бай қалалар салынған кең жазық дала болған. Осы халықтың, яғни дiнсiз халық хандарының бiрiнiң жасы жетiп қартайған шағына дейiн перзентi болмаған екен. Өз әулетiнiң келешектегi тағдырына қатты қайғырған ол ашынып, Құдайдан ең болмағанда есек бейнесiндегi перзент беруiн жалынып сұрайды. Оның тiлегенi Құдайдың құлағына жетiп, сол уақытта әйелдерiнiң бiрi бақта серуендеп жүргенде оған аса ерекше көңiл бөле қараған есекке кез болады. Тағдырдың жазуымен сұлтанның әйелi ұзын құлақтыға таң қаларлықтай құштарлықты сезiнедi. Сол кезде өзәзiл қарым-қатынас пайда болып, соның нәтижесiнде дүниеге ұл келедi. Ақыры Көк Тәңiрiнiң мұрагер бергенiне қуанған қарт хан оны көруге асықты. Хан нәрестенiң құбырға ұқсаған ұзын жағын, есектiкiндей ұзын құлақтарын көрiп мүлде таң қалмады. Ол өзi ең болмағанда есек бейнесiндегi ұрпақ берудi тiлеп едi, Құдай оған есектiкiндей құлағы бар ұл сыйлады. Бала ержетiп, әкесi дүниеден өткен соң, Жөнiбек хан атанып, таққа отырды. Ол ақылды әрi адал әмiршi болды, бiрақ өзiнiң ұзын құлақтарын жасыру үшiн ол ерiксiз сақтық шараға баруға мәжбүр болды. Оның бұл әрекетiн ешнәрседен хабары жоқ халық қатыгездiк деп санады. Ханның шашын қырып жүрген шаш алушылардың барлығы үйлерiне қайтып оралмайтын. Шаш алушылардың мұндай құпия және жұмбақ күйде жоғалып кетулерi халықтың үрейiн ұшырды. Бұрын табысты болса, ендi аса қорқыныш тудырған бұл iспен ешкiмнiң айналысқысы келмедi. Шаш алушылар жоқ болып кеттi.

Хан өзiнiң кезектi құрбанын жеребе арқылы таңдап алып жүрдi. Сан жылдар өтiп, көп адам қаза болды. Бiр күнi жеребе бiр қарттың жалғыз ұлына түседi. Тағдырдың таңдауы басына түскен жас жiгiт шаш алу iсiне ерекше ықыласпен кiрiседi де, қас қағым сәтте жұмысын аяқтап: «Iс бiттi, тақсыр!» — дейдi. Хан таң қалады. Ол шынында да осы аз уақыттың iшiнде басын қырып болғанына сене алмай, құлағын ұстап көрсе, расында да басы қырылған шарға ұқсап жып-жылтыр болып қалыпты. Жас жiгiттiң қырғаны Жөнiбекке қатты ұнайды. Бұдан әрi жалғаса берсе, халқын қырып бiтiретiнiн ойлаған [53б] хан бұл қанды ойынды тоқтатуға бел буып, өз құпиясын жас шаштаразға ант бергiзе отырып, айтып бередi де, оны өзiнiң уәзiрi етiп тағайындайды. Хан мен уәзiрдiң достасқаны соншалық, екеуi қымызды бiр кеседен iшетiн, палауды бiр ыдыстан жейтiн болды. «Жаман атқа жал бiтсе, жанына торсық байлатпас, жаман адамға мал бiтсе, қасына қоңсы қондырмас» — деген нақыл сөздердiң жаны бар. Жас уәзiр бар байлығы мен абыройына тәуба етпей,



менменсіп кетті, ақыры өркөкіректігі түбіне жетті. Хан сұңқармен аң аулағанды ұнататын еді, уәзір онымен еріп жүретін, екеуінің де сұңқарлары болды. Бір күні жолда келе жатқанда, уәзірдің сұңқары ханның сұңқарынан озып ұшып, аққуды алды. Қуанғанынан есінен адасып, мақтаныштан мас танып, бәрін ұмытқан уәзір: «Менің сұңқарым есек басты Жәнібек ханның сұңқарынан күшті», деп айғай салды. Қызықты оқиғаға куә болған халық уәзірдің айтқанын анық естіген сәтте-ақ, Жәнібек хан неліктен шаштараздарды жоқ қылып жіберетінін түсінді. Жәнібек ұяттан өртеніп, өзінің сарайына қаша жөнеледі де, уәзірді өлтіруге бұйрық беріп үлгереді. Сол кезде есін жиып, өзінің қандай жағдайға тап болғанын түсінген уәзір де тауға қашады. Содан бері Жәнібекті есек басты деп атап кетіпті.

Уәзір ұзақ уақыт тауды кезіп жүріпті, таудан қалаға тек түнде ғана түсетін. Ол бір күні түнде қалаға қаланың ортасындағы ханның алтын қапқакты құдығына келеді. [Уәзір] өзінің осы құдықтан су ішіп жүрген кездерін есіне алады да, ар-ұяттан ада, оның рақымына лайықсыз жандар ретінде қатты дауыстап Құдайдан осы қаланың тұрғындарын өзіне алуды сұрайды. Құдай бұл қаланың тұрғындарына имансыздығы мен азғындығы үшін ашулы еді. Құдай: «Солай болсын!» — деген соң, құдықтағы су атқылай бастайды, бұрынғы қаланың орнында көл пайда болады, ол көл — Ыстықкөл.

Содом мен Гоморрды еске түсіретін бұл аңыз, көлдегі жанартау белгілері бойынша, жағалау маңындағы қалаларды қиратқан жер сілкінісіне негіз болған деуге болады. Қатты дауыл соққан кезде көлден жағаға тұрмыста қолданылатын әртүрлі заттар шығып жатады, бұл жайт, Есек басты Жәнібек туралы аңызды растайды.

Бұл көлде қалмақтарға дейін қандай халықтар тұрғанын біз білмейміз, білуге мүмкіндігіміз де жоқ. Әбілғазының түркі халықтары туралы аңыздары бойынша, Ыстықкөл көлі түркілердің бесігі болып табылады. Онда Нойдың ұлы, түркілердің ата-бабасы Яфет қоныс тепкен. Оғыз ханның қыстауы да осы жерде болған, ал Шыңғысқа дейін қаңлылар мекендеген. «Ыстықкөл, Шу және Талас қаңлылардың көшіп-қоныған жерлері» — деген түркі шежіресінің тарихнамашысы.

[316] **Ежелгі заман.** Днепр мен Оралдан бастап Амур мен Зунгари-Олаға дейінгі ұлан-байтақ жерлердің барлығы бізге көшпелілердің бір жерден бір жерге көшіп-қонып, кезіп жүрген кең жазық тақыр даладай болып көрінеді. Бар байлығым малым деп санаған азиялық көшпелінің сол малы үшін жайлы мекен болған осы ұлан-байтақ дала кеңістігі оның тұрақты жаз — жайлауы, қыс — қыстауы болып келеді.

Көшпелі халықтың ішіп-жемі де, киер киімі де малмен та-



былады, оған жанының тыныштылығынан гөрі малы қымбат. Қазақтардың көрісіп, амандасқан кезде алдымен айтары: — мал-жан аман ба? — деген сұрақпен басталады. Қағаз бетін толтыра жазған суреттеп баяндаулардан гөрі оның бала-шаға, отбасы амандығынан бұрын осы мал амандығын сұрауы көшпелілердің малды қастерлейтін өмір салтын сипаттайды.

Сонымен, ежелгі заманнан бастап осы күнге дейін бұл ұлан-байтақ даланы сол өзінің байырғы халықтары мекен етіп келеді. Тамағын малымен асырап, көшпелі күркелерде пана-лап, өздерін садақ және найзамен қорғап, жан сақтап келген бұл халықтар өз өмірінен қандай ескерткіштер қалдырар еді? Бұл көшпелі халық өздерінің молаларынан басқа қандай жыл-жымайтын ескерткіштер қалдырар еді?

Айбындылығы және өнегелі істерімен атағы шыққан даңқ-ты адамдардың моласына топырақ үю көнеден келе жатқан дәстүрі болған, әрине, бұл дәстүр тағы халықтардың баршасы-на ортақ. Таудай ғып топырақ үю үшін көп өнердің қажеті де жоқ. Гректер де қорғандар тұрғызған және бұл сияқты топы-рақ үйінділері солтүстік Америкадан да табылған. Қытай та-рихшылары мұндай дәстүр хунндарда<sup>24</sup> да болғаны туралы ай-тады. Оңтүстік Ресей, Сібір мен Орта Азия далаларынан қатар-қатар салынған мұндай ескіліктің қалдықтарын көп кездестіреміз және олар талай рет ғылыми зерттеулердің ныса-ны болған. Олардан табылған бұйымдарды зерттеу нәтижесінде әртүрлі қорытындылар жасалды: кейбірі құрбандық шалатын жер, ал енді басқалары әскери күзет мағынасын білдіретін орын болған-мыс, бірақ табылған бұйымдар [446] және теріске шығарған пікірлердің көпшілігі олардың мола екенін дәлелдеп берген. Қазақ даласында мұндай қорғандар өте көп кездеседі. Олардан адам сүйегі, күл салған құмыралар, кейде мал сүйегі де табылып отырған. Соның бәрі моладан шыққан бұйым бо-луы ықтимал, өйткені, моланың басына апарып мал сойып, өлген адамға ас беру салты бүгінгі күнге дейін сақталып келеді және дала халқының дәстүрі бойынша, тірісінде жаны-на балап жүрген жақсы атын өлгенде бірге көмген. Қайтыс болған адамның әйелдері мен құлдарын, сол адамның ажалы-на ортақтас адамдар есебінде, бірге жерлейтін моңғолдардың және бірнеше шошқаны өлікпен қоса көметін манжұрлардың ескі салттары осындай дәстүрлердің бірі іспеттес. Кейбір қор-ғандардан адамның беті бейнеленген плиталар да табылып жүр. Жоңғар қалмақтары<sup>25</sup> мұндай плиталарды атақты адамдары-ның моласына қазірде де қояды. Бірақ бұл тастардан басқа да қазақ даласында көне ескерткіштердің бірнеше түрлері бар. Қазақ даласынан ғимараттар, мұнаралар және тағы басқалар-дың қираған орындары табылып жүр, соған қарағанда бұл да-ланың оңтүстік бөлімі бір кездерде отырықшы халықтың мекені болған деп ойлауға мәжбүрлейді. Бірақ қазақ халқы-





ның осы заманғы дәстүрлеріне сүйене отырып, бұл қалдықтардың өзі де, шынында адамдардың тірісінде емес, өлген кезде салынған ескерткіштер ғой деп ойлауымызға себебіміз бар. Бұл мәселені мүмкіндігінше анықтау үшін осы заманғы қазақтардың бейіттері немесе молалары жайлы бірер сөз айтпақпыз.

Қазақ бейіттеріне және оларға ескерткіштерді мүмкіндігінше көрнекті етіп қою дәстүрлеріне қарағанда, бұл барлық көшпелілерге ортақ салт-дәстүр болуы тиіс деген болжамды дәлелдейді.

Мысал ретінде қара қырғыздардың ордасында... Ыстықкөлдің ежелгі заманғы және көршілес елдердің ескерткіштерін бейнелеп түсіндіру...

[526] Ғимараттардың, бейіттер мен топырақ үйінділерінің қалдықтарына қарағанда қазақ даласының оңтүстік шығыс бұрышы тұтастай, яғни Лепсіден Сырға дейінгі аралықта қол-өнер ісінің іздері, су құбырларының қалдықтары, құлыптас жазбалары, жартастағы ойылып жазылған таңбалар, өрнектелген қорғандар — түрлі заттар, әсіресе Шу мен Талас өзендерінің бойларында бір кездерде халық мекендеген жерлерде көп заттар табылған. Осы мақаламыздың өзегі көл болғандықтан біз оны қоршаған айналасының көне заманы туралы ғана айтумен шектелеміз. Талқандап қиратуға жаны құштар бұл елдерді жаулап алушы тағы жеңімпаздар елді құлазыған жазық далаға айналдырған. Көне қалалардан қалған қалдықтар мен күл-қоқыстар ғана көне заманда бұл жерде елді мекен болғанын дәлелдейді.

[58a] Көшпелі халықтар үшін шұрайлы да тұрақты қоныс болған Жоңғарияның батыс өлкесі — осы күнгі Іле округі мен Жетісу және Ыстықкөл маңы — ерте замандардан бері олардың сүйікті мекенжайы болып келді. Қытай тарихтары бойынша бұл мекендерде талай күшті ордалар өтіп, осы жерлерде түпкілікті тұрақтап қалған. Христос туылмастан 2200 жыл<sup>\*49</sup> бұрын юечжилер<sup>26</sup> Қытайдың солтүстік-батыс шекарасынан, яғни Ұзын қорғаннан<sup>27</sup> батысқа қарай үдере көшіп, Сэ<sup>28</sup> деген халықты ығыстырып шығарады да, осы жерлерді басып алады. Олардың ізінше үйсіндер келіп юечжилерді қуып шығып, өз ордасын орнатады. Үйсіндер батыл халық болған, олардың билеушілері Қытай принцессаларына үйленіп отырған. Бұл жерлерде үйсіндер жеті ғасыр бойы мекендеген. VI ғасырда бұл жерге гаогюй<sup>29</sup>, олардан кейін дулдықтар<sup>30</sup> келіп орныққан. Қытай тарихы бұл ел туралы бізге өте көп және сенімді мәліметтерді сақтап келеді, әлбетте, батыс халықтарымен байланыс жасай бастаған Ву-ди<sup>31</sup> патшаның тұсында қытайлар үйсіндермен үздіксіз қарым-қатынас жасап отырған, ал енді Тан әулеті<sup>32</sup> тұсында қытай әскерлері Ілеге дейін кел-

<sup>\*49</sup> Қате жазылған, дұрысы: 220.



ген. Ван-фан-и<sup>33</sup> Іле өзенінің бойында үйсіндерді [батыстағы түркілерді] талқандап, Е-хэ<sup>\*50</sup> өзені мен Жылы теңіз [Же-хай<sup>\*51</sup>] жағасына бекінді. Бұл жерлерде үйсіндердің астанасы — Чигу<sup>34</sup> қаласы, Мыңбұлақ<sup>35</sup> қаласы, Солтүстік және Оңтүстік ордалар<sup>36</sup>, Хынлос<sup>37</sup>, Суйе-чен<sup>38</sup>, Гун-юе<sup>39</sup> және басқа дул қалалары болған. Бұл күндерде ол қалаларды табу мүмкін емес, өйткені олардың орны жаңсақ көрсетілген. Чигу қаласы Вын-судың (Ақсудың) солтүстік-батыс жағында, Темірту-нордың<sup>\*52</sup> солтүстік шығыс жағында, Выньсудан 610 ли болатын жерде тұрған көрінеді. Содан кейін бұл жерде ойхорлар<sup>40</sup> мекендеген. Шыңғыс хан тұсында, әрине, Шыңғыс Түркістанға қарай Іле өзенінің аңғары арқылы жүрген. Сол жылдар шама-сында бұл елдер Алатау деп аталып ұйғыр хандарының қол астына қарағанын біз Әбілғазы еңбегінен көреміз. Сірә, осы ұлан байтақ жерлерде джи моңғолдарының<sup>\*53</sup> өртүрлі ұрпақтары көшіп-қонып жүрген болса керек. Бұл жерлерден табылған түрлі бұйымдар: Арыслан деп мұсылман есімі жазылған сақина, ақырында, осы жерде қайтыс болған Тұғлық-Темір ханның зираты [XIV] ғасырда бұл жерлердің [Алатау өңірі] ... жеті шаһар өміршісінің қол астына қарағандығын дәлелдейді. Жоңғарлардың басқа тайпаларды ығыстырып, бұл жерлерді қай уақыттарда иеленгені беймәлім, бірақ қалай болғанда да, олардың XVI ғасырға дейін Ыстықкөлде болғаны және өздерінің күйреген кезеңдеріне дейін сол жерлерді мекендеген. Бұл жерлерден қанша халық өткені бір құдайдың өзіне ғана [аян]. Әрине, Моңғолияның құмдарынан көшкен көшпелілердің барлығы да, құнарлы мал жайылымдары мен өзен-сулары мол осы жолмен өткен. Бұдан бұрын бұл жерлерде неше мың мыңғырған мал жайылған шығар!

[136] **Халық байлығы.** Мал шаруашылығы. Барлық көшпелілерде халықтық байлығының жалғыз көзі олардың малы екенінде ешбір күмән жоқ, мал өсіру олардың ең басты және бір ғана кәсібі. Олардың малының [14a] амандығы — бағы мен бақыты төрізді.

Біздің байқағанымыздай, әр халықтың амандасу дәстүрі сол халықтың ұлттық сипатын айқындап тұрғандай. Жалқау, енжар түрік амандасқанда — сіз кайфіңіздерсіз бе? — деп сұрайды. Түрік өздерінің жалқаулығымен аты шыққан халық. Бүкіл Азияға жайдарлы мінезімен, сөзге шешендігімен танымал парсылар астарлап — хош иісті өлеміңіздің жағдайы қалай? — деп сұрайды. Өмір сүру үшін ғана ішіп-жеп, және ішіп-жеу үшін ғана өмір сүруге жаралған Орталық Гүл-

\*50 Дұрысы: *Ие-хэ* — Шу өзенінің қытайша атауы.

\*51 *Же-хай* — Ыстықкөлдiң қытайша атауы

\*52 *Темірту-нор* — Ыстықкөлдiң моңғолша атауы.

\*53 *Яғни, жете моңғолдар.*





стандағы немесе ішкі Қытайдағы халықтың сәлемдесуі адам таңырқарлықтай ерекше. Аспан асты патшалығының қысық көзді баласы сізбен кездескенде, күндіз болсын, түнде болсын, бәрібір: «Чели фани маю?, яғни «Қарныңыз тоқ па? — деп сұрайды. Қазақтардың сәлемдесуі де ерекше: мал-жаның аман ба? — деп сұрайды.

Игілігі мен бақытының қайнар көзі малы болғандықтан қазаққа бала-шаға, отбасынан гөрі малдың маңызды екені әбден түсінікті. «Қатын — малда, бала — белде, — дейді қазақ мақалы. Малға әйел сатып алуға да, балалы болуға да болады. Бұл жөніндегі қазақтардың түсінік-ұғымына ешбір таң қалмаймыз, өйткені олардың күнделікті өмір жағдайын еске алсақ, ол ұғым табиғи солай болуға тиісті тәрізді.

Қара қырғыздардың ордасындағы мал шаруашылығының негізі жылқы, түйе, қой мен ірі қара мал өсіру. Орданың жалпы кәсібі мал шаруашылығы болса да мал басының саны, Ұлы жүз бен Орта жүз ордаларының қазақтарымен салыстырғанда соншалық көп емес. Ең бай деген қара қырғыздардың манабының жылқысы 3000-нан аспайды, ал біздің қазақтардың байлары 15 000 бас жылқыны үйірімен, Баянауыл округіндегі Айдабол<sup>\*54</sup> руының Азнабай деген бір байы 25 000 жылқы, Ақмола округіндегі Сапақ би 18 000 жылқы санаған.

Қара қырғыздар түйені тауда жүруге жарамсыз болғандықтан, отыздан артық ұстамайды, ал көшіп-қонған [146] кездерінде барлық жүктерін атқа артады. Ең бай деген қырғыздың қойы үш мыңнан аспайды, ал ірі қара малдары едәуір көп, 50-ден 100-ге тарта ірі қара малы болады. Орданың ең бай рулары алдымен бұғы, содан кейін сарыбағыштар, басқаларының мінерлік аты мен қымызын ішерлік бірер құлынды биелері ғана бар. Сол қол бөлімінің қырғыздары ірі қара малды ат орнына ат, түйе орнына түйе ғып, салт мініп те, жүгін де артып жүреді. Памирлік қырғыздардың қоңыраулармен безендірілген, бай ер-тоқым салып мінген жақсы өгізі жүйрік сәйгүлікке бергісіз.

Лейтенант Вуд, ертедегі Юпитердің Еуропаны алып қашқаны сияқты<sup>41</sup> асау бұқаға салт мініп, ойнақшытып бара жатқан қара қырғыз амазонкасын көріпті.

Бұл орданың жылқысы ұсақтау, бірақ мықты, тауда жүру жағдайына көнбіс және әжептәуір көрікті. Түйелерінің ішінде қос өркештілері, нарлары кездеседі. Қойлары [15a] қазақы қойлар сияқты құйрықты қой болғанымен, жүні анағұрлым биязы және көбінің түсі ақ болып келеді. Жергілікті қырғыздардың мәліш деп атайтын қалмақ қойларын Қытаймен көршілес көшіп-қонған бұғы руының қырғыздары өсіреді. Қойдың бұл тұқымының қозылары биязы жүнді болып келеді. Сиыр малы

<sup>\*54</sup> Дұрысы: Айдабол-қаржас руы.



ірі, күшті болғанымен сүті аз. Сүт беру жағынан қарағанда, бұғы руының қырғыздары өсіріп отырған як (қодас) дейтін моңғол сиырының тұқымы жай ғана сиырдан анағұрлым сүтті мол береді. Ешкілерінің саны өте аз болады. Іле жағымен салыстырғанда қыстың ұзақтығы мен суықтығына қарамастан малдың өлім-жітімі сирек. Біздің байтақ даламызда малды көп қырғынға ұшырататын сібір топалаңы (Fièvre corbanculeuse) оларда мүлдем жоқ, бірақ жергілікті қырғыздардың сапр<sup>\*55</sup> деп атайтын ірі қара малда болатын басқа бір ауру қырып-жойып, [156] жалмап кетеді. Қырғыздардың пайымдауынша, сібір топалаңы жаздың қуаңшылығы мен құрғақ шөптен болады, ал жазы-қысы ақшақарлы таудың салқын саясында жайылған малды бұл індеттен табиғаттың өзі қорғайды.

Орданың ешкімге сенбейтін әрі тағылық жағдайында малдың санын, тым болмағанда шамамен анықтау мүмкін емес. Бұл жөнінде берген сұрақтарға жалтарып, шындыққа мүлдем қайшы келетін жалған санды айтады. Бірақ көп уақыт бұғы руында тұтқында болған қазақтар қырғыздардың 100 000 жылқысы, 10 000-ға жуық түйесі, 50 000-ға тарта сиыры және 500 000-ға тарта қойы бар деп шамалап көрсетеді.

[16a] Қырғыз жылқысының сүйікті азығы — қоңырбас (stina), қазақ жылқысының сүйікті азығы — бетеге мен қыркүйек айында пісіп жетілетін тікенді ебелек, сондықтан ол жылқының құнарлы күздік жайылымына айналады. Жылқылар осы екі айдың ішінде ебелекке тойынып, қатты семіреді. Қоңырбас тау етегінде, көл жағалауларында өседі. «Адам етсіз, жылқы қоңырбассыз тұра алмайды», — дейді қазақ мақалы. Түйелер мұнда көл маңында қалың болып өсетін шырғанақ жапырақ-



Қабан. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті. Қарындаш. 1856.

\*55 Дұрысы: *ящур* — сарып, аусыл.



тарымен қоректенеді. Түйе азығы — көкпек және қойдың сүйікті азығы — жусан мұнда өспейді, бірақ соған қарамастан қойлар қауызды шытыр мен жапырақ жеп, қыстан күйлі шығады және бұл жақта қыс ұзаққа созылмайды.

Қара қырғыздар аңшылық, балық аулау сияқты басқа кәсіптерді білмейді<sup>42</sup> [166]. Арқар мен тау ешкісін және елікті тек ермек үшін ғана аулайды. Қытайда жас бұғының қанды мүйізінен лужун деп аталатын медициналық дәрі жасалатын болғандықтан мадақтаудың ең бір жалғыз жолы, сондықтан ол қымбат, қырғыздар аңшылық кәсібі дегенде осы бұғы аулаумен ғана шұғылданады. Құлжада піскен жақсы мүйізге толық бір жамбы (күміс ақшаға шаққанда, бағасы 300 және 500 күміс рубль) төлейді, ал енді сілеусіннің терісін ортаазиялық сарттар 5 қойға сатып алады. Біраз уақыттан бері қырғыздар тауда тұзақ пен қақпан құрып, сусар аулай бастады, оның терісін татар саудагерлеріне пайдасына асыра айырбастап жүр. Бірақ мұның барлығы ең мардымсыз мөлшерде болады.

Ыстықкөлдің балығы көп, бірақ жергілікті тұрғындар оны аулаумен айналыспайды, балық аулайтын құралдары да жоқ, [17а] тек кейбір кездерде өзен-сулардың сағасын немесе тайыз шығанақтарды таңдай отырып, балықтарды қызық үшін қылышпен шауып немесе найзамен түйреп ұстайды. Қарттардың айтуынша, бұрынғы замандарда бай манаптар өздерінің байлығын көрсету үшін көлге жылына бір рет жібек ау салады екен, бірақ, жоғарыда айтқанымдай, атақ-даңқын көрсету үшін ғана солай жасайды. Қазір оларда біздің қазақтардың түйе жүнінен тоқылған ауы сияқты, тіпті, қарапайым жабдығы да жоқ.

Бір ғана егін шаруашылығы бүкіл халықтық кәсіп болып отыр. Әрбір қырғыз астық егеді және көшпелінің ішіп-жеуіне қажетті мөлшерден анағұрлым мол мөлшерде егеді. Жерінің құнарлы топырағы олардың бұл кәсіппен айналысуына өте қолайлы жағдай туғызып отыр: бір қап бидай ексе, он қап өнім алады. Бұғы руының бүкіл қырғыздары жыл сайын 15000 қап тұқым себеді. Олар көбінесе **бидай**, **арпа** мен **тары** себеді. Әрине, мұның барлығы иесінің өзі ішіп-жемінен артылмайтындығын сөз қылудың қажеті жоқ. [176] Тарыдан боза қайналып, бозадан арақ қайнатады және сол арақты өздері тым көп ішеді.

Ақсу өзенінің оңтүстік алабы Барсқауын мекенжайы мен Тышқан өзеніне дейін жаппай егістік алып жатыр; кішігірім өзендердің бөрінде су диірмендері бар. Бұғы руының манабы Боранбай бақша салмақ болып, жүзім, өрік, алма, шабдалы, алмұрт және басқа жеміс ағаштарын отырғызып және бақша дақылдарын салған екен, бірақ мұның барлығы сарыбағыштармен екі арадағы барымта кезінде құрып кетіпті. Егістік жерлерді суару әдісі мұнда сол Батыс Қытай мен Қоқандағы

сияқты арық арқылы суарылады. Қара қырғыздардың [18a] өндірістік кәсіптерінің бары осы ғана.

Бұл ордада халық қолөнерінің ішіндегі киіз басу өнері кең тарап, киіздері беріктігімен танымал болған. Әйелдер ешкінің түбігінен үй қажетіне қажетті ақ қалпақ, кебенек деп аталатын шапан басып жасайды.

[18b] **Айырбас пен сауда.** Сауда мен айырбас қара қырғыздардың ауылдарында өтеді. Қара қырғыздар Орта Азиядағы ең жақсы сауда орталықтары — Қашғар, Үш<sup>\*56</sup>, Қоқан мен Ташкентке өте жақын көшіп-қонып жүргенімен жылқыларын айырбастауға Құлжаға да, Қашғарға да, Ташкентке де айдамайды. Ресейден, Қашғардан және Орта Азиядан сауда керуендері Ордаға жазда немесе қыста келеді. Қашғардан жергілікті халық көп қолданатын төзімді мақта маталар: тимпи деп аталатын жолақ түсті мақта матадан тігілген шапандардың әр алуан түрлерін, сары, қоңыр, қара және паршаға ұқсас жолақ мақталы шекпен матадан тігілген шапандар, машур деп аталатын мақта маталар алып келеді. Сондай-ақ көп мөлшерде [19a] ақ түсті дабаның<sup>\*57</sup> әр алуан түрін, қажетінше выбойка<sup>\*58</sup> мен қытайыдан<sup>\*59</sup> да алып келеді. Бұл тауарлардың барлығы пайдаға асып қойларға айырбасталады. Мұнда яркендік тимпиден, мақталы шекпен матадан ең жақсы тігілген шапандар 4 қойға сатылады. Мысалы, бір жейде шығатын 12 аршындық жақсы дабаның кездемесі қымбат болғандықтан бір қойға және екі жейде шығатын (24 аршын) екі кездемесін арзан болғандықтан бір қойға сатады. Қашғарда бір қойдың бағасы 5-тен 10 тенге<sup>\*60</sup> дейін, жалпы орташа бағасы 8 тенге. Дабаны Қашғардың өзінде сатып алса, 12 аршыны 1 тенге, екі кесіндісін бір қойға сатса 6 тенге пайда көрген. Мұндай пайданың кереметі: ең жақсы тимпиден тігілген екі шапан Яркендте 1 тиллаға<sup>43</sup> сатылса, (20 теңгеге тең келетін [19b] алтын монета) бір шапанды 4 қойға айырбастап 44 тенге пайда көрген. Ең кем дегенде, бір қой 5-7 теңге тұрады десек, пайызы 27 теңгеге теңеледі, бір шапаннан 20 тилла пайдаға шыққан. Қойдың мұндай төмен бағасы сирек кездесетін жағдай.

Дабадан тігілген киімді қара қырғыздардың еркектері де әйелдері де, билеушілері де, қара халқы да киеді, ал қашғарлық шапандарды тек еркектері киеді<sup>\*61</sup>. Мұнда сапасы өте

\*56 Дұрысы: *Ош*.

\*57 Түсі көкшіл мақта мата.

\*58 Матаның бір түрі, киімнің астарлық матасы.

\*59 Көк түсті тығыз мата.

\*60 Кішкене күміс монета, 6 тенге біздің бір сомдық күміс ақшамызды құрайды.

\*61 Түпнұсқасында парақтың шетінде (40<sup>а</sup> п.) Уәлихановтың өз қолымен қымбат маталардың қазақша (шығысша) атаулары араб әліпбиімен жазылған: *مانات* — манат; *عوتة* — мауыты, *چوغة* — шүға.





нашар әрі сұрпы төмен орыстың тауарларынан көрі қашғарлық тауарлар жоғары бағаланады деп айтуға болады. [20a] Орыс татарлары олардың талғамына қарай сапасы төмен қызыл мауыты, верверет, нанка<sup>\*62</sup>, саржа, шыт пен миткаль<sup>\*63</sup> алып келеді. Ал олар алып келген темір мен шойыннан жасалған заттары және қазандары қымбат бағаланады. Олар барлық заттарын қойларға, бұқаларға, былғарыға және өртүрлі аң терілеріне айырбастайды. Ірбіт жәрменкесінде 1 аршын мауыты 1 рубль тұратын болса, олар оны 2 қойға айырбастайды; Ірбітте 6 тиынға сатылатын 4 аршын верверетті, 10 аршын нанканы, 10 аршын саржаны, 8 аршын шытты, миткальді бір бас деп саналатын қойға береді. Ақ түстен басқаны кимейтін әйелдер миткальді жақсы алады. Саудагерлер бұл маталарды сатқан кезде айырбас шартының үстінен көтерме сыйлық ретінде бір аршын артық береді. Мұндай сыйлықты сернка-на<sup>44</sup> деп атайды. Қызыл түсті былғарыны, [20b] қазандарды және басқа шойын заттарды қара қырғыздар саудагерлерге пайда түсіре отырып және ерекше ынтамен сатып алады. Мұнда өте қымбат деген тауардың ең жақсы сұрпы 6 қойға, орташасы — 5 қойға, төмені — 4 қойға сатылады. Үлкен қазанды (шеңберін төртке бөлсе, сол төрттіктің үш бөлігіңсіз) бір қойға, шеңбері 11 төрттіктен тұратын қазан 8 қойға сатылады. Балтаның, сондай-ақ шойын құмғанның құны бір-бір тоқты, қазанға арналған ошаққа бір қой төлейді.

Айырбас кезінде қарызға қой бергенде шарттар жасалады. Егер саудагер күздігүні бір затты тоқтыға берсе, ол оны көктемде қой қып алады. 12 қойдың терісі бір қой деп саналады. Түлкінің терісі бір қойға, сусар терісі — екі қойға, екі лак (серке) бір қойға теңеледі, 6 қой бір бұқаға айырбасталады. Бұл татарлар [21a] Ордаға Семейден, Петропавлдан қысқа және жазға қарай келеді, жоғарыда айтылғандай тоқты — қой, серке — ешкі болғанда өсімімен алып кетеді. Осылайша, олардың айырбас тілімен айтқанда қозылы қой 1р. 50 т. тұрады. Қашғарлық саудагерлер сияқты біздің татарлар да қара қырғыздарды үй ішінде қолданысқа қажетті заттармен, киімдермен қамтамасыз ете отырып, халықтың өзін сауда ісінен шеттетілген осындай жағдайда көп табыс табады. Қара қырғыздардың өздері сауда жасауды кәсіп қылған емес, тіпті бұғы мүйіздерін Қытайға сату үшін де сол татар-саудагерлерін пайдаланған. Тек кейбір манаптардың әйелдерінен<sup>\*64</sup> басқа ешкім орта азиялық жібекті сатып алмайды, мұнда оның ең жақсы [21b] сорты дүрия Орта ордадағыдай 4 қой тұрады. Бұхарада, Қоқан мен Қашғарда зекет шығару үшін 40 данадан біреу ғана төленеді.

\*62 Сарғылт түсті жай қалың кездеме.

\*63 Мақтадан тоқылған ең арзан кездеме.

\*64 Яғни тек кейбір манаптардың әйелдері ғана сатып алады.



Дәулеттілік дәрежесі... \*65

[41a] **Өнеркәсібі.** Қара қырғыздар қоныстары адам аяғы баспайтындай алыстаған сайын қазіргі күнде бірнеше жүз жыл бұрын айналысқан сол бейғам мал бағушылық тұрмысын сақтаған.

Мұнда өнеркәсіп пен сауда бастамасының мардымсыз түрін көруге болады. Халық сондай дәулетті болды деп айтуға болмайды, керісінше, кедейлер өте көп. Бірақ өнеркәсіп пен сауданың мәңгі қозғаушысы — мұқтаждық еңбекпен қаржы іздеуге мәжбүрлейді.

[41b] Қырғыздардың қажеттілігі тым қарапайым. Оның қымызы мен ірімшігін жеп тоқ болу үшін 10 қойы мен бірнеше жылқысы бар болса, әйелі тігіп берген бір жейдесі мен шапаны бар болса, сол бір жылға жетеді. Олардың ең бай деген манабының өзі көпті талап етпейді, қара бұхара халық нені қанағат тұтса, ол да соны қанағат қылған. Олардың бар мұқтажын мал өтейді. Олар малдан өмір сүруге қажетті: ет, май, тері, тағам, киім (шекпен), шалбарға былғары, киіз және ...\*66 алған. Қашғардан, Ресейден келген саудагерлер оларды киіммен, қажетті маталармен қамтамасыз етеді, [сұраныстың] шектеулігі, аздығы және сауда талаптарының болмауы немесе дұрыс айырбастау ең аз мөлшермен және сомамен шектеледі, бірақ пайдасыз болмайды. Жергілікті халықта өздерінің қойларын, т.б. пайдалы өткізейін деген ой жоқ, олардың бар өнеркәсібі **егіншілік пен айырбас.**

[42a] Істің осындай тәртіптілігі, тұрғындардың надандығы басым болғандықтан мұнда қандай болмасын өнеркәсіптің дамуы мүмкін емес. Надан халық барымта мен жыртқыштықты тоқтатқан кезде, оқу-білім алып көзі ашылып, халық ыңғайлылық пен қолайлылықтың бағасын білгенде ғана сауда басқаша дамуы мүмкін. Барымтадан басқа айналысары жоқ адамдар тіршілік етудің басқа жолдарын іздестіреді. Дегенмен, кейбіреулер Қашғар мен Қоқанға баратын керуендерге жолбасшылыққа жалдана бастады.

[41b] **Өмір салты:** көшіп-қону. Қара қырғыздардың ордасы, көшпелі халық болғандықтан қалмақтар, қазақтар сияқты киіз үйлерде тұрады, киіз үйдің бір ғана айырмашылығы оның сфероидальді төбесі қалмақтардыкінен төмен, жалпы алғанда, киіз үйдің іші толықтай әсем безендірілген. Киіз үйдің төбесі тұтастай ішкі жағынан киізден жасалған түрлі түсті өрнекті арабескамен тігілген, үйді ұстап тұруға көмектесетін баулар ашық түсімен, шебер өрнектерімен көзге түседі. Олардың үйінің іші оның сыртқы әсемдігіне қарама-қайшы, таңқаларлықтай кедей: біздің қазақтардың киіз үйіндегідей төсек жап-

\*65 Мәтіні жоқ.

\*66 Келесі сөз түсініксіз.





қышы, тігілген көрпе-төсек, кілемдермен жабылған сандықтар және т.б. мұның бірі де жоқ. Олардың ең бай деген манабы Боранбайдың үйі тіпті бос, қабырғаға жанай үйме киіз, қарапайым бұхаралық жамылғылар жатыр, оның үстінде көрмеге қойғандай қытай жастықтары тасталған. Бүкіл жерде ағаш ожау, шарап құйылған местер, жергілікті ұста жасаған ағаш кеселер, қазандар ретсіз болса да әдемі жинақталған. Үй иесі әйел құрметті *аяч* (қара қырғыз әйелі) қой терісінің үстінде салтанатты отырды. Спартандық өмір мен бос киіз үй, қырғыздардың өздері айтқандай, олардың көнеден келе жатқан әдет-ғұрпы.

Қара қырғыздар барлық көшпелілер сияқты малдың жайылымына қарай жаз бойы бір жерден екінші жерге көшіп жүреді, көшіп-қонулары қазақтар сияқты: бар затын түйеге артып, 25 шақырым жүріп барып аялдайды, бұл кәдімгі “көш”, 15 шақырым жасаса, ол “қозы-көш” деп аталады.

Көшіп-қону қырғыздар үшін үлкен мереке: әйелдер ең әдемі киімдерін киіп, көш бойы түйелерінің жанында жастарды еліктіре ән салып келеді. Қара қырғыздардың ордасы мен біздің қазақтардың көшінің айырмашылық сипаты: бізде естігенде жағымсыз өсер қалдырып құлақ тұндыратын екі доңғалақты арбалар бар, олар мұндай арбаны білмейді. Жүк артуға түйелері, мінуге аттары жоқ бейшара томаяқтар (қырғыз бөйбішелері) бұл мұқтаждықтарына өзгіздерді пайдаланады. Қара қырғыздардың үй тіршілігі өте қарапайым, жайлы әрі қолайлы жағдайды көп талап етпейді, киізді төсек пен жастық орнына қолданады. Бай манаптың қара халықтан айырмашылығы: күніне бір қой сойып жеп, аптасына бір рет қымыздан арақ жасап, оны өлгенше тойып ішеді.

**Киімі.** Олардың киімдері өте жұпыны, бай манаптан құлға дейін мақта матадан тігілген қашғарлық шапандарды киеді, аяқтар жейде орнына дабадан тігілген ақ көйлектер киеді, оны тозығы жеткенше тастамай кигеннен [24а] жаңасын тігуге тура келеді. Жалпы, бір қара қырғызда біреуден артық жейде болған емес, бұл олардың — әдет-ғұрпы. Бұл ордада молшылыққа жек көрумен қарау шектен шыққан қайғылы арсыздыққа соқтырады: жақсы киім киіп таза жүру жалпы халыққа күлкі, мазақ болу және қатын деген масқара атқа қалу дегенді білдіреді. Дегенмен, әйелдер әжептәуір таза киінеді: олардың киімдеріне тән түс — ақ түс. Бастарындағы орамалдан бастап көйлек орнына киетін жейдеге дейін, барлығы ақ түсті дабадан тігіледі. Қара қырғыздар ордасының бұл әдет-ғұрпы әйел қауымын күйеулері батқан ластық пен сасықтықтан сақтайды.

**Қару-жарағы.** Ұдайы тұратын ішкі және сыртқы соғыстарға қарамастан қара қырғыздар ордасының қару-жарағы өте жұпыны, тіпті қазақтардан да өткен кедей. Қазақтардың найзасына ұқсас, жалау орнына ат қылынан жасалған шашақ-



пен безендірілген ұзын найза олардың сүйікті және жалпы қолданыстағы қаруы; ұзын сапты айбалтаны да көп қолданады. Қылыш пен мылтық сирек кездеседі. Кенесарыны<sup>\*67</sup> өлтіргеннен кейін ғана көптеген манаптардың киіз үйлерінде қымбат сәндік үшін турки (білтелі қазақ мылтығы) пайда бола бастады.

**Тағамы** [...]54a| Қара қырғыздар тамақты көп жеу қасиеті жағынан бірде-бір халыққа жол бермейтін сияқты. Әрқайсысының алдарындағы табақта бір қойдың майлы кесек-кесек еті Алатау тауларының жоғарғы нүктесі Талғар шыңына ұқсас таудай үйіліп тұрады. Қырғыздардың түскі асы нағыз Гомердің сахналық көрінісіндей. Жылқы майының екі қадақтай үлкен кесегі, қойдың еті тоқтаусыз ауызға жіберіліп, тезарада үйілген тамақ жоқ болады. Төрт қадаққа дейін жетерлік етті тез жоқ қылған қырғыз қымызға бас салады, бұл сусынды қанып ішеді. Көшпелі халықтың бір артықшылығы етпен қоректенеді: мал сою үрдісіне назар салсақ, епті қасапшыдай теңдесі жоқ өнерімен әрі ғажап жылдамдықпен терісін сыпыруы, белгілі бөліктерге бөлшектеуі және тазартуы — үлкен бір ғанибет.

الدە نچە كون بولدى  
الدە نچە تون بولدى  
سندە جازق يوق  
بزدە ازق يوق  
جاؤ سعان ده قلدى  
معان ده قلدى \*68

— деп айтып, тәбет шақыру үшін құрбандыққа шалғалы отырған малды қонақтарға көрсетеді.

Қойдың үлкен құйрық майы мен жылқының жамбас еті жалпы тәбетті ашып, сілекейді ағызып таң қалдырады және одан сайын ас дайын болғанға дейін баурап, еліктіріп өкетеді.

[45a] Жылқы еті мен қой еті олардың сүйікті асы. [...]

Барлық Азия халықтары ас бергенде (ет асып бас тартқанда) басты сыйлы қонаққа тартады, ал олар керісінше, құйымшақ пен жамбасты сыйлы қонаққа, басты сыйы жоқ адамға ұсынады.

[12a] **Әлеуметтік топтарға бөліну: манаптар және олардың маңызы.** Әлеуметтік тұрғыдан қарағанда халық: әміршілер (манаптар) және қарапайым халық (қара бұқара) деп, қоғамдық екі топқа бөлінеді. Орданың ежелгі рубасысының тікелей ұрпағы ретінде манаптар, алғашында патриархалдық отбасы-

<sup>\*67</sup> Қолжазбада дөңгелек жақша ішінде жұлдызша белгі қойылған, оған берілетін ескертпенің мәтіні жоқ.

<sup>\*68</sup> Көп күндер өтті, көп түндер өтті, сенде жазық жоқ, бізде азық жоқ, жау саған да қылды, маған да қылды.





ның ақсақалы ретінде билік құрған, бірақ ол бірте-бірте уақыт өткен сайын бұл билік ұлғайып, ақыр аяғында, құл иеленушілер мен құлдардың арасындағы қайырымсыз қатал озбырлыққа айналды. Қазіргі кезде ру ішіндегі манаптың билігінде шек жоқ, ол қара халықтың толықтай қожайыны, өлтіріп те, сатып та жібере алады. Бұл тұрғыдан қарағанда манаптар қазақ сұлтандарына мүлдем қарама-қайшылық танытып отыр; халықтың тарихи естеліктерінде сұлтандар заң бойынша әуел бастан билік жүргізуге құқылы болған, [126] бірақ қара халық өкілдерінің, яғни ру басыларының ақыл-кеңесі оларға тиым салып, шек қойып отырған. Қырғыздардың теңдік құқығының нәтижесі, керісінше құлдыққа алып келді. Қара қырғыздар ордасы мақтан тұтқан қара халық (тең құқылы, ерікті деген ұғымда) деген атау тек құр сөз, аңыз болып шықты. Қырғыздардың түсінігі бойынша манапты өлтіру, қыз алып қашу, бұзық жолға түсу, үш қайтара ұрлық жасау сияқты қылмыстардың барлығы ең ауыр қылмыс саналады және өлім жазасына кесіледі. Сарыбағыштардың манабы Орманның Қаскелең өзенінің жағасында дар ағашы бар, халыққа сес көрсету үшін өте күшті қорқыныш сезімін ұялатып, сол дар ағашқа жыл сайын бір қарақшыны асып қояды.

Біз жоғарыда айтып кеттік, манаптардың шектен шыққан, қайырымсыз қатал билігі — бұл ертедегі отбасы ақсақалының, бұрын манаптар деп аталып келген бидің құқығын бұрмалап, кейіннен қиянат етудің нәтижесінен туған озбырлық. Алғашқы манаптар (жергілікті халықтың түсіндіруі бойынша — күшті, рахымсыз қатал әмірші) жуырда пайда болған, [13а] бірақ, соның өзінде де бірінші манап сарыбағыштарда пайда болды. Ең алғашқы мейірімсіз билеуші манап ол Манап есімді сарыбағыштар биі болған. Манап болу басқа рулардың билеріне де ұнап, қазірде орданың әрбір ұрпағының ру басылары манап<sup>45</sup> атанып жүр. Бірақ соның бәріне қарамастан, бұғы руында халыққа көбірек мән беріледі және шындығын айтқанда, оларда манап дегендер мүлдем жоқ деп, маған Боранбайдың өзі айтқан.

Азық-түлік салығы деп аталатын салықтан басқа, манапқа халықтан түсер кіріс жоқ, оның өзінде бұл азық-түлік салығы халық өз еркімен берген жәрдем болып табылады. Манаптарды жай халық шексіз құрметтейді, <дегенмен бұл құрмет манаптан қорыққанан туындаған>: ру басы үйінің іргесінен салт атты ешбір жан өте алмайды, манап отырған жерде тіпті өзі ретінде айтылса да [136] бейпіл сөзге орын жоқ. Сарыбағыштардың 1855 жылы қайтыс болған ру басы Орманның және сол рудағы оның билігіне мұрагер болған ұлы Үмбетөлінің<sup>\*69</sup> манаптық даңқы әсіресе күшті болған.

\*69 Үметәлі деген де сол.



Бұл Үмбетәлі бір бұйрығын екі айтқызғаны үшін өзінің сүйікті әйелін де атып өлтірген.

Мінез-құлықтарындағы сұмдық, қатыгездік пен төкөппарлық манаптардың беделін көтеріп, даңқын шығарады. Қаталдықты олар қайырымдылық деп біледі де, соның өзін әрбір билеушінің асқан ізгілік қасиеті деп санайды.

[1a] **Руға бөлінуі.** Қара қырғыздар өздерін жай “қырғыз” немесе “қара қырғыз” деп атайды<sup>46</sup>. Қара — тура мағынасында қара, сонымен қатар, ауыспалы мағынасында қара (жай қарапайым) халық дегенді білдіреді.

Оларға «дикокаменные, закаменные» және «каменные» деген теңеуді орыстар қырғыз-қайсақтардан ажырату үшін берген. Қытайлар мен қалмақтар неге екені белгісіз, оларды бурут деп атап, шығыстық және батыстық буруттар деп бөледі. Олардың қара аталуының себебі, Шыңғыс хандай асыл текті ақсүйекті өкілдері болмаған және жоқ, ру ішіндегі ата жолын ұстанған өкілдері, патриархалды ақсақалдар құқығына негізделіп, халықтың жадындағы шежіре бойынша жалғасын тапқан билеушілер манаптар басқарған.

Ақсақал мен оның руы түпкі атасы бір және тегі жағынан да ажырағысыз бір нәсілден — қара, қарапайым халықтан шыққан (demos).

Қалмақтар мен қазақтар шығу тегі бойынша ақ және қара сүйекке бөлінеді. Шығу тегі жағынан қалмақ пен қазақтардың билеушілері (ақсүйектер) мен халқы (қара сүйек, қара халық) екі түрлі бастаудан таралады. Ақсүйектерге нояндар мен зайсандар<sup>\*70</sup> (қалмақтарда), сұлтандар — Шыңғыс ханның ұрпақтары (қазақтарда) жатады; халықтың пікірінше, [олар] күн нұрынан жаралған, сондықтан да табиғаттан тыс [16] құдайдың жаратуынан болар олар билікке де, құрметке де ие.

[Қазақтарда] халық пен би, олардың ру ақсақалдары ажалды пендеден жаралғандықтан қара сүйек — қарапайым халыққа жатады.

Түбі түркі барлық көшпелілер патриархалдық бағынуға негізделген және бағынуда, бірақ соған қарамастан, моңғол халықтары немесе моңғолдардың қол астындағы ордалар сияқты олар да ақ және қара сүйектерден тұрады.

Рулардың бөлінуіне қарай, қоныстарының шалғайлығы мен өзара қарым-қатынасының қиындығынан орда халықтарының қоныс тебу дәрежесін анықтау қиын, бірақ құрметті ақсақалдардың пайымдауынша, орданың барлық руларының саны Сарыкөл көліне жақын Әмудің жоғарғы жағында көшіп-қонып жүргендерді есептегенде Орта қырғыз ордасынан<sup>\*71</sup> асып кетпеуі тиіс.

<sup>\*70</sup> Мәтіннің осы жері болжаммен оқылды.

<sup>\*71</sup> Орта қырғыз ордасында немесе дұрысы, бұрынғы Сібір қырғыздары Шекаралық Басқармасының ведомствосында 342, 684 жуық саналған (*Уәлихановтың ескертпесі*).





Қара қырғыздар екі үлкен бөлімге немесе қанатқа бөлінеді: оны — “оң қанат”, солы “сол қанат”<sup>\*72</sup>. Әрбір қанат құрамы бірнеше бөлімшелерден тұратын бірнеше рулардан құралады, ал бөлімшелер [2a] ауылдарға немесе жергілікті халықтың атауымен “аилдарға” бөлінеді. Барлық басты рулардың “тамға” деп аталатын өз айырма белгілері, жаугерлік ұраны бар. Қара қырғыздар руларының саны есепсіз, қырғыздардың өздері де олардың үлкен бөлімдерінің атауын білмейді. Алыс Болор жазығында, биік Памирде, Өму-және Сырдарияның жоғарғы ағысында қоныс тепкен сол қанаттың рулары солтүстік шығыстағы руластарымен ешқандай қарым-қатынасы, араласы жоқ, бір-бірін біреулерден естігені бойынша ғана біледі, бір-бірі туралы ойлары жаңсақ әрі күңгірт. Сондықтан Тянь-Шаньның арғы жағын, қытай [26] қалалары Қашғар мен Ақсуға жақын, Нарын өзенінің ар жағын, Қоқан, Әндіжан, Маргелан және Сырдың жоғарғы ағысындағы басқа қалаларға жақын қоныстанған оң қанаттың кейбір рулары сияқты сол қанаттың ұрпақтары туралы біздің мәліметтеріміз тым мардымсыз.

Бұғы мен сарыбағыш (Ыстықкөлде қоныстанған), солты мен саяқ (Шу мен Нарынның арасында қоныстанған) руларының бөлінуі бізге жақын, осы ұрпақтың өкілдерінен алынған, онымен егжей-тегжейлі толық таныстырамыз.

Халықтың бірінші рубасы әрі халық соның есімімен аталған Қырғызбайдың (аңызды қараңыз) Ақ-уул (аппақ бала) деген бір ұлы болған. Бір аңыз бойынша Ақ-уулдың екі ұлы болған: Абл<sup>\*73</sup> (Авел) және Қабыл (Каин), [3a] басқа бір аңызда Абл мен Қабыл Ақ-уулдың тікелей ұрпағы емес, одан тараған буынның ұрпағы. Аблдың ұрпағы оң қанат, ал Қабылдың ұрпағы сол қанат.

Аблдың немересі, Тағайдың үлкен әйелінен үш ұлы болған: **Богоарстан**, **Қойлан**, **Қылжыра**, екінші шет жерлік әйелінен бір ұлы болған: Қарачора. Бірінші ұлынан солтылар<sup>\*74</sup> тараған, екінші ұлы **жәдігерлердің** рубасысы болған, үшінші ұлының (Қылжыра) екі баласынан — **Уразбақты** мен **Даулестен бұғы мен сарыбағыштар**, кенжесі Қарачорадан саяқтар тараған.

Асырап алынған тағы екі рубасы туралы аңыздың Тағайдың ата-тегіне қатысы бар, бірі — монулдыр буынына әке болған оның туысы (немересі немесе жиені), екіншісі — шерікші ұрпағына рубасысы болған бір құл.

<sup>\*72</sup> Шығыстық дереккөздерден Шыңғыс хан халқының барлық ұрпақтарын екі қанатқа бөлгенін байқаймыз. Хан жарлықтарынан мұндай төртіптің Алтын Ордада да болғанын көреміз. Қара қырғыз ордаларының оң мен солға бөлінуінде осындай мән жатқан болар (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*73</sup> Уәлиханов *Абыл* деп те жазады.

<sup>\*74</sup> Солты, бұғы, сарыбағыш және саяқ руларының төменде берілген генеалогиялық кестесін қараңыз.



[36] Шер<sup>47</sup> — Қара қырғыздардың түсіндіруі бойынша, асқазан ауруын осылай атаған. Аңыздың мәлімдеуінше, шерікшінің рубасысы осы аурумен ауырған.

Тағайдың ұлдарынан немесе ол асырап алғандардан тараған осы жеті ру жалпы бір атаумен: оң қол — оң қанат деп аталады, ал Қабылдың ұлдары сол қол — сол қанат. Ақырында оң қанаттың алғашқы жеті руларына негізгі ру ретінде бірнеше ұрпақтар: саяқтарға туыс болып келген бағыш, адыген, тығай және бассыз руы қосылған.

[4a] Екінші дәрежелі рулардың атауы мен бөлімдері мықты рубасылардың есімінен пайда болады, бірақ біздің дәуірімізге жеткен басты руларға тарамдалған бөлімшелер кейде өзгеріске ұшырап отырған.

[4б] Жалпы руларға бөлінуден тәуелсіз, бұғы руынан басқа кейбір рулар арасында шыққан тегі белгісіз бөлімшелер де бар. Мұның мәнісі мынада, сарыбағыш руының қырғыздары төмендегідей бөлімдерге бөлінеді: асық, осяк, монулдыр, абла, ишым, шертіке, мондуз, таздар, қалмық, жетіген, долес, қытай, қыпшақ және тағы басқалары. Осы рулар исенғұл, шерікші мен атекелердің әрбір манабының қол астында бар. Солты руынан да осындай тәртіпті байқаймыз. Қытай, қыпшақ, мондуз сияқты кейбір рулардың атауларын алып қарағанда, ұрпақтың ата-тегінің атауы сол рудың өте ертеде пайда болғанын көрсетеді деген ой түйіндеуге себеп болады. Осылай **қыпшақтар** қыпшақ руынан, мондуздар мондуз руларынан және т.с.с тараған. Бір сөзбен айтқанда, қауым ұрпақтарының атауы осы рулардан құралады.

Басты руларды сипаттауға көңіл аударайық және олардың қоныстанған жерлерін көрсетейік. Шынында, Қара қырғыздардың жері деп аталған Ыстықкөлде үш ру — бұғы, сарыбағыш, саяқтар қоныстанған. [5a] Басқа рулар Қоқан, Қытай жерлерінде және Бадахшан шекарасына дейінгі Мұзтау, Белуртау тауларында қоныс тепкен. Солты руы Талас өзенінің бойында, ташкенттік билеушілердің жерлерінде қоныстанған және Қоқан ханына зекет төлейді. Сол қанаттың барлық бөлімдері Нарын, содан кейін Салар мен Шыршық өзендерінің бойында қоныстанған және Болор жазығында Бадахшан шекарасына дейін саны аз ауылдарда шашырай қоныстанған. Саяқтардың бір бөлігі мен бұғылар Нарындағы Қоқан шекарасына дейін және Жусагол еліне жеткен. Шонбағыштар, жөдігерлер мен шерікшілер Қытай шекараларында Қашғарға, Түрфанға жақын, Атбашы-Арпа шатқалында қоныстанған.

[5б] Бұл руларды қоныстанған мекендеріне қарап, ешкімге тәуелсіз деп санауға болмайды, солты руына Қоқанның тіпті барлық алым-салықтары салынған және әскери қызметін де атқарады, бағыш руының кейбір манаптарына қытайлық шендер тағайындалып, империяның шекаралық қарауылына қара-



ған. Тек Сарыбағыш пен бұғы рулары сыртынан қарағанда Қытай мен Қоқанға бірдей бағынышты бола отырып, аз да болса тәуелсіздікке ие.

1855 жылдан бастап бұғы руы біздің қол астымызға бағынған, олардың аға манабы Боранбай бізге қызметте подполковник шенін алған. Сарыбағыштар 1851 ж. бастап орыс үкіметімен ұдайы байланыста болып келеді, олардың көптеген манаптары біздің тарапымыздан медальдармен, шапандармен марапатталған.

[6a] [Оң қол — оң қанаттың ұрпақтары]. Екінші дәрежелі рулар, бөлімшелер мен әрбір негізгі руларға<sup>\*75</sup> тармақталған бөлімдердің тізімдері және көптеген жалқы есімдер оқырманның уақытын алып оқуға қиындық тудыра еді. Мұнда негізгі және бізге көрші Үлкен қырғыз ордасының ұрпақтары оң қанат — оң қолдың бөлімшелерін қайта қарастырамыз.

I. Солты руы төрт ұрпаққа бөлінеді: күнту, бөлекбай, толқан, және үшбағыш [...]. Солтылардың саны сарыбағыштар мен бұғылардан асып түседі, олардың саны 20 000 жұртқа дейін жетеді, бірақ Қоқанның түтін санына салынатын салығын 15 000 жұрт үшін төлейді. Шу өзеніне құятын өзендердің жағасы [6b] және Талас өзенінің құйылысы солтылардың жазғы, қысқы қоныстары болып табылады. Бөлекбайлар мен толқандардың қыстауы мен егіншілігі Қоқан бекінісіне жақын Пішпекте, Қарабатта, Соқылық, Қызылбелдеу Аламедин және Аларша өзендерінің жағалауында. Солтылар Қоқан билеушілеріне қарайды, оларға зекет төлейді және олардың қойған бірінші талабын орындап қолдарына қару алуға тиісті. Олардың тамғасы ай ( ) , ұраны — қаратал.

II. Бұғы руы барлық Қара қырғыз ордаларының ішіндегі ең бай ру. Олардың киіз үйлерінің саны 10 000 дейін жетеді. Ол негізгі үш ұрпақтан тұрады: әлсейіт, теңемсейіт және арық. Өз кезегінде әлсейіт бес бөлімге тармақталады: бауыр, белек, кедек, бапа және желден; теңемсейіт үш [7a] бөлімге: мортық, кабеле мен шилтақ, арық екіге: сары және кучук деп бөлінеді. Белектер басқа руларға қарағанда ең мықты ру болып саналады және басқа барлық руларға билікті осы ұрпақтың манабы жүргізеді. Тағай рубасысының тоғызыншы буынының ұрпағы әрі Алдаштың немересі Бо-

<sup>\*75</sup> Қызығушылық білдірушілер үшін осы мақаланың соңындағы кестеде солты, бұғы мен сарыбағыштардың руларға бөлінуі (кестеде) анық берілген. Осындай қолайлы сәтті пайдалана отырып, рулардың бөлінуі рубасыларының атауларымен аталған, сондықтан мақалаға қосымшадағы генеалогиялық кестедегі рулар мен рубасылары анық көрсетілгенін айтып кеткеніміз артық болмас (Уәлихановтың ескертпесі). Қосымшаны қараңыз.



ранбай Бирназаров<sup>48</sup> бұғылардың әлсейіт бөлімшесін басқарған. Бұғы руының қыстық қонысы Ыстықкөл көлінің оңтүстік жазығы – Теріскейде. Зауқы олардың егіншілік алқабы әрі Боранбай манаптың қысқы тұрақты тұрағы болып саналады. Олар осы өзеннің бойына қорған (қалашық) тұрғызып, жүзім өсірді. Өткен жылы сарыбағыштармен қанды қырғын кезінде мұның барлығы талқандалды. Бұғылар жазда көлеңкелі Қарқара жазығына, Текесті асып, қытай қарауылдарының шекарасында жатқан және Мұзарт пен Тянь-|76| Шанның оң жақ баурайындағы Сарыяз деген атпен белгілі жазғы қонысына көшеді.

Тенемсейіт руы Қытай мен Қоқан жағында ұдайы көшіп жүреді, көлдің жағасында сирек қыстайды. Бұғылардың таңбасы мынадай (  ), жағалбай деп аталады. Ұраны жанғораз.

|8a| Бұғы. Тайпаның бұғы деп атануы жөнінде халық арасында тамаша бір аңыз бар. Қарамурза мен Асан (жоғарыдан қараңыз) |86| Аламышық тауында бұғы аулап жүріп, маралдардың арасынан бұғы мүйізді көркем сұлу қыз бен баланы көреді. Баланы өлтіріп, қызды бауырының өлігін құшақтап зар еңіреп жатқан жерінде ұстап алады. Аңызда мүйізді қыздың қарғысына қалған Қарамурза мен Асан ұрпақ көрмепті делінеді.

Ғажайып сұлуды ру басы Мурзақұлға алып келеді, ол оны өзінің немересі Жаманқұлға әйелдікке береді. Кейінгі ұрпақтарының дәлелдеп айтуынша, ру анасы болған бұл әйел жай адам болмапты (қасиетті деген мағынада) және Мүйіздібөйбіше (мүйізді ана) атанып, ерекше даналығымен аты шығыпты. Жұрттың айтуынша, бөйбіше басын сумен жуып, басын жуған суды күңіне адам аяғы баспайтын жерге төккізеді екен, ақырында, ол басындағы ғажайып өшекейінен айырылып қалыпты. Бұл қызметті атқарып жүрген күң, әуестіктен бе, мүмкін, адам аяғы тимеген жер таба алмағандықтан ба, әйтеуір, сол қасиетті суды ішіп қойыпты, содан жүкті болып ұл табады, оған Желден деп ат қояды.

Қара қырғыздар бұл қасиетті мүйізді ананың есімін бүгінгі күнге дейін қадір тұтып, ардақтап, бастарына күн туып, қайғылы бір кезеңге тап болғанда, соған арнап құрбан шалып, жалбарынып, тілек тілейді.

Оны Ыстықкөлдің камқоршысы деп санайды және халықтың пікірінше, оның рухы Ыстықкөл жазығын қорып, шарқұрып жүреді екен.

|9a| III. **Сарыбағыштар** саны жағынан бұғы руынан кейін екінші орында, жұртының саны 10 000-нан асады. Бұл рудың манаптары батылдығымен және өзін басқаруымен даңқы шыққан. Сарыбағыштар төрт рудан тұрады: исенғұл (болат),





шерікші (темір), надырбек және атеке (тынай). Алғашқы үш ру **Учкениң** (Учкенын уч-уул<sup>\*76</sup>) үш ұлының жалқы есімдерімен белгілі. Халық жадындағы атышулы даңқты батырлары осы рудан шыққан. Олардың қысқы қонысы Құрметті өзенінен төмен Күнгейдің солтүстік жазығынан көлдің батыс шегіне, Күтемалды шатқалына дейінгі жерді алып жатыр. Жазды сарыбағыштар Қаскелең, Күрті өзендерінің жоғарғы ағысында тауларда немесе Шу өзенінде өткізеді. Сарыбағыштардың тамғасы мен ұраны бұғылардікімен бірдей, тек айырмасы [96] мынадай (  ).

**IV. Саяқ руы** 13 мың үйден, төрт негізгі ұрпақтан тұрады: құрман-қожа, құлшығаш, сықмамбет және қаба. Бұл ұрпақ Ыстықкөлден оңтүстікке Сонкөл (Таластың жоғарғы жағы) көліне, Нарын, Қошқарата мен Жусагол өзендері бойында қоныстанған. Өткен ғасырдың соңында саяқтардың бүкіл орда ішінде байлығымен, халқының көптігімен, манаптарының батырлық рухымен аты шыққан, қазір олар кедей. Саяқтардың әрбір руында өз таңбасы бар, бұрынғы ұрандары өткен ғасырда өмір сүрген **Тайлақ**, **Садыр** сияқты батырларының есімдерімен ауыстырылған.

**V. Шерікші және VI — шоңбағыш** руларының тұрақты қоныстары Ақсу [10a] мен Үш-Тұрфан қалаларына жақын Шығыс Түркістанда, Тянь-Шань жотасының оңтүстік баурайындағы жазда салқын әрі мал үшін шөбі шүйгін ең жақсы жазғы жайлау саналатын **Сарыяз** (Сарыжаз) жазығында.

Шерікшілердің ең басты тұрағы мен егіншілігі Атбашы-Арпа шатқалында. Шерікші мен шоңбағыш Қара ордада ең кедей әрі адам саны жағынан аз ұрпақ болып саналады. Шоңбағыштардың үй саны 500-ден аспайды, ал шерікшілер 1000-ға дейін жетеді.

[96] VII — бағыш, VIII — монулдыр, IX — адыгене, X — тығай мен XI — бассыз деп аталатын рулары сол қанаттың ұрпақтарымен бірге Сырдың жоғарғы жағы мен Қоқан хандығының шекарасында қоныстанған және әдет-ғұрпы, тілі жергілікті халықтың салты мен тіліне ұқсас.

[11a] **Сол қол — сол қанат**. Сол қанатты құраған ұрпақтардан танымалдары төрт негізгі ру.

I — **сары**, II — **қутче**<sup>\*77</sup>, III — **мондуз**, IV — **қытай**. Қара

<sup>\*76</sup> Өткен ғасырдың соңында сарыбағыш руы мынадай төрт ұрпаққа бөлінген: болат, темір, тынай және надырбек. Болат руының өкілі Исенғұл, темір руында — Шерікші батыр, надырбектерде — Байби, тынайларда — Атеке. Қазір осы төрт ру танымал болған батырларының есімімен: біріншісі — исенғұл, екіншісі — шерікші, үшіншісі — атеке аталады; надырбек руы өзінің бұрынғы атауын сақтап қалған, себебі оның өкілі Байби батыр болмаған, өзінің атын шығарған емес.

<sup>\*77</sup> Дұрысы: *кушчи*.



қырғыздар ордасының оң қанат руларының басым бөлігі мен сол (сол қанат) бөлімі Қоқанды қоршаған тауларда, Әндіжанда, Наманғанда, Маргеланда және Қоқан хандығының басқа қалаларында қоныс тепкен.

Қоқан шекарасында қоныстанған сол бөлім ұрпақтарының атаулары мынадай: 1) бөрі — Үште, 2) мондуз (саны көп ру) — Апрет-Аюбеде (Қоқаннан шығысқа қарай), 3) кесек — Аушират пен Маргеланда, 4) бөру (бөрі) — Науқат пен Учкуртте (Маргеланнан шығысқа қарай), 5) **қыдыршы**, 6) тиит — Учкурттен солтүстікке қарай, 7) туяляс — Шахрханда (Әндіжан мен Маргеланның арасы), 8) бустан — сонда, 9) ардай — Ләхшатта (Тахт-Сүлейман мен Әндіжанның арасы), 10) муняк — Таш-Атада, 11) **бағыш** — Бұлақбашыда (Таш-Атадан жоғары Шахриханға құятын өзен), 12) **шонбағыш** — Ханарықта, 13) қанлы — Асякеде<sup>\*78</sup>, 14) тарышы мен 15) бұйдашы — Созақта [Жалал-Абадтың оңтүстік батысында].

[116] Жоғарыда аталған қара қырғыздардың ұрпақтары Қоқанның отырықшы халқымен әрдайым тығыз қарым-қатынаста болғандықтан өзбектердің ықпалына бағынып, өзінің әдет-ғұрпын, тілін, ұлттық сипатын жоғалтып, жағайлық<sup>\*79</sup> түркілерге қатты ұқсап кеткен.

Олардың барлығы егіншілікпен айналысады, көпшілігінің бау-бақшасы бар, көбінесе қалаларға жақын ауыл-ауыл болып тұрады.

Бұл рулар Қоқан әскерінен қауіп төнген жағдайда тәуелсіз рухта болады. Қоқандағы барлық жөнсіздік пен қақтығыстарда оларды және басқаларды да тонауға қызу қатысады. Қытай Түркістанына үміткер қожалар әрқашанда оларды ынталы одақтастар деп таниды, 1837 ж. Жәңгір қожа<sup>49</sup> басып кіргенде оның армиясының басым бөлігі қырғыздардан құралды.

[12a] Сол қанат руларының басқа бөлігі Қашғардан Фиссар мен Бадахшан шекараларына дейінгі Болор тауларында қоныстанған. Найман ұрпақтары Қашғар маңында қоныс тепкен, қыпшақ пен қытай руларының тұрағы Саркөл көлінің маңындағы Памир жазығында және Фиссардың айналасына дейін шашырай көшіп-қонып жүреді.

Елдің жергілікті жағдайы осы рулардың өздеріне тән тамаша қасиет береді. Әмударияның жоғарғы ағысында болған лейтенант Вудтың (Wood) көргені осы қырғыздар және ол осы тау халқының тұрмыс-салты туралы азды-көпті мәліметтерді кішігірім очерк түрінде бізге жеткізді. Барлық бөлімдердің ұраны бір — кән.

\*78 Дұрысы: *Ассаке*.

\*79 Дұрысы: *жағатайлық*.





Орда тарихы<sup>50</sup>

[25a] **Қара қырғыздардың тарихи аңыздары.** Орта Азияның барлық көшпелі тайпалары секілді қара қырғыздарда да өздерінің арғы ата-бабалары туралы бір ұрпақтан бір ұрпаққа айтып жеткізген естеліктері түрінде көптеген тарихи аңыздарды, ертегілер мен поэзиялық әңгімелерді сақтап келеді. Көшпелі халықтың және жазу-сызуы болмағандықтан жалпы халықтың тарихы фактілерге емес, [бөрінен бұрын] олардың ертегі тәрізді аңыздарына негізделген. Өздерінің батырларының батырлық іс-әрекеттері мен халық арасындағы маңызды оқиғалар туралы аңыздарды жырға айналдырып кейінгі ұрпаққа от басындағы естелік әңгіме тәрізді айтып жеткізіп отыру барлық көшпелі тайпаларға тән салт. Аңыз айтушылардың құрметтілері — сол аңыздарды сол қалпында жеткізушілер болып табылады.

[26a] Қара қырғыздардың ең көне әрі қызықты аңызы өздерінің пайда болуы, ата-тегі туралы аңыз екендігінде күмән жоқ. Олардың бәрі бірауыздан өздерінің шыққан тегі, арғы аталары қызыл ит деп санайды, бірақ мұндай таңғажайып құбылыстың қалай болғаны жайлы әрқилы түсіндіреді. Жалпы, осы түсініктер өзінің рухы жағынан кейінірек мұсылман дінінің ықпал етуімен пайда болған. Дінге өтіп алғаннан кейін олар өздерінің шығу тегіне қызыл иттің тікелей қатысы бар деген немесе оны теріске шығаратын түсініктер ойлап тапқан.

Алғашқы аңыздарда былай деп баяндалады: бір хан қызының қырық қыз нөкерін ертіп, елден шалғай шығып, серуендейтін әдеті болыпты. Бір күні ханшайым өзінің дағдылы серуенінен қайтып келгенде, ауылынан тек талқандалып қалған орнын көріп, әрі таңданып әрі шошиды, елін жау шауып кеткен екен. Олар өз аулының қаңырап бос қалған орнынан қаңғып жүрген қызыл иттен басқа тірі жан таба алмайды. Қара қырғыздар ордасының ата-тегі болған қырық қыз тұсында қызыл иттің қандай міндет атқарғаны тым беймәлім, бірақ қалай болған күнде де, қандай себеп болса да, әуелі ханшайымның өзі, одан кейін қырық қыз нөкері, қастарында еркек атаулыдан қызыл иттен басқа серіктері болмаса да, барлығы ана болады. Қырғыз халқы осы қырық қыздың ұрпағынан пайда болған дейді аңыз. Бұл, менің байқағанымдай, аңыздың өзгермеген нұсқасы. Міне олардың түсіндірмелері.

Біріншісі. Біреулер қырық қыздың ішінде әйел киімін киіп, жасырынған жас жігіт болыпты, ол ханшайымның ғашығы екен, деседі. Жас жігіт патшаның ең жақын, сенімді сақшысы және патшаның өкшесі мен тұла бойындағы қышуы қозып тұрған жерлерін қаситын қызметші міндетін атқарушы екен. Шығыста бұла болып өскен асыл текті адамдар ұйқыға жатар алдында буындарын сипатып, уқалатқанды, қытықтаған-





ды және денесіне батқан ауыртудан ләззатты әсер алғанды жақсы көреді. Мұның барлығы қалжырап, қатты ұйықтау үшін жасалады.

Ал мынау жақында ғана, сондай-ақ сауатты молдалардың қатысуымен пайда болған, анағұрлым күрделі, анағұрлым шебер құрылған нұсқасы: ерте-ертеде Мансүр есімді дәруіш, диуана өмір сүріпті, оның Халал (адал) есімді қарындасы болыпты. Ағасы да, қарындасы да күдіреті күшті Құдайға жәтәнімен беріліп, оразасын ұстап, намазын оқып, оңаша тұрады екен. Қарындасы тым тақуа болыпты, игілікті істер үшін әлсіз денесі мен нәзік жанын бейіштің нектарымен (шәрбатымен) нәрлендіріп, түндерді періштелердің жанында ғибратты әңгіме тыңдап өткізеді екен. [266] Мәз болып, масаттанған Халалдың түн болса жоғалып кететінін байқаған көршілері, әдетте қыздардың мұндай мінез-құлқын қашанда құптамайтыны сияқты, бұл жолы да жақсылыққа алып келмейді деген қорытынды жасайды. Көп ұзамай бұл сыбыс ағасының құлағына да жетеді. Ағасы сыбысқа сенуін сенбесе де, құранның «сақтықта қорлық жоқ» деген дана сөздеріне бағынып, анди бастайды және қарындасы аспан әлемін мекендеушілердің арасында бейіш шәрбатын ішіп отырған шақта үстінен түседі. Періштелер өздерімен әңгімелесуші қыздың ағасы деп оған бір кесе бейіш сусынын ұсынады. Ағасының мінезі тым әсершіл елікпе екенін білетін Халал, бейіш суын ішкен ол шаттықтың шегіне жетіп, ақылынан адасып, мәжнүн боп кете ме деп қорқып, ішуіне қарсы болады. Бірақ ағасы тыңдамай шәрбәтті ішіп қояды, сөйтіп, қарындасы болжағандай болып шығады. Мансүр ел-жұртты ұмытып, өзін де ұмытып, жиһанкездің асасын алып, басына аққу терісін (пақырлардың шартты бас киімі) киіп, алланы аузынан тастамай, басы ауған жаққа кетіп отырады. Талай жерлерден, талай қалалардан өтіп, алуан түрлі халықтарды көріп, арада көп жыл өткеннен кейін Мансүр Әндіжан (Қоқандағы) қаласына келеді. Қалада оба індеті мен ашаршылық болып, жұрт қырылып жатыр екен. Мансүрды көріп, қала тұрғындары ұстап алады, оны өз жеріндегі бақытсыздықтың бәріне кінәлі деп, сиқыршы деп өлтіріп тастайды. Күдіреті күшті Құдайдың жазғаны болады! Мансүр өлерінде өзінің Тазша досына тек бір ғана өсиет айтып кетеді; ол оған: — «Адам баласы өмір үшін, ұрпақ үшін бір нәрсе істеуі керек, бұл оның қасиетті борышы. Тірі кезімде мен еш нәрсе істей алмадым. Менің тәнімді отқа жақ та көлге таста, содан кейін тағдырдың жазғаны болар», — дейді. Тазша бұл өсиетті орындайды... Көлде толқын ойнап, көбіктеніп... саябырлап, жымжырт болады. Көл жағасында толқын жағаға лақтырып тастаған үлкен ақ шатыр тәрізді көбік қана қалады. Сол кезде хан қызы қырық қыз нөкерін ертіп көл жағасында серуендеп жүреді. Ақ көбікті көріп ханшайым қызығып кетеді де (адам



баласының түбіне жеткен де осы қызығу және Хауа ана, әйел заты соған себепкер болған), саусағымен алып, дәмін көрейін деп аузына салады. Қырық қыз да соның істегенін істейді. Бірақ бірнеше ай өткеннен кейін, ешбір себебі болмаса да, бәрі бірдей жүкті болып қалғанын білгенде сол қыздардың және олардың әкелерінің қайран қалғанын көз алдыңызға елестетіңіз. Әкелері ұятты қылық істеп, зинақорлық жасады деп қыздарынан қатты күдіктеніп, оларды солтүстікке қарай, Шу өзенінің арғы жағына далаға қуып жібереді. Қырық қыз өздері тап болған бақытсыздыққа кінәлі біріншіден ханшайым деп, айыбын бетіне баса бастағандары соншалық [27a] ханшайым бір арық биеге мініп, өзінің құрбыларынан солтүстікке қарай қашып кетеді. Ханшайымның соңынан қайдан пайда болғаны белгісіз бір қызыл ит ере кетеді. Ағайынды үш жігіт (қырғыздардың үш ордасының ру басылары)\*<sup>80</sup> бұл сұлуды даладан тауып алады және олардың біреуі оған үйленеді. Әкесі (ханшайымның күйеуі) қайтыс болғаннан кейін балалары ата мұрасын, малды бөле бастайды. Теңіз көбігінен жаралып, қырық қыздың құрметіне Қырғыз деп атанған үлкені ағалығын пайдаланып, мұрадан көбірек алғысы келеді. Сонда адамнан туған басқа балалары оның дөрекі қылығына ашуланып, әкең кім деп сұрайды. Қырғызбай оған жауап бере алмайды. Інілері әкелеріне тұрмысқа шықпастан бұрын оның шешесінің жанында жалғыз иттен басқа тірі жан болмағанын меңзеп, оған қызыл итті әке қылып ал дейді. Талабының әділетсіз екенін дәлелдеп, інілері оған мың жылқыдан қырық жеті жылқы береді. Қырғызбай Әндіжанға қашып кетеді, бірақ шешесінің үйіндегі жүгені мен қымыз піспегін ұрлап кетуімен ағалық талабының дұрыстығын дәлелдейді. Дала халқының түсінігі бойынша жүген мен піспек ағалық белгі болып саналады. Қырғыз халқы осы Қырғыздан пайда болған дейді. Қалған қырық қыздан отуз-ул ичлик туылыпты, қазіргі Қоқанға қарай Әндіжанның ар жағынан қоныс теуіп, мекендеп отырған халық сол отыз ұлдан тараған ұрпақ.

\* \* \*

[63a] Қара қырғыздар ордасында өте ерте заманның өзінде ханы да, сұлтаны да, бегі де болған емес, орданы өздерінің ақсақалдары патриархалдық тұрғыдан басқарып келген. Аңыз былай дейді: күндердің бір күнінде олар, яғни қырғыздар ханнан (есімі мен қай халықтың ханы екені белгісіз, кейбіреулер оны Жөнібек деп атайды) өтініп сұрапты. Қырғыздар ханнан Жошы деген кіші баласын өздеріне хан болуын қалап, өтініш жасапты<sup>2</sup>. Хан қырғыздардың өтінішін қабыл алып, өзінің ұлын кішкентай бала еріне (ашамайға) отырғызып, елшілерге

\*<sup>80</sup> Қазақтардың үш жүзіне меңзеу.



табыстап аттандырып жібереді. Бірақ қара қырғыздар ордасына бара жатқан жолда жас хан құланның үйіріне тап болып, соларды қуып жүріп қаза болады.

Осы оқиғаны толықтыра түсетін тағы бір қызықты аңыз бар. Алатау тауларынан асқан Қашғар жағында терең ордың ізі сақталған. Бұл ор Қараталдың басынан бастау алатын Қора өзенінен<sup>\*81</sup> басталып, барлық тауларды кесіп өтеді және Ықылас асуынан асып, Іле өзеніне қарай бағыт алады, одан әрі Қашғарға дейін барады, одан Шу өзенінің құйылысына бұрылады, осы жерде Хантағы шатқалына жақын айналасы жүз шақырымдай шеңбер пайда болады. Бұл орды [аңыз бойынша] құландардан қаза тапқан жас ханның әкесі қаздырған екен. Жалғыз ұлынан айрылған соң, құландардан кек алу үшін ол ұзын әрі терең ор қаздырады. Қол астындағы жұрттың барлығын жиып, Алайдың<sup>\*82</sup> кең жазық даласына жауып жібереді де, құландардың үйірін бәрін қуып, сол орға қарай айдатады. Құландар орға құлап, шетінен қырыла береді, тек ең соңғы екі құлан (бірі айғыр, бірі бие) сол ордан өлген құландардың үстін басып, бетпақ далаға өтіп кетеді де, құлан тұқымы қайтадан өсіп-өніп, көбейеді. Алатаудың арғы бетіндегі тауларда құланның болмауының себебі содан, қазір олар қырғыз даласының батыс бөлімінде мекендейді.

Қара қырғыздар бақытсыз жағдайға тап болып, өздерінің қалап алған ханынан айрылғаннан соң, қайтып ешкімге жалынбайды да, солай хансыз қалды. Ақсақ құлан — Жошы хан бұл халықтың ең алғашқы және ең соңғы ханы болды.

**Тарихи дерек.** [70а] Көшпелі тайпалардың және жазу-сызуы болмаған жалпы халықтың тарихы фактілерге емес, жартылай ертегіге ұқсас аңызға негізделген, сонымен бірге бізге тек қытай мен шығыс тарихшыларынан алынған, біріне-бірі қайшы, бұлыңғыр, немесе жұрттың бәріне түсінікті қарапайым, бірақ көп мағыналы түрде жетуде, осылайша олардың көне заманғы тағдыры талай сыр түйген жұмбақ күйінде қалуда. Көшпелі тайпалардың және жазу-сызуы болмаған жалпы халықтың тарихы үшін негізгі дереккөз олардың жартылай ертегіге ұқсас аңыздары немесе олармен қарым-қатынаста болған мәдениетті халықтардың шежірелерінен алынған мәлімет үзінділері болып келді және солай бола бермек. Әсіресе Орта Азиядағы біздің көшпелілеріміз жөнінде бұл әділ болар еді. Бұлар жөнінде тарихтың бізге айтары өте аз, ал басқалары туралы ешбір мәлімет жоқ. Моңғол-түрік тайпаларының ертедегі көшпелі ұрпақтарының тағдыры жөніндегі ең алғашқы жазба мәліметтерді біз қытай жылнамаларынан, ал XI ғасырдан бас-

\*81 Қора өзені Жоңғар Алатауымен ағады.

\*82 Алатаудың арғы беті болуы тиіс.





тап шығыс тарихшыларының шығармаларынан табамыз. Сондықтан бізге олардың тарихы<sup>\*83</sup>...

Орта Азияның құнарлы жайлаулары мен өзен-суы мол ұлан-байтақ далаларында ерте замандарда жеке-жеке көшпелі ұрпақтардың сансыз көп ордалары мекендеген. Бұл ұрпақтар өздерінің қоныстарын әрдайым ауыстыра отырып, әртүрлі [70б] аттармен, бірде өз ұрпағының ру атымен, бірде бірнеше ру бірігіп, қуатты әрі беделді рудың атымен аталып келеді. Тайпалардың бірі күшейіп, басқаларын өзіне қосып алып, өз атын беріп отырған. Хунндар, ойхорлар және моңғолдар осындай тайпалық одақтар болған еді. Бір рудан қысым көрген екінші рудың көшіп, қоныс аударуы жалпы тайпалардың қозғалысын туғызып, жаппай қоныс өзгертуіне себеп болған. Біздің заманымыздағы көшпелі ұрпақтардың шыққан тегін зерттеуде көп қиындық тудырып отырған дәл осы жағдай, оның үстіне бірден бір дерек көзі болып саналатын қытай жылнамалары мен шығыс хроникаларында бірізділік пен дәлдік жоқ. Қытайлардың шетелдік атауларды өздерінің иероглифтеріне тек дыбыстық ұйқастығы бар қытай сөздері арқылы сол атауға жақын үндестік тәсілімен аударуы, оның үстіне дәлдікті өздерінің иероглифтерінің мазағы қылған арсыздығы, ақырында олардың жабайы ордаларындағы оқиғаларды, әсіресе, **Тан** және **Юань**<sup>\*82</sup> әулеттерінің аралығында болған оқиғаларды бақылаудағы жүйесіздігі, қытай тарихында сақталған фактілер көп болғанымен бұл мәселені анықтауға мүмкіндік бермей отыр.

Юань әулетінің тарихында көшпелілер кездеседі, бірақ аттары басқа атаумен аталған сол бұрынғы көшпелілер болуы мүмкін. Анағұрлым анықталған мәліметтерден, халықтың аңыздары, өз көздерімен көргендердің әңгімелері және моңғолдар мен моңғол одағының құрамына кірген тайпалар тарихы туралы моңғол хандарының әмірімен жазылған ресми құжаттардан алынған шығыс дереккөздерінің қытай дерек көздеріне қарағанда артықшылығы бар, сірә, қытай дерек көзінің негізі олардың осы жылнамаларынан алынып, Юань тарихы үшін пайдаланылған фактілер болса керек (қараңыз: «История первых четырех ханов из дома Чингисова»<sup>\*84</sup>).

[71а] Юань тарихы мен Тан әулеті тарихының байланысы мүлдем үзіледі.

Моңғолдар империясы Шыңғыстың балалары арасында ордаларға бөлінген кезде және ол ордалар ұзаққа созылған бүліктерден кейін тағы да хандар мен өмірлер арасында ұсақ-ұсақ енші жерлерге бөлінген уақытта Орта Азияда өмірдің жаңа екі түрі — жеңіп шыққандар мен жеңілгендерден құрал-

<sup>\*83</sup> Бұл сөздердің жалғасы түпнұсқада жазылмай қалған.

<sup>\*84</sup> *Иакинф* (Н.Я. Бичурин). История первых четырех ханов из дома Чингисова. СПб., 1829. Қытай тілінен аударылған.



ған қалалық және көшпелі түрлері пайда болады. Бұл көшпелілер өзбек, ноғай, қазақ деген мүлдем жаңа атаулармен; немесе Шыңғысқа дейінгі, мысалы: қырғыз, маңғыт (немесе қарақалпақтар) және урянхай<sup>53</sup> деген ұрпақтардың аттарымен пайда болады. Бұл моңғол одақтарынан немесе ордаларынан туындаған жаңа ордалардың немесе моңғолдардың тайпалар бірлестігіне уақытша қатысқан, сойтіп, кейін қайтадан өзінің ескі атымен аталып кеткен ордалардың тек аңыздарынан басқа ешқандай тарихы жоқ. Осы халықтар жаңадан пайда болғаннан кейін оның тарихын жазған моңғол-түрік тайпаларының тарихшысы Әбілғазы өзі өзбек бола тұрса да бұл жайды түсіндіріп беруге ешбір талпынбайды.



*Қырғыздардың салт аттылары және аттарды үйретуі.  
Қарындашпен салынған. Ш. Ш. Уәлиханов. 1856 ж.*

Бұл ортаазиялық көшпелілер тарихының үш дерек көзі, бірнеше ондаған жылдар бойына созылған екі дәуірдің байланысы үзіліп қалған үш дерек көзі болып табылады. Осы аңыздарды бір-бірімен қиыстырып, байланысқан тұтас бір жүйелі мағлұмат алу, егер қол жеткізбестей болып көрінсе, онда болжаусыз, жорамалсыз шешілмейтін өте қиын, ауыр еңбек болады. Клапрот пен Абель Ремюза<sup>54</sup>, Сен-Мартен<sup>55</sup> сияқты атақты шығыстанушылардың еңбектерінің нәтижесінде қытай жылнамаларына тамаша талдау жасалып, айқын түсінік берілген. Шығыс тарихшыларының аңыздарына<sup>56</sup> да талай түсіндірме берушілер табылып, оларды Д'Оссон<sup>57</sup> және басқалары терең зерттеген. Тек халық аңыздары мен дастандар ғана осы күнге дейін зерттелмей келеді, мүмкін, оған дерек көздердің тапшылығы мен осы заманғы көшпелілердің көпке



мәлім еместігі және солардың тағылық жағдайы да себеп болған болар. Бір-бірімен байланысы жоқ әрі күнгірт тарихи баяндарды анықтауда [716] аңыздардың, қосымша дерек ретінде, ерекше зор маңызы бар екені күмәнсіз.

Қара қырғыздар немесе қытайлықтардың өздерінше атап жүрген буруттары Орта Азияның осы заманғы көшпелі халықтарының қатарына жатады. Бұлардың шыққан тегі жөнінде көптеген пікірлер бар, алғашқы екі дерек көз бойынша көп жазылған, бірақ солай бола тұрса да, олардың тарихы әлі шешілмеген мәселе. Қытай жылнамаларына сүйенетін мәліметтердің бәрі де қырғыздарды, тіпті, Иисус Христос тумастан [жүздеген жыл] бұрын қиян-қунилер, хякастар және киликидзилер деп аталып жүрген Орта Азияның ерте заманғы тайпаларының қатарына қосады. Клапрот олардың қонысын Тан әулеті тұсындағы жазбалар бойынша анықтап, оны Енисей деп түсіндіреді; Абель Ремюза мен Визделу<sup>58</sup> оларды көк көзді нәсілге қосып, үнді-германдық тайпа деп санайды. Риттер<sup>59</sup> үнді-германдық үйсіндер мен түркі хойхуының араласуынан пайда болған тайпа дейді. Ал енді қытайлардың өздері бүгінгі буруттарды киликидзилерден ажыратып, оларды Тан әулеті тұсында Тибет тауларында мекендеген полу деген халықтан таратып, буруттар деп атайды. Шығыс тарихшылары: Әбілғазы мен Рашид ад-дин Икар-Мурун<sup>60</sup> (Клапрот — Енисей, Фишер — Хуань-хэ дейді) бойында мекендеген қырғыздар туралы айтады. XVII ғасырда орыстар Кузнецк округінде Тюмень мен Кузнецкіге шабуыл жасап жүрген қырғыз атты бір тынышсыз түркі тайпасына тап болады. XVII ғасырдың аяғында бұл тайпа кенеттен ғайып болады, содан былай олардың атауларынан басқа еш сыбыз естілмейді. Фишер оларды орыс сарайы мен Жоңғар ханының арасындағы бітім шарты бойынша қазақтар мен бүгінгі қара қырғыздар және Болор қырғыздарының қоныстарына жер аударылған <енисейлік қырғыздар> деп есептейді. Левшин Фишердің осы пікірін қостайды, Клапрот та соны жақтайды, Риттер де өзінің “Землеведение Азии” атты шығармасында осы пікірге қосылған. Иакинф<sup>61</sup> әкей ғана бұл пікірді тұңғыш рет теріске шығарып, қытай географиясының... көзқарасын дұрыс деп тауып, бүгінгі қырғыздарды, емле ережесі бойынша кэргыз деп жазылатын болғандықтан, түркі тайпасы деп, ал енисейлік қырғыздарды жоңғарлардың бір ұрпағы оток<sup>62</sup> деп санайды. Қара қырғыздардың өздері бурут деген атты мүлдем білмейді және басқа жақтан қоныс аударып келгендері естерінде жоқ, қайта бәрі бір ауыздан Әндіжан тауларының ежелгі тұрғындарымыз дейді. Юань әулеті тұсындағы қытай жылнамалары мен Әбілғазының еңбектерінен біз <қырғыз халқы жайлы> дерек таптық...

[72a] Бұл қара түнекті серпілтіп, жадыратар жалғыз ғана



жазба дерек көз көптеген Еуропа ғалымдары мойындаған — қытай жылнамалары екені даусыз. Осы замандағы көшпелі халықтардың тұрмыс-тіршілігі мен әдет-ғұрыптарын, заңдарын, аңыздары мен тілдерін хронографиялық зерттеу — ол алғашқы дерек көзді талдап, анықтай түсетін екінші қосалқы дерек көз болып табылады.

\* \* \*

Зерттеліп әрі түсінік беріліп отырған халықтардың қатарына қытай жылнамаларында кян-ку, хагас және кили-ки-дзи деген атпен белгілі қырғыздар жатады. Қырғыздар тіпті Тан әулеті кезеңінен бұрынғы кездерде-ақ таулы елде, Кеме немесе Енисей бойында мекендеген (648 жыл шамасы). Визделудың “Oriental”, Ab. Remusat “Recherches sur la ville de Karacorum”, Клапроттың “Mémoires relatifs de l’Asie...” (p. 163)<sup>\*85</sup> деген еңбектерінде Хань әулеті<sup>63</sup> тұсында солтүстіктегі Ма-Хин елінің көк көзді дин-линдермен<sup>64</sup> көрші отырған кян-ку-нилер (кян-кюни) тұңғыш рет еске алынады. Тан әулеті тұсында біз кян-кунилердің ха-кадзы мен дин-линдерге қосылғанын көреміз және олар кэу-вей немесе кие-ку деп басқаша аталады (Риттер, 3-бет). “Ертедегі шығыс салты бойынша, Қытайда әрбір әулет ауысқан сайын халықтардың аты өзгеріп отыратыны сияқты, кян-кунилердің аты да кие-ку болып өзгерген”, — дейді Риттер, — “тағыда кейінгі уақытта олардың атауы хэ-ку, хэ-куцзы (яғни, хекос) және ха-кацзы (яғни, хакас) деген құрметті атаққа өзгерген”. Ха-ка-дзының қысқартылған түрі хакас хой-хэ тілінде сарғыш-қызыл бетті деген мағына береді. Хакастар ұзын бойлы, жирен шашты, жасыл көзді (Клапрот “Mém relat. l’Asie”, 88 және “Tabl. hist”<sup>\*86</sup>, 168); Визделу — көк көзді (Bibl. orient. suppl. 1780, p. 78–80, art kie-kia-sze) болған дейді.

Абель Ремюза оларды Таяу Азияның көк көзді алты халықтарының бірі деп санайды және гот нәсіліне жатқызады (Rech. s. les langues tataras<sup>\*87</sup>).

Клапрот өзінің филологиялық зерттеулеріне сүйене отырып, хакастарды шығыстың түркі ұлттарына жатқызады және хакастар мен хой-ху түркілері бір тілде сөйлейді деп айтады (Tabl., 169).

Риттер өзінің “Erdkunde von Asien”<sup>\*88</sup> деген тамаша еңбегінде, [Клапроттың] филологиялық зерттеулері (Tabl. hist.

<sup>\*85</sup> Visdelou. Bibliothèque orientale. Suppl. 1780; Ab. Remusat. “Recherches sur la ville de Karacorum”. Paris; Klaproth. “Mémoires relatifs de l’Asie”. Paris, 1824.

<sup>\*86</sup> Klaproth. “Tableaux historiques de l’Asie”, ч. I, 1824.

<sup>\*87</sup> Ab. Remusat. “Recherches sur les langues tataras”. Paris, 1824

<sup>\*88</sup> Жол араларындағы үш сөзді оқу мүмкін болмады.





de l'Asie) бойынша, хакастарды үнді-герман үйсіндері мен түркі хой-хуының араласуынан шыққан тайпа, өйткені хакастар түркі тілінде сөйлейді деп санайды.

648 жылы Тан әулеті тұсында, қуатты хой-ху әлсірей бастаған кезде қытайлардың хакастармен алғашқы қарым-қатынасы басталады.

Император елшіліктің игі ниетімен қарсы алып, оларды өздеріне одақтас етіп алу үшін хакас билеушісінің резиденциясына кян-кун-фу атағын береді. Бұл кезде хакастар өз ханының мекен-жайы болған Ян-киден (Харашардан) Орхон мен Толы және ойхорлардың (хой-худың) астанасы болған Холинге (Қарақорымға) дейін<sup>65</sup> қоныстанған. [726] Император хакас билеушісінің өзіне де ту-ту (ду-ду) деген провинциялық губернатор лауазымы мен император гвардиясының сол жақ қанатының командирі атағын береді. Хакастардың Қытаймен екі арадағы қарым-қатынастары 759 жылға дейін үзілмей келеді, содан кейін хой-ху қайтадан күшейіп, олардың Қытаймен екі арадағы тікелей байланыстарын үзіп тастайды. Хакастар хой-хуға қарсы үздіксіз соғыса отырып, 840 жылы біржолата жеңіп шығады және, ойхорлардың мекендерін талқандап, ең соңғы ханы Ай-динли Мон-му-Миши-хэ-ханды өлтіріп, олардың ажесі немесе ожесін<sup>\*89</sup> өзіне кахан атағы деп алып, зайыбына ұйғырлардан алып пайдаланған би кя-тунь-кие<sup>\*90</sup> деген атақтың орнына хатун деген атақ береді (Отец Иакинф. История о народ. Сред. Азии, отд. II<sup>\*90</sup>).

Хакастар солтүстік хой-ху жерлерінде күшейіп алғаннан кейін, өздерінің хан ордасын Ононның жоғарғы сағасына көшіреді және, оңтүстікке Тянь-Шанға дейін қонысын кеңейтіп, ұйғырлардың Ань-си (Куча) мен Бей-Тинь<sup>\*92</sup> (Үрімші) қалаларын басып алады. Хакастардың күшейіп, дәурендеп тұрған шағы ұзаққа созылмады. 976 жылы олар жоғарғы Енисейге қайта оралады, ал Батыс хой-хуларының күшеюі және кидандардың билеп-төстеуі оларды қайтадан сол бұрынғы саяси бейшаралық халге түсіреді. Бұлардың аты тарихта тек моңғолдар қайта өркендеген кезде ғана кили-кицзы деген жаңа атпен пайда болады.

Ертедегі хакастар Қытайдан басқа батысында арабтармен, оңтүстігінде тибеттермен қарым-қатынас жасап отырған. Араб

<sup>\*89</sup> Аже (ажо, ажы) — ертедегі қырғыз өміршісінің атағы.

<sup>\*90</sup> Клапрот хакас билеушілерінің бұл атағын былайша түсіндіреді: кие-кинъ (князь) би және хатун. Би — ерте заманғы түркі сөзі және ру басы, судья, князь ұғымын білдіретін би, бек, бай деген сөздер барша түркі халықтарының тілдерінде осы кезге дейін қолданыста бар сөз (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*91</sup> Иакинф (Н.Я. Бичурин). "История о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена". СПб., 1851.

<sup>\*92</sup> Бей-Чжен деп те оқуға болады



көпестері хакастарға VIII ғасырда келе бастады. Алғашқы географ Эдризиді (әл-Идриси)<sup>66</sup> готтар мен маготтар маңындағы тегі пига еліндегі мұсылман дінін ұстаған, мешіттері бар, араб және парсы тілдерін білетін Торіе Odhcos деген халықты атап өтеді. Олардың билеушілерін Одкос қаған деп атаған. Дегинь<sup>67</sup> бұл ханды ойхор қағаны деп түсінген. Френ (Frähn. Ibn-Foszlans und anderer Araber...<sup>93</sup>) Одкостың орнына Онгиш пен Онгиді қабылдайды және, 846-848 жылдары хан болып отырған Оние деген хой-ху қағанын осы Одкос деп білу керек деп санайды. Риттер Одкос қағанды сол кезде Тянь-Шанда билік құрып тұрған хакастардың билеушісі деп атайды, ал Эдризиді Ко Кай деп санаған (Риттер).

Клапрот ертедегі хакастардың әдет-ғұрпы қазіргідей соншалық жабайы емес, олардың өз жазуы болған, араб, бұхаралық және хозарлық көпестермен сауда жасасып отырған дейді ("Mémoires relatifs de l'Asie").

Хакастардың өз жазуы болғандығын 874 жылы Қытайға елшілік жіберген кезде күнтізбе (календарь) мен классикалық кітаптар жіберуін сұрап..., императорға өтініш (Visdelou, p. 79-80. Degvignes T.)<sup>94</sup> білдіргендері дәлелдейді<sup>95</sup>.

[53a] **Қырғыздар Шығыс Түркістанның байырғы тұрғындары** [...] ...қырғыздардың ежелден бері Әндіжан тауларының маңын мекендеп және оңтүстікте Қашғарға дейін таралып көшіп-қонып жүргені Қара қырғыздар ордасының халық аңыздарынан айқын көрініп отыр. Біз бұл қиын мәселені шешеміз деп алмаймыз — бұл тарихи дерек көздерді анағұрлым жақсы білетін ғалымдардың ісі; біз тек осы халық туралы өзімізге мәлім тарихи мәліметтерді толық келтіріп, сол халықтың шыққан тегі туралы жиған аңыздарымызды ғана ұсынбақпыз.

Бұл мәселеге түсінік бере алатын жалғыз көмекші дерек көз — ол тек халықтың өзінің шыққан тегі туралы ел аузында жүрген аңыздары мен батыр ата-бабаларының ерлік істерін баяндайтын дастандары ғана. Моңғол-түрік тайпаларының көшпелі халықтары өздерінің отырықшы ағайындарына қарағанда анағұрлым ертегішіл және аңыздарының өте көптігімен ерекшеленеді. Бұл аңыздардың қарапайымдылығы мен табиғилығы оларды, әсіресе тарихи тұрғыдан қызықты етіп отыр.

Қара қырғыздардың аңыздары қайсақтардың аңыздарындай алуан түрлі және тым көп болмаса да, бірнеше тарихи хикая-

<sup>93</sup> Frähn. Ibn-Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen alterer Zeit. Text und Übersetzung mit Kritischphilologischen Anmerkungen. St.-Petersb., 1823.

<sup>94</sup> Visdelou. Bibliothèque Orientales; Deguignes, Historie generale des Huns, Turcs etc. t. I.

<sup>95</sup> Уәлихановтың бұл тараудағы жазбасы аяқталмай қалған.





лары мен “Манас”<sup>96</sup> деген бір эпостық дастаны бар. Олардың аңыздары мазмұны жағынан тым ертеде пайда болған. Ертедегі Орта Азия халықтарының аңыздарына тән сипатты белгілердің бірі олардың қандай да бір хайуаннан немесе аңнан пайда болғандығы жайлы ертегілерден құралғандығында. Қытай жылнамаларының дерегі бойынша гао-гюй (яғни телэ немесе чилэ) халқының түпкі атасы бөрі болыпты. Тюгу халқы (дулдықтар) ана жағынан бөрінің қаншығынан, ал туған ұрпағы иттен тараған (336-бет) (Қараңыз: “История и древности восточной части Средней Азии...”, с. 249, 257)<sup>96</sup>. Моңғол хандарының арғы атасы Батаци<sup>97</sup> да осы кітаптың куәландыруы бойынша “көк бөрі” мен “өсем бұғының” баласы болған. Тибеттіктердің өздерін қазір де **маймыл** ұрпағымыз деп санайтыны бәрімізге аян. Көшпелілер арасындағы аңыздардың бұл түрі ерте заманнан бері келе жатқаны анық, сондықтан өздері оны аса қадір тұтқан болу керек. Сондай-ақ қара қырғыздар да өздерінің арғы атасы **Қызыл ит** (қызыл тайған), яғни дәлірек айтқанда, қызыл тазы деп санайды<sup>98</sup>.

[336] Қырғыздар бір ханшайымды өздерінің арғы анасы деп санайды. Мұның дәл уақыты естерінде жоқ, бірақ өте ертеде болғанын айтады. Бұл аңыз өзінің алғашқы түрінде, міне, осындай болған. Бірақ мұсылмандардың арасында ит хайуандардың ішіндегі ең арам мақұлықтардың бірі деп саналатындықтан, қара қырғыздар бұл ғажайып оғаш айғақты кейінгі кезеңдегі кейбір мысалдар мен аллегориялардың көмегімен түсіндіруге тырысады. Бұл түсініктерінде жаңа үлгінің ізі бар екені күмәнсіз және мұсылман молдалар мен қожалардың жетекшілігімен құрастырылған болуы керек...

Халық өздерін Әндіжан тауларының байырғы тұрғындары деп санайтыны және өзінің қоныс аударып немесе көшіп келгендігі жөнінде мүлдем бейхабар екендігі осы және басқа да аңыздардан айқын көрініп тұр. Анағұрлым ертерек пайда болған аңыздарды есінде сақтап отырған халық, өзінің туған елінен қоныс аударғаны сияқты аса зор оқиғаны не бөрі екі жүз жылдай ғана қысқа уақыттың ішінде мүлдем ұмытыпты деп пайымдаудың өзі қиын. Бұл мәселені бар мүмкіндігінше анықтап көрейік, яғни пікірдің екі жағына бірдей пайдалы деректерді келтірейік, өйткені, төменде көретініміздей мәліметтердің араласып, шатасқан жағдайында өз пікірімізді шешімді түрде айтқанымыз ағаттық болар еді.

<sup>96</sup> Васильев В. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII в. ТВО РАО. Т. IV. СПб., 1857.

<sup>97</sup> Бөртечене.

<sup>98</sup> Бұл аңыз тюгулердің, дулдықтардың аңызына ұқсайды (Уәлихановтың ескертесі).



Моңғол-түркі халықтарының тарихын өте көп зерттеген тарихшы Әбілғазы қырғыздарды түркі халқы дейді. Ол — “Киркездер яки қырғыздар کرکز یعنی قير عز — Оғыз ханның немересі Қырғыздан өрбіген, — дейді және бірден мынадай ескерту жасайды: “бірақ осы уақытта қырғыз тұқымының адамдары азайып кеткен; моңғолдардан және басқа тайпалардан шыққан рулар “от”<sup>\*99</sup> пен судың” (яғни жайылым мен қоныстарының) тапшылығынан қырғыздарға қосылып, қырғыз атын алған, бірақ өздері қай нәсілден шыққанын біледі” (27-бет. Histoire de Tat, et Mong, Румянцев басып шығарған<sup>\*100</sup>). Олар екі руға бөлініп, Селенга және Икар-Мурун өзендерінің бойында отырған кем-кемжуттармен<sup>69</sup> көршілес өмір сүрген.

Қырғыздар өздерінің әміршілерін инал деп атаған. Шыңғыс хан тұсында Урус деген инал болыпты. Ол Шыңғыс ханға бағынып, моңғолдардан келген Бөрі деген елшіден қызыл көзді, қызыл аяқты ақ сұңқар беріп жіберіпті. Қытай тарихы бұл хабарды растайды және біздің заманымыздың 1207 жыл қарсаңында Шыңғыс хан кир-цзис ұрпағына Алтын мен Бөрі деген екі шенеунігін жіберіпті, соның нәтижесінде Идир-Нэр мен Алдар (қырғыз ақсақалдарының есімдері болуы керек) [Шыңғыс ханға] ең жақсы сұңқарларын беріп жіберіпті дейді («История первых четырех ханов из дома Чингисова» ... бет<sup>\*101</sup>)\*<sup>102</sup>. Рашид ад-дин оларды “Борхуджин<sup>70</sup>-Тукум” елінде мекендеген орман халықтарына қосады (Журнал Министерства Народного Просвещения, 1843. Май).

Шыңғыс ханнан кейін империяны бөліскен кезде олардың жері Төленің<sup>71</sup> еншісіне тиеді. 1254 жылы<sup>\*103</sup> моңғолдардың ханы Мөңкеге<sup>72</sup> жіберілген ІХ Людовик елшісі монах Вильгельм Рубруквис (немесе Рейсбрук)<sup>73</sup> қырғыздарды Қаракорымның<sup>74</sup> солтүстік жағында тұрады дейді. Ғалымдардың арасында

<sup>\*99</sup> *От* деген түркі сөзі *от* деген мағынаны емес, *шөп* мағынасын білдіреді, жақша ішінде *жайылым* деп дұрыс түсінік берілген. Әбілғазының мәтіні: *وَتَغِه و سوغِه (عاجز) بولوب* — от пен суға тапшы болып.

<sup>\*100</sup> *Abulghasi Bahadür chani. Historia Mongolorum et Tatarorum...* Casani, 1825.

<sup>\*101</sup> *Иакинф* (Н.Я.Бичурин). История первых четырех ханов из дома Чингисова.

<sup>\*102</sup> 1246 жылы моңғолдың Күйік ханына барып қайтқан Плано Карпини: «*Syngis can*» (Шыңғыс хан) буру, тибеттіктерді бағындырғаннан кейін *kergis* жері арқылы Шығысқа өскер жібереді, ол өскер *kergis* жерін бағындырмағанымен, Каспий (*Caspi montes*) тауларына дейін барыпты» дейді. Қырғыздардың арғы атасы деп жүрген қызыл ит [ру басы] жөніндегі әңгіменің де, бұл хабардың шыққан жері де бір болуы керек (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*103</sup> Дәлірек айтқанда 1253 жыл.





көптен бері даулы мәселе болып келе жатқан Икар-Мурунды Хуанхэ (Сарыөзен) деп жорамалдап жүрген Фишер (Сибирская история) қырғыздарды Оңтүстік Сібірге Шыңғыстан көп кейін қоныс аударып келген деп тұжырымдайды.

Клапрот [34a] “Mémoires relatifs de l’Asie” деген еңбегінде Юань әулетінің (1280-1367) тарихынан үзінділер келтіре отырып, бұл пікірді теріске шығарады, ki-li ki-zsi (kirgis – қырғыз<sup>\*104</sup>) халқының жері Енисей мен Ангара екенін біз сол келтірілген үзінділерден білеміз. Икар-Мурунның қай жерде екені қанша даулы мәселе болса, қырғыз халқының мекені Оңтүстік Сібірде болғаны ешқандай күдік туғызбайтын ақиқат. Буряттар Онон, Шилке және Аргун бойындағы үйінді төбелердің бәрін күні бүгінге дейін қырғыз гыр (қырғыз үйлері) деп атайды. Қырғыздардың қуаты күшейіп тұрған заманда олардың қоныстары Аргун шекарасына дейін созылуы әбден ықтимал (қараңыз: Журнал Министерства Внутренних дел, 1852. январь, кн. 1-я)<sup>\*105</sup>.

Бұл халықтың бұдан былайғы тарихы бәймәлім, олардың моңғол тайпаларының тарихында қандай орын алып, көрші отырған тайпалар одағына – ойраттарға қандай қатысы болғанын біз білмейміз. XVII ғасырдың бас кезінде, орыс казактарының жаулап алған жерінің шегі Томға жеткенде шақта, біз қырғыздарды Абакан, Шу және Том өзендерінің бойында, моңғолдардың Урянхай мен Жоңғар деген екі күшті иеліктермен көрші отырған жерінен табамыз. Біз XVII ғасырдың өн бойында Сібір жылнамаларында оларды үздіксіз кездестіріп отырамыз: олар біресе Кузнецк пен Томскіге шабуыл жасайды, біресе төлеуттермен<sup>75</sup> және урянхайлық алтын ханымен немесе жоңғардың қонтайшыларымен одақтас болады. 1606 жылы олардың Номча<sup>76</sup> деген князі Ресейдің боданы болуға сұранып, сол жөнінде дипломатиялық келіссөздерін жүргізу үшін княгиняны жібереді. Қырғыздың ханымы бұл істі сәтті жүргізе алмайды, оған жәбірлік көрсетеді, қырғыздар оның кегін алу үшін Тара мен Томскіге шабуыл жасайды. 1607 жылы олар орыстардың қол астына қарайды, 1642 жылы жоңғар әміршісі **Баторға**<sup>77</sup>, ал 1657 жылы урянхайлық Алтын хан – Лобзанға бағынады<sup>\*106</sup>. Ол кезде қырғыздар Ақ Юс пен Қара Юс және Абақан өзендерінің бойында өздерінің батысындағы Том өзені мен

<sup>\*104</sup> «История первых четырех ханов из дома Чингисова» атты еңбекте “кир-цзис” делінген, бұл тарихтың өзі де Юань әулетінің тарихынан аударылған (Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*105</sup> Шукин Н.С. Очерк Забайкальской области. // ЖМВД, ч. 37, с. 15.

<sup>\*106</sup> Мәтіннің шетінде Уәлиханов: *Миллер мен Фишерден қарап көру керек* деп жазған.



шығысындағы Енисейдің және оңтүстігіндегі Саян тауларының аралығында көшіп-қонып жүрген<sup>\*107</sup> (қараңыз: Фишер “История Сибирская”; Иакинф “Обозрение четырех ойратов”<sup>\*108</sup>).

XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бас кезінде бұл халықтың атау кенеттен жоқ болып кетеді, содан кейін Сібір жылнамаларында кездеспейді. Фишер оларды жоңғар тайшысы басқа жаққа жер аударған болу керек деп жорамалдайды, бірақ қай жаққа аударылғандарын ол білмеді. Дегенмен, таралған түрлі сыбыстарға сүйене отырып, Фишер қырғыздардың жаңа мекен қонысы Тибет шекарасы мен Гиндукуш тауларының маңында болу керек деп ойлайды. Левшин мырза («Описание киргиз-кайсацких орд и степей») бұл оқиғаны тарихқа тұңғыш енгізген швед офицерлері дейді және қырғыздардың қоныс аударуы орыс сарайы мен Жоңғар қоңтайшысының арасындағы ерекше келісім нәтижесінде болған деп санайды. Егер бұл мәліметтерді ол біздің заманымыздағы құжаттардан алған болса, егер жоғарыда айтылған келісімшарттың болғаны рас болса, онда мәселе өзінен-өзі шешіледі, бізге тек ертедегі дәстүр бойынша бәрін бір Аллаһның өзіне тапсырып, машаллах! — деу ғана қалады. Ал енді ол келісімшарт жоқ болып, қырғыздардың жер аударылуы туралы Фишердің жорамалы қырғыз халқы Гиндукуш маңында тұрады деген хабарға негізделген болса, Сібір қырғыздарының ғажайыптан жоғалып кетуін түсіндіретін ғылыми болжам болса, онда біз халықтың өз аңыздары растап отырған басқа бір пікірдің пайдасына бірнеше ауыз сөз айтуды қажет деп санаймыз.

Қырғыз халқының Әндіжан тауларында мекендегені тұңғыш рет мәлім болу тек қана Сібір мен моңғолдардың ертедегі тарихын зерттеумен шұғылданған ғалымдардың намысына тиюі әбден ықтимал. Бұл пікір Фишер мен Клапротқа қалай әсер етті, олар үшін бұл ақиқат қырғыздардың Сібір тарихынан аты өшіп, жоғалып кетуінің себебін түсіндіретін дәлел болды (Klaproth, Journal Asiatique, 1823.)<sup>\*109</sup>

<sup>\*107</sup> Моңғолияның Жоңғария жағындағы шекарасында Лобсы көлінің оңтүстігінде, Қобданың шығыс жағында “Қырғыз-Нор” көлі бар (Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*108</sup> Фишер Е.И. Сибирская история. СПб., 1774; Иакинф. Историческое обозрение ойратов, или калмыков, с XV столетия до настоящего времени. СПб., 1834.

<sup>\*109</sup> Жоғарыда айтқанымыздай және бұдан былай да неғұрлым толығырақ айтпақ болып отырған қырғыз аңыздарында олардың ертедегі мекені Сібір болғанын мүлдем теріске шығарғаны болмаса, ол жайлы тура айтпағанымен, тым болмаса соны еске алатын хикаялар мен ертегілердің бірі де кездеспейді. Рас, “Манас” атты поэзиялық дастанда... (Уәлихановтың ескертпесі).





[346] Иаканиф әкей Сібір қырғыздарын қара қырғыздардан бірінші рет айырып, ажырата бастады, бұлардың алғашқыларын қалмақтардың отогы немесе нотогы (ұрпағы) деп, екіншілерін түркілер деп санайды, оларды қазақтардан айыру үшін кәргиз деп атайды. “Сібір казактары қазақ деп аталып жүрген бір қалмақ ұрпағымен соғысқан көрінеді” — дейді ол<sup>\*110</sup>. Басқа болжамдары сияқты осы болжамында да ол қырғыздарды Тан әулеті тұсында Жебе (Куен-Лун) тауларында мекендеген булу халқынан шықты деген жорамал бойынша (жорамал екені есіңізде тұрсын) бүгінгі қырғыздарды бурут деп атайтын қытай дерек көздеріне сүйенеді. “Дай-цин И-тун-чжи” деп аталатын қытай географиясы: “Пулу сөзі булу сөзіне ұқсас, сондықтан полу дегеніміз — буруттар болып шығады”, — дейді (Клапрот, *Magasin Asiatique*). “Описание Западного края”<sup>78</sup> деген қытай шығармасының аудармасына келтірген түсіндірмесінде Иакинф әкей тағы да соны қайталап, бірақ өз атынан: “Бүгінгі қырғыздар бұрын Тибеттің солтүстік шекараларына жақын. Хотан тауларының оңтүстік жағында мекендеген, ол кезде IV ғасырда осы күнгі жерлерінде<sup>\*111</sup> болу, булу немесе болу деген қытайша атаумен пайда болған. Булу немесе булу бурут деген сөзге ұқсас, демек, бурут қырғыздардың ежелгі аты, қытайлар мен моңғолдар күні бүгінге дейін оларды солай деп атап жүр”, — деп жазды (Описание Джунгарии и Восточного Туркестана, Объяснения), стр. XXVIII)<sup>\*112</sup>.

Сібір қазақтары болмашы бір қалмақ отогы (ұрпағы) болыпты деген Иакинф әкейдің пікірін жокқа шығарудың қажеті жоқ. Қазақтардың асқан күшті және жоңғарларға ешбір қатысы жоқ, мүлдем басқа халық болғаны Сібір жылнамаларынан айқын көрінеді. Егерде олар өз еркімен Жоңғар бодандығына қараған болса, онда тап сол сияқты олардан кетіп Ресей мен Алтын ханның қол астына да өз еркімен көшіп отырған. Олардың түркі тілінде сөйлегендерін орыстардың қайсақтарды (өздері қазақпыз десе де) кескіні мен тілінің қырғыздарға өте ұқсастығынан “қырғыз” — деп аталуының өзі-ақ дәлелдейді. Қалмақтардың осы аттас бір ұрпағы болғанын мойындамауға болмайды, бірақ бұлай аталуы еш нәрсені кесімді түрде дәлелдей алмайды, ешқандай тұжырым жасауға келмейді; башқұрлар мен кубандық ноғайлардың және қазақтардың арасында

<sup>\*110</sup> Иакинф. Көрсетілген еңбек

<sup>\*111</sup> Иакинф әкей Қашғар мен Әндіжан арасындағы жерлерді қара қырғыздардың негізгі қоныстанған жері деп санайды, мұнысы әбден дұрыс (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*112</sup> Иакинф. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. СПб., 1829.



“қырғыз”<sup>\*113</sup> деген ру бар. Жалпы, Иакинф әкейдің ғылымға көп еңбек сіңіргенімен де, оның өз пікірлері біртүрлі қонымсыз және түр-сипаты жағынан қытайдың Ганьму (Тунцзянганьму) жылнамасына қосымша берілген кейінгі ұрпақтарға ұлы өнегелік насихат тәрізді прагматикалық түйінге ұқсайды.

[35a] Қырғыздардың шыққан тегі туралы қытай географиясының пікіріне тоқталсақ, Орта патшалықта ол қанша беделді болса да, шындық деп санауға болмайды, өйткені, ол пікір тек «болу» мен «бурут» деген екі сөздің үндес болуынан ғана туған пікір, оның үстіне бурут деген сөзді қара қырғыздардың өздері тіпті білмейді және ондай сөзді қытайлықтардың не үшін алғанына, қайдан алғанына өздері де қайран қалады. Менің ойымша, бурут сөзінің шығу тегі мен оның қырғыздарға қатысы орыстардың қазақтарды “қырғыз” деп атағанына ұқсас нәрсе.

Қара қырғыздар ордасының бүгінгі жерлерінде қырғыз халқының өмір сүргенін дәлел ретінде Абель Ремюза берген және Риттердің Erdkunde von Asien атты еңбегінен көшіріп алған үзінділеріміз тамаша айғақ болады<sup>79</sup>.

Әбілғазы қырғыздар туралы жоғарыда келтіргенімізден басқа еш нәрсе айтпайды және Шағатай ордасының бектері қатарында, үйсіндердің Бақлы мырзасымен бірге наймандардың Араб Мұхаммед<sup>80</sup> ханды өлтірмек болған жасырын қастық әрекетін әшкерелеген қырғыздардың Бек-Бағлы Баһадүр ترغل بك باغلی بهادر اوشون بقلی میرزا деген ру басының атын бір-ақ рет атап өтеді. Мұхаммед хан хижраның 1011 жылы таққа отырған, демек бұл Сібір қазақтары бұрынғы өз жерлерінде отырған кезде болған оқиға. Қандай қысқа болғанымен, қырғыздардың Мауераннахрда да өмір сүргенін көрсететін жалғыз ғана айғақ.

Осы мәліметтерге және өзінің бір кезде қоныс аударып келгендігі туралы ұмытып, ол жөнінде ешбір хабары жоқ оны мүлдем теріске шығарып, және барлығы бір ауыздан Әндіжан тауларын туған Отанымыз деп отырған халықтың өз мағлұматтарына сүйене отырып, Әндіжандық қырғыздар болмады ма

<sup>\*113</sup> Көкшетау өңірінің Майлыбалта болыстығында қырғыздардың ішінде *жаңа* қырғыз және *бай* қырғыз деп аталатын екі ру бар. Олар Абылай хан жаулап алып, сахараға көшірген “есыр” деп аталған соғыс тұтқындарынан құралған рулар. Бұл қырғыздар қазірде Атығай руының бір бұтағы болып саналады, ал енді туысқандық құқығы жағынан Атығай руының (бас ру) он екі баласымен (ұрпағымен) тең құқылы деп саналады. Башқұрларда да осы заң бойынша құрылуы ықтимал. Ал енді ноғай қырғыздары анағұрлым тереңірек шолуды талап ететін өз алдына бөлек бір келелі мәселе. Төмендегі мәтінді қараңыз (Уәлихановтың ескертпесі).



екен? — деген қорытындыға еріксіз келесіз. Шын мәнісінде қара қырғыздардың осы күнгі жерлерінде, яғни, Қашғар мен Әндіжан аралығындағы тауларда ертеден бері мекендеген. Халық аңыздарында, тіпті сонау 1630 жылдар шамасында Түркістанда өмір сүрген қырғыз [-қайсақ] ханы Есімге бағынған екі ру басының есімі сақталған.

Әбілғазы өзінің тарихында қырғыз [-қайсақтарға], ноғайлар мен қырғыздарға, олардың жағдайларын жақсы білгенімен, ешқандай көңіл аудармаған. Хорезмнен қуылған Әбілғазыға қазақ ханы Есім қонақжайлылық танытқан.>

Әбілғазы өзінің тарихын хижраның сол 1074 жылы, демек, қырғыздардың қоныс аударған уақытымен шамалас бір уақытта жазған. Түркі халқының түгел қоныс аударылуы сияқты елеулі оқиғаны Әбілғазы ескермепті деп ойлаудың өзі мүмкін емес. Және қырғыздар сияқты жауынгер әрі батыр халықтың бүкіл ұрпағы туып, өскен жерінен зорлап, күшпен қоныс аударту мүмкін деудің өзі қиын. Жоңғарлар Галдан-Церен тұсында, тіпті қуаты күшейіп тұрған заманының өзінде, бүгінгі қара қырғыздарды өз билігіне бағындыра алмаған. Егер қоныс аударылғандары шынымен рас болса, онда қара қырғыздар ондай маңызды әрі айрықша оқиғаны ұмытар ма?! Ондай оқиға әрбір өлең-жыр мен ертегіде жаңғырығып тұрар еді, Абакан мен Юстың алқаптарын, кең жазықтарын жоқтайтын мыңдаған дастандар пайда болар еді. Олардың “Манас” атты эпостық дастанында атақты Көкетай ханның ажалынан кейін “ноғайлы” руларының солтүстікке, Қара Ертіске қарай көшкені жайлы айтылатыны да рас, бірақ ол ноғайлыларға қатысты болатын және олар оңтүстіктен солтүстікке қарай көшкен. Дастанда Хаангай мен Алтай және қалмақтардың ханы да еске алынады. Бұл урянхайлардың алтын ханының ордасы — Алтай мен халқа атты моңғол тайпаларының қонысы — Хаангай жанамалап қана атап өтетін жалғыз ғана поэзиялық дастан. Шын мәнінде бұл поэманың негізгі тақырыбы ноғайлының мырзасы — Манас батырдың ерлік істерін баяндау. Бұл дастанда қырғыздардың өзі және қазақтар ноғайлармен тату әрі көрші отырған екі ел болғанымен, әрқайсысы өз алдына дербес халық ретінде көрсетіледі. Олар оңтүстікке, Шу мен Талас өзендерінің бойына және одан әрі шығысқа қарай шоғырлана қоныстанған. <Қара қырғыздар Шығыс Түркістанның байырғы тұрғындары екеніне олардың түркі тілінде сөйлейтіндігі тағы бір айғақ>\*(114).

[356] Тілі мен мазмұнына қарағанда XV ғасырда пайда болған “Ноғайлы аңыздары” деп аталатын аңыз да қырғыздардың

\*114 Қолжазбаның шеті жыртылған.





*Ыстықкөл қырғыздарының көші.*

*Ш.Ш. Уәлиханов қарындашпен салған. 1856 ж.*

Тянь-Шань тауларының байырғы тұрғындары екенін дәлелдейтін аңыздардың қатарына жатады<sup>\*115</sup>.

[36a] Қара қырғыздардың аңыздарында олардың қоныс аударғанын теріске шығаратын тағы бір тамаша айғақ — ол қырғыздармен көрші әрі тату отырған халық ретінде айтылатын ноғайлылар туралы аңыздар.

Бүгінгі ортаазиялық көшпелі: қазақтар, қырғыздар мен қарақалпақ сияқты халықтардың аңыздарында ноғайлылардың құрметті орын алатынын айту керек. Сол замандарда көршілес отырған осы халық жөнінде айтылған көптеген аңыздар мен дастандар күні бүгінге дейін сақталған.

Олар ноғайлар деп Ақ орданың татарларын да, ноғайлылардың өздерін де атайды. Қайсақтар сияқты олардың да **Едіге** атты (алтын шашты қолбасшы) өз дастаны бар және берекесі кеткен ноғайлы жұртын жақтап: “он мың”<sup>\*116</sup> ноғайлы болғанда, Ормамбет би өлгенде, Ордың қара орманын өрт күшты”, — дейтін қазақтар мен башқұрларда бар атақты жоқтауды олардың жыршылары да (ырчылары да) жырлайды.

Бұл аңыз — қалмақтар келіп, ноғайлы Ордан ығыстырылып, Жайықтың арғы бетіне қуылғанда шыққан аңыз. Хо-Орлуктың жорығы туралы осы хикаялардың бәрін мен кейін қалмақтың қарттарынан естідім. Оқиғалар сол заманға сай келеді.

**“Манас” дастаны** қырғыз халқының жалғыз әрі романтикалық төл шығармасы және жоғарыда айтқанымыздай, бас қаһарманы ноғайлының Манас батыры. Бұл өзі эпостық дас-

<sup>\*115</sup> 35а парағының алғашқы жолдарынан 36–37 парақтарына өтіп, содан кейін 35а парағына қайтып оралу автордың нұсқауымен жасалды.

<sup>\*116</sup> Он мың (он сан) деген оларда халықты білдіреді. Монғол мен түркі халықтарының алғашқы кезде бұдан жоғары саны, сірә, болмаса керек. Қытайда да осы “мың” дегенді халық деп түсінеді. Императорға ұзақ өмір сұрағанда “10” мың жыл бер — Вансуй деп тілейді. Императордың 10 мың заты бар, яғни қалағанының бәрі де бар — дейді олар (Уәлихановтың ескертпесі).





тан болғанымен де, сірә, солондар мен бөрікке қадайтын кішкентай домалақ шар жайлы сөз болуына қарағанда, кейінгі кездерде оған қосымшалар мен түзетулер енгізілгені айқын көрінеді, бірақ сөйтсе де бұл дала эпосын өздерінің ерекше сүйіп, ардақтауына қарғанда оның өзекті желісі немесе негізі, әрине, қырғыз халқының сүйікті естеліктеріне құрылған.

[366] Қара қырғыздардың аңыздарында ноғайлылар Шу мен Талас өзендерінің бойында және Ыстықкөлдің жағалауларында көшіп-қонып жүреді. Қайсақтардың аңыздарында олар Аяғөзге дейін барады. “Манастың” бірде өндіжандық, бірде тіпті самарқандтық деп аталатын бас қаһарманы Шу мен Талас өзендерінің бойында көшіп-қонып жүреді. Жалпы, бұл аңыздардың бәрінде де қайсақтар мен қырғыздар өз алдына дербес халықтар, бірақ күш-қуаты әлсіздеу деп көрсетеді. Бірақ олар бір-бірімен дос, тіпті туыс болып келеді. Қайсақтардың аңыздарында ноғайлылармен көрші отырған кездері алтын ғасыр туралы сөз болып отырғандай айтылады. Олардың эпостарында әрбір қиссаның басы “Ноғайлы мен қазақтың бағы жанған заманда” деп басталатыны айтылады. XV ғасыр мен XVI ғасырдың бас кезінде ноғайлының (Үлкен ноғайлы) Ембі мен Ордан (қараңыз: “Книга Большому чертежу”<sup>81</sup>) оңтүстік шығысқа қарай, бүгінгі қырғыз даласында қайсақтармен бірге көшіп жүргендері мәлім.

Әбілғазы ноғайлыларды қашанда маңғыт<sup>\*117</sup> деп атаған. Оның баяндауынша: Едіге ақ маңғыттардан шыққан, Көшімді маңғыттар өлтірген еді. Олардың жерлерінің оңтүстік-шығысындағы шекаралары бізге беймәлім, бірақ, олардың Ташкентке жасаған шабуылдары туралы жазбалар сақталып қалған.

Ноғайлының қонысы кең өріс алып отырғаны туралы көшпелілер аңыздарының мәліметтерін жалпы теріске шығаруға болмайды. Ол аңыздар бойынша, Үлкен орданың (Жетісу) бүгінгі қоныстары, Ыстықкөл олардың руларының мекені болған. Халықтың есінде қалған атақты жиһанкез философ “Асан Қайғы” қырғыздардың аңызы бойынша Жырғалаңда көшіп-қонып жүрген. Әбілғазының сипаттауына қарағанда, қара қырғыздардың қазіргі уақыттағы жерлері XIV ғасырда Шағатай ордасына қараған, содан кейін Қашғар хандарының үлесті жеріне айналған. Осы үлесті жердің бірінші билеушісі Есенбұға бүкіл Кіші Бұхара қалаларын, Ұйғыр жерін, Алатау мен Моғолстанды (бұл, әрине, бүгінгі Жоңғария) үлесіне алған. Оның ислам дінін қабылдаған ұлы Темір-Түгелүк Іле өзенінің бойында Жоңғарияның дәл жүрегінде көшіп-қонған. Бұл ханның зираты Құлжаның солтүстік батыс жағында, 35 шақырым жерде орналасқан, жергілікті халыққа ол Түгелүк-Темір шахтың мазары деген атаумен белгілі. Мұнда бүкіл жер-

\*117 *Abulghasi Bahadur chani*. Көрсетілген еңбек. 127-128 беттер.





де мұсылман үстемдігінің іздері бар. Тұғлұқ-Темір хан зиратының жанынан табылған әрі оған тиесілі бірнеше күміс ақшаларды мен өзім де көрдім. Бұдан басқа Жетісу өлкесінде түрлі бұйымдар, солардың ішінде “Арыслан” деген мұсылманша жазуы бар алтын сақина да табылған. Сол уақыттар шамасында ноғайлылар Сырдария мен Шу өзендеріне дейінгі кең далаға қоныстанып, осы жерлерді мекендеп отыруы ықтимал, Тұғлұқ хан қайтыс болғаннан кейін көп ұзамай хан ордасы Яркенд пен Қашғар және Хотан аралығындағы отырықшы иеліктердің қалың ортасына көшкен шақта, бұлар малға жайлы құнарлы жайылымдары мол Ыстықкөл мен Жетісуға келіп қоныс тебуі мүмкін. Оңтүстік Сібір тауларында Іле өзенінде, Тарбағатайда моңғолдың төрт ұрпағынан құралған ойраттар<sup>82</sup> пайда болды. Олардың оңтүстікке қарай қозғалуы, әрине, хоншауттардың Тушети ханының Хухунорға қоныс аударған және торғауыттардың Уқорлығы солтүстікке қарай көшкен кезеңге жатады. Қалай болған күнде де, аңыздардың айтуына қарғанда, Әндіжан маңында (Сырдарияның жоғарғы ағысында) көшіп-қонып жүрген қырғыздар “Книга Большому чертежу” кітабы бойынша Ордан Сырдарияға дейінгі осы күнгі Қазақ жерлерінде мекендеген ноғайлармен көрші отырған.

Кейбіреулер ноғайлының ханы, ал енді басқа біреулер қазақ ханы деп келген Жәнібек ханның ұлы Алатай туралы, яғни, қара қырғыздар ордасының ең алғашқы және ең соңғы ханы — Жошы хан туралы аңыз осы кезеңде пайда болған. Аңыз бойынша Жәнібек хан қазақтың Шыңғыс-Жошы хан әулеттерінен шыққан тұңғыш ханы. Әбілғазы бұл аңыздарды растай отырып, оның балаларын қазақ хандары деп атайды<sup>\*118</sup>.

[37a] Өзбектердің шапқыншылық соғысында Жәнібектің ұлы Қасым 1505 жыл шамасында Мауераннахрды жаулап алған және 1510 жылы парсы шахы Исмаилды<sup>83</sup> өлтірген Мұхаммед-Шайбани ханның қолынан қаза тапқан. Демек, бұл аңыздар бойынша XV және XVI ғасырларда қырғыздар Әндіжан тауларында мекендеген.

Халық аңызында 1630 жылдары Түркістанда өмір сүрген қайсақ ханы Есімнің қол астына қараған қырғыздардың екі ру басының есімі сақталған (қараңыз: Әбілғазы<sup>\*119</sup>), демек бұл да қырғыздар қоныс аударды деп шамалап жүрген уақыттан бұрын болған оқиға, өйткені 1356 жылы<sup>\*120</sup> қырғыздар туралы шежірелерде айтылып отырады. Сөйтіп, [қырғыз] халқының аңыздары сол халықтар жөнінде жер аударылып келген

<sup>\*118</sup> Ноғайлылар және қазақтардың шыққан тегі жөнінде басқа бір кезде неғұрлым толығырақ айтам ба деген менің ойым бар (Уәлихановтың ескертесі). Осы басылымдағы “Қазақ шежіресін” қараңыз.

<sup>\*119</sup> *Abulghasi Bahadur chani*. Көрсетілген еңбек. 167-б.

<sup>\*120</sup> Қате жазылған, дұрысы: 1635 ж.





сібірлік қырғыздар екендігі туралы көптеген ғалымдар растап отырған үстем пікірді теріске шығарады. Шын мәнінде олар қоныс аударып келді ме, әлде жоқ па?

Осы қысқаша шолуда біз, қырғыздардың Оңтүстік Сібірде мекендеп, содан кейін XVII ғасырдың соңында бүгінгі қоныстарына жер аударылып келген халық екендігі туралы өзімізге белгілі болған барлық тарихи мәліметтерді және кейбір ғалымдардың осы мәліметтерге қайшы келетін пікірлерін, ақырында халықтың төл аңыздарына жасаған қорытындымызды және Әбілғазы мен қытай тарихының кейбір дәлелді мәліметтерін мүмкіндігінше толық ұсындық.

Өзімізге ортаазиялық көшпелілердің тарихы жөніндегі еңбектері әрқашан құнды болатын әрі құрмет тұтқан ғалымымыз Левшин мырза егер келісімшарт жөніндегі хабарды осы замандағы ресми емес мәліметтерден алған болса, онда біздің пікірімізше, көтерілген мәселеге қатысты халық аңыздары құрмет тұтуға әбден лайық. Дегенмен, осы біз жинаған мәліметтерге сүйене отырып, бұл жөнінде әркім өзінше қорытынды жасауына болады. Бұл мәселені келесі мақаламызда халық аңыздары мен ақсақалардың көрсетуіне сүйене отырып, қара қырғыздар ордасына тарихи шолу бермекпіз.

[356] Бұл — екінші болжам пікірді қолдайтын мәліметтер. Қалай болғанда да менің ойымша, Иакинф әкей сияқты, оны [қырғыз халқын] ерте заманғы қырғыздардан мүлдем бөліп өкетуге жеткілікті негізі жоқ, қайта керісінше — олардың қырғыз деп аталуының өзі-ақ екеуінің бір халық екенін дәлелдейді. Бұл жай ғана этимологиялық ұқсастық та, үндестік те емес.

Шығыс тарихшылары қырғыздардың түркі халқы ретінде өмір сүруін түркілер тарихындағы Оғыздың аңыздық заманын бастау алады дейді. Ki-li-ezu, кили-цзи-су және кирцзис деп атап жүрген қытайлар да оларды ертеден біледі. Тіпті, сонау ерте заманда [568] жылы Юстиниан<sup>84</sup> алтайлық түркілердің өміршісінен нәсілі kirgis (қырғыз) бір күнді сыйға алған.

Оңтүстік Сібір олардың алғашқы қауымдық қонысының тұрақты жері болған. Бұл даусыз айғақ. Көшпелі тайпалардың тарихы ежелгі замандардан бастап бізге, біресе тасып, біресе кейін қайтқан дария сияқты болып көрінеді. Саяси төңкерістер мен соғыстар халықтарды қозғалтып, қоныс аудартып отырған. Жалпы қозғалыс тасқынымен кеткен түрлі тайпалардың бөлімдері басқа тайпалармен араласып, өздерінің бұрынғы қоныстарынан алыс, мүлдем басқа бір жақтан барып шығып отырған. Мұндай құбылыстар өте көп болған және көшпелілердің өмірінде осы кезге дейін де қайталанып отырады. Бүгінгі қырғыздардың өздерінің сібірлік тайпаластарынан бөлініп кетуі Шыңғыс ханға дейінгі, ұйғырлардың Икар-Муруннан қоныс ауған дәуірінде немесе оның (Шыңғыс хан)





тұсындағыдай, осы тәріздес ертеде болған қозғалыстардың салдарынан болуы әбден мүмкін. Олардың Шыңғыс тұсында қай жерде мекендеп отырса сол жерде отырғандығын моңғол тарихынан және Оңтүстік Сібір тайпаларының осы заманғы мекендерінен көруін көреміз, бірақ бургут<sup>85</sup> руының бұхаралық өзбектердің арасында, қырғыздардың ноғайлылардың арасында, төленгіттердің қазақ арасында өмір сүруінен, руларының саны аз болмағанымен олар моңғолдардың соғыс эмиграциясына қатысқандығына күмәндануға болмайды. Рашид аддиннің пікірінше, Бархуджин-Тукум орманды елде мекендеген бургуттарды (бурут), кептенгілерді<sup>86</sup>, урянхайлықтарды, төленгіттерді<sup>87</sup>, хориндер<sup>88</sup> (хорин буряттары) және басқа тайпаларды біз қазірдің өзінде Оңтүстік Сібір мен Томск және Краснояр губернияларындағы түрлі самоед<sup>\*121</sup> ұрпақтарының арасынан кездестіреміз.

Сібір қазақтарына тоқталсақ, онда біз кейбір мәліметтерге сүйене отырып, олардың Томск мен Краснояр губернияларында қазіргі кезде де кездесетініне күмән келтірмейміз. Сібірліктердің барлық бұратаналарға өзінше ат қоятыны бәрімізге аян. Буряттарды олар братские деп атайды, якуттар өздерін *сах* дейді, чулымдық татарлар — корзагал дейді және тағысын тағылары. “Ресми мәліметтерден құралған” “Статистическое обозрение Сибири”<sup>\*122</sup> атты еңбекте біз томскілік бұратаналардың ішінде буруттар мен қара шашты татарлар дейтін тағы біреулерді кездестіреміз. Қалай болғанда да, 1825 жылдары қырғыздар әлі де Сібірде болған және өзінің қырғыз атымен атанып жүрген. “Путешествия к татарам” деген еңбегінде келтірілген ескертпелерінде Сібір тарихы мен оның халықтарының білгірі және “Сибирский Вестник” атты тамаша журнал шығарып тұрған Г. Спасскийдің<sup>89</sup> еңбектерін пайдаланған Языков<sup>90</sup> мырза, ертедегі қырғыздар жөнінде<sup>\*123</sup> [36а] Абакан арқылы Енисейге құятын Кянку өзенінің маңында мекендепті-мыс деп айта келіп: “Қазір ол жерлерде қырғыздар мекендейді және солардың ішінде керейіттер деп аталатын бір тайпа бар”<sup>\*124</sup>, — дейді. Өздерінің шапқыншылық жорықтары-

\*121 *Самоед* — 1) Ресейдің Қиыр солтүстігі мен Сібірдің жергілікті тұрғындарының (саамдар, ненецтер, эвенкілер, т.б.) орыс жылнамаларында кездесетін жалпы атауы. Ежелгі орыс жылнамаларында «самоядь» түрінде кездеседі. Саам тілінде «самаэме» саамдардың елі дегенді білдіреді. 2) Самодиилік халықтардың көнерген атауы (Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Алматы, 2005. 7 т. 541 б.).

\*122 *Гагемейстер* Ю. Статистическое обозрение Сибири. — I — III СПб., 1854.

\*123 Қолжазбаның бір жолы бүлінген.

\*124 *Языков Д. Я.* Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV вв. СПб., 1825. С. 282, прим. 67.





мен сібір жылнамаларының беттерін толтырып келген қырғыздардың XVII ғасырдың соңында жоғалып кетуіне, атышулы алтайлық урянхайлар сияқты атымен құрып кетіп жататын көшпелі тайпалар заңы себеп болуы мүмкін. Қазір олар бізге екі салық төлейтін екі болыс деген атаумен белгілі екі ноток (ұрпақ) түрінде өмір сүруде. Көшпелі халықты мәңгі-бақи әлсіреп, малынан айырып, яғни, дәрменсіз халге түсіру үшін аса күшті бір шабуылдың өзі-ақ жеткілікті.

Жоңғарияның құлауы, оның тез құрып кетуі Сібір қырғыздарының кенеттен жоғалып кетуіне ғажап мысал бола алады. 1745 жылы қаза болған Галдан-Церен тұсында әлі де



*Қазақ портреті.  
Ш.Ш. Уәлихановтың суреті. Қарындаш. 1856 ж.*

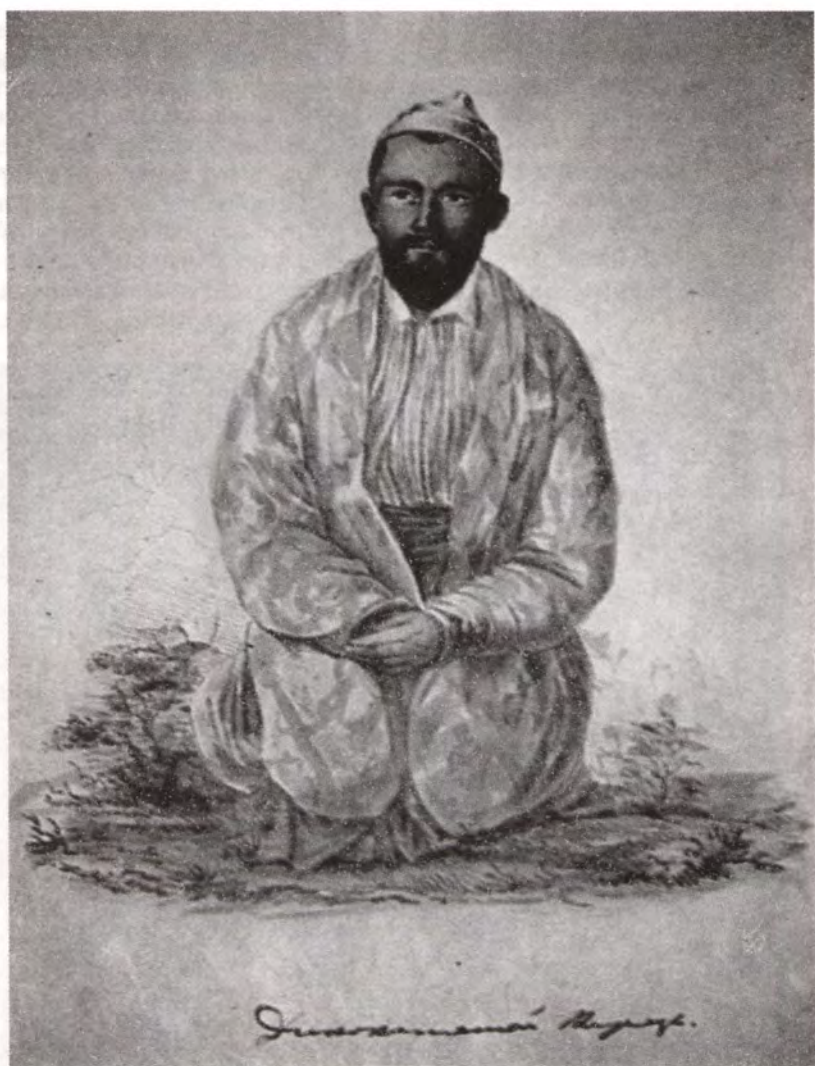




*Бала — сарыбагыш руының манабы Алшының ұлы.  
Ш.Ш. Уәлихановтың суреті. Қарындаш. 1856 ж.*







*Ашық түсті шапан киген қырғыз.  
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті. Түрлі түсті қарындаш. 1856 ж.*



Сартай – сарбагыш руының манабы.  
III. Ш. Уәлихановтың суреті. Акварель, 1856 ж.





қуатты ел болған ойраттар, жиырма бес жылдың ішінде құрып кетеді, олардың ойрат деген ежелгі атының өзі тарихтан өшіп қана қоймай, тіпті, көршілерінің есінде де із қалдырмай жоғалып кетеді, олардың тоз-тоз болып, босып кеткен қалдықтары өздерінің ұлан байтақ жерлерінің түкпір-түкпірінде, нағыз жабайы адамдар сияқты, манжұрлардың малын бағып жүр. Тек бір жылдың (1763) ішінде бір миллионға<sup>91</sup> жуық халық<sup>\*125</sup> қырылып, ойрат қоныстарының Темірту-нордан (Ыстықкөлден) Тарбағатайға дейінгі кеңістікте ең құнарлы, қоныстарында бір де бір киіз үй қалмайды. Моңғол-түркі тайпаларының тарихында ойлана отырып, шартты түрде қоныс аудару мысалдары мүлдем көрінбейді. Аса қуатты хунну, тугю мен моңғолдар мұндай шараларды жан-жағынан қайсар әрі басқаның дегеніне көнбейтін тайпалар қоршап отырса да қолданып көрген емес.

Бұл мәселені дамыта келіп, аныққанығына жеткеше біріншіден, бүгінгі қара қырғыздарды Шығыс Түркістанға Шыңғыс ханға дейін немесе оның тұсында қоныс аударған Сібір қырғыздары деп қабылдаймыз, екіншіден, сібір қырғыздары бұрынғы түсінік бойынша қоныс аударудың нәтижесінде емес, түрлі қолайсыз жағдайлардың кесірінен жоғалып кетіп, ал енді олар бұрынғы мекен еткен жерлерінде мекендейді. Бірақ мұның бәрін біз болжам ретінде айтып отырмыз. Әзірше бұл күнгірт мәселенің шешімін біз жаңа зерттеулер жүргізгенше кейінге қалдыра тұрамыз.

\* \* \*

[32a] Қырғыз халқын шығыс және қытай тарихшыларының баршасы да түбі бір түркі тайпалардың бірі деп жазды. Әбілғазы: «қырғыздардың түпкі атасы Қырғыз Оғыздың (түркі халықтарының түпкі атасы) ұлы екен және тағысын тағылар» дейді.

Енисей қырғыздарының ұрпақтары бола отырып, қара қырғыздар өздерінің оңтүстікке қоныс ауып келгенін мұндай қысқа мерзім ішінде ұмытты деп пайымдаудың өзі мүмкін емес. Сондай-ақ ноғайлының батыры — Манас туралы аңыздарында олардың ежелден Әндіжан тұрғындары, тіпті арғы атамыз деп жүрген қызыл иттің (قرل تايغان — қызыл тайған) де сол жерден шыққаны таңқаларлық нәрсе. Қырғыз дастандарының бәрінде де олардың Алтын Ордадан шыққан халықтармен, қайсақтар, өзбектер, татарлармен туыстығы туралы қазақтар айтады; олардың да Едіге батырдың ерлік істерін жырлайтын өз дастаны бар. Тіпті, көшпелі Ноғайлы ордасының құлауына арналған олардың: “он мың ноғайлы болғанда,

<sup>\*125</sup> Иакинф. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана.... Ч. 2. С. 102

Ормамбет би өлгенде, Ордың қара орманы өрт құшты”, — деп басталатын жоқтауы бар.

Бір кезде өздерінің мекен-жайы Енисейде болғандығы жайлы олар ештеңе білмейді. Мысалы, қырғыз [-қайсақ] аңыздарында ноғайлының Аягөзде көшіп-қонып жүргені сияқты, “Манаста” олар Шу бойында ташкенттіктер деген атаумен пайда болады. Бірақ “Манаста” қайсақтар мен қырғыздар мүддесі бір болғандықтан ноғайлылармен қарым-қатынаста болған өз алдына жеке халықтар ретінде көрсетіледі. Олар өзара тату, тіпті, туыстық қарым-қатынаста болған. Ноғайлылар мен қайсақтардың бірлесіп, ынтымақта тұрған кездерін қырғыз аңыздары алтын заман еді деп баяндайды. «Ноғайлы мен қазақтың бағы жанған заман», — дейді олардың эпостары әрбір қиссаларының басында.

Қырғыздар мен қайсақтар ноғайлылармен бірге көшіп-қонып жүргендіктен қосылып кеткені (қараңыз: “Книга Большому чертежу”) және Алтын орда тайпаларының қалдықтарынан пайда бола отырып ортақ шыққан тегі мен тілі, аңыздары байланыстыратын, туыс халықтар ретінде өзара тату болуы ықтимал екені түсінікті. Бірақ ноғайлылармен ешқандай байланысы болмаған Сібірдің ортасында шалғай тұрған қырғыз халқының қалмақтармен, урянхайлықтармен араласа жүріп, өзінің негізгі төл аңыздарын түгел жоғалтып, басқа халықтардың аңыздарын пайдалануы таңқаларлық жағдай. Бұлай деп болжаудың өзі қиын, өйткені олардың не қырғыздармен, не өзбектермен достық қарым-қатынастары болған емес<sup>\*126</sup>. Қара қырғыздардың аңыздарына байланысты Иакинф<sup>\*127</sup> әкейдің сібір қырғыздарының әндіжандық қырғыздардан айырмашылығы бар деген пікірінің негізі бар. Бірақ қалмақтардың құдіреті күшейіп тұрған кезеңде жалғыз бір ұрпақты жеңе алмапты және өз құқықтарын орыстардан, жоңғарлардан және Алтын ханнан қорғай білген қырғыз сияқты халықты бірнеше жылдың ішінде құрып, жоқ болыпты, деп ойлау да өте қиын. Бұл мәселені шешуде ешбір мүмкіншілік жоқ. Башқұрт болыстарындағы қырғыз руы мен ноғайлының ішіндегі қырғыз болыстары да олардың ноғайлыларымен туыс екендігін меңзейді. Қайсақтардың ішінде қырғыз руы соғыс тұтқындары ретінде пайда болғаны рас, бірақ ноғайлының ішінде олай болуы мүмкін емес. Ноғайлылар осы уақытта Қазақ даласы деп аталатын кең далادا көшіп-қонып жүрген кездерде, қырғыздар (бурттар) Том өзенінің бойында болған. Сондықтан ноғайлылар-

<sup>\*126</sup> Парақтың шетінде Уәлихановтың қолымен жазылған Ю.М. Лермонтовтың “Ветка Палестины” деген белгілі өлеңінің екі жолы жазылған: “Когда листы твои сплетали Солима бедные сыны”...

<sup>\*127</sup> Иакинф. Историческое обозрение ойратов, или калмыков, с XV столетия до настоящего времени. СПб., 1834.





дың мұндай алыс жерлерге шабуыл жасауына мүмкіндік болмаған. Олар жоңғар ұлыстары, Ертіс өзені және басқа мыңдаған бөгеттерден өтуге тиіс болатын. Ақырында, олардың жоғалып кеткен кездерін қырғыз билері мен ру басыларының 1636 жылдары Түркістанда хандық құрған қазақтың Есім ханымен арадағы қарым-қатынастарын баяндайтын жаңа аңыздарды анықтай түседі.

1646 жылы жоңғарлар барабиндіктерге, қырғыздарға және қарзағалдарға өзінің үкімін жариялайды (История четырех ойратов, с. 57)\*<sup>128</sup>.

Батур қоңтайшы қайтыс болғанан кейін (1654 жылы) жоңғарлармен біздің байланысымыз үзіледі, сондықтан қырғыздардың одан былайғы тағдыры туралы біз еш нәрсе білмейміз<sup>92</sup>. Қырғыздардың Қоқан мен Қашғар аралығындағы жерлерге қоныс аударуы жөніндегі Фишердің мағлұматы шынында да сөз үндестігіне негізделуі әбден ықтимал.

Қытайлардың Қара қырғыздар ордасына қойған бурут деген аттау туралы халықтың өзі де білмейді және қытай географы буруттарды ерте ғасырлардан бері көшпелі орда тұрған жерлерде мекендеген пулу халқының ұрпақтары деп сенімді түрде айтқанымен, қырғыздардың арасында тіпті бұлай деп аталатын ру жоқ (Klaproth. "Magasin Asiatique"). Халықтың ата-бабаларының шежіресін қарағанда, бұл орда, сан жағынан көп болмаған және қазақтың Есім ханының замандасы болған қырғыздардың Қоқым деген ең күшті ру басының небәрі 500 адамы болыпты деп өздері де айтады.

[29a] **Тілі.** Қара қырғыздар Шығыс Түркістанда үстем болып отырған диалектіге өте жақын түркі тілінің негізінде сөйлейді. Кейбір шығыстанушылар ұйғыр тілі деп атап жүрген бұл тілдің өзі жазба және халықтық деп бөлінеді. Жазба тілінің шағатай тіліне көп ұқсастығы бар, ал енді халықтық тілінде ерекше бір сөздер көптеп кездеседі, олар көне түркі сөздері болуы мүмкін және моңғол сөздері де аз емес. Қара қырғыздардың тілі едәуір тұрпайы, сондай-ақ моңғол сөздері тым көп кездеседі. Қайсақтар ол сөздерді зорға түсінеді және қазақтарға мүлдем жат сөздердің өте көп болуымен қатар, тіпті, түбірі бір сөздердің өздері де қырғыз тілінде өзінің мағынасына мүлдем қарама-қарсы, басқа ұғымда айтылады.

Түркі тілдерін үйренем деушілер үшін мына қысқаша сөздікті ұсынайық:

Қопмақ — түрегелу: Бұл сөз қырғыз [-қайсақтарда] бар болса да сөйлеген кезде айтылмайды, оның орнына "тұрмақ" деген етістікпен алмастырылған.

Мүштамақ — ұрмақ.

\*<sup>128</sup> Иакинф. Көрсетілген еңбек. 57-б.

\*<sup>129</sup> Қырғыздардың қазіргі орфографиясы бойынша — чогулмақ.



Чұғылмақ\*<sup>129</sup> — жиналу. Қайсақтарда бұл сөз бар болғанымен қолданылмайды.

Саймақ — шаншу, қайсақтарда — шанышпақ\*<sup>130</sup>.

Аяч\*<sup>131</sup> — әйел, қатын.

Шоң — үлкен, ұлы.

Мала (мали) — уақыт. Қырғыз [-қайсақтар] бұл сөзді аз қолданады ескі өлеңдерде кездеседі, әдетте араб тіліндегі уақыт деген сөз бен парсы тіліндегі заман деген сөзді пайдаланады.

Уй — ірі қара, сиыр.

Инек үй — сиыр.

Кона\*<sup>132</sup> — өгіз.

Масал — мақал.

Қалп — өтірік (тан, тану, танбақ).

Нарк — әдет-ғұрып, заң.

Тан (моңғол тілінен енген сөз) — білмеймін.

Шулжен\*<sup>133</sup> — келемеж (шолжың).

Ыр — өлең (жыр).

Ырчи — өлеңші (жыршы).

Комуз — домбыра.

Кияк — домбыраның бір түрі — қобыз.

Аил (айыл) — ауыл.

Қышық — қыли (қысық).

Түгер (токор) — ақсақ.

Дулой — саңырау (дүлей).

Асты — алды, басы деген мағынада. Қырғыз [-қайсақтарда] бұл сөздің мағынасы мүлдем басқаша және төменгі жағы, соңы дегенді білдіреді.

Иннир\*<sup>134</sup> — асты копты — түрегеле бастау.

Эми — енді.

[296] Бұйымдардың, заттардың атаулары мүлдем өзгеше.

Мық — шеге.

Тулга — ошақ.

Кибяз (қағаз) — қағаз.

Шуру — маржан.

Кугяр\*<sup>135</sup> — торсық, мес.

Кук — сай.

Зау\*<sup>136</sup> — шың.

Чаучык\*<sup>137</sup> — тостаған.

\*<sup>130</sup> Сонымен қатар: *саймақ, сайспақ.*

\*<sup>131</sup> Сонымен қатар: *аяш.*

\*<sup>132</sup> Болжаммен оқылған сөз.

\*<sup>133</sup> Қазіргі қырғыз тілінде: *шылдың*

\*<sup>134</sup> Дұрысы: *иңир.*

\*<sup>135</sup> Дұрысы: *көөкер.*

\*<sup>136</sup> Дұрысы: *зоо.*

\*<sup>137</sup> Дұрысы: *чөөчек.*





Қырғыздар сөйлеген кездерінде мынадай өзгешеліктері байқалады: *к* әрпі *қ* болып естіледі де, көл деудің орнына қол дейді, *б* әрпі көбінесе *м* болып естіледі және керісінше *д* әрпі *т* болып естіледі де, дауыс деудің орнына тыбыш дейді.

III әрпін қайсақтар сияқты тастап кетпей татарша айтады. Екінші жақ бұйрық райының *ғын* деген жалғауы бар: бар деудің орнына *барғын* дейді. Үшінші жақ болымсыз етістікті *лік* деген демеулік шылауды етістіктің түбіріне жалғай отырып айтады. Келді ме? — деген сұраққа, қия-лик *كيا ليك* деп жауап қайырады. Сөз арасында жиі қыстыра беретін ешбір мәні жоқ *иле* деген демеулік шылау мен *іймек* деген көмекші етістік те қырғыз тілінің бір өзгешелігі. Сөздерінде кездесетін өзгешеліктерінен басқа сөйлем құрылыстары жалпы татар тіліне ұқсамайды.

Барша түркі тілдеріне көптеп енген араб және парсы сөздерінің қырғыз тілінде кездеспейтіні көзге түседі. Мұсылмандардың көріскен кезде беретін бүкіл әлемге белгілі сәлемі өрескел бұрмаланып әрі орынсыз жерде айтыла беретінін естуіме тура келіп, тіпті, түсінбей қалған кезім де болып еді. “Ассалаумағалайкум” деген сөз оларда “салау да салау мәлік” түрінде, ал енді “лағынет” (қарғыс) деген сөз “нанөт” түріне айналған. Ислам діні бар жерде айтылмай қойматын “Маша-аллах!”, “Бәрек алла!” және басқалары сияқты лепті сөздер қырғыз халқының арасына әлі сіңе қоймаған және ол сөздерді білмеулерінің өзі де кешірімді. Қырғыздар ашынып, торыққан кездерде *қоқи* деп дауыстайды, мадақтап, көтермелеген кезде *айдай* *учала* *коуз* дейді, ал енді ризалық білдірген шақта *ауба* дейді. Ант ішіп, серт берген кезде арабша *оллаһи, беллаһи*, “*уа тағала*” деудің орнына “*майнеке болайын*”<sup>\*138</sup> (бұл сөздердің мағынасын ең көп біледі деген қарттардың өздерінен сұрасырсам да анықтай алмадым) және *таш тартайын* — тас тасыын дейді.

Қайсақтардың түсінігі бойынша мешіттер, әулиелердің зираттары, жалғыз ағаш, жапалақ және басқалары сияқты кейбір заттар мен хайуандарда болатын адам үшін игілікті қасиеттер мен табиғаттан тыс құдірет жөніндегі ұғымды қара қырғыздар *тұқсан* деген түркі сөзімен, яғни, тоқсан деген сөзбен береді, ал енді біздің қазақтар бұл ұғымды беру үшін “қасиет” деген араб сөзі мен керемет деген финн сөзін пайдаланады.

Бұл қысқаша шолудан [30а] қара қырғыздар өздерінің тілінде түркі тілінің көптеген ерте заманғы түрлерін сақтап қалғандығы ақиқат болып отыр, сондықтан моңғол-түркі тектес тілмен шұғылданып жүрген шығыстанушылардың бұл тілді зерттеуі көп пайда келтірген болар еді.

<sup>\*138</sup> “*Майнеке болайын*”— қарғыс атсын мені деген ұғымда айтылады.





**Сөз өнері.** Қытайлықтар мен мұсылман жазушыларының деректері бойынша ертедегі қырғыздардың өз жазуы болған және басқа көшпелілерге қарағанда мәдениеттің анағұрлым жоғары сатысында тұрған. Қара қырғыздар бұл жөнінде еркін дамудың заңдарына мүлдем қайшы келетіні факт. “Он екі мүшелдің” атын ойдан тауып шығара білген олардың бабалары<sup>93</sup> өз замандастарынан асып түскен болса, бүгінгі қырғыздар өздерінің көршілерінен надандық пен тағылық жағынан әлдеқайда асып түсіп отыр. Бүкіл ордада бір де бір сауатты адам, тіпті өз дінінің бастапқы ережелерін білетін адам жоқ. Кейбір манаптардың ауылдарында шала сауатты ташкенттіктер мен татарлар енді ғана пайда болып, молда есебінде дін жораларын шала-пұла атқарған болып жүр. Менің естуімше, бұғы ұрпағындағы бір ру басының балалары оқи бастаған көрінеді — бұл, өрине жұбанышты хабар.

Халықтың рухани дамуының жалғыз ғана ескерткіші — ол проза немесе өлең түрінде ауызша айтылатын эпикалық аңыздары. Қырғыздың халық поэзиясы бірнеше түрге бөлінеді: біріншісі — ертегілер (жумоқ) جموق және халықтың шыққан тегі туралы, атақты ру басыларының өмірінен алынған тамаша оқиғалар туралы аңыздар. Ертегілерде көбінесе рухтар (жын-шайтан, дию, перілер) әлемі мен сол әлемнің шын болмысқа қатысы туралы айтылады. Алыптар мен жалмауыздар, жауыз мыстандар адам баласымен жауласып, адам баласы оларды әрқашан да жеңіп шығып отырады. Ертегінің бас қаһарманы, әдетте, бір ханның немесе бір байдың жалғыз баласы болады, ол орыс ертегілеріндегі сияқты күн санап емес, сағат санап, өседі. Оның өзінен кем түспейтін тұлпары болады, онысы сол ертегіні айтып отырған кездің өзінде-ақ бір жастағы құлыннан алты жасар арғымақ болып шыға келеді. Батырдың атына тіл бітіп сөйлейтін (арбу) қасиеті болады, сөйтіп ол әр уақытта да өзінің иесіне ізгі ақылын айтып жүреді. Жиырма жастағы жас батыр шешесін, көрі әкесін аямай зар жылатып, жау іздеп, сапар шегіп кетеді. Жер астындағы патшалықтың дәулерімен және алпамыспен (Кашей патша тәрізді бір жандармен) соғысу, алыптардың тұтқынында торыққан сұлуларды азат ету ертегілердің ең басты сюжеті. Жалпы, қара қырғыздардың ертегілері татар ертегілеріне өте ұқсас. Ертегілерінің түрі проза болғанымен, айтқан кезде әрқашанда нақышты сөздер мен ұйқасты, күлдіргі мөтелдер көп араласып отырады. Тарихи аңыздары да фантастикалық элементтерден алшақ емес.

Қырғыздардың от басының естеліктері ұрпақтан-ұрпаққа, [306] ғасырдан-ғасырға ауысып, ерекше ұқыптылықпен сақталады.

Халық поэзиясының екінші түрі тайпалар соғысы мен батырлардың ерлік істері туралы эпикалық хикаялардан, поэма-





лар немесе батырларлық қиссалардан құралады. Бұлардың ішінде қырғыз халқының өз дастандары қайсы және қайсақтардан алынғаны қайсы, соны айыра білу керек. Эпостық жырларының өлшемі және ұйқасы бар. Өлең құру тәсілінің шеберлігі теңеулерінің ұйқасты болуында, яғни, өлең шумағының алғашқы екі жолындағы бастапқы сөздерінің ұйқас болуында. Осы қос ұйқасты сақтау үшін олар тек метрология\*<sup>139</sup> заңының талаптары ғана орындалса болғаны деп, небір ғажайып теңеулерді қолданады. Мысалы, “Манас” жырындағы Көкетай ханның асы туралы айтылған өлеңі былай басталады:

Алтын эрден қаши икан,  
Ата журтын башы икан. — яғни:  
Алтын ердің қасы екен,  
Аталы жұрттың басы екен,

немесе:

Көк дөненүн башы бар,  
Көкетай ханның ашы бар, — яғни:  
Көк дөнenniң басы бар,  
Көкетай ханның асы бар.

Мұнда алтын ер мен көк дөнен тек аталы жұрт және Көкетай хан деген сөздерге ұйқас болғандықтан ғана айтылып отыр.

Қара қырғыздардың поэзиялық ең басты және жалғыз десе де болғандай данышпандық халық шығармасы “Манас туралы” дастан екендігінде күмән жоқ. “Манас” — бір кезеңге және бір адамның — Манас батырдың төңірегіне топтастырылмаған барша халық ертегілері, хикаялары мен аңыздарының география, дін және салт-сана, өдет-ғұрып жөніндегі түсініктерінің энциклопедиялық жинағы. “Манас” — даланың «Илиадасы» десе де болғандай халықтық эпос, бүкіл бір халықтың шығармасы, соның көп жылдық шығармашылығының жемісі. Бұл дастанға кейіннен қосымшалар енгізіп, көркемдей түскені өте айқын көрінеді, мұны қара сөзбен айтылатын жумоктардан (ертегілерден) поэзиялық жырға айналдырудың өзі кейінгі уақытта жүзеге асырылған шығар, барлық түр-сипатының өзі мұның кейіннен шыққан шығарма екенін аңғартады. “Манасты” аяғына дейін тыңдау үшін үш түніміз де жетпейді, ал енді оның баласы “Манас екіншіге” (“Семетей”) де сондай уақыт керек.

Халық шығармашылығының үшінші түріне өдетте қысқа мазмұнды болып келетін өнге қосып айтатын өлеңдер мен ойын өлеңдер және тұрмыс-салт өлеңдері жатады. Мұндай

\*<sup>139</sup> *Метрология* — өлшем және таразы туралы ғылым. Бұл жерде өлеңнің өлшемі деген мағынада алынған.



өлеңдер өте аз және олардың мағынасы көбінесе екі ұшты болып келеді. Салтанатты мерекелерге лайықты мақтау өлеңдерін суырып салып, айта беретін қайсақтар сияқты дала ақындары қырғыздарда жоқ. Жалпы, қайсақтарға қарағанда бұл жаугер халықтың поэзиялық бастамасы анағұрлым әлсіз.

[43a] Қырғыз [-қайсақтар] қабілетті, дарынды және ғажайып сезімтал болып келеді... сұлтандардың ерлік істері мен ескілікті жырлайтын суырып салма ақындары олардың барлық руларында кездеседі. Қырғыз [-қайсақтарда] батырлық жырлар мен аңыздар, ертегілер өте көп және олар өлең мен музыканы жақсы көреді. Ал енді қара қырғыздарда өлең деген мүлдем айтылмайды<sup>\*140</sup>, олардың тек Алтын орда заманынан қалған жырлары ғана қырғыз [-қайсақ] жырларына ұқсайды. Жалғыз ғана “Манас” поэмасы өзінің ана тілі мен сипатты өзгешелігіне қарай олардың халықтық ақыл-ойының шығармасы болып табылады. Манас, ноғайлының Талас пен Шу бойында көшіп-қонып жүрген бір руының биі — Жақып байдың баласы. Манас жыл санап емес, күн санап өседі де, он алты жасқа келгенде батыр болады. Манастың жүрегі ерекше сезімтал, сұлу әйелдерді жақсы көреді. Оның сезімталдығы шектен асып кетеді. “...Ақ жүзі ақша қардай, алқизыл екі беті қарға тамған қызыл қандай...” хан қызы Қаныкейді алғанын місе тұтпайды. Қалмақ ханының “шашы өкшесіне жететін” сұлу қызы бар деген хабарды есітіп, Манас өзінің қарт әкесін сол сұлуды айттырып кел деп аттандырады. Хан бұған намыстанып: “Менің қызыма ханның ұлы лайық, сенің ұлыңа бидің қызы лайық” деп жауап қайтарады. Жақыптың ұлы жас Манас, көп ноғайлыға бас болған батыр Манас қалмақтың ханынан, әрине, қорқып, тайсалмайды, сөйтіп ол қолына қару алып, соғыс бастайды да, ұзын шашты сұлуды күшпен тартып алады. Сұлуларды жинау мұнымен тиыспайды. Манас басқа бір халықтың ханымен тағы да соғыс бастайды. Бұл жолы да ұрыстың басталуына сол әдеттегідей “...Жасы он беске келген, жұпар иісі аңқыған, аппақ тісі інжудей” сұлу қыз себеп болады. Қысқасы, бүкіл поэмада сұлу қызды алып қашуға жаны құмар, Манастың тентек мінезін бастан-аяқ мақтайды да отырады. Поэманың соңында Манастың гареміне әр ұлттан жүзге жуық хан қыздары жиналады да, бір-бірімен сиыспай, заманның соғысқұмар рухына еліктеп, өзара жанжалдаса бастайды. Поэмада, әрі оғаш, әрі түсініксіз бір жағдай бар. Қара қырғыздардың дәстүрі бойынша жастар өз әкесі былай тұрсын, жалпы қарт атаулыны қатты сыйлап, қатты құрметтейді. Бірақ бұл поэманың қаһарманы Манас өз әкесін аямай, оған мейрімсіз қаталдық істеп отырады. Қарт Жақып оның не бір

\*140 Бұл жерде лирикалық әннің айтылуы туралы айтылып отыр.





қиын тапсырмаларының бәрін де орындап, бір сұлудан соң бір сұлуды айттырып, елден ел кезіп, дүниені шарлайды да жүреді. Сол жақсылығы үшін ол баласынан не рахат көрді? Жан дегенде жалғыз ұлы Манас оны сәтсіз құдалығы үшін қатты жазалап, барша малын айдап, қарт әкесі мен қарт шешесіне қайтадан мал біткенше, ішеріне қымызын, жеріне етін де қалдырмай кетеді. [436] Әкесіне ол ылғи да өрескел тұрпайы түрде бұйырып отырады: “Мен талай халық, талай жер көрдім, сол көргенім жетер енді. Менің ержетіп, үйленер кезім келді. Әкеме айтындар, ел ішін аралап, маған сұлу қыз тауып берсін”, — дейді. Жақып оның бұйрығын екі айтқызбай, атын ерттеп мінеді де, елден-ел кезіп, атының мойны ырғайдай, әйгілі қанқұмар жөндігі торғайдай болғанша шарлайды да жүреді. Жақып кездескен жанның бөрінен: “Таластан Шуға дейін даңқы жайылған ер Манастың әкесі Жақып бай мен болам. Мен хан емеспін, бірақ ханнан кем емес — хан Жақып деген мен болам. Жалғыз ұлым Манасқа лайықты жар таба алмай, айналып өттім көкжиекті. Қайтпас қайсар Манастан әбден азап шектім”, ел ішінде көрген жоқсың ба сұлу қызды?” — деп сұрайды.

Поэманың жалпы сипаты, міне, осындай. Бұл дастанның тамашалығы тілінде және баяндалып отырған жерлерінің географиялық жағынан өте дұрыс көрсетілуінде. Тарихи жағынан алғанда бұл поэма қара қырғыздардың өткендегі әдет-ғұрыптары мен ұғымдарын дұрыс бейнелейтіндігімен және Таластан Ілеге дейін, одан әрі Қашғарға дейінгі жерлерде мекендеген түрлі халықтарды кездесіп отыратындығымен құнды. “Манаста” Талас пен Шу бойында — ноғайлылар, Әндіжанда — қара қырғыздары, Сарысуда — қайсақтар, Іле мен Ыстықкөлде — қалмақтар көшіп-қонып жүреді. Қалмақтарға шапқыншылық жорығында халықтардың баршасы да соқтығысып отырады, бірақ ноғайлылар мен қырғыздар және қайсақтар өзара тату болады. Қырғыздардың “Манастан” басқа поэмалары жоқ.

Қырғыздардың музыкалық аспаптары бүкіл ордалықтардікі сияқты домбыра (комуз), сырнай мен сыбызғы болады. Бұл аспаптарды тартып ойнайтындар кемде кем, тек қыздар ғана ойдан шығарып, сырнайға қосып ән салғанды жақсы көреді. Жорық кезінде қара қырғыздар ащы дауысты керней тартады, бұл олардың өздеріне тән салты, қайсақтар соғыс музыкасы дегенді білмейді.

[42a] **Діні мен ой өрісі.** Барлық қара қырғыздар мұсылман дінін ұстанады немесе оның парыздарынан да, талаптарынан да бейхабар бола отырып өздерін мұсылмандармыз деп атайды. Олардың барлық әдет-ғұрпы мен наным-сенімдері ортаазиялық нәсілдердің діні деп әділетті саналған шамандықтың нышанын толық сақтаған. Олардың наным-сенімдері, әдет-салттары мен шамандық дуалауы қазақтардағы шамандыққа





өте ұқсас. Біздің қырғыздардың ордасында орыс өкіметінің қамқорлығы арқасында заңды молдалардың пайда болуымен, мешіттердің салынуымен осы наным-сенімдер және әдет-ғұрыптар жойылды, қара қырғыздарда олар өз күшін жойған жоқ: молдалар да, қожалар да, [426] мұсылманша оқытушылар да осы халықтың арасына әлі жете қойған жоқ. Қара қырғыздардың арасында діннің қарапайым негізін білетін сауатты адамдарды былай қойғанда, тіпті бес мезгіл намаз оқып және ораза тұтатындары жоқ. Лас хайуан ретінде шошқадан бас тарту — ислам дінінің осы жалғаз парызын олар біледі және орындайды, шараптан бас тарту — мұсылман дінінің тағы бір негізгі ұстанымын Алланың қалаулысы Мұхаммедке және оның құранына ерегіскендей, шімірікпей аяққа таптайды, оның есесіне, олар шарапты қуанышы мен жұбанышындай көреді. Көне замандағы Владимирдің орыстары сияқты шарапсыз олардың көңілдері көншімейді. Мен өзім қатысқан, шындығына кепіл бере алатын келесі айпақтан қара қырғыздардың дінінің жалған еместігіне сіз көз жеткізе аласыз.

Қара қырғыз ауылдарының бірінде біздің қазақ билері мен қырғыз манаптарының арасында осы екі халықтың жақын туыстығы жөнінде бір-біріне сенім білдірген әңгіме жүріп жатады, ақырында дін мәселесіне де кезек келеді: қазақтар олардың діни сауатсыз екендіктерін бетіне басады. Әрине, қырғыздар өздерін қорғай бастайды. Қызу айтыс кезінде қазақтардың бірі сынамақ болып сұрақ қояды: «Сіздер қандай мұсылмансыздар, Пайғамбарларыңыз кім?» «Пайғамбарымыз, әрине Пайғамбар (Пайғамбар — араб сөзі, яғни Пайғамбар)». «Ия, оның есімі кім?» Құрметке ие барлық манаптар бастарын қатырып ойланып қалады, бірақ жауабын бере алмайды. Мен өзім осы оқиғаның куәсі болдым, осы айтылғанға сенулеріңізді өтінемін. Олар Алланың атын ауыздарына жиі алады, оны ертедегі моңғолдар сияқты Көктөңірі деп атайды. Олар отты, айды, жұлдыздарды бөріні қадір тұтады. Отты бөрінен де жоғары ардақтаған. Бастарына ауыр күн туған жағдайларда қара қырғыздар мойындарына белбеуін іліп (орта ғасырларда мадақтау жырларын айтқанда осындай белгі болған) отқа май лақтыра отырып, оған құрбандық берген. Сондай-ақ өлгендердің рухы құдайдай мән-мағынаға ие болады деп санап, оларға арнап шырақ жағып, қой сойып құрбандық шалған. От пен рухқа табынғанда: «От ана! немесе Ата әруағы! Сенің әруағыңа тағзым... Тоба, Тоба! Кешіре гөр» деп жалбарынған. Бұл кезде құрбандық беруші құдай алдында тік тұрғандай бір тізесімен тізерлеп отырып, оң қолын маңдайына алып барып тәу еткен.

Бақсыларды, шаман абыздарын бұл ордада аса құрмет тұтқан, манаптар осы атағын мақтаныш етеді. Сарыбағыштардың қазіргі жетекшісі Үмбетәлінің осындай атағы бар. Мен





қазақтар мен қырғыздардың шамандығы жөнінде басқа жолы толығырақ баяндап бермекпін<sup>\*141</sup>.

[436] **Салт-санасы мен әдет-ғұрпы.** Жақсы таныс емес қырғыз халқын бір-екі ауыз сөзбен сипаттау беру қиын. Кез келген оқырман көз алдына елестете алатындай айғақтар қажет. Мұндай айғақтарды келтіру көп уақыт алады, сондықтан біз тек аздаған ескертулермен шектелеміз [...].

**Қонақжайлылық** (тау халықтары сияқты киелі қонақ), оларды әулиедей [...] құрметтеу, қарттарды құрмет тұту, басшыға бағыну — олардың адамгершілігі болып саналады. Олар балағаттасуға төзіп тұра алмайды. Ар-намысты қорлау және ананың қорлау — қақтығысқа алып келеді. Адам өлтіргенге кек қайыру парыз.

[28a] Қырғыздарда өртүрлі істің шешімін кесіп айтқанда төленетін айыбын анықтайтын ауызша заңдары бар, оған моңғолдарға ортақ сахаралық құқық негіз болып табылады. Алайда, ұрлық үшін төленетін айып қырғыздарда асып түседі. Қырғыздарда ұрланған бір жылқы үшін оның иесіне 60 жылқы, ал істің шешімін айтқан биге түйе мен жүйрік ат төлейді. Қазақтарда, керісінше, бұл айып өртүрлі жастағы 20 бас жылқыдан тұрады.

Қара қырғыздар қазақтардан гөрі батылырақ; олардың өзара соғыстары халықтың осындай рухта болуына көмектеседі. Біздің көз алдымызда болған бір мысал, Орманды бұғы руы өлтірген. Мұның ақыры бұғыларды талап-тонаумен аяқталған соғысқа ұласты. Бүкіл руда бірде бір киіз үй қалмады. Мен оқиға болған жерден өттім: төрт шаршы шақырым жазық даланың бүкіл жерінде киіздер, денелер шашылып жатты. Қара қырғыздардың әйелдері өте мейірімді, баланы жанындай жақсы көреді. Тұтқындалған барлық қырғыздар әйелдерінің мейірімділігін мақтан етеді. Әйелдерінің мейірімділігіне тоқталсақ, олардың таза төкапшарлығы — құдды бір ертегі-аңыз сияқты, алайда, зинақорлықтығы өліммен жазаланады.

Соғыста қырғыздар өжет, олардың алғашқы шабуылы батыл жасалады. Дегенмен, олар сирек қашады. Олар жаяу шабуылдайды. Тұтқындарды әрдайым кісендеп, аяқ-қолдарын темір шыбықтармен құрсаулап ұстап, оларға қатыгездікпен қарайды. Оның ақыры екіжақты болады: Қытай мен Қоқанға сатып жібереді немесе өлтіріп тастайды.

Әйелдері күйеулерінің беделін пайдаланады, манаптардың әйелдері ешқандай тірлік істемейді. Тіпті кедейлерінің әйелдері аз жұмыс істейді, қысқасы, отынды күйеулері тасиды... Бұл мұсылмандық шарттар сақталған шығыста бұрын естімеген теріс қылық. Ер балаларға әкелері қатаң қарайды,

<sup>\*141</sup> Осы басылымның 4-томындағы “Қырғыздар бақсылығының іздері” деген мақаланы қараңыз.



керісінше, қыздары еркіндіктің рахатын көреді. Тіпті үй көйлектерін де тікпейді. 18 жастағы қыздар отырып қалған деп есептеледі. Қыздардың жетілген жасы — 15 жас. Мен өзім көптеген жас аячтарды — енді ғана 15-ке толған отбасының аналарын көрдім. Әрине, осылайша жастай неке құрғаннан әйелдер тез қартайды. Олар 30 жасында кемпір болады. Байлардың берер қалың малы шексіз: 100 жылқы, 20 күң мен күл, 10 бүркіт пен 10 қару. Ал жасау қалың малмен мүлде сәйкес бола бермейді: 1 жамбы, 100 шапан, 100 көрпе — бұл ең жоғары сый. Мұндай жағдай сирек болады. Қарапайым халық қыздарын орташа бағаға: 20, одан көп дегенде 30 бас малға сатады.

Тойларда үйлену тойының ойындары ән-өлеңсіз өтеді, ойын қыздардың жігіттермен өзара сүйісу-аймаласуымен болады.

Жерлеу мұсылмандарға ортақ рәсіммен өтеді. Ас асып-тасқан байлықпен өтеді, бөйге де сондай байлықпен өтеді. Бұғының ішіндегі сәлмеке руынан шыққан Ноғайға арналған бөйгеде бірінші келгенге берілетін сыйдың құрамы: 8 тайтұяқ, 1 жамбы, 9 күл, 9 ақ түйе, 100 қой мен 50 жылқыдан тұрған.

Мұқтаждыққа төзу олардың тағы бір ерекшелігі; қырғызға бір қап жарма бірнеше айға жетерлік азық, керісінше, ол үш адамның тамағын жейтін кездері болады. Қара қырғыздар қазақтар сияқты қыздарын бөйгеге салмайды. Бұл құқық тек күйеу жігітке берілген.

[Үйлену тойының салттары] [68a] \*142 تاقیه سائدرما үйлену тойы қазақтардікіндей тойланады. Күйеу жігіт бірінші рет келгенде жақын арада қыз күніндегі өміріңмен қоштасуға тиіссін дегенді білдіріп, кереге арасындағы қуыстан киіз үйдің ішінде отырғын қыздың басындағы тақиясын таяқпен қағып түсіруі тиіс. Егер бұл әрекет сәтсіз болса, күйеу жігіт қайталау үшін ақы төлейді. Күйеу жігіттің үйіне кетерде той жасалады. Осы мақсатта жеке тігілген киіз үйде жастар жиналып екі жаққа: әйелдер мен еркектерге бөлініп отырады. Ойын басталады. Қыздардың бірі орнынан тұрып, орамалмен ұрып жігітті таңдайды. Жігіт орнынан тұрып ұйқасқан төрт жол өлең айтқаны үшін сыйға қызды сүйеді. Мұндай ерекше сүйістің үрдісі былай өтеді: алдымен қыз бен жігіт арқаларын түйістіріп тұрады, содан кейін кенеттен бұрылып дыбысын шығара сүйісіп жан-жаққа тарайды.

[46a] Ойын-сауық “әрі кетіндермен” аяқталады. Бұл месо-потамдық эзидтердің<sup>94</sup> “шырақты сөндірі” деген салтына ұқсайды.

Киіз үйдің ішін қараңғылап, бір жігіт сыртқа шығып “әрі

\*142 تاقیه سائدرما — тақия қағып түсіру. Күйеу жігіт қалыңдықтың үйіне бірінші рет барғанда орындалатын үйлену салтының бір түрі.

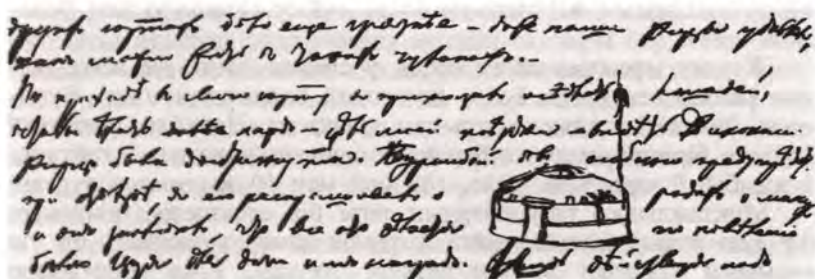




кетіндер” деп айғайлайды. Өмір берілген сол сәтте әрбір жігіт бір қыздан алып қараңғы түнде ғайып болады...

Олардың құдаласуы өте қарапайым: үш құда келеді де, қойдың етін жеп, сыйлық алып, кері қайтып кетеді. Бөйге кезінде қызды қалыңдықтың күйеуінен басқа ешкім қумайды. Әбден әлсірегенше қуады. Жігітті — жастар, ал қызды — әйелдер қарауылдап тұрады.

[456] **Жерлеу салттары.** Әрбір қырғыз қайтыс болғаннан кейін, оның отбасы жыл бойына төмендегідей аза тұтады: киіз үйде қара ту тігіледі, әйелі әрбір таң мен кеште ауыз жаппай дауыс салып жоқтауы айтуы тиіс, оған қоса көш кезінде бетін тырнайды. Жыл бойы әйелі киімін ауыстырмайды. Қазақтар сияқты жыл өткеннен кейін 10-шы күні бөйгемен ас береді.



Қыл қуйрықты найза қадалған қаралы үй. III. III. Уәлихановтың жазбаларының мәтінінде салынған сызба сурет.

[46a] Ас берген кезде көшпелілер қызықты тамашаларды барынша ойлап тауып жатқанда, қара қырғыздар өздеріне тән жаратылыс мінездерімен барлық халықтардан асып түседі. Біз бір бөйгені көрдік, осы бөйгеде аттардың жарысқан бөйгесінен кейін күресте жеңгенге, өн айтқанға және т.б. сый ұсынылды.

**Емдеу.** Қара қырғыздар ордасында ауру аз: көпшілігі тауға түскен аппақ қардың әсерінен көз ауруынан және қышымадан азап шегеді. Олардың арасында емшілер өте көп, жалғыз ғана ем — бәрін емдейтін дәрі: сіздің ойыңызша, ол не? — ол су, суды пайдаланады. Гидропатия (сумен емдеу) ертеден, тіпті тағы халықтар да іске асырып келген болды ғой. Ауруларды өзендерде шомылдырады, тіпті қыста да су ішуге мәжбүрлейді. Біз келген кезде Боранбайдың келіні тамағы қабынып ауру еді және суық бұлақтың суын үздіксіз ішіп жүрді. Осыған ұқсас суық сумен емдеу жеті шаһар түркістандықтарында да бар. Алыс ауылдағы әйтеуір бір аурумен сырқаттанған крестьян жаз демей, қыс демей көдімгі өзеннің суына шомылған. Іш қатып сандырақтаған кезде де өзенде шомылдырған немесе тоқ ішекке түтік арқылы ішке су жіберіп жұмсартуға көмектескен.

[**Көршілерімен қарым-қатынасы.**] [63a] Қырғыздар ежелден бері Қоқан мен Ташкенттің арасында орналасқан Әндіжан



қаласының маңында<sup>95</sup> көшіп-қонып жүрген. Олар сонау ерте заманның өзінде-ақ қалмақтар мен түркістандықтарға қарсы көп соғысқан. Абыл мен Қабыл ұрпақтарының өзара соғысқаны аңыздан белгілі. Қабылдың балалары Абыл ұрпақтарынан күшті әрі көп болғандықтан оларға қысым көрсетіп отырған.

Бұл дау-жанжал ақыры Абыл балаларының жеңісімен бітеді де жауларын қорлап, біржолата жою мақсатымен олар күн төлеу тәртібін орнатып, келесі ұрпақтар үшін заң етіп бекітеді: Қабыл ұрпақтарының құны Абыл ұрпақтарының құнынан тоғыз бас мал кем болып белгіленеді. Қара қырғыздарда күн мөлшері жүз бас мал. Одан әрі, қырғыздар Тағайдың әкесі тұсында Ер-Иче деген бір ханмен араздасып, қарым-қатынастары бұзылып, алғашқы рет аманат бергендері аңыздан белгілі. Сол тұңғыш аманаты Тағай болыпты. Тағай өзінің шет жерлік әйеліне, саяқтардың анасына Ер-Иче ханның ордасында тұрған сол ханның қолынан үйленген. Осы салтты ұстаған қырғыздар бүгінгі күнге дейін қырғыз сұлтандарына<sup>\*143</sup> құрметті атаның ұлдарынан (ақ үйлі) аманат<sup>96</sup> беріп отырады, бірақ қырғыз сұлтандары оларға аманат бермейді. Сарыбағыш пен бұғы руларының өзара тартысы мен алғашқы жауласуы Белеке (бұғы) мен Болат (сарыбағыш) тұсында басталады. Болат жомарт әрі тақуа манап болған. Ол өзінің барша мал-мүлкін кедейлерге үлестіріп беріп, әйелі босанып, ұл туғанда қалжасына соятын қойы да болмайды. Болат Белекенің әйеліне келіп қой сұрайды.

Қара қырғыздардың құрметті анасы [636] оған оның қойы бар болғанымен және оның асын беруге міндетті еместігін меңзей отырып, қорлап жауап береді. Қорланған Болат (қу кедей болғандықтан, ол өгіз мініп келген екен), өз руын жинап алады да, Күдері, асуынан өткен кезде бұғылардың көшіне шабуыл жасайды. Сарыбағыштар өздерінің алдарынан бұғыларды бір-бірлеп өтуге мәжбүрлейді де, Тугузбай манаптың қызынан бастап, тоғыз сұлуды тандап алады. Бұл Тугузбайдың тоғыз қызы (توغز باندك توغز قز) атанып, аңызға айналуы осыдан болар. Жауласуы және сарыбағыштар мен олардың манаттарының күшейіп, өктем болуы міне осыдан басталады. Манап — күшті, өктем, басым дегенді білдіреді.

Қара қырғыздар үздіксіз соғысумен болғанын, дұрысын айтсақ, қазақтармен және қалмақтармен үнемі, өзара шабуылдасып отырғанын жоғарыда айттық. Жоңғарлардың тұсында қалмақтардың күші әр уақытта басым болған және қырғыздардың Шу өзенін тастап Фиссар мен Бадақшанға, ал қазақтардың Бұхараға үдере көшіп, қашуға мәжбүрлеген Галдан-Цереннің жойқын жорығы барлық сұмдығымен халықтың жа-

\*143 Яғни қазақ сұлтандарына.





дында сақталды. Бұл жорық 1723 жылы болған<sup>97</sup>. Қайсақтар хандарының астанасы Түркістаннан айрылады.

Ол кезде қырғыздар қазайстармен достық қарым-қатынаста болып, тату тұрған. Есім хан (1360 жылдарда<sup>\*144</sup> өмір сүрген) өзінің қоластындағы ру басы Қоқым бидің چوڭ باغيش كوكم بي көмегімен қатағандық шанышқылы Тұрсынды құлатып, қирата талқандайды. Қырғыз-қазақ одағының ескерткіші етіп, Есім хан Ташкентте мұнара тұрғызды, ол мұнара осы кезге дейін бар және \*144 كوكمك كوك كومن деп аталады.

Есімнің немересі, Жөңгірдің ұлы Тәуке қырғыздарды олардың биі — Тиес бидің көмегімен басқарып отырған. Тәуке-Тиесті бірліктің нақты үлгісі деп таныған. Олардың Әндіжан мен Шудан көшіп, Ыстықкөлге, осы күнгі мекендеріне қоныс аударған дәуірін<sup>\*146</sup> қарттар Галдан-Церен өлгеннен кейінгі қоңтайшылар патшалығының күйреген шағымен, жоңғарлар бүлігінің аласапыран кезеңімен тұстас дейді. Сол кезде оңтүстіктен қырғыздар, солтүстіктен қырғыз [-қайсақтар] Ілеге басып кіріп, қалмақтарды Шелек пен Шарын өзендерінің арғы бетіне ысыра қуып тастайды. Қоныс аударуға қатысқан қарттардың есебі бойынша, қырғыздар бұл жерлерге келуі 1774 жылдан басталған.

Қалмақ-торғауыттардың Ресейден қашқан кезінде оларды қайсақтармен бірге қырғыздар да аямай тонаған, қытай тарихшыларының айтуына қарағанда, қашқындарға қырғыз [-қайсақтардан] гөрі қырғыздар көп залал келтірген.

Орта жүз ордасының ханы Абылайдың әр жылдарда қырғыз ұлыстарына жасаған шабуылдары халықтың аңыздарында әлі де жақсы сақталған. Сарыбелде, Қарабалта-Соқылық шатқалында Абылай солты мен саяқ руларын қирата талқандап, сол жерде солтының ру басы, атақты Жаил<sup>\*147</sup> батырды өлтіреді. Әсіресе қара қырғыздардың тағдырын шешкен 1770 жылғы Абылай жорығының даңқы күшті шыққан. Бұл ұрысқа бүкіл қырғыздардың оны мен солы түгел қатысқан. Бұл ұрысты Жаилдың қырғыны деп, ал ұрыс болған жер Түйіскен деген атау алды. Хан Ташкенттен тұтқындарды қайтарды. Олар сарыбағыштарды Шелек өзенінің шыңында, Алатауда, ал бұғы руын Ыстықкөлде талқандап, тонады. Қара қырғыздардың Әтеке-Жырық батыры да, басқалары да сонда болған.

Қырғыздар Абылайдан талай жеңіліске ұшыраған.

[64a] Әсіресе Абылайдың 1770 жылғы шабуылы қара қыр-

\*144 Қате кеткен, дұрысы: 1630 ж.

\*145 Көкемнің көк күмбезі.

\*146 Қырғыздардың Ыстықкөлге, яғни осы жерден жоңғар қалмақтары кеткеннен кейін қайтып оралғаны туралы айтылып отыр.

\*147 Осы тұста қарсы жолдың шетінде Уәлихановтың қолымен жазылған: جایلنك قزى كمجان — Жаилдың қызы Бикемжан.



ғыздардың жадында жақсы сақталған. Сол шабуылда қайсақтардың күші басым екені анық көрінді және сол кезден бастап қырғыздар мен Үлкен орда қазақтарының арасында жаңа қарым-қатынас, осы күнгі қарым-қатынас орнады. Найманның جالدو باراق немесе كوك جال باراق<sup>\*148</sup> — көк жалды Барақ сұлтаны қара қырғыздарға шабуыл жасайды. Жолында ешбір қарсылық кездестірмеген, бағына масайраған Барақ бейғамдыққа салынып, күштілігіне дандайсып, қара қырғыздардың қасиетті Қошқар-Ата моласын қорлайды. Барақтың қатыгез қылығына ыза болған қара қырғыздар астыртын келісіп, жиналады да, түнде оның қосына тұтқиылдан тап береді...<sup>\*149</sup> Ешбір қарсылық көрсетпей, бүкіл әскерін тастап қашқан жеңімпаз Барақ соңынан Ілеге дейін қуылады.

جالدو باراق قاجقاندە

\*150 بايقاق بى اولگاندە

Қырғыздар Барақтың ойда жоқта қарсыласпай қашып кетуіне өздерінің әулиесі жақтасты деп есептейді.

Барақ жеңілісінің кегін қайтару үшін Абылай, арғын, найман, үйсіндерден құрылған күшті әскерімен Талас өзенінің жоғарғы саласы Үш-Қошайдан өтіп, Күренбелес<sup>\*151</sup> тауының түбінде солты мен саяқтардың құрама ауылдарын қирата талқандап, мол олжаға кенеліп, көп тұтқын айдап, Шуға құятын Қызылсу мен Шамши арқылы қайтып келе жатқан жолында бүкіл оң мен сол қырғыздарының сансыз көп әскерімен кездеседі. Оқиға Шу бойында, Ақсу мен Қызтуғанның құйылған тұсындағы аңғарда өтеді. Тоқаштың Қаратөбесі аталған шоқы қайсақтардың ордасына айналады. Қырғыздар тұтқындарын босатпақ болып, жанқиярлықпен ұрысса да, қайсақтар жеңіп шықты. Солтының ру басы Жаил өзінің Үсен, Теке деген екі баласымен бірге ұрыс майданында қаза тапты. Қара қырғыздар қатты қырғынға ұшырады: шонбағыш руынан тек екі ауыл ғана, шоңтолқан бөлімінен қырық кісі ғана аман қалды.

Жаилдың қызы, Өтекенің әйелі Бикемжанның жоқтауын қырғыздар осы кезге дейін жырлайды және Жаил қырғыны деп аталған бұл соғысты халық әлі де ұмыта қойған жоқ.

[65a] Осы ұрыстың ақырында Көкшетауға бітім сұрап, қара қырғыздардың барша руларын өкілдері барып, бұдан былай бір-бірімізді өлтірмейміз деп тұңғыш рет уәде беріп, бұғы руынан Исенғұл өз баласы Найманды, арық руынан Жанбаланы, асық руынан шығын шықпаса да бір кісіні аманатқа береді.

\*148 Жалды Барақ немесе Көкжал Барақ.

\*149 Осы жерден әрі қарай түсініксіз.

\*150 “Көкжал Барақ қашқанда, Байпақ би өлгенде” — Барақты жеңген кездегі қырғыздардың өлеңінен үзінді.

\*151 Сонымен қатар: Крунбел.





Осы үш ру ең күштілері болған. Солты ол кезде ешқандай маңызды рөл атқармады.

Қырғыздар Абылайдан Ілені алып қалады, осы күнгі өздерінің жайлауларына келіп қоныстанады. Көлден Шу өзеніне дейін қырғыздар, ал таудан Ілеге қарай қайсақтар қоныстанатын болып, келісімге келеді.

[32a] Абылай тұтқын қырғыздардан Жаңа қырғыз және Бай қырғыз деген екі болыс құрған, бұл болыстар күні бүгінге дейін Көкшетау округінің атығай руының құрамында бар. Қарттардың айтуынан халықтың өткені туралы білген мәліметіміз осы ғана. Бұл хабарлардың барлығы қырғыз халқы туралы тарихи мәліметтермен тіпті де сәйкеспейді<sup>\*152</sup>.

[65a] Қара қырғыздар қашаннан тәуелсіз болған, бірақ бір бөлігі Қытай, екінші бөлігі Қоқан хандығына көшіп-қонып жүріп, сырттай да болса солардың ықпалына көнген. Жоңғарияны жаулап алып, шекарада қытай бекеттері орнаған кезден бастап Қара қырғыздардың ордасы қалмақтарға қарсы шапқыншылықты тоқтатып, өрісі мен қонысы үшін қытайлармен жақындаса бастады. Көптеген ру басылар мен орда манаптары (өздері Ежен хан деп атаған) боғды ханнан түрлі дәрежелі шаралар белгілерін алып отырған, бұғы руының бүгінгі манабы Боранбай үшінші дәрежелі қызыл шарға ие болған. Бірақ, бұл достығы мен сырттай бағыныштылығына қарамастан, қырғыздардың мекен-қоныстарына кіріңкірей орналасқан қытай қарауылдары 25 жылдың ішінде алынып тасталуы тиіс еді, ақырында оларға жақын көшіп-қонып жүрген қоныстары бір қалмақтар тонап-талқандалып келеді. Дегенмен, бұл қырғыз ордасының Аспан асты империяның жерлерінде, Қашғар маңында, қарауылдарының ішкі жағында ұдайы көшіп-қонып жүрген шерікші, шоңбағыш сияқты кейбір рулары толықтай Қытайға бағынған, ал олардың бірі Ақым би ру басына 1758 жылы Түркістандағы Ташмалық қаласының әкімбегі лауазымы берілген (қараңыз: [Иакинф]. “Описание Джунгарии и Восточного Туркестана”). Жалпы, ордаға Қытайдың ықпалы мардымсыз және оның өзі де пайда табуды көздеуден туған. Бұлардан гөрі қырғыздардың діни фанатизміне әсері бар және барлық салықтарын діни зекет түрінде әшкерелеген қоқандықтардың қырғыздарға қауіпті де күшті ықпалы болған және әлі де бар.

[Қоқандықтар] алғаш қарым-қатынасты ташкенттік Әмір хан билеп тұрған кезден қыпшақ, солты және сарыбағыш руларынан бастаған. Қара қырғыздардың ордасын өздерінің қол астына қарайды деп санаған Үлкен ордадағы басты сұлтан Әділ Абылай бітімінен кейін Ташкентке қарсы соғыс бастайды. Қырғыздардың жетекшісі Рүстем жеті шаһарды басып алады.

<sup>\*152</sup> Бұл жолдар 32 п. жазылған, алдында берілген мәтінмен ешқандай байланысы жоқ.





Ташкенттіктер өздерін тәуелдіміз деп санауға міндеттеліп, бітімге келісті. Рүстем аймақ басшысы болып тағайындалады. Осындай жағдайда 1815 [ж.] Әділ Ташкент маңында кенеттен қаза тапты. Бұл қаза туралы хабар алған ташкенттіктер де, қара қырғыздар да қарулана бастады. Қара қырғыздар сол сәтте жеті мың жылқы дайындайды. Халықтың бір бөлігі Ташкентке бағынған, басқа бөлігі Ілеге қашып кеткен. Осы дәуірден бастап қырғыздар мен қайсақтар сарттардың ықпалына бағынған.

Сол кезде өзінің қол астындағы көшпелілердің (ияти халық) есебінен күшейіп алған Ташкент ханы Әмір Қоқанға қарсы жорыққа аттанады. Қоқанды басып алғаннан кейін астанасын сонда көшірді. Оның мұрагері Мадәлі ханның (Мұхаммед Әли) тұсында Ташкенттің билеушісі болып қалша\*<sup>153</sup> руынан шыққан алғыр да іскер әрі батыр (күшбегі) Мамед-Әлім тағайындалды. Осы күшбегінің тұсында алғашқы зекет жинаушылар пайда болған.

Күшбегі қырғыздарды, кейін қайсақтарды да қарулы күшпен бағындырады. Дулаттардың Сұлтан-Әлиі мен жалайырлардың беделді хакімі Балғын биге паруанашы лауазымдары беріледі.

Дәл көл маңындағы Жырғалаң өзенінің бойында отырған бұғы руын зекетті дұрыс төлемегені үшін күшбегінің өзі келіп талап алған. Оның әскерінде Үлкен орда қазақтары мен солты, сарыбағыш руларының қырғыздары бар.

Күшбегі Теріскей аңғарында, көл жағасына Қарагол қорғанын салғызды. [656] Сол кезден бастап ташкенттіктер зекет жинайтын болған және оны бүгінгі күнге дейін жинап келеді. Дөрменсіз әрі азғын Медет-Әли ханды Бұхара ханы өлтіргеннен кейін Қоқанда басталған аласапыран кезендерден бері қоқандықтар, Бұхара ханының әкімдеріне бағынса да, зекет жинауды тоқтатқан емес. Олар (Қоқан билеушілері) құлатылғаннан кейін, қыпшақтар тұсында алдымен хан тағына сырт көз үшін бір кезде Медет-Әли марқұммен көңілдес болған қара қырғыздардың қосшы руынан шыққан, әйелдің ұлы Шир-Әли ханды\*<sup>154</sup> отырғызды. Билік басына кездейсоқ келген, Шолақ деген атпен танылған Мұсылманқұл және Нұрмамбет паруанашы мемлекетті өздері басқарып, хандарды таққа өздері тағайындап, өздері құлатып отырған. Шир-Әлиді өлтіріп, орнына Исенғұл датханы қояды. Қыпшақтар тек жеті

\*<sup>153</sup> *Қалша* — Қоқан мен Сарыкөл (Саркол) арасында өмір сүрген халықтардың атауы. Қалшалардың көзі көгілдір, шаштары сары болған, олар көнепарсы тілінде сөйлеген. Олардың басты қаласы Қаратегін\*<sup>98</sup> (*Уәлихановтың ескертпесі*).

\*<sup>154</sup> Парақтың шетінде Уәлихановтың өз қолымен жазған ескертпесі бар: 1845. Шамасы, автор Шир-Әли ханның (1842–1845) билік құрған жылдарын көрсетпек болған.





жыл ғана билік басында болды. 1851 жылы қыпшақтардың билігі мүлдем құриды. Қоқан хандығының тағына Исенғұлдың інісі Құдаяр отырады. Осы кезеңдер бойында сол төңіректе көшіп-қонып жүрген рулардан толық зекет, ал бұғы мен сарыбағыштардан жылқы зекетін жинау ісі тоқтаған емес.

**Алым-салық.** Қой зекеті — қой басына салынады, 40 қойдан бір қой; Түндік зекеті — түтін басына салынады, бір үйден бір қой; хараж зекеті — астыққа салынады, десятинадан<sup>\*155</sup> (қырман) 3 қой; қол пұлы — әскер қаражаты үшін әр үйден бір тилладан (3 қой) алынады.

Бұлардан басқа «тарту» деп аталатын сый-сияпат ретіндегі жылқы салығы жиналады. Барлық әскер қол пұлы салығының сыртынан халық есебінен күн көреді. Бір істің шешілуі үшін айып түрінде ханға, өлке, аймақ басыларына да салық жиналып беріледі. Кісі өлімі үшін кінәлі адам ханға 90 ат, өлке басыға түйе, жасауылға екі ат және екі құнан төлейді.

Қазір көшпелілерге салынатын салық ұлғайды дейді: бай пұлы — бұл егін екпейтін байлардан алынатын салық. Ол 10 жылқы есебінде алынады. Іле сыртындағы өңірде біздің қоныстана бастауымызға байланысты және қайсақтардың жай-барақат, тыныш өмірін көріп, қара қырғыздар қазіргі уақытта бізге жақындап жүр. 1855 жылы бұғы руы орыс бодандығын қабылдаған, естүімше сарыбағыштар да «кет әрі» емес көрінеді. Ташкендіктер біресе талап аламыз деп қорқытып, біресе паруанашы, датха және тағысын тағы атақ-лауазымын береміз деп көшпелілердің ар-намысына тиіп, қастық әрекеттерін әлі күнге қоймай келеді. Сарыбағыш руының өкілі Орман марқұмның өз алдына дербес туға және паруанашы лауазымына ие болған.

[28а] Қоқандықтардың әлсіздігін пайдаланып, шын мәнінде ешкімге тәуелді емес болғандықтан ол өз ордасындағы басқа тайпалардың зекетін және басқа алым-салықтарды да өзі жинап ала алатындай жағдай жасап үлгерген. Орман билеп тұрған заманда бүкіл ортаазиялық тайпалардың ішіндегі ең қуаттылардың алдыңғы қатарында сарыбағыштар тұрса керек. Халықтың ру басына мойынсұнып, бағынуы, ынтымақ болуының арқасында бұл манап қоқандықтар үшін өте қауіпті болған. Орман қоқандықтардың Күтемалы қорғанын қиратып, хан сарайын өртеп жіберген. Ол қайтыс болғаннан кейін қоқандықтар, халықтың басшысыз қалғанын пайдаланып, бүкіл болысты Таласқа айдап алып барып, зор қысымшылық көрсетеді. Сарыбағыштардың ықласы Ресейге бейім болатын.

Біздің боданымыз деп есептелінетін бұғы руы, көп болғанымен де, соншалықты жаугер емес, өздерінің көршілестерінен қорқып отыратын жасқаншақ. [Бірақ] олардың еш

<sup>\*155</sup> 1,09 гектарға тең жер өлшемі.





нәрсеге сенбейтін күдікшілдігінде шек жоқ. Саяқ, солты рулары және бүкіл сол бөлімі Қоқан заңдарын толықтай қабылдап, тіпті сол бөлімі Қоқан тілінде сөйлеп, әдет-ғұрпына дейін алып отыр. Қытайға бағынбайтын рулар, Жоңғарияда немесе Қашғардағы қонтарының ыңғайына қарай Империяның жалпы заңдарына бағынады. Біріншілері, [яғни Жоңғариядағылар] — қалмақтар қатарында, екіншілері (Қашғардағылар) қашғарлықтар қатарында...

Әйтсе де қазіргі кезде барлық рулар Қоқанның ықпалында екені байқалады. Құранның фаталистік рухын пайдалана отырып, қоқандықтар олардың мұсылман екенін жиі ескертіп, дінсіздерге қарсы соғысқа дейінгі “жиһадты” дәріптейтін құранның қағидаларын ұсынады. Біздің қол астымызға қарайтын Үлкен орданың қырғыздары Қоқан прокламацияларының (үгіт-насихатының) мақсатын жақсы біле тұрса да, құранның өсиеттері былай тұрсын, табиғат заңдарын өрескел бұзып, гаремдері бөтша-балаларға толы, азғындыққа белшесінен батқан Қоқанның ахундары мен мүфтилерінің өзінде мұсылмандық жоқ дейді, осындай жағдайда қырғыздардың арасында берекені қашыратын лепірме әрі батыл сөзге құмар немесе қашып, Шудың ар жағына өтіп кетуші жеңілтектер көп. [286] Табиғатынан шапқыншылыққа бейім қара қырғыздар бұл өсиеттерді мейлінше жақсы пайдаланып, еш кедергісіз біздің даламызға үздіксіз шабуыл жасайды да отырады. Қалай дегенде де, қоқандықтар оларды [қырғыздарды] қаһарлы үгіт-насихаттармен азғыра отырып және қырғыздардың қайсақтарға жасап тұратын оқтын-оқтын қастандығын пайдаланып, кең даланың оңтүстік шығысында орыстың ықпалын болдырмауға зиянын тигізіп келеді. Қоқандықтардың Шу өзенінің бойында тұрғызған, көшпелі елдердің мекен-қоныстарының ортасында тұрған Пішпек бекінісі — шапқыншылық әрекеттерін өршітіп, фатализм отына май құйып отырған қорда. Біздің әскеріміз бұл фатализм ошағын ойрандамайынша Жетісу өлкесі бейбіт тұра алмайды. Сонда ғана біз көшпелілер арасына еркін еніп, Қоқан хандығының дәл іргесінен орын тебеміз, сөйтіп бұл қарақшылардың бір де бірі жазаланбай қалмайды. Орта Азиядағы біздің тоқтайтын ең оңтүстіктегі пунктіміз — Қырғыз Алатауының етегінде, қиын тау жолымен төте жүргенде Ыстықкөлден төрт күндік жердегі Верный бекінісі. Әйтсе де Іленің ағысы мен оңтүстіктен Көксу және Қаратал өзендеріне дейін мүлдем ашық жер. 1848 жылы сол араға жаңа қоныс орнап, кейін, 1853 жылы ол қоныс қалаға айналған<sup>\*155</sup>. Мұндай жағдайда қоқандықтардың залалды ықпалы мен біздің қырғыздардың бір-бірімен дұшпан тайпаларымен қарым-қатынастарына алдын ала тыйым салу мүмкін емес. Осының сал-

\*156 Қапал бекінісі айтылып отыр.





дарынан дулат руларының басым көпшілігі 1853 жылы Шу бойына қашқан, ал қара қырғыздар мен бөлініп кеткен дулаттардың қарақшылары біздің ұлыстарымыздың малын барымталап, үлкен жолдарда керуендері мен көліктерін тонап, берекесін алып тыныштық бермейді.

Қоқанның ықпалын бөрінен бұрын атаққұмар сұлтандар мен беделді билер қолдап отыр. Уәлаят паруанашысы лауазмын алған олар Қоқан өзбектерінің өздері сияқты сыртқы құрмет белгілерін пайдаланады. Орыс шені мен лауазымы елеулі билік беріп, ру басылық мәнін күшейте түседі бірақ олардың намысын қорғай алмайды. Сұлтандар маған, кез келген орыс бізден өзін жоғары санайды, кез келген казак сөйлесе қамқорсып, үйімізге келсе төрімізге отырып, сұлтанға: “көне, Аблезка әйелінді көрсетші маған”, — деп арқасынан қағады, деп талай рет шағым еткен. Шынында да казактардың және солардың қатарынан шыққан тілмөштардың арсыздығы мен қиянатшылығы шектен шыққан.

*Қосымша*

#### [ҚЫРҒЫЗ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ РУҒА БӨЛІНУІ]

[21а] Барша қара қырғыздардың ордасы екі үлкен бөлімге немесе қанатқа: оң (оң қол) және солға (сол қол) бөлінеді.

Оң бөлімнің қырғыздары — сарыбағыш, бұғы, солты, саяк, бағыш, шерік, жәдігер, монудыр деп аталатын басты-басты руларға бөлінеді.

Сол бөлімнің қырғыздары — танымал әрі басты сары, кушчи, мондуз, қытай, қыпшақ, адыгене және найман деп аталатын көптеген руларға бөлінеді.

Қара қырғыздардың сол қанатына жататын руларының үлкен бөлігі мен сол қанаттың барлығы Әндіжан қалаларына жақын Қоқан хандығы жерлерінде және оны қоршаған таулар мен көршілес жерлерде қоныстанған; зекет төлеп, әскери қызметке сипайлар беріп, Қоқан хандығына бағынады.

Шерік, найман мен бағыш ұрпақтары Кіші Бұхараның қытай қалалары: Ақсу, Үш пен Қашғарда қоныстанған. Сол қанаттың қытай, қыпшақ рулары Фиссар мен Бадахшанға дейін оңтүстікке қарай таралған. Куен-Лунның адам аяғы бастайтын биігі мен Памирдің таулы алқабы олардың қонысы болып табылады.

Бүкіл қырғыз халқының руларға бөлінуі туралы мәліметтерді жинау қиын, оның үстіне қара қырғыздар сол қанатқа жататын ағайындары жайлы еш хабар білмейді.

Бүл тізімде Ыстықкөл көлін, Шу, Талас, Нарын өзендерінің бойында қоныстанған сол рулардың егжей-тегжейлі және екінші дәрежелі бөлімдері көрсетілген.



| Ру аттары мен олардың бөлімдері                                                                                                            | Киіз үйдің шамамен алынған саны | Қазіргі уақыттағы басқарушылары                                                                                                                                          | Жазғы және қысқы қоныс жерлері                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1                                                                                                                                          | 2                               | 3                                                                                                                                                                        | 4                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
| <p><b>Оң ру</b><br/>Оң рудың бөлінген рулары:</p> <p>1-інші сарыбағыш руының бөлінген бөлімдері:</p> <p>1. Исенғұл мен болат бөлімдері</p> | 10 мыңға жететін киіз үй        | Сарыбағыш бір-біріне тәуелсіз әрі билікке тең дәрежеге ие болған манаптары бар 4 руға бөлінеді. Манап Үмбетәлі Орманов алтын медальға, алтын мөрге, алтын қылышқа иегер. | Пішпек Соқылық өзенінің бойында жайғасқан, осы бекіністен жоғары жерде оған Қарабалта өзені құяды, содан кейін осы екі өзен Пішпектен 20 шақырымдай төменде сол жағынан Шуға құяды, бекініс тұрған жерде, оның айналасында тегіс жазықта солтылар егін салады, ал жазғы жайлауы өзендердің жоғарғы ағысындағы Қызылбелдеу, Аламедин, Аларша шатқалында. Пішпек жанындағы қыстау бөлекпай мен талқан руларынан тұратын солтылардікі. |
| [216] 2. Тынай* <sup>1</sup> немесе атеке бөлімі                                                                                           |                                 | Манап Жантай Қарабеков (алтын медаль)                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 3. Шерікші (Темір) бөлімі                                                                                                                  |                                 | Манап Төрегелді Абайдуллин                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| 4. Надырбек бөлімі                                                                                                                         |                                 | Манап Қалығұл Байбиев                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |

\*<sup>1</sup> Тынай соғысқанда Жантайдың атасы Атекенің есімін атап ұрандайды. (Уәлихановтың ескертпесі)



| 1                                        | 2          | 3              | 4                                                                                                                                                                                                  |
|------------------------------------------|------------|----------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Үмбетөліге қарасты бөлімнің бөлімшелері: |            |                | Қара қырғыздар Үлкен Орда секілді ауыл болып емес, тұтас ру болып бірге көшеді.                                                                                                                    |
| а. Асық                                  | 600 дейін  | Би Чал         | Бүкіл исенғұл руының                                                                                                                                                                               |
| Асық ұсақ 4                              | жететін үй | Түгелбаев      | қысқы қонысы Күнгеймен                                                                                                                                                                             |
| ұрпаққа бөлінеді.                        |            | (күміс медаль) | (Ыстықкөл көлінің солтүстік алқабы) қатар                                                                                                                                                          |
| 1. Козулсургуна                          | 50 дейін   |                | Күйдіргі өзеніне қарсы                                                                                                                                                                             |
| 2. Бучман                                | 60 дейін   |                | мүйістен батысқа қарай                                                                                                                                                                             |
| 3. Буре                                  | жететін үй |                | көлді Қоңыр-өлең өзеніне                                                                                                                                                                           |
| 4. Байкучук                              | 100 дейін  |                | дейін айнала қоршап жатқан жер, бұл ру сан жағынан көп болғандықтан                                                                                                                                |
| б. Усяк*2                                | жететін үй |                | оның жартысы Шу өзенінің жоғарғы жағында                                                                                                                                                           |
| в. Шертіке                               | 300 дейін  |                | Қошқар, Боқыш, Кемін, Кіші Кемін, Қыр-Тобылғы, Бичеке, Екі-Қарабұлақ шатқалдарында, Қаштек өзенінен төмен Тоқмақ бекінісінің айналасында, Үш-Қотыр, Қарақұндыз өзендерінің бойында, одан ары қарай |
|                                          | 150 дейін  | Би Қазанақ     | Шудың арғы жағындағы                                                                                                                                                                               |
| г. Чағалдақ                              | жететін үй | Мурзабеков     | Жаңарық, Үш-Талдыбұлақ, Қызылсу, Шамси, Бурана, Кегеиті, Соғоты өзендерінің бойында қыстайды.                                                                                                      |
| д. Абла                                  | 230 дейін  | Чоды Сеитов    | Жазғы жайлауы жоғарыда аталған өзендердің жоғарғы ағысында, осы өзендердің атымен аталатын тауларда. Егістік жерлері                                                                               |
| е. Сабыр                                 | жететін үй |                | Шудың екі жақ бетінен                                                                                                                                                                              |
| ж. Шешей                                 | 100 дейін  |                | ағыс алған өзендердің бойында, Бичеке өзенінің                                                                                                                                                     |
| з. Таздар                                | жететін үй |                | аралығы, Қара-құндыз өзеніне дейін және Қоқан хандығына қарайтын Тоқмақ бекінісінің айнала-                                                                                                        |
| и. Жантай                                | 80 дейін   |                |                                                                                                                                                                                                    |
|                                          | жететін үй |                |                                                                                                                                                                                                    |
|                                          | 150 дейін  |                |                                                                                                                                                                                                    |
|                                          | жететін үй |                |                                                                                                                                                                                                    |
|                                          | 250 дейін  |                |                                                                                                                                                                                                    |
|                                          | жететін үй |                |                                                                                                                                                                                                    |

\*2 Дұрысы: осяк.

# ҚЫРҒЫЗДАР ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР

| 1                                                                                                                                                                                                | 2                                                                                                                                                                                                                       | 3                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 4                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| й. Қалмық-<br>тар<br>к. Жалгер<br>л. Аюке<br>м. Монулдыр<br><br>н. Жарбан<br>о. Ишым<br>п. Жетіген<br>р. Бишкурен                                                                                | 350 дейін<br>жететін үй<br>40 дейін<br>жететін үй<br>150 дейін<br>жететін үй<br>350 дейін<br>жететін үй<br><br>125 дейін<br>жететін үй<br>150 дейін<br>жететін үй<br>400 дейін<br>жететін үй<br>600 дейін<br>жететін үй | Байсерке Чирик-<br>чин<br>Байбота Баишов<br>(күміс медаль)<br>Баястан Сатубал-<br>дин<br>Сары-Тоқтар Қо-<br>ңырбаев (күміс<br>медаль)<br>Ирдэнэ<br><br>Би Рай Теміров<br><br>Жанболат Қара-<br>кұлов<br>Аилши Шамра-<br>тов                                                                          | сындағы барлық жер-<br>лер. Бұдан басқа Суул-<br>төбеден төмен Шудың<br>оң жағалауына дейін<br>жатқан барлық шат-<br>қалдарды егістік жер-<br>лер алып жатыр. Ауыл-<br>дағы киіз үйлердің<br>саны олардың санымен<br>емес, үлкен ауылдың<br>беделімен және байлы-<br>ғымен өлшенеді; кейде<br>бай ауыл 60 киіз үй-<br>ден, ал ең кедей ауыл<br>екі-үш киіз үйден тү-<br>рады. [236]                                                                                                                                                                                       |
| II. Бұғы бас-<br>ты-басты үш<br>руға бөлі-<br>неді: әлсейіт,<br>тенемсейіт<br>пен арық.<br><br>Тенемсейіт<br>руы қытай<br>шекарасында<br>көшіп-қонып<br>жүреді, Бо-<br>ранбайға ба-<br>ғынбайды. | 11000 де-<br>йін жете-<br>тін үй                                                                                                                                                                                        | Ықпалды манап<br>Боранбай Бек-<br>мұратов Ресей<br>қызметінің под-<br>полковнигі, орыс<br>үкіметі атынан<br>сыйлы шапан-<br>мен үш рет ма-<br>рапатталған, ал-<br>тын қылыш пен<br>алтын мөрдін<br>иегері. Қытай<br>боғдыханы<br>қызыл маржан<br>түсті шар манда-<br>рин дәрежесімен<br>марапаттаған | Бұғылардың қысқы<br>қонысы мен егіншілігі<br>Ыстықкөлдің оң жаға-<br>лауында, жазда қытай<br>шекарасынан асып, Те-<br>кес өзеніне және Му-<br>зар-Даван тауына,<br>Сырт немесе Сарыяз<br>таулы алқаптарына<br>көшеді. Жазғы жайлау<br>үшін белектер мен<br>арықтар Құлжаға цян-<br>цзюньға сыйлық алып<br>барады, қытай шенде-<br>ріне ие болады, қытай-<br>ларға салық төлейді,<br>осы салықты жинау<br>үшін Олот дивизиясы-<br>ның генералы бастаған<br>қытай әскері Түп өзе-<br>ніне келеді. Қытайлар<br>осы сапарын “Шека-<br>раға айналма” шолу<br>жасау деп атайды. |
| А. Әлсейіттің<br>құрамына<br>кіретін ру-<br>лар:                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                         | Манап Табылды-<br>би Бекбай<br><br>Ру манаптары:                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |





| 1                   | 2                                   | 3                                                                                                                           | 4 |
|---------------------|-------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|
| 1. Бауыр            | 400 дейін жететін үй                | Боранбай, Мұрат-Әли және Качибек                                                                                            |   |
| 2. Бапа             | 300 дейін жететін үй                | Борсық би                                                                                                                   |   |
| 3. Белек            | 5000 дейін жететін үй               |                                                                                                                             |   |
| 4. Қыдық            | 1750 дейін жететін үй <sup>*3</sup> | Иман би                                                                                                                     |   |
| 5. Желден           | 1000 дейін жететін үй               | Манап Тоқсаба                                                                                                               |   |
| Б. Арық.            | 25000 дейін жететін үй              | Олжабаев Боранбайға тәуелсіз, қытайдың қызыл мандарин шеніне ие, оның інісі                                                 |   |
| Арықтың бөлінуі:    |                                     | Хақімбек 1824 ж. Тобылда болып алтын медаль алған.                                                                          |   |
| а. Кучук            | 2000 дейін жететін үй               | Төлеген би                                                                                                                  |   |
| б. Ундин            | 200 дейін жететін үй                | Тетей би                                                                                                                    |   |
| в. Сарыке           | 200 дейін жететін үй                | { Нұрмамбет би                                                                                                              |   |
| г. Сарықалпақ       | 100 дейін жететін үй                | { Мунач би                                                                                                                  |   |
|                     |                                     | Мырза би                                                                                                                    |   |
| Белектің бөлімдері: |                                     |                                                                                                                             |   |
| а. Алдияр           | 500 дейін жететін үй                | Ықпалды билер: манап Мұрат-Әли (орыс үкіметінен мөр мен шапанға ие болған) және Ажибай Бірназаровтар, Жағыш Бұрамбай билер. |   |

<sup>\*3</sup> Қыдық руы барлығымен салыстырғанда ірі қара малға бай ру, әсіресе қойға бай, ең кедей дегеннің 2 мың қойы бар. Бұл 1750-дің құрамына саяқтардан, бақач руларынан Нұрдаулет бимен 300 киіз үй бұрыннан біріккен өртүрлі қара қырғыздар, бұлардан басқа саяқтардан манапқа қосылған құлдар — 700 киіз үй кіреді (Уәлихановтың ескертпесі).



## ҚЫРҒЫЗДАР ТУРАЛЫ ЖАЗБАЛАР

| 1                  | 2                                   | 3                                                                                                                                                               | 4                                                                                                |
|--------------------|-------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------|
| б. Алдаш           | 4000 дейін жететін үй <sup>*4</sup> | Ру билері: Мұарт-Әли, Качибек (штаб-капитан шеніне, алтын медаль мен сыйлы шапанға ие), барлық бұғы руының ішінде асқан құрметке ие, өзінің байлығымен танымал. |                                                                                                  |
| в. Тоқай           | 200 дейін жететін үй                | Малбай би                                                                                                                                                       |                                                                                                  |
| г. Тоқач           | 100 дейін жететін үй                | Жаубасар би                                                                                                                                                     |                                                                                                  |
| д. Саты            | 30 дейін жететін үй                 | Билері жоқ, ма-нап Мұрат бас-қарады.                                                                                                                            |                                                                                                  |
| е. Тоқабай         | 200 дейін жететін үй                | Әли [22а] Кокче би                                                                                                                                              |                                                                                                  |
| Қыдық бөлімдері:   |                                     | Борсық би                                                                                                                                                       | Қыдықтардың үлкен бір бөлігі Қоқан же-рінде, Нарын мен Қошқар-Атада өр-дайым көшіп-қонып жүреді. |
| а. Құдайбақ-ты     | 250 дейін жететін үй                | Ботакан би                                                                                                                                                      |                                                                                                  |
| б. Жақшы-лық       | 300 дейін жететін үй                | Беделді би Шың-ғыс Байбеков                                                                                                                                     |                                                                                                  |
| в. Торғай          | 500 дейін жететін үй                | Қойсоймас би                                                                                                                                                    |                                                                                                  |
| г. Жаманбай        | 400 дейін жететін үй                | Танен би                                                                                                                                                        |                                                                                                  |
| Бапаның бөлімдері: |                                     | Бекбай би                                                                                                                                                       |                                                                                                  |
| а. Жолчора         | 100 дейін жететін үй                | Сұлтанаң би                                                                                                                                                     |                                                                                                  |
| б. Чилпақ          | 200 дейін жететін үй                | Ру биі Бекбай                                                                                                                                                   |                                                                                                  |
| Желден бөлімдері:  |                                     | Өмен Ниязов би, оның інісі орыс-тардан қылыш пен медальға ие болған.                                                                                            |                                                                                                  |

<sup>\*4</sup> Әр қайсысына 1300 киіз үйден келеді (Уәлихановтың ескертпесі).



| 1                | 2                    | 3           | 4 |
|------------------|----------------------|-------------|---|
| а. Куручбек      | 400 дейін жететін үй | Жаныбек би  |   |
| б. Сары-Қатын    | 500 дейін жететін үй | Ру би Иман  |   |
| в. Балике        | 100 дейін жететін үй | Малбак би   |   |
| Бауыр бөлімдері: |                      |             |   |
| а. Сарыбауыр     | 200 дейін жететін үй | Берды-Кучук |   |
| б. Қарабауыр     | 200 дейін жететін үй | Байқожа     |   |

[2-кесте]

### [ОҢ ҚЫРҒЫЗ]

#### [15а] 1-інші басты ру

Төрт бөлімге бөлінетін сарыбағыш-қырғыздар.

1-інші исенғұл бөлімі, манап Орман Ниязбеков би басқарады. 1855 ж. қайтыс болған. Оның бірінші ұлы Ақсақ атанған Үмбетәлі Орманов, екіншісі — Рысқұлбек Ниязбеков, үшіншісі — Шамен-Құттық Сейітов.

2-нші атеке бөлімі. Биі манап Жантай Қарабеков.

3-інші шерікші (темір) бөлімі. 1. Биі манап Төрегелді Абайдуллин, 2. Биі Раим Қалыбеков (бейшара би).

4-інші надырбек бөлімі. Биі манап Надырбек Қалығұлов, Үмбетәлінің қол астына қарайтын исенғұл руындағы Орманға бағынатын бөлімдері:

1. Қалмақы-қырғыз. Биі Сүйіндік, Байсерке Чирикчин.

2. Асық-қырғыз. Биі Қозыбек-бай (қайтыс болған), Чал-би Түгелбаев.

3. Озюк-қырғыз (осяк). Биі Мырзабек (қайтыс болған), Кизалек Мырзабеков

[156] 4. Абла-қырғыз. Биі Рай (қайтыс болған), Райдың ұлы Чу-кербай.

5. Ишим-қырғыз, Рысқұлбектің қол астына қарайды, биі Рай Теміров.

6. Шертіке-қырғыз, Үмбетәлінің қол астына қарайды, Чоды Сейтов.

7. Мундуз-қырғыз. Биі Маңғыт, Қоқан хандығына Әндіжанға көшіп кеткен.

8. Таздар бөлімі (Үмбетәлінің қол астына қарайды), Качине Бердібеков. Екінші бөлімде манап Жантайдың қол астына қарайды.



Асық-қырғыз. Биі Жомарт.  
 Таздар-қырғыз. Биі Нарбач.  
 Жетіген-қырғыз. Биі Сарыбай.  
 Долес-қырғыз. Биі Ширали.  
 Шертіке-қырғыз. Биі Әлике.  
 Шешей-қырғыз. Биі Ишимбек, оның ұлы Кенесарыны ұстап алған Қалча, оның інісі Атамбек.  
 |16a| Монулдыр-қырғыз. 1. Биі Найман. 2. Қарбочбай.  
 Озюк-қырғыз. Биі Мұратбек.  
 Келдіке-қырғыз. Биі Абун батыр.  
 Қытай-қырғыз. Биі Құдайберді батыр.  
 Мондуз-қырғыз. Биі Бусурман.  
 Манап Төрегелдінің қол астына қарайтын үшінші бөлімде:  
 Қырық-Авур-қырғыз. Биі Ажибай.  
 Мондуз-қырғыз. Биі Төрегелдінің сүйіктісі — Сеит.  
 Асық-қырғыз. Биі Чилпак.  
 Келдіке-қырғыз. Биі Истамбек.  
 |16b| Райымқалибек-қырғыз. Биі манап Райым Қалыбековтың інісі — Баймырза.  
 Тоғолоқ-қырғыз. Биі Құл.  
 Шертіке-қырғыз. Биі Қарағұл би.  
 Алдыгене-қырғыз. Биі Жанболат.  
 Жөдігер-қырғыз. Биі Арғынбай.  
 Төртінші бөлімдегі манап Қалығұлдың қол астына қарайды.  
 Таздар-қырғыз. Биі Кумаке, бұғыларға кеткен.  
 Абықұлы-қырғыз. Биі Зарпек, ол да бұғы руына кеткен.

|17a| 2-нші басты ру

Солты-қырғыз Шу өзенінің бойында көшіп-қонады, Қоқан хандығына қарайды. Олардың басты басқарушы биі аса құрметті Жанқараш Ишқожин.

Бұл ру төрт бөлімге бөлінеді.

1-інші күнту бөлімі. Манап Наурузек Итемгенов басқарады.

2-нші бөлекбай бөлімі. Беделді манап Шыңғыс Төлеғабұлов (қайтыс болған), Мектебек Қуатов مەكتەبەك.

3-інші толқан бөлімі. Жанқараш Ишқожин.

4-інші үшбағыш бөлімі. Оларда манап Олжаболат Бектенов (қайтыс болған), оған қарағанда Жанбек Асанов көбірек таныс.

Бірінші күнту бөлімінде кішігірім бөлімдер бар:

Шоңмұрын-қырғыз. Биі Тума.

Қашқабаш-қырғыз. Биі Жанқара Чабашев.

|17b| Сарман-қырғыз. Биі Исенғұл.

Қамерген-қырғыз. Биі Атанбек Кебеков.

Тоқтабай-қырғыз. Биі Бекқұлы.

Бөлекбай бөліміне кіретіндер:

Байсейіт-қырғыз. Биі Адучи (қайтыс болған), Корчи ұлы.



Ақсақбөрі-қырғыз. (Байсейіт). Биі Жанболат.  
Жақып-қырғыз. Биі Қожагелді.  
Тата-қарғыз. Биі Адыл Қотантаев.  
Чилпақ-қырғыз. Биі Қарағұл.  
Монулдыр-қырғыз. Биі Орус.  
Қыпшақ-қырғыз. Биі Адыл.  
Ақбура-қырғыз. Биі Тоқсан.  
Токолдеш-қырғыз. Биі Илип.  
[18а] Қарасақал-қырғыз. Биі Әкімбек.  
Толқан-шонбағыш бөлімдері:  
Асылбач-қырғыз. Биі Қоқа.  
Монулдыр-қырғыз. Биі Бердіқожа.  
Төлек-қырғыз. Биі Байжігіт.  
Чалти-қырғыз. Биі Тайтек Қармычаков.  
Ақбура-қырғыз. Биі Байботабай.  
Сабатыр-қырғыз. Биі Тана.  
1-інші Жағачалып-қырғыз. Биі Алжабай.  
2-нші Жағачалыш-қырғыз. Биі Найман Қонышев.  
Бешқорук-қырғыз. Биі Сартай.  
Мағақ-қырғыз. Биі Түлкібай.  
Жутма-қырғыз. Биі Орус Байгөчехов.  
[18б] Мамоқ-ұлы-қырғыз. Биі Дулат Бокунунов.  
Эркебек-ұлы-қырғыз. Биі Мамырбай.  
Әлибек-ұлы-қырғыз. Биі Жапалақ.  
Бағышек-қырғыз. Биі Бошмойын.  
Бешқорук-қырғыз болысы. Биі Абай.  
Төлек-қырғыз болысы. Биі Аман.  
Сарыұмта-қырғыз болысы. Биі Бекбота.  
Қарасақал-қырғыз болысы. Биі Құттығоса Саманчин.  
Көгей-қырғыз болысы. Ботей Чобашев.  
Сокмұрын-қырғыз болысы. Биі Тоқтаболат.  
Төрт бөлімдегі толқан-үшбағыш кіші бөлімдерге немесе болыс-  
тарға бөлінеді:  
Баққұл-қырғыз болысы. Биі Барын.  
[19а] Қытай-қырғыз болысы. Биі Ақбай.  
Монулдыр-қырғыз болысы. Биі Илчибек.  
Асанбай-Балдыр болысы. Биі Жаныбек.  
Итик-ұлы-қырғыз болысы. Биі Рүстем.

### 3-інші басты бұғы руы

Көлдің Теріскей\*<sup>5</sup> жағында қоныстанған.  
Оның 1-інші басты бөлімі белек, манап Боранбай Бекмұратов  
басқарады.

---

\*<sup>5</sup> Яғни Ыстықкөл көлінің оңтүстік жағалауы, Теріскей Алатау  
жазығында.

Арық бөлімі, манап Тоқсаба Олжабаев басқарады.  
Рудың белек-салмеке бөлімі, манап Чоң-Қарач Рақматов басқарады.  
Желден бөлімі, манап Жалмамбет басқарады.

### 4-інші басты ру

Саяқтар Сонкөл көлінің Жумгол жағында қоныстанған, Қоқан хандығына қарайды. Ол басты төрт бөлімнен тұрады:

1-інші құрман-қожа бөлімі, манап Дулат Чоң-Медетов (қайтыс болған). Чене Дулатов.

[196] 2-інші кулчугаш бөлімі, манап Иралы Качекин (қайтыс болған). Төлеке Иралин.

3-інші иман бөлімі, манап Байторы Жаманақов.

4-інші чора бөлімі, манап Осман батыр Тайлақов.

5-інші басты қатаған бөлімі, манап Моналдар.

6-ншы қаба бөлімі, манап Алибек Кетіркеев.

7-інші алакөз бөлімі, манап Шамеке (қайтыс болған). Сытай би.

8-інші Сықмамбет бөлімі. Манап Ишимбек Баймонкин.

### 5-інші басты ру

Шерік тайпасы қытай жерінде Қашғарға жақын Атбашы-Арпа деп аталатын жерде қоныстанған. Руларының аттары белгісіз. Оларды Ажибек Қармышақ басқарады.

### Сол қырғыз

6-ыншы басты ру — бассыз руы, Чибылды басқарады.

7-інші басты ру — адыгене руы, датха Алимбек басқарады.

[20a] 8-інші жөдігер руы.

9-ыншы бағыш руы, датха Сарымсақ басқарады.

10-ыншы түңғатар руы, Нарбота басқарады.

11-інші кушчу руы (сол), Қалча басқарады.

12-інші сары руы (сол), Нұрақ басқарады.

13-інші қытай руы (сол), Сарыбаш басқарады.





## КӨКЕТАЙ ХАННЫҢ ӨЛІМІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АСЫ

*(Қара қырғыздардың «Манас» батырлық жырынан үзінді)<sup>1</sup>*

[15a] Алтын ердің қасы екен, ата жұрттың басы екен, күміс ердің қасы екен, қара түндей қалың ноғайлы жұртының басы екен. Көкетай хан бұл өмірден өтпек екен.

«Сары ноғай баласы қалың кекілді Жас-Айдар шора<sup>2</sup>, Мөнекер-атқа отырып қара түндей қалың ноғайлы ұлысын бастан-аяқ шолып өт. Көкетай хан әлсіреп, өмірден өткелі жатыр деп, үйсін Әметке, Әметқұлы Жайсаңға айтып өт. Қарны салбыраған билер мен құрсағы тоқ байларға айтып өт. Сарысақалды, қалың мұртты қарттарға айтып өт, айырсақалды, сирек мұртты жастарға айтып өт, бөріне-бөріне айтып өт. Батпан салмақты аяқтан бал ішкен мырзаларға, аяқ-аяқ бал ішіп масайраған мырзаларға айтып өт. Түндей қара ноғайлы жұртына айтып өт. Бай баласы Баймырза! Байтал бие байлатып, балдай тәтті қымыз жинаттым. Құнан бие байлатып, қорлы қымыз жинаттым. Ас беру үшін сойысқа қабырғасы жазық семіз малдан дайындатып қойғанмын. Қыста сауылмаған сары желік байталдан бие сойдырып қойғанмын, етін турап қойғанмын. Қалың қара ноғайлы жұртын о шетінен бұ шетіне шолып өтіп, барша жұртты жинандар; бірінші парызым — кере асымды бермекпін, екінші парызым — соңғы сөзімді айтпақпын».

Күнді түнерткен қалың ноғайлы жұрты Көкетай ханның ордасы — ақ ордаға күңірене келіп түсті.

\* \* \*

«Қалың жұртым, ноғайлы! Жүрегімді дерт алды, күш-қайратымнан айырылдым, өмірден, сіздердің алдарыңыздан өтуге [156] тиіспін, қайырымды жұртым! Мен жүз тоқсан тоғыз жас жасадым, жақ сүйегім босады».

Етті таудай үйгізіп, тұздығын көлдей құйғызды. Тиісті асын беріп, тиісті сөзін айтып бастады.

«Жұртым! Мен өмірден өткен соң, (менің көзім жұмылғанда), мені қымызбен жуындырып, өткір қылышпен қырындырып, сауыт кигізіп, былғарымен қаптатып, ақ кебін жастатып, басымды құбылаға қаратыңдар. Қызыл нарға қызыл мақ-

пал артыңдар, қара нарға қара барқыт артыңдар, қырық түйе керуенмен менің молама келіндер. Топ-тобымен келген қатынға жыртыс жыртып таратыңдар. Ал керуенбасы қара сартқа сексен серке майынан кірпіш құйдырып алыңдар<sup>3</sup>. Үлкен жол мен кіші жолдың қиылысында айдай аппақ сарай-кесене салдырып, көк аспандай көк күмбез қойдырыңдар. Кесенемнің алдына жол бойына ұқсатып науа ілдіріп, ою-өрнек салдырып безендіріңдер.

Бірінші жұмамда бөйге сыйына түйе тігіп, тоқымын қайыра байлап құнандарды бөйгеге салыңдар.

Жұртым! Маған қызмет көрсетіп, қараушы бол. Мұнан басқа айтар сөзім жоқ. Есен-сау, бақытты бол жұртым! Есен-сау, бақытты бол жұртым! Бай баласы Баймырза батыр! Бері қарап құлақ сал. Тұзақ құрып құс аулап, сұңқар қылдым! Тентекті жиып, жұрт қылдым. Ителгі құсты аңға салдым, құраманы жиып ел қылдым. [16a] Менің көзім кеткен соң тұзақты лақтырып тастама, тентек болған кедейді бет-бетіне қайта таратпай, құраманы бет-бетіне қайта тентіретпей қадағала, жиып ұста. Батыр! Менің көзім өткен соң, жаяу жүрген кедейге — мінер ат керек, жалаңаш жүрген кедейге иығындағы шапаныңды шешіп бер. Құрама жұртым үшін қысы, жазы қымызым судай ағылсын. Кедей елім үшін айран ағылсын. Менің көзім кеткен соң, тауып алған Бокмұрынды ала күшік демендер, жетесіз деп сөкпендер, жетімге жақсы ат пен киім, тойғызып ас беріңдер. Аз дегенде бір жылда, көп дегенде екі жылда аяғынан тік тұрып адам болар; ер жетіп, батыр балаларына тең батыр болар. Сонда қалы кілем төсеп, менің орныма хан сайландар. Бай баласы Баймырза! Бері қарап құлақ сал: қырық күндік асымды берерде қоңқақ мұрынды батыр Қоңырбай қытайға, мақтаншақ атанған Қоңырбайға, барша ұлыс болып оған көшіп барыңдар, сонда менің қырық күндік асым — парызыңнан құтыласың. Менің ұлы асымды берерде Әндіжанның піскен алмасы мен шикі нан жеп семірген, он екі жасында оқ атқан, он үш жасында орда бұзып, жұртты шапқан Әндіжандағы батырға — Жакыптың ұлы жас Манасқа, жаңа ауызданған ер Манасқа барыңдар, алқапты жерде ауылды шапқан, асқар [16b] таулардан жылқы алған, қабағы түнерген, жүзі суық, қаны қара, төні ак, бауыры шұбар, сырты көк, еңсегей бойлы Манасқа барыңдар. Сұрасаң менен: Кім ол батыр Манас? Ол — көкжал түкті бөрі. Осы Манасқа көшіп барыңдар, Манасқа барып, соңғы сөзім — мойыңдағы қарызыңнан құтылыңдар. Көпір мен мұсылманды, бөрі-бөріні жиып, ұлы той жасап, қарызымнан құтылыңдар».

Көкетай ханның көзі жұмылып, жаны жанатқа кетті. Түндей қара ноғайлы жұрты күніреніп жылап өкірді, өріктің басын жапырды, ақырып-бақырып, алманың басын жапырды.





Жоқтауын айтып зарлады, өдет-ғұрпын орындап: қымызбен жуындырды, қылышпен қырындырды, кәрі ханның айтқан барлық өсиетін орындады. Елді асқа тойындырып, мол жыртты. Халық үлкен жол мен кіші жолдың қиылысында айдай аппақ сарай-кесене салдырып, көк аспандай көк күмбез қойып, сырмен сырлап, кесененің алдына жол бойына ұқсатып науа ілдіріп, ою-өрнекпен безендіріпті.

\* \* \*

Алты мың десем көп болар, бес мыңдай құнанды батпак, құрғақ аралас көктемде бөйге жарысқа шаптырыпты, қоңыр салқын күзде ғана бөйгеге шапқан сөйгүліктердің шаңы көрініпті. Күнде жеті қоржын дәнмен жемделген, тауда туып, таста жабайы текемен бірге өскен, құмда құланмен бірге жайылған, темір тұяқты, жез тірсекті, тер шықпайтын Серкедей ырғай мойынды бірінші болып шықты. Қамбар ханның баласы Айдар хан, Айдар ханның баласы туылғаннан артын көрсетпеген батыр Ер-Көкше [17a] көкала жүйріктей бөрінен бірінші болып атты тоқтатып, бір тоғыз мал, боталы түйе, балалы құн мен манаттан жапқан үй беріп алыпты. Ер-Көкше батыр Текеш батырдың темір тұяқты, жез тірсекті ырғай мойынды жүйрігін алып ұлысына кетті.

\* \* \*

Жаз бойы көшіп: Шыбратшыны жайлады, табын-табын жылқыны байлады, Ибраншыны жайлады, Мөнекер-ат кермеден кетпеді. Бай баласы Баймырза барша жұрт үшін сабасының аузын ашты, қымыз бен айранды судай ағызып құрама елді тойғызды. Жаз жайлаудағы қалың ноғайлы жұрты бір кісідей жиылып, құсмұрынды батыр Қоңырбай қытайға ұлысымен көшіп келді. Алабас жорға шұбар атты Қоңырбай батырға сыйға тартты. Осылай Көкетай ханның бірінші өсиетінен — қырық күндік асынан құтылды.

\* \* \*

Қалың ноғайлы жұрты айналдыра иықтастыра үй тіктіріп жер ортасы боз төбеде тұрақтады, баршасы жиылып кеңес құрды. Бұл кеңесте қарны салбыраған билер мен құрсағы тоқ байлар жиылды. Бай баласы Баймырза жұртты басқара алмады. Күндердің бір күнінде алты жасар Бокмұрын ат жалын тартып мініпті, жеті жасар Бокмұрын молдадан хат танып біліпті. Мөнекер-атты қасы алтын ақ ермен ерттепті, билік үшін туған Бокмұрын атқа отырып, қалың ноғайлы жұртының ішіне еніп, дауыстап: [176] «Бай ұлы Баймырза, аға! Күнде жиын-кеңес, бітпеген не іс? Жүзігіңнің басы алтын, еріңнің қасы алтын; құйысханың күйма алтын, жүгендерін шын алтын! Аға! Ерні балпық боз айғырым, сені боз айғырыма отыр-



ғыза алмаймын. Әкемнің асы бар, саған әкемнің асын басқаруды бере алмаймын. Әкемнің асын беруге Әндіжанда піскен алма жеп семірген, Самарқанның сарты Манасқа, сары құлақ ит Манасқа көшіп бармаймын, жұртым да бармайды, көшкің келсе өзің көшіп бар. Айтқанымнан айнымаймын: ертең ұлысымды көтеремін, қатындарға үйдің уығын салдыратпай шештіріп, саңқылдатпай бүркітті қолға алдырып, қойды маңыратпай ерте айдатып, бақыртпай түйені қомдатып, жылатпай баланы оятып, осылай қалың ноғайлы жұртын көшіремін! Ошақтағы отты өшіртіп, жаяу жүргенге ат беріп, жалаңаш жүргенге шапанымды беремін, алға жылжимын. Қозы басы саз батпақта қойдың жүнін аламын, Үлкен Ақтамға келісімен үй тіктіремін. Одан үдере көшіп, Тиек-Таштан өтіп, Жалаңаш өзеннің бойында табын-табын жылқы қалдырып, көл мен өзен сағалап, кең Іленің бойына егін салдырып, үдере одан көшемін. Қалқаннан қайықпен, салмен өтемін, Ақтеріскенге көтеріліп, аттың ерін алдырмай тынықтырып аламын. Түрген, Ақсудан өтіп, түйенің қомын алдырмай тынықтырып аламын. [18a] Тұзды көлге келемін, тұзды қайнатып, алпыс атанға артып аламын, сорда көшіп жүрген Ботаның сазына, күнде құмар ойынаған, қазандай қара бөрі бар, қан шыққанның бәрін сорамын деген еркі бар кәпір Джузай батырға барамын. Осы кәпір Ер-Шоланға ұлысыммен көшіп келемін. Жанаса келіп қонамын, туғанындай боламын, бірге көшіп бірге туған бауырындай боламын. Алабас жорға шұбар атты сыйға тартамын. Алтын күрме киемін, нағыз төре боламын; қызыл шошақты бөрік<sup>4</sup> киемін, тауыс қауырсынымен сәнденемін — сонда текті төре боламын. Алтайда толған көп қалмақпен араласа қонамын, Қытайда толған көп қалмақпен бір ұлыс боламын. Ұлыларымен біліс боламын, сыйға жылқы тартамын; кішілерімен таныс боламын, сыйға шапан жабамын. Одан да үдере көшемін. Ақбоз атымды күміс тағаман тағалап, өзен бойын жағалап, жоғарғы Ертістің бойын жағалап, күні-түні көшемін. Ертістің жоғарғы басында Бестерек тауларынан асамын, Жорғаның<sup>5</sup> суынан өтемін, Хан тауынан<sup>6</sup> асамын, Молда-Хургойдан асамын, жоғарғы Ертістен өтемін, Буырыл-Тастың астына барып сонда қонамын. Алты күндей ат сергітіп, жеті күндей елді сергітіп аламын. Бұл жерде тоқсан атанға күріш артып аламын, тоқсан жүйрікті таңдап адамын, Ішкі ханға<sup>7</sup> барамын, сонда Көкетайдың асын бүкіл әлемге арнап беремін. Көкетайдың боз үйін жол бойына тігемін, Көкетайтың көп малын құрбандыққа шаламын. Жер қазып от жағып, оның үстіне сансыз табын малды жиып соямын, тау-тау етіп ет асамын. Жүзі мен қолы баданадай, намаз оқыған қожайдай сыпайы алты мың [18b] жігітті жиямын, қолдарына Әндіжан пышағын беремін, ет турауға қоямын, бармағы жауыр болады деп жібекпен орап, былғарымен қаптатып, тураушыларым шарша-





масын деп қара қазанды толтыра қарай шай қайнатамын. Осылай мұсылман мен кәпірдің бәрін жиып Көкетайдың асын беремін!

\* \* \*

Қалы кілем төсеп, Көкетай ханның орнына билік үшін туылған Бокмұрынды қара түндей қалың ноғайлы жұрты жиылып хан көтерді.

\* \* \*

Бокмұрын таңмен бірге ноғайлы жұртын тұрғызды. Қатындарға үйдің уығын салдыратпай шештіріп, саңқылдатпай бүркітті қолға алдыртты. Баланы жылатпай, қойды маңыратпай, түйені бақыртпай қомдатты. Бокмұрын жаяу жүргенге ат беріп, жалаңаш жүргенге шапанын берді. Жұртта қалған отты өшіртіп, ноғайлы жұртын көшірді. Қалай айтылса солай болды... Ақыры Ертістің басына көшіп келді.

Көкетайдың боз үйін тіктіріп, семіз жылқыларды сойдырып, олардың етін таудай қылып үйдіріп, ошақтың астынан он шақырым терең ор қаздырып, алты мың ет тураушыны жинап, ұлы той дайын болған еді; алыптарды, ержүрек батырларды, бәйгеге қосатын ойнақшыған аттарды жинау керек еді. Бокмұрын қара бұлттай қалың ноғайлы жұртын аралай бастады, жаршыны іздей бастады. Сары ноғай баласы қалың кекілді Жас-Айдар шора өзі епті де қу құл еді. Бокмұрын оны шақырып алды.

— О батыр, сары ноғай баласы! Ау, қалың кекілді [19а] Жас-Айдар! Үйде болсаң, жалтармай жылдам дауыс бер. Көкетайдың асын бермекпін, сол үшін мал сойып қойғанмын. Асқа батырларды шақырып кел деймін, жүйріктерді алып кел деймін!

— Билік үшін туылған Бокмұрын, төрем! Алыптарыңа да, жүйрік аттарыңа да бармаймын. Алыптарыңнан өлгім келмейді!

Кеше ауыл қондық аралас, қойымыз қоралас қыстады, егістігіміз бірге егілді, түйелеріміз бен жылқыларымыз бір өрісте жайылды, бірге құс салдық. Байқаймын, енді құтырынып ойнап жүргенің, еркелігім үшін мені құл санайсың. Екі айың болады алпыс күн; алты айналып келгенше, алпыстағы атам бұл өмірден өтіп кетпей ме? Жеті айналып келгенше, осы уақытта адал анам өліп қалмай ма? Алыптарыңа бармаймын, жүйрік аттарыңа да бара алмаймын!

Қалың кекілді Жас-Айдар, шорам! Күшті алыптарға бармасаң, жүйрік аттарға бармасаң, алыптарға өзім барамын, алыптарды өзім шақырып келермін, жүйрік аттарға өзім барамын, аттарды алып келермін. Шақырып мен келгенше асым мен бәйгемнің қамын жасап тұрғайсың. Өзім алып келген соң,



өзінді жүйрік аттың бас бөйгесіне тартармын, көрі атаң менен анаңды соңғы бөйгеге тартармын!

\* \* \*

Үйде өжеттеніп, маңғазданып жүрген қалың кекілді Жас-Айдар қорыққаннан қалтырып есі шықты.

\* \* \*

— Уа мырзам! Ат белгісін айтсаңшы — ең жүйрігіне мінейін, саған қызмет етейін; балалық еркелігіме, Боқмұрын төрем, бос адырандадың. Жақсы көріп айтқан сөзіме, бос айғайладың. Тон белгісін айтсаңшы — киейін, ат белгісін айтсаңшы — жолға мінейін. [196]

— Ат белгісін айтсам, алпыс арғымақ атым бар — кез-келгенін мініп бар, тоқсан мықты атым бар — кез-келгенін мініп бар, желден озған жетпіс атым бар — кез-келгенін мініп бар. Топ-топ жатқан тор сарғыл, топ сарғыл аттар тіпті көп, алтын басты сарғыл атты — қаласаң соны мініп бар, Атам мінген үйдей үлкен Серке, анам мінген ойнақшыған Серке, қарындасым Қарлығаш мінген Қайқы боз — қалағаныңды мініп бар. Жылқы ішінде боз айғыр. Боз айғыр жайын сұрасаң, айтып берейін оның жайын: қабырғасында қалқан бар, хан жаз жайлауда жаба алмады; құйрығында құдық бар, суын құлан үйірі таусып болмас, басында шұңқыр бар, суға толтырса, марал үйірі таусып болмас. Алты ай жүрсең арымас, арқасынан кесіп алсаң жауырма. Әйтсе де көңіл ауырма: шапсаң, құс қанатты, мінсең, арымайтын берік. Жылқы ішінде ерні салпы боз айғыр ең бір жарау ат, — қаласаң соны мініп бар.

Билік үшін туылған, ержүрек мырзам, Боқмұрын! Сенің ала атыңды мінгенше, алыптан өліп қалғанша, сенің өзіңнен өлгенім артық. Мырзам, астындағы Мөнекер-ат, Мөнекерді берсең мінейін; мырзам, үстіндегі ақ сауыт, ақ сауытты берсең киейін. Сонда барша алыптарға барайын, бөйге үшін аттарға барайын, жаршы болайын!

Мөнекерді мін дейді, ақ сауытты ки дейді.

\* \* \*

Қалың кекілді Жас-Айдар шора! Астындағы Мөнекер-ат, оның өнерін еш көрмедім, сырын алмадым. Белес-белес тау кездесе, [20а] арқардай орғып кетуші еді, сауырынынан түсіп қалмағын. Ылди-ылди ор кездесе, үйректей сүңгіп, еңкейе аттап кетуші еді, мойнынан түсіп қалмағын! Еш өнерін алмадым, ешбір сырын білмедім. Мөнекер жайын сұрасаң, бір білерім: Талғардан өткенде Талғар суы тасып жатты, Кең-Меженің суы арнасынан асып жатқанда өңге аттардың бөрісі, кемеге түсіп жатқанда, аяғымды жимай Мөнекермен кешіп





өттім. Мөнекер жайын сұрасаң, тағы бір білерім: Самарқанды шапқанда, мыңнан бірінші озып шыққан астындағы Мөнекер, кеше Көрқұлды шапқанда, көп кісі мен аттардан озып шыққан кербез ат — Мөнекер. Кеше Түркістанға шапқанда, сансыз ержүрек адамдар мен жүйрік аттар жиылғанда бірінші келген астындағы Мөнекер-ат! Еш өнерін көрмедім, онан бөлек ешбір сырын алмадым.

Тұра тұр, қалың кекілді батырым, Жас-Айдар! Атыңның басын бұра тұр. Тағы арыз сөз айтам, тұра тұр, сен шақыратын алып белгісін айтайын, ат белгісін айтайын. Мал түгіндей көпірдің ішінде біз отырмыз; жақын жерден оларды шақырып та алармын. Мұнан әрі сен барсаң: Ұлы тауда жайлаған, алтын көзді Мадиянды басынан үзбей байлаған батыр, ел ағасы Ер-Қосайға, шапан жағасы Ер-Қосайға, ат тағасы Ер-Қосайға, бекіп қалған бейшінің бетін ашқан Ер-Қосайға, тұрып қалған Тұрфанның жолын ашқан Ер-Қосайға, байланып қалған базардың, бағын ашқан Ер-Қосайға бар. Көпірдің ханы Месқара Жөңгірдің ұлы Белерек қожаны зынданға салғанда, оған қарсы мұсылманнан кісі шықпай қалғанда, Ер-Қосай ерлігімен қорқытып, босатып оны шыққан-ды. Сол Ер-Қосайға барып айт: өзі келсін асыма, аты келсін бәйгеме. Өзі келмесе асыма, аты келмесе бәйгеме, тарынбасын өзіме, көрінбесін көзіме. Көкетайдың алтын түсті қызыл туын жұртының үстіне ойнатамын — осыны күте берсін. Қызыл тең-тең жүгін жүктетеіп артып алып келмесем, оның байлығын қызыл құйрықты нарына теңдеп келмесем, қара олжасын алып келмесем, төгіліп тұрған гүлбағын ойран етіп кетпесем, ата-тегін қорламасам, ата-бабаларының моласын қазбасам, әйелдерін, бесіктегі баласы мен қой қайтарған баласын олжа етпесем, досына қимаған сөйгүліктерін тартып алмасам, қалың малға бермеген сұлу қыздарын аппақ қолдарынан ат құйрығына байламасам, менің Бөкмұрын атым құрысын! Бөкмұрын болмай кетейін!

Онан әрі сен барсаң, тізгінді тең ұстап, Кіші тауды жайлаған, қара көреген аты бар батырға бар. Көреген аты сайраған бұлбұлдай тоғайда тұрады, сөнген көмірдей қап-қара. Таз Ақтөренің баласы, жарлы жүріп байыған, жалғыз жүріп көбейген, байталды бермес, жағы барды сөйлетпес Ер-Үрбіге бар. Батыр Үрбі атанған Мөңкеге барып айт: өзі келсін асыма, Көреген атын алып келсін бәйгеме. Өзі келмесе, жөне атын алып келмесе, Көкетайдың қызыл туын күте берсін. Байлығын теңдеп алып кетпесем, ата-тегін қорламасам, ата-бабаларының моласын қазбасам, төгіліп тұрған гүлбағын жермен жексен етпесем менің Бөкмұрын атым құрысын! Оны қатты қорқытып, Ыстықкөл суындай толқытып, тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң. Қамбар ханның ұды Айдар хан, Айдар ханның ұлы байлықтың не екенін білмейтін ержүрек





Ер-Көкшеге барып айт: тау текесімен бірге тауда туған, құланмен бірге құмда жорытқан, темір тұяқты, жезаяқты Серкені бөйгеге алып келсін; ат бөйгеге қатысса бөйгесін алар, қатыспаса келіп тамаша көрсін. Оны да қорқытып, Ыстықкөл көліндей толқытып жиып ал. Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, Атыш пенен Қожашқа, Әлеке мен Баубекке, Бетчу мен Шетчуге айт, олардың бөріне айт, алтын кекілді ептілер мен боз кекілді ерлерге айт, шойын құлақты Дүйір Құлаққа да айт. Орқа құла биесі бар батыр қатын Ораңқы қатынға айт. Бөріне-бөріне айт, асымда менің болсын деп — олар келмесе Көкетайдың қызыл туын күте берсін. Олардың барлығын қорқытып, Ыстықкөл көліндей толқыт. Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, Іштен туған, үзеңгісін үзе шіренген, найзасын көкке тіреген Едіге батырға бар. Тайдан туған тарлан боз албан күлік мал еді, аты келсін бөйгеме, өзі келсін қасыма.

Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, Жетісуда жайлаған Жеберектерге батыр Бағысқа бар. Ер-Бағыс ойратты бұзған ер деседі, сұр құнандай күлігі, албан күлік мал деседі. Айтып бар: атын алып келсін шабысқа, өзі келсін асыма.

Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, астында «Тау» атанған таудай қара аты бар Қараш батырға бар. Қарашайдың Тауқарасы жарау ат [216] деседі. Өзі келсін асыма, аты келсін бөйгеме. Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, атасында бата жоқ, анасында неке жоқ, белбеудің ауырлығынан майысқан бай сияқты тұлай бойы майысқан, ұзын аяғында кебісі бар, темір өзек, тас жүрек тәңірсіген Жаналы батырға бар. Оттай қызыл жүйрік аты бар Жаналыға айт, өзі келсін асыма, аты келсін бөйгеме. Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, топ әулие жиылып, тәубесімен бітірген, бар әулие жиылып, батасымен бітірген, тоғыз ұлдың кенжесі, Тәңірі сүйген Ер-Төстікке барып айт: аты оның жалын құйрықты адал ат. Өзі келсін асыма, аты келсін бөйгеме.

Көпір менен мұсылман ұлысының қақ ортасында орда құрып отырмын, Көкетай хан әкеме арнап берген асымның иесі, қадірлі қонағы болсын, қадірлі асын таңдап ішсін.

Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, арғы бір таудың бер жағы, бергі бір таудың ар жағы, екі таудың ортасы, сасық қайың сауып ішкен<sup>8</sup>, сасық шалдың баласы Көк қоян атанған Алпай-Маметті көресің. Ақ қояндай жүйрік атын алып келсін бөйгеме. Алыптардың барлығына айт: аттарын бөйгеме алып келсін, өздері асыма келсін; аттары шықса бөйге алсын де, шықпаса таң-тамаша көрсін. Өздері келмесе, жөне аттарын алып келмесе, Көкетайдың қызыл туын ауылдарында күте берсін... Бөрі-бөрі қорқытып, Ыстықкөлдей толқыт.

Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, Бойұн хан, Бойұн ханнан [22a] Шаян хан, Шаян ханнан ержүрек Жақып хан. Жа-





қып ханның ұлы жас Манас! Он екісінде оқ атқан, он үшінде найза ұстап жауын сойған, ерде отырып жердегі баланы, сұлу қызды алған; он төртінде орда бұзып үй шауып, олжа алған, қоқилатып ер сойған, он бесінде қыруар елге бас болған осы Манасқа барып айт: Алтын ері ерттеулі, қашқанда қыран шоқылы, ор қошқардай тұяқты, қиған қамыс құлақты, ғайыптан туған Аққұла, албан күлік мал еді, алып келсін, бөйгеге қоссын, шапсын де, үйімді көрсін де. Кәпір менен мұсылман ұлысының қақ ортасында орда құрып отырмын. Асымның иесі, қадірлі қонағы болсын, қадірлі асын ішсін.

Әр атаның (рудың) баласына қарай алабас жорға мен шұбар ат беруім керек, асқа сойылған малдың етін мүше-мүшелеп жасына қарай бөліп беруім керек, бөйге жарысын өткізуім керек. Манасқа асымды билеп берсін де. Уа, қалың кекілді шора! Оның алдында тізгінінді қатты тартпа, балдай тәтті сөзінді аяма, жақсы сөзінді айт! Жатық тілді Жас-Айдар, шора! Жылы сөзінді айт! Өзінді өлтіріп салмасын, астыңдағы Мөнекерді сойып алмасын. Аттан түсіп сәлем бер, жаяу барып еңкейіп сәлем бер.

Тізгінді тең ұстап, онан әрі сен барсаң, Саймалы садақ беліне байлаған, Самарқан тауын... айналған. Оның жанында Қожатай Сайдақ Бұхара тауын айналған. Ақ сәлдесі қазандай, шақырған үні азандай, аса таяғы қолында, өзі құдайдың жолында, күннің батқан [226] жерінде, Ұлы жолдың бойында Айқожа есімді алтын сақалды қожаға барып айт. Айбана ақбоз атын бөйгеге жіберсін, өзі ортаға келсін, ақ батасын берсін де. Мөнекер-атты қаратып, алақандай ақ қағазға хат жаздырып шоқтығына тақтырып ала кел. Алып пен аттың санын аламын. Жер үстінде, жер астында алып көп, санын алып болмас, мен айтқан алыптардың бәріне айт. Айдың бұрышы алты сан, алты айналып қайт, жердің бұрышы жеті сан, жеті айналып қайт.

Тұра тұр, атыңның басын біра түр! Бөйге туралы әлі айтпадым. Бөйгемнің басын айтайын. Бөйгемнің басын мен айтсам: тоғыз парша тон салам, тоқсан құл мен мың күң, мың сарынша түйе мен мың сарыбас бие салам. Бөйгенің ортасын айтпайын, мен үйге қайтайын. Аяғын айтып берейін: ала бас жорға ат тартам, алпыс құлды алпыс атқа...<sup>\*1</sup>, түйе, балалы ноғай күң мен мақпалдан жапқан үй тартам! Сау-саламат бол, шорам, сағындырмай тез қайт, қонақтарға арналған етім сасып кетпесін.

\* \* \*

Мөнекердей тұлпар атқа батыр тастай қатты қамшысын батырды: тайдай еті тарап, жүйрік тазыдай жүдеді, қойдай еті тарап, қояндай жеңілдеді. Айдаһардай аузын ашып, қанды

\*1 Бір сөзі қалып қойған, мүмкін *мінгізіп* деген сөз болар.



көбікті аттың саурынына шашады. Көрінген жерге көрінді, көрінбеген жерде, көктүтін болып созылады. Тұяғымен омбыл-омбыл жерді ойып, соңынан шаң қалдырды.

Ақыры, Ұлы тауда жайлаған ел ағасы қарт Қосайға келіпті. — Ер-Қосай аға, армысың?! — Жолың болсын, балам, қалың кекілді Жас-Айдар шора. Есен-сау жүрмісің, балам? Мөнекердей тұлпардың тақымынан терін құйылтып, мойнынан терін шұбыртып, қандай іспен жүріпсің?

— Ел ағасы Ер-Қосай! Есен-аман болғанмын — сені білгелі келгенмін. Сау-саламат жүргенмін, сағынып сені келгенмін. Ел ағасы Ер-Қосай, шапан жағасы Ер-Қосай, ат тағасы Ер-Қосай, көк дөненнің басы бар, Көкетай ханның асы бар, қара бие қасы бар, хан атаның асы бар. Әр атаның баласына қарай алабас жорға мен шұбар ат беру керек, сойылған малдың етін мүше-мүшелеп, табак тартып ас беру керек, бәйге жарысын өткізу керек. Өзі келмесе асыма, аты келмесе бәйгеме, көрінбесін көзіме (Бокмұрынның қоқан-лоққысын қараңыз).

Ел ағасы, Ер-Қосай, жүрген еді үйінде талтандап, Бокмұрынның сөзін есітіп, есі шықты қалтандап.

— Қалың кекілді Жас-Айдар шорам! Шақырса да барамын, шақырмаса да барамын, қорқытса да барамын, қорқытпаса да барамын. Жұрттың көрісі Көкетай, жүз тоқсан тоғыз жыл жасаған, жақ сүйегі босаған. Сонан кейінгі қарт мен едім. Бұ (қаһарлы) сөзді маған не деп айтасың, қалың кекілді Жас-Айдар шора! Бұ сөзіңді маған айт, өкімі қатты алып көп; біреуінің ашуынан жазатайым боларсың.

— Ел ағасы Ер Қосай әке! Саған бәйгемнің басын айтайын: тоғыз парша тон салам, оның құны тоқсан құл мен тоқсан құн және т.т.





کو کھای خا تگ ابرتہ کو س =

[illegible]





[illegible]

















[illegible]







[illegible]



[illegible]

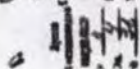




8

[illegible]

کلیک فاکر دید = ۱۰۰  
 = شونده قدری بدست مورو = ماناسی تکلای کیلای بدست مورو = ایرواناسی تکلای  
 بالاجد ایرواناسی کیلای = بالاجد مورو قدری تکلای کیلای = ایرواناسی تکلای آستنه =  
 ایرواناسی تکلای دیدنا = تاروتو آلیک چتاما = آوزمیک کیلای بدست مورو = توتوون  
 چورخا تکلای = توتوون چاصد بدست مورو = ایرواناسی تکلای بدست مورو =  
 کیلای کیلای بدست مورو = آلب ایله چتقی قیز = آت ماله دو تکلای ماناسی =  
 تکلای تکلای بدست مورو = تکلای تکلای بدست مورو = تکلای تکلای بدست مورو =  
 کیلای دوریکه ایرواناسی = تکلای تکلای بدست مورو = تکلای تکلای بدست مورو =  
 ادقشاد = چاکوون تکلای بدست مورو = آت ماله دو تکلای ماناسی = تکلای تکلای بدست مورو













[illegible]





11

= تره یی خلای چاقه خند = بایینه خلای قیلده خند = بالابندی خلای بولده خند =  
 = آله روی خلای بیاروشن = باله و مناسی باویشا = چاسون او و مناسی باویشا =  
 = بیزدرو چای چوغلیب = خامک خاما شا کو رسا کوچه قید = بیله بیزدرو چای کی آتلی قوتین =  
 = بر چایله بیزدرو کما آلا کو = باله و مناسی باویشا = صایله و مناسی = او و مناسی =  
 = تره یی بیچیم = مناسی تراب باله و قید = او و مناسی بیله و قید = بیله =  
 = تره روی آویاب بیاروشن = چید که تبا بولچایم = بیله آینه بولچایم = بالابندی =  
 = بای بیروسی = چا کا قیغه بای بیروسی = ایر آله و مناسی = آله و مناسی = بای بیروسی =  
 = کاپر او آتلی قید = شاد و مناسی = شاد و مناسی = کاپر او آتلی قید =  
 = شاد و مناسی = شاد و مناسی = شاد و مناسی = شاد و مناسی =  
 = چایب آله و مناسی = چایب آله و مناسی = چایب آله و مناسی =  
 = صا کا خا خا خا خا = کور و مناسی = کور و مناسی = کور و مناسی =  
 = بولده و مناسی = بولده و مناسی = بولده و مناسی =  
 = خا کور و مناسی = کور و مناسی = کور و مناسی =  
 = چا کور و مناسی = چا کور و مناسی = چا کور و مناسی =  
 = صر و مناسی = صر و مناسی = صر و مناسی =  
 = ایر و مناسی = ایر و مناسی = ایر و مناسی =  
 = شاد و مناسی = شاد و مناسی = شاد و مناسی =  
 = کاپر او آتلی قید = کاپر او آتلی قید = کاپر او آتلی قید =  
 = ایر و مناسی = ایر و مناسی = ایر و مناسی =  
 = بیزدرو چای چوغلیب = بیزدرو چای چوغلیب = بیزدرو چای چوغلیب =  
 = خامک خاما شا کو رسا کوچه قید = خامک خاما شا کو رسا کوچه قید =  
 = بر چایله بیزدرو کما آلا کو = بر چایله بیزدرو کما آلا کو =









[illegible]









[illegible]





[illegible]

== ترند سگین بر خاقون دالاندا چارنوب کیلدو ==

= لور انکته دینک ایسی بار = اور قوتلا بویسی بار = ایناد اظما بولدو دیر = ایسه  
 جالدا چارنوب کیلدو دیر = ایکی قوتلا ت باهینا قودیر دیر = شوقه قوتلا تشنی منا =  
 = چوپ ترکد دیر = شوقه جیتال کان قانیه منا = صلا مانا کاپر دین = اور طاسنا خان یار منا  
 یه اردو دیر = شوقه صلا مانا کاپر دین = چلچکلر انکته بویسی منا = چا طراش اظما بولدو دیر =  
 = شوقه مناس خاقونده کلیلر آیتادو = اینکچیک بویسی مناس = طراسنا کوردو دیر =  
 = آردو انکته او تنگبای نال = سست او انکته خاقونده کلیلر قال = سینک او تنک بولک =  
 = بولک بولک = اون شوقه مانا مالکین بار دوی = سین مالکین او تن کیتور کیتور دوی =  
 = بولکین او تن کیتور دوی = نه بیر سکن کیتور بولکین بار دوی = سینک او تنک کیتور بولکین  
 قراسام دوی = آج صیرکینک آرخه چیتور جلفا دوی دوی = بولکین ترسام دوی =  
 = اسیم خویلا طولدا دوی = خیتور خاقونده مناسه جتوب بیردو =

= آردو مناس بیز دیمین = بیلر مناس نی دیمین = شوقه نول جاپالا قلوب بولکین  
 = ترقیم منا قد باشم = شوقه بیلک بولکین بولکین = آریک منا باغ بولکین = شوقه بیلک بولکین بولکین =  
 = مناس منا چوریم شوقه بیلک بولکین بولکین = قوشای منا قوسه کیم شوقه بیلک بولکین بولکین =  
 = بولکین منا ایدو شوقه بیلک بولکین بولکین = مانوم بولکین بولکین بولکین = نایز بولکین بولکین بولکین =  
 = او کیم بولکین بولکین بولکین = او شوقه مانا مالکین بار = توبه شوقه بیلک = او کیم نایز او کیم بار =  
 = منا خایر ایدو شوقه بیلک بولکین = ایسک کیم مناس بولکین = او خایر  
 ناموس بیلک مناس دیر = ● = بینه اینر انکته بولکین دیر = توتک طوری  
 اینر دین = ایسک منا کاپر دین = او طاسنا صلا دیر = خای جفتان کیتور دیر  
 = کوردو بولکین کاپر دین = خطایا بولکین قیصر دیر = قوتلا بولکین =  
 = قوتلا بولکین اظما = اینر مالکین بولکین = بولکین بولکین = بولکین بولکین =  
 کوردو اینر او کیم قوتلا دیر = چلچکلر بولکین = چلچکلر بولکین = چلچکلر بولکین =





[illegible]

= خطایار و سبب تغییر در = تو من باریکی کاهید = تو خود تو را ایله طه نجا بهر فرج =  
 = تو با من چنانچه ایله = یکه تو شده در کیده = یکی نه کارانه که که در نزد دید =  
 = آن دید کین آری را بکنه بد کرد دید = کاهیر من صلا = بر سنگای که لب تو در دید  
 افزون صغر طبع مناسبت داده دید = آن نیمه الی کون = الی نیمه الی فون =  
 = آن باشی چه رخ جو بارش = باشک عنیا رخ فامدو = باشکای سنگ ایتم که شکایت بارش  
 = آری ریل رخسار تو رخسار کاه = کم نیمه کین طه تو رخ = آری ایتم خط جو کینه بارش با رخ  
 خط می نه او رخ تو نیک استند باره دید = آن باریق تو نایز = چاند در آن رخ تو چور =  
 بر سر من نه استند = تو بدو چنان تر کنگ = باروب ایله تو در دید = آن به چندی که یک  
 = اسرا با لب صلا دید = آن او لیا قوی شبنم طون =  
 بر رخسار من صلا با لب او قطب قانعان دید = کون تو خنی تو کون = بهی روی او قطب با رخ  
 = میر آری و لب صلا غروب = کون که که راب کون غریب = ایتم آمل خبر او خد لود =  
 = آن او لیا قوی شبنم طون = ایتم سلک لب طه شتاد = مناسبت یون با رخ منش =  
 = آن باریق تو نایز = چاند در آن رخ تو چور = بار و کین بر کین کور دید = طه شفا تو کنگ  
 طان سلیب = ایتم ملاقات تو کین غروب سلیب = کون آچیم بولجای کور =  
 = میر طه کین دایم = طه شفا تو کین سلیب = ملاقات تو کین سلیب = ملاقات تو کین سلیب  
 = همین به پی او رخسار = بر طه کین دایم = کین سلیب = کین سلیب = با طه کین دایم  
 = حایب ایتم به بلجای تو رخ = آن طای آن طای آن طای دیب = آن طای آن آن طای  
 = آن طای آن طای آن طای دیب = طه کین دایم = طه کین دایم = طه کین دایم  
 = تو شایان او رخ بار = کون که کون که کون دیب = کون که کون او رخ بار = تو سستی  
 تو سستی تو سستی دیب = تو سستی کون او رخ بار = کون که کون که کون دیب =  
 کون که کون او رخ بار = تو سستی کون او رخ دیب = تو سستی کون او رخ بار =











[illegible]





19  
 ایچہ بیت تانگید به افانده = قورچاق = سولای دوش = آیرولاقا بدله دیر = مناسبتاین باطریک =  
 = ایچہ جدایکد کرب اور دیر = آراتکد کور و دایر کلا جدایک اریک برک = آراتکد شیرد =  
 برچو قتب یاقا چیتا شاد ایت برک = آراتکد یاقا باطریک = قیر چیتا شاد ایت جدای =  
 = کیچہ مانگد رها شک اور دیر = یوچ قاقا قوتونک بدیر من = اولار قدا افانده برک =  
 = شاد برک کلب تالکد کلب برک = شاد قیقاق من مناس = ییچ سفا قور نامونبه برک =  
 = کیچہ آفاقان نیک بدیر = آراتک ساد کلب یاقا = آریاب قیدی افانده = اوله یولغه =  
 صالافده برک = شاد بارقا قور کور = صوغه قور کیتانده = چنگلده یاقا پیکد =  
 = یولغه یاقا کیتانده = شاد اوله کلب تالکد = ایچہ کشی بدیر کلب = آرد قیقاق من مناس =  
 = ایچہ سینان قور قور منبه = کیچہ کور آریا شک بدیر = ییتی ساد کلب یاقا = اوله یولغه =  
 قاز قور قیدی = آراتک کیتان یاقا قور قیدی = سینک یاقا کور چیر افانده قور =  
 = اوله یولغه صالافده = سینک بدیر تالکد = جدایک قتب یولغه صالافده = جدایک کور  
 آرا و منگ من برک = اوله شاد خات شیکر به لاقا یاقا روتک تالکد برک = قور قور  
 یاقا تالکد برک = سینک آست قور شای آچ بدیر برک = شاد تالکد بدیر قور  
 = اوله شاد قیقاق من مناس = ایچہ سینا قور تالکد = کلب ایچہ برک یاقا قور = ایچہ  
 قور لقا چیکد افانده برک = ایچہ قور کور کیتد صالافده برک = ایچہ سینک =  
 بار بار کیتد افانده برک = باشین کیتد صالافده برک = یولا و چیکد افانده برک =  
 = یولغه یاقا صالافده برک = آراتکد یاقا بیاتو باطریک = قیر چیتا شاد برک =  
 = آراتکد ایرد جدایک = کلب چیتا شاد برک = کلب ایچہ برک یاقا قور دیر =  
 = کلب = کلب برک خانی خانی بدیر = قور قاقا قور دیر = ایچہ  
 قور کور کلب کلب خا طاب برک بدیر = اوله سام اوله خا روت = اوله سام  
 مناس قیدی روت دیر جدایک دیر = مناسبتاین اریکینا = یاقا آیر قور دیر  
 شاد صوغه = من موشا آری یاقا روت = کلبی منا جاقا قور کلب = قور لقا صالافده  
 قور قور کلب = کلب اوله طافده یاقا روت = قور کلب برک قور روت =  
 =













مناسبت با رجب قایلیم در رجب = آقا گفته جایین آیتام بیب = چو را لریضنا  
مناسبت با رجب = سلاطین سلاطین مناسبت با دیشتم قدرم = ایسا آمان  
بدله مکتب قدرم = ساغ صلاحت بدو مکتب قدرم = تیرد = مناسبت با رجب  
= آلیکه سلام آهشته بایم = ایسا آمان بدو مکتب بایم = سنده ساغ نفاصت  
یباغ نفاصت بایم = شده تدارک در وسط آیتاد = آیتاد بایم با دیشتم قدرم =  
= قدرم که در غایت قدرم = من تعالی درین بدو مکتب کرب = بر آقا بدو لایق با دیشتم  
= کاپر درین باشت یک سگانه = آقا بدو لایق سنبل درین جایین آیتاد = او درین  
چاپ آلیه خایه من = عطف صلاحت ایتبس = صغور و آسا صلیت ایتبس  
= ایسه با آیتاد که قدرم = با آیتاد که قدرم = کاپر و کور و صلاحت  
قدرم = آری یافته خایه صلاحت قدرم = آیتاد خایه صلاحت قدرم  
= کور یافته خایه صلاحت قدرم که موشد خایه صلاحت قدرم = آیتاد  
مکتب یک طرقت قدرم = قدرم که موشد خایه صلاحت قدرم = کاپر و کور و صلاحت  
= بدو درین خایه صلاحت قدرم = ایسه یافته خایه صلاحت قدرم =  
کاپر و کور و صلاحت قدرم = قدرم که موشد خایه صلاحت قدرم = آیتاد  
چا که غفلت بدو صلاحت = کلام اوان کلمه یا بته رب = با دیشتم صلاحت  
= خدای او شد کاپر و = او شد سفرد بایر سا = تدارک در وسط سنبل آلیه صلاحت  
آیتاد قیل و دیر = شده تدارک در وسط با طاس در بیب چو را لریضنا  
= آیتاد کین مناسبت کاپر یافته بدو مکتب بدو = چو را لریضنا  
= آلیه صلاحت قدرم = چا که خایه صلاحت قدرم = آیتاد خایه صلاحت قدرم  
= کور خایه صلاحت قدرم = کور خایه صلاحت قدرم = کاپر و کور و صلاحت  
قدرم که موشد خایه صلاحت قدرم = کاپر و کور و صلاحت قدرم = آیتاد







[illegible]





[illegible]





24  
 = كاشى آخى قرق قىزىلچىن تاشقارون = سىكىل بايقال  
 = يوز قىزىلچىن = كىمات جىلچىن = قىزىلچىن = قىزىلچىن =  
 = ايرىقلىق بايقارون = ايرىقلىق قىزىلچىن = - =  
 = ايرىقلىق بايقارون = قىزىلچىن بايقارون = بايقارون قىزىلچىن =  
 = بايقارون قىزىلچىن = قىزىلچىن بايقارون = بايقارون قىزىلچىن =  
 = بايقارون قىزىلچىن = بايقارون قىزىلچىن = بايقارون قىزىلچىن =

= قىزىلچىن بايقارون =



## ҚЫРҒЫЗ [ҚАЗАҚ] ШЕЖІРЕСІ

[227a] Қырғыз [қазақтардың] ру-руға бөлінуі бұрыннан келе жатқан дәстүр тәртібімен қатаң сақталған. Бөліну тәртібінде руды басқарушылардың құқығы мен тайпалардың күшін ескере отырып, қырғыз [қазақтардың] түсінігі бойынша, ата-бабаларының алғашқы рулық құқығын олар зор мәнге ие болған тұқым қуалау құқығы деп ұғынған. Ордалардың ордалар мен орда ішіндегі руларға қатынастары қандас бауырлардың қарым-қатынасына, ал рулардың өз ордасына қатынасы — баланың әкеге, үлкен орданың ру ағасына, інінің ағаға қарым-қатынасына сәйкес келеді; осы патриархалды рулық тұрмыс-салт қарым-қатынастары әртүрлі рулардың суырып салма айтыскерлерінің ата-бабаларының артықшылығы мен рубасылары туралы дүбірлі айтыстарында жан-жақты сипатталады... бірақ мұнда оны сөз ету орынды емес, сондықтан да осы елдің ру-тайпалары жөніндегі негізгі мәселемізге оралайық.

Есім ханның (шамамен 1630 жылдары өмір сүрген) өлімінен кейін оның ордасынан бөлініп кеткен қазақтар қатарына кірген және қазірде олардың қатарындағы қазақ деген ортақ атаудың аясындағы: қаңлы, шанышқылы<sup>1</sup>, керейіттер<sup>2</sup> Уәли ханның<sup>3</sup> тұсында [XIX ғасырдың бір ширегінде] бөлінген Орта жүз руы — қоңыраттармен бірге қазіргі кезде Бұхара, Қоқан, Ташкент, әсіресе, көпшілігі Қаратау алқаптары мен Талас бойындағы өзбек руларымен көршілес көшіп-қонып жүр... Қыпшақтар, қаңлылар, [үйсіндер]..., жалайырлар, наймандар, керейлер<sup>4</sup>, керейіттердің көне тарихы туралы айтуды қажет деп санамаймын, Шыңғыс хан мен оның жорықтарынан аз да болса хабары барлар білуге тиіс. Қаңлы, қыпшақ сияқты күшті түркі халықтары жайлы аңызға айналғанын Оғыз заманынан-ақ шығыс тарихшылары айтып келеді. Әбілғазының мәліметі бойынша, қаңлы моңғол шапқыншылығына дейін Ыстықкөл жағасын, Шу, Талас\*<sup>1</sup> өзендері бойында

\*1 Ыстықкөл көлі Қытай мен Қоқан және Ұлы жүз қазақтарының шекаралары түйіскен жерде орналасқан. Оның алқабында, солтүстігінде Күнгей қарлы таулары мен оңтүстігінде Қырғыз Ала-тауында қазақтардан айыру үшін қара қырғыздар, қаралар немесе буруттар деп аталған қырғыздар көшіп-қонып жүреді.





өмір сүрген, ал қыпшақтар (Әбілғазы, Румянцев басылымы, 49)\*<sup>2</sup> [2276] Оғыз заманынан Шыңғыс хан дәуіріне дейін 400 жыл бойы Дон, Еділ мен Орал аралығындағы жерінде мекендеген, сондықтан да ол жерлер Дешті Қыпшақ аталған. Константин Багрянородный<sup>5</sup> түркі халқын — Атиль<sup>6</sup>, Гейк<sup>7</sup> және Танаис<sup>8</sup> өзендері бойындағы ежелгі тұрғындарды пацинактар\*<sup>3</sup> деп атайды; жалпы пацинактар, қыпшақтар, құмандар<sup>9</sup>, уздар<sup>10</sup> тайпасы — бір туыстас халықтар, византиялықтарға VII ғасырдан-ақ мәлім болған, ал көптеген ғалымдар қыпшақтар деп таныған құман-қыпшақтар туралы 1078 жылдан бері кездесіп келеді.

Ботандат патшалық құрған кезде (Известия византийских историков. Ч. 4, с. 134) наймандар, жалайыр мен керейлер моңғол ұлыстарының халқы санатында, шығыс тарихшыларының айтуынша, Шыңғысқа дейін осы рулардың жеке-жеке өз хандары болған. Наймандар Қарақорым<sup>11</sup> жанында мекендеген, жалайырлардың үлкен және кіші... тұратын...\*<sup>4</sup>.

Әбілғазының айтуынша: керейлер наймандармен көршілес және түркі тайпаларының ішіндегі ең мықтысы болған [اول زماندا كرايت دين كوجلې ايل يوق يردى]\*<sup>5</sup>. Қоңыраттар моңғолдар болған... Қияттар<sup>12</sup> Шыңғыс ханмен және оның арғы ата-бабаларымен туыстас, кезінде олардың бектері зор саяси мән мен күшке ие болған; дулаттар, суандар және үйсіндер [Рашид ад-диннің “Жылнамалар жинағында” (“Сборник летописей”)] [доғлат, үйшин]\*<sup>6</sup> деп аталып, норундар\*<sup>7</sup> мен қияттан [النورون، قيات] таралған моңғол\*<sup>8</sup> тайпасының құрамына кіреді.

Шу өзені (Әбілғазы еңбегіндегі Джу суын мен Шу өзені деп санаймын) басын Қырғыз Алатауының қарлы шыңдарынан алады. Талас өзені бастауын Шу мен екеуін бөліп тұратын Қырғыз Алатауы шыңынан алады және Қаракөлге құяды. Шу мен Сырдария өзендерінің аралығындағы жазық далада Таластың бойында, Қаратау тауларында қазақ рулары [қаңлы, қоңырат, ысты, шанышқылы т.б.] көшіп-қонып мекен етеді. Әбілғазыда осы жерлердің атауы былайша жазылған: [Ыстықкөл, Джу мен Талаш] (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

\*<sup>2</sup> *Abulghasi Bahadür chani. Historia Mongolorum er Tatarorum, nuns primum tatarice edita, auctoritate et manificentia. I. C. N. de Romanzoff. Casani, 1825. P. 49* [түркі тіліндегі мәтін].

\*<sup>3</sup> Яғни печенегтер.

\*<sup>4</sup> *Abulghasi Bahadür chani.* Көрсетілген еңбек. 53-б.

\*<sup>5</sup> Сонда.

\*<sup>6</sup> *Рашид ад-дин.* Сборник летописей. История монголов. Введение о тюркских и монгольских племенах. ТВО РАО. СПб., 1858. V. C. 166, 207.

\*<sup>7</sup> Әдетте нирун — نيرون деп жазылады. Сонда.

\*<sup>8</sup> Қате жазылған, 16 [*Рашид ад-дин.* Көрсетілген еңбек. 10-б. қараңыз] болуы тиіс.



Христос туылғанға дейінгі екі ғасыр<sup>\*9</sup> бұрынғы қытай тарихшылары усуньдердің Қытайдың солтүстік батыс шекарасынан қазіргі Іле округіне (қазіргі Ұлы жүз қайсақтарының қонысы) қарай жылжығаны туралы айтады. Арғын<sup>13</sup> тайпасы Шағатай ордасындағы моңғол халықтарының құрамында кейінгі кезеңде кездеседі. Хулагудың әйелі осы арғын тайпасынан.

Уақ-керей<sup>14</sup> атауы маған белгілі, көне моңғол-түркі тайпаларының арасында жоқ, бірақ қырғыз [қазақтың] “Едіге” жырындағы Тоқтамыс хан бектерінің қатарында уақтың өкілі бар. Алшын<sup>15</sup>, байұлы<sup>16</sup>, әлімұлы<sup>17</sup> атауларының шығу тегін төменнен қараңыз.

Күрлеуіттер (ертедегі моңғол тайпасы)<sup>\*10</sup> осы кезде қайсақтар арасында қыпшақ руының бір тармағын құрайды<sup>17</sup>. Бір бөлім немесе бір тармақ ретінде моңғолдың күрлеуіт тайпасының түркі қыпшақтарына қосылуына ұқсастық, шын мәнінде таңқаларлық нәрсе. Бірақ, [228a] Левшин<sup>\*11</sup> олар туралы: Алтын... және Шағатай ордаларының<sup>19</sup> ортақ мүдде мен белгілі жағдайлардың салдарынан бір саяси бірлікке бірігуінен пайда болған әртүрлі моңғол, түркі тайпаларының одағы дейді. Моңғол-түркі тайпаларының тарихында мұндай біріккен одақтар аз болмаған, мысалы, ойраттар мен түркі тайпасы ұйғырлардан құралған моңғол одағы болғанын біз білеміз.

Аласыпыран замандарда, Қазан<sup>20</sup>, Қырым<sup>21</sup>, Астрахан<sup>22</sup> хандықтары құрылар алдында, талап-тонау, бүліктер нәтижесінде жан-жаққа және әртүрлі елдерге бөлшектелген Алтын Орда мен Шағатай ұлыстарының алғашқы тайпалары өздерінің қоныстанған жерлерінде өздерінің құқықтарын қамтамасыз ету үшін одақтар құрған және Шыңғыс тұқымдарынан әйтеуір бір ханзаданы шақы-



Қазақ портреті.  
Ш. Ш. Уәлихановтың  
қарындашпен салған  
суреті. 1856.

\*9 Иакинф. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. СПб., 1829. С. 42–43.

\*10 Рашид ад-дин. Көрсетілген еңбек. 76–78–66.

\*11 А. И. Левшин. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казахских орд и степей. СПб., 1832. Ч. II. С. 42.





рып, хан көтерген. Осылайша, [шығу тегінен] тәуелсіз әртүрлі тайпалардан тұратын рулардан өз алдына бөлек саяси қауым (قوم)<sup>\*12</sup> құрылады. Сарайшықта<sup>23</sup> – Ноғайлы, Моғол ұлысы<sup>24</sup> – Ташкентте, Сейхун<sup>25</sup> даласында – Қырғыз [Қазақ] хандығы ордларының негіздері қаланып құрылды. Осы болжам, шындығында, қазақ руларының тамаша құрамын құрайды, олардың арасынан сіз Алтын Орда қыпшақтарын да, Шағатай ұлысының арғындарын да, ұйғырлар мен жоңғарлардың көршілестері үйсіндерді де кездестіресіз. Анықтай түсу үшін олардың шыққан тегі туралы аңыз-дастандарын қарастырайық.

Қырғыз [қазақ] халқы (өздерін осылай атайды, көршілес қырғыздар да оларды солай атайды) үш жүзге бөлінеді; орыстар оларды Үлкен Орда, Орта Орда, Кіші Орда (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) және жол үлкендігіне қарай Ұлы, Орта және Кіші жүздік деп атаған.

Ұлы жүзді немесе орданы төрт негізгі рулар құрайды: дулат, жалайыр, абден (албан), суан; барлығы біртұтас ортақ атаумен өздерін үйсін деп атайды; кейіннен жоңғарлар мен ұйғырларға қосылған, осы орданың жоғарыда аттары аталған рулар одағына кірген қуатты тайпа үйсіндердің атымен аталуынан шыққан; олардың қалдықтары қазір де бар, сонымен қатар бір бөлімі ретінде дулат руының құрамына енген, сары үйсіндер деп аталады.

Орта орда қайсақтарын құрайтын рулардың негізгілері – арғын, қыпшақ, қоңырат, найман; осы жүзге кейін қосылған екінші дәрежелі рулар [228б] жетіру қазақтарда уақ пен керей – деп аталады. Кіші орданы: әлімұлы, байұлы атты екі үлкен бірлестік пен жетірудың бірі – ... құрайды; Ұлы жүздегі үйсіндер сияқты алшын – бүкіл Кіші жүздің ортақ атауы.

[220а] Қазақ немесе Алаш елінің әуел бастағы шығу тегі туралы олардың [қазақтардың] аңыздары қанағаттанарлық түрде түсіндіріп береді: егер Тоқтамыс ханға қарсы 1392 жылғы бірінші жорығында<sup>26</sup> Темір Алаштың балалары<sup>27</sup> мен қазақтардың алғашқы ханын өлтірсе, онда шамамен Алаштың өзі XIV ғасырдың орта шенінде өмір сүруі мүмкін деп болжауға болады. Қазақылық Азияда дүниеге келіп, дамыған және татарлардан орыстарға көшкеніне күмән жоқ; орыс жылнамаларында (Псков жылнамалары) рязандық казактар 1444 жылы Москваға көмекке келгенде олардың татарларға қарсы соғысқаны, ал Украинада 1517 жылы тарихшы Окольскийдің<sup>\*13</sup> айтуынша: олар (казактар) гетман Предислав Ланцкоронскийдің<sup>28</sup> (қараңыз: Карамзин. Прим. 441 к V т. и IV гл.)<sup>\*14</sup> басшылығымен

<sup>\*12</sup> қауым (قوم) – араб сөзі, қауым, қоғам, одақ.

<sup>\*13</sup> Okolski Ovb. Posen. T. III. P. 318.

<sup>\*14</sup> Карамзин Н. М. История Государства Российского. СПб., 1842. Т. V. С. 174.





Белгородқа (Аккерман) шабуыл жасағаны айтылады. Ал татарларда олар ертерек соққы беру тиіс болған еді. Қазақтардың кең де байтақ даласы, Русь үшін Украина жері сияқты, еркіндік пен байлықтың олжасын іздеген батырлар мен ер жүрек сабаздардың тоғысқан жеріне айналды. Егер орыс казактары, запорождықтар мен дондықтар аз уақыттың ішінде-ақ жалпы орыс халқына азды-көпті ұқсамайтын бір сипатты жеке халық болып қалыптасса, ал аласапыран кезеңде өзара бір-біріне дұшпан ордалар Русь халқы сияқты, жеке-жеке тұлғаларды емес, тұтас тайпаларды сыртқа теппей, әр текті тайпалардан бөлек қазақ қауымын құруға икемделді; орыс казактары да әр текті және әртүрлі тайпалар одағынан құралған. Сондықтан Алаш одағының әуел бастағы шығу тегі татар казактарының казачествосы [2206] сияқты, қазақтардың Алаш пен Алас туралы аңызындағыдай негіз бар деп сенімді түрде ойлаймын. Азия халықтары еркіндік пен тәуелсіздікті өздерінің жеке ханы мен рубасылар қамтамасыз етеді деп түсінген. Қазақтар Қыпшақ пен Түркістан ордаларынан босып (جو) қашқан әртүрлі тайпалар одағы есебінен құралып, әрине, бірте-бірте нығайған. Қазақылық алдында тайпалар одағын ағалық жолдарына қарай үлкен ордалар: Ұлы және Орта жүздер (жоғарыдан қазақтардың руға бөлінуін қараңыз) (біз жоғарыда байқағанымыздай, Кіші жүз алғашқы кезбелерден пайда болған) құрайды. Қазақтар қазақ даласында пайда болған тайпалар одағына қосылды деуге болады. Көшпелі далалық тайпалардың жалпы қасиеті мен мұрасы — көшпелі дала тұрмысы мен жаугершілікке бейімділіктен жаңа одақ — олардың жаңа ұрпақтары қазақ (قزاق) қалыптасты. Бұл ұғым “Шайбани-наме” деректеріне қарап сол кезде құрметті деген мән-мағынаға ие және еуропадағы рыцарлыққа сәйкес келетін — көтеріңкі рухты, парасаттылықты білдіреді деуге болады\*<sup>15</sup>.

Далалық көшпелі өзінің қалалық көрші туыстары, өзбек, ноғайлардан айырмашылығы — көшпелі, даланың еркін адамы қазақ деген атты мақтаныш тұтқан. Г. Левшиннің сенімді түрде айтуынша: XVI ғасырда Қыпшақ даласы мен Жетеле (чете)<sup>29</sup> екі қуатты ұлыс болған: Дадан хан билік құрған Моғол ұлысы мен Қазақ, және осы кезеңде қазақтарға ыдыраған Алтын Орданың көптеген халықтарының әртүрлі бөлімдері: қыпшақ, найман, қоңырат, жалайыр, қаңлы және басқалар қазіргі уақытта кейбіреулері күшті ұрпақтар, рулар деп аталып жүген тармақтар мен қырғыз-қайсақ ордаларының бөлімдері қосылған немесе күшпен қосылған... [221a] Соңғы хандар тұсындағы

\*<sup>15</sup> “Шайбани-наме” деректерінде қазақылық кезінде ана мырзаның, мына баһадүрдің даңқы асқан деп өте жиі айтылады. Запорождықтар өздерін рыцармыз деп атауы тегін емес. (Уәлихановтың ескертпесі).







Жас қазақ портреті.  
Ш. Ш. Уәлиханов  
қарындашпен салған.  
1856 ж.

қазақтардың кейбір қосымша руларының пайда болуына зейін қоя отырып, оны оңай түсіндіруге немесе тіпті тайпалық құрылымы мен қазақ ордаларының қосылуының жалпы ережесін беруге болады.

Абылай хан 1757 жылы қырғыздарға (қазақтардан айыру үшін орыстар бұл халықты қара қырғыздар, қаралар, ал қытайлар бурут деп атаған) бір шапқыншылығында бірнеше жүз тұтқын жесірлерді өзінің ордасына алып келген; осы буруттар Орта жүздің арғын тайпасының атығай<sup>30</sup> руымен қатар қоныстана отырып, уақыт өте келе араласып кеткен, енді жаңа қырғыз және бай қырғыз деген атпен осы рудың тармағын құрайды, өздерінің шығу тегін қарастырғанда Дәуіттің (атығайдың ру басы) 12 баласының бірінен таратады. Тағы бір мысал: үлкен орданың керейіт руы қазақтар одағынан бөлініп өзбек құрамындағы керейіттерге қосылған, ал қалған аз бөлігі далаға қайтып оралғандықтан Кіші ордаға көрші отырған жеті ру ұрпақтарына қосылып, оның бір тармағын құрайды және шығу тегін осы қарақат ұрпағының ру басынан таратады [?].

Қырғыз [қазақтардың] өзі, жоғарыда атап өткенімдей, руларының аттарын бағзы замандарда өткен ру басыларының, бабаларының есімдерімен түсіндіреді, бірақ қыпшақ, найман, қоңырат және басқа да негізгі рулар туралы — Олар Шыңғыс заманынан келе жатқан көне халық сияқты, ал қазіргі олардың ордаларының бір одаққа бірігуі — бұл біріккен әрбір тайпа бөлінбейтін біртұтас деп айтады... және осылай шығу тектеріне мән береді.

Қазақылық кезеңіндегі алғашқы батырлардың<sup>\*16</sup> одағына алғашқы өзіндік өмір сыйлаған тікелей ұрпағы Кіші орда деп санаған. Қарашаңыраққа, ата-ананың мүлкіне мұрагерлік құқығы үйдегі кіші ұлдың, яғни кенженің үлесіне тиеді деген көне моңғолдардың салт-дәстүрі өз мәнін осы күнге

\*16 Төмендегі қазақтардың шығу тегі туралы аңызды қараңыз (Уәлихановтың ескертпесі).



дейін сақтағанын ескертуіміз керек. Осы барлық орда тайпаларының жалқы есімі алшын атауы қазақтың алғашқы биі Майқының есімінен таралады. Осы орданың байұлы руының бір бөлімі алаш деп аталады.

[2216] Түркістан өзбектері, олардың рулық бөлінуінен көріп тұрғанымыздай, қазақ одақтарына қарағанда кең көлемді-ауқымды тайпалар одағынан құралған. Бұхаралық өзбек руларының орналасу тәртібі мынадай: Қаршыда — **қонырат**, Бұхарада — **манғыт**, Жарқорғанда — **қытай**, Талекенде — **қыпшақ**, Зейдинде — **найман**, Панжшамбеде — **жалайыр**, Қаршыда — **сари** мен **ябу**, Қорғанда — **сары-қыта**, **диахли**, **минг**, **митан**, **бахрин**, **барқұт**, **катаған**, **чендер**, **қарақалпақтар**, тағы басқалар орналасқан. Бұхаралықтардан басқа Қоқанда — йуз руы, Гиссарда — лакай мен йуз, Байсын мен Үргеніште, Хиуада — қонырат, Қауадианда\*<sup>17</sup> — дүрмен, Құндызда — қаттан, Қумуште — мойтан, Гейбак\*<sup>18</sup> пен Ташкентте канездер (кенегестер), Болорда, Хиуа мен Қоқанда — қыпшақ, ябу да — Болорда орналасқан. Қырым мен Кубань ноғайлы тайпаларының ішінде наймандар, қыпшақтар мен қоныраттар тайпалары, әсіресе таңқаларлығы, қырғыз және қазақ\*<sup>19</sup> (Кавказ ноғайла-

\*<sup>17</sup> Баскаша: Кабадиан (қазіргі Микоянабад) — Кафирнаган өзені алқабындағы қала.

\*<sup>18</sup> Дұрысы: *Зейбак*.

\*<sup>19</sup> XVI ғасырларда ноғайлардың қалалары болғаны және қазір қазақ деген атаумен танымал болып далада көшіп-қонып жүргені белгілі. Сақталған аңыз-әңгімелері, қираған мешіттерінің орнына қарап, олардың жерлерінің шекарасы шығыста — Алатау таулары деп айтуға болады. Таулар мен Ыстықкөл алқабында тұрып жатқан қара қырғыздардың айтуынша, олардың жерлерінде бұрын ноғайлар көшіп-қонып жүрген және өздерін ноғайлармен жарым-жартылай араласуынан пайда болдык деп санайды. Сонымен қатар, Ыстықкөл жағасында бұрын ноғайлардың бірнеше қалалары болғанын, жер сілкінісі сол жағалауды құртып жібергенін айтады. Ыстықкөлде желді, дауылды күндері толқын көл жағасына үй мүліктерін шығарып тұрады деседі. Ноғай қалалары туралы аңыз бұл құбылыстың соңғы түсіндірмесі болса керек. Қалай болған жағдайда да, ноғайлар оңтүстік-батысындағы қазақтармен де, солтүстік-шығысындағы қырғыздармен де (қырғыздар Енисей, Том және Қара, Ақ Юс жағаларында, шығысында Абақан, Ангараға дейінгі жерлерде қоныстанған) жақын достық қарым-қатынаста өмір сүрген, сондай-ақ қырғыздардың аңыз-жырларында ноғай мен қазақ аралас көшіп, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман еді деп айтылады және олардың барлық жырлары осы уақыт шама-сында басталады. XVII ғасырдың ортасында қалмақтар шығыс жағынан ығыстырған соң ноғайлар батысқа қарай жылжыған кезде бірге көшіп-қонып жүрген қырғыз, қазақтардың аздаған бөлігін өздерімен ала кетуі ықтимал. Дегенмен, “Книга Большого Чертежа” атты еңбекте: Ұлы ноғайлар Орал өзенін бойлай Көк теңізге<sup>31</sup> дейін көшіп жүрген, бірақ Миллердің<sup>32</sup>: Тара даласында орыстарға салық төлеп тұрған ноғайдың бірнеше ұлысы болған, ақырында,





рының арасында) та бар. Башқұр болысының санатында жергілікті болысты құрайтын башқұр ұрпағынан тараған қыпшақ руы бар.

Одақтың рулық салт-дәстүрі ағайын-туыс одақтың салт-дәстүрімен қатар ескерілген үш түрлі халықтардан құралған түбі моңғол-түркілерден тараған сол бір тайпалардың біріккенін, ақырында, өзбектердің соғыстары туралы “Шайбани-наме” циклдары мен Әбілғазының аңыз-өңгімелері мен тарихи деректері дәлелдегендей, олар рулық салт-дәстүрді, .....жас үлкендігін сақтай отырып, рубасы би басқарған әрбір тайпа хан бейнесіндегі одақтың ортақ мүддесіне сәйкес өз алдына әрекет жасап өмір сүрген. Осының бәрі, XV ғасырдағы бүлік пен бассыздық салдарынан Алтын Орда мен Шағатай ұлысынан байырғы ата мекенінен көшіп және аласапыранда әрі ретсіз жылжып немесе босып\*<sup>20</sup> [222a] кетуі — бөлімдерге бөлшектеліп, басқа тайпалардың жеке бөлімдерімен араласып әр жерге тап болған тайпалар одағы сияқты олардың шығу тегі туралы менің болжамымды дәлелдейді. Алғашында өздерін сақтап қалуға тырысты, жергілікті жағдайға лайық тайпаның ұсақ бөлімдері ірі, қуатты бөлімдерден қорғаныс іздеді немесе

Сібір болыстары мен қалалары: Мұз қатқан қалашық (Мерзлый городок)<sup>33</sup>, Тураш және Кішіқалалық (Малогородские волости) болыстарында (Тарадан жоғары, Ертіс бойында), Вузоков болысында (Чан<sup>34</sup> көлінің маңы), Тунус<sup>35</sup> қалашығында (Туре өзені бойындағы Көшімнің бекініс қалашығы), Бараба маңындағы Үбін (Убинск) болыстарда: Чангула, Лугуй, Келема т.б. жерлерде 1594 жылдары ноғайлық Алей мырзаға салық төлеп тұрған<sup>36</sup> (Г.Ф.Миллер. История Сибири. Изд. 1750 г. С. 272–295) — деген мәліметтеріне сүйене отырып, ноғай қоныстары одан ары ауқымды Есілден батысқа қарай, Көшім хан қашқан Ноғай ордаларының бірінің шекарасы болған жерге созылып жатты деуге болады.

Таңқаларлық тамаша жай, Орта Азияның барлық көшпелі халықтары ертеде болған елеулі оқиғалардың барлығын ноғайлармен байланыстырады және өздерінің арғы тегін ноғайлардан шықты деп санайды. Қарақалпақтар да, қара қырғыздар да ноғайларды солай дегенімен, тарихтың тапшы айғақтарына қарағанда, олардың ноғайлармен туыс та, көршілес те болған емес. Ноғай деген атау қашан, қалай пайда болған?

XVI ғасырдың бірінші ширегінде біздің даламызда — қоныс тебудің төуелсіздігі; төңкеріс дайындалды, жаңа өмір керек болған — көшпелі тайпалардың аумалы-төкпелі қозғалысы басталған (Уәлихановтың ескертпесі).

\*<sup>20</sup> Көшпелі тайпалардың шапқыншылық пен тонаушылықтан немесе төнген қауіптен жөңкіле ретсіз көшуін татар тілінде [босмақ (босу), яғни қашу, қашып құтылу; үркмек, яғни қорқу, үрейлену, үрку] етістіктері білдіреді.

Мұндай үрке босудың талайын қазақ халқы басынан кешірген: бірде, “Жоңғарлар шапты” деген хабарды естігенде Орта жүз Шу бойынан қашқаннан Орынбор маңынан бір-ақ шықса, дәл сол кезде, Ұлы жүз Балқаштан Бұхараға жеткен (Уәлихановтың ескертпесі).

оларға жеке бөлімдер ретінде қосылды немесе тығыз ағайындық қарым-қатынасқа түсті, өз араларында адамдар тобынан қоғам құра отырып, өздеріне ірі тайпалардың зорлық жасамауын қамтамасыз етті, яғни ұсақ топтарға бөлініп кетпеудің әрекетін жасады.

Алғашқы одақтар осылай құрыла бастады...; қалай болғанда да, кейінгі Хулагу тұсындағы түркі тайпаларының қыпшақтармен арғындардың бірігіп кетуі қазақтардың ертеде, түркілер мен моңғолдардың араласуынан пайда болғанын айқын көрсетеді, бірақ бұл тайпалардың пайда болуында моңғол ұрпақтары басым түскен. Осы одақ өз алдына жаңа өмір басталғанын, осы одақтың пайда болғанын, тәуелсіз тұтас халық ретінде пайда болуын дәл де нақты анықтау қиын, тіпті мүмкін емес. Дегенмен, осы мәселеге қатысты олардың аңыз-әңгімелері оқиғаларды нақтылы көрсеткенімен барлығы тарихи айғақ емес. Әрқилы өмірдегі халықтық аңыздар, әсіресе тарихи аңыздар өте қызықты, бірақ маңызды деп айта алмаймын. Осыған байланысты қазақ аңыздары өздерінің өте қарапайымдылығымен, жаратылыстан тыс құбылыстарсыз шынайылығымен, нақтылы өмірден алшақтамайтындығымен құнды, және көптеген жағдайларда Әбілғазының мәліметтерімен дәлелденеді, әсіресе қырғыз-қайсақ жазған [Жамиғ ат-тауарих та] тамаша дәлел. Ауыздан ауызға беріліп, ұрпақтан ұрпаққа ұзақ жылдар бойына жалғасып келе жатқанына қарамастан, барлық ертедегі жырлар мен аңыздар, таңқаларлық суырып-салма ақындардың жадында сақтау қабілетінің және өлеңге, жырға, аңыздарға, ата-бабаларының ерлігі туралы ертегілерге деген сол халықтың сүйіспеншілігінің арқасында осы күнге дейін таза сақталып келген және байтақ даланың әр шетінен жиналған олардың барлық нұсқалары тым ұқсас. Көне татарлық өмірдің қалдықтарын, барлық әдет-ғұрпымен, салт-дәстүрімен, сауық-сайранымен, поэтикасы ерекше тарихи аңыздардың бай қорын, әр кезеңнің суырып



Қазақ саудагерінің бейнесі.  
Қалам. 1856 ж.  
Ш. Ш. Уәлихановтың суреті.





салма ақындарының өлеңдерін, [2226] музыка мен ойын-сауыққа сүйіспеншілігін, белгілі бір халықтық салт-дәстүр заңдарын, соттық талдаулар мен би қолданған шаралар қазақтардың саналы, парасатты қасиетімен сақталған жағымды жақтары екенін айтуға болады. Халық өз алдына халық болғаннан бергі уақытта ел есінде қалған оқиғалардың, тамаша тұлғаларының бірде-біреуі халық жадында сақталмай қалған емес. Бірін суырып салма ақындар дәріптеген, енді бірі — аты өшпес танымал музыкант: сызбызғышы немесе қобызшы өлместей ата-бабамыздың жадында қалдырды. Әрбір қадірлі рубасы өз руының шежіресін жақсы білген және тәрбиелі әрі өнегелі адам болу үшін елдің әдет-ғұрып заңдарын, жарлықтарын халық ішінде беделі үстем әрі танымал аға бидің жетекшілігімен зерек оқып үйренген, көптеген мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді, әзіл-қалжыңды өзінің сөз саптауында қолданып шешендігін жетілдіре түскен, қазақтар әзіл-қалжыңға жақын халық\*<sup>21</sup>. Өкінішке орай, енді бір он жыл өткен соң, бұрын осылай болып еді, енді содан не қалды дейтін де уақыт алыс емес сияқты, біздің халқымыз қалай тез өзгереді.

Қырғыз [қазақтардың] шығу тегі туралы аңыздардың ішіндегі Арғын тайпасы атығай руының Құдайберді ұрпағынан, оның бөйімбет бөлімінен шыққан менің бабам Абылай ханмен замандас Шал ақынның жыры тамаша. Осы жыр-дастандарды білетіндер қазір аз, сонда да осы уақытқа дейін менде оны тыңдауға мүмкіндік болған емес. Шал өзінің жырында қазақтардың шығу тегіне қатысты барлық халықтық аңыздарды жинаған және атығай руының 12-ші ұрпағының рубасы Дәуіттің 12 ұлының бірі Құдайберді батырға дейін, оған қоса Алаштан тараған (әрине бүкіл халықты) хандар, рубасылар мен тайпалардың толық шежіресін құрастырған дейді. Бұл жыр біздің қолымызда жоқ, қазір ол жыр-дастанды керекті деп те санамаймыз, сондықтан да сіздердің назарларыңызға [223а] ақсақал мен көрікұлақ атанбақшы болған әрбір қырғызға белгілі, жалпы халықтық аңызды ұсынбақпыз\*<sup>22</sup>.

\*<sup>21</sup> Қырғыз [қазақтардың] мақал-мәтелі өте ертеден ұшқыр ой мен тапқырлықтың дәлел ретінде қолданылып келеді (*Уәлихановтың ескертпесі*).

\*<sup>22</sup> Левшин “Описание киргизо-казахских орд и степей” атты еңбегінде айтылған аңыз тіптен қазақ арасында жоқ, олардың бірі біз өзгерткен аңыз. Қырғыз [қазақтар] орыстарға өздерінің аңыз-дастанын айтпайды, әрқашан ойдан шығарып, бұзып керісінше айтады. Сібір қазақтарының шекаралық басқармасы қазақтар үшін заң жинақтарын құрастырмақ болып, олардың рухани және салт-дәстүрімен, аңыз-дастандарымен таныспақ мақсатта, олардың араларына Сотников деген шенеунікті жібереді. Бізді олар еркін қазақтардан орыс қазақтарына айналдырмақшы деп қорыққан қазақтар ол шенеунікке бәрін керісінше айтып, біз Мұхаммедтен арабтардан тараған ұрпақпыз деп шатастырады (*Уәлихановтың ескертпесі*).





Ерте ертеде, Тұранда<sup>37</sup> Абдулла есімді хан болыпты, басқа бір аңыздарда оны Абдул-Өзиз хан деседі, осы ханның алапес ауруына шалдыққан Алаша есімді ұлы болыпты. Осы жұқпалы аурумен ауырғандардың барлығын елден аластатын көнеден келе жатқан салтты орындай отырып, әкесі алапес баласын елден аластайды. Сол заманда, Абдулла ханның асқан қаталдығына төзбеген ашыққан адамдар Сыр өзенінің солтүстігіндегі далаға, Қарақұм мен Борсық құмдарына кетіп, қазақылық жасай бастады. Олардан шыққан батыл да ержүрек батырлардың саны үш жүзге жетіп, тез арада қуатымен және байлығымен танымал болды. Бірнеше жылдар өтіп, күйзеліс басталады: қазақтардың қонысы көршілермен ұдайы болған соғыстарда жеңіліс табады. Даланың еркін елі аштықты сезініп, ағайын арасында бассыздық пен алауыздық оларды ыдыратып, өзара соғысқа алып келеді. Ыңғайлы уақытты пайдаланып Абдулланың өзі бейбақтықты соңына жеткізудің жолын қарастырды, оларды біржола құрып кетуден көрегендіктің күші ғана құтқарды. Осындай қиын-қыстау жағдайда екі жүздіктің ішінен Алаш (жат жұрттық) деген дана қарт шығып, соншалық көңілге қонарлық сенімді ақылды сөз айтқаны сондай, қазақтар оны өздерінің рубасы, қазысы етіп сайлайды және оның ақыл-кеңесімен Абдулла ханның елден аласталған алапес ұлы Алашты<sup>38</sup> шақырып хан сайлайды<sup>\*23</sup>. Осылайша, даланың кезбе қазақтары енді салауатты қоғам мен ұлтқа (егер көшпелілерді осы сөзбен атауға лайық болса) айналады, өздерінің жеке тәуелсіздігі құрметіне өздерінің ханы Алаш пен рубасы әрі қазысы Алаштың есімдеріне естелік үшін Алаш немесе жүздіктің санына (үш жүз) қарай Үш Алаш атанады (Алаштардың тым шебер қосылуы). Бірақ олардың сырттай қайта құрылуына қарамас-тан көршілері мен Абдулланың өзі де әлі де болса оларға кезбе қарақшылар сияқты қарады, Алаш, Алаштың ұлы, тұтастай үш жүз барлығы Абдулла еліндегі аштық пен ауруды пайдаланып, өздерінің тәуелсіздігін жазбаша мойындатқан уақыттан қазақ деген олардың атауы қалған. Осылайша, Алаш [2236] ел болды, Алаша сол елдің ханы болды.

Одан әрі қарай аңызда нақтырақ айтылады: Ақсақ Темір (Темірлан) Тоқтамысқа қарсы бірінші жорығында қазақтардың қонысы Қарақұм арқылы өтіп бара жатып, олардың ұлыстарын тас-талқан етіп, Әмет пен Сәмет<sup>39</sup> деген екі ханын дарға асып, өздеріне нағыз діннің ережелерін уағыздатуға және шамандықты (бақсылықты) жою үшін машайық<sup>40</sup> ұстаздарын жібереді. Даладағы мешіттердің, қабір басындағы және қабір күмбездерінің қирандыларының барлығы солардың қалдығы,

\*23 Алаша хан туралы аңыз кейінірек пайда болса керек, қатты өзгеріске ұшыраған (*Уәлихановтың ескертпесі*).





әрекетінің жемісі болса керек...<sup>\*24</sup>. Темірланға дейін қазақтар арғы аталарының рухы — аруақтарға, күнөдан тазартатын күш ретінде отқа, айға, күнге, жерге және олардың байлығы төрт түлікке: әрқайсысын жеке құдайдай көре отырып, жылқы иесі — Қамбар атаға, сиыр иесі — Зеңгі бабаға, ал басқа мал иелерін қасиетті деп санамаса да, адамға пайда келтіретіндердің бәріне табынған.

[224а] Қырғыз [қазақ] аңыздарында Ұрұс әулетінің қалай пайда болғаны, қазақтарда оның қай ұлын бірінші хан сайлағаны белгісіз. Қазақтардың аңыздарында бұрын Жәнібек деген хан болғаны айтылады, бірақ Жәнібек алғаш өзі хан болды ма, әлде оның аталары хан болды ма деген сұраққа нақты ешнәрсе айтылмайды. [Жалайыридің “Жылнамалар жинағынан”] да біз қанағаттанарлық мәлімет таппаймыз, тек 14<sup>\*25</sup> бетінде, Ұрұс әскерінің оң қанатын 2000 қол қандылар, ал сол қанатын — Алаш мыңы<sup>\*26</sup> құрағаны айтылады. Аңыздар-

<sup>\*24</sup> Қазақ даласында қирандылар: даланың оңтүстік және батыс бөліктерінде өзендер бойында қалалар, мешіттер, қорған, бекіністер ғимараттарының қалдықтары өте көп, алғашқы аңыз желілері ол қалаларды ноғайларға жатқызады; солтүстік өлкелер қорғандарға, адам бейнесіндегі ескерткіштерге, Малороссияда (Украинада) — татардікі, ал Сібірде — чутардікі делінген тас мүсіндерге бай. Шығыста ноғайлардікіне ұқсас құлыптастардан басқа обалы қорғандар, балбалдар мен бірнеше ламалардың хиттері де кездеседі. Олардың бірі Абылай деп аталатыны Өскеменнен 70 шақырым жерде Абылайкетке өзенінің бойында, ол XVII ғасырда тұрғызылып... Абылай деп аталған, ол туралы Паллас егжей-тегжейлі (*P.S. Pallas. Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*) және Левшин де жазған (Описание киргизо-кайсацких степей и орд. Т. I. С. 203) (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*25</sup> Он төртінші бет деп көрсеткен сілтемесі нақты емес. Қараңыз “Сборник летописей” (Жалаири). Библиотека восточных историков. Изд. проф. И.Н. Березина, т. II, ч. I, Казань, 1854, с. 170 (түркі тіліндегі мәтін).

<sup>\*187</sup> Жоғарыда айтылғандай, Алаш қазақ халқының жалпы атауы. Қазақтарда Мың Алаш (Алаш мыңы) деген сияқты теңеу сөз ешқашан қолданылмайды; олар өзінің халқын одақ, яғни Үш Алаш, Алты Алаш, Үш Мың Алаш, Алты Мың Алаш ел болғанын айтады. Қалай болғанда Алаш сөзіне қосылған үш, алты, мың дегендер нақты саны деген ұғымды білдірмейді, ескі шежірелерде Алаш Мыңы дейді де, артынша, халық, ел деп толықтырып отырады. Бірақ мың сөзінің қолданылуы осы кітаптың (Жалайыридің “Жылнамалар жинағының”) басқа бір бетінде (30-б.) Шыңғыс ханның ұрпақтары дүниеде мың сан (منجا منكي), яғни Шыңғыс хан тұқымының мыңы таққа отырды, қоғам, қалың топ деген жинақы ұғымды білдіреді. Егер дүниеде мың сан (منجا منكي) деп, шамасы, бүкіл адамзатты айтса, Алаш Мыңы — мыңдаған Алаштардың одағын, қоғамын білдірсе керек. Қыдырғали Жалайыри өз халқының атын атамайды, қазақтардың сұлтан, хандары жайлы ана халыққа анау хан болды, мына халыққа мынау хан болды деп баяндай келіп, Жалайыр руының Алаш Мыңында сыйлы екенін айтады (*Уәлихановтың ескертпесі*).





дан Жәнібектің ақылды билеуші болғаны белгілі, сондықтан қазақтар Әз<sup>41</sup> теңеуін қосып оны Әз-Жәнібек деп атаған, оның дана әрі сөзге шешен<sup>\*27</sup> уәзірі Жиренше<sup>42</sup> шешен болған. Оның нақыл сөздерін қырғыз [қазақтар] мақал ретінде қолданған, ал Жиреншенің есімі шешен деген жалпы есімге айналды. Ұрус әулетінің сұлтандары қашан пайда болды деген сұраққа, мен жоғарыда айтып кеткендей, аңыздарда үнсіздікпен ешбір жауапсыз қалдырғаны белгілі, олардың ханы Алаштың елі оның ұлдарын Темірлан өлтіргеннен кейін ыдырап кетті, сондай-ақ, олардың даласы барша, ұрыста талқандалғандар және Ордадан қуылған ханзадалар паналайтын жерге айналғаны белгілі.

[2246] Бірақ, Әбілғазы мен [Жалайыри] аңыздарындағы осы белгісіздікке қарамастан орыс жылнамалары осы дәуірді және қазақ аңыздарындағы белгілі алғашқы хан Жәнібектің кезін шамалап түсіндіріп әрі анықтап беретін бірнеше хронологиялық мәліметтерді ұсынады. Моңғолдардың қалыптасқан дәстүрінде өз ішінде міндетті түрде ақ сүйек<sup>\*28</sup> өкілдері бар болғаны сияқты бір кездерде ханын тағайындаған өз алдына ел болған қазақ қауымы хандарсыз немесе сұлтандарсыз болмаған. Алаштың ұлдарынан тараған олардың хандары болғаны-

<sup>\*27</sup> *Шешен* (немесе *Сечен*) — дана, ақылды деген мағынаны береді, қазақтар енді ғана қолданып жүр. Бұл көне моңғол сөзінің мағынасы бізге белгілі шығыс жазбаларында Шыңғыс ханның арғы бабалары Санан Сеченде Пибибагай-Сэцэн деп аталған (*Qeseh der Ost. M.*). Солтүстіктің моңғолдары — халқастар Соцен, Сэцэнь деп те айтады (*Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*28</sup> Қазақтарда Шыңғыстың ұрпақтарын — сұлтандар мен хандарды *ақсүйектер*, ал Мұхаммедтің ұрпақтарын — *қожалар* деп аталады. Ақсүйектерден айыру үшін жай халық өздерін *қара халық* деп атаған. Сұлтандар ешқашанда Алаш қауымының адамы қатарына жатпаған. Сол замандарда болып тұрған халықтық жиындарда “алаш” деп айқайлаған ұранға тек таза *қанды қара* қазақтардың барлығы көтерілген, ал сұлтандар мен олардың [225a] әрдайым қалмақтар мен қазақтардан құралған құлдары бір шеңберге жиылып “арқар” деп ұрандаған. Дегенмен, қазақтардың: “Сұлтансыз ел болмас, уықсыз үй болмас” деген макалы жеке халыққа, елге жеке билеуші қажет деген халықтың пікірін байқатады, бірақ көпшілікке сұлтандардың ешбір әсері болмаған. Қазақтар: *қожалар* — сарттар, ал сұлтандарда мал бағуға, қорқытуға тиісті... және көзделген мақсаттың орындалуы үшін қойылғанын түспалдап түсіндіре отырып, осылай құлға ұқсатып сұлтандар біздің құлымыз — дейді. Шынында халықты рубасылары басқарды, хандар халықтың қалауын орындайтын болған. Қара халық наразы болған жағдайда оларды орнынан алып тастайтын. Соңғы уақыттарда сұлтандар өздерінің сұлтандықтарына халық жасағын бірнеше рет талқандаған, билеушілер құқығының шектеулігін жойған, орадаға мықтап отырып, алғашқы рақымсыз билік еткен, бұрын жалпы халықтың үкімімен шешілетін өліммен жазалау құқығын енгізген Абылай ханға борышкер. (*Уәлихановтың ескертпесі*).





на күмән жоқ, бірақ олар кімдер? Ұрұс әулеті жайлы тарихта белгілісі мынадай: Ұрұс шыққан әулет, Әбілғазының айтуынша, Жошы хан әулетінің кіші ұлдарынан тараған; олардың рубасысы — Тоқай-Темір<sup>\*29</sup>. Бату хан әулетінің билігі үзіліп, Ұрұс хан осы рудан Жошы хан әулетінің өкілі Тоқтамыспен бірге Сарай тағына үміткер екенін жариялайды және 1360<sup>\*30</sup> ж. дейін хан болған Ұрұс хан тағына алғаш рет отырған. Оның билік құрған мезгілі, атының ұқсастығына қарап, Кулпадан кейін хандық құрған хан екен деп қалуға болады, бірақ орыс жылнамаларында, Наурыз деген атпен мәлім, өзінің баласы ... Қыдыр-хан өлтірген; әйтсе де орыс жылнамаларында Ұрұс хан болмаған.

[225a] Жалпы, тарихта осы (Ұрұс) хан туралы шығыс тарихшылары арасындағы пікірлер бір-біріне қарама-қайшы: Григорьев (История монголов. С. 41) — Ұрұс Батудың тікелей ұрпағы және ол баласы Бұғай-Сұлтанның өлімі үшін кек қайтару жолында Темірланмен шайқасқан дейді. Ары қарай Темір-Құтлық Бұғай-Сұлтанның ұлы екені айтылады. Бұл мәліметтер Әбілғазы деректеріне қарама-қайшы келеді; “Татарлар [тарихының шежіресі]” авторының көрсетуінше, Ұрұс Батудың ұрпағы емес, Тоқай-Темірдің ұрпағы, ал Темір-Құтлық Тоқай-Темірдің ұрпағы болғанымен, басқа тармақтардан: Жошы, Тоқай-Темір, Өз-Темірден тараған; оның екі ұлы бар: Қожа және Абай (Абой). Ұрұс Қожаның немересі, ал Темір-Құтлық Әли-Темірбектің ұлы, Абайдың шөбересі (Әбілғазы. 111-б.<sup>\*31</sup>). Әбілғазының айтуынша<sup>\*32</sup>: Ақмаңғыт [225b] руында Құтлық-Қаба деген болған, оның бір ұлы және Әмір Темір ұлдарының бірі алған бір қызы болған. Темір-Құтлық солардан дүниеге келген. Бұл мәлімет оның пікіріне қарама-қайшы, көшіріп жазушы Құтлық-Темір есімінің орнына Әмір Темірдің [امیر تیمور] есімін

<sup>\*29</sup> *Abulghasi Bahadür chani*. Көрсетілген еңбек. 178–179-бб. Хандық құрғандар — Шыңғыс хан, оның ұлы Жошы, оның ұлы Тоқай-Темір, оның ұлы Өз-Темір, оның ұлы Қожа, оның ұлы Бадақұл оғлан, оның ұлы Ұрұс хан, оның ұлы Құйыршақ хан, оның ұлы Барақ хан, оның ұлы Әбусейіт, ол Жәнібек хан атанған, оның мынадай тәртіппен 9 ұлы бар: Иренші, Махмұд, Мұхаммед-Шайбани ханмен шайқасқан және оның өліміне себепкер болған Қасым. Одан кейін Әдік, Жаныш, Қанбар, Таныш, Ұсақ, Жауық. Мұхаммед-Шайбани ханды Қасым хан емес, 1510 ж. Исмаил шах өлтірген, демек, бұл жерде қате кеткен, осы ұрыста өзбектердің Шайбани ханы емес Қасым ханның өзі шейіт болған болуы керек. Осы сияқты Жалек [جلالک] деп қате аударылған... (Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*30</sup> Карамзин Н.М. История государства Российского.... Гл. I, прим. 87; *Дербело*. Bibliothèque orientale.

<sup>\*31</sup> *Abulghasi Bahadür chani*. Көрсетілген еңбек (түркі тіліндегі мәтін).

<sup>\*32</sup> Сонда, 91-б.





қателесіп жазған болса керек. Әбілғазы мен [Жалайыридін] айтуынша, оның (Құтлық-Темірдің) әкесі Әли-Темірбек оғлан [على تیمور بيك اوغلان], соңғысы оны жай ғана Темірбек деп атаған.

Қалай болғанда да, қырғыз [қазақтардың] билеушісі Ұрұс хандық құрған және Тоқтамыстың ордадан қуылып, Темірге қашып барып, Мамай келіп Ұрұсты құлатқанша сонда тұрып, оның көмегімен хан болғанға дейінгі уақытта Алтын Орданың ханы болған; Ұрұс Тоқтамыспен соғыста жеңілген, Григорьев мырзаның сендіре айтуынша (“История монголов” мақаласын қараңыз), оның балалары Темірланның қудалауынан бас сауғалап, жан-жаққа қашуға тиіс еді, оның (Ұрұстың) ұлы Құйыршақ ордада хан болған. Карамзин, тарихшы Шараф ад-дин Әли-Иазиддің аударылған еңбектеріне сүйене отырып: 1395 ж. Темірлан Тоқтамысқа қарсы екінші жорығында Ұрұстың ұлы Құйыршақ оғланды орданың ханы етті, дейді. Оның ұлы Барақ, Әбілғазының айтуынша, Алтын Орданың ханы болған. 1422 ж. (примечание 24-е к 5-му тому II главы Истории Карамзина) Одоевқа Барақ хан Құйдадат (Құдайдат) немесе Chundandaht деген белгісіз бір ханмен келгені (История России Соловьева. примечание 27-е, т. IV) орыс жылнамаларынан белгілі. Шильдбергер саяхаты кезіндегі жазбаларында: Кебек (Thebas) Керей-Бердіні қуып жібергеннен кейін Едіге Machmondóm деген біреудің қуып шыққан Зегре хандығын басып алды, бірақ көп ұзамай Waroch\*<sup>33</sup> хан оны (Machmond) ордадан қуды, артынша оның өзі де қуылды, Зегрені алуға келіп Махмұтты өлтірді. [Шильдбергер]: Барақты Қыржақтың ұлы (қате жазылған Құйыршақ екеніне күмән жоқ) және орданың 36-шы ханы дейді. Керей-Бердіден кейін ордада хандарының тәртібі былай: 28-інші Кәрім-Берді, 29-ыншы Кебек (Тоқтамыстың баласы), 30-ыншы Шегіре, 31-інші Жабар-Керей-Берді (Тоқтамыстың баласы), 32-інші. Сейд-Ахмет, 33-інші Илагидің ұлы Дәруіш, 34-інші Мұхаммед, 35-інші Тас-Темірдің ұлы Дәулет-Берді, 36-ыншы Қыржақтың ұлы Барақ, 37-інші [225a] Ғийас ад-дин Шәдібек, 38-інші Темір ханның ұлы Мұхаммед. Осы тарихта біздің Барақ деп танып отырған Барақты (Waroch) Әбілғазының айтуынша, Тоқай-Темір әулетінен тараған Ичкили Хасан оғлан... ханның ұлы Махмұт қуып шыққан.

[226a] Әйтсе де қазақтардың шығу тегі туралы аңыздарды түсіндіріп беруге мүмкіндігіміз жоқ; тегі моңғол-түркілерден шыққан тарихшы Әбілғазы өзінің “Түркі шежіресінде”<sup>\*34</sup> ең

\*<sup>33</sup> Яғни, Барақ Құйыршақтың ұлы.

\*<sup>34</sup> Әбілғазы Баһадүр ханның шығармасы (татар кітабы) қолжазбасының француз тіліне аударылған татарлардың шежірелік тарихы, оның француз тілінен орысшаға аудармасын Ғылым академиясында Третьяковский жасаған. Спб., 1770. II т., 100-б. Бұл мәлімет Әбілғазының орыс тіліндегі еңбегінің Румянцев басылымында жоқ. Жалпы, осы аудармада көп... (Уалихановтың ескертпесі).





жақын көрші ретінде қырғыз [қазақтарға] аса көп көңіл бөлмеген, оның (Әбілғазының) қазақылық құрған күндерінде Түркістандағы сарайында паналатқан қырғыз [қазақ] ханы Есімге қонақжайлылығы үшін ризалығын білдіруге қолайлы жағдайы болғаны туралы айтқанда, осыған орай, менің отаным жайлы жазған қадірлі Левшин мырзаның ызасын келтіргені әділетті. Ол Шыңғыстан Жөнібекке дейінгі сұлтандарының атүсті түзілген шежіресін емес, қырғыз [қазақтар] жайлы егжей-тегжейлі толық жазуы тиіс еді.

Рашид ад-дин<sup>43</sup>, Жувейни<sup>44</sup> және басқа шығыс жазушыларының еңбектерінде мазмұны мен уақытына қарай, Шағатай әулетінің хандарының тарихы мен ильхандар<sup>45</sup> жайлы мәліметтер айтылады, ал қырғыз [қазақтар] жайлы ештеңе жоқ. Біз “Шайбани-намеден”: “Мұхаммед-Шайбани хан 1510 ж. Мервке жорығының алдында қазақтарды Ұлытау тауына қуып тыққан<sup>\*35</sup>. Бұрындықпен бірге барлығы Ташкенттен ары кетті, дейді<sup>\*36</sup>” — деген сияқты маңызы шамалы кейбір үзінді мәліметтерден басқа ештеңе таппадық.

Қырғыздардың [қазақтар] өткені туралы ең құнды, алғашқы жазба ескерткіш Березин бастырып шығарған “Жылнамалар жинағы” (Қазан, 1854.)<sup>\*37</sup> қазақтар туралы мәлімет беруде бірінші орында тұрғанына күмән жоқ. Мұнда нақты тарихи деректер жоқ болғанымен, қазақ сұлтандары мен хандарының толық шежіресі қазіргі деректерден қазақтардың тарихи аңыздарының ең болмаса біреуін және кітаптың өзіндегі мәліметтердің, елшілік қағаздары мен ноғайлармен қарым-қатынас актілерінде берілген орыс деректерінің растығын тексеруге мүмкіндік береді.

“Жылнамалар жинағы” جامع التواريخ Қасым қаласын Ораз-Мұхаммед<sup>46</sup> билеп тұрғанда, хижраның 1000 жылы шамасында, Борис Годуновтың патшалығы соңында жазылған. Жылнама авторының аты-жөні белгісіз Қасым қаласын билеуші Ораз-Мұхаммедпен бірге болған... Бұл жылнама таза араб<sup>\*38</sup> тілінде және далалық мақал-мәтелдерге ұқсас сөз тіркестеріне тұнып тұрған өзбектердікі<sup>\*39</sup> делінген... аударма сөзбен жазылған.

[2266] Елден алыстатылған Ораз-Мұхаммедтің қайғысын бөліскен автор, ханның хатшысы сайланған. Автор бұл жылна-

<sup>\*35</sup> “Шайбани-наме”. Шығыс тарихшыларының кітапханасы. Проф. И.Н. Березин басып шығарған. СПб., 1849. I т., 164-б.

<sup>\*36</sup> Сонда, 100-б., “Бұрындық қазақтың ханы еді” (Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*37</sup> Жылнамалар жинағы (Жалайыри). Шығыс тарихшыларының кітапханасы. Проф. И.Н. Березин басып шығарған. Казань, 1854. II т., I бөлім.

<sup>\*38</sup> Қате кеткен, түркі деп оқу керек.

<sup>\*39</sup> XV–XVI ғғ. қазақтарды өзбек деп те атаған.



маны Борис Годунов патшаның қонақжайлылығы мен қамқорлығы құрметіне арнап жаздым дейді... Кейіннен Қасым қаласының билеушісі болған Ораз-Мұхаммед сұлтан Ондан<sup>\*40</sup> сұлтанның баласы, қазақ пен қалмақтардың ханы Тәукенің<sup>47</sup> жиені екені белгілі. 1587 жылы осы сұлтанды (Ораз-Мұхаммедті) және сібірлік ханзада Сейтекпен бірге Данил Чулков деген әскер басы тұтқындайды<sup>\*41</sup>. “Сібір жылнамаларында” ол (Ораз-Мұхаммед) Қырғыз [Қазақ] Ордасының ханзадасы, сұлтаны делінеді. Сол жылы ол Москваға аттандырылып, Борис патша оларды жылы мейіріммен қабылдап, бірнеше жылдан кейін Ораз-Мұхаммедті Қасым қаласының ханы етіп тағайындайды. Жылнама авторының сөзіне қарағанда, (тарақ таңбалы)<sup>\*42</sup> Жалайыр [تراق تىغالى جلاير] руынан шыққан ол Ораз-Мұхаммедтің жерлесі және еріксіздігіне ортақ серігі. Борис Федоровичтің ханзадаға және оған деген кішіпейіл ілтипаты мен мейімі арқасында осы кітап дүниеге келді дейді автор. Автордың өзі туралы осы сөздеріне жүгінсек, оның Ораз-Мұхаммед сұлтанның жерлесі, шыққан тегі басты тарақ таңбалы жалайыр руынан екенін анықталады. Жалайырлар қырғыздардың [қазақтардың] аға руларына жатады және Ұлы жүз құрамына кіреді.

\* \* \*

Өзбектер одағында маңғыттар (қарақалпақтар) және қазақтар болған. Өзбек ұрпақтарынан таралған халықтардың айырмашылық белгісі өздеріңіз әртүрлі моңғол-түркі халықтарының атауларынан көргендей, рулық бөлінулерінен байқалады.

Қыпшақтар өзбек, қырғыз [қазақ], ноғай, найман, керей т.б. рулардың құрамында бар. Өзбектердің аңызында, олардың алғашқы одағының атауы, яғни 96 тайпадан құрылғаны айтылады. Үкі, оңқожа, жалайыр т.б. — үш буын ұрпақ мың, жүз және қырық буын ұрпақ ортақ атаумен түркі (бұл ертедегі түркілердің ұрпағы) деп аталады. Шынында, қазақтардың жеке одағы ноғайлар мен өзбектердің ұрпақтарынан екінші орында пайда болған; осы тарихи оқиғаның өткен уақыты белгісіз, бірақ [1392 ж.] Токтамысқа қарсы жорығы кезінде қырғыздардың [қазақтардың] алғашқы ханы Алаштың балаларын өлтірген Темірланға дейін аз уақыт бұрын болған.

<sup>\*40</sup> Оннан деп те жазылады.

<sup>\*41</sup> Осы тұтқындаудың тарихы, жылнаманың айтуынша, өте төтенше жайт... Қараңыз: Описание киргиз-кайсацских орд и степей. С. 50; (П.И.) Небольсин, Покорение Сибири. (СПб., 1849); П.М. Строев, Есиповская летопись. По немнозех де днех князь Сейдяк из де града Сибири, с ним же царевич казачьей орды салтан (Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*42</sup> Таңба — қырғыздардың [қазақ] әрбір руларының өз таңбасы мен ұраны бар. Барлық қазақтардың ортақ ұраны — Алаш (Уәлихановтың ескертпесі).





Қырғыздардың [қазақтардың] аңызында Алаша ханның ұрпақтары өлтірілгеннен кейін, қазақтар өздерінің ханын Жәнібек (Барақтың ұлы) деп санайды. Қалай болғанда да, аңыздарда Жошы хан әулетінен шыққан қазақтың бірінші ханы Жәнібек болған деп айтылған. Әбілғазы Жошының балаларын қазақ хандары деп атайды. Жәнібек билік құрғанда туыс екі орда, қазақтар мен ноғайлар, бірге көшіп-қонған, осы заман қазақ жырларында «алтын ғасыр» деп аталады. Далалықтардың осы күнге дейін қолданып жүрген дана Жиренше шешеннің, Әз Жәнібектің және ноғай философы Асан Қайғының<sup>48</sup> ұлағатты нақыл сөздері, аңыздарының басым бөлігі осы кезеңге жатады. Аңыздарда сол заманда оңтүстіктен солтүстікке босып (بوسو) көшу туралы айтылады. Босып көшудің бірінші себебі — өзбек ханының бүкіл ордасымен қоныс аударуынан; екіншісі — жетелердің күш алып, шекараларын Іле мен Балқашқа дейін кеңейтуінен басталса керек.

XVIII жүзжылдық<sup>49</sup>, қиын-қыстау жағдай мен ішкі соғыстардың заманы болды. Осы кезеңде пайда болған аңыз-жырлардың мазмұны мұң мен зарға толы болуымен ерекшеленеді. Шет жерлік жаулар оларды атамекенінен ығыстырып, қазақ пен ноғайдың туыс одақтарын айырып, зар жылатты. Қалмақ Хо-Урлук<sup>50</sup> қысым көрсеткен ноғайлар Жайық пен Еділдің арғы бетіне өткенін, ал қазақтар оңтүстікке, 1636 жылы қазақ хандары Есім мен Тұрсын<sup>43</sup> — бірі Түркістанда, екіншісі Ташкентте мекендегенін көреміз. Қазақ пен ноғайлардың әйгілі — жылап екіге айрылып жоқтауын осы күнге дейін дала күйшілері қобызда күй ғып ойнатқанда қарт ақсақалдар көздерінен жас төгеді. “Он мың ноғайлы болғанда, Ормамбет би өлгенде, Ордың қара орманы өрт күшты” — деп жырлайды дала жыршысы Боян.

“Ала тайдай бүлдірген” деген мәтел қалмақ аңыздарымен түсіндіріледі. Мен Құлжада ойраттың өткен тарихын жақсы білетін бір қарт адаммен (туульчи) сөйлестім. Ол маған Хо-Урлуктың ноғай мен қазақты жеңгені жайлы көптеген жырларды жырлап берді. Сол замандағы қырғыз [қазақ] жыр-дастандары қаншалықты қайғы-мұңды болса, қалмақ дастандары соншалықты көтеріңкі күйде айтылады. Осы жырдан мен жоғарыда айтылған мәтел мағынасының кілтін тапқандай болдым. Ноғайлар қалмақтардың шабуылын әрбір күн үрейлері ұша күтсе, қалмақтар ноғайлардың күшінен қорқып оларға шабуылдай алмайды. Бір күні түнде, ноғай ұлысында ала тай желісінен босанып кетіп, бүкіл жылқыны дүрліктіреді. ...Қорыққан ноғайлар туған жерін, малын тастай қашады, осыдан кейін қалмақ тайшысы Сары Манджу Ор тоғайына шапқыншылық жасап, осыдан бастап бұл жер біздікі деп жар салады.

<sup>43</sup> Көшіріп жазушы *Туруп* деп қате жазған.



[ҚЫРҒЫЗДАР ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ  
МАТЕРИАЛДАР]

[8a] а) 1746 жылы жазда Өскеменге өздерін қырғыз-қалмықтармыз деген әйел-балаларымен 12 адам келді. Олар осы уақытқа дейін датха Танбын батырдың қол астына қараған қырғыз-қалмық жерінде, Красноярға жақын маңда өмір сүргендерін айтты; оларды, яғни қазіргі уақытта Ургада өмір сүріп жатқан “қара зайсандар” – Салдық, Зухар, Бикбелмен және бұрынғы хан датха Танбын батырдың ұлы Чайлышпен барлығын 300 адамды осыдан қырық жыл бұрын Галдан-Цереннің әкесі қоңтайшы жаулап алған еді. Ал олардың Ургадан қашуына алмандардың\*<sup>1</sup> талап-тонауы және Сеятен\*<sup>2</sup> мен Хотовқа әскерін бастатқызып Галдан-Цереннің Әбдікерімге<sup>1</sup> қарсы жүргізген соғысы; осы соғыс, т.б. себеп болды. (Жоғары Ертіс бекіністері әскерлерінің командирі полковник Зориннің<sup>2</sup> 1746 ж. 28-маусымдағы генерал-майор Киндерманға жазған рапорты). Сірә, “қырғыз-қалмықтардың кім екені, [8б] қырғыз-қалмықтар деген атаудың еш жерде кездеспеуі, сондай-ақ Астрахан маңындағы *еділдік ақ қалмақтардан* басқаларды кездестірмегеніне күдіктенген”, генерал Киндерман<sup>3</sup> Неплюев<sup>4</sup> арқылы анықтағаннан кейін 20 тамызда Зоринге бұл келімсектерді мұқият сұраққа алуды бұйырды. Сонымен қатар, бұл келімсектер жоңғарлық қоңтайшы Аюке ханның қызын күйеуге алғанда оған берген еділдік ақ қалмақтар болуы мүмкін деген болжам айтты. Зорин Өскемен бекінісінің коменданты секунд-майор Беклемишевке келімсектерден олар кімдер, қайдан келді, ханның қызы үшін жасауға берілген еділдік қалмақтар емес пе, т.т. барлық жағдайды сұрауды тапсырды. Бұл жолы жауапты қырғыз-қалмықтардан бірінші жауап алған кезде ауру болған олардың ақсақалы Хотон берді.

Оның айтқан аңыз-өңгімесінің қызықтылығы соншалық, біз оны сол түпнұсқасында бердік.

“Ол (Хотон) басқа қырғыз-қалмықтармен бірге осы Сібір

\*<sup>1</sup> Дұрысы *албан*.

\*<sup>2</sup> Дұрысы *Сеятен*.





өлкесінде Томск пен Енисей қалаларының арасындағы Краснояр қаласына қарсы далада Ақ Юс деп аталатын өзен бойында датха Танбын батыр ханның иелігіндегі жерде өмір сүрген; аталған Краснояр қаласынан олардың тұрған жеріне дейін ара қашықтық жай жүргенде үш күн болады, басқа да қалмықтармен қатар жоғары мәртебелінің қазынасына ясаққа аң [9а] төлеген екен, олар қазіргі уақытта олардың туыстары мен басқа да қырғыз-қалмықтар жоғары мәртебеліге берілген сол ясақтың құрамына кіргенін есітіпті. Осыдан елу немесе одан да көп жыл бұрын, ақиқатында қашан болғаны естерінде жоқ, оларға қонтайшы жерінен зайсандар: Духар, Сандық, Чинбилдың қол астына қараған — 3500 адам келген; олардың барлығы — еркегі, әйелі үш мың түтін\*<sup>3</sup> елден оқшау қоныс тепті, күтпеген жерде сол зайсандар әскерімен оларды басып алып, ұрыссыз, күшпен жоңғар жеріне алып кеткен. Осылай олар жоңғар жерінде Үлкен Ургада өмір сүріп, Галдан-Церенге [алман] төлеген. Ал, Еділ бойындағы Астраханды және Красноярды олар білмейтін, тіпті онда болмаған, алғаш рет Астраханға жақын Краснояр туралы Хотонның ұлдары тілмаштың түсіндіруінсіз жария етті, сол уақытта ол қатты науқас еді. Қонтайшы оларды өз иелігіне алмай тұрып еділдік ханның қызына үйленген екен” (Зориннің 1746 жылғы 5 қазандағы рапорты).

1747 жылы жазда Шарыш\*<sup>4</sup> өзені бойынан өздерін қырғыз-қалмықтармыз деген екі адам — Тургей мен Цай Хотоновтар ұсталды. Бұлар [9б] 1746 жылы Өскеменге келген сол келімсектер еді және олардың әкелері Хотон (Котон) жоғарыдағыдай жауап берген: олардың Шарышқа қалай келгендері жөнінде берген жаңа жауаптары қырғыз-қалмықтар туралы жаңа мәліметтер беретіндіктен, біз оны толығымен бердік.

“Қырғыз-қалмықтардың мекені қазір жоңғарлық қожайынның иелігінде, бұрынғы өткен жылдарда олардың ата-бабалары Кузнецк пен Краснояр қалалары арасындағы Сағай даласында көшіп-қонған, сол кезде жоғары мәртебеліге ясақ төлеген, ал жоңғарлық қожайынына төлеген, төлемегендерін білмейді. Ал қазір аталмыш Сағай болысында олардың туған екі ағасы: Харта, Идан және оның туған бауыры Емчен Мерген көшіп-қонып жүр, солардың қол астына қарайды және жоғары мәртебеліге ясақ төлейді; ал оның әкесі (жоңғар жерінен қай заманда кеткенін білмейді) сол иеліктегі Іле өзенінің төменгі сағасында Шоробе деп аталатын шатқалдағы (оның туған жері) жоңғар-қалмақ Бутуй ноянға малайлықта өмір сүрді. 1746 ж. Бутуй нояннан көп қорлық көрген оның әкесі Хотон (осы жаққа келе жатқан жолда Алей станицасында қайтыс

\*<sup>3</sup> Міндетті түрде ясақ төлейтін отбастары.

\*<sup>4</sup> Дұрысы: Шарын



болған) олармен, яғни Тургей және Цаймен бірге қыс кезінде ол жақтан Ресей жеріне кетті, бұрынғыша императорлық мәртебелінің бодандығына қабылданды” — жоңғар ұлысының шекарасына жақын жерде көктемді өткізді.

6) [12a] Тауда тұрып жатты, жаз кезінде Өскемен бекінісіне, секунд-майор Беклемишевке келген кезде ұсталып, сегіз ай күзетке алынды, содан кейін босатылып далаға жіберілді, бостандық алған олар, үшеуі Ульба өзенінің бойында тауда екі ай өмір сүрді, Өскемен бекінісіне келіп осы бекініске жақын жерде көшіп-қонуларын өтініп сұрады, бірақ оларға кері далаға барындар деп айтылды, осыдан кейін екі ай Ульба өзенінің бойында тұрып, басқа бөтен дінділермен көшпек болып Кузнецк пен Красноярға қарай өту үшін далаға кетті, Колыван зауыты мен Бикатун бекінісі арасында Шарыш өзенінің бойында келе жатқанда әкелері ауырып, осында бір аптадай тұрды, орыстар келіп оларды ұстап алды”. (Полковник Павлуцкийдің 1747 жылғы 19-маусымдағы рапорты)<sup>5</sup>.

Біз осы қырғыз-қалмықтарға қатысты Павлуцкийдің қандай әкім бергенін білмейміз, бірақ оларды бұдан былай орыс бекіністеріне жақын сенделіп жүрместей етіп көндіріп, далаға қуып жіберді деп ойлауымыз керек. Қоңтайшының қол астына қараған барлық қашқындардың тағдыры осылай болды.

Келесі 1747 жылдың көктемінде біз тағы қырғыз-қалмақтарды кездестірдік, бұлар сол қырғыз-қалмақтар болуы мүмкін, өйткені араларында Тургей Хотоновтың есімі аталды. Кузнецк дуанбасы кеңсесі орыс деревняларынан төрт атты ұрлап, біреуін сойып жеп, үшеуін сатқан, Жоғары Ертіс бекіністерінде бірнеше мәрте болған себепті Сағай болысында ұсталған [126] қырғыз-қалмықтарды: Баят (басқа жерлерде Баян деп кездеседі) Атасов, Тургей Хотонов, Чой Баяновтарды Бикатун бекінісіне жіберді. Павлуцкий [мырза] оларды, 1747 жылы келгендерді Дебачи ноянға жіберу үшін



Тас мешіт (Семей).  
Қалам.  
Ш.Ш. Уәлихановтың  
суреті. 1856.





жоңғарлық елші – Йусуф қожа келгенге дейін Семейге аттандырып, күзетке алуды бұйырды. (Павлуцкийдің 1748 жылғы 30 наурыздағы хабарламасы).

Осы жылы аталмыш қырғыз-қалмықтар Дебачи ноянға жіберілді (Павлуцкийдің 1748 жылғы 6 мамырдағы майор Окуньковқа берген бұйрығы).

Ресейдің қамқорлығына сүйенген бұл бейбақ қырғыздардың тағдыры адам қызығарлықтай болмады. 1746 жылы олар әйел, балаларымен 12 адам келген еді. 1747 ж. тұрақсыз далада жүрген олардың үшеуін тауып алдық. 1748 ж. олар аштықтан жылқы ұрлауға мәжбүр болды.

[53a] б) Полковник Павлуцкийдің 1748 ж. 2 маусымда жазған рапорты [қырғыздар туралы жаңа мәліметтер береді].

Тәржімашы Деятяровский поручик Левашевпен бірге Жоңғарияда болғанда, Ямышевтегі көпестермен әңгімеден естігендері: “жоңғар иелігі жерінде басқаша аталатын халықтардың бары: олардың бірі – бурут (бұратана) деп жүрген қырғыздар; олар Ургадан батысқа қарай шамамен, айлық жол болатындай қашықтықтағы Өндіжан қаласын мекендейді, бұрынғы өткен жылдарда оның кейбір жерлері, қазіргі қожайынның жұрты жоңғарлық қожайынның, яғни бұрынғы қоңтайшының иелігіне алынған, осыған дейінгі уақыттарда олар оқшау қоныстанған иеліктің қоластына қараған және жоңғарлықтардан айырмашылығы бар, ал бұхаралықтармен тең мұсылмандық заңдары<sup>\*5</sup> болған; сондай-ақ Галдан-Церен тірі кезінде бұл қалада әмірлік жүргізу қырғыз-қалмық Шерікшіге<sup>\*6</sup> тапсырылған; ал енді басқалары – урянхайлықтар деп жүрген қарақолқандықтар<sup>6”</sup>.

<sup>\*5</sup> Яғни діндеріндегі айырмашылық.

<sup>\*6</sup> Яғни қырғыз тайпасынан (руынан) тараған шерікші.



ҚҰЛЖАҒА АРНАЙЫ АДАМ ЖІБЕРУ ТУРАЛЫ

1. Батыс Сібір генерал-губернаторына Сыртқы істер министрлігі  
басқарушысының 1856 ж. 23 мамырда жазған № 1248  
қатынас-хаты

Шәуешекте бүлікші қытайдың қара халқы біздің факторияларды өртеп, көпестеріміздің ондағы тауарларын да, қазынаның меншігін де тонағанына байланысты Қытай Сыртқы байланыстар трибуналына осы қылмысқа кінәлілерді жазалау және бізге келтірілген шығындарды өтеуі туралы аса жоғары өтініш білдіре жазылған. Осы істі бейбіт түрде аяқтау үшін біз қытай үкіметіне Құлжада өзара түсіністікті талап ететін мәселелерді талқылайтын екі жақтан сенімді өкілдерді тағайындауды ұсындық.

Бірақ қытай үкіметі осы іске қатысты бізден алынған екі хаттағы әділетті талабымызға жалтара жауап берді. Біздің хатымызды Пекинде алмай тұрып-ақ ол жақтан жіберілген хатта бізге қылмыскерлерді іздеуде тиісті шаралар қолданылатыны және консул мен саудагерлеріміздің қорықпауын, бұрынғыша Шәуешекте өз саудаларын жүргізе беруін хабарлады, біздің хатымызға жауап ретінде жазылған екінші хатта Сыртқы байланыстар трибуналы бұл жасалған жауыздық істі жан-жақты зерттеп, заң бойынша әділетті шешілуін Іле бас қолбасшысына және Тарбағатай аймағы басшысына тапсырғаны анықталды. Қытай трибуналы хатының көшірмесі қоса берілген.

Осы екі арада жоғары мәртебелі осы жылдың 27 наурызында Сыртқы істер министрлігіне жазған № 343 қатынас-хатында Іле бас басқармасынан Батыс Сібір Бас басқармасына келіп түскен хатты бірге жолдады. Хатта Шәуешектегі болған оқиғаға қытай алтын өндірушілерін алтын араласқан топырақты өңдеп жатқан жерлерінен (бұл жерлер біздің иеліктің қол астына қарағанымен) қуып жібергені себеп болғанын сездіре жазған және істі әділетті шешуде, қылмыскерлерді әшкерелеуде біздің шенеуніктің қатысуымен оларды сұраққа алу керектігін қоса айта отырып, қытай басшысы Құлжадағы істің себеп-салдарын талқылап болғаннан кейін Шәуешекке жіберу үшін Құлжаға шенеунік шақырды. Өйткені, аталған хатта «орыстар тарапынан тергеп және қанағаттанарлық жауап алғаннан кейін біздің шығынымыздың көлемі жайлы мәліметті ғана емес, сондай-ақ алтын іздеушілердің шығарылған шешімге шын жүректен көнетінін, жуық арада сұраққа алғанда шын мәнінде олардың кінәсы анықталады» деп айтылған.

Бұл істің мән-жайы осылай болғандықтан және істің шешілуінде





біздің талабымызды қанағаттандырыллықтай қытайлықтардың әрекет жасауы үшін және біздің тараптан басқа шараларды қолданбастан етіп қытай трибуналымен алдағы уақытта хат алысуды құрметтей отырып, Сыртқы істер министрлігінің ұлы мәртебеліге өз құзіретіне қарай шешу үшін ұсынған ой-пікірлерінің нәтижесінде император мырза бұйрық берді:

1. Батыс Сібір бас басшысынан Құлжа басшылығына жазылған хатпен, сонымен қатар алдағы уақытта өтетін келіссөздерде оның қалай әрекет жасауы керектігі жөніндегі нұсқаулықтармен қамтамасыз етіп Құлжаға арнайы адам жіберу.

2. Бұл хаттар қалыптасқан үлгіде, яғни Батыс Сібір Бас басқармасының атынан Іле Бас басқармасына жазылады, біздің заңды талаптарымызды қанағаттандырудан алдағы уақытта жалғаратын болса жайсыз жағдайлар туындауы мүмкін екеніне қытай басшыларының назарын аударту керек; нұсқаулықта жіберілетін адамның міндеттері көрсетілуі тиіс:

а) әрекет жасағанда және адамдармен байланысқа түскенде жергілікті барлық жағдаймен егжей-тегжейлі жақсы таныс Құлжадағы біздің консулмен кеңесу;

б) келтірген шығындары үшін көп мөлшерде ақшалай төлеулеріне аса талап қоймай, яғни бұл іске қатысты өте қатты талап қоя бермей, шын мәнінде шыққан шығынмен, әсіресе біздің көпестердің шығынымен шектелу, өйткені біздің басты мақсатымыз беделімізді сақтай отырып қытайлықтармен бұл істі бейбіт түрде шешіп, Шәуешекте тоқтап қалған сауда байланыстарын тез арада қалпына келтіру;

в) жалпы барлық мәселелер жөнінде біржолата Құлжада келісіп алуға тырысу; Шәуешекке бару туралы қытайлықтардың ұсынысы, яғни сол болған істі анықтау үшін біздің шенеуніктің Құлжадан Шәуешекке баруына жол бермеу (бұл туралы Құлжа аймағы бастығына жазылған хатта ескертіп көрсету артық болмайды), мұндай ұсынысты қабылдау істің шешілуіне кедергі келтіріп, шатастыра түседі, әрі оның үстіне біздің беделімізге сай емес;

г) біздің сол жерлердегі Қытаймен шекарамыз жөнінде қытайлықтар келіссөз жүргізуін талап еткен жағдайда біз жіберген шенеунік оған тек Шәуешек ісі бойынша мәселені анықтауға және оны қытай басшыларымен аяқтауға келгенін, басқа мәселеге байланысты келіссөздер жүргізе алмаймын деп жауап беруі тиіс.

3. Оның сөздеріне зор салмақ пен мән беру үшін 1851 жылы жасалғандай, ол кішігірім отрядтың алып жүруімен аттандырылсын, бірақ Құлжадағы келіссөз қалай өткен күнде де отряд Үйгентастан, яғни қытай бекеті сызығынан ары аспасын. Мұндай отрядтың қытай шекарасына (алайда, қытайлықтарға қарсы ешбір қастық ойламаған түрмен) жақын тұруы, әсіресе егер осы отрядпен бірге бір мезгілде басқа кішігірім отрядты Шәуешек бағытына қарай орналасқан біздің шеткі бекетке, яғни Үржар шатқалына немесе әйтеуір бір жақын жерге қытай бекеттері сызығынан ары аспасын деген бұйрықпен жіберсе қытай үкіметіне жақсы әсер етуі мүмкін.



4. Біздің шенеунік Құлжаға жіберілгеніне қарамастан оның жіберілген уақытымен бір мезгілде Басқарушы Сенаттың атынан Қытай Сыртқы байланыстар Трибуналына қытай үкіметінің назарын осы іске аударта отырып жазылған хатта біздің қабылдаған шарамыз туралы, яғни істі бейбіт түрде аяқтау үшін Құлжаға сенімді адам жіберілгені туралы хабарланды.

Содан кейін жоғары мәртебелі император қытай басшыларымен Құлжада өтетін келіссөз бойынша (оны тиісті нұсқаулықтармен қамтамасыз ету), сондай-ақ, жоғары мәртебелінің берген өміріне сай басқа да мәселелерге қатысты осы тапсырма Үлкен орда қазақтарының жанындағы приставқа подполковник Перемышльскийге жүктеуді бұйырды.

Бұл міндеттермен қатар мыналарды қосамын:

1) Қытай Сыртқы байланыстар трибуналына хат дайындауда Сыртқы істер министрлігі өзінің тарапынан оны (хатты) Пекинге жіберу туралы бұйрық беруге міндетті; осы хаттың көшірмесін ілешала артынша жоғары мәртебеліге назарда ұстауы үшін жеткізу.

2) Шәуешектегі факторияларды өртеген кездегі біздің көпестердің шығынын өтеу туралы талаптарына орай, мейірімді тақсыр, сізге мен ерекше етініш білдіремін; қазір осы мәселеге қатысты қаржы министрлігінің жауабы мен көпестердің арыздарын қараған комиссия қорытындысын ала отырып, және...

3) подполковник Перемышльский Москвада (демалыста) болған кезінде оған жүктелетін істің мән-жайымен жақын таныстыру және біраз түсініктер мен т.б. беру үшін министрлік бұл офицерді Петербургке шақырту артық болмайды деп шешті. Омбыға аттанып кеткен Перемышльскийдің өзі барлық жағдайды жоғары мәртебеліге баяндайды және сізден жоғарыда аталған нұсқаулықпен бірге ақырғы бұйрықтарды алады.

Қорыта келгенде, мархабатты тақсыр, Сізге басымды ие отырып, нұсқау беруіңізді күтемін, подполковник Перемышльскийге арналған нұсқаулықтардың, сондай-ақ Құлжа басшылығына хаттың көшірмесін жеткізгендіктеріңіз жөнінде мені хабардар етіңіздер.

### 2. Дербес Батыс Сібір корпусы командирінің әскери министрге 1856 ж. 23 маусымда жазған № 634 рапорты, Омбы.

Сыртқы істер министрлігі басқармасының 23 мамырдағы № 1248 қатынас-хатында маған хабарлағандай, жоғары мәртебелінің бұйрығымен Үлкен орда қырғыздарының [қазақтарының] жанындағы пристав подполковник Перемышльскийге өткен жылғы Шәуешектегі факториялардың өртелуі жөнінде Іле цзян-цзюнімен келіссөз жүргізу үшін Құлжаға баруын тапсыра отырып, Қапалда подполковник Перемышльскийді қытай шекарасына дейін алып жүруге арнап әрі келіссөз жүргізілген барлық уақытта Құлжа қаласына апаратын Үйгентас таулы өткеліне жақын жерде тұрақтап тұратын ерекше отрядты құру туралы берген тапсырмасын бірге орындадым.

Бұл отрядтың құрамы алдыңғы шепке жіберілетін Қапал отряды-





ның бұрынғы қарауылындағы 8-інші және 9-ыншы полктардың 75 казактарынан, Лепсі бекеті қарауылындағы 8-інші полктың 50 казактарынан, екі обер-офицер басқарған 120 қатардағы солдаттардан құралған 9-ыншы батальонның кіші ротасының бір взводынан және Қапалда орналасқан № 21 атты-артиллерия батареясының бір взводынан жасақталды.

Бұдан басқа Үржар отрядын күшейтіп, оны Шәуешектен 25 шақырымдағы Қатынсу өзеніне жақын орналастыруды тиімді деп санадым және осы өзенге жақын қытай күзетшілерінен ары асып кетпесін деген бұйрықты қатаң ескерттім.

Үржар отрядын күшейтуге бекет қызметін атқарушы 92 адамды қоспағанда онда бұрынғы қарауылдың 43 казактары жаңа қарауылдың 40 адамымен 83 адам қалды.

Үржар жақтан күшті әрекет жасау үшін осыған дейін жіберілген отрядтардың үстінен қытай шекарасынан асып кетпей, Тарбағатай таулары арқылы өтіп Үржар отрядымен байланысуға және олармен Қатынсу өзенінің бойында қосылуға тиісті Көкпектіден 30–50 казактар жіберілсін.

Менің мұндай ұйғарымдарым туралы жоғары мәртебеліге назарда ұстауы үшін хабарлауды парызым деп санаймын.

*Инфантерия генералы Гасфорт*



## ҚЫТАЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БАТЫС ӨЛКЕСІ ЖӘНЕ ҚҰЛЖА ҚАЛАСЫ

[1856 жылғы Құлжаға саяхат күнделігі]

[1а] 1 тамыз 1856 ж.

Қытайдың Борохуджир атты шекаралық бекеті.

Бір жағдай себеп болып мен Қытайға келдім. Қапалдан шығып, Татариновтың<sup>1</sup> үйіне келіп саяхаттас серіктерімді күткеніме міне бүгін алты күн болды. Бүкіл Алатаудағы қолайлы өткел Санташтан кейінгі ең ыңғайлы асулардың бірі Үйгентас екендігінде еш күмән жоқ. Үйгентастың дәл мағынасы тас үйіндісі дегенді білдіреді. Оның бұл атауы қазақтардың көптеген молалары сияқты жұмыр тастан салынған кішкене бір қорған дегеннен пайда болған; байтақ даламызда мұндай қорғандардың мыңы бар. Бірақ қалай болған күнде де Үйгентас даңқты қорған, бүкіл бір тау аңғары мен асуы оның атымен аталып отыр; халық аңызы бұл қорғанды жоңғар хандарының, қоңтайшыларының бірі — сірә Батор<sup>2</sup> салдырған болу керек дейді.

Үйгентас аңғары батыста Ағынықатты, Қарғалы өзендері мен шығыста Үсек және құйылған жері Түрген деп аталатын Борохуджир өзендерінің ағысынан пайда болған таулы қырат. Бұл — таулы жота үстін сансыз көп жылғалар мен бұлақтар ағып жауып жатқан, сазды деп аталатын, төмен орналасқан сазды ой. Солтүстігінде ақшақарлы Алатау шыңдары, шығысында Қытайға қарай Үйгентас жанынан Қабірген [Ирен Қабырға, Ерен Қабырға] және тағы басқада әртүрлі аттармен белгілі бір тармағы бөлініп кетеді. Батысқа қарай Көксу өзеніне дейін Қызылқия, Сатылы деген тармақтары алып жатыр. Бұл тау тізбегі Үйгентас арқылы Алтын Емел тауларымен жалғасады. Үйгентас арқылы жүретін жолда, Қарғалыға құятын бұлақтардың ағысынан пайда болған тік құламалы бірнеше терең сайлардан басқа, бәлендей қиындық кездеспейді. 1852 жылы полковник Ковалевский зеңбірегі бар казак отрядымен осы жер арқылы өткен. Сайлардың ішіндегі өтуге ең қиыны Кескентерек деп аталады. Бұл сай жеке тұрған Аралтөбе шоқысын Үйгентас жотасынан бөліп жатыр.

Алатаудың басқа таулы асуларына қарағанда Үйгентастың табиғат көрінісі ерекше сұлу емес және бұл жерден жүріп





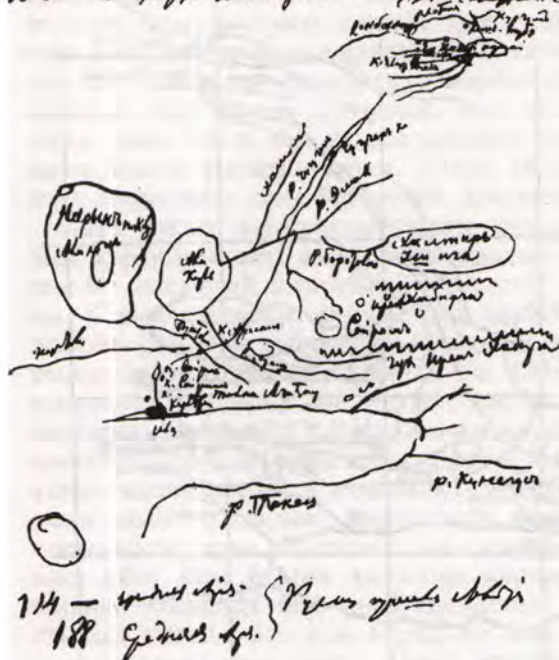
өткенде Түп өзені бойындағы Санташ асуынан жүріп өткен кездегідей жүрегіңізді толқытатын күшті әсердің оннан бірін сезіне алмайсыз. Оң жақтан да, сол жақтан да көретініңіз сирек орманды немесе, мүлдем жалаңаш қоршаған сүп-сүр тұтасқан зеңгір таулар. Тек асудың жұмсақ қоңырбас жауып кеткен жасыл кілемдей құлпырған тегіс беткейінде, егер сіз тікенді өсімдіктерді жақсы көретін болсаңыз, онда оқтай ұшып, ат құлағында ойнаған жігіттей асыр салар едіңіз.

Біркелкі тау көріністері, жол бойына шошайған күз-жартастардан, тоқтаусыз сылдырап аққан бұлақтардан, қаулай өскен гүлдерден өткеннен кейінгі бұл дивертисмент адамға бір түрлі жайлы әсер етеді. Біраздан кейін бізді барлық нәрсе жалықтырып жібереді: Русьтің кең өрі тегіс жерінде өмір сүріп, ақшақарлы Қазбек шыңы бар Кавказды көруге талпынамыз, Альпіні де көргіміз келеді, тау, “зәулім-заңғар бәйтеректер” мен “сылдырап аққан бұлақтар”<sup>3</sup> керек, ал тағдыр айдап сондай жерге тап болсаң — алғашында қызығып, танданасың, содан кейін мұның барлығы: “зәулім-заңғар бәйтеректер” мен “сылдырап аққан бұлақтар” жалықтыра бастайды, сөйтіп тағы да ақ қайың мен қарағай өскен алқапқа, жазық даламызға, еркіндікке қайтып келгіміз келіп тұрады. Мұнда бір түрлі еркін тыныс алып, ой-өрісіңіз де кеңейе түседі, онда бір түрлі емін-еркін жүресіз... Мұнда барлығы — тілек-талабыңыз да, іс-әрекетіңіз де — шеті мен шегі жоқ кең дала сияқты. Көрінісі ғажап сұлу болғанымен түнерген тағы таулар сізді бір түрлі уайымға салып, еңсеңізді басып тұрады; біресе сіз бір тамаша сарқыраманы көріп, қайран боласыз, қалың ойға батырады, біресе әлдебір түпсіз шыңырау өзінің тарлығымен сізді қорқытып, зәреңізді ұшырады, биік-биік шыңдар мен гүрілдеген өзендер — бәрі біртүрлі ашуланып тұрғандай, барлығы ертегідегідей, [16] сіз осылардың әсерімен әлде бір беймаза әрекетке бейімделе бастайсыз. Сізге бір нәрсе жетіспей тұрғандай болады. Тауда өмір сүріп, жайдары, бейқам халық болу мүмкін емес. Жалқаулықтың қадірін тек далалық қана бағалай біледі, тек далалық қана болашағы туралы ойламай, қайғы, қасіретсіз өмір сүре алады... Тек далалық қана бейқам бақытты болып жүре алады. Ол рахат тыныштықты бағалай біледі.

Тауда шеркестер шынығып тәрбиленеді. Шеркестер туылғаннан-ақ табиғатпен арпалыса бастайды, оның әрбір қадамының өзі қауіпті. Айнала қоршап тұрған қатал да түнерген құздар, төменде ақ көбік атып, буырқанып, гүрілдеп, тасты тасқа соғып ағып жатқан әлде бір Терек. Шеркестің тәрбиеші ұстаздары міне осылар. Өнегесі қандай! Аңдар арасындағы және тау құстары арасындағы қандай жыртқыштық! Ауыр салмақты күшіген қаны сорғалап аққан өлікті жұлмалап жырып жатады, жыртқыш қаршыға дәрменсіз қырғауылды бас



№ 66 - Копия новгородского списка <sup>1871</sup>Рассуд. и деянъ Св. Синода 1871.



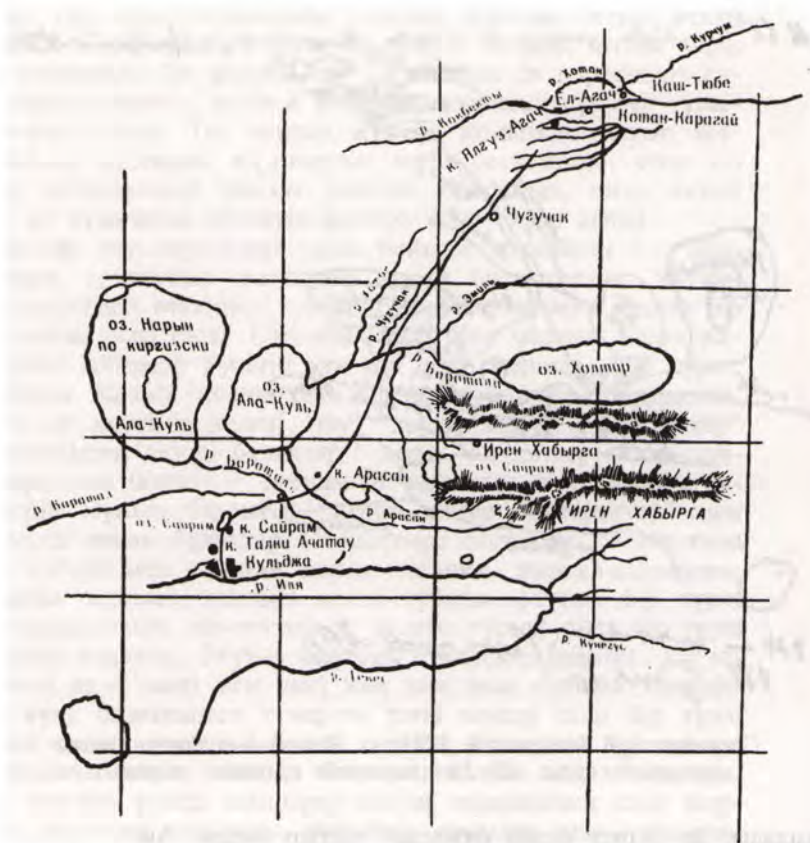
Секунд-майор Зендерттің 1771 ж. Жоңғарияға барған жолы  
сызылған карта. III. Уәлихановтың архивінен алынды.

салалы, ал бүркіт оның олжасын тартып алады. Аю мен жолбарыс бүкіл орманның үрейін ұшырады, байғұс бұғыларға тынымсыз шабуыл жасайды.

Дала халқын мүлдем басқа көрініс, басқа, табиғат қоршаған. Онда Құдайдың құстары да, андары да еркін, бақытты өмір кешеді. Арнасы кең өзеннің немесе құшаққа сыймайтын айдынды көлдің жайымен ағып жатқан мамық та мөлдір суында мамырлап жүзген үйрек, қаз бен аққулар қаңқылдап, қиқу салып, у-шу болып жатады, бірақ бөрі де татудос... Ешкім ешбір жанға кедергі болмайды. Аспан төріндегі ауаның жасыл толқынына еркін шомылып, жеп-жеңіл шағала қалықтап жүреді. Қанатын рахаттана дір-дір қағып даланың бозторғайы шырқау биікте сайрап тұрады. Айнала қоршаған бейқамдық пен енжарлық. Ұшы-қиыры жоқ теңіздей шексіз даланы мың алуан шөп басып, үлбіреген нәп-нәзік гүлдер бейне жасыл дастарқандай боп жайылады. Жел желпіп өтсе тегіс булдырап, шөптер жай ғана







Секунд-майор Зендерттің 1771 ж. Жоңғарияға барған жолы  
сызылған картаның қалпына келтірілгені

қимыл қағады. Айналаның бәрі-бәрінде өмір, тіршілік белгісі: ара мен көбелек те ызындап, гүлден-гүлге ұшып-қонып жүреді. Өзім сақаралық болған соң даланың қызығына түсіп кеттім білем, негізгі тақырыбыма қайта оралар кез келді.

Үйгентас үйіндісі арқылы өткен соң бәрі бір арнаға құйылып, Құсмұрын шоқысынан Қойтас биіктігіне дейін, доға тәрізді иіліп ағып жылғалар басталады. Бұл жылғалардың суы жерінің дымқылына қарай саз (сортан) деп аталады, бірақ шындығында мүлдем ащы емес. Құсмұрыннан шығып Қойтас арқылы бір төбелі жерлерге кезіктік. Бұл Алатаудан Іле бойының жазығына шыға берістегі ең соңғы төбелер еді. Бұл төбелерден біз Қарасай шаткалы арқылы өтіп, Борохуджир тар алабына шықтық. Жетісу



өлкесінің барлық өзен-сулары сияқты бұл да бір түбі тасты, ағыны қатты өзен екен. Біз келе жатқан биіктіктің басынан өзеннің барлық ағысы көрініп тұрды. Жіп-жіңішке сызықтай ғана өзен тар шатқалды қуалай ағып жатты. Өзеннің оң жағасы да, сол жағасы да сүп-сүр күз жартастармен көмкерілген. Айналаның бәрі тақыр өрі тастақ жер; тек сымбатты сұлу шок терек қана бейне бір құмды шөлдегі көлеңкелі көгалдай боп көзге жылы ұшырап тұрды. Оның маңында аттар жайылып жүр, сонысымен адам бар екенін дәлелдейді.

Бұл жасыл жапырақты табиғи көлеңкені саялаған қытайдың қарауыл бекеті еді. Жақын қырдың басында тұрған сакшы біз жақындай бергенімізде: “Боран!” (адам) деп айғай салды. Сонда төбесінде айдары бар бірнеше тақыр бастар балшықтан соғылған қабырғадан көрінді де сол сәтте-ақ [2a] жасырынып жоқ болды. Әуесқойлық тек қана жабайыларға тән, ал мәдениетті қытайлар жат ұлттың жабайыларына мүлдем ұқсамаулары керек. Біз қытайдың қалыптасқан сыпайыгершілік ережелерін ресми түрде сақтап және өз мәртебемізді жоғары ұстап, қытай әдебімен алдымызға шабарман салып, өзен жағасына келіп тоқтадық, қарауылдан бірақ оқшауырақ жерде қосымызды құра бастадық. Біз шаруамызды жайғастырып, киіз үйге кіре берген кезімізде қарауыл жақтан қытайлар көрінді. Олардың бірі инабатты лоеға, яғни мырзаға лайық атының тізгінін бос қоя беріп, ең баяу желіспен басқаларының алдында келе жатты. Оның жанында басқалары да еріп келе жатты. Мандарин өзінің атын алба-жұлбасы шыққан бір қалмаққа тапсырып, көп кідірместен киіз үйге кірді, бойын алға қарай иіңкірей түсіп, үйретіп қойған қара торғай сияқты тамағын кеней сөйлеп, сәлемдесе бастады. Біріншіден ол: “Чиляофан?” (ас іштіңіз бе?) — деп біздің асқазанымыздың хал-жағдайын сұрап біле бастады. Сонан кейін цзян-цзюньның<sup>\*1</sup> және оның жолдасы хебе-амбаның<sup>\*2</sup> атынан біздің денсаулығымызды сұрады, немесе қытайлықтардың өздерінің айтуынша “иіскеп біліп”, жол жайын және тағысын-тағыларды, тағы бірдемелерді “иіскелеп” сұрады. Ол сөйлеген кезінде бойын үнемі сол бір қалыпта қозғалмай ұстап тұрды, тек анда-санда қолын екі жаққа жайып сермеп қояды. Біз оған отырыңыз деп өтіндік. Ыстықтан қызара бөрткен, қалжыраған қытай кірлеген шүберегін алып, бетін сүрте бастады.

Біраз демін алғаннан кейін, жоғарыда айтылғандарға қоса ол өзінің шыққан тегі манчжу<sup>\*3</sup> екенін, біздің алдымыздан

<sup>\*1</sup> Цзянь-цзюнь — өкіл, генерал-губернатор. Ол Жоңғария (Бей-лу) мен Шығыс Түркістан (Нан-лу) облыстарын басқарып отырған.

<sup>\*2</sup> Хебе-амбань — генерал-губернатордың көмекшісі.

<sup>\*3</sup> Ш.Уәлихановтың еңбегінде бұл сөз «манчжу» және «манджу» деп екі түрлі жазылуымен кездеседі.





шығып күтіп алып, Құлжаға апарып салу үшін цзян-цзюньнің өзі жолбасшы етіп жібергенін және өзі сауда алаңында дулай, яғни, шабарман болып қызмет істейтіндігін айтты. Өзі аздап татарша біледі екен, ол бізбен қытай мен түрік сөздерін араластырып бір түрлі бір қызық тілде сөйлесті; ол ұзын сөздердің бәрін қысқартып, немесе бірнеше үндес дыбыстарға бөліп, қытайларша мұрнынан сөйлеп отырды.

Дулаяның, немесе жай ғана дулай деп атанған ол өзі бір өте жақсы кісі екен. Бет-әлпеті әжептәуір сүйкімді әрі қытайдан гөрі біздің башқұртымызға ұқсайды. Оның бет-жүзі қытайдікіндей онша жалпақ емес толық, томпайып, шығыңқылау біткен қысық көздері түп-түзу сызық бойында орналасқандай, ал мұрны моңғол тектес тайпа адамының мұрны сияқты емес тым көтеріңкі келген. Төмен қарай түсіре тарап қойған сирек әрі ұзын мұрты ерінін жауып тұр. Ол мұртын аузына түсіре щеткамен тынымсыз сылап-сипай беруіне қарағанда, өзі тегі сол мұртына көп көңіл бөлетін тәрізді, немесе өзінің қап-қара әрі шірік тістерін сол мұртымен жауып жасырып қойғысы келетін сықылды. Ол үстіне жүннен тоқылған қаракөк курма<sup>\*4</sup> киіпті, оның астынан салт жүріске ыңғайлап, алды-артын бірдей жырық етіп тіккен шапаны көрініп тұр. Екі бұлғын құйрығы қадалған қара шұға бөркі оның қызмет бабымен сапарда жүргендігін, ал енді ақ домалақ шары обер-офицер шені бар екендігін дәлелдеп тұр. Сол екі арада дулай бізге, яғни жабайыларға өзінің оқыған-тоқығаны көп ысылған адам екенін дәлелдеп, бізді ғұлама әңгімесімен, сыпайы сырбаз қылықтарымен қайран қалдырмақ болып жатқан кезде солон<sup>\*5</sup> офицері<sup>4</sup> келіп, цзян-цзюнь атынан сыйлық ұсынды. Біз бұл сыйлықты қабылдаудан бас тартқанымызды көріп, қытайлардың соншалықты қайран қалып, сыйлық деген достық қарым-қатынастағы екі ұлттың арасындағы ізгі ықылас білдірудің белгісі екендігін, бізге өздерінің нәзік дәстүрлері мен рәсімдері бойынша түсіндіріп, сыйлықты қабылдамау ол үлкен адамның (олар біздің полковнигімізді осылай деп атады)<sup>5</sup> сыпайылығын мен абыройына лайық еместігін түсіндіруге тырысқандарын көрудің өзі бір ғажайып қызық болды.

[26] Кез-келген азиялық мемлекет сияқты Қытай үкіметі де мұндай сыйлықты халықтың есебінен жиғызып, оны арнап әкелген иесіне табыс ету міндетін офицерге жүктейді, өйткені қонақты азықпен қамтамасыз етіп отыру империяның ежелгі дәстүрі. Сыйлықтардан бас тартса, яғни, қабылдамай қойған жағдайда офицер байғұсқа сыйды тиісті дәрежеде тарту жөнін

<sup>\*4</sup> Курма — сырт киім.

<sup>\*5</sup> Солон — жер өңдеуге міндетті және Қытайдың шекаралық әскерін жабдықтаушы әскери жер аударылғандар.





білмеді, олақтық істеді деп, сәтсіздіктің кесірін содан көріп, жауапқа тартады. Осы жағдайды ойлап және «Цзянь-Цзюньнің алдында қара бет болам ғой» деп шынын айтқан қытайдың сөзін еске алып, біз одан екі қой, 10 қадақ күріш және сондай мөлшерде ұн қабылдап алдық. Басқа азиялықтар сияқты қытайлықтарда да қарабет деген сөз, парсылардың «руй сиях» дейтініндей, абыройы төгілді, масқара болды деген ұғым береді.

## 2 тамыз.

Борохуджирден Үсек өзеніне дейін құмды ашық дала алып жатыр, Борохуджир маңында ғана адырлы жоталар кездеседі, содан кейін үшінші бекеттен әрі қарай, Құлжаның өзіне дейін мидай жазық дала болып кете береді. Жері борпылдақ құмайт саз және шаң топырақты болып келеді. Адырлы жерлерде көктемгі еріген қар суынан пайда болған тік жар, жыралар кездесіп отырады. Далада аласа жусан мен қара жусан (*Artemisia absinthium*), ермен (*Artemisia vulgaris*), ебелек, тікенді ұсақ қараған (*Caragana*) бұталары мен жыңғылдан басқа ешқандай өсімдік кездеспейді. Тек өзен маңында ғана өсімдіктердің өртүрлері кездеседі: Борохуджирдің жағасында біз қытай кендір шағыры мен ши бұталарын көрдік. Шамасы, қаптаған кесірткелер мен жыландар бұл жерлердің қожайыны секілді. Кесірткенің алуан түрлері жап-жасыл боп көз ілестірмей жосылып жүрді де, келте құйрық жыландар кез-келген жерде аяқ астынан жорғалап шыға берді. Құс атаулыдан біз тек бозторғай мен дала шілін (*Syrhaptes paradoxus* Pall) кездестірдік.

Күн ыстық, үп еткен бір жел жоқ, жанып-күйіп тұрған жерге аяқ басудың өзі де мүмкін емес. Үсек өзенінен ағып шыққан бірінші арыққа жеткенімізше біз осындай қу дала мен ми қайнататын ыстықта ілби отырып, тура 25 бес шақырым жер жүрдік. Ыстықтан қажып талып, шаршап келген біздер, сол жерде өскен бірнеше сұр үйеңкілердің көлеңкесін рахаттана саялап, соңымыздан келе жатқан түйелерімізді күтіп, біраз дамылдадық. Біз оң жағымыздағы сайдың арғы бетіндегі қытайлардың №3 бекетін қалдыра отырып, Үсекке тура кетіп бара жатырмыз.

Біздерге жол көрсетіп алып келе жатқан қытай офицерлері де аялдады, бірақ олардың дамылдап, дем алу үшін таңдап алған орны бір диқаншы солонның күркесі екен, кейінірек өздерінің айтуларына қарағанда, сол жерде әлбетте күркенің қожайыны есебінен пиязбен аздап жүрек жалғап, джу дейтін сасық арақтарын ішіп үлгерген көрінеді. Тамақтарын ішіп болғаннан кейін, олар ақыры жүрмек болып, бір аяқ айранын өздеріне ақысыз тегін беріп, сірә зиян шеккен солдат байғұсты қатты қуантқан болу керек, сөйтіп олар бізге келіп, өздерінің айтуына қарағанда, үш шақырымдай ғана қалған Үсек өзеніне жетіп дамылдайық деп ұсыныс жасады. Арық





суы лай әрі маңайда ат жайылатындай шөп болмағандықтан біз амалсыз тағы да атқа міндік, бәрін бір алланың әміріне тапсырып, қытайдың шыжып тұрған күнінің көзіне тас төбемізді тосып, ілгері жүріп кеттік.

Мұндай ауыр сапар оғаштау әрі көңілсіз болып келеді. Болдырып еңсесі түскен аттар ілбіп қана аяндайды, ал енді салт аттылардың ойында не барын бір құдайдың өзі білсін, әйтеуір тізгіндерін бос қоя беріп мүлгіп келеді. Адамдардың да, көліктердің де қалжырап, қатты шаршағаны байқалады. Біздің қытайларымыз бұл жолы да рәсім ережелерін қалт жібермей, салтанат құрып, садақ пен жебе асынған жүдеу солон алға түсіп, шартты динь-ма<sup>\*6</sup>, яғни жолбасшы міндетін атқарып отырды. Орындық тәрізді жалпақ ерлеріне жайғасып, отырып алған шенеунік мырзалар жез ганзасын<sup>\*7</sup> шегіп, қаннен-қаперсіз, жайбарақат келеді. [3а] Дөрекі дабадан<sup>\*8</sup>... тігілген қара шүберек енді бұларға қалпақ орнына пайдаланылып, имеретіндіктердің<sup>6</sup> папанакилері<sup>\*9</sup> сияқты бастарына шөлпек жауып қойғандай етіп жаба салған бұл шүберектерін түсіп қалмасын деп өрілген шаштарымен байлап алыпты, ал маңдайларына түсіп тұрған сол шүберектерінің бұрыштары біраз көлеңке түсіріп тұр.

Бұл келе жатқан жерлеріміз де жалаңаш, құмды дала. Тек өзен бойында ғана өскен ағаштарды көріп, біз сол ағаштардың көлеңкесінде саялап, рахаттанып бір дем аламыз ғой деп қатты қуанып едік; өкінішке орай, ат-көлігімізге азық болмағандықтан Үсек өзенінің жағасында аялдауға ешбір мүмкіндік болмады. Расында да айналаның бәрі құм мен тас, тым болмаса-бір тал шөп болсайшы, тіпті, үй тігу үшін таза орынның өзін төңіректі түгел барлап, қанша іздесек те таба алмадық. Әйтсе де, біз сол жерге тоқтап, ағаштардың саясында нәр таытып, аз да болса жүрек жалғайық деп шештік.

Тамсана күткен түскі асымыз дайын болғанша суға түсіп келейін деп мен өзенге кеттім де, жұрт шай қойып, жеңіл тамақ әзірлеу әрекетіне кірісті. Суға түсіп салқындағанымға қарамастан қаным кеуіп, шөлдегенім сонша, шыдамым таусылып, тіпті жылы қымыз іштім. Онан сайын шөлдетіп, шөл қинай бастады; сусынды салқындатпақ болып, торсықты [ағаштың бұтағына] байлап, суға салып қойындар деп бұйрық бердім. Қымызға су қосып та іштім, сөйтсем де шөлім ешбір қанбады. Ақырында, соншама күткізген шай дайын болды. Бұл қытай жапырағы ыстық кезде іздесең таптырмайтын бір ғажайып сусын, шайдан артық шөл қандыратын еш нәрсе

<sup>\*6</sup> *Динь-ма* — бұрмаланған қытай сөзі. Бұл жерде бағдарлаушы, барлаушы деген мағына береді.

<sup>\*7</sup> *Ганза* — шылым шегетін трубка, кальян, мүштік.

<sup>\*8</sup> *Даба* — мақта-матадан қолдан тоқылған түрлі-түсті мата.

<sup>\*9</sup> Папанаки — жиегі кең көлеңкесі мол киіз қалпақ.



жоқ. Аллаға шүкір! Шөлімізді қандырып, жанымыз тыныштық тапты-ау! Жанымыз жай тапқаны сондай, тіпті, арақ ішіп, жол-жөнекей бір диқаншы солоннан бірнеше тауық пен қиярға қосып сатып алған қытай үйрегінің етін жегендей халге жеттік. Күн шыжып тұр, құстарымыздың бірі ыстыққа төзе алмай тап сол тұрған жерінде құмға жұмыртқалай салды.

Біз үйеңкі бұтасының түбінде уақыт өткізіп, жорық асымызды ішіп-жеп отырған шағымызда түйелер де өзеннен өтіп, шөп-жемі, суы мол Бұрқансу өзеніне қарай беттеді. Ақыры біздің атқа мінер уақытымыз жетті. Шай ішіп, шөліміз қаңған соң серги түсіп, атқа отырып, жылдам жүріп кеттік. Үсектен бастап әрі қарай дала көрінісі біршама өзгере бастайды. Алдымыздан шашыраңқы шоқ-шоқ тоғай өскен кең жазира ашылды: оң жағымыз Іле өзені, қарсы алдымыз құмды ойпат алқаптар көгілдір тартып жатыр. Бір ғажабы, мұнда сылдырай аққан су маңында өсімдіктер дүниесі пайда болып, қаулай өскенін көресіз. Үсек бойында бұған дейін жыңғыл және тобылғы бұталарынан басқа біршама биіктеу келген боз үйеңкі (*Salix cinerea*) мен жиде ағашы\*<sup>10</sup> кездескен болатын, ал енді бұдан біршама әрірек жерде арық жағалауларында жасыл жапырақты, сымбатты сұлу шегіршін\*<sup>11</sup> мен барбарис өскенін көресіз. Ілгері жүрген сайын меніреу далаға жан бітіп, мұнды әрі бейнесіз, өлі сипаты өзгеріп, бірден-бірге қалыңдай түскен ағаштардың жайқалған жасыл жапырақтарымен ажарлана берді.

[36] Мұнда арықтарды бойлай өскен мыңдаған өсімдіктері әрі қалың, әрі бітік екен. Арықтардың маңында және бір кездегі ескі арықтардың орнында түрлі-түрлі қоңырбастар, көктікендер және ақ немесе алқызыл үлкен гүлдері бар биік әрі сымбатты сұлу құлқайыр ағаштары, мия мен аласа бойлы қамыс және басқалары өте қалың өседі. Топырақ Үсектің арғы бетіндегі өзімізді қоршаған даланың топырағындай, бірақ мұнда тіршілік әлемі анағұрлым сезіледі. Бидай мен тары, қонақ\*<sup>12</sup> және жүгері (гаолян)\*<sup>13</sup> егілген ұшы-қиыры жоқ егістіктері бұл жерлердің көркін онан сайын түрлендіріп, құбылтып тұрады. Жайнаған жасыл жапырақты, майысып иілген биік жүгерінің масақтары ерекше көрікті. Бұл ащы жусан мен тікенекті ебелек, қараған, жыңғыл өскен бұталардың өсіп тұрғаны болмаса, басқа ештеме өспейтін, қара топырақсыз бұл құмды, сортаң даланы — құнарсыз жерді қажымас

\*<sup>10</sup> Жиде ортаазияның тоғайлы және көгалды жерлерінде өсетін жеміс ағашы.

\*<sup>11</sup> Қарағаштың бір түрі.

\*<sup>12</sup> Қонақ — сорочиндік тары, қытайша чумиза.

\*<sup>13</sup> Гаолян — манжур тарысы, астық тұқымдас малға азықтық дәнді дақыл, жүгерінің бір түрі — қонақ жүгері.



табанды еңбекпен игеріп, адам қалаған өсімдігін өсіріп отырған қытай төзімділігін көріп, таң қаласың. Мұндай бетпақ шөл даланы игеремін деп ойлау үшін де өмірде қытай болып жаралу керек шығар. Алайда, соған қарамастан қытайлар өздерінің дегеніне жеткен және оңай жеткен. Олар жерді алдын-ала құнарландырып, өңдеп жатпай-ақ тегістеп, егістігін егіп, мол сулы арығын ағыза қойған. Қытайлар оңтүстіктің күйдірген ыстық күні мен нәрлі суының арқасында ғана күн көріп, жан бағып келе жатқан халық.

Бұл Астрахан мен Орынбор губернияларындағы осы сияқты біздің жерімізді мүлдем жарамсыз деп санап, игерусіз қалдырып келе жатқан диқандарымызға үлгі боларлық екен. Біз егін арасымен жүріп, таңдана қарап келе жатырмыз, ал диқан солондар біздің тарлау көрінген киімдерімізге қайран қалып тұрды. Олар істеп жатқан жұмыстарын қоя салып, бізді тамашалап, өздерінше сынап жатты. Әсіресе, балалар бізді қызық көрді. Денелері күнге күйіп, қытай канфасындай<sup>\*14</sup> қап-қара болған тырдай жалаңаш жүгіріп жүрген балалар, тап-тақыр етіп шашын қырып тастаған бастарындағы кекілдерін желкілдете, тістеріне түтіктерін қыстырып: “Улус!” (орыс) деп, аңтаң болып тұрған аналарына қарай тап беріп жүгіре бастады.

Қоршаған айналадағы өмір бейне бір қайнап жатқан қара қазандай, тіршілік қамы: онда да мұнда да уақытша тұрғызылған солон күркелері, сол күркелердің жанында үстілеріне қытай көйлегін киген кір-қожалақ әйелдер отыр, тырдай жалаңаш бала-шағасы ыстық күнге қақталып ойнап жүр, ұзын іш көйлекшең күйінде жүрген күйеулері бастарын қалпақтарымен көлеңкелеп, тас сүйреткен аттарына мініп алып, астық бастырып жүр. Жол бойында олардың жүк тиеген арбалары ағылып жүріп жатыр. Өртүрлі қоқыр-соқырды толтырып тиеп алған зор қос доңғалақты үлкен арбалар құмды жолға салмағын сала қазып, келесі нөсер жаңбырға дейін кетпестей терең із қалдырып бара жатты. Арбаның алдындағы делбеші орнына қытайдың саңырауқұлағындай қонжиып отырып алған атқосшы: «Угу-угу» деп, бір түрлі созылта жабайы дыбыс шығарып, атты ұзын таяғымен айдап келеді. Кейде арбалардың түбіне бір ат жегіп, қалған басқа аттарды сол түпкі аттың алдына қосарлап жеккен, яғни 6 немесе 7 ат жеккен қос доңғалақты арбаларға көп жолаушы, яғни 6 немесе 10 кісі отырғызып алғандары да кездесіп қалады.

Біз адасып қала жаздадық: біздің қосымыз қай жерге тоқтап, орналасқанын ағаштардың тасасынан көру мүмкін емес еді. Сондықтан, біз айналамызды шолып, бақылай жүріп отырдық. Сол жағымызда жолға өте жақын орналасқан адырлы тау тізбектері бар, оң жағымызда жалпақ таспа сияқты ағып жат-

<sup>\*14</sup> *Канфа* — қытайдың жібек матасы (атлас).





қан Іле өзені алыстан көрінеді, осы өзеннің маңындағы қалалардың қарауытқан сұлбалары және оларды қоршай өскен шоқ ағаштар көрініп тұрды. [4a] Бұл Борохуджирдің Іле өзеніне құйған тұсында орналасқан Түргенткент қаласы еді. Алдымызда арықтар мен өзен жағалауларында өскен жеке-жеке шоқ ағаштар бозарып көрінеді, Ілеге қарай жақындаған сайын бұл ағаштар сирей түсіп, ақыры, мүлдем жоқ болады, Үсек өзенінің Ілеге құйған жеріндегі бұрыш жалаңаштанып, жазық далаға айналады. Оның есесіне Іленің дәл жағасында қарауытып, қалың ағаштар көрінеді. Алыстағы шоқ тоғайлардың арасынан ағараңдаған қала үйлерінің қабырғаларын дүрбімізбен анықтап, қарап тұрған кезімізде біздің қазақтарымыздың бірі қалың ағаштың ішінде тұрған өзіміздің аппақ киіз үйлерімізді көріп қалды. Біз ұзақ тынығып, дем аламыз деген үмітпен қатты қуанып, аттарымызды қамшылай шаба жөнелдік. Киіз үйлерімізді шегіршін (*Ulmus campestris*) бұталары мен қалың үйеңкінің арасына тіккен екен, үйдің дәл жанында қалың гүл-бәйшешек, көк шалғынмен көмкерілген арық ағып жатыр. Тең-тең жүктері алынып, жеңілденіп енжарлық басқан түйелер маужырай мүлгіп жатыр, ал жайылып жүрген аттар бастарына бақ қонғанына сенбегендей және өздерінің екі аяқты азаптаушылары әлі де үстерінде отырған жоқ па деп байқағысы келгендей жалдарын сілкіп-сілкіп қояды.

Қалжыратып шаршатқан ыстық күн, ауыр еңбектен кейін кешкі салқында, етек-жеңі кең жеңіл киім киіп немесе кимей-ақ, үйдің іргесіндегі киізді айнала түріп тастап, самал жел ескен киіз үйде жатып, демалу қандай жан рахаты десеніңші! Бұл кез-келгеннің қолы жете бермейтін өз алдына бөлек бір тамаша ләззәт. Бастан өткен қиыншылықтар туралы еске алудың бір өзі-ақ мұның қадірін жүз есе арттыра түседі. Бір өкініштисі — маса, шыбын-шіркей мен басқа да жәндіктер даланың бұл рахатын көріп, құмарлана ләззәт алуымызға мүмкіндік бермей қойды. Не себептен екені есімде жоқ, бірақ Ыстықкөл саяхаты<sup>7</sup> кезінде тұрақтаған Күдергідегі біздің қосымыз сияқты осы бір ғажайып кеш менің жадымда сақталып қалыпты.

Табиғаттың өзінде ерекше сүйсінерлік, жанға жайлы бір нәрсе бар еді. Күн салқын да, ыстық та емес — қоңыржай, таза ауа, айнала әдемі көрініс, тіпті жаңа қонған жорық мекеніміздің өзі де көркем суреттей, бір түрлі жараса қалған, іргелерін айнала түріп қойған ақ боз үйлер, оттың айналасында трубкаларын шеккен казактар топ-топ болып отыр, төстікті отқа қақтап немесе ет асылып жатқан қазан басында әбігер болып қазақтар жүр. Ағаштардың түбінде, бұтақтарға ілген шинельдерінің көлеңкесінде өртүрлі қалыпта казактар дем алып жатыр. Олардың қасында шошайта қадаған найзалары, мылтық және тағы басқа да керек-жарақтары шашылып жа-







*Ыстықкөл көлі жағасында әскердің ашық далада дамылдауы.  
Ш. Уәлихановтың суреті. 1856 ж.*

тыр. Отрядтың заттары жанында қап-қап үн мен әртүрлі қаптарды күзеткен сақшы аяғын жалқау басып жүр және дамылдап, тынығып жатқан камрадтарға<sup>\*15</sup> қызыға қарап қояды. Қатар-қатар тізіліп шөгіп жатқан түйелер күйіс қайырып, бусанып зорға алған демі мен тершіген денелерінен сыздықтап көгілдір бу көтеріледі. Бұталардың арасында тұсаулы аттар әр шөптің басын бір шалып, ілгері жүру үшін шоқандап жайылып жүрді. Осы көріністің барлығы батып бара жатқан күннің алқызыл арай сәулесіне оранған; судың беті де, ағаштардың жапырақтары да, ұшып-қонып жүрген қоңыздар, шыбын-шіркейлер, масалар да — осылардың бәрі де жалт-жұлт етіп, мың түрлі түске боялады.

Күннің ыстығы қайтып, табиғатқа жан біте бастады. Мыңдаған алуан түрлі шыбын-шіркей, жәндіктердің ызыңынан ауа у-шуға толды, тал арасында сайраған торғайлардың өні естіледі... Көрші жатқан егіндіктен қиқу салған қаз бен үйрек, бытпылдаған бөдене даусы естіледі. [46] Жым-жырт, меңіреу тыныштыққа мүлдем қарама-қарсы біртүрлі у-шу, абыр-сабыр болған шат-шадыман көңілді шатты өмір басталды, айнала қоршаған тіршілік. [46]

<sup>\*15</sup> *Камрад* (гол.) — жолдас деген сөз.

Тура бір өліп қалғандай болып, ағаш түбінде күні бойы ұйықтап жатқан біздің қытайларымыз да кеш бола есін жиып, серги түсті.

Дулай серігімен бірге екі қой мен күрішін алып келді. Ол өзінің үйреншікті татар тілінде қысқаша үлкен кісінің хал-жайын «тіміскілеп» сұрап білді, содан кейін әкелген сыйлығын міндетті түрде қабылдау керектігін тағы да дәлелдей бастады. Оның джанголизмінің түрі мынадай болды: үлкен кісі... алыс жол... сұра..., жақсы ұйықтады ма. Цзян-Цзюнь және хебе-амбань..., айт... үлкен кісі... юсун бар (дәстүр бар), қойлар бар... күріш бар... оны-мұны бар, Ақ патша, Хуаньди... хамиту чиданде... тең, достар... Осыны айтып ол екі қолының бас бармақтарын түйістіріп: «Шу янзы. (Шу – татар тілінде «осы» деген сөз, янзы – қытай тілінде «сұрып» деген сөз. «Осы сорт») – деді де, содан кейінгі сөздерін: «Бар айт... үлкен кісіге айт... юсун бар, дәстүр бар!» – деп аяқтады. Татар тілін білетіндер үшін қытайдың татарша сөйлеген бұл қызық сөздерін өзінің түпнұсқа қалпында келтірсек артық болмас:

چونك كچى – يول يراق – سورانك بار – يخشى كلنك بار – ئزان زون ، خبه  
انبان ... ييارنك بار – قوى بار – كورچ بار – نمه ، نمه بار – چونك كچى  
سورانك . يوسون بار ، اق پادشاه ايچن خان – دوست . ايكايانك حاميتو  
چينداين . شوينكزى دوست.

Бұл жолы дулайдың емініп өтінген өтініші соңғы рет сыйлап қабыл алынды: қой өзімізде де көп болатын, ал енді олардан сый алған соң біз де, олардың сыйына сый қайтаруымыз керек. Сыйлықтарын қабылдап алғанымызға шенеуніктерінің риза болғаны сондай, қуанғандарынан біз ұсынған ромды сылқыта іше бастады, сөйтіп, іше-іше әбден қызып алған олар, өсіресе, бас бармақтарын түйістіріп, көрсете отырып, өздерінің шын көңілден, достық ниеттерін де білдіріп жатты.

Олардың жанында жүрген дуньчи, яғни тілмәш бізге өздерінің ән салып бермекші болып, офицерлердің рұқсатын сұрады. Алғашында шенеуніктер әдептілік рәсімін сақтағансып, өнге қосылмай отырды, бірақ кейін өздері де әлгі артистке қосылып әндетті. Дуньчи қалмақ, тараншы тілдерінде айта келіп, ақырында қазақтың суырып салма өлеңіне басты. Солондар қазақтармен аралас тұрады және татар тілін жақсы біледі. Маңайымыздан өтіп жатқан арбалардың салдыр-гүлдірі, қалмақтар мен солондардың өндері және солардың ат айдаған ғажайып дауыстары түні бойы тыным таппады. Қытайлар әнді әжептәуір жақсы салады [...]



## 3 тамыз күні.

Бүкіл жол бойы біз тоғайлар ішімен, арықтардың бойымен жүріп отырдық. Жыртылған жерлер, диқандар, кейде оқшау орналасқан мызниктердің фермалары да әрдайым кездесіп отырды. Біз сибо<sup>8</sup>-занги<sup>\*16</sup> — полк майоры тұрақтаған (қырғыздар оны чибчжэн<sup>\*17</sup> деп атайды) Яркенд, Тышқан қалаларын оң жағымызда қалдырып, Ақкентке тура тартып кеттік. Біз шегіршін, жиде мен үйеңкі ағаштары өскен тоғай ішімен жүрдік, бұл жерлерде ұсақ жыңғыл бұталары қалың өскен. Түнеп шыққан жерімізде кездескен өсімдіктерден басқа мұнда түрлі шырмауықтар да ағаштарға оратыла өсіпті: жыңғыл бұталарын шырмап, басып кеткен құлмақ (*Humulus lupulus*) пен ақшыл көк гүлдері бар сабағы аппақ шаш тәріздес қалың шырмауық бейне бір жиып қойған зығыр үйінділері сияқты. Барбарис пен итмұрын да (*Rosa cinnamomea*) кездесіп қалады. Бұл жердің топырағы осыған дейін болған жерлеріміздің топырағындай, кей жерлерде сусымалы құмға айналып кетеді, бірақ бүкіл атырапқа ағып жайылған мол су осы өсімдіктер әлемінің барлық түрін өзінің дымқылымен нәрлендіріп, қоректендіріп отыр. 15 шақырымдай жүріп өткен соң біз бір қалың шоқ тоғайға тап болдық, биік шегіршін ағашы мен үйеңкі, сымбатты сұлу теректердің арасынан ағараңдап, балшық үйлер көрінді. Қабырғамен қоршалған қала сыртынан қарағанда тап-таза сияқты боп көрінеді.

[5a] Біз терең ордан ағаш көпір арқылы өтіп, қалаға кірдік. Көшелердің бойында, әр үйдің ауласында өскен шегіршін, үйеңкі мен теректер ұзын көлеңкесін молынан жайып, төгіліп тұр. Қала іші тіршілік белгісі жоқ сияқты тып-тыныш, біз ешкім тұрмайтын, иесіз қалған антикке<sup>\*18</sup> кіргендей болдық. Тек бір көшенің бұрышынан жанында екі бала бар қытай қызы көрінгенде ғана бұл қалада ел бар екенін дәлелдеді. Солон қызының бет-әлпеті қараторы болғанымен сүп-сүйкімді екен, басына бір шоқ гүл тағып алыпты, a'la chinois<sup>\*19</sup> салтына еліктеп, шашын кейін қайырып, түйіп қойыпты. Оның үстіндегі көк түсті қытайы көйлегінің кең етіп тігілген жеңінің ұшына екі қатар ақ тоқыма бау тігілген; қасындағы балалар тырдай жалаңаш, бастары тақыр бас. Ол балалардың үлкенінің дәл төбесінде шошайған кішкене айдар шашы бар, кішісінің тек самай шашын ғана қалдырыпты, екі жағынан бірдей шошайтып, өріп қойған сол самай шаштары мүйіз сияқты.

\*16 Сибо-занги — манжұрлардың сибо тайпасынан шыққан қытай офицері.

\*17 Чибчжэн, дұрысы шыбжың (қазақша) — мазасыз, тұрақсыз, жеңілтек.

\*18 Бұл жерде антик — көне қала деген мағынада.

\*19 Қытай салты бойынша (фр.).



Империяның рухы — томаға-тұйықтығы мен ешкіммен араласпаушылығы — алғаш ұшырасқан қаласының өзінен-ақ байқалып тұр: айнала қабырғамен қоршалған әрбір үйі өз алдына бөлек тұр, ал ол үйдің қожайыны бейне бір орта ғасырлық Еуропаның вассалындай көршілерімен көріспей, сөйлеспей, төрт қабырғаның ішінде тапжылмай отырған сияқты. Көшелерінің шаңы бұрқырап жатыр. Әйелдері мен бала-шағалары барып жұмыс істеп жүрген қала сыртындағы үлкен бақшалары мен егіндік жерлеріне қарағанда, солондардың еңбекқор әрі дәулетті халық екені көрініп тұр. Олардың шіркеуі пирамида тәріздес биік-биік теректермен тек қоршалып тұр; оюлап салған қақпалары мен айдаһарлары оның шіркеу екендігін аңғартады. Бұл аппақ әрі түзу діңгекті теректердің өзі қандай сұлулық, күмістей жарқыраған жапырақтары желмен ойнап, қалай құлпыра түседі десенізші! Олардың көлеңкесіне шатыр тігіп ұйықтағың келеді.

Сіз, осылай армандап, тілеудің өзі қандай сорақы еді, — деп ойлауыңыз мүмкін! Бірақ ұзақ жол жүріп, әбден қажыған адам қарапайым, тіпті, сорақы болғанымен, мұндай арманның бар қадірін, өрине, жақсы түсінеді. Қаладан шығып, 3,5 шақырымдай жүрген соң, түнейтін жерімізге жетіп, тоқтадық, шай ішуге кірістік. Біздің кісілеріміз қаладан қарбыз, қауын, алма сатып алып үлгерген екен, енді соларын жеп, рахаттанып отыр. Түні бойы маса талап, мазамызды алды.

#### 4 [тамыз].

Таң сәрісі. Ұйқымыздан барабан дүрсілімен ояндық. Біз Іленің дәл жағасына дейін төбе-төбе болып тізбектеле созылған көшпелі құмнан өтуіміз керек болатын. Атқа ауыр бұл жолдан біз таңертеңгі салқында, яғни, қазақтардың айтуынша, салқыншық кезінде өтпек болып шешкен едік. Үш шақырымдай жүріп өткен соң біз Үсек өзенінен тауға дейін созылған орманды Шүбарағаш шатқалынан өтіп, сусымалы құмға кірдік.

Түнеген жерімізден әрі қарай бізді бекеттен келген бір қытай офицері шығарып салып келе жатты. Біз істейтін іс болмағандықтан сол қарт жауынгермен әңгімелесе бастадық. Оның ата-тегі солон және бохшо-урядниктерден шыққан екен, Цзян-Цзюнь оған екінші дәрежелі офицер шенін беріпті, сол атағымен жүргеніне бір жарым жыл болыпты. Қарт бізге солондардың барлығы әскер қызметін атқарады және шендерін ерекше сіңірген еңбектеріне қарай алады деп айтып берді. Оның өзі сегіз жыл бойы төменгі шенімен жүріпті және айтуына қарағанда, баласы да әскери қызметін қатардағы солдаттан бастауы керек. Бұл олардың амбандарының<sup>\*20</sup> ұрпақтарына да қолданылатын тәртіп. Тек соғыста қаза тапқандар

<sup>\*20</sup> Амбань — бастық, генерал.





ғана өздерінің зейнетақысын баласына бере алады. Ол басына қызыл түсті қыл шашақ таққан сопақ қамыс қалпақ киіпті. Ол бұл вице-киверді тек жергілікті қызметте жүргенде киеді екен. Қызмет бабымен басқа ведомствоға сапарға баратын болса, онда бұлғын құйрығы мен қауырсын таққан қара бөрігін киіп барады. Осылайша, әңгімелесе жүріп, біз меніреу құмның қақ ортасына жеттік. Бұл жерлерде құмның қалыңдығы сондай, тіпті, төбе-төбе тау болып түзіліп жатады. Ғажап, бейне бір адам қолымен үйіп салған қабырғадай төбе-төбе болып, шұбап жатқан осынау тау тізбектері қалайша құмнан жаралды екен? Өзен ағысына кесе-көлденеңдеп жатқан бұл қалың құмның ұзыны 50 шақырым, ені 10 шақырым.

[56] Қандай құлазыған қу дала! Белес-белес құмнан басқа еш нәрсе көре алмайсыз: қазақтар жүзген деп атап жүрген әлде бір дала өсімдігінің сыйидған бұталары ғана әр жерден бір кездеседі. Бұл бұта көп буынды, жапырақсыз өсімдік, төменгі дінгегі күмістей аппақ, ал жіп-жіңішке, нәзік бұтақтары жасыл түсті. Бұл жүзгеннің бойында қурап қалған кішкене ғана дөңгелек жапырақтай болып, қатарласа өскен гүл тәрізді бір нәрсе бар. Кей жерлерде жусан, басы домалақ келген тікенекті, сүйкімсіз сары өсімдік пен тағы да бір дақыл кездесіп отырды – бұлардан басқа ештеңе жоқ. Жылан мен кесіртке, егеуқұйрықтардың іздері бейне бір айқыш-ұйқыш, шым-шытырық тоқылған өрнекті тор сияқты. Күн әлі ерте, салқын болғанына қарамастан, шолақ құйрықты айлалы кесірткелер мың-мыңдап арсалаңдап шауып жүр, ал енді бір жерде дәу қара жылан жатты. Бауырымен жорғалайтын бұл жиіркенішті жәндіктің мұндай қауіпті жерлердің бірден-бір қожайыны екені көрініп-ақ тұр.

Таңертеңгі салқынды пайдаланып, бұл кішкене ғана сахарадан аман-есен өткеніміз қандай жақсы болған! Түйелер құмды жақсы көреді; кілемнің үстін басып келе жатқандай жұмсақ та майлы табандарын сусымалы құмға батыра түсіп аяндайды, бірақ белестен-белеске тынымсыз көтеріліп, олар да қалжырап шаршады. Қазақ даласында құмды шөлейттер көп. Бірнеше жүз шақырым жерді алып жатқан қатерлі құмдар да бар, бірақ тап мұндай құлазыған жапан түз еш жерде жоқ. Іле мен Сырдың, Сарысудың бойындағы кең далада құмды шөлдер созылып жатыр, бірақ ол жерлерде тіршілік бар, қалай болғанда да, ол жақта өсімдіктер әлемі тіршілік етуде: сексеуіл, жыңғыл, ши және басқа бұталарқалың бір нуды құрайды.

Аллаға шүкір! Ақыры құмнан өтіп, қатты жерге жеттік. Бір ғажабы, қалың құмның соңғы белесінен асқан соң жердің сипаты бірден өзгеріп сала берді: бір жерден екінші жерге өтудің де бірізділігі жоқ. Тағы да жазық далаға шықтық, бірақ, бұл жердің өсімдіктері де, өңі де басқаша. Алғашында



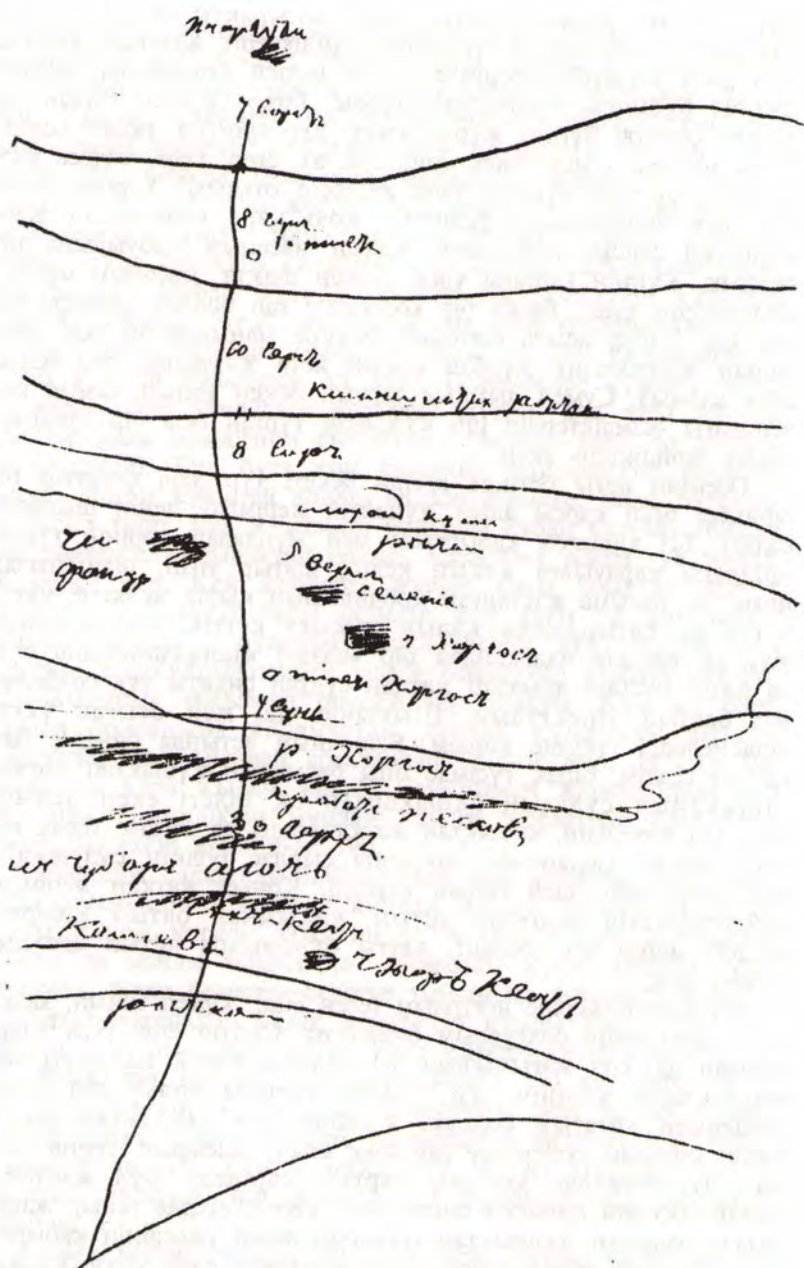


жері тастақ, жұмыр тасты, шаң топырақты болатын. Бұл жерлерді құдай ағашы тұқымдас өсімдіктерге жататын жыңғыл мен дала біткеннің бәрінде де кездеспей қоймайтын көрікті шеңгел бұталары түрлендіріп тұрды. Ілгері жүрген сайын даланың сипаты бұрын жүріп өткен жерлерімізге ұқсап келеді; бірақ шегіршін мен жиде ағаштары аз, егер олар кездесе қалса ұсақ бұталар түрінде ғана кездесіп отырды. Хоргос өзенінен өте бергенімізде үстімізге қою қара көлеңкесін жаба шүйілген сансыз құжынаған қалың масаның шабуылына тап болдық. Күннің ыстығы үдей түскен шақта, масаның мұндай көлеңкесіне емес, басқа бір көлеңкеге тап болсақ орынды болар еді. Ешбір асыра сілтемей, Хоргос маңында біз осы қанқұмар жәндіктерге құрбан болып кете жаздадық деп батыл айта аламыз. Сумен дымкыл тартып өскен қалың қамыс пен жағадағы өсімдіктердің іші құжынап тұрған осы бір «зиянкес пасық жәндіктер» екен.

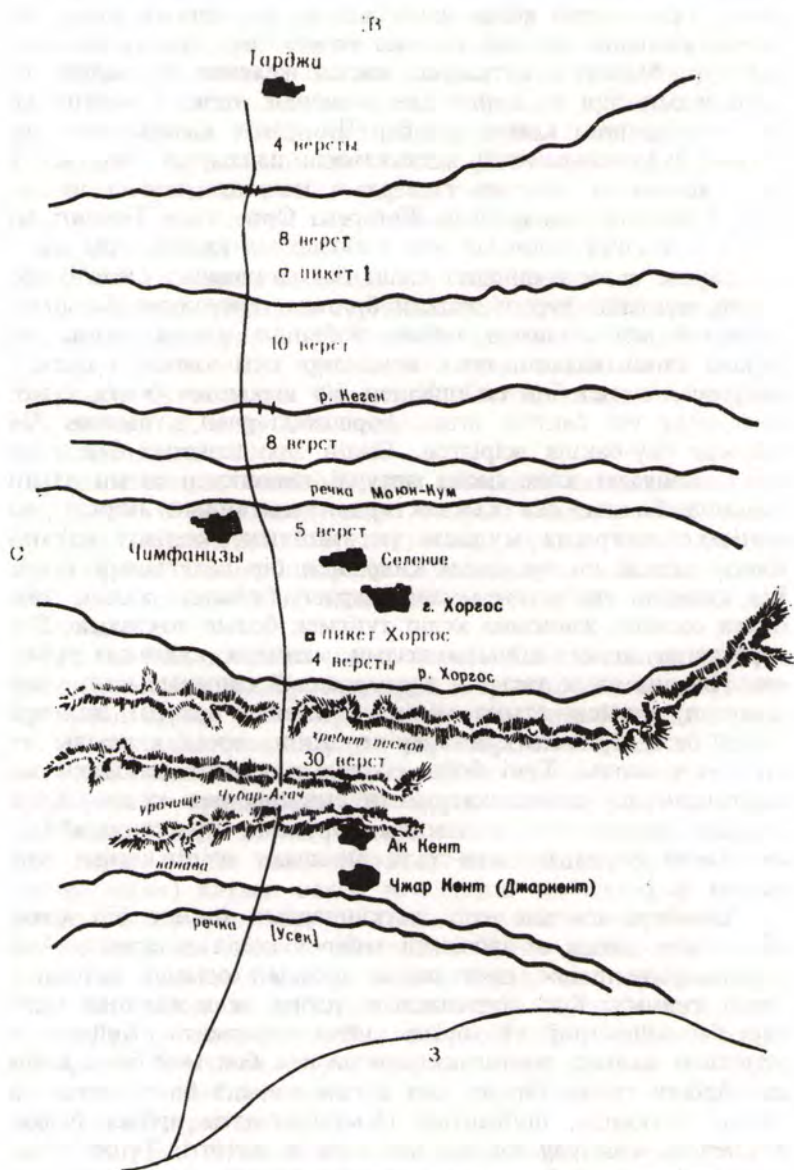
Өзеннің арғы бетінде қытай бекеті тұр, сол бекеттің бір офицері бізді қарсы алып, түнейтін жерімізге дейін шығарып салды. Біз кірлеген қабырғасы мен мұңдалап көрініп тұрған ортадағы қарауылға жақын келіп, шатыр тігіп, шайымызды іштік те, басыма жастанған қобдишаның қыры желкеме қатты батса да батырларша қалың ұйқыға кеттік. Өз гаремінде жұмсақ төсекте әлдеқандай бір «лөззәт қызғалдағының» сұлу да нәзік мүсінін айналып жатқан сұлтан сияқты түк сезбестен міз бақпай ұйықтадым. Шынында да, мен осыған ұқсас бірдемелерді түсімде көрдім. Басымның астында бірдеме батқанын сездім, бірақ түсімде оны басымнан құшақтап жатқан таңғажайып сұлудың ақшақардай ақ білегі екен деймін. Қызуым көтеріліп, ыстықтап жатқанымды да сездім, бірақ сол қызу маған қасымдағы уақытша сырлас болған сұлуымның хош иісті лебізіндей болып көрінді. Қонып жатқан жерімізге түйелеріміздің келгенін айтып, ұйқымнан оятып жіберген кездегі менің ыза болып, қатты өкінгенімді айтып жатудың қажеті жоқ.

[6a] Қытай жеріне неғұрлым терең еніп, кірген сайын, халқы мен оның өмірі солғұрлым байқалды. Сөйтіп енді тура алдымыздан да, сол жағымыздан да бірнеше қытай қалалары мен қыстақтары көрініп тұр немесе дұрысы дәлме-дәл теңеу сөздермен айтатын болсақ, қалалар мен қыстақтар демей, қайта соларды өздерінің саясына алып, жасырып тұрған жасыл ну, тоғайлар көгілдір тартып көрінеді. Бұл жағдайда қытайлықтарға қатысты әділін айту керек: егерде тақыр жапан далада олардың балшықтан соғылған аласа үйлерінің қабырғалары сорайып тұрар болса, онда, айналасы елсіз түзде қалжырап келе жатқан жолаушыға жолының өзі бейне бір Нубий сахарасында сапар шеккен сияқты адам төзбестей әрі жүз есе ауыр болар еді. Күннің оттай ыстық сәулесіне күйіп тұрған





Ш. Уәлихановтың Верныйдан Кулжа қаласына дейін жүріп өткен бағытының бір бөлігі. Ш. Уәлиханов күнделігінің мәтінінде сызылған сұлбасы. Қалам. 1856 ж.



III. Уәлихановтың Верныйдан Кулжа қаласына дейін жүріп өткен бағытының бір бөлігінде сызылған жобаның қалпына келтірілгені.





ашық құла түзден кейін мына жап-жасыл көгалға жақындаған сайын жаныңыз қандай рахатқа бөленетінін сезесіз. Біз осындай бір, былайша айтқанда, жасыл желекке шомылған бақ-қалалардың бірі — Хоргостың маңынан өттік. Саяхатшыларға арнап салдырған қонақ үйі бар Чимфанзе қаласын оң жағымызда, 2 [шақырымдай] қашықтықта қалдырып бара жаттық. Оң жағымызда алыстан таулардың маңында жасыл нүктелер тәрізді көрініп тұрды: олар Жоғарғы, Орта және Төменгі Купчан деп аталған солондар мен сиболардың қыстақтары еді.

Хоргос — осы өңірдегі елдің басты қаласы; Іледе<sup>\*21</sup> цзян-цзюнь жанында тұрып жатқан бригада генералына бағынатын, хожуртай деп аталатын амбань бойынша үлкені, яғни, сиболардан тағайындалған полк командирі осы қалада тұрады. Ол (Хоргос қаласы) бірі екіншісінен бір шақырым бөлек тұратын жеке-жеке үш бақтан, яғни, фордштадтардан құрылған. Чимфанзеде бау-бақша өсірілген. Біздің адамдарымыз бұл жерден алма, шабдалы және басқа әртүрлі көкөністер сатып алыпты. Тамаша болды, біз қыстақтардан қытайдың нәрсіз, жіп-жіңішке қиярына мүлдем ұқсамайтын, кәдімгі өзіміздің қиярымыздай ірі әрі сәлді қияр жеп бір рахаттанып қалдық. Біз қаладан үш шақырымдай жердегі бойында қалың қамыс өскен өзеннің жағасына келіп түнемек болып тоқтадық. Біздің тұрақтаған қонаға-қонысымыздың маңында қайнаған тіршілік еді. Ілеуіне азық тасыған құмырсқадай сапырылысып, жаяуы жаяулап, аттысы атына мініп, күймелісі әртүрлі жануарлар жегіп безендірілген күймелеріне мініп, ерсілі-қарсылы ағылып өтіп жатты. Түні бойы солардың күнжіт майымен шала майланған дәу доңғалақтарының сықыры мен көлік айдағандардың айғайы естіліп шықты. Орталық Гүлстанның<sup>\*22</sup> құр сандалған перзенті оқта-текте ыңылдап өзінің әніне салып қояды. [...]

Ары-бері ағылып өтіп жатқандардың ішінде бір лояның өзіне емес, оның ат-арбасына көбірек көңіл аудардық. Қытай мырзаларының қос доңғалақты арбасын осымен екінші рет көріп тұрмыз. Қос доңғалақтың үстіне, жан-жағында терезелері бар кішкентай үй тәрізді күйме орнатыпты. Күймені көк кенеппен қаптап, доңғалақтарын да көк бояумен бояп қойыпты. Арбаға түбіне бір ат, сол аттың соңына бірін тіркеп, былайша айтқанда, шұбыртып (Қытайда атты арбаға басқаша жекпейді), қоңырау таққан қос қашыр жегіпті. Түпкі қашырдың үстіне төрт бұрышты кенептен шатыр құрып, оның бір жақ шетін күйменің маңдайына, екінші жағын дәртелерінің ұшына тік қаққан екі қада ағашқа керіп байлапты. Арбаның алдында, әдеттегідей, салт атты шабарманы, соңында сақшы-

<sup>\*21</sup> Құлжа қаласының қытайша атауы.

<sup>\*22</sup> Қытай мемлекеті атауының синонимі.

лары бара жатты. Ат айдаушысы әрбір беделді адамның мәртебесіне лайықты тәртіп бойынша күйменің жанында, қолындағы ұзын таяғымен қашырларды оқта-текте бір үркітіп қойып, жаяу келеді. Жалпы өздері байсалды түрде, жайымен жүріп бара жатты. Алғаш рет көргенде біз бұған қайран болып едік, [66] бірақ кейіннен осыған ұқсас талай таңғажайыптарды көп көргеніміз сонша, таң қалғаннан талай рет саусағымызды аузымызға салып, бар үмітімізді бір алланың өзіне тапсырдық. Машаллах!<sup>\*23</sup>.

Хоргостағы сияқты мұнда да масадан маза көрмедік, сөйтіп, таңертең ұйқыдан тұрғанымызда бүкіл бет-ауызымыздың дуылдап қышып, ісініп кеткенін сеземіз. Бүкіл кеш бойы қолымнан мылтығымды түсірмедім, бірақ оным сәтсіз болды, тап аяғымның астында бөдененің бытпылдықтап жүргенін естуін естісем де, оны таба алмадым.

### 5 [тамыз] күні.

Су жыланының көптігімен аты шыққан, қамысты өзеннен өткен біз WSW бағытымен жүре отырып бекеттен өтіп, содан Урда-Хоза қыстағына келіп тоқтадық, мұнда торғай ұялары қаптап тұрған зәулім шегіршін ағашының көлеңкесіне кілем төсеп, көп кептерлердің назды гу-гулеген үнін тыңдап, дем ала бастадық.

Жол жайлы да айта кету керек. Оң жақтағы таудың етегінде қалың тоғайлар бұлдырап көрінеді; Ілге неғұрлым жақындаған сайын ол тоғайлар соғұрлым бірте-бірте қалыңдай түсті. Сол қалың тоғайлардың бірі мұсылмандардың Темір-Құтлы хан қалашығы екен, мұнда әулие саналған осы ханның атақты зираты орналасқан. Біз жүріп келе жатқан жолымыз қазынаның бидай, қонақ жүгері егілген егістік алқаптардан немесе қурай, түйе тікен (*Cirsium lanseolatum*), жол желкен (*Plantago major*) қаулап өскен төмпешікті әрі қазылып қалған жерлерен өтеді және өртүрлі дақылдардың қалдықтары бұл жерлерге де соқа тигенін дәлелдейді. Келе жатып аяқ астымыздан бір қырғауыл ұшып шықты, бірақ оны тауып аламыз деп қанша іздесек те еңбегіміз еш кетті: қырғауыл тым шапшаң жүгіреді, қалың шөптің арасында кіріп ғайып болды. Ағаштардың биік-биік діңгектері мен иесіз қалған мызалардың<sup>9</sup> қираған қабырғалары біздің жүріп өткен жолымызға түнере қарап тұрғандай.

Бір ағаштың түбінде мұсылман диқандар жартымсыз нанын жеп отырды. Жаз бойы күнге қақталып күйгендіктен бе, әлде нәсілдерінің өзі сондай ма, әйтеуір Алты шаһар түркістандықтарының түрі қап-қара және бет-әлпеттері ауған пішіндес болып келеді. Оларды үңірейген шүңірек көздері,

<sup>\*23</sup> *Машаллах* — көтеріңкі леппен үн қату, тандану, қайран қалу.





нәзік әрі түріктің қылышындай иілген имек мұрны, жұқа еріндері қушық бөкселері басқа орта-азиялықтардан айырып тұрады. Қытай ықпалы олардың әдет-ғұрыптарына қандай әсер етсе, сыртқы, пішіндеріне де сондай әсер еткен.

Мұсылмандық шығыста жанкешті діндарлығымен әйгілі болған және «ақиқат діннің өшпес шам-шырағы» деп қанша қасиеттеп, мадақтағандарымен, шынына келгенде, діннің күр әншейін сыртқы жоралары жөнінде ғана талай жыл таласып, тартысумен келе жатқан, өздерінің медреселерінен шыққан Мансүров<sup>10</sup>, қазы-молда<sup>\*24</sup> және сондай екі жүзді сұрқиялары сияқты жауыз молдаларын бүкіл мұсылман әлеміне таратып отырған сопысынған улемалардың<sup>\*25</sup> пайдакүнем ишандардың<sup>\*26</sup> пасық арамханасы, қылмысты істерінің ордасы — Бұхара атты астанасы бар Батыс Түркістан тұрғындарына қарама-қайшы келеді, олар бөлендей діндар емес және дін жораларына аса күштар да емес. Алайда, діннің босандығы мен тұрақсыздығы кейде мінез-құлықтың азғындауына себеп болуы әріне ықтимал, бірақ қашғарлықтар діннің негізгі, түпкі қағидаларын ұстану жағынан әлде бір Мевлевиден<sup>11</sup> күштірек болуы да мүмкін.

Қашғарлық дәстүрдің жақсы жақтарының бірі әйел басына берілген бостандық деп білуіміз керек; әйелдер жиылыс атаулының баршасына да қатысып отырады, тіпті, әйелдерсіз мәжіліс шақырылуы да мүмкін емес. [7a] Ал, қытай өркениетінің сыртқы келбет-пішінге тигізген ықпалына келсек, әрбір тараншының<sup>167</sup> беліне пышақ байлатып, қолына ас жейтін екі шыбық ұстатып, басына шашақты қытай тақиясын кигізіп, безендірумен ғана шектеліпті. Бұл халықтың басына ешқашан бостандық берілген емес; осы құлдық пен тәуелділіктің әсері бұлардың жүздеріне мұң мен қайғылы үмітсіздіктің ізін қалдырған.

Әңгімемізге қайта оралайық. Сол екі арада біз ағаштын түбінде сүртіктерімізді шешіп тастап, жапырақтың көлеңкесінде рахаттанып отырған кезімізде, әуесқой қытайлықтар бізге түскі ас пісіріп жатқан ошақ басына жиналып қалды. Бет-әлпеттері әжептәуір кескінді келген солондар нағыз моңғол пішіндес шампандардың ішінде айрықша ерекшеленіп тұрады. Шампандар<sup>\*27</sup> деп қытайдың ішкі губернияларынан жер аударылып, немесе каторгалық қара жұмысқа айдалып келген қылмыстыларды атайды. Бұл Хань әулетінің нағыз ұрпақтарының (қытайлар өздерін осылай деп атайды) таңға-

\*24 *Қазы-молда* — шариғат заңдары бойынша сот-тергеу істерімен шұғылданатын судья, заңгер.

\*25 *Улемалар* (арабша) — мұсылман мемлекеттерінде қазы (судья) орнындағы дін басыларының жоғарғы тобы..

\*26 *Ишан* — жоғарғы дін басыларының атағы.

\*27 *Шампандар* — дұрысы: шанпань, чанпань (қытайша).





жайып бітік көздерінің қиығы сәл қиғаштау болып, барды-жоқты мұрындары жалпынып, жақ сүйектері шығыңқылау болып келген. Олардың бойлары орташа, жүдеу денелі келген. Жайындай үлкен ауыздары мен үшкір иектеріне біткен сирек сақал-мұрттары әр жерде бір қылтиып көрінеді. Манжұрлар, сибо және солондар ұзын бойлы, иықты, сом денелі әрі қыпша белді. Бет-әлпеттері қытайлардан гөрі біздің башқұрттарымызға көбірек ұқсас келген. Бұлардың ішінде ат жақты, қыр мұрынды келгендері де жиі кездеседі. Ал енді біздің дулай досымыздың мұрыны, тіпті, шамадан тыс еттілеу келгені байқалады. Бізді тамашалап, қарап тұрғандардың ішінде бір бохшо, яғни, солондардан шыққан бір урядник бар екен, сірә, киіміне қарағанда, ол өзі асылы ауқатты адам, қампиған қарынына қарағанда, тегі ақылыз болмаса керек.

Қытайда ақыл қоймасы қарын болып саналатындықтан, құрсағыңыз неғұрлым қомақты, жуан болып келсе, ақылыңыз да сондай мол, сұңғыла болатыны өзінен-өзі белгілі. Бұл сонау Цинь әулеті<sup>13</sup> заманынан бері бір де бір қытайдың күмән келтіруге батылы барып көрмеген ақиқат, шындық және екіні екіге көбейткенде төрт болатыны сияқты, бұған сенбеудің өзі де қиын болар еді. Сірә, бұл бохшо өзінің «ақыл-парасатына» дандайсып, қатты мақтанатыны көрініп тұр (өзінің артықшылығы айқын керініп тұрған соң қалайша мақтанбасын). Ол біздің ақыл-парасатымыздың шамасын білмек үшін қарнымызға қадала қарап, жадау сиқымызды көрген соң, бізді менсінбеген кісіше теріс айналып, аса бір астамшылықпен аяғын маң-маң басып өз жайына кете берді, сонысына қарағанда, біздің орыстардың ақыл-парасаты жөнінде оның ұнамсыз пікірге келгендігі байқалып тұрды.

«Данышпан» Бохшоның нөкерлерінің ішінде көзі күлімдеген, жылпостану бір көрі шампань бар екен. Оның қағылез жап-жас екі қызы онымен бірге ере келіпті. Кішкентай ерке қыздар біздің маңымызда ұршықтай үйіріліп, ойнақтай жүгіріп жүрді. Үстерінде іш көйлектерінің сыртынан қысқа қытайы жейде, аяқтарына башмақ киіпті. Маңдай шашын қырып, қалған жағын артына қарай жинап, түйіп қойыпты. Олардың кішкентай ғана бастарына астра тәрізді бір гүлдерді сүйкімді етіп қадап қойыпты. Қытайлардың ойлау тұрғысынан қарағанда бұл қыздар әжептәуір көрікті деп саналады. Мен қолыма бір-екі шақпақ қант алып, қытайдың өзім білетін — хауле! (жақсы) — деген бір ауыз сөзін қайталап, қыздарды қантпен арбап шақыра бастадым. Менің қытай қыздарым шыр көбелек айнала жүріп, өздері мені қол бұлғап шақырды. Бұл кішкене, қысық көзді періштелердің әкесі біздің бір-бірімізді шақырысып тұрғанымызды көре салысымен, көпті көрген тәжірибелі адам болғандықтан... қайыр садақаның бәрі игі екенін жылдам түсініп, қыздарын [76] қолынан жетектеп келіп





бізге: — «хауле! аман ба, бухе» — деді. Ол отыра қалып, Гандун (Кантон) қаласында туып-өскендігін айтып, бізге өзін таныстыра бастады, содан кейін бізге бетінің көк теңбіл дақтарын, жер ауып, айдалып кетерінде салған таңбасын көрсетті. Біз оның Батыс өлкеге қалай келгенін айтпаса да жақсы түсіндік.

Іс арасында мен жас сұлулармен ымдасып сөйлеспек боп өрекеттеніп едім, бірақ онымен ештеңе айтып түсіндіре алмадым. Мен әрбір ымдап көрсеткен сайын қытай қыздары: «хау» (жақсы!), — деп шулап, сықылықтап күле береді. Жаратылыстың бұл шынайы сәбилерінің балалық акпейілділігі мен табиғи жайдарлылығы маған әсіресе қатты ұнады. Біз берген қантты қыздардың қалай қуана алып, кеміріп жегендерін көрсеніздер ғой! Біреуі мені: «орыс» мырза жақсы, — деп, тіпті басымнан сипап қойды. П.<sup>14</sup> оларға екі күміс ақша берді. О, Құдайым! Жалтыраған темірге шын ықласпен алақайлап қуанып, алақандарына салып, шылдырлатып, әкесіне көрсетіп, біреуі — менікі жаңа, менікі жақсы, — десе, екіншісі: — менікі жақсы, — деп таласып, мәз болды. Әкесі жымыып күліп, тағзым етіп, бізге алғыс айтты. Сәби қыздар: «Олыс (орыс) жақсы кісі екен», — деп, топ жұртқа қарай шулап жүгіріп, айтқан сөздерін заттай дәлелдемек боп, ақшаларын көрсетіп жатты. Алтынның аты алтын! Қытайда алтынның қадірін балалар да біледі.

Шампаньдар еңбек сүйгіш халық: даладан, егін басынан қайтқан олар жол бойымен үздіксіз ағылып өтіп жатты. Үстерінде жеңіл киім, бастарына шелпек тәріздес жалпиған жиегі жалпақ қалпақ киген шампаньдар, бірі кесілген мусуй<sup>\*28</sup> арқаласа, енді бірі төсеніш тоқу үшін қажетті ши немесе қамыс арқалап бара жатты. Жалпы, беталды сандалып, бос жүргендері тым аз. Бізді тамашалап ерігіп жүргендері тек кейбіреулері ғана. Олар сол әлгі «ақылы мол жуан құрсақ» бохшо тәрізді чині барлар немесе қарттар мен жас балалар ғана.

Құлжаға алдын-ала жіберген біздің казак қайта оралып, — «консул сіздерді осы арадан 10 шақырымдай жердегі деревнядан күтіп алмақ болды», — деп мәлім етті. Деревнядан қалай өткенімізді білмеймін: көшесінде тас көмір тасушы кірешілер бүркырата көтерген қою шаң бүркырып, көзге түртсе көргісіз тас түнектей қап-қараңғы болып тұрды. Бұған аңқыған пияз бен бұрыштың иісі, трубкалардың түтіні қосылып тұншықтырып дем алғызбайды, ал енді кірешілердің біресе: — оу, оу, оу, — деп соза, біресе: — пұр, пұр, пұр, — деп жан-жақтан айқайлаған ащы дауыстары құлақ тұндырғандай. Сол сәтте өзінді мына дәу доңғалақтардың бірінің астына түсіп, бейне

<sup>\*28</sup> Мусуй (қыт.) — жоңышқа немесе беде.



бір beefsteaks<sup>\*29</sup> пісіру үшін тоқпақталған ет сияқты езіліп кететіндей боп көрінді.

Урда-Хоза — нағыз қытай деревнясы; онда Аспан асты империясының әрбір жерлерінің бәрінде де болуға тиісті нәрселерінің бәрі де бар; Урда-Хозада толып жатқан асханалар мен мейрамханалар да, үсті-басы алба-жұлба шампаньдар да бар, мұржаның түтіні де бар, пияз да бар және соның бәрін қою шаң тұманы басып тұр, көшелерінде қаптаған арба, айқай-шу естіліп тұрады. Бір сөзбен айтқанда, көшеде тіршілік әрекетінің қайнап, қызып тұрған кезі. Барша жұрт мейрамханалардың көлеңкелі қалқаларының астында ақырғы ярмағына<sup>\*30</sup> сатып алған шайын және пияз бен бұршаққынды бұрыш салған сорпасын ішіп отырды.

[8a] Біздің қасымыздан қаншама ұсқынсыз келбет-кейіптер өтіп жатты! Бау-бау гаолян арқалаған, су тасыған жалаңаш кісілер де, шошақ қалпақтылар да, шампаньдардың шелпек тәріздес қалпағын кигендер де өтіп бара жатты, кейбіреулері джен-дойларын шегіп, ыржиып күліп, ал енді біреулері бізге, бейне бір; — сендер қандай адамсыңдар, мына бізге қарасаңдаршы, — дегендей көздерін қысып, қуалана қарап қояды. Қытайлардың астамшылығында шек жоқ. Қытайдан басқанікін еш уақытта да мақтамайды. Шампан шарабының дәмін татып көріп, ол сізден қытайдың джу — күріштен істеген арағын қайдан сатып алдыңыздар деп сұрайды.

Бұл өзі бір өте лас қыстақ екен. Орталық Гүлстанның алба-жұлба ұлдары үйлерінің алдындағы қалқаның көлеңкесінде шай ішіп отыр. Көшеде тас көмір тиеген, дәу жүк арбалары тұр. Қос доңғалақты, ұсқынсыз қоңыраулы арбаға жеккен өгіздердің тұяғынан көтерілген қалың бұлттай қою шаңнан жаныңызда келе жатқан адамдарды көрудің өзі мүмкін емес. Кіресілердің айғайынан құлақ тұнады. Біздің дулай шенеуіміз, бұл қыстақ жолаушылардың бас қосып, жиналатын жері, мына қалқаның астында жұрт шай ішіп отырған үй — қонақ үй деп мақтанып, бізден осындай қонақ-жайларыңыз бар ма, деп сұрады. Құмды әрі топырақты даламен 15 шақырымдай жүргеннен кейін біз басқа бір, анағұрлым таза-рақ деревняға келіп жеттік. Сол жағымыздағы таудың етегінде екі шоқ тоғай көрініп тұрды. Ол Темір-Құтлық хан<sup>\*31</sup> деп аталған Гомту деген қала екен. Мұсылмандардың бір әулиесінің сүйегі сонда жерленген көрінеді. Бізге жақын маңда Шошқалы деген бір деревняны қалдырып өтіп кеттік. Біз келіп түскен деревня Тарджи деп аталады. Бұл жерде шампаньдар мен Қашғардан қоныс аударып келген тараншылар

<sup>\*29</sup> Бифштекс (ағыл.).

<sup>\*30</sup> Ярмек — қытайдың бақыр ақшасы, жармақ.

<sup>\*31</sup> Дұрысы: Тұғлық-Темір.





тұрады. Мұнда бидай, жүгері, мусуй егістері басқа жерлермен салыстырғанда біршама жақсы және кең-мол жерді алып жатыр. Ақ көйлекті, келбетті келген, түрлері көмірдей қап-қара мұсылмандар астығын ора жүріп, көптігінен күн көзі тұтылғандай топ-топ қарғаларды үркітіп, айқайлап қояды. Деревняны ортасынан қақ жарып, ағып жатқан кішкене өзеннің сағасындағы тоғанда бірнеше бала шомылып жүр. Олар бізді аса көңіл қойып елей қойған жоқ. Орыстар жиі-жиі мата әкеліп жүреді, сондықтан олар үшін орыстарды көріп таңырқайтындай түгі де жоқ болатын. Консул бізді осы арада күтіп алды, сөйтіп біздің ол күнгі кешіміз өте жақсы өтті. Деревня маңындағы тоғайда қаздар қаңқылдап қику салып, біздің аңшыларымызды өздеріне шақырды. Біз шай ішіп отырған кезде қытайлар жар қабаққа жиналып, трубкаларын шегіп, бізге биіктен көз тастап, өздерінің қайран болып, тамашалап тұрғандарын онша байқатпай қиядан шолып, қарап тұрды.

[86] Бізді цзян-цзюнь атынан қарсы алған қытай офицері мен азық-түлік алып келген тағы біреуі шығарып салып келе жатты. Олар басына бұлғын құйрығы мен домалақ шар қадаған қара қалпақ киіпті. Қара қалпақ қызмет бабымен алыс сапарға шыққанның белгісі. Ал енді өздерінің қарауыл бекетінен келесі бекетке дейін шығарып салып келе жатқан күзет офицерлері, керісінше, шошақ төбелі ши қалпақ киіпті. Бұл олардың жергілікті қызмет бабында жүргендіктерін аңғартады. Садақ пен қорамсақ асынып, шапан киген бір солдат алдымызда жүріп отырды. Бұл әрбір инабатты адамның тегі алдына кісі салмай жүрмейтін, қытайларша айтқанда, диньма деп аталатын, әдеттегі шабарманы еді. Салт атты офицерлері өздерінің он мың түрлі ресми салтанат жоралары бойынша жай жүріп, ганзасын шегіп келе жатты. Борохуджирде біз бекетке барып, соның қызығын тамашаладық. Бекет төрт бұрышты балшық қорғанмен қоршалған. Оның батысы мен шығыс жақтарына ағаш отырғызылған, сондықтан бекеттің өзін ағаштардың тасасынан көріп болмайды. Шығыс жағында кішкентай бір бақ арқылы кіретін есігі бар. Бақтың ішінде бір бағанға құстың торы сияқты бір нәрсе іліп қойыпты. Маньчу офицері оны жер құдайының ордасы деп түсіндірді, расында тордың ішінде әйел бейнелі бір ағаш құдай отыр екен. Қақпадан кіре бергенімізде сарымсақ пен жертөлениң күлімсі иісіне ұқсаған өзгеше бір жаман иіс [...] мүңкіп қоя берді.

Қарауылдың жасыл желекті ауласына шарбақтан кіргеннен кейін бізге бірнеше ит қастық ниетпен тап беріп еді, бірақ солон солдаттың қолданған шарасы олардың алдағы шабуылын тиып тастады. Алдымызда қара шатырлы бірнеше үй қатар тізіліп тұр, ол офицерлердің флигелі екен. Оң жағымыз бен сол жағымызда казармалар мен солдаттардың асханасы. Үлкен есіктері мен қағаз жапсырған кереге тор көзі көп





терезелері, алмұрт тәріздес карниздері бұлардың өздеріне тән ерекшеліктерін аңғартып тұр.

Казармалардың ішінде тақыр жерге сәкі орнатыпты, оларының үстінде етік, шұлғау және басқа күнделікті тұтуына қажетті керек-жарақтар сықылды солдат жабдықтары ұйпатұйпа болып, шашылып жатыр екен. Офицерлер флигелі казармадан тек өзінің сыртындағы манжұрша жазылған жазуларымен ғана өзгешелеу көрінеді. Біз бірінші тұрған тар бөлмеге кірдік, ол қабылдау бөлмесі екен. Офицерлер бізге сәкіге шығып отырындар деп өтінді және олардың біреуі бізге жол көрсететіндей болып сәкіге малдасын құрып отырып алды да, төсек орнына төсеніп жүрген қатты терлікті қолымен қағып-қағып қойды. Істейтін іс болмаған соң біз де сәкіге отырдық. Трубкаларымызды ауыстырып, шылым шектік. Офицер шай әкелсін деп бұйрық берді. Алқа-қотан жиылған көпшілікті көбейту үшін жиналған сол жердегі солдаттар да он сан рет дәнекерлеп, әшекейлеп қойған құмырасы мен кеселерін алып, қап-қара, тақта шайды қоюлап құя бастады. Біз әдеп сақтап, шайды жай ғана ұрттап қойып отырдық.

[9a] Преображение мейрамының алдында, яғни, тамыздың бесі күні, кешкі сағат жетіде біз Құлжаға келіп жеттік. Борохужир атты бірінші қарауылдан бастап Құлжаға дейін созылған байтақ даланың өзі бір ең құнарсыз, құмды шөл екен. Бұл құлазыған құла түзге ел орнату біздердің, орыстардың, ойымызға да келмес еді, қоныс аударып, көшіп келгендерге мұқтаждық көрсетпей қалай қоныстандырудың амалын да білмес едік. Бірақ қытай халқының төзімділігі бәрін жеңіп шықты. Бұл жерлерге талай ел қоныстанып отыр; мұнда сегіз шаһар, бірнеше қыстақ бар; қалжырап келген жолаушы үйге кірмей-ақ, жасыл желекке жасырынған шаһарды ажарландырып тұрған биік ағаштар мен пирамида тәріздес сымбатты теректердің саясында рахаттана дем алса жаны жай табатыны өзінен-өзі түсінікті; балшықтан соққан үйлерінің бәрі де сырттай қарағанда тап-таза, көше деген жоқ, бірақ әрбір жеке үй бүкіл империя рухын, оның томаға-тұйық сипатын аңғартып тұр. Бүкіл шаһары сияқты әр үйі өз алдына дараланып, балшық қабырғамен қоршалған, шамасы көршісінің жүзін көрмеу, сөйлеспеу үшін жан-жағын қоршап алған сықылды.

Борохужирге келгеннен кейін бізді цзян-цзюнның бұйыруы бойынша, сауда сарайының шенеунігі — дулай, әлде шабарман, әлде төтенше тапсырма атқарушы шенеунік келіп қарсы алды, оның бөркіне ақ домалақ шар қадалған. Бұл шенеунікпен біраз өңгімелесіп, бізге әкелген екі қойы мен 10 қадақ күрішін, сол мөлшердегі ұнын қабылдап алып, хош айттық. Келесі күні таңертең қытайлардың және өзіміздің қарауыл жасақтарымызды бірге ертіп алып, қытай рәсімінше салтанат құрып, ілгері жүріп кеттік. Әрбір қонып, түнеген





жерлерде офицерлер бізді азық-түлікке қарық қылып отырды, оларын алмауға болмайды, бөрінен бұрын сол алғаныңыздың қарымтасын бес есеге көп қайырып отыру керек.

Жетінші тамыз күні бізбен ресми түрде жолығу үшін бір генерал, екі подполковник, бірнеше офицер келіп, бізді тура үш сағат өуре қылып, кері қайтып кетті. Келіссөз тамыздың 11 күні басталатын болды.

[96] Істерге іс болмаған соң мен бөлменің ішіне көз салдым. Есігі оң жағында екен, едендегі тастың үстіне от бықсып жатыр. Екі жеңін түріп, білегін сыбанып алған, мұржа тазалайтын адамға ұскас қап-қара бір солдат есік алдында трубка шегіп тұрды. Сірә, ол аспазшылық қызметін атқаратын болуы керек. Сол жақтағы есік жартылай ашық екен және оның тарлығына қарап азық-түлік қоймасы деп болжауға болады. Біз қытай офицерлерінен өздерінің төңірге табынатын жерін көрсетулерін сұрадық. Офицерлер біздің өтінішімізді құба-құп деп қарсы алып, ауыздарындағы трубкаларын тістеген күйі батыс беттегі баққа ертіп барып, есігін ашты. Бақ ішінде жан-жағы қабырғамен қоршалған, кішкентай қақпаларын түрлі жазу және пішін, мүсіндермен әшекейлеген шағындау ғибадатхана тұрды. Ғибадатхананың алдында екі баған бар; оң жақтағы қақпа түбінде, қалқаның астындағы ірге таста қоңырау, сол жақтағысына дабыл аспабын қойыпты. Екі солдат қолдарына таяқ алып, бірі қоңырауды, екіншісі дабыл аспабын даңғырлатып соға бастады, олары сірә қонақтар келгенін ескертіп, фоға хабар бергені болу керек.

Ғибадатхананың ішінде перде ілінген үш есік бар, ортада тұрған үстелге бір аяқ тұз қойыпты, қабырғадан үңгіп салған қуыстағы оюлаған сөренің үстінде мол жібек шапан киген, беті қытай пішіндес, алтын жүзді Гуань-лоя<sup>\*32</sup> деген семіз құдайы отыр; оның шұбатылған ұзын мұрты мен сақалы

<sup>\*32</sup> Гуань-лоя сегіздік патшалық заманында Орталық империяның атақты серісі болған. Ол Иисус Христос туылғанға дейін III ғасыр шамасында өмір сүрген. Өздерінің жауына түнделетіп немесе тосыннан тап беріп дағдыланған зұлым, қара жүрек қытайларға Гуань-лояның ізгі ерлігі адамзатқа ұқсамайтындай боп көрінеді. Ол өзінің жауына: «Сізге қарсы атандым» — деп, орыстардың Святославы сияқты алдын-ала хабарлап алып, шабуыл жасайды екен, сондықтан оны құдайлар қатарына енгізген. Әсіресе манжұр әулеті таққа отырғаннан кейін оның даңқы арта түсті. Қытайды бағындырардың алдында Гуань-лоя манжұр басшыларының біріне келіп, жауын жеңіп бермек болып уәде етеді. Қытайды бағындырғаннан кейін манжұрлар оған өздерінің қамқоршысы есебінде хуан-ди, яғни император атағын береді, сөйтіп ол қазірде әскери адамдардың құдайы және фанз қамқоршысы болып есептеледі. Сондай-ақ, Қытайдағы дін жөнінде де айта кетелік: Қытайда өркімнің қалаған дінін ұстауына қақы бар. Олар фоға да (шаман құдайы), будданың бурхандарына да табынады, әйтсе де Конфуцийдің философиялық

және самай шашы беліне түседі. Кеудесі ашық. Оң жақтағы үстел жанында бітік көзді бір аппақ әйел құдай наздана семсер ұстаған, немесе дұрысы: қолдарына семсерді кесе көлденеңнен көтерген. Сол жақта қытайдың қауға етігі сияқты қап-қара, көзі тасырайған тағы бір құдайы, қабанның азуындағыдай сорайған шірік тістерін ақсита түсіп, әлдекімге кектене ыржиып тұр. Бадырақ көз фо оң қолына шебер безендірілген алебарданы<sup>\*33</sup> ұстап, арсыздана сол қолымен бүйірін таянып тұр. Ол үстіне күрте киіпті, сондай-ақ, тіпті, өзі өте дөрекі. Әйел құдайы өз жынысына әбден лайықты нәп-нәзік екен, момақан жүзінен ұйқыны аңсағандық байқалады, қылышының салмағынан қолы талып, қалжырап тұрған секілді. Қарауыл қызметін атқарушы сибо мен солондар фо дінін ұстайтын көрінеді, мына храм солардың фосы екен.

Батыс өлкедегі барлық шекаралық қарауылдарды сибо мен солондар алып отыр, бұлар жауынгер халық және біздің казактар сияқты жалақы алады. Солондар Жонғарияны тұңғыш бағындырған кездерде Даурия мен Сахалыням провинциясынан қоныс аударып келген, ал сибостықтар оларға Қашғар көтерілісінен кейін қосымша күш ретінде қосылған. Сибо мен солондардың әскери қоныстары Құлжадан бастап солтүстікке қарай Іле өзенінің бойын жағалап империяның шекаралық қарауылына дейін созыла орналасқан. Бұл қоныстарды қолдайлардың, яғни кеңесшілердің бірі есебіндегі Іледе тұратын бригадалық генерал Абебу басқарады. Хожуртай — сиболардан шыққан полк командирі. Сибо мен солондар 8 полкке бөлінеді, ал полктерді көк домалақ шары бар (штаб офицері) зангялар басқарады. Солондар Ілеге жақын жерлерде, ал сиболар тау маңында қоныстанған. Империяның ең күшті әрі жаугер халқы, әрине, солар: тұрақты әскери қызметі, қазақ пен қалмақ арасындағы қарым-қатынастары олардың рухын көтеріп, демеу болып отыр. Олар өздерінің бір жылдық әскери қызметін Тарбағатай мен Қашғарияда (Алты шаһарда) өткізеді.

|10a| Әрбір сибо мен солон әскер қызметін атқаруға міндетті және ол қызметін қатардағы солдаттан бастайды. Олар қазақша өте жақсы, еркін сөйлейді, көбінің бұл тілді өте жақсы білетіні сонша, тіпті өлеңді ойдан шығарып, қазақтарша суырып салып айта береді. Сибо мен солондардың 8 қыстағының атаулары міне мынадай<sup>\*34</sup>...

ілімін нағыз адал, ақ дін деп біледі. Мұнда Шикья-Муни деген (Шикья әулетінен шыққан дуана) бір қызық бурхан бар екен. Бұл кішкентай пұт зинакорлыққа салынып, соның рахатына батып отырған сықылды: тізесіне бір әйел затын отырғызып алыпты. (Ш. Уәлихановтың ескертпегі).

<sup>\*33</sup> Алебарда — ұзын сапты ескі қару, айбалта.

<sup>\*44</sup> Атаулары берілмеген.





Біз қазылған арықтары көп және тары мен гаолян егілген, шегіршін бұталары мен терек ағаштары, ши мен ақселеу өскен жазық дала арқылы Тарджиден Ілеге, яғни Құлжаға кеш түсе жолға жүруді ұйғардық. Іле өзені бойындағы бау-бақшалардың жанынан шаңға батып, Құлжаға дейін консулдың өзі шығарып салып келе жатты. Шошқалыдан өткен соң, қалмақтар мен чахарлар<sup>15</sup> және торғауыттар<sup>16</sup> көшіп-қонып жүрген Сайрамкөл маңындағы тауларға қарай бау-бақшалар жиі-жиі кездеседі. Іленің жағасына жақындағанда мүлдем тақыр құмды төбелер көтеріле көрінеді, аттар құмға батып, зорға жүрді және көзімізге құм толып қалды. Бұл күні біз 50 шақырым жер жүріп, факторияға түнделете келіп жеттік.

Біз жүріп өткен жерлердің суреттік сипаттамасы мынадай (келесі беттердегі суретті қараңыз).

[106] Азияда біздің сауда-саттық жүргізуіміз үшін Құлжа мен Шәуешекте орыс факториясының негізі 1852 жылы қаланды. Қытайлар біздің құрылыстарымызға беретін жерді Сарыбұлақтың әр жағынан, Іленің қоныстануға жарамсыз деп тапқан құмды жағалауынан бөліп берген. Осындай пайдаға аспайтын жерді құлпырттып, мынадай тамаша фактория орната білген консулға разы болуымыз керек<sup>17</sup>.

Факторияда консулдың тастан салған, мезонинді зәулім үйі, хатшы мен қызметшілер үйі, сауда дүкендері, саудагерлердің жатақ жайлары, монша, екі казарма және түрлі азық-түлік қоймалары мен қора-қопсылары бар. Осының бәрі қытай мәнерінде салынған есіктері мен қақпалары бар толып жатқан қабырғалармен қоршалған.

Қытай жұмысшылары салғандықтан, фактория құрылысының түр-сипатында еуропалық сәулет өнеріне қытай сәулет өнері араласқан ала-құлалық өзгешеліктер бар екені еріксіз көзге түседі. Мысалы, консул үйінің терезе қақпалары алуан түрлі бояумен боялған, төбесіне қорқынышты екі айдаһарды отырғызып қойыпты. Басқа үйлердің төбесін қытай дәстүрінше балшықпен сылап, су ағарларын оюлап, әшекейлеп салған. Үй ішінің жиһазы шегіршін ағашынан жасалған, оның жалпы сипаты еуропалық бұйымдарға ұқсас болғанымен кейбір жерлерінде, мысалы, орындық сияқты бұйымдардың аяғын жасауда қытайларға тән дәрекілік байқалады. Мұндағы тазалық Іледегі калош сияқты лас цзян-цзюнының үйінен кейін, әсіресе көзге түсіп тұр. Орыстардың өнеріне қытайлардың бәрі де таң қалады, цзян-цзюнь де қызыға қызғана қарайтыны байқалады. Консул сынап көрейін деп факторияның жанына қытайдың бақша өсімдіктері мен жемістерін өсіріп, бау-бақша салдырыпты. Бақытсыздығына қарай, Іленің құмды жағасы жыл сайын ойып құлайды, енді консулдың үйіне жету үшін 40 құлаштай-ақ жер қалыпты. Мұнысы, өкінішті!



Біз Құлжаға тамыздың 5-і күні келіп, 7-сі күні өзімізбен істес болатын қытай шенеуніктерін көріп, мәз болып қалдық.

Туде-жень немесе жай ғана туғолдай деп аталатын бірінші сауда приставаы, оның жәрдемшісі коголдай, әскерді азық-түлікпен жабдықтау жағын басқаратын штаб-офицер, ізгі тәртіп сақтаушы, барлығы 6 адам өздерінің кабриолеттеріне мініп, салтанатпен келіп факторияға кірді. Әрбір арбаның алдында шартты шабарманы шоқиып, арба сайын екі солдаттан ілесіп келгенін айтып жатудың керегі жоқ. Арбаларының бәріне де қашыр жеккен; қақпаға жете беріп, тоқтаған кезде шабарман аяқ астына баспалдақ қызметін атқаратын орындық апарып қоя қойды, сөйтіп соқыр туғолдай бір-екі мырзаның демеуімен арбасынан түсті де, консулға жақындай беріп, қытайдың байсалдылық рәсімі бойынша тістерін ақситып, бет-аузын қисайтып, тыржитты; бұл оның жүзіне жылы шырай беріп, ықылас білдірген түрі еді, қарғаның қарқылдағаны сияқты көмекейден шыққан үнмен манжұрша амандасқан дыбыстары біздің құлағымызға жетті. Біз мезонинде тұр едік, әдеп бойынша біздерді оларға кейінірек таныстыруы керек еді. Шенеуніктер залда жалаңбастанып (яғни, қалпақтарын алып), жайғасып отырғаннан кейін [11а] біз келіп кірдік. Қытайлар орындарынан атып тұрып, жалаңбастарын қалпақтарымен жаба салды да, іс арасында «біздің денсаулығымызды иіскеп біле отырып» қолдарын созып, амандаса бастады. Патша ағзамның хал-ахуалын сұрастырып, білгеннен кейін, Г.Г-дан олар жол жайын және қазір, дәл осы сағатта тоқсыздар ма деп сұрады. Тоқтық денсаулықтың белгісі сияқты, өйткені науқас адамның асқа зауқы болмайды ғой.

Бәріміз де орындарымызға жайғасып отырдық. Шай мен түрлі жеміс әкелінді. Туғолдайдың өзі консулдың үйінде болып жүрген еді, сондықтан біздің алдымызда орыс тілін білетіндігін көрсетіп, мақтанып отырды; қытайша «буцо» деудің орнына, ол әрдайым орысша «короши» дей берді, содан кейін етігінің қонышынан трубкасын суырып алды, мұны ол шылым шегу үшін емес, тек орысша от сұрау үшін ғана істеп отыр, өйткені қытайлар шай үстінде шылым шекпейді. Қутындаған шал жіп-жіңішке дауыспен: — «Огня» — деп шаңқ етті, солай еткеніне мәз болып, өзін-өзі орысша мақтап: — «хороши, хороши», — деп, күліп қояды. Содан кейін қонақтардың бәрі де шылым шеге бастады, яғни, мүнкіте бастады: қытай шылымын шегу — «асса-фетида»<sup>\*35</sup> шегумен бірдей. Мандариндер бір кесек қантты екіге бөліп, жартысын бізге беріп, жартысын өздері ауызға салып, шай ішіп отырған кездерінде мен соларға көз тігіп, қарай бастадым.

<sup>\*35</sup> *Асса-фетида* (*Terulla assa foetida*) — дәрілік өсімдік.

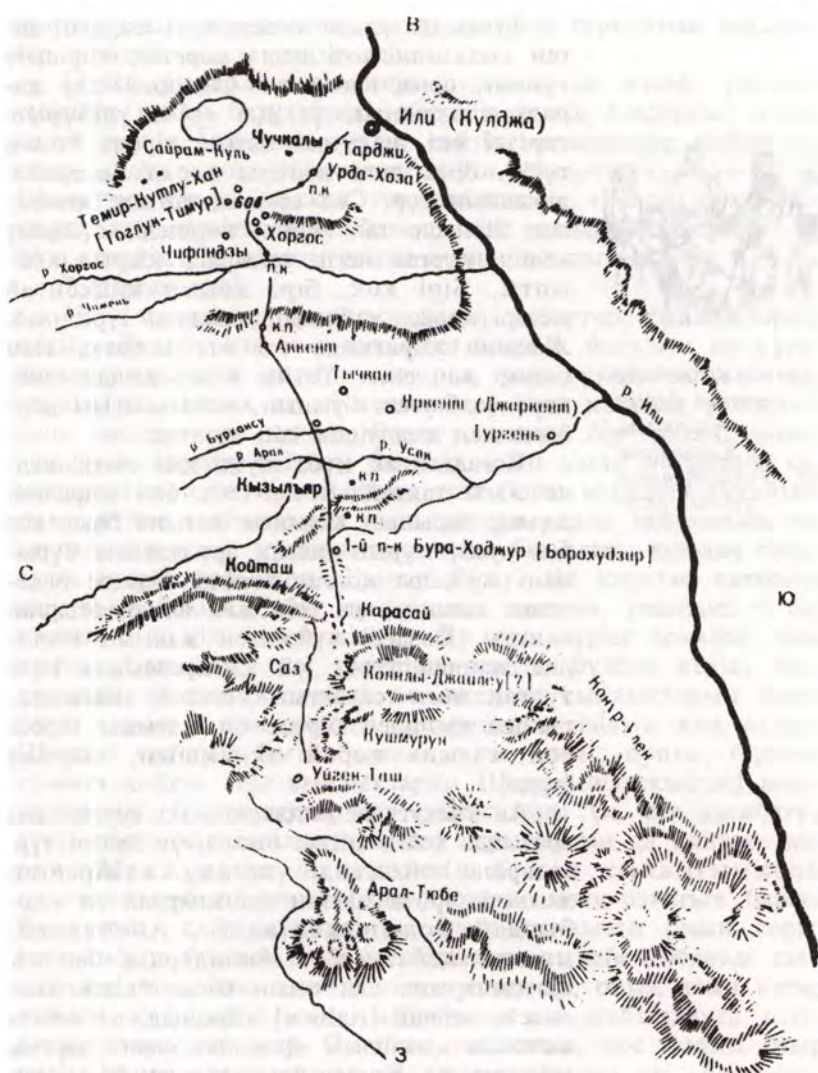




Зданіе № 50 в Петербургі востановлено в 18  
дні жовтня 1904 року.



Ш. Уәлихановтың Алтын Емелден өтіп Құлжаға жеткен жолының бағыты. Ш. Уәлиханов күнделігінің мәтінінде сызылған сұлбасы. Қалам. 1856 ж.



III. Уәлихановтың Алтын Емелден өтіп Құлжаға жеткен жолының бағыты көрсетілген жобаның қалпына келтірілгені.







1956 ж. Күлжа қаласында  
қытай сановнигі берген  
қонақасы.  
Қарындаш.  
Ш.Ш. Уәлихановтың  
суреті. 1856.

Туғолдай үлкен көзілдірікті сәндеп киген сықсиған көзі шала көретін, қаршыға түмсық, арық шал екен. Сәл қисықтау жаралған аузының үстінгі еріні үшбұрыш тәрізді екі шеті екі езуіне тіреле төмен түсіп, орта дөңі жоғары қарай көтеріліп, шошайып тұр. Сол ернінің үстінде қылтиып, бірнеше тал мұрты көрінеді, сүйірлеу келген құрғақ иегін тақырлап қырып қойыпты. Бірі көк, бірі қоңыр кішкентай тістері жараса құбылып, сығалап тұрғандай. Жасына қарағанда өзі өте ширақ, тым сөзуар жан екен. Үстіне жібек шапан киіп, қара белбеумен буынып, оған шылым дорбасы мен желпуішін іліп алыпты.

Когалдай ақ құба жүзді кісі екен, желке жағы тақтайдай теп-тегіс боп жаралған жұмыр басының алдыңғы жағына біреу көз бен ауыз, мұрын салып, арт жағына бұрымын жапсыра қойған тәрізді. Өзі де әлденеден шошып, әлі есін жия алмай отырған сияқты. Көздері күйзелген жанның көзіндей жайнай түсіп, үй қабырғасында ілулі тұрған көне сағаттың әшекей мысықтарының көзіндей біресе оң жағына, біресе сол жағына қарай ойнақшып, шарлап жүрді...

Ал азық-түлік мандарині, ол туралы сөз арасында кейін айтып өтеміз, ұн сасып тұр, татарша сөйлегенді ұнатады, күжірейген желкесі бірігіп қалған екі қиярдай не қарбыздай болып көрінеді... Айтпақшы, мұндай қабат-қабат өскіндердің барлық қағидаларына сай оның басы <кішкентай емес>, әділдік [тілімен] айтқанда, ол өзінің желкесін қытайдың «фосына» сыйға тартуы тиіс сияқты. Когалдайдың жалпақ басы мен біздің провидмейстердің қатпар-қатпар желкесіне қарап, ол (фо) когалдайдың желкесін таңдағаны айқын көрініп тұрғандай. Әдеп ережелерін сақтаушы оның көзі айтып тұрғандай нағыз қытайдың өзі еді, ал көздерін ашып-жұмудың ерекше тәсілді нәзік ым-ишарамен сөздеріне құпия мән беріп өзінің классикалық білімі бар екенін байқатып отырған сияқты. [116] Ол философия ілімін үйренуші шәкірт іспетті. Басқа



мырзалардың бет-әлпеттері назар аударуға тұрмайтын ғажайып бір топастың сиқы секілді еді.

Біздің шарабымызды ішіп, ішкенде де өздері ұнатып, сүйсініп ішкен болу керек, өйткені қысық көздерінің өзі-ақ солай екенін байқатып тұрды, сөйтіп мандариндер бізбен үш сағат дидактасып отырғаннан кейін үйлеріне қайтып кетті. Шараптың буына еліккен туғолдайдың: — «Болса жұмақ аспанда, жер жұмағы Шанхайда», — деп өлеңдетіп жібергенін де айта кетейік. Біз оларды есікке дейін шығарып салдық.

#### 7 [тамыз] күні.

Цзян-цзюньның дулайдан беріп жіберген сыйлықтарын алдық. Дулай істің жөн-жосығын білетін, білімнен де құралақан емес жан екенін сездіріп, сап түзеп, салтанатпен келді. Өзі сыйлық тізімі жазылған қызыл қағазын ұстап, ең алда бастап келе жатты. Оның соңында бір қытай, аяғын аспаннан келтіре байлап, бақанға асып алған шошқаны салақтатып көтеріп келеді. Ұзақ жол бойы мынадай ғажайып, оқыс күйде салбыраумен азап шеккен сорлы хайуанның тек салпандаған ұзын құлағын оқта-текте бір қағып қоюдан басқа тырп етерге халі жоқ. Екінші біреуі зіл қаратас көтерген кісідей-ақ бүкшиіп, бір құмыра қақ көтеріп, үшіншісі — бір көрзеңке жеміс, төртіншісі — бір қап күріш арқалап келе жатты. Қытайлар осы тәртіппен сапты бұзбай келіп, басқышпен жоғары көтерілді де, әкелген сыйлықтарын әдейі бізге көрсете, есік алдына рет-ретімен тізіліп қоя салды. Шошқа сыйдың басы болғандықтан, оны, әрине, бірінші орынға қойды. Бұл сыйлықтарды П[еремышльскийдің] көруі парыз еді. Қытайлықтардың сыйлықтары үш есе қымбатқа түсті және осы сыйлықтарының қарымтасын да қайтару керек. Манжұрлық шенеуніктің біздің сыйлығымызды өздігімен қабылдауға батылы бармай, цзян-цзюньге барып баян етіп, қайтып келді де, цзян-цзюньмен оның серігі хебе-амбань (қытай цзян-цзюньның атын хебе-амбаньді қоспай тегі атамайды және қағазға жазса да, оның атын қатар қойып жазады) біздің сыйлығымызды қабылдауға әзір, өйткені орыстар мен Орталық патшалық дос болып отыр деді. Осыны айтып, дулай өзінің дағдысымен екі үлкен саусағын қосып, тағзым етті, өстіп ойындағы айтайын дегенін іс жүзінде көрсетті.

#### 8 [тамыз].

Біз мұнда әбден зеріктік: көз алдыңызға келтіріп көріңіз, төрт қабырғаның ішіне қамалып, отырасыз да қоясыз, уақытыңыз бос болғанымен барар жеріңіз де, алдана ермегіңіз де жоқ. Бүгін түскі асымыздың үстінде Иван Ильич біздің Пекинде оқып, білім алған синологтарымыз жайлы әңгіме айтты. Қытайлықтар Пекинді Бецин деп атайды. Бецин — Солтүстік астана деген сөз. 18... жылы орыс өкілдігімен





бірге тұрған архимандрит Каменский<sup>18</sup> өкілдікті жөнелтерде шашын қырқып шенеуніктен монах болған адам.

[12a] Ол алғашқы жолға шыққан күннен-ақ сапар күнделігін жүргізе бастап, өзінің алған әсерлері мен ойларын, оқығандарын сұрыптап көшіріп алғандарының бәрін сол күнделігіне жазып ала берген және оны «Қап» деп атаған. Пекиннен қайтқан соң ол оны Азиялық департаментке берді, онысы күні бүгінге дейін сонда сақтаулы жатыр. Ол «Қаптың» ішінде бәрі де бар. Каменский әкей қолы бос кездерінде Қытайдың Ин-Ян, яғни, дүниеге тұңғыш келген еркек пен әйел жайлы діни драмасын мынадай түрде: Ин айтса болғаны, Ян ұшып тұрады, Ин соған қуанады бір-бірімен жарасып, өмірден ләззәт табады, — деп өлеңмен аударып шыққан.

Иакинф әкей тегі дворяндар әулетінен шыққан Амвросийдің заңсыз некеден туған баласы болатын.

26 жастағы архимандрит болған Иакинф өмірін сауық-сайранмен өткізіп, жүгенсіз кетеді, сондықтан Амвросий шет елде жүрсе, тентектік істей алмас деген оймен оны Пекинге жіберуін сұрап, өтініш етеді. Бірақ оның Пекиндегі өмірі қалай өткені бәрімізге де мәлім. Атак, дәрежеден айырылған ол Волоколамск монастырына барады да, сонда 15 жыл тұрады<sup>19</sup>. Азиялық департамент пен барон Шиллингтің<sup>20</sup> өтініші бойынша оны Сыртқы істер министрлігінде қалдыру үшін монастырьдан босатып алады... Барон Шиллингпен бірге Кяхтаға барғаннан кейін, ол жай азамат болғысы келіп, үстіндегі рясаны шешуге рұқсат сұрап, әрекеттене бастайды. Бірақ Иакинфке қарсы тағы да іс қозғап отырған прокурор мен сенат қасарысып көнбей қойғандықтан, оның ойы сәтсіздікке ұшырап, Сыртқы істер министрлігінің жанында қалады. Синологтардың мәліметтеріне қарағанда, Иакинф әкей қытай тілін жақсы білген және оның келтірген фактілерінің барлығы да Империяның ресми құжаттарынан алынған. Қытайлардың өз зерттеушілері бұдан жақсы емес. Өкінішке орай, Иакинф әкейдің жеке өз пікірі мен жорамалдарын жазып отырған мәтініне қытай мәліметтерінен ажыратпай енгізетін дағдысы болған. Қытайдың тьююдұлгасы мен тьюконы (түркілер) дұрыс оқу әдісін қалпына келтіру жөніндегі Иакинф пен Клапроттың арасындағы даудың мән-жайын Иван Ильич Петербургке қайтқаннан кейін айқын түсіндірмек болып уәде етті.

Аввакум әкей турашыл, адал, баққұмарлық пен төкаппарлықты жақтырмайтын тамаша адам, деседі. Ол өзі асқан білімді және өзінен ақыл сұрағандардың баршасына да білгенін айтып, көмектесіп отыратын кісі болса керек. Васильев<sup>21</sup> мырзаның да неше алуан мәліметтері бар және өзі көп материалдар дайындаған көрінеді.

#### 9 тамыз.

Қытай тілі у, ау, дау, хау, мау, зау және тағысын тағылары



сияқты бір сарынды дыбыстардан құралады. Бұл дыбыстардың әрқайсысының бірнеше мағынасы болады. Бір өзінің 500 түрлі мағынасы бар сөздер де кездеседі. Мысалы, қытайдың сөзінде жиі кездесе беретін хой деген дыбыстың 214 мағынасы бар. Қытайдың жазуы мен тілі екеуі екі басқа, біздікі сияқты өзара байланысы бар нәрсе емес. Онда дыбыстың жазуы жоқ, әрбір мағынаның өз алдына жазуы бар. Хой деген дыбыстың 214 түрлі мағынасына байланысты, 214 түрлі жазуы бар. Сондықтан қытай кітабын тілін білмей-ақ оқи беруге болады.

[126] Аударған кезде өзінің дәл, тура мағынасында қолданылмайтын сөздер өте жиі кездеседі. Мысалы, сіз он мың отбасын билеуші деп оқисыз, ал енді мұның темник<sup>\*36</sup> басқаратын сансыз көп халық екенін айту үшін тарихи әңгіменің астарына қытайлардың бәрі бірдей түсіне бермейді. Сөз үндестігіне құмартушылық Қытайда да бар. Калиновский<sup>22</sup> Ақсуға (Түркістанның жеті шаһарының бірі) барған бір қытайдың саяхат күнделігін жуырда оқыдым деген еді. Сонда ол: «Юань тарихында моңғолдар Кинчудің (Қыпшақтың) астарын өздеріне бағындырған делінген, ал Юань әулетінің астары Шығыс Түркістанның жеті шаһарының бірі — Ақсу екендігі күмәнсіз» — деп жазыпты.

Бүгінгі түскі асымызға жайын тартылды. Бір ғажабы біздің жақта Іле өзенінде жайын балығы байқалмап еді. Қытай балықшыларының айтуына қарағанда, Іленің Құлжадан жоғарғы жағында жайын жиі кездесетін көрінеді.

Айтпақшы, азық-түлік жөнінде де айта кетейік: мұнда ет арзан, сиыр етінің бір қадағы 4 тиын күміс, қой етінің қадағы 5 тиын. Біздің адамдарымыз етті хой-хойлардан (қытай мұсылмандарынан) сатып алып жүрді. Біздегі голландия тауығы деп аталатын мұндағы қытай тауығының салмағы 10 қадақ тартады. Тұмсығының үстінде қызыл



Қытайдағы қазы.  
Ш. Уәлиханов күнделігінің  
мәтінінде салынған сурет.  
Қалам. 1856.

\*36 Он мың әскердің әскербасысы.



шоры бар белгілі Пекин қаздарының<sup>\*37</sup> еті дәмсіз әрі қатты болады. Үйректері кәдімгі біздің үйректеріміздей, ешқандай өзгешелігі жоқ. Жемістерден мұнда, көбінесе шабдалының үш түрі өседі. Бір түрі үлкен алмадай ірі, сырты түкті болады, екінші түрінің түсі қызғылт, қабығы түксіз, кішкентай, үшіншісі — жалпиған жалпақ әрі тәтті. Бұл шабдалылар Пекиннің өзінде де өспейді. Біріншісі телудің арқасында ірі болып отыр, бірақ басқалары анағұрлым тәттірек. Алмұрттары жақсы екен, әйтсе де бергамоты біздікінен гөрі нашарлау. Алмалары көп, бірақ, жақсы емес. Құлжа алмұрты өте дәмді және француз жульеткасына ұқсаңқырайды. Анар мен шие сирек кездеседі. Өрік жеміс бақтарында да, жабайы күйінде де өседі және шілде айында пісіп, жетіледі. Жүзімнің әрқилы түрі: ағы да, ұзынша келген ірісі де, дәмі сүйкімсіздеу келген қарақошқыл, күлгін түстісі де және шығыста мейіз деп аталатын ұсақ түрлері де бар. Коринка да кездеседі (Кориндік ұсақ кара жүзім). Бақша өсімдіктерінен мұнда сары қауын мен хош иісті қашғарлық қауын да бар. Ең жақсы түрі көк қауын (комулдік) деп есептеледі және қыстық қауын деп аталатын ақ қауындары да бар. Бұлар наурыз айына дейін, бүкіл қыс бойы жата берсе де бұзылмайды әрі тасымалдауға да ыңғайлы. Қарбыздарының түрі сары, дәмсіз және бір айта кетерім, қызыл қарбыздарының өзі де жерінің топырағына байланысты бұзылып кететін көрінеді.

Қияры ұзыншалау келген кішкентай болады, бірақ тұздаған кезде түсі өзгеріп, сарғайып кетеді. Сабағы шырмауықтай шырмалып өсетін қытай картобының түйнегі үлкен болады. Бадананың дәмі картопқа ұқсастау болғанымен, анағұрлым сүйкімдірек. Моңғолияда мұны бәрі де қорек қылады. Өрікті ши-цза деп аталатын қытай құрмасы — жужубпен будандастырудан болған қытайлардың бір ғажайып жемісі бар, кептірілген күйінде бұл жемістің дәмі біздің шарап жасайтын жемістерімізге ұқсайды, өзінің бұршақ тәрізді екі ұрығы болады.

**10 тамыз күні** бізге орыс көпестерімен сауда-саттық байланыстары бар қытай көпесі келді. Ол, әрине, орысша сөйлегенде қытайларша мұрнынан сөйлейді. Және естігендерінің бәрін жазып алып отырды. Айтпақшы, өзімнің осында естіген бір анекдотымды осындай орайы келгенде ұмытпай тұрып айта кетейін: Бір әуесқой қытай шарманканы көріп, орысша атауы қалай екенін білгісі келіпті. Оған оның орысша атауы орган болады депті. Ол жылдам қылқаламын сияға малып алады да, орысша арқан деп жазады, содан кейін: — орыс мұның атын осылай... дейді, — деп өзінше шимайлап, бұл сөзге түсінік береді.

<sup>\*37</sup> Құрғақ кеңсірікті қаз.



— Кахо вы здолов, — деп сұрады ол бізден. Ал енді біз одан сау-саламатсыз ба, хал-ахуалыңыз қалай деп сұрағанымызда, ол бізге: «Молодец! Улус (орыс) хоро-ши чи-ляу-вик» — [13a] деп азиялықтарша қошеметтеп жауап қатты. Өзінің императоры (патшасы) жөнінде бірдеме деп отырды, бірақ көп сөзін таза қытай сөздігінен енгізіп, ерекше бір түсініксіз түрде айтып отырғандықтан, дәл не дегенін ұғудың өзі мүмкін емес еді. Ол былай деді: «Импелятол цирдзил на голофу отшик-пи ляудно! Ву-и... сказал в Или пошел... — бедный ло-хань (қарт) Ханту на войни был, Ханту жил в Беджин, хорошо янзы (текті) чи-ляу-вик» тағысын тағылары. Көтерілісшілердің жеңіліп қалғаны үшін бір қолбасшы домалақ шарынан айрылып, Ілеге жер аударылып келген көрінеді, біз барып жатқан кезде сол адамды кейін қайтару жөнінде Боғдыханнан өмір келіпті.

Сірә, қытайға біздің кішкентай ғана бүктемелі айнамыз ұнап қалған болу керек, ол соны қолымен әрі айналдырып, бері айналдырып қызыға қарап: «Хороши Янзы. Москоу янзы... а? — деп мақтай берді. Ал енді мен оған сол айнаны ұнатсаңыз алыңыз деп ұсынғанымда, ол, бір жағынан сыпайыгерлік сақтап алғысы келмегендей боп, екінші жағынан мені жүрегіңіз адал екен деп мақтап отырды. Мен оған қытай салты бойынша құрсағыңыз қайырымды, мейірбан құрсақ, деп жауап қаттым.

#### 11 [тамыз] күні.

Бүгін келіссөздер басталды. Қытайлар 100 түрлі тағам әзірлетіп, қонақасыларын өздерімен бірге ала келді. Аспаздары пешін өкеліп, тағамдарының сапалы екенін әдейі көрсетіп, дәл есік алдында кесіп, турап, дайындап жатты. Мұндай қошеметтері үшін олар сыйлық алады. Тағамдарының ішінде не барын бір құдайдың өзі білсін: ең сыйлы қонақасы боп саналатын торайы да, каракатица мен өрмекшілері де, самсасы да, *pes plus ultra*<sup>\*38</sup>, дәмі кеткенше езіліп піскен үйрек еті де бар еді және соның бәріне пияз бен бұрыш салған ащы тұздықты аямай-ақ құйыпты. Мен науқас едім, сондықтан ол қонақасының дәмін татып, рахатын көре алмадым.

Шикья Муни<sup>\*39</sup> туралы айтсам: оның бурханы<sup>\*40</sup> өрескел, тұрпайы түрде болғанымен, ардақты мәңгі рахатшылық (әлбетте келешектегі рахатшылық) идеясын уағыздайды. Рахаты мол келешек қандай болмақ? Бұған Шикья Муни рахатшылық деген затында түк те емес, болмыс та болмыс емес дейді де, сол сандырақ, құйтұрқы идеясын түсіндіру үшін еркек пен әйел арасындағы сезім ұштастығын мысалға келтіреді.

<sup>\*38</sup> Ең жоғарғы дәрежеде, өте дәмсіз деген мағынада айтылған сөз (лат.).

<sup>\*39</sup> Будда (қытайша)

<sup>\*40</sup> Мүсін, бейне деген мағынада беріліп отыр.





Ұрық бөлген кезде біз түк сезбейміз, бірақ есімізден де танбаймыз; бұл бір санадан тысқары құбылыс, бұл өзі әрі болмыс, әрі болмыс та емес және тап осының өзі мәңгілік құбылыс сияқты бір нәрсе дейді. Шикья Мунидің түсіндіруі бойынша, Құдайдың өзін болмыс деуге де, болмыс емес деуге де болмайды. Құдайдың белгілі бір түр-сипаты бар деп ойласа, тек ақымақтар ғана ойлайды және солай деуімен олар құдайдың күдіретіне шек қояды дейді.

Христиан діні мен Будда дініндегі ұштастық туралы идея көңіл бөлуге тұрарлық нәрсе: өзінің философтар мектебі болған және барша дін атаулы түгел қамтылып, зерттеліп отырған Александрияда буддизмді де, христиан дінін де әлбетте білген: Египетте болып, сонда тәрбиеленген [Шикья Мунидің] бұл идеяны содан әкелуі ықтимал. Әсіресе, сопылық серті мен қағидалары ғажап.

#### 15 [тамыз] күні.

Осы соңғы күндері менің тісім қақсап ауырып, қатты азап шегумен болдым. Сынап көрейінші деген оймен тісіме қытай медицинасынан ем сұрадым. Маған дәріханадан күл сияқты ақ ұнтақ пен әлде бір хош иісті шөптің жапырағы мен тамырын алып келді, бірақ оларынан ешқандай шипа болмады. Шіркін, қандай азап шектім! Жанымды қоярға жер таппадым. Маған осы бір тісі құрғырдың ауруынан жаман ауру жоқ секілді көрінді. Кеше біз қалаға барып қайттық.

Әңгімемізді басынан бастайық. Біз қалаға салт жүріп кеттік, урядник — біздің динь-мамыз, жол көрсетушіміз ретінде алдымызда жүріп отырды. [136] Сарыбұлақ жылғасынан (қытайлар оны Ша-хе-цзя деп атайды) өтіп шыға бергенімізде, оң жағымыздан зәулім мао-тин-цзя ғимараты мен сол жағымыздан зират көрінді. Қайтыс болған адамның ақырғы мекені үшін қолайлы қоныс таңдау жөнінде қытайлар сияқты талғамсыз халық бүкіл жер жаһанда жоқ. Өлгендердің аласа ғана шошақ төбелі қабірлері біздің факториямыздың жанында, көшелерде, жағалауларда, көпір астында, бір сөзбен айтқанда бүкіл жерде кездесе береді. Ал мұсылмандар зиратына өз алдына бөлек орын беріп, сыртын биік қабырғамен қоршап, одан оюлап безендірген екі қақпа шығарыпты. Бұл жағынан қарағанда, мұсылмандардың дәстүрі керісінше, қытайларға мүлдем қарама-қарсы. Зираттың әсем болуына мұсылмандардан басқа ешкім де сонша көп зер салмайды. Құраннан алынған жазулармен безендіріп, ай суретімен ажарлап тастаған мұсылман зираты мен сәулетті ескерткіштері қараса көз тоймастай сұлу. Және соның бәрі жасыл желекке бөленіп, құлпырып тұрады, зираттың өзі бір гүл жайнаған бақ сияқты. Сондықтан да шығыс елінде жұрттың серуен құрып, қыдырар жері зират басы.

Көшеге қалай келіп кіргенімізді де білмей қалдым. Өзі бір



жінішке, тап-тар, лас көше екен. Оң жағымыз да, сол жағымыз да ұзын қабырғалар, тек кейбір жерлерде ғана сол қабырғадан бір қақпа кездесіп қалады, ашық тұрған бір қақпаның ішінен ауласы мен есігінің алдында дағдылы жаппа қалқасы бар үй көрінді, қалқаның астында шашын артына қайыра түйіп, түйреуішпен түйреп қойған, зәйтүн ағашы түстес қоңырқай жүзін әжім басқан бір қытай әйелі, трубкасын шегіп отыр екен. Кереметтей қапырық ыстықтан дем ала алмай келе жаттық. Алдымызда бара жатқан казак басты көшеге қарай бұрылды. Бұл көше басқаларына қарағанда біршама кеңірек екен. Оң жағымызда біздің қытай қалқалары тәрізді атыс ойығы бар биік қамалдың тіс-тіс тәріздес қабырғалары, сол жағымызда қытайлардың біріне-бірі ұласа созылған үйлерінің арғы жақ қабырғалары көрінеді. Керегелері айқыш-ұйқыш орналасқан көп ұяшықты терезелер көзге бірден түседі. Үйлерінің іргелерін қуалай қазылған ұзын ор жатыр, оның ішіндегі көңі мен қоқысы бетінен келеді... Мұның бәрі әлі ештеңе емес. Қамал қақпасына жақындай бере біз ғибадатхананың қасынан өтетін көшеге бұрылды. Мұнда қытайлардың бірнешеуі жүрелеп, шоқиып отыр екен, мен олардың не істеп отырғанына алғашында түсіне алмаған едім. Ақыр соңында біреуі түрегеліп ышқырын көтеріп киіне бастады [...].

Мұндай көшенің ауасы туралы айтарға сөзім жоқ. Ақыры, базарына да жеттік.

Қытайдың базары біздегідей белгілі бір алаң емес, кәдімгі көше сияқты, әдеттегі көшелерінде үйлерінің алды ауласына қарап, арты көшесіне қарап тұрса, мұнда үйлерінің арты аулаға қарап алды көшеге қарап тұрады, бар өзгешелігі сол-ақ. Бір сөзбен айтқанда, бұл өзі екі жағында қаптап тұрған дүкендері немесе біріне-бірі ұласа созылған қалқалары бар үлкен көше еді. Көшенің ортасын биіктетіп, арба сиятындай етіп жол салыпты және бүкіл көше бойын көктей өтіп жатқан осы ұзын жолдың екі жағына сүйеніш орнатыпты. Көшеге дәл



*Қала қақпасының бір бөлігі. Батыс Қытай. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті.*







Батыс Қытайдағы қала  
қақпалары.  
Қалам. 1856 ж.  
Ш.Ш. Уәлихановтың  
суреті.

кіре берістегі бір үйдің қалқасы астында, шылбырын қысқа ғып байлаған бірнеше қашыр мен аттар тұрды. Сорлы жануарлар шыдай алмаған соң, өздерін қаңтарып, байлап қойған ағаштарын кеміріп, жер тарпып тыпыршып тұр екен, бізді, яғни, дұрысы біздің аттарымызды көрген соң көңтерілі нәсілден өрбіген бұл зеріккен мулатрлар<sup>\*41</sup> жамырай кісінеп, шұрқырап қоя берді.

Қытайлықтар аттарына күніне бір дорбадан екі-ақ рет жем береді де, сөйтіп күні бойы қаңтарып, бастарын жоғары қаратып тартып байлап қояды. Бұл аттарының өзі қытайлардың 10 мың түрлі сән-салтанат рәсімдерінен<sup>23</sup> бейхабар болса да ғажайып нәзік тәрбие алған, *tel maitre — tel valet*<sup>\*252</sup>. Қыдырма сатушылар мен ұсақ саудагерлердің өңеші жыртылғанша даурығып, айқайлаған дауыстары, арбаның сынғыры мен аттың дүбірі, ащы қонырау дыбысы — осының бәрі жамыраған жабайы бір үнге ұласып, азан-қазан болып жатты.

Базардың неше алуан шұбар ала көрінісінен көз бұлдырайды. Үйлерінің алдындағы қалқаларының астында ұсақ бұйымдар мен тігулі киім сататын дүкендері бар: кейбір дүкендердің маңдайында, біздің шіркеулеріміздегі хорутвилер тәрізді үлкен жалаулар желбірейді. Дүкендердің біріне ақ ұлтанды керемет бір дәу [14а] етіктің суретін маңдайша ретінде іліп, оның жанына көкпенбек, ұзындығы тізеден жоғары келетін шұлықтың бір түрін салып қойыпты, Петр Петрович<sup>24</sup> оған надрага деп ат қойған екен. Дүкендердің алдында саудагерлер отыр; үстелдердің үстіндегі көгі мен ағы аралас әр түрлі жүзім толы көрзеңкелер, дәмсіз алма мен алмұрт, алша мен шабдалы да көрзеңкелерде үйіліп-төгіліп жатты. Қарбыз бен тәтті қауын да, бейне бір алып бұршақтың қабығындай, соп-сопақ әрі жіңішке, сиықсыз қияр да — солардың бәрі де тау-тау болып үйіліп жатыр.

<sup>\*41</sup> *Мулатр* — есек пен жылқының буданынан пайда болған қашыр.

<sup>\*42</sup> *Қожасына қарай қызметшісі* (фр.).



Үлкен шатырдың астында сүйір қалпақты бір саудагер бұйымдарын жайып салып-ақ отыр екен. Бірнеше піскен қарбыз бен қауынды ортасынан қақ бөліп, жұрттың көз алдына жайнатып қойыпты — қожасы оларды аттың құйрығынан істеген қыл желпуішпен тоқтаусыз желпіп отыр. Саудагер өзінің үстіне үш сажындай ұзын сырықтарға бекіткен, шатыр құрып алыпты, онысы күннің ауған жағына қарай бірте-бірте қисая түседі<sup>\*43</sup>. Бас қалқаның астындағы қатарда тізіліп тұрған үстелдердің үстіне қытай түтіктері, темекі дорбалары, шылым түтіктері, темекі, желпуіштер, әрқилы күміс өшекейлер, айна және басқа түрлі-түрлі ұсақ бұйымдарды үйіп-төгіп тастапты. Айнала сендей соғылысқан ығы-жығы көп халық.

Неше түрлі адамдар мен неше түрлі киімдердің бәрі осында. Мұнда бас қалқаның көлеңкесінде ұзын сұр желең киген көпес те отыр, әндіжандық та осында, мұнда бастарында сәлдесі бар барша ортаазиялықтарды осылай атайды, қарғаның қанатындай қап-қара дөңгелек сақалды, бет-әлпеті келбетті, ақ жейде мен тебетей киген қашғарлық қатулы қабағының астынан түнере қарап отыр. Оның көздері қап-қара, мұрыны Дамаскінің қайқы қылышындай имек болып келген.

Үстіндегі киімі алба-жұлба тараншы, яғни, қытай шенеуніктеріне қызмет етіп, солардың жерін өңдеп, етінін егу үшін осы өлкеге жер аударылып келген диқаншы мұсылман да жаңа ғана сатып алған қарбызын сүйсіне сорып, жеп отыр. Ол өзі негр сияқты қап-қара, ал енді тісі болса інжудей аппак. Сызықтай түзу бітік көзі көп ұйықтағаннан ісіп кеткендей боп көрінген манжұр; оңтүстік губерниялардан жер аударылып келген қысық көз, қап-қара әрі кристалл тәріздес тістері ырсиған, үстіне әбден майланғаннан жылтыр клеенка тәрізді болған шолақ ақ жейде киген батыр қытай; белін қынай буынған, сілеусін бөрікті, қамыт аяқты қалмақ — осылардың бәрі де елестеп өтіп жатты, бәрі де әлденеге асығып бара жатқандай, жүздеріне қарасаңыз, бәрі де бір іспен шұғылданып, соның қамында жүрген тәрізді, олардың қолдарындағы тура біздің қолбасамыздай ғып жіпке тізіп алған қытай ақшалары — жармақтары шылдыр-шылдыр етеді. Және осылардың бәрі шетінен шылым шегіп, қарқылдап күліп, бірімен-бірі амандасып, құттықтап, гу-гу етеді. Манжұр шегіп тұрған түтігін өзі тектес кісімен алма-кезек шегіп: «Ганзафина, акху» — дейді оған. Қытайлық дыбысын жұтып қойған, қара торғай сияқты көмекейімен сөйлейді. Менду! — деп қалмақтар да жүр дауыстап. Біздің келуіміз базарды біраз дүрліктірді, бәрі де шулап, ду ете қалды. Жан-жақтан: — Олыс! Олыс — деп ду-ду етіп, содан кейін жабайылар қандай

<sup>\*43</sup> Түп нұсқада осылай жазылған.





ерсі киінеді деп, біздің киімдерімізді сынай, міней бастады. Маған әсіресе жер аударылып келген шампанынң үстіміздегі әскери сүргітіміздің жез түймелерін көріп, өзінің жолдасына: «қарашы, орыс лоясының (мырзасының) үстінде жармағы қандай көп», — дегені қатты ұнады.

Біз тар сауда көшелерімен келе жатып ханымдар мінген дәу арбаларға жиі-жиі кезіге бердік. Аспан асты империясының бет-аузын опалап, аппақ қып бояп алған қысық көз арулары бізге қылымси қарап, желпуіштерін наздана бұлғайды, кейбіреулері кенеттен ішек-сілесі қатып сықылықтап кеп күледі, сол кезде шаштарына қадап алған шок гүлдері селкілдеп, бейне бір қатты жел соғып, түп тамырымен жұлып әкеткендей, жалп етіп құлай береді; бұлары, сірә, сол әлгі “Қытайдағы қала ойраншылары” деген атымен белгілі болған сұлулар қауымының сылқымдары болу керек.

[146] Ақыры қонақ үйге келіп жеттік, сол жерден оны-мұны сатып алсақ деген ойымыз болған, сауда қатары да сол маңда болып шықты. Оң жағыңыз бен сол жағыңыздағы ұзын дәліздің өн бойынан сіз көптеген есіктерді көресіз — ол сауда дүкендерінің есіктері еді. Біз бір кірпіш төсеген тар аулаға кірдік. Онда бірнеше ерттеулі ат байлаулы тұр екен. Бұл аулалардың көрінісі әп-әдемі, бірақ іші лас, бір түрлі қытай иісі аңқып тұрды. Ою-өрнекті жалпақ терезелері, әдемі безендірілген ернеулері, үлкен есіктері, әртүрлі жазулар мен алақұлалық, үйдің барша ensembl'-нің<sup>\*44</sup> жеңіл үйлесімділігі жақсы әсер етіп тұр. Әп-әсем ғып түріп қойған қамыс есіктерінен таза ауаның лебі еседі, әйнек орнына ұстаған күлінгір қағаз да көзге жайлы, бір түрлі жұмсақ, жылы жарық беріп тұр.

Дүкен иесі бізді есік алдынан қарсы алып, отырыңыздар деп өтініш етті. Дүкендерінің іші тап-таза. Қабырғада бірнеше айна мен сақал-мұрты соншалықты сирек әрі беліне түскен ұзын бір семіз мандариннің суреті ілулі тұр. Манжұр тілінде жазылған жазулары бар, шиыршықтап оралған ұзын қағаздарды да іліп қойыпты. Енді бір жерде түтіктер мен сеңсең бөріктер ілулі тұр. Есеп-қисап дәптерлерін шегеге іліп қойыпты. Сәкінің үстінде кішкене бір киіз бен кілем, кір-кір жастық жатыр. Сәкінің алдында үстелдің орта деңгейіне көмір салған жез шылапшын орнатыпты — онысы ошақ көрінеді. Сол ошақта шай құйған қытайдың жез құманы тұр. Енді бір үстелде шылым салған ыдыс қойыпты. Есіктің оң жақ босағасында біздің дүкендеріміздегідей ұзын үстел тұр, оның ар жағында пердемен тасалап жауып қойған бірнеше қазан жатыр. Осы үстелде қытайдың есеп шоты да жатыр, ал енді шот

<sup>\*44</sup> Ансамбль (французша) — архитектуралық бір стильде салынған, бірі-біріне жарасымды әсем үйлердің жиынтығы.





қағуға келгенде қытайлардың шапшандығына жан ілесе алмайды. Олар өздерінің шотымен есептің төрт амалын жаңылмай қағып шығара береді дейді-міс. Үстелдің үстінгі жағына ілгіші бар тақта қағып, оған бірнеше қайшы мен затты орауға арналған қағазды кесетін маржан түстес сапты пышақ іліп қойыпты. Біздер, бір қатарымыз сәкіге шығып, бір қатарымыз ұсқынсыздау жұпыны орындықтарға барып отырдық. Алдымызға шай мен мұз кәмпит әкеліп қойды. Біздің сұраған заттарымыздың барлығын олар перденің ар жағынан суырып алып, көрсетті. Оларда еш нәрсе де болмай шықты. Ішкі тәртіпсіздіктер мен жанжалдың салдарынан жұтанқырап қалған көрінеді. Бұдан кейін дүкен иесі бізге басқа бір бөлмеге кіріп, шай ішіңіз деп өтініш етті; біз ол өтінішін қабыл алдық — қытайдың қонақ күткенін көрудің өзі де бір қызық қой. Біз әлгіден гөрі жұпынылау басқа бір бөлмеге кірдік — бұл оның өзі тұратын үй-жайы екен. Сәкінің үстіндегі аласа үстелге әртүрлі жеміс пен бақша өсімдіктерін салған ыдыстарды қойыпты, сәлден кейін шылым шегетін түтіктер мен кальян<sup>\*45</sup> және шай әкелінді. Бөлме ішінің бей-берекетсіздігі бірден-ақ байқалды, ұзақ тұрудың салдарынан бұл бөлменің ауасы да бұзылып, іші де ыбырсып кетіпті: тер сіңіп, май-май болған бас киімдер мен темекі дорбаларын, түтіктер мен сырт киімдерді ретсіз, қалай болса солай іле салған. Үй иесі үлкен құрмет көрсетіп, жиі-жиі шай құйып, ішіңіздер деп өтіне берді. Ол біресе шайды нұсқап: — “Хе! Хе! Іш”, — деп, біресе қарбызды көрсетіп: — “Зи!”, — деп қояды. Ол түрлі жемістерімен бірге ішінде дәнді ұрығы бар қытай құрмасы — жужубы да қойыпты. Ли-чжи деп аталатын бұл жанғақтарының екі түрі болады: кедір-бұдырлы, қоңыр түсті, еркек жынысты бір түрі Ли-чжи (Liri chini) деп аталады да, темекі түстес сарғыштау әрі жып-жылтыр екінші түрі айдаһар көзі (луныян) деп аталады.

[15a] Үй иесінің ағынан жарылып, қонақжайлылық көрсеткені сонша, тіпті, біздерге түскі ас жеп кетіңіздер деп өтінді және сол әлгі «қала ойраншылары» деп аталатын сылқымдарға да кісі жібермекші болды. Қытайда бұл перизаттарсыз, тегі қонақасы берілмейтін көрінеді. Олар үш ішекті лютняларын тартып, ән салады, бірақ олардың ең басты қасиеті — қонақтарды өз ықпалына бағындырып, рухын көтеріп, көңілдендіріп отыратынында. Сіз асқа зауқыңыз соқпай, тамақ жемей отырарсыз, онда олар сізге ас алыңыз деп өтініп, басыңызды шырмап, әуенді, нәзік даусымен наз етіп, жалына бастайды, мұндай сұлулардың сөзін екі етуге кімнің дәті шыдар. Олар бір ойында бастайды, ол ойынның тәртібі бойынша ұтылған адам шарап ішу керек. Мұндай қонақасының өзі бізге қандай

<sup>\*45</sup> Темекі шегуге арналған құрал.





жаңа, қандай қызықты болғанымен де, біз оның өтінішін қабылдай алмадық; бұл жолы біз базар аралап, бастан-аяқ көріп қайтуымыз керек еді.

Сол екі арада бір бейбастақ, ұшып-қонып тұрған көзілдірікті мырза келді, ол өзі зор дауысты әрі көп сөйлеп, еркінсі күліп, бізге қарап және бізді көрсетіп бірдеме айтып тұрды, шамасы ол өте бір күлкілі, қызық сөз айтқан болу керек, өйткені сонда отырғандардың бәрі де ішек сілесі қатып күлумен болды. Әзілқой мырза біздің біреуімізді өзінің Кантонда көрген ағылшындарына ұқсатты, сөйтті де оның басында от жанып тұр деді. Мұның губерниялық сүрқиялардың алдында көкіп, мақтанып тұрған астаналық кербез екені көрініп-ақ тұрды. Басқа дүкендерде де, тек жабдық жағынан аз ғана өзгешелігі бар демесең, бәрібір, осы дүкендегідей еді. Фарфор бұйымдарының дүкенінде біздер өңшең бір бейбастақ арсыздардың ортасына тап болдық, олар бізді тұрпайы әдепсіздікпен сілкілеп, жұлқылап, түрткіштеп, бетімізге қайта-қайта үңіліп қарай берді, үңілген сайын ауыздарынан спирт пен пияз аралас жиіркенішті иіс, шампан шарабының кекірігіндей аңқып қоя береді. Әсіресе, Киан-си провинциясынан келген бір жүдеу мырза берекемізді алды. Ол етегі беліне де жетпейтін қысқа ақ жейде киіпті, шидей жіңішке сирақтарын сидандатып, борбайына дейін тарта киіп алған тар шұлығы өзіне жараса қалғаны сонша, тіпті арт жағынан қарағанда Қырымның көтерем қойының құйрығындай боп салбырап тұрды.

Ақыры біз өз жайымызға қайтпақ болып, ашбузумдар көшесіне түстік те, кейін қарай жүрдік, мұндағы қытай мен татар сөздері аралас тілде бұл көшені осылай деп атайды: аш немесе ас дегендері татар сөзі де, бузум дегендері қытайдың фузул деген сөзінен шыққан. Бұл сияқты аралас сөздер мұнда көп кездеседі. «Худа джен-де», яғни «кұдай берсе, құдай жәрдем етсе» деген сөздерді қытайлардан жиі естиміз. «Кұдай» деген сөзді олар мұсылмандардан алған. Қаланың осы бөлігіне жете бергенімізде алыстан шыққан у-шуды құлағымыз шалды және түрлі тағамдардың ыстық лебі келіп, адамды тұншықтырғандай ащы иісі аңқып қоя берді.

Көшенің бүкіл өн бойына созыла шұбап, тізіліп тұрған үйлерінің көше жағында қабырғасы жоқ шетінен ашық тұр. Мұнда халық деген, өзіме татар тілін оқытқан ұстазым<sup>25</sup> айтқандай, құмырсканың илеуіндей құж-құж қайнайды. Қаланың манжұрлық шенеуніктерінен басқасының бәрі де осы жерде.

Бір ғажабы, қытайлардың тіршілігі Римнің қара бұқара халқы сияқты алаңдар мен көшелерде өтеді, олар ертеден қара кешке дейін сенделіп, базардан шықпайды, бір жармаққа (мыс ақша) сонда тоя тамақ ішіп, сонда ұйықтайды. Егерде мұндай су тегін, арзаншылық болмаса, онда Қытайдағы сан-



*Апиын шегушілер. Қарындаш. 1856 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті.*

сыз көп жоқ-жітік бейшаралар мен кедейлер әлдеқашан аштап қырылып қалар еді. Халық дегеніңіз мың сан және соның бәрі де жұмыскер, еңбекқор, іскер халық, бірақ амал қанша? Жұмыс жоқ. Қаншама жұмыс қолы бос жүр! Қаншама пайдалы халық сенделіп, босқа жүр. Мұнда еңбекті мүлдем бағаламайды. Біздің елде 300 рубльге салдырып алатын тас үйді, қытай мұнда не бәрі 100 рубльге салдырып алады. [156] Олар еңбек пен уақытты ешбір бағаламайды. Сіздің бір ыдысыңыз сынып қалса лақтырып тастайсыз, өйткені ол ешқандай пайдаға аспайды. Жоқ, қытай олай етпейді, ол соны жаматып алады. Мен бір шайынды су құятын, 150-дей ұсақ темір жамау салған кішкене ыдысты да көрген едім; бұлай етіп жамау үшін бірнеше күн еңбектенудің қажет екендігі даусыз. Иесіне бұл су тегін түседі. Бізде мұндай жұмысты тегін берсе де ешкім алмас еді және оны ешкім жаматуға да бермес еді, өйткені бұл ыдыстың бағасының өзі де небәрі 20 тиын ғой.

Жаз келсе қытай жұмаққа кіргендей болады: ол жалаң аяқ, жалаң бас жүріп, қалаған жеріне жатып ұйықтай кетеді, бау-бақшаның көлеңкелі саясы түнде түнеп шығар жайлы төсек, бірақ оның есесіне қыста ол қатты азап шегеді, мұнда Қытайдағыдай<sup>\*46</sup> емес — аяз бен бораны соғып тұрады және сондай

<sup>\*46</sup> Орталық Қытайды меңзеп отыр.





қатты борандардан кейін әрқашан да бірталайының тұлымды төбесі қар астынан қылтиып шыға келеді де, жаз шыққанша сол күйінде ашылып қалған мүрделерін Ілеге тастап немесе полиция сол жатқан жерлеріне көме салғанша жата береді. Қытай молаларының белгілі бір орны жоқтығы және кез келген жерден кездесе беретіндігінің себебі де осыдан.

Әңгімемізге қайта оралайық. Сол үйлердің алдындағы қал-қалардың астына сәкі орнатқан, мыңдаған адам сол сәкілердің үстінде түскі асын ішіп отыр. Бірнеше аспазшы қазан маңында шыр айналып, ет қуырып, ас булап, шай қайнатып, зыр қағып жүр. Не деген салақтық, не деген лас халық: тегештегі суға әуелі бетін жуады, содан соң қайтадан сол сумен аузын шаяды да, ішіне қайта төгеді, сол ыдыстағы суға келесі адам тағы да сүйтеді де, үшінші біреуіне жылжытады – сүйтіп сол жерде отырғандардың бәрі жуынған су қара сыр болуға айналып, қытай табытын бояса да боларлықтай халге жетеді. Көпір астыларына жақын, көшенің қақ ортасынан да үстіне шатыр құрған мейрамханалар орнатылыпты; ошақта кеспе салған сорпа пісіріліп, шошқа еті қуырылып жатты, ботқа ғып пісірген күріштері табақтарға салынған – бұл олай-бұлай өткен жолаушылардың көзін қызықтыру үшін жасалған. Шынында да бұл мейрамханалары жолға тым жақын еді, пияз бен бұрышты мол етіп салған бір аяқ сорпа алу үшін қолыңызды соза қойсаңыз болғаны. Бірақ бұл бізге басқаша әсер етті – сорпаның ыстық буы мен ошақтың отынан, әсіресе қытай сарымсағының иісінен дем ала алмадық. Қызылшадай қып-қызыл сәбізін, бұршағы мен қарбызын, қиярын сіздің қажетіңізге ұсынады. Хой-хой<sup>\*47</sup> деп аталатын қытай мұсылмандары өз алдына бөлек асхана ұстап, өздерінің нәсілдестері мен жолаушы мұсылмандарды адал малдың етінен пісірілген аспен тамақтандырады. Бұлардың қонақ үйлері де анағұрлым тазарақ – мұнда тым болмағанда, қытайдың сасық темекісінің көкала түтіні жоқ, әйтеуір. Ақыры бұл ығы-жығы, сендей соғылысқан көп халықтың ішінен, тілдердің вавилондық араласынан шығып кеткенімізге қатты қуандық. Жай көшелерінде жұрт мүлдем көрінбейді, тек оқта-текте бір көрініп, «тұяқтарын» үйректей теңселе басып сандалған әйелдер мен асыр салып, ойнап жүрген балалар ғана кездеседі. Қытайлардың балалары мен қыздары жас шағында өте әдемі болады, бірақ егде тартқан еркектері қандай ұсқынсыз.

Бұл көшелерінен өтудің өзі бізге оңай болған жоқ. Қораяжайларынан сыпырып, көшеге шығарып тастаған қоқыр-соқыр, кейбір жерлерде төбедей болып үйіліп жатты, ондай жерлерден сақтанып, байқап өтуімізге тура келді. Аттарымыз

<sup>\*47</sup> Барлық қытай мұсылмандарының жалпы атауы, атап айтқанда, ұйғырлар мен дүнгендер осылай аталады.





бұл борпылдақ көнді [16а] жерлерде әлсін-әлі сүріне берді. Қалаға алғашқы барған бұл сапарымызды онша жақсы деп айтуға болмаса да, көп әсер алып қайттық.

Қайтар жолымызда бізге бүкіл үй іші болып жасанып, сән-салтанатпен келе жатқан тараншы кездесті. Қара чанту<sup>\*48</sup> тап өзіндей бір қап-қара асылым деп санайтын жамағатымен бірге келе жатты. Бет-әлпеті әжептәуір әрі аса қомақты, яғни, чантулардың өздерінше айтсақ, аса көрікті қызы да қара торы екен, ол астындағы атының басы мен құйрығынан басқа жерінің бәрін түгел жауып, өте ширақ отыр. Бұл ануштын үстіне киген ала шапанының өңірінде венгерканың<sup>\*49</sup> бауы тәрізді жалпақ, тоқыма бауы бар, шапан ішінен жеңсіз қысқа бешпет киіпті, оның да өңірінде үш бауы бар. Аруымыз басына шыт орамал байлап алыпты.

### 18 [тамыз] күні.

Жуырда екінші мәжіліс болып өтті. «Китандар» ғажап айлакер халық. Мандарин деген сөз португалиялықтардан шыққан, бірақ оның қытайдың қай сөзінен алынғандығын білу қиын. Қытайда бүкіл халық мин, чен деген әлеуметтік екі топқа бөлінеді. Қара бұқараны мин дейді де, ал қызмет бабындағы адамдардың баршасын чен дейді, асылы чен деген сөздің дәл мағынасы патша қызметшісі деген сөз. Айтпақшы, орыстардың шенеунік деген сөзі қайдан шықты екен? Біреулер оны шіркеудің чиновнигінен (архиерей алдында тұрып оқитын бала, яғни, басқару, тәртіпші деген ұғымнан) шыққан дейді. Басқалары оны қытайдың чен деген сөзінен апарып шығарады.

Қытайлардың ресми қарары бойынша, Іле, яғни, мұсылмандардың Құлжа деп атайтын шаһары Іле провинциясының басты қаласы болып есептеледі. Батыс Өлкенің, яғни, Тарбағатай, Іле және Жеті шаһар провинцияларының<sup>26</sup> барша басқармалары осы Құлжада.

Өлкедегі вице-король, яғни, осы өлкенің генерал-губернаторы және сонда орналасқан бүкіл әскерлердің жоғарғы бастығы цзянь-цзюнь болып саналады. Хебе-амбань соның серігі әрі кеңесшісі. Тарбағатайды губернатор (ұқыртай) басқарады. Іледе Қытай үкіметімен қатар жергілікті әкімдер — хакімбектер де бар. Ескі Құлжа деп аталатын мұсылман шаһарын, Үрімші мен Тұрфанды да хакімбектер басқарады. Түркістанның Жеті шаһарын өз хакімбектері билейді, олардың біріне ван<sup>\*50</sup> атағы берілген. Ол хакімбек қытайлардың Жәңгірді өлтіруіне көмектескен Ысхақтың бір ұрпағынан тарайды. Торғауыт тайшылары қытай приставы арқылы басқары-

\*48 Сәлделі тараншы.

\*49 Венгерка — гусарлардың баулы күртесі.

\*50 Ван — қытайлар Қытайдағы аз ұлттардың билеуші топтарының өкілдеріне сыйға беріп отырған князь атағы.





лады, бірақ олардың ішінде де мұрагерлік ван атағын алған және дербес құқылы тайшилар бар. Іленің жоғарғы басқармасын цзян-цзюньнің өзі басқарады, сауда мекемелерін приставтар басқарады.

Іленің халқы жергілікті мұсылмандар, Қашғарлықтар мен тараншылар. Қалаларда манжұрлық әкімдер мен қытайлар тұрады. Сибо мен солондар әскери халық. Чахар руынан тараған қалмақтар Сайрамкөл маңында, олоттар<sup>27</sup> буынынан тарағандары Текесті мекендеп, сол жерлерде көшіп-қонып жүреді.

Бұл жерге мұсылмандар сонау жоңғарлар тұсында, оларды астықпен қамтамасыз етіп отыру мақсатымен қоныстандырылған. Ескі Құлжа солардың ең алғаш келіп, қоныс тепкен жері. Сибо мен солондар Манжүриядан қоныс аударып келген тайпалар. Солондар шекаралық Сахалян-ола округінен шыққан даурлармен<sup>28</sup> туыстас, затында манжұрлар мен даурлардан тараған халық. Сибо манжұрлар мен солондардан шыққан аралық тайпа. Олар бұл жерге осы өлкені жаулап алған кездерде ауып қоныстанған.

[166] **Тараншылар** (манжұр тілінде диқан деген сөз) Шығыс Түркістаннан<sup>\*51</sup> қоныс аударылып келген шаруалар. Олар егін егіп, әскерлерді азық-түлікпен жабдықтап отыруға міндетті. Соқа, плуг және өгіз сияқты жұмыс көлігі мен құрал-саймандарды олар қазынадан алып отырады. Бұл байғұстардың халі өте нашар. Қалмақтар әскери қызметте деп есептеледі де, шекаралық бекет сайын 10 адамнан жылқышы болып қызмет істейді.

Іленің қытайлары — не сауда үшін қоныс аударып келген көпестер, не уақытша келген қолөнершілер немесе жер аударылып келгендер. Шанбань [шанпань] деп аталатын бұл соңғылары, көбінесе қыстақтарда тұрып, кен шығатын жерлерде жұмыс істейді немесе түрлі қызмет істеу үшін қалаларда ұстап отырады. Бұлары бір дүниеден безген, өмірдің бағасы бір тиын деп құтырып, жүгенсіз кеткен сойқандар. Шамбаньдар әлденеше рет бүлік шығарған, мұндағы жұрт бүлікті азиялықтарша жанжал деп атайды. Өткен қыста Құлжада көтеріліс болыпты, бірақ оның боларын күні бұрын естіп қойған манжұрлар мыңдаған шанбаньдарды қырып салыпты. Олардың тең жартысын дарға асып, тағы бір жартысын өзенге тастап, суға батырып жіберіпті, бір қатары оңтүстікке қарай, Қазақ даласымен шектес жердегі Қалқан тауына қашып кетіпті, жұрттың айтуына қарағанда, олар осы күнге дейін сонда жасырынып жүрген көрінеді. Қытайлардың ішінде хой-хой деп аталатын мұсылмандар да бар. Бұлар осыдан үш жүз жыл бұрын қоныс аударып келген түркі ұрпақтары. Олар өздерінің ұлттық қасиеттерін жоғалтып, қытайша киініп, төбелеріне тұлым қо-

\*51 *Қашғария* туралы айтылып отыр.





йып, қытай тілінде сөйлейді, бірақ өз алдына мешіт ұстап, намаз оқиды. Мешіттерін қытайдың кумирясы сияқты салған және оның құдай ордасы екенін де қытай тіліндегі жазулары айтып тұр. Олардың ахун деп аталатын өз молдалары бар. Құдайды Алла деудің орнына, олар бір-бірімен сөйлескенде фоя деп, Мұхамедті — Мемети деп атайды.

Қытай тарихында хой-ху, хой-хор, қой-хой деген атпен белгілі болған халықтың хой-хор әулетін берген және кейіннен осы күнгі Шығыс Түркістанға келіп қоныс тепкен жат жерлік халық екені мәлім. Шығыс дереккөздерінде бұл халық ұйғыр деген атаумен белгілі. Бүгінгі Жеті шаһар тұрғындарын қытайлықтар чанту (сәлделілер) деп атайды, — дәл мағынасы бастарын шандып, орап алғандар. [Олар] түркі тілінің ұйғыр деп Клапрот<sup>\*52</sup> атаған диалектісінде сөйлейді. Шынында да, бұл негізі түркі тілінен шыққанымен оның белгілі диалектілерінен өзгешеліктері бар. Ұйғыр тілінде моңғол сөздері көп кездеседі және үндестігі жағынан тибет тіліне ұқсас сөздер де аз емес. Сөздерінің грамматикалық өзгерістері де және сөйлегенде байқалатын өзгешеліктері де өте көп. Қара қырғыздардың тілі соның бір тармағы.

Ұйғырлар сонау Шыңғыс хан заманының өзінде-ақ мұсылман дініндегі, сол кезде өзінің жазу өнері бар халық болған және оларды моңғолдар білімді халық болғандықтан хатшы есебінде іс жүргізушілік қызметтеріне пайдаланған. Ұйғыр деген атымен белгілі болған ертедегі моңғол жазуының үлгілерін өз басым қанша ыждағаттап іздесем де таба алмадым. Қытайлар мұсылман ұйғырлармен көршілес бола отырып, олардың халықтық атын мұсылман деген ұғымға айналдырып жіберген, дегенмен кейбір халықтарды өз атымен де атайды. Ортаазиялықтардың баршасын да әндіжандықтар<sup>\*53</sup> деп атайды және османдарды — хункар, орыстарды — улус, моңғолдарды — тойцзы, қазақтарды — хасақ және қара қырғыздарды — бурут деп атап, оларды жабайы варварлар деп санап, тіпті, ешқандай мән бермейді.

Қытайда аттарды үйдің алдындағы қалқаның астында күндіз көбінесе қаңтарып, байлап ұстайды. Бастарын әдемі, жақсы ұстап үйренсін деп, қытайлар аттарының басын көтеріп, ат кергіге керіп, байлап қояды<sup>29</sup>. Күніне екі-ақ рет мусуй (Linagia) береді. Қытай тарихшыларының мәліметтеріне қарағанда бұл шөптің ұрығы және барша тұқымы Иисус Христос тумастан 100 жылдай бұрын, Хань әулеті патшалық құрып тұрған шақта, Ферғанадан алып келінген көрінеді.

<sup>\*52</sup> Клапрот осы тілдің сөздігін құраған (*Ш.Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*53</sup> Әндіжан — Қоқан хандығының қаласы (*Ш.Уәлихановтың ескертпесі*).





[17а] 20 тамыз.

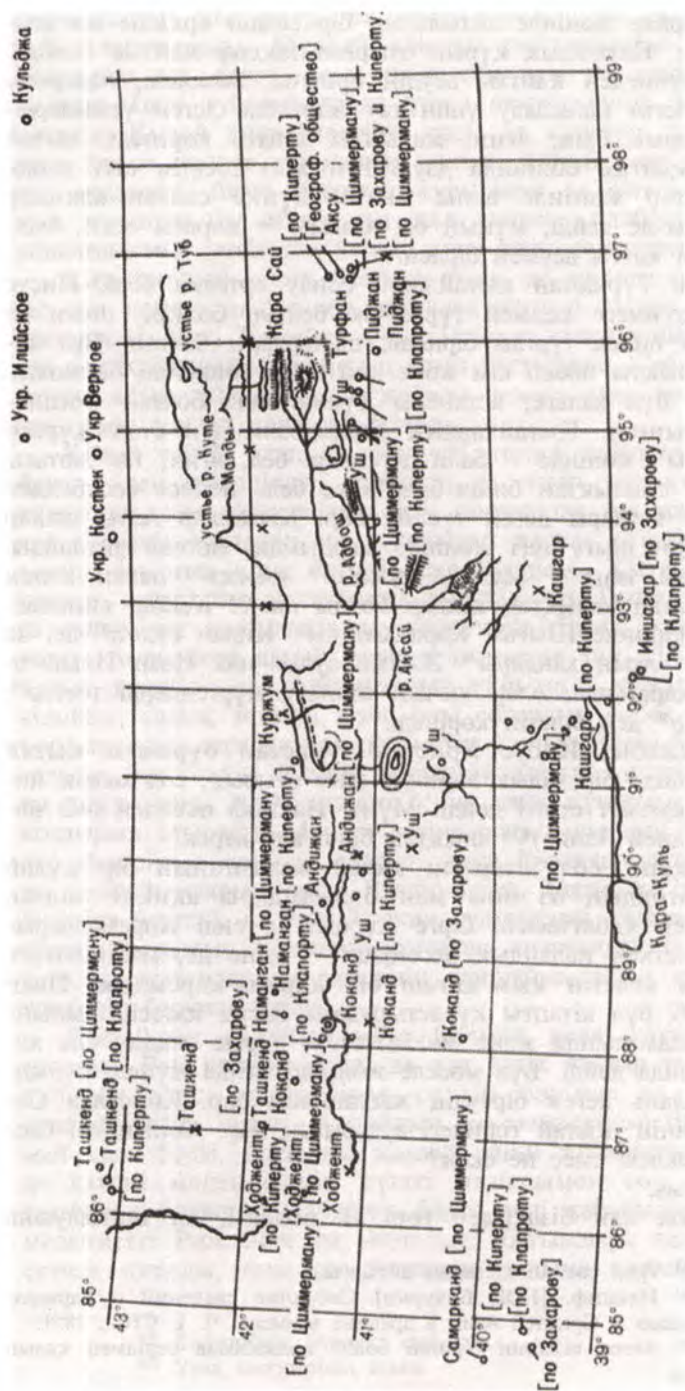
Ғажайып бір оқиға болды. Бүгін түскі асымызға қара тауық сатып әкелдік. Оның сорпасы да қара болып шықты және құстың сүйектерінің өзі де қап-қара боп шырыштанып тұрды. Иван Ильич бізге, қара тауықтардың етіне дейін қап-қара, әрі қатты, әрі дәмсіз болатындығын біз мұнда, шынында да, байқаған едік дейді. Қытайда құсты әрқашан да сойып, мамығын жұлып сатады, өйткені бір рет жүдеп, арықтап қалған тауық бүкіл жыл бойында әбден семіріп, жетісе алмайды. Қытайдың шошқалары шетінен қап-қара және ғажап семіз болады. Олардың ішінде емшектерін жерге дейін салақтатып, сүйретіп жүрген мақлұқтары да бар. Шошқаның басқа түстесі де болады дегенге қытайлар таң қалып сенбейді. Бұл хайуанның етін олар өте жақсы көреді. Олар сатуға түскен мініс малы мен арбаға жегілетін көліктердің етін ажыратып сатады. Соңғысының еті қабанның еті сияқты өте тәтті болады.

## 21 [тамыз].

Шығыста Қытай Чин деген атаумен, яғни Иисус Христос туғанға дейінгі 221–206 жылдары патшалық құрған бірінші монархиялық император әулетінің Цин деген атымен танымал, бірақ Цин деудің орнына Чин деп бұрмалап кеткен; бұл әулеттің негізін қалаушы Цин Ши-Хуан-ди<sup>30</sup> болған. Цин әулеті өзінің ұрпақтарының екінші буынында ішкі өзара соғыстардың салдарынан құрып кеткен. Қытайлардың өз империясымен ортақтас, екеуара жалпы аты жоқ, сондықтан олар басқа халықтарының бәрін солардың әлді руларының және жеке хандарының атымен атайтындары сияқты өздерін де патша әулеттерінің атымен атайды. Дегенмен өздерін манжұрлармен шатастырмау үшін Хань деп атайды. Хань Иисус Христос туғанға дейінгі 206 жылдан бастап, Иисус Христос туғаннан кейінгі 25 жылға дейін билік құрып тұрған, екінші тарихи патша әулеті болатын. Бұл әулеттің негіз қалаған кісі Бак-Лю-гао-ди деген селолық староста екен. Хань – құс жолы деген сөз, манжұрлардың сунгорлары да құс жолы. Империяның әрқашан аталып келе жатқан Джунго деген, яғни, Орталық және Аспан асты патшалығы – Тянь-Сянь деп жүрген бір ғана аты бар. Цин әулеті билігінде береке болмай, дұрыс басқара алмағаны үшін тарихта жаман ат алған, бірақ солай бола тұрса да Цин әулетінің арғы атасы империяның мызғымас берік негізін қалаушы ретінде қасиеттеліп, оның құрметіне құрбан шалынатын болған. Жай сөздерінде қытайлықтарды манжұрлардан ажырату үшін мың (минг) – қара бұқара деп манжұрларды... ту деп атайды. Әрбір манжұр тудың қоластына қарайды.

Қытайлардың тарихи жазбасында мағынасыз формальдылық пен ескішілдікті сипаттайтын неше түрлі қызық сөздер кездеседі. Ган-Мудың<sup>31</sup> прагматикалық тарихында қытайлар







мен варварлар жөнінде айтылатын бір сөздің әрқилы мағынасы болады. Патшалық құрып отырған тақсыр қайтыс болғанда оны дүниеден қайтты деудің орнына, басқаша, өздерінің патша сүйегін қабылдау үшін тау жарылды деген ұғымдарынан шығарып бын, яғни, жарылды дейтін көрінеді; қытай княздері қайтыс болғанда дзу, яғни жан тәсілім етті дейді. Шетелдіктер жөнінде және жалпы дүние салған адамдар жөнінде сы-ле дейді, мұның өзі адамды — қарасы өшті, малды — арам қатты деумен бірдей.

Шығыс Түркістан қытайларға сонау ертеден бері, Иисус Христос дүниеге келмей тұрып-ақ белгілі болған; оның өз әміршілері билеп тұрған бірнеше шаһарлары болған. Бұл алғашқы халықты нәсілі кім және қай тілде сөйлегені беймәлім. Кейінірек бұл халық, астанасы Түркістанда болған Соғдианаға<sup>32</sup> бағынған. Қытайлардың Биши-бали деп атап жүрген Бишбалығы<sup>33</sup> жөнінде — бали дегендері бел, яғни, тау жотасы деген сөз, сондықтан биши-бали «бес бел» немесе бес белден өтетін тау асулары деген түсінік бар. Қытайлар Алты шаһар деген сөздің шығу тегі жөнінде мардымды ештеңе айтпайды. Қытайларға тюгу\*<sup>34</sup> (дулу), жужань<sup>34</sup> юечжи<sup>35</sup> деген атпен белгілі болған халықтар кімдер болды екен? Кейбір синологтардың пікірінше Шығыс Қара-Хитайы<sup>36</sup> Қидан әулеті<sup>37</sup> де, ал қытайдың алтын хандары<sup>38</sup> Жочжо әулеті-міс. Иван Ильичтің айтуына қарағанда, олар юечжи атанып жүргендерді геттер<sup>39</sup>, массагеттер<sup>40</sup> деп білетін көрінеді.

Бір ғажабы, Иисус Христос тумастан бұрынғы қытай мәліметтерінде бір халық жөнінде айта отырып, сол халық ноғайлыға<sup>41</sup> қызмет етіпті дейді. Мұны Иакинф әкейден («О народах Средней Азии»)\*<sup>55</sup> анықтап біліп алу керек.

Айтпақшы, сол кітаптың қалай жазылғанын бір құдай білсін, автордың өз ойы мен болжамдары ақиқат болған оқиғалармен қабаттасып, бірге жүреді, ал енді жорамалдарының өзі неткен надандық десенізші — өзіне де, мәліметтерге де қайшы келетін қым-қиғаш бір қарама-қарсылық. Иван Ильич [176] бұл кітапты құрастырудағы басты қатесі, шынында, бағдарламасында және мәліметтерін дұрыс таңдап ала алмағандығында дейді. Бұл мәселе жөнінде желісі жүйелі құрылған...\*<sup>56</sup> Алань деген біреудің жылынамасы бар. Консулда Сананг-сэцэннің<sup>42</sup> қытай тіліндегі аудармасы бар. Соның өзі басқа бір нұсқасы емес пе екен?

## 22 тамыз.

Қытайда нан біздегіден гөрі ақ болады, ол тартылуына

\*<sup>54</sup> *Түркі* сөзінің қытайша айтылуы.

\*<sup>55</sup> Иакинф. [Н.Я. Бичурин] Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I, СПб., 1851.

\*<sup>56</sup> Автор есімінің бірінші бөлігі қолжазбада берілмей қалып қойған.



байланысты: қытайлар [бидайды] әуелі суға салып, содан кейін тарттырады. Мұндай әдіспен тарттырылған ұнның ақ болатыны рас, бірақ, одан пісірілген нан тез кеуіп, қатқыш болады. Ішкі губернияларда ұнды ағарту үшін оған жүгері қосады. Қытай диірмендерінің тасы ат күшімен айналады — оған екі ат немесе үш қашыр жегеді. Қытайда су диірмендері жиі кездеседі, бірақ олардың құрылысы да өзгешерек, олардың тасының бір айналғаны жел диірмен қалбағайының бір айналғанымен теңбе-тең келеді және алты дөңгелекті<sup>\*57</sup>...

Қытайлардың астық бастыру тәсілі де өзгеше: олар астықты өгіз немесе ат жеккен дөңгелек жұмыр таспен жаныштап бастырады. Ішкі Қытайда дөңді ысырап етпеу үшін астықтың тек масақтарын ғана қырқып алып бастырады. Сабанын бөлек шауып алып, үйдің төбесін жабады немесе одан төсеніш, қалпақ, тағы сондай нәрселер істейді.

Қытай өзінің алаңқай тіршілігі, пұтқа табынушы философиясы мен өзімшілдігі жағынан да, тіпті титықтап қалған күш-қуатының дәрменсіздігі мен қорғаншақ әрі жалтақ сыртқы саясаты жағынан да, құлдырап құлау кезеңін басынан кешіп отырған көне Римді еске түсіреді. Қытай тарихына үңілген сайын бұл ұқсастыққа таң қаласыз. Варварлар Қытайға талай рет қысымшылық көрсеткен. Бірақ Қытай оларға қарсы төтеп бөре алмай, жалпы әлсіздерге тән әдіс қолданып, қулық жасайды да, сыйлықтарын үйіп-төгіп, олардың көңілін аулайды, салық төлейді және оны солардың еңбек ақысы деп мардымсыды; варварларды қызметке қойып, бірін-біріне айдап салады, бір кездегі Римнің патриций атағын үлестіргені сияқты князь, вань, гун<sup>\*58</sup> атағын беріп, даңқ құмарлық сезімдерін қоздырып отырады. Мұның үстіне олар салықтың тағы да бір өте абыройсыз түрін де төлейді, яғни Византия патшаларының өз ханшайымдарын орыс Владимиріне, Беркенің інісі моңғол Ноғайға бергені, ал енді Түркия сұлтандары қаласа зор бақыт санап, қыздарын қолынан жетектеп апарғандай боп жүретіні сияқты, қытайлар да өздерінің ханшайымдарын жабайыларға үлестіріп берумен келеді.

Қытайдың қалайша мерт болмай келе жатқанына таң қаласыз: Рим сияқты мұны да жат елдік жаулар талай рет талап, олжалап келді, бірақ соның бәрінде де тек патша әулеттері ғана құлап, Қытайдың өзі мемлекет ретінде мызғымай қала берді. Қытайды жаулап алған жабайылардың өздері де қытай мәдениетінің күшті ықпалымен сол елге сіңіп, қытайлық болып кете берген. Бірақ енді жабайыларды білімді, мәдениетті Рим неге өз ықпалына бағындыра алмаған? Рим ертеде қирады, оны римдіктердің қанына сіңбей жатып-ақ

\*57 Қолжазбада бірнеше сөзі жоқ.

\*58 Ұсақ княздерінің атағы.





пұтқа табынушылықты түп тамырымен құртып жіберген христиан діні қиратты. Римдіктер дінсіздер еді, демек, олардың жол бастар жетекшісі де болған емес. Сөйтіп көне дүниенің орасан зор алыбын жабайылар емес, христиан діні қиратты<sup>43</sup>.

[18a] Қытайда мүлдем басқаша болды. Мұнда діннің рөлі екінші орында тұрады. Әркім өзінің қалаған дінін ұстауына ерікті. Сондықтан жабайылардың қытай өркениетін сыйламауына амалы болмады, өйткені олар қытайларға жек көріп, өштесуіне себеп таба алмады. Қытайды жаулап алушылардың өздері де дінге онша мән бермейтін халықтар еді. Ал Еуропадағы германдықтар христиан дінін жақында ғана шоқынып қабылдаған халықтардың баршасы сияқты жаңа дінге барықласпен, жанкештілікпен беріледі де, азғын әрі дінсіз Рим халқына ызасы қайнап, қатты өштесіп, жек көреді, сондықтан христиан дінінің рухына мүлдем жат Римдік және пұтқа табынушылық білімнің баршасы да құрып, жоқ болуы сөзсіз еді. Римнің құлауына себеп болған германдықтардың өздері және оның кейіннен басқа түрде, басқа бір жол бастар жетекшінің, яғни, крестің ықпалымен қайта тууына да сол германдықтардың өздері себеп болды. Егерде Қытайды мұсылман немесе христиан дініндегі бір халық бағындырған болса, Қытай бәлкі, құлаған да болар еді, онда мына бүкіл дүниежүзілік терең білімнің баршасы да мүлдем жоғалып, ізі де қалмас еді, немесе Қытайды қайта туғызатын құрал есебінде ілгері қарай дами берер еді.

Мен тым көп сөйлеп кеттім ғой деймін. Енді өзімнің айтатынын деген әңгімеме қайта оралайын. Хайуандар мен құс жекпе-жегі сияқты ойындарға қытайлар аса құмар болады. Марко Поло<sup>43</sup> суреттеп, жазып кеткен патша аңшылығы сол өнердің барлық қыр-сырын шебер ашып көрсетеді. Қораздар жекпе-жегі, мысықтар таласы және басқа сондай сайыстардың бәрі де үлкен бәйге тігіп, бәстесіп ойнайтын аса бір еліктіргіш ойындар. Сондай төбелесқой сотқарлардың ішінде даланың шырылдауық шегірткесі дейтін тамаша бір жәндіктері бар. Олар төбелесқойлығымен бірге қасиетті де жәндіктер көрінеді, егерде жаңа жылдың алғашқы күнін олар өздерінің әндерін шырқап қарсы алса, оны ұлы бақыт нышаны, жақсылықтың ырымы деп біледі. Шегірткелер бір жылдық қана өмірі бар жәндіктер тобына жататын болғандықтан, Қытайда оларды жаңа жылға дейін өлтірмей бағып, тәрбиелеуді кәсіп еткен арнаулы өнерпаздар бар. Өте күрделі әрі көп жылдық тәжірибенің нәтижесінде, Қытайда бұл жәндіктердің өмірін ұзарту амалы да табылған көрінеді. Бұл жөнінде микробиология<sup>\*59</sup> Қытайда зор табысқа жеткен. Жаңа жыл келген сайын сарайдағы шегіртке тәрбиелеуші өнерпаз шегіртке салған асқа-

\*59 Дұрысы: энтомология.





бақ қорабын қолтығына қысып келіп, әлгі жәндікке патшаны дәріптетіп, жырлатып отыруға тиісті. Марқұм император шегірткелерді кереметтей жақсы көрген және сол бақыт әкелетін шегірткелер салынған қорабты әрдайым өзімен бірге алып жүреді екен. Қытайда құс пен хайуан үйрету өнері асылы жоғары дәрежеде тұр; құстардың ішінде торғай тәрізді өте кішкентай, бір түрлері бар өте кішкентай бола тұрса да, сол құстардың рухы ғажайып күшті көрінеді, торғайлардың тобына жіберілген сол құстардың біреуі-ақ самсаған сансыз көп жауларын жалғыз қиратып, талқандаумен өткен атақты Гуан-лоя сері сияқты шегінен қырып сала береді. Мысқал аз болғанымен арзан емес деген осы!

### 23 тамыз.

Бүгін үшінші мәжіліс болды. Шай ішіп, у-шу болып отырдық. Кейбір құрметті мандариндердің іске көңіл қойғаны сонша, тіпті, мүлгіп, ұйықтап отырғанды абзал көрді. Қытайда... сыпайылық жөнінде өз ұғымдары бар.

Консулда империяның Пекинде жасап шығарылған үлкен картасы бар. Ол бір өте анық жасалған карта. Басты-басты өзендері қаракөк бояумен, кішігірім өзендері жасыл бояумен боялған. Таулар конустар тәрізді етіп қырынан бейнеленген. Қытайдың ең басты екі өзенін — қытайлардың өздері мемлекетіміздің күретамырлары деп атайтын Хуанхэ мен Янцзы-цзян дарияларын картаның көрнекті жеріне өте айқын түсірген. [186] Консулда Батыс Өлкенің, яғни, Жоңғария мен Тарбағатайдың және Шығыс Түркістанның атласы да бар. Картада Қытайдың сыртқы аймағы Темірту-нор мен Түзкөл деп аталған Ыстықкөл Балқашпен шектеледі. Девис мырза (China during the war and since the peace etc...) қытай карталары жөнінде былай дейді: «Қытайдың топографиялық картасын тригонометриялық білімге сүйене отырып дәл түсірген иезуиттер еді, Үндістанның Англия билеп отырған жерлерінен басқа Азияның қай бөлегінде болса да Орталық империядай картаға дәл түсірілген ел жоқ».

Батыс өлкеде хутухта<sup>45</sup> дәрежесіндегі Будда дінінің басшысы хамба деп аталады. Ол Құлжадан 15 шақырымдай<sup>\*60</sup>... жерде тұрады. Моңғолия мен Тибетте Шикья Муни шәкірттерінің санына қарай 72 хутухта бар, оларды сол шәкірттердің мирасқорлары, яғни, дәл мағынасында айтқанда, құбылып қайта жаралған соң, шәкірттердің өздері деп біледі. Хутухта — жоғары қасиеттілікті білдіреді. Урга хутухтасы қасиетті будда иерархиясында биік дәрежелі адам деп есептеледі. Ол қасиетті кітаптарды оқу үшін Тибетке келгенде Далай-лама<sup>46</sup> оған шабарман есебінде қызмет істейді. Батыс Тибеттің панчжен-эрдэн<sup>47</sup> атағын алған өз хутухтасы бар. Далай-лама сияқты ху-

\*60 Жердің атауы жазылмаған.





тұхталар да құбылып қайта жаралған буддизм уағызшысы болғандықтан, оны сайлау дәстүрі де Далай-лама сайлау дәстүрімен бірдей. Қытай үкіметі бұл жағдайды өзінің саяси мүдделері үшін пайдаланып, ал енді шенеуніктер оны ақша табудың құралы етіп отыр. Қытай үкіметі өз саясатын жүргізу мақсатымен бұл орындарға сенімді адамдарын, көбінесе Кама\*<sup>61</sup> елінің (Тибет пен Қытай аралығындағы елдің) адамдарын немесе надан топастарды қоюға тырысады. Әйтеуір, қалай болған күнде де, неше түрлі амал-айламен олардың ақылын жасытып, сана-сезімін өсірмеуге тырысады. Бұл тірі құдайлар ылғи әйел қоршауында, солардың ортасында болады да, құмарының қызығына беріліп, ақыры соның құрбаны болып кетеді. Үміткерлерді тағайындаған кезде шенеуніктер дәулетті үйлерден параны көбірек алып, содан кейін кім сайланарын жеребемен шешеді. Аспан асты патшалығының саясаты бұл орындарға моңғол хандарының балалары сайланбауын ғана көздейді, ал, енді жазатайым сайлана қалса, жол бермеуге тырысады. Жалпы Аспан Перзентінің ыждағаттылығы мен әкелік қамқорлық көрсетуінің арқасында Тибеттің Далай-ламасы және хутухталардың өмірі ұзақ болмайды, ал енді олардың жұрағаты, яғни, Империяға бағынатын елдің панчжен-эрдены 80 жыл өмір сүріп отыр. Қытай Тибетті сырттай ғана билейді. Біздің буряттарымыздың да хамбасы мен ламасы және өз консисториясы бар. Буряттар да өз хутухтасы болуын талап еткен, бірақ олардың талабын мақұлдамай қойған.

Моңғол княздері ордаларының атауы урга деген сөз қайдан шықты? Хутухтаның тұрағы осы атпен, меншікті өз аты есебінде аталады. Манжұрлар оны курен\*<sup>62</sup> деп атайды, қытайлардың кулюн деп жүргендері де осыдан шыққан. Шығыс тарихшыларына белгілі болған және қазірде көшпелілердің орда деп жүргендері қытай тарихында хан тұрағы деп аталады. Дәл мағынасында айтқанда, оның киіз үйі тинь-чжан, яғни, мекен деп аталады.

## 25 тамыз.

Кеше мен қала сыртына шығып қайттым; қытай қалаларының ауасымен дем алу мүмкін емес. Шаңнан басқа жұтарыңыз жоқ. Серуендеп келу үшін консулдың кеңесі бойынша мен қаладан 15 шақырымдай жердегі Іленің жағасындағы балықшы күркесін таңдап алдым. Біз жағалаудың адырлы құмын баса жүрдік, төменде Іле бойының шалғындары жасыл кілемдей құлпырып тұрды. Бара жатқан жолымызда екі аңшы қытайлықтарды кездестірдік. Браконьерлердің қайқылау келген кішкене дүмді, ұзын әрі жіңішке білте мылтықтары мен аңшылықтан тапқан олжалары ретінде қанжығаларына байлап

\*<sup>61</sup> Сірә, осы күнгі Сикан болса керек.

\*<sup>62</sup> Курен — моңғол және жоңғар хандарының ордасы.





алған екі қаз бен бір қырғауылы бар екен. Аңшылардың бірі мылтығын сатпақ боп, біздің ақшамызбен 150 рубль сұрады және артық сұрап тұрған жоқпын деп сендіруге тырысты. Екіншісі түйе терісінен жасалған тұрпайы оқшантайын тек маған ғана сатпақ болып, күміс ақшамен 6 рубль сұрады. Мен мылтығына қытай жармағымен 15 лан<sup>\*63</sup>, оқшантайына бір лан берейін дедім. Қытайлықтар бір түрлі бастарын шайқап, «э!» — деген бір наразылық дыбысын шығарды да жүріп кетті.

Менің саяхаттас серігім, консул хатшысы<sup>48</sup>, бірнеше рет мылтығын алып, бүкшендеп, тасаланып барып, бір нәрсе атқан болып жүрді, бірақ оның не атып, не қойғанын құдайдың өзі білсін. Ақырында Іленің жағасындағы көкорайға түстік. Қала тұрған және жаңағы өзіміз өткен жерлердің құмына қарағанда, бұл өңірдің ауасы қандай таза. Құмда құнарсыз сыйдиган жіңішке жүзген түптері мен түйе тікен тәрізді әлде бір тікенекті өсімдіктерден басқа шөп атаулы емге жоқ, қытайлар сол тікенекті өсімдіктің сабағын дәрі есебінде пайдаланды. Ал енді мұнда, саз топырақты көгалды ылдига түсісімен-ақ биік шөпке сүңгіп, көрінбей кеттік. Арасында мындаған қырғауылдары бар деп Б.<sup>49</sup> айтқан қалың қамыс пен өлең, сүттіген, жұлдызгүл тәрізді бір биік өсімдіктер салт аттылының тізесіне дейін жетеді. Мия мен құлқайыр, қытай кендірі, аласа бетеге, қашғарлық молданың қою сақалындай қаптап, жер бетін тегіс жауып тұр. Манжұрлардың үйір-үйір жылқылары дәл осы жайылымда жайылып, жылқышылары дәу шегіршінінің көлеңкесінде дем алып жатыр. Ақыры біз мұжықтың лашығына да жеттік. С.<sup>50</sup> қалың бұтақты жиде мен шегіршін ағаштарының көлеңкесіндегі табиғи күркеге тоқтап, дамылдайық деп әмір етті. Қытай балықшыларының бірнеше уыс шүйке сақалы бар, қысық көз кескіні орыс мұжығының дағарадай дудар шашты басына қандай ұқсамаса, лашықтары да орыс балықшыларының лашықтарына нақ сондай ұқсайды. Шикі кірпіштен қалап салған бұл лашықтың алдына қалқа тәрізді өздерінің дағдылы бас қалқасын орнатыпты. Есіктері мен қалқаның алдына қамыс перде құрыпты. Үлкенді-кішілі, әртүрлі пішінді көрзеңкелер әр жерде шашылып жатыр. Осынау көріністі аяқтағандай боп тағы бір дәу қос доңғалақты, ұсқынсыз арба тұр. Мұжық лашығында болмай шықты, сондықтан біз оны өзен жағасынан табармыз деген оймен әрі жүріп кеттік. Кенеттен тағы бір лашыққа кездестік, К[алиновскийдің] айтуына қарағанда, бұл жерде мұндай лашық бұрын болмаған сықылды.

Лашықтың алдында екі жақ самайындағы кішкене мүйіз

<sup>\*63</sup> Лан — Қытайдың күміс ақшасы, қытайдың әрқилы провинцияларында бұл ақшаның құны салмағына қарай бағаланады.





тәрізді тұлымдарын шошайтып, [196] торсықтай бір семіз бала жүгіріп жүр. Біз балықшылар туралы сұрастырып білейік, әсіресе үй қожасын – әйелдің өзін көріп шығайық деп лашыққа қарай бұрылды. Есік алдында ту сыртын бізге қаратып бір қытай қызы отыр екен, шынтақтарының қимылдауына қарағанда, бірдеме істеп отырған сықылды. Ол біздің келгенімізге ешқандай көңіл бөлмеді, С.-тың балықшылар қайда деген сұрағына жауап бермей, қасында тірі жан жоқ адамдай өз ісімен бола берді. С. өзінің әлгі сұрағын қайталап және қонақтарды бұлай қарсы алудың өзі әдепсіздік қой дегендей бір ақыл айтып көрген болды. Кенеттен қытай қызы бізге қарай жалт бұрылып, қолдарын ербендетіп, ерекше бір екпінмен «мамаде пфи»<sup>\*64</sup> деп айтып, әлдене деп даурыға айғай сала бастады. Біздер балықшы әйелдің бұл қылығына қайран боп, шығыс тілімен айтқанда, бар үмітімізді бір Аллаға тапсырып, дауылдың басылар кезін сабыр етіп, күтіп тұра бердік. Балықшы әйелдің өзі сүйкімді, әсіресе, аяқтары өте кішкентай екен, ашу кернеп, булығып тұрған кезінде, осы бір әлсіз де дәрменсіз тіреуіштері денесін зорға демеп тұрғандай еді. Сөйтіп, қытай қызы қайтадан ініне кіріп кетіп, бажылдап жатқан кезде мен енді шыдай алмай, күліп жібердім [...]. Біз оның қылығына мүлдем түсіне алмадық; «мамаде пфи» деген сөздердің мағынасына қытайлықтармен ең алғаш таныс болған күннен бастап-ақ жақсы түсініп алғанбыз, сондықтан бұл әйелдің біздерді сөгіп тұрғанын бек жақсы түсіндік, бірақ не үшін сөккенін, қаншама білейік десек те біле алмадық. Сол кезде қытай қызы біздің жуасып қалғанымызға масаттанды ма, немесе қорықпай-ақ, орыстарды ата-бабасынан дым қоймай келістіріп, сыбап алғанына риза болды ма, әйтеуір лашығынан қайтадан сыртқа шығып, күйеуім келе жатқан жоқ па дегендей төңірекке көз салып, қарай бастады. Мен осы бір сәтті пайдаланып, әйел затына, әсіресе, Орталық Гүлстан сияқты дүниежүзінің ең мәдениетті мемлекетінің әйеліне «мамаде пфи» деген лағынет секілді жаман сөздің лайық еместігін айтып, өзін біраз ұялтқым келді. Қытайлардың нюйжень (әйел), хао (жақсы), бу-хао (жаман) деген өзім білетін бір-екі ауыз сөзін барымша шебер пайдалануға тырысып және сөзім жетпеген жерде жылы шыраймен ымдап, ойымдағы айтайын дегенімді оған осындай бір тәсілмен түсіндірмек болдым. Жазықсыз зәбір көргеніне намыстанған адамдай мен өзімнің сөзімді: «Нюйжень – хао...» – деп бастай түсіп, сәл үндемей қалдым да, содан кейін, [20а] «нюйжень – трр... бу хау» – деп барып аяқтадым. Бұлай дегенде мен оған: «Әйел заты жақсы ғой, бірақ оның сөккені жаман» – демек едім. Қолайлы сөз аузыма түспей, «жаман» – дегенді қытайға еліктеп айтқаным

\*64 Бұрмаланып айтылған қытай сөздері.



сәтті шықты. Менің сөздерім тұйыққа тіреді ме, әлде басқа бірдеңе себеп болды ма, білмеймін, ол сыңғырлап шаттана күліп жіберді, оның жүзі жайдары жарқырап қоя берді, менде оған деген бір сезім пайда болып, әсіресе, мықыны мен дөңгелене келген бөксесіне көзім түсіп, ерекше бір нәзік те жұмсақ болар деп ойладым. Нәзіктігіне елітіп, оның осыған дейінгі қылығын ұмытып, қытай талғамына сәйкес бірер мақтау сөздер айтып, бетін бері қаратпақ болып қасына жетіп бардым. Бірақ бұл жолы қытайша айтар сөзім сарқылып аузыма «хао»-дан басқа ештеңе түспеді де, сол «хао»-ны бипаздап сансыз көп рет қайталай бердім. Менің ыза болғаным сондай, қанша мақтағанмен «хао»-ның аты «хао» емес пе, сол күйі қала береді, ебін тауып, жұмбақтай отырып әрі сендіріп, өз ниетімді білдіргім келді, қытайлықтар айтпақшы, көктемнің әсерін сездірмек болдым...

Оның үнсіздігі мен көктем әсері жетектеп кетіп мен бірден іске кіріспек болдым да, қолыммен сермеп, аяғың қандай, көрсетші деп ымдадым. Әрине, ол еш нәрсе түсінбеген болса керек, езу тартып күле берді. Мен енді шымылдықты ашпақ болып, қолымды апара беріп едім, [...] сол кезде балықшы келіп қалып, ізгі «ниетімнің бәрі» зая кетті. Шынымды айтсам, мен оның күйеуі бір шатақ шығара ма деп қауіптеніп, күні бұрын атыма мініп те алған едім. Қытай қыздың лашығына кіріп, бұған дейін бізге көрінбей отырған өзінің бір дос құрбысымен екеуі ішек-сілесі қатып, күлкілерін тия алмады, неге күлгендері бір құдайға аян.

[206] Күйеуі сатқан балығы үшін бірнеше мысқал күміс алғанына көңілі жадырай түсіп, әйелінің бізді жақсы қарсы ала білмегеніне қайта-қайта кешірім сұрап, асқан сыпайылық көрсетті. «Қатын деген жаман ғой, қораз болса (ол өзін осылай деп атады) бірсәрі, ол дүние көрген», — деді бізге.

Сөйтіп, біз балықшының өзімен және әйелімен хош айтысып, жүріп кеттік;



Жайын.  
Ш.Ш. Уәлиханов салған  
суреттің нобайы. 1956 ж.





әйелінің сонша неге түксиіп қарсы алғанын сайтан біле ме, әйтсе де, кейін өзі бір мейрімді жан болып шықты.

Ескі Құлжаның Ш. деген бір татар адамы бізді, Аспан асты патшалығының қыздары маңына жан жуытпайтын төкаппар боп көрінгенімен, шынына келгенде, бәрі де сол «қала ойраншыларының» өзі деп сендірді.

Қалқамызға қайтып келдік те, шай ішіп шөлімізді қандырып, әбден рахаттандық. Шынында да, Іленің жағасы ғажайып жер екен: қалың бұтақты жиде ағаштары, шегіршін мен үйеңкі сіздің төбеңізден күмбездей жауып тұрады; барбарис, жыңғыл, жабайы раушан бұталары бір-бірімен шырмалып өскен. Алқызыл жидектер әлде бір шырмауықтың ақ мамығына орана құлпырып, шоқ-шоғымен әп-әдемі боп салбырап тұр. Бұл жерде раушан гүлінің үш түрі бар екен: домалак, қызыл немесе қара жидекті, үлкен<sup>\*65</sup>... және тағысын тағылар. Қала сыртына шығып, серуен құрып, ат жарыстырып, күн ұзағына көрген оқиғаларымызға өте риза боп, сөйтіп біз кеш түсе үйге қайттық.

Қытай императорын қол астына қарайтын қытайлардың өздері Хуэн-ди немесе Аспан перзенті — Тхянь-дцуй деп атайды. Ал енді мүсылмандар мен қазақтар оны моңғолдардың бодо-иджан деген сөзінен шығарып, ежен хан деп атайды. Шығыстың әйгілі фағфуры фарфор деген сөзден шыққан.

\* \* \*

[21a] Шығыс Түркістан жерін ең алғаш мекендеген және қытай тарихшыларының, тіпті сонау Иисус Христос тумастан көп бұрын еске алып жүрген халқы қай нәсілге жатады? Үш<sup>\*66</sup>, Ақсу, Куча, Үрімші (Пулэй), Пичан (Хуху), Хотан (Юйтянь), Яркенд (Соگوی), Қашғар (Сулэ) және басқа шаһарларының өз алдына билеушісі бар, жеке-жеке мемлекет құрған. Олардың Будда дінін ұстап отырғандығы сол қытай мәліметтерінің өзінен-ақ белгілі, сөйтіп Шикья Муни қағидалары мен философиясын оқып, үйрену үшін көптеген қытайлықтар талай рет Хотанға келіп-кетіп жүрген. Бұл шаһарларды орнатқан үнділер және Хотан деген сөз Куса-Тана немесе жер кіндігі деген санскрит тіліндегі сөзден шыққан деуші кейбір ғалымдардың пікірі қаншалықты әділетті екенін білмедім. Әйтсе де, мұндай жорамалдың жаны бар болуы ықтимал. Көрші отырғандықтан, Тибеттің Тұранмен қарым-қатынасы болып, оған Будда дінін таратуы мүмкін. Түркістандықтардың бет-әлпеті үнді-парсыларға ұқсайды және ортаазиялық тәжіктерден (парсы нәсілдес және солардың тілінде сөйлейтін халық) аумайды, тәжіктер өздерін осы күнгі отырған

<sup>\*65</sup> Бір сөзін оқу мүмкін болмады.

<sup>\*66</sup> Яғни, Үш-Тұрфан.



жерлерінің ежелгі, тіпті, түркілер келместен бұрынғы байырғы тұрғындары деп есептейді. Төні қола немесе кофе түстес қара торы, шүңірек көз, имектеу қыр мұрынды, нәзік денелі шығыс түркістандықтар түркі немесе моңғол нәсілдес халықтарға мүлде ұқсамайды. Егерде бұл елге ХІ ғасырда келіп қоныс тепкен ұйғырлардың заты моңғол болса, онда Мауераннахрдағы Жошы ордасының моңғолдары мен өзбектердің моңғол тәрізді бейнелері сол қалпында өзгермей қалғанда, бұлардың тұр-сипаты қалайша бүйгіп өзгеріп кеткен. Тағы бір ғажабы, бүкіл Шығыс Түркістан халқы түркі тілінде сөйлейді және бұлардың ішінде өз алдына бөлек бір қоғамдық топ болып отырған тәжіктер де жоқ. «Бұл мәселенің анығына жету ақылға сыймайтын нәрсе».

Гучжуро-дачжуро деп аталатын атақты будда энциклопедиясы 520 томнан құралады, оның ішінде әліпби көрсеткішінің өзі ғана 20 том. Мұндай қисапсыз көп кітап монастырь атаулының бәрінде де бар және моңғол аймақтарына көшіп-қонған кездерде Гучжуро Джуроның бір өзін ғана теңдеп, артып жүру үшін 52 түйе керек. Бұл, энциклопедия барша дін жоралары мен қағидаларын, философия мен тарихты және грамматиканы түгел қамтиды. Санскрит сөздігі де осыған кіреді дегенді айтады; бұл кітаптардың әдемілеп, жақсы етіп шығарған бір данасын әлдебір қытай императоры Ресей өкілдігіне сыйға тартқан сияқты және олардың бір сыпырасы ендігі Ресейге де апарылған болу керек.

### 30 тамыз.

[216] Кеше бізде де [...] салтанатты той сияқты бірдеме болып өтті. Біз өзіміздің консулымыздың туған күнін тойладық. Бұл оқиғаның көңілсіз бірқалыпты тұрмысымызға недәуір өзгеріс енгізіп, көңілімізді көтергеніне біз өте қуанышты болдық. Қызық үшін қытайдың «жүз дүркін» деп аталатын фейерверкі жағылып, фонтан атылып және басқа ойындар көрсетілді. Қытай фейерверктері өте әдемі болады және бағасы да су тегін. Бүкіл кеш бойы, біресе фонтан атылып, біресе біздің конгревтеріміз<sup>\*67</sup> сияқты бірдемелер жағылып жатты, сонда не бәрі күміс ақшамен тек 5 рубль шығын шығыпты.

### 3 қыркүйек.

Бүгін қытайлықтарда да әлденендей бір салтанатты мереке болып жатқан сияқты. Қамалдарынан шыққан жантүршігерлік пурен (теңіз ұлуының қабығынан істелген керней) дыбысы мен зеңбіректерінің гүрсілі күні бойы жаңғырығып тұрды. Фейерверктері – «қызық оттары» күндіз-ақ жарқ-жүрқ етіп, шатырлап жатты; фейерверктер жағу үшін қытайларға күні де, түні де бәрібір. Фу-Чан-лун деген таныс көпесім маған бір жұмбақ белгі салған игілік тәтті пісірмесін алып келді. Мен

<sup>\*67</sup> Фейерверктің бір түрі.





тек қана сыпайыгерлік дәстүріне бола қытайдың бұл тәттісінен татсам татып-ақ көрейін деп ем, бірақ енді амал бар ма, алғашқы бір кесегінің өзін де жұта алмай қойдым: шошқа майының иісі аңқып-ақ тұр екен.

#### 4 қыркүйек.

Бүгін қытайлықтар шалғында әскери экзертиция<sup>\*68</sup> өткізіп жатыр. Қолдайлар өздерінің джен-дейларын шегіп, шатырдың көлеңкесінде отыр, ал алба-жұлба манжұрлар садақ тартып, жаттығып жүр; манжұрлардың қорамсақтарынан суырып алған жебелерінің бірі де мүлт кетпей, садақтарын тартқан сайын алдарындағы жалғыз көзді дәуге ұқсаған нысанаға шаншыла қалады. Шынын айту керек, қытайлықтар садақ тартуға аса мерген, атқан оқтары мүлт кеткені сирек жағдай, бірақ оның есесіне зеңбірек атуға мүлдем олақ болады. Айтпақшы, қолдайлар жөнінде айта кетейін. Қолдайлар деп мұнда штабс-офицерлерді айтады. Біздің консулымыздың айтуынша, қолдай деген сөздің мағынасын тек ғалымдар ғана білетін көрінеді. Қолдай деген моңғол сөзі, Қытайда ол сөзді Юань әулеті тұсында қолданған. Орыс шежірелерінде де қолдай деген сөз кездеседі. Іледе бұлайша ауыз-екі қарапайым тілде айтады, ал әрбір әкім өзінің шені немесе қызмет орнына қарай алған ресми атымен аталады. Генералдарды анбань немесе дажень деп атайды. Анбані манжұрша, да-жені қытайша аты, ал енді дәл өз мағынасында айтқанда бұл үлкен кісі деген сөз, яғни, орыстың вельможа «ұлық» дейтіні сияқты. Қытайлықтардың бәрі де шенімен аталады, ал енді обер-офицерлерді — лоя, штабс-офицерлер мен генералдарды — дажень дейді, сөйтіп, бір-бірінен ажыратып отыру үшін олардың осы атақтарының алдына солардың өз аттарының бастапқы дыбыстарын қоса атайды. Сонымен олардың атын Ту-дажен, Ка-дажен, Сагол-дай, Каголдай, Буголдай, тағысын тағылары деп атайды.

Қытайда орыстың «ура» деген ұранының орнына «хуан-ди» — бұл «он мың жыл», «вансуй», яғни, «көп жыл өмір сүр» деп ұрандайды. Кейде патшаны [22a] жай ғана Ван-суй-э немесе тақсыр он мың жыл деп те атайды. Патша тағының мұрагерін он мың күз, яғни, Цянь-суй, Вань-суй, Жан-суй, Вань-Нянь-суй деп атайды. Халық патшаны, міне, осылай деп құттықтайды. Нянь-суй дегендері азаматтық жыл да, ал енді жай ғана суй дегендері әрбір адамның жеке өмірінің жылдары.

Қытайда бізде бардың көбі жоқ, бірақ бізге үлгі болғандай нәрселер Қытайда да аз емес. Еңбексүйгіштік, халық мақтанышы, турашылдық — халықтың тұрмыс жағдайы мен адамгершілік сипатына байланысты қасиеттер; мысалы, қытай заңдары бойынша патша әулеттері ауысқан сайын, бұрынғы ескі әулеттің тарихын жазу үшін арнаулы комитет құрылып

<sup>\*68</sup> Яғни экзертиция — әскери жаттығулар.





отырады және оның тарихы ресми мәліметтерге негізделіп жазылады. Мемлекеттік стряпчий\*<sup>69</sup> барша сот лауазымының міндетін бір өзі атқаратын әкім, қылмыс сотын да соның өзі басқарады: әдетте қытай соты айыпкердің өзі қылмысын мойнына алып, сот үкімін әділ деп өз ықтиярымен айтқанша оның ісі аяқталмай созыла береді. Бізде қытай боғдыханы бір азиялық деспот өзінің қол астындағы халықтың мейрімсіз қатал әміршісі, Қожа-Баба айтқандай, бүкіл адамзат өкішелерінің қас-жауы<sup>51</sup> деп ойлайды. Жок, олай емес. Оның билігі белгілі шенберден аса алмайды. Оның өз алдына жеке мал-мүлкі немесе біздегідей еншісіне берілген меншікті жерсуы да жок. «Сенде жаныңа керегіңнің бәрі бар, — дейді оған халқы, — бәрін біз табамыз, молшылыққа кенеліп, шалқып отырғанда сен мүлкті қайтесің. Өз дүниесімен болып, пайда табудың айласын іздегендей сен бір саудагер емессің, сен өз байлығыңды ойламай, өзіңнің бақ-дәулетін болып отырған халқынның игілігін ойлауың керек». Шынында да, Қытайдағы жер иелену тәртібіне қараңыздаршы, соған тереңірек зер салып көріңізші. Бұл Қытай тәртібінің идеяларына Еуропаның енді ғана, тек біздің мәдениетті ғасырымызда ғана қолы жетіп отыр.

#### 6 кыркүйек.

Бақтарға бардық, Құлжаның Іле өзенінің жағасында екені мәлім, бірақ оның Сарыбұлақ (Ша-хе-цза) өзенінің Ілеге құйылар жерінде тұрғаны және көпшілігі осы Сарыбұлақ бойында жайылып жатқаны белгілі ме, онысынан хабарым жок. Қаланың ұзыны да төрт шақырым, көлденеңі де төрт шақырым, және оның тең жартысы құмды, әрі жартасты жерге орналасқан. «Записки Географического общества» естеліктерінде бір тартар — Құлжаның үйлері әрқайсысы өз алдына бөлек қабырғамен қоршалған ағаш үйлер десе де, шынында, балшықтан соғылған үйлер. Мұнда ағаш үйлер еш уақытта болған емес және бамбук күркелерінен басқа бұл сияқты құрылыстар болуы мүмкін екендігін бүкіл Қытай елінде ешкім білмейді. Үйлерінің төбесін көбінесе қамыс немесе сабанмен жауып, балшықпен сылайды, тек үлкен шеркеуінің төбесі ғана жасыл шатырмен (черепицамен) жабылған. Біздің барша анықтамаларымызға қарағанда, қарағай шатырлы үйлер Орталық патшалықта сонау Хо-и-Шунь әулеті<sup>52</sup> заманынан бері болып көрген емес, сондықтан бұл діндар әңгімеші өтірікшілерді тілдерінен дарға асам деп ант еткен соңғы пайғамбардың өсиетін аттап кетті ме деген күдігіміз бар. Географиялық мәліметтерді жария етіп отыру, әрине, пайдалы және игі іс, оған ешкімнің дауы жок, бірақ жалған хикаяларды баян етпей, шынайы мәліметтерді жариялап отырса жақсы болар еді.

\*<sup>69</sup> *Стряпчий* — сот істерін бақылап отыратын шенеунік.







Кулжа қаласының жобасы.  
Қалам. 1856 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті.

Соңғы кезде географиялық қоғамның аса ұқыпты, пайдалы әрекеттерінің арқасында біздің Азия жөніндегі мәліметтеріміз шұғыл және кеңінен жарияланатын болды, бірақ, сонымен қатар, өмірде болмайтын, болуы да мүмкін емес, машаллах! Тіпті болмайтын нәрселер туралы баяндайтын бірнеше күдікті хикаялар да солардың ішіне байқатпай еніп қоса қабаттасып жүрген көрінеді, мырзалар. [226] Не бір ғажайып оқиғаларды надан татар айтса таң қалатын түгі де жоқ — оны кешіруге де болады, өйткені ол солай ұғынған, не оған солай деп айтқан, немесе көрген нәрсесін өзінің бәз қалпынан не жақсы, не жаман ғып өсіріп бейнелеуге жаны құмар, жалпы шығысқа тән азиялық әуесқойлығының арқасында асыра сілтенкіреп те жіберген шығар. Машаллах! Ол да өзінше бір дүние көрген пенде. Және тіпті, орайы келгенде аузы шекер, тілі бал тоты құстың өнегелі хикаяларына бейімделе қойып, таңғажайып бір ғаламатты айта салмастай ол немене сонша, ит болып па?! Мен аса құрметті деген мұсылмандардың, байсалды, инабатты адамдардың талайын білемін. Питерде, әлде Москвада болып, өздерінің ел-жұртына қайтқанда олар сондағы көзі көріп, құлағы естігендерінің бәрін жақын-жұрағаттарына



аңыз ғып айтатындай неше түрлі ғажайып, қызық хикаяларға байып, сарқылмас қор жинап қайтады. Сөйтіп олар көрген-білгендерін әңгіме ете қалған кездерінде сіздердің мақтап әрі таң-тамаша боп: бәрекелді-ай, япырма-ай, дариға-ай, тағысын тағылары-ай! — деп дауыстап, көтермелей түскендеріңізге мәз болып, жайрандап отырады. Сиқырлы сақинасы бар Сүлеймен туралы, перілер аралында болып, бастары иттің басы сияқты күйеулеріне маймылдардың әйел патшасы ғашық болған амазонкаларды көрген Бағдат шаһзадасы Сейфіл Мәлік туралы ғажайып ертегілер рухында тәрбиеленген көшпелінің немесе азиялықтың бұдан басқа қандай ермегі болушы еді, немесе баспадан шыққанның бәрін шүбәсіз, қасиетті кітап беттеріндей көріп, соларға табынатын татардың қандай ермегі болушы еді. Олар дүние кезіп, көп жер көрген адамдардың баршасына да: — «Сіз Меккеде болдыңыз ғой, қажы, талай жерлерден өттіңіз, ал сонда маймылдардың әйел патшасы өзіңізді қалай қарсы алды. Қара теңізден басын қылтитып, өткен-кеткендердің бәріне «Перғауын!» деп айғайлап тұратын, балық болып кеткен фараонды көрдіңіз бе?» — деп неше түрлі сұрақтарын жаудыра бастайды. Тым болмаса Кербала шөлінде Язидтың<sup>53</sup> (лағынет атсынның) мықтап бір сазайын тартқызған шығарсыз. Хасан мен Хұсайынды өлтіргені үшін соның өзі маңдайында қара дағы бар қызыл ит болып кеткені рас па екен? — дейді. Әрине, мұндай сұрақтарға теріс жауап берген адам өзінің абыройына нұқсан келтіретіні даусыз. Сондықтан татар болсын, қазақ болсын, бәрі де «ханың соқыр болса бір көзіңді қыса жүр» деген мақалдың дана сөздерін жадында ұстай отырып, ескі өтірікті қайталап, жаңа өтірікті ойдан шығарып, суқитып соға бастайды. Сонда жұрт: — «Уа, бәрекелді, пәле!» — деп жан-жақтан айқайлап, даурығып кетеді де, шымылдықтың тасасында отырған көңілшек әйелдер оңбаған ит-вахаббилердің<sup>54</sup> барша мұсылмандарды қорлап, масқара қылу үшін пайғамбардың қасиетті сүйегін ұрлап алып, оның орнына (мұны айтып отырған менің аузым емес, вахаббилердің сөзі, оларға Алланың қарғысы тисін!) ит көміп кетпекші болғандарын естіп, көңілдері бұзылып, сыңсып, жылай бастайды.

[23a] Петербург пен Москваға барып қайтқан біздің қазақтардың әңгімесін тындап көріңіздер. Сіз олардан, Петербургте он мың жыл тұрып естімеген не бір ғажайып нәрселерді естисіз. Сондықтан «Записки общества» естеліктерінің IX томында басылған әңгіменің кем-кетіктерін кешіруіміз керек.

Және әңгімешінің өзі бір аңғал, иланғыш және көзі қырағы емес (мен бұл сөздерді өзінің дәл мағынасында айтып отырмын) адам болу керек. Қытай әкімінің, яғни анбанның ақ домалақ шары болады деуінің өзі соның нанғыштығының нәтижесі. Құрметті Абдрахман, ескі дағды бойынша, фактория





ашылмастан бұрын Майтузға, яғни, нәсілі қытай емес әрқилы пасық саудагерлердің баспанасына тап болады. Ал ақ домалақ шар қадаған екінші дәрежелі шені бар шенеунік, яғни, солардың тікелей бастығы саудагерлердің алдында беделін көтеру үшін оларға өзін генералмын деп мақтанады. Аңқау әрі иланғыш адам оның айтқанына шүбәланбай, шын екен деп сенеді де, мәлімет жинаушыға солай деп айта салады. Оның көзі қырағы еместігі күмәнсіз — шатыр (черепица) алыстан қарағанда тақтайдан аумайды, балшық қабырғалар сыртынан бөрене сияқты боп көрінеді, ал енді коғалдайдың (қолақай емес) мөп-мөлдір көк домалақ шары ши қалпағымен шағылысып, сарғылттанып тұрады. Бұл әдейі істелген күнә емес қой. Бірақ күнәнің басқа түрі болады, ол күнә, әсіресе, азиялық адамның абыройлылығына сенгендіктен пайда болады. Өздеріне тән күдікшілдіктің салдарынан азиялық адам: — дінсіз неме мұны қайтеді екен, ислам дініне бір жауыздық ойлап, зиян келтірейін деп жүрген жоқ па екен, менің сөздерімді пайдаланып, мұсылмандарды иттен де жаман бір нәрсе еткісі келіп жүрген жоқ па, — деп ойлайды. Осы *argiege pensee*<sup>\*70</sup> арқасында ақиқатқа қарама-қайшы дәлел айтып, үйіне қайтқанда дінсіздер, қытайларға қарағанда керемет тұрпайы деп барады. Сондықтан мәлімет жинаушы мырзалардан алған мәліметтеріне көбірек көңіл бөліп, оларын әбден анықтап, ақиқат шындығына көздері жеткенде ғана барып жариялағаны теріс болмас еді.

Құлжада полицияның мәліметі бойынша 70 000 жетерлік халық бар деп есептеледі, ал енді қала төңірегінен қоныс теуіп отырғандар жөнінде [ақпарат] жинау мүмкін емес. Сондықтан Құлжадағы моланың саны үйлердің санынан көп болмаса, аз емес екендігі таң қаларлық жайт емес. Қалада 8000 мыңдай әскер бар.

**8 қыркүйек.** Қытайлықтар бізге өздерінің әр түрлі уақ-түйек әшекейлерін сатқанда, оларын бұлдап, боғдыханның өзі ұнатқан ең жақсы түрлері деп асыра мақтап сатады. Бөрінен бұрын қытайлықтардың бізді варвар деп ұғынып, сондықтан бізді патшаны сыйлай білмейтін надандар деп ойлайтындары-ақ батады. Ол өзінің титтей бір шыны аяғын сатса да, бізге соны орыстың ханына апарып, тарту етіңіздер деп кеңес бермей қоймайды.

**10 қыркүйек.** Бүгін бір бой жазып, көңіл көтерейік деген оймен қытай бақтарына, яғни, қала сыртындағы солардың жазғы мекенжайларына саяхат жасап қайтық. Құлжа қаласының біраз бөлігі Іле бойында емес, Сарыбұлақ өзенінің жағасында екенін біліп қойғанымыз жөн болар. Өзеннің бері беті ұзындығы 10 шақырымдай болатын жерде тұнып тұрған бақ, арғы

\*70 *Жаман ой* (французша).





жағалауы да сондай. Біз осы өзеннің бойын жағалай жүрдік. Сарыбұлақ өзенінің Ілеге құйылар сағасында тұрған қамалдың дәл бұрышынан бастап, ең шеткі бақтарға дейінгі өзеннің [236] екі жақ беті жиі әрі ұсақ шешек дағындай қаптаған қалың мола. Моланың мұндай қисапсыз көп болуының себебін жақсы түсіну үшін қытай моласының аумағын білу қажет. Қытайлықтар дүние салған адамның өлігін көбінесе қызыл бояумен боялған өте ұсқынсыз табытқа салып, жерошақ тәрізді шұңқыр қазып, көме салады. Шұңқырдың үстіне шошайтып, топырақ үйеді. Бұл шошақтың аумағы төрт кез, биіктігі бір жарым кездей-ақ. Бұл өлкеде жерінің топырағы құмдақ, тіпті құмды болған соң, ол кішкене үйіндіні жел үрлеп кетеді де, ашылып қалған жалаң табыт, көктемгі қар суы шайып, бұзып кеткен жарқабақпен бірге өзенге құлап, ағып кеткенше сол қалпында жата береді.

Көктемде Сарыбұлақтың суы терең, ағысы қатты болады, сондықтан өлік еріксіз өз отанын артқа тастап, тірісінде шықпаған саяхатына өлісінде шығып, Іленің бойымен Балқашқа қарай сумен ағып саяхаттайды. Біз Құлжаға келе жақан кезде тасыған судан өзеннің жарқабағы опырылып құлап жатқан өрі жыралардан талай адамның сүйегі сорайып шығып тұр еді. Қазіргі кезде олардың көбі Балқашқа саяхат жасап, сапар шегіпті, бірсыпырасы әлі де сол жарға асылып салбырап тұр. Моладан көп нәрсе жоқ: көпір астында да, жол үстінде де, көшелерде де моладан аяқ алып жүре алмайсыз. Дегенмен, бұған қарап, қытайлықтарда зират жоқ екен деуге болмайды, зираттары толып жатыр, тіпті, қисапсыз көп, бірақ солардың бәрінде де орын жоқ және әрбір атаның ұрпақтары өз алдына бөлек, дербес жайы болғанын қалайды. Халқының көптігінен бе, әлде ауасының нашарлығынан ба, білмеймін, әйтеуір, Құлжадай көп молалы шаһар не Ресейде, не Еуропада табыла қоймас деп ойлаймын. Мұндағы молалардың әдеттегі жалпы түрі, жоғарыда айтқанымдай, конус тәрізді топырақ үйіндісі болып келеді; кейбіреулерінің басына қазақ даласындағы қалмақ моласы деп аталатын қабірлердің басындағыдай құлпы тастар қойылған. Дегенмен, Құлжа қаласында да бір көпеске арнап орнатқан зәулім ескерткіш бар. Оның түрі төрт қырлы призма тәрізді және өзін төрт қабат қып салып, алты қырлы ірге тастың үстіне орнатқан. Оның бірінші (төменгі) қабатында теріскей жағынан шығарылған қуысы бар, екінші қабатында күн шығыс жағынан, үшінші қабатында күнбатыс жағынан, төртінші қабатында оңтүстік жағынан шығарылған қуыстары бар. Құлжадағы зират ескерткіші дегенде бары осы-ақ. Қазақтардың айтуына қарағанда, қытайлықтар өлген адамды көму керек пе, әлде өзенге апарып тастау керек пе, не әлде ит пен құсқа жем қылып, далаға апарып тастау керек пе, әйтеуір, қалай болғанда да өздерінің тоқтамдарын жұлдыздарға





қарап отырып шығарады дейді. Калиновский қазақтардың балалар жөнінде бұлай деуінің ғана жаны бар дейді. Бұрын Қытайда бала өлтіру әдеті бар деп айтушы еді — онысы мүлдем өтірік. Қытайда буддизмнің адам жанының метампсихозы<sup>55</sup> туралы діни қағидаларынан туған әдет-ғұрып бар. Мысалы, сәби өлген кезде, ол енді қайтадан тумасын немесе сол жанұяда жаңадан пайда болмасын деген оймен үйден шығарда оның өлігін қорлап шығарады, сөйтіп өлген сәбидің рухын зәбірлеп, ренжіту үшін оны, не жол бойына апарып тастайды, не бір шұңқырға тастай салады. Ал үкімет болса, керісінше, қайтыс болған балалардың өлігін жинатып, жерлету үшін күн сайын полициядан арба жібертіп отырады. Біздің тұсымызда мынадай бір оқиға болды: Майтұздағы бір жылқышы қалмақтың жеті жасар баласы өлді. Әкесі оның аяғына жіп байлап, сүйреп әкетті де, жар астындағы құмға апарып тастады, бір жақсысы, әйтеуір, біздің саудагер татарларымыз оның іріп-шіріп жатқанын көргісі келмей, құмға көміп тастады.

Өзеннің оң жақ бетіндегі бақтардың ішінде бақша өсірілген, шампаньдар сол бақшаларды өңдеп, бағып-күтумен айналысады. Шампаньдар [24а] деп бұл жерде кісі өлтіргені үшін немесе ауыр қылмыстары үшін төндеріне таңба салынып, жер аударылған қылмыстыларды айтады. Батыс өлкеге қылмыстылар Қытайдың оңтүстік губернияларынан айдалып келеді. Шынын айту керек, бүкіл Құлжадағы ең жақсы жұмыскерлер осы қылмыстылар екені даусыз. Бұлардың еңбексүйгіштігіне шек жоқ. Бұл қылмыстылардың бөріні түрлі тау кендері мен зауыттарға айдап отырады, бірақ жергілікті бастықтардың азын-аулақ ақшаға мейірбандық етуінің арқасында олар, тіпті, мүлдем босанып та кетеді, сүйтіп қазынаның оларға төлейтін жалақысын да, беретін азық-түлігін де тағы сол бастықтардың өздері пайдаланады. Тас қалаушылар мен ағаш шеберлерінің, темір ұсталарының баршасы да солардан шыққан. Ал енді манжұрлардың істейтіні бір ғана кәсіп, жан қиналмайтын тыныш кәсіп — ұрлық істейді.

Бақшаларына май шығаратын күнжұт, апиын дайындау үшін қажетті түкті көкнөр мен «шань-по» дейтін қытай картобын, капуста мен шалқан, қызылша мен сәбіз, қияр, қарбыз, қауын, бұрыш пен бұршақ, соранғы өсімдіктерін егіпті. Қала сыртындағы хуторлар жиі-жиі кездесе берді, олардың бөрінде еңбек етіп жүрген ылғи бір қытайлықтар ғана.

Қытайлар ғажайып еңбекқор болады. Күннің қайнап тұрған ыстығында ол бір ғана іш көйлегі мен шелпек төрізді жалпақ қалпағын киіп алып, егіс басынан шықпайды. Қытайлар жаратылыстың адамзатқа пайдалы өсімдіктерінің бір талын да зая жібермейді. Бір қытай кендір шағырдың қабығын аршып отыр екен. Мұнда кендір шағыр салт аттыдан да биік болып әрі күтімсіз жабайы түрде өседі. Қытай шағырды,



қабығынан кендір есу үшін, ал сабағынан үй төбесін жабатын құрылыс жабдығын істеп сату арнап аршып отыр екен. Енді бір қытай сол мандағы құмда өсетін тікенді шөптерді жинап алып, ерекше бір тәсілмен салынған пешке жағып отырды. Ол бізге бұл күлдің емдік қасиеті бар және оның бір қадағын күміс ақшамен бір лан, алты цяннан<sup>\*71</sup> (біздің ақшамызбен 1 рубль, 60 тиындық күміс) сатамын деді. Сол өңірдегі кеңбайтақ жердің бөрін гаолян (түркіше жүгері), сорго, жүгері, көкнөр және мусуй (Linaria) егістерін егіпті. Гаолянан олар арақ жасайды және нан бидайы ретінде пайдаланады. Соргоны да сол сияқты бір қажетіне жаратады. Соргодан қант жасайды дейді, бірақ ондай қасиетін өз басым білмеймін, ал енді жапырағы жақсы шөп болады деген Калиновский мырзаның пікіріне мүлдем қосылмаймын деп батыл айта аламын.

Мусуй жылына бір рет егіледі де, үш рет орылады.

Біз ылғи арық пен ор жағалай жүріп отырдық. Қытайлықтардың қала сыртындағы бақтары, яғни, жазғы мекенжайлары өте көрікті, әдемі. Мен солардың бірінде болдым; иесі онда көптен бері тұрмайды екен, ол үйде екі әйел мен көрі қытай паналап отыр, қытай сірә, сол мекенжайды бағып отырған кісі болу керек. Биік тоғай әдемі теректерден құралған. Терезелерін оюлап, шатырының ернеулерін жұлдыз, бөрі азуы және тағысын тағылар деп аталатын түрлі әшекейлермен безендіріп салған тамаша үйінің көркі өте сұлу екен. Бірақ сорына қарай, иесінің салақтығынан сәні кетіп, сұмдық жаман күйге жетіпті. Бөлмелерінде қораздар мен тауықтар қыдырып жүр, шатырының ернеулеріне кептер біткен үя салыпты, сол құстар саңғырығымен әбден былғап тастапты. Үй ішінің қабырғаларын тарих және аңыз-ертегілер тақырыбына салған суреттермен безендірген.

Қытай қыздары бізді жайдары, жылы жүзбен қарсы алып, бүкіл үй ішін аралап, көріп шығуымызға рұхсат етті. Ауласына, галереяның алдына шығыстың боз аршасын (*Thuua orientalis*), қызыл қайың, түкті құлқайыр және раушан бұталарын отырғызыпты. Галереяда, қытайша бай-лин [246] деп аталатын бозторғайлары (пиреней бозторғайлары) бар бірнеше құс торы ілулі тұр. Асылы, бұл күні қытайлар, тіпті, әйелдері де [бізді] өте жылы қарсы алды. Жұпыны лашықтың ішінде екі қыз отыр екен. Бірі — қалмақ әлпеттес, [...] дөңгелек бетте, екіншісінің көзі қысық болғанымен қыр мұрынды екен. Балықшының әйелімен ұшырасқанда байқаған тәжірибем бойынша Аспан асты империясы әйелдерінің әдет-салтына сай олардан өзімді қашығырақ ұстауды жөн санап, айналып өттім. Ал елшіліктен бірге шыққан серігім С. бірден лашыққа кіріп барды да әңгімелесе бастады. Қытай қыздарының сақылдап

\*71 Қытайдағы салмақ өлшемінің бірлігі.





күлген даусын естіп бойыма батылдық біткендей сезініп, олардың ықыласын білмек болып жақындай түстім. Толықша келген қыздың менің жолдасыммен екеуі темекіні бір түтіктен кезектесіп сорып отырған ілтипаттылығынан көңлім жайланып кетті де, ойланбастан өз темекімді мен де қыр мұрынды қызға ұсына қойдым. Мен темекі ұсынған қыз қалмақ бет қызға қарағанда әдепсіздеу болып шықты, қайта-қайта мұрнын тартып, бірдеңелерді миңгірлей берді. Мен оның жекіп отырғанын түсіне қойдым да, салқын тартып, темекіні сора отырып, қалмақ бет қызға назар аудардым. Бір айта кетерім, қалмақ атамызға тартқан қысықтау қара көздеріме қарап қытайлар мені өз діндесіміз деп іш тартатын. Мені басқаша, жақсы лоя деп атап, «хитаньянзы», қытай тұқымдас адам деп жүрді. Қалмақ бет, семіз қыз да мені нақ осылай түсінген болса керек, ерекше ілтипат білдіріп, темекі ұсынды. Әуелден-ақ мұрынның бел ортасын биіктете алмай пұшық мұрынның қасіретін тартып жүргендіктен мен ол қыздың да пұшық мұрынына көңіл аудармадым және жолға шығуға ыңғайлана бастадым.

Біз өзен жағасында, сол маңда бірге жайылып жүрген қоралы қой мен бір топ қаздарға қарап отырып, рахаттанып шай ішіп алдық. Үйімізге қайтарда біз қала ішімен жүріп келе жатып, қытай әліппесінің бір таңбасын бейнелеп, жез темірден ойып өрнек салған терезесі бар ескі храмның жанынан өттік. Бұл пагоданың<sup>\*72</sup> есігі алдында түрінен адам шошығандай, ұсқынсыз екі тас сүлде тұр. Қытайлардың өздерінен де, олардың ұсқынсыз құдайсымақтарынан біздің зеріккеніміз сонша, тіпті, олардың фоеларын «олмын хером — луи шидло» деп, есігірте сыбап салдық. Біздің тас көпірін де көргіміз келіп еді, бірақ сорымызға қарай, ол бұзылып қалған екен. Бір кезде көпір болғандығын, тек соның орнындағы зәулім тас үйіндісі ғана аңғартып тұрды. Бұл сапарымызда біз бір атақты қытайға кез болдық. Аппақ сүйрік сақалды, құрметті қария ала атқа салт мініп, маңғазданып келе жатты. Бұл кісідегі кішкене қызыл шар мен тоты құстың қауырсыны оның жоғары генерал шені мен әскери атағы бар екендігін аңғартты. Оның кейінгі жағында бірінің соңынан бірі еріп, екі штабс-офицері келеді. Генерал мен оның нөкер офицерлері мұнтаздай таза, жақсы киінген. Ер-тоқымдарын жібекпен тыстап, күмістеп тастаған, аттарының мойнына қоңырау тәрізді өгіздің құйрығынан істеген қызыл және көк шашақ тағыпты. Алдарында келе жатқан шабарманы — динь-масы бізді көріп, жолымызды кесіп өтпе деп, қолын бұлғап, жан дәрмен болды. Қытай бамбугі жайлы көп есітіп, оның сырына әбден қанық болғандықтан, мен атымның басын дереу бұра бергенімде,

\*72 Будда шіркеуі.



қасымда келе жатқан сол жердің көптен бергі тұрғындары: — ештеңе етпейді, қорықпай жүре беріңіз, — деді. Генерал, тіпті басын бұрған жоқ, жақсы тәрбие көрген адам болғандықтан ол ғажайып сабырлылық сақтап, жөнімен кете берді. Есесіне бір атқа екі-екіден мінгесіп, соңына еріп келе жатқан малайлары бізге — хау-улус-хау! — деп сәлемдесіп, шулап қоя берді!

[25a] **12 қыркүйек.**

Фу-Чан-лун деген таныс көпесіміз өзінің хуарданына<sup>\*73</sup> қонаққа шақырды. Қыркүйектің 12 күні Фу-Чан-лун бізді көруге ынтық болып отыр деген хабар алдық. Бұл жердің әдеті бойынша біз урядникті шабарман есебінде алға салып, өзіміз біріміздің соңымыздан біріміз еріп, тізіліп алдық та дереу қалаға қарай тартып кеттік. Біз оның хуарданына сол баяғы өзіміздің бірінші рет барғандағы жолымызбен бардық және жолшыбай, тек бір шалға кездескеніміз болмаса бөлендей оқиғаға ұшыраған жоқпыз, ал ол шалдың өзі бір алжыған шал болса керек... Бұл 50 жастардағы сыйлы ақ сақалды лохань бізді көріп саусағын шошайтып моңғолша санай бастады никен ...[бір], және 5 (табын) (біз бесеу едік), қолымен бірдемелерді көрсете бастады, біз таң қалысып оған не керек деп сұрай бастадық.

Шал алуан түрлі және жаңа заттарға өте әуесқой адам екен. Оған орыстардың аппақ жүздері ұнайды екен, сондықтан ол бізге бір қарым-қатынас жасауды ұсынды және сол үшін жақсылап қарымын қайтармақ болды. Біз, әрине, істің мән-жайын біліп ішегіміз қата күлдік те шалды еркіне қалдырып өз жөнімізбен кеттік.

Бұл жолы біздің сапарымыз өте сәтті болды — көшелерде ойнап жүрген әп-әдемі балалар біз жөнінде ойына келгендерін жасырмай айтып, шулап жүрді. Біздер бұл ақкөңіл сәбилерге ұнап қалғанымызға қатты қуандық, балаларға ұнау деген сирек оқиға ғой. «Орыс балалары келе жатыр», — деді бір қыз бала, енді біреуі кішкентай сіндісін көтеріп тұрып менен: «Орыс лоясы, мынадай інің бар ма сенің» — деп сұрады. Иығымдағы пагонның құбылып, жалт-жұлт етуінің арқасында, тегі жай халықтың назары да маған ауды; олар таң-тамаша боп, таңдайларын қағып, хау-лоя! — деп дауыстап, мені көтермелей берді. Орталық патшалықта алған абыройымды түсірмейін деп мен марстай айбарланып, бүйірімді таянып, шірене түстім де, айтқандай, парсылардың нағыз руфиясының өзі бола қалдым, сөйтіп, машаллах!, менің қасымда болса қытайдың Гуань-лоя серісінің өзі де түкке тұрмай қалар еді. Осылайша жүріп отырып, [біз] хуарданның қақпасына кірдік. Мейрам күндері киетін сәнді киім киген үй иесі — Чжан-Гу-да бізді есік алдынан қарсы алып, бөлмесіне кіргізді. Бір-бірімізбен амандасып,

<sup>\*73</sup> Тұрғын үй.





өздерінің амандасу салты бойынша, біздің қарнымыздың тоқтығын сұрастырып болғаннан кейін, біз неше түрлі жеміс пен лучи және жужуб деген қытай жаңғақтарын үйіп-төгіп қойған аласа стол тұрған сәкіге шығып отырдық.

Үсті-басы алба-жұлба бір жігіт түтіктерге шылым толтырып, шоққа тұтатып әкелді де, әрқайсымызға бір иіліп, тағзым етіп ұсынды. Біз, қытай рәсімі бойынша, түтігімізді бір-бірімізге ұсынып, ұстата салдық та, шылым шеге бастадық. Жоғарыда айтқан жігіт бұл кезде шоққа қойған жез құмыраны алып, шыныаяқтарымызға шай құйды. Шайға қосып, қарбыз әкелінді. Біз шай ішіп, жеміс жеп отырған кезімізде Чжан-Гу-да хатшымен сыбырласып, құпиялап сөйлесе бастады. Біз бұл сөздерінің нәтижесін әуесқойлықпен күтіп отырдық; кешікпей-ақ істің мән-жайы белгілі болды. Чжан-Гу-да бізге шын мәнісінде толық сый-құрмет көрсетпек екен, сондықтан біздің көңілімізді көтергісі келетін көрінеді, қысқасы, оқыған, мәдениетті адамдардың (әрине қытай оқығандарының) салтымен бұл да біздің қонақасымыздың үстінде «қала ойраншылары» деп аталатын сылқымдардың бірі болғанын қалайды екен. Бұл жағдай, үй иесінің айтуы бойынша, біздің төбетімізді аштырып және көңілді әңгімеге шабыттандырып отыру үшін қажет көрінеді. Біз, біріншіден, елдерінің салтын, екіншіден, үй иесінің ниетін сыйлап, үшіншіден, Орталық патшалықтың камелияларын өзімізде бір көріп, танысайықшы деген оймен Чжан-Гу-да не істеймін десе де және өз елінің дәстүрін қалай орындаймын десе де ерікті деген пікірді айттық. [256] Үй иесі өздерінің дәстүрлерін біздің жатсынбайтынымызды біліп, қатты қуанды. Ол бір-екі ауыз сөз айтуы-ақ мұң екен, алба-жұлба жігіттер абыр-сабыр бола қалды да, есіктен шығып, жоқ боп кетті. Арада бірнеше минут өткеннен кейін қарқылдап күліп келе жатқан біреулердің дауыстарын және бір сүйкімді нәзік дауысты құлағымыз шалды, ол бір асыл жыныс өкілінің даусы екені күмәнсіз еді. Күлкі мен дауыс жақындаған сайын Чжан-Гу-да жымындап, қайта-қайта көзін қыса берді.

Ақыры ол бізге құпия түрде сыбырлап қана: — «келе жатыр», — деп, жалма-жан есікке қарай ұмтылып, сыртқа шығып кетті, сөйтіп, қайта кіргенде қасына қытайдың «жүрек тебіренушілерінің» бірін ерте келді. Чжан-Гу-да аюдай қолапайсыз боп көрінгенімен, нюйженге келгенде өте епті, әйел бабын тапқыш нағыз «ши-ю», яғни сабаздың өзі болып шықты. Әйелмен сөйлескенде ол ылғи күлімдеп, көздері сол кезде бір түрлі сығырая түсіп, даусы ән салғандай сайрап шықты. Бұл жүректі жаулап алушы бізге тізе бүгіп, тағзым етіп, амандасты да сәкіге жақындай түсіп, өдеппен сызылып, жан-жағына қарап, ұялғансып тұрып қалды; Чжан-Гу-да әйел жанына жалма-жан доғдай бүгіліп, жетіп барып, біздің арамыздан орын көрсетіп, оған жай ғана: — цоха иден, — деді. Ханымды





Чао-го (алма) деп атайды екен — ол өзінің тал бойын сәл иіңкіреп, оймақтай ғана аяқтарын сылти басып, сәкіге шықты. Әйел біздің қасымыздан көрсеткен өзінің орнына келіп, тізесін бүгіп, жайылынқырай түсіп отырып алды да, өз міндетін ғажайып шеберлікпен атқара бастады. Ол біздің әрқайсысымызға: — хауле! — деді де, біз түсінбейтін бір сыпайы әзіл айтып, шәйнектегі шарапты кішкентай кеселерге құйып, бізге ұсынған бойы тура аузымызға тақап алып келді. Біз екеуміз шарапты бөліп іштік. Шарапты бірнеше рет жұтып алғаннан кейін біздің ханымыздың өзі бір өте әзілқой, көңілді кісі болып шықты. Әдептілікке ұзақ шыдамай, әлгі әйел біздің үсті-басымызды көзбен тінте әбден қарап шықты. Қытайша жүрдай болғандықтан, біз қолмен көрсетіп, ымдап түсініскенсідік; бұған ол мәз болды. Біздің ерсілігімізге рахаттана күліп, көңілге алмаған сыңай білдірді. Бұл бойжеткеннің жасы жиырмаларда, бірақ сол жастығына қарамастан реңі солғын, былайынша айтқанда, тозығы жеткендей екен, Қытай талғамымен қарағанда, бет әлпеті келісті, әдеміше келген еді. Өзінің бет-әлпеті сүйкімді, қытайлардың талғамынша айтқанда — өте көрікті болған көрінеді. Кейін қарай тарап, өрген қалың қара шашы өкшесіне дейін төгіле түскен. Басындағы жасанды бір шоқ гүлге үймелеген көбелектер мен түрлі ажарсыз қоңыздары ұшып-қонып жүрген тәрізді. Опа-далап жағып, бояп алған еріні қып-қызыл шоқтай жанады. Оның қысықтау келген көздері біресе жоғары қарап, біресе қымтамай ашып қойып отырған аяғына қарап ойнақтап тұрды. Жалғыз ғана кемістігі бет орамалын қайта-қайта алып, мұрнын сұрткіштеп өуре болды.

Бұған қарсы мен ілтипат білдіру белгісі ретінде бір ыдыстан шарап ішуге сақ болу керек екен деп ойладым. Ол үстіне жеңсіз, жағасыз, [26а] омырау тұсынан түймеленетін кеудеше киіпті. Кеудешенің әр түймелерінде қалташа тұмаршалар мен тіс шұқуыш тәрізді темір және инелер ілінген. Кеудешенің ішінен кең де ұзын етіп тігілген, бірақ келтежең қафтан киген. Етектері мен жең тігістері тоқыма баулармен әдіптелген. Қафтан ішінен сыртқы халат сияқты пішіп тігілген жібек көйлек киген. Бойын сәндеп, таза киініпті, тұлғасы да сымбатты, қытайларша айтқанда күріштің сабағындай үзіліп тұр екен.

Ханымның, әсіресе, кішкене нәзік қолы ерекше әдемі еді. Оны өзі де жақсы біліп, барынша баптап күтетін болуы керек. Ұзын тырнақтарын қызғылт бояумен бояп жайнатып қойғанын азынғандай, сол қолының шынашағымен тағы бір саусағының үп-ұзын тырнақтарына алтын сыр жалатыпты. Екі бірдей саусағына алтын жүзік салып, білектеріне білезік пен жіпке тізген маржан тағыпты. Құлақтарын орыстың қалашы тәрізді асыл тастан істелген сырға тағып, әшекейлепті.





Осы киімдер мен түрлі әшекейлерінің үстіне тағы да екі жақ самайына екі мең жапсырып алғанын айта кетуіміз керек. Бұл бас ауруының мың да бір емі көрінеді...

Біз бұл жақта талай әйелдерді көрдік, бірақ солардың бөрінің қол-аяғы жаратылысынан-ақ кішкентай әрі сұлу болады екен. Екі-үш кесе шарап ішкеннен кейін, сұлуымыз жеңінен әйел түтігін суырып алып, аузы мен мұрнының үш саңылауынан бірдей шыққан түтінін шығыршықтай дөңгелентіп артистік өнерін көрсете бастады да, бұрынғысынан бетер еркінсіп алды. Ол бізге бөрінің де сұлу жігітсіздер деп отырды, оның үстіне мен, бақытыма қарай тағы да сол өзімнің сығырайған қысық көзім мен қара шашымның арқасында қытай қызының айрықша қамқорлығына бөлендім. Ол маған қарай тығыла түсіп, жақынырақ отырып алып, сөйлей бастады, жүзі елжіреп, қолымен басымнан сипай беруіне қарағанда, өзі маған өте бір мейірімді, жылы сөздер айтып отырғандай боп көрінді.

Мен өзімнің үнсіз қалғанымға қысылып, тастай жұмып алған аузымды ашып, саусақтарымды біресе бүгіп, біресе бір саусағымды ғана шошайтып, сөйтіп, қолымды ербендетіп, сөйлей бастадым. Қытайлар білетін барша татар сөздері мен өзім білетін қытай сөздерін аямай жаудыра бердім. Қытайлардың өздері сияқты мен де оған бас бармағымды шошайтып: — хау! — сенен басқа әйел затының баршасы да түкке тұрмайды, — дедім. Бұл пікірімді мен оған әуелі шынашағымды көрсетіп, содан кейін «барлық әйелдер» дедім де, тфу — деп түкіріп жіберген боп, мүмкін болғанша, қысқаша түсіндірген болдым. Мен өзім білетін сөздердің баршасын: чжангоянзы (осы қолдас) деген сөзден бастап, лохань (шал), лота (түйе) тооу (бас) деген сөздерге дейін түгел айтып, тілім жетпеген жерде біресе ымдап, біресе қолымды ербендетіп, әбден әлек болдым. Бұл мақтауымның өзі маған кереметтей ауыр азапқа түсті, сөйтіп, монологымның аяғын барынша жігерлене түсіп, асылдың асылы немесе жексұрын *pes plus ultra*<sup>\*74</sup>, яғни, жаман қарғыс, не ізгі тілек сияқты неше түрлі ұғымда айтылатын мыңдаған мағынасы бар «джандурля» деген сөзбен аяқтай бергенімде, кенеттен жүрегім қысылып, әбден қалжырап, жанымдағы жастыққа қисайып, құлай кеттім. Қытай қызы, мұнысы несі дегендей, қарғыс атқыр орамалын мұрнына тақай отырып, түсіндіруді өтінгендей үй иесіне қарап аузын ашып, аңқиды да қалды.

Біздің бас консулымыз, синолог Иван Захаров бұл ханымды анағұрлым түсініктірек сөздермен мадақтай түсіп, төрт жамбы күміс берді де, сөйтіп оның көңілін тауып, әбден жайландырды. Әйел бұған қатты разы болып, біздің алдымызға

\*74 Бір дәреженің шегіне жеткен деген мағынада (лат.).





тізе бүгіп, тағзым етіп, әрқайсысымызға жеке-жеке алғыс айтты; бірақ сөйткен қытай қызымыздың ілезде өзгеріп, манадан бері бізді өзінің арсыздығымен және сирек бұрымының сиықсыз түрімен жынымызды келтіріп отырған бір қытаймен сәл кеңесіп алып, содан кейін бізге: — көргенді адамдар бұдан гөрі сыпайырақ болу керек, — деп, алған ақшасын қайтадан алдымызға тастай салғанына қайран болғанымызды көрсеніздер! Осы даналық сөзін айтты да, қан жаққандай алқызыл ернін дүрдітіп, бұрышқа барып, жалғыз өзі оқшау отырып алды... Ол, сірә, өзінің тағадай бүгіліп, бүрісіп қалған ажарсыз аяғына бізді әлдеқашан есі кетіп, құштар болып отыр десе керек, сондықтан біздер сияқты жабайы орыстар Қытайдың мұндай шынайы сұлу ғаламатын көргеніміздің өзін зор абырой санап, тек соның құрметі үшін ғана қалтамыздың түбін қағып, бар ақшамызды сыпырып береді деп ойласа керек. Біз оған осы ақшамыздың өзіне разы болыңыз, әйтпесе одан да құр қаларсыз дедік те, жайбарақат өз бетімізбен сөйлесіп отыра бердік... Қытайдың «қала ойрандаушы» сылқымдарымен танысуымыздың аяғы осылай бітті. Біз оған көктем әсері жайлы «фанза» — деп ишара етіп едік, ол әуелі қатты қуанып қалды да, кейін ойлана отырып, болмайды дегенді өкінішпен айтты. Егер полиция біліп қойса... деп сөзінің аяғын жұтып қойды. Бірақ оның не айтпағы түсінікті еді, бамбук — ғажайып нәрсе дегені болатын.

### 13 қыркүйек.

Бұл күні бүкіл фактория болып біздің малымызға жайылым болған Іле өзеніне бардық. Таза ауада болып, ағаштардың қоңыр салқын көлеңкесінде саялап күнді тамаша өткіздік.

Соңғы күндері қатты жел соғып суық болып тұрды, соған қарағанда күз де келіп қалған шығар деп ойлап едік. Бұл жақтың жазы өте ыстық, ал қысы қатты болмайды. Қар көбінесе қарашаның соңында түседі, тек өткен жылы ғана қар қазанда түсіпті. Қыста ең қатты суықтың өзі 15° аспайды, бірақ оның өзі сирек болады.

### 15 қыркүйек.

Кім жазса да, баршасы қытай мекемелері туралы еуропалық үлгі бойынша құрылған деп жазады, Қытайда прокурор бар және қытай соты бір ғажайып әрі солай болуға тұрарлық нәрсе дейді. Бірақ менің ойымша, Сенковский<sup>56</sup> мырзаның: — қытайлардың мұндай мекемелері болса, әлгі өздерінің халық арасында ешкім оқымайтын кітаптарында ғана болуы ықтимал, ал енді шын мәнісіне келгенде, қытайлардың өзі де түркілер мен парсылар сияқты азиялықтар ғой деген пікірінің жаны бар ма деймін. Біздің байқауымызша, Қытайда мемлекет басқару жолының баршасы Азияға ұқсайды. Мұндағы цзян-цзюнь, ол үш бұнчукті пашаңыздың өзі дерсің. Оның ішері де, киері де халықтың мойнында. Қасапшылар оған күнде ет





Батыс Қытайдағы Іле өзенінің маңында орналасқан қоныс-жай.  
Қалам. 1856 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың суреті.

әкеліп, тігіншілер киім тігіп, тас қалаушы шеберлер үйін жөндеп беріп отырады. Түрлі алым-салық пен қиянатшылық деген барлық шектен шығып кеткен. Ал енді паракорлық жағынан қытай әкімдері, тіпті Персия шахының өзінен кем түспейді.

Қытайдың әділ сотын менің өз көзіммен көруіме тура келді. Бір күні менің атым суаруға апарған жерден босанып кетіп, қалаға манжұр жылқыларымен бірге келді. Келесі күні менің атымды бір шон-жарға, яғни да-женге сатылып кеткенінен хабардар болдық. Біздің сұрау салып, атымызды қайтарыңыздар деген талабымызға қытай шенеуніктері еш нәрсе де білмейміз деп жауап қайырды. Сыбыс таратып жүрген қытайлықтар атты сатып алған кісінің қудалауынан қорқып, шынын айтуға батылы бармады, ал шенеуніктер жөнін біле тұрса да, жақын жақынына қаласа да тума, қаламаса да тума дегеннің кербін келтіріп, ешбір шара қолданбады. «Қарға қарғаның көзін шұқымайды» деген емес пе? Мен өзіміздің бадырақкөз михмадарымызға<sup>\*75</sup> инабатты адамдар қонақтарға мұндай қиянат істемеуі керек деп, даусыз дәлелдерімді келтіре отырып, біріншіден, жоғалған жоғымның кейін табылуы да ықтимал ғой деп, ол пікірімді манжұрлардың: — «Темір жәшікке салып жасырғанмен де, ерте ме, кеш пе бәрібір иісі

\*75 *Михмадар* (парсы) — қонақжай адам.

шығады», — деген мақалымен дәлелдеп екіншіден, бұл істің аяғы насырға шабуы да мүмкін ғой деп, онымды: — «бір түйенің нәжісіне мың түйе тайып құлайды», — деген қалмақ мақалымен дәлелдеп те көрдім. Бірақ, амал қанша, соның бөрінен де түк шықпады<sup>\*76</sup>.

[68a] Білімді адамдардың басқа да әдеттері сияқты, азғындық Қытайда атамзаманнан бері жоғары дамып келе жатыр. «Қалаларды аздырушы» әйелдердің саны мыңға жетеді. Пекин түбіндегі бір қалада жыл сайын өтетін жәрмеңкеге сондай әйелдің 700 жиналады екен. Хуан-хэ өзенінің бойынан жолаушылардың рахатына жаралған нәзік жандар тұратын лашықтарды әр бір он шақырым сайын кездестіруіне болады. Қытайда әйелдің әдептілігі, ар-ұяты деген мәселе заңды түрде жолға қойылған, бірақ соған қарамастан олар ашықтан-ашық азғындыққа салынуға мүмкіндік табады. Қытай қыздары 15 толысымен-ақ көрі-құртқа күнөхарлардың жан рахатына садақа болады. Ал бүкіл Азияға төн еркек құмарлық Қытайда шектен асқан. Әрине, Бұхара, Қоқанды бұл мәселе жөнінен азғындықтың шоғырланған жері деуге болады. Ол жерлерде әрбір мырзаның аула толы бөтчасы<sup>\*77</sup> болады және әрбір ауқатты адам сол балалардың қызметін көреді. Жүзі жылы адам көшеде әжуа болмай өте алмайды. Тәжіктер жақсы қыздың 10 қылығы болады, ал бөтчаның 12 сайтаны болады дейді. Қытайда жаратылыс заңдарына сыймайтын мұндай «лөззәттің» арнайы орындары бар. Оның алғаш қалай басталып, қалай тарағанын әдеттегідей аты аңызға айналған мәртебелі Хуандиге әкеп тірейді. Жалпы Қытайда бар нәрсенің бөрін де соған телітіні бар.

**15 қыркүйек.** Қытайлықтар шетел тілдерінде, қанша тырысса да, дұрыс сөйлей алмайды. «Н» мен «р» әріптеріне қытайдың мүлдем тілі келмейді. Олар барлық сөзді нәзік дыбыстарға бағындырып, мүлдем бұрмалап, басқа дыбыстарға айналдырып жібереді. Кяхтада орыс пен қытай және моңғол сөздерінен құрастырған өз алдына бөлек сауда тілі бар екені мәлім. Осында, яғни Құлжада осы сияқты, татар мен қытай сөздерінен құралған тіл бар. Одан басқа мысалы, бикар — бекер, бибуда — оқасы жоқ деген сияқты бірсыпыра татар сөздері жергілікті қытай диалектісіне кірген. Бұл аралас тіл шығыстанушылар үшін өте қызықты. Бұл тіл жүздеген мағына беретін азын-аулақ етістіктер мен бірнеше зат есімдерден құралған. Бұл етістіктер жіктелмейді, «н» жалғауы жалғанып,

<sup>\*76</sup> Қолжазба осы жерден келіп үзіледі (26 п. теріс беті). Құлжа күнделігі сол архив ісінің 68-бетінен жартылай үзіліп қалған сөйлемнен қайта басталады.

<sup>\*77</sup> *Бөтча* — Орта Азиядағы мырзалардың ермегіне айналған ұл балалар.





оларға бар деген қосымша сөз қосылады; сөйтіп, мысалы, қытай «барамын», «бара жатырмын», «бар» деп айтқысы келсе, соның бәрін «килән бар» بار деген бір сөзбен айтады. Мұның қандай мағынада айтылғанын сіздер өздеріңіз біліп, өздеріңіз түсінуіңіз керек. Олардың көп мағыналы етістіктерінің ішінде шыдау چيداماق деген етістіктен шығарып алған чидамайда چيدامايدە деген сөзі өте қызық және өзі өте көп қолданылады. Чидамайда چيدامايدە деген сөзі жарамайды, жақсы емес және тағы сондай ұғымдарда айтылады. [Ташламақ] تاشلاماق тастау деген сөзді ташлан бар дейді және бұл: — түкке тұрмайды, келіспейді, жақсы емес, — деген сияқты әр түрлі ұғымдарда айтылады. Бұл сөздерді олар өте жиі айтады. Сөздерінің ішінде шексіз мақтау немесе *plus ultra*, яғни жамандау мағынасында айтылатын джандурле چاندورله деген сөз де тым көп қолданылады, кейде бұл орыстың келе жатыр деген сөзінің ұғымында да айтыла береді; үлкен дегенді — чоң, тақсыр дегенді — чоң кчи дейді. Кедей деген сөзді — ишмрут кчи, бөрі дегенді — туло تولا, өте жақсы дегенді — әбден ابدان, таза дегенді — халас خالاص, зайып дегенді — хатун, ұры дегенді — кулакайчи дейді. Қытай сөздерінен, әсіресе, көп қолданылатыны янза деген сөз, бұл сөзді татардың шу деген сөзіне қосақтап; — осындай, солай, сөйтіп, — деген [686] ұғымда айтылады, ал енді күр тек янзы дегені — орыстың «ский» дегеніне сай келеді. Мысалы, хитан янзы дегені китайский, каган янзы дегені — киргизский, кату — ұры деген сияқты. Мұнда асхананы чи-фандзе деудің орнына, ашфузул немесе ашбузул деп атайды. Бұл сөз татардың аши деген және қытайдың будзо деген сөздерінен құрылған.

**29 қыркүйек.** 15 қыркүйектен бастап мұнда күн суытып, оңтүстік-батыстан жел тұрып, күз нышаны байқала бастады. Түнде қатты дауыл көтеріліп, оның сарнаған ысқырығынан біз бейне бір күн күркірегендей шошып оянып жүрдік.

Он сегізінші қыркүйектен бастап кәдімгідей күз түсті: күн суытқа түсіп, тіпті шуақты күндердің өзінде де жылы киімсіз жүре алмайтын болдық. Егін орушылардың далада бұрынғыдай лаулатып жағып отыратын мыңдаған оттары, жалпақ төрелкедегі май шамдар тәрізді сансыз көп қалың от енді көрінбейді, қараңғы тау өңірінде сап-сары жұлдыздай жайнап, көзімізді тартып, қызықтырып тұратын оттар енді тегіс сөнген. Қытайлықтар мойнынан аяғына дейін қой терісіне оранып киініп алыпты, тек бастары әрқашан да жалаңбас. Олардың қайсысының үстінен тек қой терісінен тігілген шолақ тон мен шалбарды көресіз. Алма мен шабдалының уақыты өтті, бірақ оның есесіне енді жүзім мен алмұрт пісіп жетілді және бұл жемістерінің өте тәтті болатынын айта кетуіміз керек. Ауа райын үнемі бақылап жүретін Калиновскийдің айтуына





қарағанда қазан айында да жылы, шуақты күндер болатын көрінеді. Бұл жақта қар әдетте қарашаның соңына қарай түседі: қар қалың болмайды және әрқашан да ақпан айында еріп кетеді. Іле өзені желтоқсанның орта шенінде қатады да, ақпанда жіпсіп, наурыз айында мұз түгел еріп бітеді. Бұл өлкеде тек 1853 жылы ғана қалың қар жауып, қыс қатты болғаны есте қалыпты, соның салдарынан желтоқсан айында Құлжадан шыққан керуен Алтын Емел меп Үйгентас арқылы жүре отырып, Қапалға тек сол айдың аяғында, арада дәл 30 күн өткенде ғана келіп жетеді. Жетісу мен Іле сыртындағы өлкелерде де қыс қатты болыпты. Сол жылы біздің экспедициямыз тұңғыш рет Іленің ар жағында болып, Ыстықкөл маңында Күнгей Алатау тауларының етегінде қыстап қалады. Іле өзенінен шыққан пошта Ыстықкөлге 15 күнде өрең жетіп жүрді, ал былайғы жылдары әдетте ол екі араға не бөрі екі тәулік жүреді екен. Қазақтар мұндай қыс есімізде жоқ дейді және орыстар жүрген жерінің бөріне суығын өзімен бірге ала жүреді деп сендірмек болады. Даланың жұлдыз санаушыларының байқауынша, бұған дейін жылы жер атанып келген Жеке алабының (Қапал тұрған жер) ауа райы орыстар келгеннен бері едәуір суытып кеткен көрінеді-міс. Дегенмен, сол жылы қыстың өзі, тек қатты бораны болмаса, қар қанша қалың боп түссе де, онша суық болмаған көрінеді.

Құлжа маңындағы таулар әлдеқашан етегіне дейін қар жамылып, айналасындағы қарауытқан жасыл нулы бақтардың төрінде аппақ боп жарқырап тұр. Құлжаға жаңадан келген адамдардың барлығы да безгек сияқты запыран құстыратын бір ауруды бастан кешті. Менің де сол ауруға шалдығып, азап шеккеніме міне бүгін 8 күн болды. [69a] Бұл уақыттың ішінде біз тек Іле мен Кіші Сарыбұлаққа барып қайтқанымыз болмаса, бөлендей бір қызық саяхат жасап көргеніміз жоқ. Үйрек пен қырғауыл қандай көп болғанымен де, біздің аңшылық әрекеттеріміз сәтті болмады. Қалың қамыс басып кеткен Кіші Сарыбұлақ өзенінде құндыз көп болады екен, оның бірнешеуін өз көзіммен көрдім. Құндыз судан басын ғана қылтитып бейне бір шошқаның торайы сияқты шыңғырып тұрады.

Соңғы рет барғанымызда, менің мал бағушы қалмақтардың киіз үйінде түнеп шығуыма сәті түсті. Қалмақ үйі, уықтарының түзулігі болмаса, асылы қазақ үйі сияқты, ал қазақтар уықтарын иіп, қайқылау ғып жасайды, сондықтан олардың киіз үйлерінің төбесі күмбез тәрізді боп келеді. Бұл қалмақ үйінің ішінде ошақ қазып, қазан орнатыпты. Ол қазанда тұз салып, сүт қатқан кәдімгі қалмақ шайы қайнап жатты. Қалмақтар ошақ жанында түтіктерін шегіп отыр, олардың барлығы үстеріне қытай шапанын, бастарына қытайдың киіз қалпағын киіпті. Тек әйелдері ғана киімдерінің ұлттық түрін сақтаған көрінеді. Бұл үйде екі әйел бар екен, оның бірі — басы-



на қызыл, көк және сары шұғамен безендірілген қара бөрік киген кәрі кемпір. Екіншісі – едәуір сәндене киінген, басында корольки (маржан) тағып, моншақ қадаған ескі қытай қалпағы бар өте жалпақ бетті қыз екен. Үлкен қайырма жағалы кірлеу ақ көйлегінің сыртынан қытай шапаны тәрізді көк бешпет киіпті. Шашын қос бұрымдап өріп, құлағына сырға тағыпты. Қыздың өзі әрі шылым шегіп, әрі сағыз сияқты бір нәрсені шайнап отырды.

Кеше Құлжаға қызайлар келіп, шарбақтың, яғни қада ағаштардың маңынан қостарын құрып орын тепті. Шарбақ немесе қада ағаштар деп Мауераннахрдың түрлі елдерінен келген саудагер азиялықтардың тұрағын атайды. Бұл сол саудагерлер тұратын киіз үйлердің әрқайсысын өз алдына жеке-жеке қоршап, содан бүкіл саудагерлер мекенін сыртынан орай түгел қоршап жерге қағылған қада ағаштар болатын. Киіз үйлерінің өзі сондай жиі, тым көп еді. Мұның өзі бір лас, шытырман лабиринт және Екбатананың<sup>\*78</sup> өзі екен. Алтынмен сауда жасаушы мырзалар да, қытайларға тыңшы болып қызмет істеуші және сөйте жүріп қырғыз жылқысын қалай ұрласа, қытай жылқысын да солай ұрлап, амалдап жүрген мырзалар да, бәрі де дәл осы жерде бұғып күнелтеді.

Қызайлар қойларын айдап, қытайлармен айырбас жасайтын киіздерін де ала келді. Қызайлар сұлтанының салық есебінен ұсынған тиісті қойларын қытайлар іріктеп, тандап жүріп, санап алды. Орталық империяның қол астына қараған бұл байгүстар, бекет сайын қытайлар бір-бір қойдан алып қалды, деп арыз етті.

#### 8 қазан.

Дайцын мемлекетінің көптен бергі күткізіп, ақыры, 11 кез ғып жазып, 23 мәр басып, әшекейлеп берген қағазын алдық. Онда бізді қуанттарлықтай ешнәрсе болмай шықты. Қытай дәстүрі Еуропаға қарағанда қандай оғаш, қандай қарама-қарсы болса, хат жазысып, байланыс жасау тәсілдері де сондай оғаш. Бұл қарама-қайшылықты кезінде бір саяхатшы өте әділ айтып көрсеткен.

#### [696] 10 қазан.

Таудың етегінде үй ішінің керек-жарағына мал айырбасын жасау үшін албан руынан келген қазақтардың жаңа көштері пайда болды. Малдарының белгілі санын (он бас малдан екі бас малын) қазынаға өткізіп, [қалған малын] олар мақтадан тоқылған, өздеріне лайықты әрқилы қашғарлық мақта-матаға айырбас жасайды. Осы уақыттарда жаңа тауарларын тиіп және малдарын айдап, біздің керуендеріміз келді де, Троицк көпестерінің бірсыпырасы айырбастап алған шайын тиіп, аттанып кетті.

<sup>\*78</sup> *Екбатана* — жеті ішкі қабырғалармен қоршалған көне Мидидің астанасы.



Олардың елшілікке берген тізіміне қарай Мұхамеджан Яушевтің көрсетуі бойынша осы жылғы шайдың бағасын байқауға болады:

1. Байха шайы — жәшігі 59 рубль тұрады, барлығы 28 жәшік шайдың бағасы 1652 рубль; дәл осындай шай осы бағамен 52 жәшік, бағасы — 3068 рубль.

2. Атбаш-шай (цянь-лян) — 1 р. 50 т. тұрады, жалпы бағасы 517 р. 50 т. болатын 45 пұт (бұл шайдың бір данасы — 2 пұт 10 қадақ болады).

3. Тақта шай — 45 тиын тұрады, жалпы бағасы 121 р. 50 т. құрайтын 271 дана.

4. Фу-шай — 3 р. тұрады, 2 данасы 6 р. Ханши — 1 данасы 15 р., жарты канфе — 1 данасы 15 р., креп (жұқа шайы кездеме) — 8 р., лянза — 2 рубль, фанзы — 4 р.

Басқа бұйымдар: түлкі терісінің 1 данасы 1 р. 50 т. барлығы 43 дана, бағасы 64 р. 50 т., сілеусін терісі — 5 р., қасқыр терісі — 1 р. 50 т., сусар терісі — 1 р. 50 т., қарсақ терісі — 30 т., мысық терісі — 20 т., қозы елтірісі 10 тиыннан барлығы 86 дана.

Қытай кеселері, желпуіштер, шақшалар мен т.т.

Тинзоль (дөрі-дөрмек) — 6 кесегі — 2 р. 40 т.

Жапсырмалар — 1 т. — 60 т.

100 парақ далап — 50 т.

Барлығы 5702 р. 73 т.

1080 орамы 40 тиын тұратын даба матасы 432 р. болды. Кері қарай алып кеткен орыс бұйымдары — 218 р. 45 т. құрайды, олардың арасында жылтыр өң беретін жүн мата (люстрин), тік мата, бөз, орамалдар, қытайы мата, шыт мата бар.

Биыл түйелерді жалға алу өте қымбатқа түскенін айтуымыз керек. Бұл түйе жалдау ісіне ақалақшылар — жалданушы қазақтар Аягөз өңірінен келеді. Біз осы жерде болған кезімізде осындай ұлықтардың біреуі уақ руының Байболынан 23 түйемен келді. Аягөздік қазақтардың абыройына қарай олардың өнеркәсібінің<sup>\*289</sup> өркендеп жатқанын — пайданың көзін жіберіп алмайтынын ескеруіміз керек. Бұл ақалақшы өзімен бірге сату үшін өзінің жиған-тергеніне лайық арзан заттарды яғни қалмақтар мен кедей қытайлардың күнделікті үй тұрмысында қажетті қарапайым бұйымдарды ала келіпті.

Тізімде көрсетілген бұйымдар: бір данасы 60 тиын болатын барлығы 54 р. 40 т. тұратын 90 дана жүн мата; бір данасы 3 р. болатын барлығы 30 р. тұратын 10 пұт қазан; бір данасы 5 р. 50 т. болатын барлығы 50 р. тұратын 10 пұт болат; бір данасы 3 р. болатын барлығы 21 р. тұратын 7 дана қымбат былғары; бір данасы 3 р. болатын барлығы 30 қадақ тұратын

\*<sup>79</sup> Сауда ісі.





14 пұт темір; бір данасы 1 р. болатын 14 дана балта; мыс шәйнектен 3 дана, барлығы 5 р.; бір данасы 1 р. болатын 90 бас қой; бір данасы 1 р. 50 т. болатын 9 дана киіз; 1 р. тұратын 7 дана жүн шекпен; 1 р. тұратын 80 дана қапшық. Барлығы 192 р. 45 т. күміс ақша. Ол 7 қазанда келді де барлық бұйымдарын өткізіп 8 қазанда түйлерін жалға беріп кері қайтып кетті.

8 қазанда жаңа тауарлар артып тиеген керуен келді. Бір көпестің алып келген бұйымдары мынадай: бір аршыны 12 тиындық 1310 дана нанка; бір аршыны 1 р. 90 тиындық 16 дана шұға; 12 рубльдік 30 пұт қант; 250 рубль болатын 1000 дана [70a] машура<sup>\*80</sup> зер; 30 рубльдік қымбат былғарының 19 бунты; 2 рубльдік сандықтар мен сандықшалар; 20 тиындық 3200 дана табак; 40 тиындық 302 дана кіші үстел бетін жабатын тақтай; 2 рубльдік 50 дана үлкен үстел бетін жабатын тақтай; бір данасы 3 рубль тұратын мәсілер кебісімен бірге 17 пар; 40 р. 50 т. тұратын 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> қадақ маржан; жалпы бағасы 40 рубль болатын түлкі терісі 2 дана; бір данасы 2 р. 15 т. тұратын 12 пұт қазан; 15 тиындық шығтан 4 дана. Барлығы 10283 р. 46,5 т. құрайды.

Басқа бір көпестің бұйымдары: 12 тиындық нанкадан 1085 дана; 10 тиындық бөзден 233 дана; 1 р. 30 тиындық коленкордан 560 дана; 25 тиындық пүліштен 53 дана; 55 тиындық түрлі-түсті пүліштен 18 дана; 20 аршындық жібек матадан 14 дана; 15 тиындық өрнек салынған нанкадан 14 дана; 15 тиындық тік матадан 6 дана; 15 рубльдік кәмшат терісінен 20 дана; 12 тиындық орыс дабасынан 8 дана; 50 тиындық қызыл матадан 154 орам; 5 рубльдік қытайы матадан 127 түйіншек; 26 р. тұратын 5,5 қадақ маржан; 20 рубльдік 10 пұт қант; 60 рубльдік 1 дана түлкі терісі; аршыны 10 тиындық миткальдан 10 дана; 25 тиындық орамалдан 11 дана; 1 р. 50 тиындық мәсіден 10 дана; 25 рубльдік қымбат былғарының 19 бунты; 15 рубльдік жез тегештерден 7 пұт; 20 рубльдік қалайыдан 2 пұт; 25 рубльдік табақтардан 500 дана; 3 рубльдік қазан, таған, темір күрек пен қақпандардан 190 пұт; 4 рубльдік сандықтардан 15 дана; 5 рубльдік сандықтан екеу (барлығы 10 р.); 1 р. 50 тиындық сандықшалардан 20 дана; 1 рубльдік қобдишалардан 16 дана; 3 рубльдік қол сандықтардан 5 дана; 30 тиындық гармондардан (сырнай) 45 дана. Барлығы 11813 р. 44,5 т. күміс ақшаны құрайды. Мұндағы бағалар көпестердің айтуы бойынша жол шығындары қоса есептеліп көрсетілген.

## 12 қазан.

Бүгін сәті түсіп нефриттің түрлерін: жергілікті халықтың лоуча немесе биш-бозкаш деп атайтын Яркендтен шығатын тау нефриті мен Хотан-Дария нефритін (су тасын) және Хотан тауларынан Керия қыстағының тұрғындары тауып алып

\*80 *Машура* (араб.) — қымбат жартылай жібек мата.





жүрген алтын тектес тау жынысын (құм тасын), Яркенд маңындағы Тадер тауынан, Яркендтен бір күндік жерде, соның оңтүстік шығыс жағынан, Тибет жолынан табылған таза, сап күкірт кесегі мен тоғырақ желім деп атайтын Яркендтің жиде ағашынан шығатын шайырын сатып алдым. Нефрит тек Шығыс Түркістанда ғана бар, онда да оның барлық жерінде емес және өзі Қытайда жоғары бағаланады. Яркенд маңындағы Урунқаш өзенінен түз тәрізді нефрит шығады, оны жеке адамдардың өндіруіне тыйым салынған. Өндірілген нефрит түгелімен қазынаға түседі және оны қытай шенеунігі бақылап отырады. Яркендтен 230 ли жерде Миржай тауы бар, ол алуан түсті нефритке тұнып тұр, алдын ала ағаш отын салып оттың көмегімен омырып алады. Үлкен-үлкен кесегімен омырып алудың тәсілін әлі білмейді екен. Хотанда тек Хотан-Дарияның өзінен ғана алынған түз тәрізді нефритті өндіреді. Күкірт пен мүсәтір Кучада өндіріледі. Селитра да сол жерден шығарылады. Мүсәтірді үңгірлерден, сүңгі мұз тәрізді салбырап тұрған күйінде омырып алады. Тау күкірті қазынаға 1786 жылғы заң бойынша жүз гинасы<sup>\*81</sup> 20  $\frac{3}{10}$  қап бидайға бала-нып (Қаражат палатасының заң жинағы бойынша) Ақсу мен Үштен<sup>\*82</sup> тасымалданады. Яркендтен патша сарайына жыл сайын нефриттен басқа тағы 10000 гина яшма тең-теңімен жіберіліп отырады. Яркенд пен Хотан нефриті Урунқаш пен Қарақаш өзендерінен өндіріліп, патша сарайына есеп-қисапсыз жіберіліп жатады. Жеке адамдардың нефрит сатуына рұқсат етілмейді және қатаң бақыланып отырады.

«Си-Юй-дің»<sup>57</sup> авторы сөз мәніне әдейі көңіл бөлмегенімен түркістандықтардың мінезін айнытпай жазыпты. Түркістандықтар тумысынан сезіктенгіш келеді және айтқанның бәріне сене бермейді, тіпті олардың сөздерінде де айла-қулық көп болады, сондықтан өзгелер де оларға сене бермейді. Мұндай аяр мінез-құлық, әсіресе, олардың ұлықтарына тән. Егер ибалылық жасай қалсақ олар сені өлердей жек көріп, бізден қорқып отыр деп қарайды. [706] Ал қаталдық көрсетсең іштей қынжылып, қайғыға батады. Егер заңға сүйене маңғаздық жасап, арақидік аздап мейрімділік етсең, қорқыта отырып сыйласуға жақсы. Олар өзінің бас пайдасына мықты да, қол астына қарайтындардың жарлылығына көңіл бөлмейді: кедей-кемістерді жәбірлеп, әлсізге зорлық жасап отырады. Түркістандықтардың қараулық әдеті осындай. Терезесі теңдері сыйыса алмайды, бірін-бірі тобықтан қағып, наразылықтың аяғы бітіспес араздыққа өкеледі<sup>\*83</sup>.

<sup>\*81</sup> Гина — 660 грамдай болатын қытайлардың салмақ өлшемі.

<sup>\*82</sup> Яғни Үш-Турфан.

<sup>\*83</sup> Қараныз: Иакинф (Н.Я. Бичурин). Описание Джунгарии и Восточного Туркестана... стр. 235. Ш. Уәлиханов пайдаланған дерекке сілтемесі.





Олардың адам туралы түсінігі көбіне буддистердің іліміне негізделген, онда да сырт қауызын ғана пайдаланған. Әлбетте, олардың ілімінде ақылды кісіге іліп алары жоқ емес, бірақ ахундардың надандыққа ұрынғаны сондай, олардың араларынан парасатты адам табыла қоймас. Олардың көпшілігі-ақ Қытайдағы шірік буддистер сияқты, бар көздейтіні – ақымақ халықты алдап-арбап, қолындағысын тартып алу. Дәруіштер мен ламалар құрметке ие, бұған өкінбегенде не істерсің<sup>\*84</sup>.

Түркістандықтар көңіл көтергенді жақсы көреді, шарап ішеді, әсіресе, нәпсіқұмар болады. Әйелдері қымтана бермейді. Биші әйелдер көп, оларсыз ойын-сауық өтпейді.

Ақсулықтар Шығыс Түркістандағы ең мейірімді халықтардың бірі ретінде танылған, бірақ барлық түркістандықтарға ортақ қасиет – айтыс-тартысқа олардың да жаны құмар. Яркендіктер тумысынан жуас, қытайлықтарға шын берілген; ойын-сауық, той-думан десе жандары қалмайды. Әйелдері әнші, биші келеді, сиқырлықтан да кенде емес. Ортекеше орғып, арқанмен жүргендерін және т.б. көрсеніз таңдана тамашалай аласыз. Халқы нәпсіқұмар, бай тұрады. Бектер халық үстінен байып, оларды барынша сорып отырады. Хотандықтар көрікті, мейірімді келеді, жалқаулығы да, аярлығы да жоқ. Егін егу, тоқыма кәсібімен айналысады. Қашғарлықтар – нағыз азғын, суайт, қарау болады. Биші, әнші әйелдері сан жеткісіз.

Тан әулеті мен көне заман тарихынан тұрғындарының әдет-ғұрыптары бірдей екенін байқаймыз. Жебе таудан шығсқа дейінгі аралықтағы халықтардың бәрі нәпсіқұмар келеді<sup>\*85</sup>.

Қашғар туралы: тұрғындары зұлым әрі айлакер: Хотан туралы: тұрғындары ән мен биді жақсы көреді, тоқымашылықпен айналысады<sup>\*86</sup>. Ілгеріде айтылған тарихтан Хотанда жібек құртын қалай өсіргені жайлы аңыз бар екенін байқаймыз<sup>\*87</sup>. Әмірші бір князьдың қызына үйленеді де, оған жібек құртының атасын ала кел деп өтініш етеді. Сонда қыз қалпағына жасырып бір құртты әкелген екен, оны ешкім көрмей қалыпты.

[71a] Батыс өлкенің бишілері ежелден-ақ баршаға танымал екен, сондықтан да оларды сарайдағы қытай билеушілеріне сыйға тартқан.

Ойхорларды<sup>58</sup> соңғы кездегі қытайлармен салыстырғанда нағыз жабайылар деуге болар еді. Тан әулеті дәуіріндегі аласа-

<sup>\*84</sup> Қараңыз: *Иакинф* (Н.Я. Бичурин). Описание Джунгарии и Восточного Туркестана... стр. 229. Ш. Уәлиханов пайдаланған дерекке сілтемесі.

<sup>\*85</sup> *Иакинф* (Н.Я. Бичурин). Описание Джунгарии и Восточного Туркестана, стр. 218.

<sup>\*86</sup> Сонда, 226-бет.

<sup>\*87</sup> Сонда.



пыран уақытты пайдаланып, бүлікшілерге арқа сүйеген Ань Лушан 757 жылы өзін императормын деп жариялаған (ол Инчжеу корпусының бастығы болған және қоластында офицерлер мен түрлі жабайылар ұстаған). Ойхордың екінші бір ұлығы Мояньчжо сол соғыста императорға қолғабыс еткен. Ол Шо-фанда тунлостарды<sup>53</sup> талқандаған, қытай қолбасшысы Цзы-имен Шо-фанда кездескен кезде оны қасқыр терісінен жасалған туға тізе бүктірген. Сол екі ортада ойхордың соңғы ше-хуы<sup>\*88</sup> — 4000 атты әскерімен көмекке келген. Қытай мұрагерімен кездескенде ол туыс деп саналған. Ол 757 ж. Фыншуйдегі бүлікшілерді талқандаған. Ойхорлар бұл кезде өздерінің одақтастарын да тонаған. Мемлекет қазынасы мүлдем сарқылып қалған. Князь (мұрагер) Чу оны тежей алмаған, тұрғындар 10 мың орам жібек мата әкеп тапсырған.

758 ж. ойхордың елшісі<sup>60</sup> қарашекпенді дештілердің<sup>61</sup> басшысы Гэчжимен ағалыққа таласқан. Олар бір мезгілде екі есіктен екі бөлек кіріп қабылданған. Сондықтан император ханға тарту ет деп елшілікке Нин-го есімді жас қызын тапсырған. Император қызын Сянь-янға дейін өзі шығарып салған. Хан Юй князьді (императордың туысын) басына қалпақ, үстіне қызыл шекпен киіп киіз үйде қабылдаған. Хан бүлікшілердің қарсылығын басу үшін сыйлық пен 3000 атты әскер жіберген, бірақ 759 ж. олардың өзі талқандалған. Хан өлген. Ойхорлар ханшаны оның соңынан жібермек болған<sup>62</sup>. Бірақ ол мұндай салт Қытайда жоқ, аман қалып бетін жыртып, жылаумен болған.

Үшінші Мэууй-хан Идигянь. Ойхорлар оның көмегіне сүйенген болып Қытайды тонаған. Хан 100 мың әскермен «жаудың өңешін үзем» деп өзі келген. Князь Юнван (империяның әскери корпусының бастығы — мұрагер) ханмен кездесу кезінде ишарат білдірмегені<sup>63</sup> үшін ханнан сөгіс алған. Цзым қуылып шыққан, князьдің жанындағы екі сановнигіне жүз-жүзден дүре соғу бұйырылған, соғылған дүреден олар сол күні өліп кеткен. Ойхорлар астананың шығыс бөлігін басып алып, бүлік басылған соң да қысымшылық пен тонауды тоқтатпады, 10 мыңдай адамды өлтірді, жалаңаш қалған тұрғындар үстеріне қағаз жамылды. Ханнан бастап цзяй-сянға дейін сыйлық алды.

[716] Қырғыз руларынан Қытай жеріне тереңірек бойлап барғандары керейлер, олар Манас қаласына жақын Хобдаға дейін барып, көшіп-қонып жүреді және торғауыттармен тең құқықта басқарылады. Дойттардың<sup>\*89</sup> кеңесіне қатысады.

<sup>\*88</sup> *Шеху* (неху) — хан өкілінің (жабағы) лауазымы, қытайша айтылуы.

<sup>\*89</sup> *Дойттар* — керей-қазақтар мен қалмақтардың князьдік титулы.





Қонақтар 14 қазанға дейін өз бұйымдарын шайға түгел алмастырып болды. Әрқайсысы 50 р. тұратын 95 жәшікке дейін шай алды. Осы күндері қашғарлықтар шыт, нанка және басқа да бұйымдарды талап етіп отыр.

[72a] Құлжа (Кіші құм) мен құм аралығында Қытай әскерлерінің қонысы мен екі дүнген ауылы (Тарджи...) бар. Мұндағы төрт ауыл Дахурлар мен солондарға тиесілі. Іленің сол жақ жағалауындағы төрт қалада сиболар қоныстанған және құмның арғы бетіндегі төрт қаланы сибо мен солондар жартылай иемденген. Тараншылар таудың күнгеі бетінде орналасқан. Олардың екі бөлігі Сарыбұлақ, үш бөлігі Ақсу, үлкен және кіші Хоргосты, Чижа, Тышқан, Бұрқансу (қытайлықтардың Саумалын)\*<sup>90</sup> Яркендті мекендейді.

Үсек өзені екі салаға бөлінеді, бірі — Яркендсуға, екіншісі — Түргенге құяды. Үсектен ары қарай ағашсыз, қамысты дала басталады; онда ебелек, қамыс, жаздық егістер өседі; Борохуджирдің жағасында долана, шырғанақ өседі.

[72b] Жамантас пен Даван-қара тауларынан және Бүгершек өзенінен бастап Ілеге дейінгі аймақта борпылдақ топырақты жер, көктемгі жаңбырлар ойып-ойып кеткен дала жатыр. Мұндағы топырақтың жұмсақтығы сондай, көктемгі, жазғы жаңбыр кезінде тізеге дейін батпақ болып езіліп жатады. Тауға жақын жатқан бұл далада сексеуіл мен жыңғыл қаптап өскен, аракідік сортаң жерде өсетін қараборық, сарыборық, балықкөз және басқадай өсімдіктер кездесіп қалады. Одан әрі сортаң шөптер көріне бастайды. Жағаға таяу атыздар төріздес құмды жоталар бар, өртүрлі өсімдіктер өскен құм арасындағы жер сортаң әрі қаратопырақты болып келген, мұнда жиде, тораңғы, ши мен жыңғыл өседі. Бұл өңір албандардың<sup>64</sup> қыстайтын мекені. Бұл жерде мал сорға кейде сексеуілге жайылады.

\*<sup>90</sup> Бір сөзі түсініксіз болды.



ҚЫТАЙ, МОНҒОЛ ЖӘНЕ ТҮРКІ СӨЗДЕРІНІҢ СӨЗДІГІ

[32a] Бір атылған оқ 12 оқтан тұрады<sup>\*1</sup>.

Динь-ма — шеге-адам, салт атты

Хао — жақсы

Бу-хао — жақсы емес (жаман)

Хаолама? — денің сау ма?

Игэян — бәрі бірдей, ұқсас

Чы дай янь ма? — темекі шекің келмей ме?

Бучы янь — темекі шекім келмейді

Хэ — іш [ішу]

Бу хэ — ішкім келмейді, ішпеймін

Хе — өзен

Чы — же, жеу

Тхоу-тоу — бас

Ту — жер

Лоя — [лаос] — мырза

Гуань — шенеунік

Лото — түйе

Лохань — қарт

Бу-цо — жақсы, осылай дұрыс, қатесіз

Ши — иә, осылай рас, ақиқат

Ю — иә, бар

Мэйю — жоқ

Нюй-жень — әйел

Инь хой — күмістей сұр түс

Цинцзо — отыр

Шицзы — арыстан, бит<sup>\*2</sup> және жужуб пен мен хұрманы будандас-  
тырғаннан пайда болған дұбара жемістің атауы

Ли-чжи — жеміс

Лун — айдаһар

Цзоу — жүр! [жүр, кеттік, жүру, бару]

Путао — жүзім

\*1 Бұл жол қолжазбаның түпнұсқасында осы бетте, бірақ сөздіктен жоғарыда жазылған.

\*2 Бұл сөзді басқа иероглиф білдіреді.





Хуан-ди — император, [жоғары мәртебелі император]  
Тянь-цзы — көк аспанның (көк тәңірінің) ұлы  
Шаң — ұлы мәртебелі (ресми құжаттарда)  
Ван — император қанынан тараған князь. Көне замандағы ван князь [билеуші, патша, хан] дегенді білдірген  
Гун және хэу — князьдердің атауы\*<sup>3</sup>: біріншісі — азаматтық, екіншісі — әскери атақ-лауазымы  
Фу — облыстық қала, облыс, [қатысу]  
Сень-шен — бұрын (ерте) туылған. Қағаз бетіне түскенде — *құрметті*, қарапайым сөйлесу барысында, біздің түсінігіміздегі — *сыпайы* деген мағынаны білдіреді  
Ван-гын — орда, билеушінің ордасы  
Вань-ци — он мың атты әскер, түмен  
Сянь — дана, ақылды  
Эр — ұл бала  
Вань-суй — он мың жыл, қытайша «ура!», «жасасын» деген мағынаны білдіреді  
Чже-гэ янзы — осыған ұқсас  
Чже-гэ доша цянъ — бұл қанша тиын [тұрады]?  
Чже-гэ дун-си — бұл зат  
Чылафань мэйю? — түскі ас іштіңіз бе?  
Ли-бай сы — мешіт  
[326] Бу — аймақ [бөлім, тайпа, бөлік] дегенді білдіреді  
Ван-ба-сань-сунь цзы — тоқсан атадан қосылған жамағайын мағынасын береді, (тікелей аудармасы тасбақаның үшінші буыны ұрпағының немересі) (пекиндіктердің балағат сөзі)  
Чжунго — Орталық патшалық, [Қытай]  
Хуй-хуй-бу — Шығыс Түркістан (тікелей аудармасы мұсылмандардың жері [елі])  
Си-юй — Батыс өлке  
Си-юй Вэнь-цзянь-лу — [Батыс өлкеде көрген және естігендер туралы жазбалар] — Батыс өлке туралы көпшілікке мәлім шығарма, бірақ ғалымдар әлемінде өте беделді емес, «көне сөз»  
Си-юй-тун-вынь-чжи — Батыс өлкенің географиялық сөздігі\*<sup>4</sup>  
Чантоу — оралған бас, қытайлықтар Шығыс Түркістандағы Жеті шаһардың тұрғындарын (сәлделілерді) осылай атайды  
Аньци-джан — шығыс түркістандықтан\*<sup>5</sup>, (өндіжандықтар)  
Лу-гоудзе — шеберлікпен жағыну  
Цао — шөп  
[726] Шао-е — жас мырза, қожайын  
Гуань-гун — сотқар  
Хоргур — қарауыл  
[73a] Тургэн (өзеннің атауы) — тез, жылдам

\*<sup>3</sup> Яғни лауазымы.

\*<sup>4</sup> Дұрысы: *Географиялық сипаттамасы*.

\*<sup>5</sup> Қате, *батыс* деп оқылуы тиіс.



Турэн-де – себеп-салдар, сол себепті

Битхэ [бітік] – кітапша

Битхэши – жазушы

Бахши – ұстаз, [төлімгер]

Тохда-буха – анықталған, шешілген

Дайцинь гурунь – мемлекет, [Ұлы Цин мемлекеті]

[65b] Шығыстық түркілер сөйлегенде дауыссыз ғ – х, ғ – ғ әріптерін жұмсартып, жұмсақ қырылды дыбыспен дыбыстайды, а және ғ әріптерін тіпті айтпайды. Олар Мұхаммед дегеннің орнына Маамед, кейде жай ғана Мамет дейді.

Ә әрібін х деп дыбыстайды, қара дегеннің орнына хара дейді. Белгілі Қарашар қаласын Харашар; немесе ғ әріпі сияқты Құлжаны غولجه – Ғұлжа, قزانچی (қазаншы) – Ғзанчи (ғазаншы) деп айтады. Ш әріпінің орнына ч әрпін, кіші дегеннің орнына кчи деп сөйлейді.

Сөйлемнің соңында қашанда ۱ және ۲ шылауларын қосып әрі оған екпін түсіре сөйлейді, ۱ياхиши буладо-да (۱ياده дегеннің орнына булядо, شو орнына шо), ۲انكىل-на деп дауыс көтере сөйлейді. Өте қысқартып сөйлегенді ұнатады, әсіресе а, и, у дауысты дыбыстарды, әліб орнына әлб, хучьхань дегеннің орнына куюшхан деп қысқа айтады. Олар өзара сөздерді қысқартып әрі өзгертіп сөйлескенде оларды түсіну тіпті қиын.

Басқа түркі тілдерінде қолданылмайтын көптеген сөздер мен монғол тіліне тән қасиеттер ұйғыр тілін одан сайын түсініксіз етеді: олар чоң – үлкен, тула – көп, اقشه (ағча) – әйел (бөйбіше) деп айтады. Монғол сөздері өте көп қолданылады: чаукан – қыз, бойжеткен (кукен сөзінен), тулга – қазан асылатын үш аяқты ошақ және т.т. اقريم – ۱ساكنه.

[65a] Алты шаһардың тұрғындары мауераннахрлық бауырларымен салыстырғанда сауатсыз, кейбіреулері ғана мұсылманша оқып, жаза алады.

[38b] 32 ху өртүрлі астық дәндерінен тұрады\*6.

|               |           |
|---------------|-----------|
| قاربوز        | – қарбыз  |
| قاۋون         | – қауын   |
| قاباق         | – аскабак |
| زردك نه سابزی | – сәбіз   |
| جربارتك       | – картоп  |
| پكن           | – визель  |
| ارپا          | – арпа    |
| قوناق نه تاره | – тары    |
| جوزوم         | – жүзім   |
| المه          | – алма    |
| ناشۋان        | – алмұрт  |
| شاپتاله       | – шабдалы |
| اوروك         | – өрік    |

\*6 Бұл жол тізімнен бөлек, қарындашпен жазылған.





|         |   |                |
|---------|---|----------------|
| انار    | — | анар           |
| قىيار   | — | қияр           |
| تۇرۇپ   | — | тұрып          |
| خنه     | — | [хна]          |
| غچه     | — | әйел (бәйбіше) |
| ايىلاق  | — | поптың әйелі   |
| چاۋكان  | — | қыз, бойжеткен |
| جواق    | — | кәрі жесір     |
| كاكه    | — | бұқа, [сиыр]   |
| تۇرباق  | — | тайынша        |
| موزاي   | — | [бұзау]        |
| گنكرتاك | — | кенірдек       |
| اردا    | — | орда, үй       |



## [СЮАН-ЦЗАННЫҢ ЖАЗБАСЫ ТУРАЛЫ]

[39a] Қытай буддисі **Гиуэн-Тсанг**\*<sup>1</sup> буддалық кітаптарды оқып үйрену үшін Христостың туылғанынан бастап жыл санау бойынша 629 жыл шамасында Үндістанға, Тан әулетінің патшалығына аттанды. Жергілікті тұрғындар оны ерекше сүйіспеншілікпен қарсы алды, ол көп ұзамай «үлкен құралды»<sup>1</sup> оқып-үйренуде және Чиналық заң оқытушысы атанып «кіші құралды»<sup>2</sup> қолдаушылармен пікірталаста жеңіске жетіп танымал болды. Ол саяхаттан қайтып оралысымен көрген елдері мен бастан кешкен хикаялары туралы әңгіме құрастырды. Станислав Жулен<sup>3</sup> бұл жеке адамның жазбасын «Тан әулетінің құрамындағы батыс халықтары туралы» көлемді еңбекті дайындау барысында басып шығарды. Орта Азия туралы бұл естеліктен біз автордың солтүстік-батыс бағытты ұстанып, Синд арқылы Гиндукуш жотасынан өтіп, Үндістаннан бір кездерде **Тохар** (Ту-го-мо) патшалығының қол астына қараған жерлерге барғанын білеміз.

Тохар Потсу (Вакшу-Оксус) өзенінің жағасында орналасқан. Тохарыстан билеушісі шеху лауазымына ие болған. Ол Тохардан шығып, Мункиэн (Мункан), Алина (Арни), Ги-мо-толо (Гимотла) және басқа Тохардың қол астына қараған иеліктер арқылы өтіп Шығысқа бет алды. Ақырында, ол биік-биік Тамо-си-тиети (Дамастити), Шикины (Сығнақ) тауларының жанында буддалық монастырі бар Шангми (Канби) деп аталатын соңғы иелікті артта қалдырып, Тсанг-Лингэ тауларының ортасында орын алған По-ми-ло (Памир) таулы аңғарға жетті. Аңғардың ортасында үлкен көл бар. Автор Шығыс Түркістан қалаларынан Ко-па-то (Хованда), У-ши (Ош, Тахт-Сүлейман) қалалары арқылы өтіп Қашғарға (Кие-ша) келді, ол жерден Чо-киу-киа (Ярготи) арқылы өтіп Хотанға (Кутана, Юйтиянь) келді. Ол бұл жерде аймаққа тараған будда діні мен көптеген монастырьларды және бади білімінің жемісін көрген, сөзсіз тыныштық пен толықтай есінен айырылуға (нирвана) берілген

\*<sup>1</sup> Сюан-Цзан немесе Сюан-Чжуань есімінің орыс тілінде жазылу түрі.





қасиетті тақуаларды (арондарды<sup>4</sup>) кездестірді. Автор Будда дінінің таралуы туралы бірнеше буддалық діни аңыз-әңгімелер айтып береді. Автор, әсіресе, Хотан [Кусатанна], яғни жер емізіктері жайлы көп айтады. Бұл туралы хотандық патшаның тегі Инд өзеніне жақын, Кашмирдің арғы жағында оңтүстік-батыста жатқан Тага-ши-ло (Такшасил) мемлекетінен, Үндістаннан тарағанын және Асок патшаның үлкен ұлы болғандығын баяндайтын аңызда айтылған. Бір ұл балаға зар болған ол Вайсраван құдайына жалбарынады; кумирден бала пайда болып, ал жерден өзі қоректенген көк шөп өсіп шықты. Ол [автор] көптеген капищелерді<sup>5</sup> және бір Будда ескерткішін көрді, бұл ескерткіш Кашмирден өзі келген дейді-міс. Храмдардың арасында ата-тегі Кашмирден шыққан Арон Ваирчанның (Пи-лу-че-на) құрметіне арналған капище (монастырь) бар. Хотандықтар туралы ол: «Тұрғындар әділеттілік пен әдет-ғұрыпты ұстанады, ғылымды құрметтеп, әуенді сүйеді. Жазуы үндіге ұқсас, бірақ олардың тілі мүлдем өзге болып келеді. Мұнда жүзге тарта монастырь бар және онда бес мыңға дейін жететін діни адам бар» дейді. Автор өзінің патшаға жазған хатында ол алдағы жүрген жолында тік жардан, темір қақпадан, Жылы теңіздің (Же-хай) асау толқындарынан өткенін айтады.



# [ХІХ Ғ. БІРІНШІ ШИРЕГІНДЕ РЕСЕЙДІҢ БАТЫС ҚЫТАЙМЕН ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯМЕН САУДАСЫ ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ МАТЕРИАЛ]

## Батыс Сібір Бас бақармасының істерінен үзінді<sup>1</sup>

[57a] [1824 ж.] Сібір жолы арқылы өтетін Азиядағы сауда өрісін кеңейтуді көздеген Қаржы министрлігі берік жүйе құруға септігі тиетін мәліметтерді жіберу туралы Батыс Сібір бас губернаторынан сұрады. Бас губернатор қажет мәліметтерді жинауды Омбы облысының басқарушысы, гвардия полковнигі Броневскийге тапсырды.

Бұқтырма кеденінің өзіне тиісті дәрежеде берген жауабы: *Бұқтырма шекара кедені арқылы 1809–1814 жж. сыртқа шығарылған және сырттан келген тауарлар сомасы.*

| Сырттан келгендер |       |         |           | Сыртқа шығарылғандар |         |        |        |
|-------------------|-------|---------|-----------|----------------------|---------|--------|--------|
| 1809              | 13014 | [рубль] | 75 [тиын] | 13020                | [рубль] | 95     | [тиын] |
| 1810              | 26361 | »       | 85 »      | 17869                | »       | 22,5   | »      |
| 1811              | 45135 | »       | 95 »      | 136364               | »       | 63 1/4 | »      |
| 1812              | 62151 | »       | 22,5 »    | 35476                | »       | 97     | »      |
| 1813              | 21913 | »       | 90 »      | 16246                | »       | 55     | »      |

1814–1824 жж. аралығында сырттан келген және сыртқа шығарылған тауарлардың ведомосы, мұнда тауарлардың орны мен кейбірінің сыртқа шығарылғаны көрсетілген.

Қытай шекарасындағы Шәуешек қаласына бір рет жіберілген, атап айтқанда: Қазақ даласына және Нарын өзеніне 1818 ж. 1621 рубль 65 тиынның тауары<sup>2</sup>:

|                             |                               |
|-----------------------------|-------------------------------|
| 1814 – 19297 рубль 83 тиын, | 1815 – 27385 рубль,           |
| 1816 – 17899 рубль,         | 1817 – 21647 рубль 20 тиын,   |
| 1818 – 19066 рубль 20 тиын, | 1819 – 12014 рубль 27,5 тиын, |
| 1820 – 6544 рубль 40 тиын,  | 1821 – 10190 рубль 70 тиын,   |

<sup>1</sup> Бұл тақырыптың атауы қысқартылған түрде берілді, түпнұсқасында былай: «Батыс Сібір Бас бақармасының 1824 ж. 22 желтоқсанда басталып, 1829 ж. 23 шілдеде аяқталған № 242 ісінен үзінді» деп берілген.

<sup>2</sup> N.B. 1818 ж. Шәуешекке жіберілген тауар бұхаралық татар Абдурахман Токтамышевтың тауары болатын. Сол жылдарға қатысты істердің дұрыс жүргізілмеуі себепті 1805 ж. бастап анықтама жасау мүмкін емес еді. (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).





1822 – 16258 рубль,

1823 – 10174 рубль 65 тиын.

1824 – 4943 рубль.

1819 ж. – 10,005 рубль және 1824 ж. – 28160 рубльге Яркенд қаласынан; 1819 ж. – 1790 рубльге қытай қаласы Шәуешектен; Қазақ даласы мен Нарын өзенінен әкелінген тауар:

1814 – 35664 рубль 10 тиын,

1815 – 35145 рубль

1816 – 38798 рубль

1817 – 24988 рубль 20 тиын,

1818 – 27611 рубль 15 тиын,

1819 – 32915 рубль 40 тиын,

1820 – 33663 рубль,

1821 – 49468 рубль 55 тиын,

1822 – 31286 рубль 80 тиын

1823 – 33123 рубль 15 тиын,

1824 – 22085 рубль 70 тиын.

[576] Петропавлдагы кеден. 1803 жылдан 1818 жылға дейінгі жүргізілген қысқаша ведомосы. 1803 ж. 423395 рубль 55 тиынға сырттан тауар әкелінді, 302763 рубль 70 тиынның тауары сыртқа шығарылды.

| Жыл  | Сырттан келген тауар |      | Сыртқа шыққан тауар |       | Жыл  | Сырттан келген тауар |      | Сыртқа шыққан тауар |      |
|------|----------------------|------|---------------------|-------|------|----------------------|------|---------------------|------|
|      | Рубль                | тиын | Рубль               | тиын  |      | Рубль                | тиын | Рубль               | тиын |
| 1804 | 287010               | 50   | 385600              | 5     | 1805 | 601298               | 20   | 468812              | 35   |
| 1806 | 600775               | 30   | 569143              | 25    | 1807 | 272269               | 85   | 453033              | 25   |
| 1808 | 373981               | 90   | 266181              | 23,25 | 1809 | 481390               | 40   | 332066              | 80   |
| 1810 | 376792               | 65   | 533015              | 65    | 1811 | 991324               | 25   | 789351              | 30   |
| 1812 | 1107472              | —    | 609859              | —     | 1813 | 1000934              | 25   | 1115613             | 75   |
| 1814 | 1236983              | 50   | 1176561             | 50    | 1815 | 1364974              | 70   | 1549603             | —    |
| 1816 | 1251452              | 49   | 822713              | 20    | 1817 | 1255493              | —    | 1150329             | 25   |

1818–1824 жж. сол кеденнің ведомосы.

Сыртқа шығарылатын тауарлар: сомасы мен түйелер саны

| Жыл  | Бұхарадан |    |                     | Қоқаннан |    |                      | Қазақ даласынан |    |                      | Ташкенттен             |
|------|-----------|----|---------------------|----------|----|----------------------|-----------------|----|----------------------|------------------------|
|      | рубль     | т. | түйе                | рубль    | т. | түйе                 | рубль           | т. | түйе                 |                        |
| 1818 | 205084    | —  | 312+4 <sup>*3</sup> | 184643   | 45 | 301                  | 648835          | 40 | 484+3 <sup>*3</sup>  | 4567 рубль<br>8 түйеге |
| 1819 | 148648    | 20 | 174+2 <sup>*4</sup> | 55224    | 80 | 101                  | 726033          | 30 | 377+60 <sup>*3</sup> |                        |
| 1820 | 94769     | 50 | 129                 | 53811    | —  | 104                  | 580222          | 55 | 259+49 <sup>*</sup>  |                        |
| 1821 | 293364    | —  | 335                 | 107438   | 45 | 163+14 <sup>*3</sup> | 619769          | —  | 184+66 <sup>*3</sup> |                        |
| 1822 | 309       | —  | —                   | 329397   | 50 | 570+24 <sup>*3</sup> | 709357          | 90 | 115+6 <sup>*3</sup>  |                        |
| 1823 | 144881    | —  | —                   | 698923   | 50 | 1090 <sup>*4</sup>   | 450115          | 85 | 253+15 <sup>*3</sup> |                        |
| 1824 | —         | —  | —                   | 491784   | —  | 551                  | 459378          | 70 | 293+65 <sup>*</sup>  |                        |

P.S. Керуендер саны туралы ведомосынан 1818 жылға дейін: 1814 ж. Бұхарадан 270 түйе, Қоқаннан — 53 түйе,

<sup>\*3</sup> Қорытынды көрсеткіш (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*4</sup> Бұхарадан келе жатқан керуенмен бірге (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).



Қазақ даласынан — 200; 1815 ж. Бұхарадан — 653; 1816 ж. Бұхара мен Қоқаннан — 7161; 1817 ж. Бұхарадан — 129, Қоқаннан — 180 түйеге артылған керуендердің болғанын көруге болады. 1825 ж. 24 наурыз күнгі Петропавл кеденінің қатынас-хатынан Азия иеліктерінен мынадай тауарлар шығарылғаны баяндалады: жібек, жартылай жібек, жүн және мақта-маталар; иірілген және мақтадан жасалған мата, шикізат; кептірілген жидектер: өрік пен мейіз; лақ терісі, дермене тұқымы мен жартылай жұмсақ ескі мүліктер.

Қазақ даласынан әкелінген тауарлар: жұмсақ мүлік, лақ терісі, қой терісі, өңделмеген тері, қалың шұға шекпен, жүн, ешкі жүні, тірі төрт түлік мал.

[58a] Ресейден сыртқа шығарылған тауарлар: жібек, жартылай жібек және мақта-маталар, жұмсақ мүлік, бояғыш химиялық тауарлар, металл және металдан жасалған бұйымдар, қызыл тері, бояулар, сандал бөренесінің кесегі мен қызыл түс беруші жәндік, шетелдік монета күйіндегі алтын, сырты жылтыр тауарлар. Азияға жіберілген керуендердің иелері: 1-ші гильдиялық калугалық көпестер — Аким және Иван Свешниковтар, 1-ші гильдиялық тобылдық комиссионер — көпес Пиленко, тобылдық көпестер — Большаковтар.

Кеден ведомость жүргізу барысында көпестердің берген мәліметтері нақты болмауы себепті сырттан әкелінген және сыртқа шығарылған тауарларды және олардың қай иеліктен әкелінгенін айырып білу мүмкін емес болғандығын мойындады. Сыртқа шығарылған тауарлар:

| Жыл  | Бұхараға |      | Қоқанға |      | Қазақ даласына |      |
|------|----------|------|---------|------|----------------|------|
|      | Рубль    | тиын | Рубль   | тиын | Рубль          | тиын |
| 1818 | 131431   | 90   | 43643   | 60   | 348860         | 70   |
| 1819 | 24025    | —    | 78113   | 50   | 344892         | 90   |
| 1820 | 67473    | —    | 145253  | 10   | 315680         | 75   |
| 1821 | 131282   | —    | 101570  | 50   | 255815         | 40   |
| 1822 | 1070     | —    | 323154  | 60   | 177719         | —    |
| 1823 | —        | —    | 638771  | 40   | 194973         | 40   |
| 1824 | —        | —    | 314461  | 50   | 187823         | 40   |





## [ҚҰЛЖА МЕН ШӘУЕШЕКТЕГІ САУДА ТУРАЛЫ]

[33a] Құлжа мен Шәуешек арқылы өтіп Батыс Қытайда жүретін саудамызды қазақ сұлтандары атынан сенім білдірілген әрі ұсақ-түйекпен сауда жасайтын Семейден шыққан ташкенттік саудагерлер ашып берген. Алғашында тауарды екі-үш атқа артып жасырын әкелетін. Бұл сауда шамамен 60 жыл бұрын басталған. Тауарды алып өтуге қойылған барлық шектеулерге, алғашқы кезде тіпті жасырын өткізілгеніне қарамастан, сол кездегі қытайлардың байлығы арқасында бұл жердегі саудагерлердің барлығы мол дәулетке қол жеткізді. Әрине, қытай үкіметі мұның бәрін байқағанымен көрмегендей кейін танытты, кейіннен тіпті қолдап, одан өздеріне пайда түсіріп, қазынаға да құйды. Қытайда қарапайым халық үшін сапалы әрі арзан зат — матаның аз екенін атап өтуіміз керек. Барлық жұмысшы халық, солдаттар мен көпестер тек орыстардан және Қашғардан әкелінген маталардан: нанка<sup>\*1</sup>, қытайы мен өртүрлі мақта-мата, күңгірт түсті тауарлар және түркістандық дөрекі дабадан тігілген киімдермен киінген. Бұл жерде орыс тауарлары сирек кездесетін нәрсе еместігін және орыс тауарларының арзандығы мен төзімділігін басқалармен салыстырғанда әрбір адамның сатып ала алатынын айтпаса да болады. Драп, сағат, сирек кездесетін ұсақ-түйектерді бай манжур шенеуніктері қуана-қуана сатып алатын. Қытай басшылығы бұдан мол пайда түсетінін байқап, тауарды алып келген кезде одан қажетті мөлшерде қазынаға алатын, оның орнына шан-мата деп аталатын ең жақсы Хотан дабасын беретін. Қазынамен сауда жасау олар<sup>\*2</sup> үшін әрқашанда пайдалы еді, алайда, осы сауданы жүргізетін сауда полциясы бастығынан қорғану үшін оған шұға, нанка, шыттың бірнеше орамын сыйға беріп үлгеретін, іс сонымен шешілетін. Мұндай жағдайда матаның орамы 4 мысқал күміспен есептелетін; нанканың бір кездемесі дабаның 10 орамына айырбасталатын, оны сол мезетте-ақ қытай көпестері қуана-қуана сатып алатын, өйткені, ол қазынадан басқа еш жерде жоқ. Олар шан матаны сол сәтте қытай көпестеріне беріп күміс жамбыларға айырбастаған, 1 жамбы күміске 120 орам шан мата берген. Сол кезде анаканың 1 кездемесі сатып алғандағы бағасы мен

\*1 Қалың иірілген жіптен жасалған мақта-қағаз мата алғашқы рет Қытайда өндірілгендіктен қытайы деп аталған.

\*2 Яғни, шетелдік көпестер үшін.



оны алып өтуін қоса есептегенде 6 күміс рубль тұрған, демек, олар 48 рубль пайда көріп отырған. Осы саудадан кейін оларға ашық сауда жарияланған.

Алғашқы уақытта хикая іздеушілер үшін Қытай тура Калифорниядай болып көрінетін, осы сауданы алғашқы ашушылар Ресейде өмір сүріп жатқан ташкенттік саудагерлер еді. Бұл сауданың негізін қалаушылар: Ауп, Бедел және тарлық татар Раджеббақы. Бүкіл сауда бірнеше көпестің қолында еді, орыстардан тек семейлік көпес Санников...<sup>3</sup> мұнда бір жылдай сауда жасады. Алғашқы уақытта қазіргі саудагерлердің әкелері саудамен айналысқан кездерінде қазынадан жасырып нанканың 8 орамын 1 жамбыға, ең жақсы деген 8 теріні 1 жамбыға сатқан кездері де болған деп айтады. Бұл сауданы 100 қойы, жүк артқан 10-нан 20-ға жетерлік аттары бар бірлескен адамдар тобы бастаған, мұндай керуеннің әкелетін тауары 10 мыңға тең келген. Әрине, ақырында, байлықтың көзі мен тез баюдың жолы туралы сыбыс көп адамды қызықтырып, бағалар, әлбетте төмендеп құлдырай бастады; қазынада нанканың 1 кездемесі дабаның 8 орамына теңесті, бірақ солай болған жағдайдың өзінде 19-дан 20-ға дейін жетерлік және 2 бунт<sup>4</sup> былғарыны бір жамбыға беретін. Бай халық пен шенеуніктер әртүрлі ұсақ-түйек — сағат, пышақ, т.б. ақылға сыймайтын бағаға сатып алатын, сағаттар 1 жамбыдан 30 ланға дейін тұратын. Шарманка туралы айтсақ, оны соңғы кездерде консулдық ашылар алдында 30 сәр күміске (42 күміс рубль) сататын.

Сол замандарда қытайлар өте сенгіш келетін, кез-келген адамға қарызға берген, өкінішті-ақ! Оларды аяусыз алдады; табиғи таза жамбы сол кезде 100 сар жармаққа тең еді. Бір қазандық татар 30-ыншы жылдардың басында Құлжаға бірнеше сағат алып келіп, жыл бойында өзіне қаржы жинағаны соншалық, келесі жылы түрлі-түсті өйнектермен кішігірім керуен жабдықтап, айналымға салды, қазір бірінші гильдиялы көпес болды.

Біздің саудагерлер даламызға тақта шай әкеліп, 1 жамбыға 420-430 тақта шай сатып алып, оны Семейде 30 күміс тиынға сатты. Байха шайын осыған дейін 10 жыл ішінде аз мөлшерде ғана, яғни ағайын басына 4 жөшікті 3 рубльге шығарса, консулдың ашылуы қарсаңында 30-ға дейін шығарып әкеле бастады. Жамбыны шығаруға тыйым салынды, ал біздің саудагерлер оны жасырын алып өтті.

Ең алғашында, алып келе бастағанда шай 15-16 сар күміс тұрды, кейін 17-21-ге дейін өсті. Біздің консулдық ашылған кезде бұл бағалар әлі де сақталған еді.

\* \* \*

[36a] Біздің Батыс Қытайдағы саудамыз бұрыннан басталған. Троицк, Семей және Азиядан келген саудагерлер, көпестер мұнда нанка-

<sup>3</sup> Қолжазбада осылай берілген.

<sup>4</sup> Бунт, демек, орам, төбе.





ны шайға айырбастап, Нижегородск жәрменкесіне сататын. Консулдықтың ашылуы сауданың анағұрлым берік негізін қалады. Саудагерлер нанканың 8 данасын 1 жамбыға, 16 немесе 17 күміс ланға жақсы байха кумма-шайды алған кездерін ешбір өкінішсіз еске түсірмеуі мүмкін емес, ол қазір 25-26 лан күміс тұрады, 1 қадағына 60-80 тиын күміспен төлейсіз. Бұл 1835 және 1840 жылдар шамасында болған еді.

Әлбетте, қазіргі сауданың құлдырауына Қытайдағы түрлі өзара қақтығыстардан туындаған кедейшілік себеп болды. Дегенмен, сол кезде саудагерлерден баж алынатын: тауардың 10 данасынан біреуі, 5 қойдан — біреуін; бірақ саудагерлердің көбі 2-3 жылқыны сыйға тартып, еркін сауда айырбасына құқық алған қазақ сұлтандарының бірі басқан мөрмен келіп бұдан да құтылып кететін. Жалпы қу ақалақшылар (бұл жерде керуен басы, керуен басшысын солай атаған) Майтуздағы<sup>1</sup> сауда полициясы басшысына сыйлық беріп баждан босатылған. Сол бір уақытта қытайлықтар өте сенгіш еді, ең бастысы ақшасы да өте көп болған еді. Троицк көпестері Қытайда сауданы өз түйелерінде жүріп жасайтын.

Тасымалдау. Троицкіден керуен жолы<sup>5</sup> Сібір қазақтарының жері арқылы Аягөз өзеніне, Қозы-Көрпеш моласына дейін жүреді, мұнда ол екіге: Шәуешек және Құлжа жолдарына бөлінеді. Шәуешек жолы Үржарға, ал Құлжа жолы Қапалға — Көксуға және Санташ<sup>6</sup> өткелі арқылы Құлжаға алып барады.

Құлжаға дейін Үржар арқылы басқа да жол бар, ол Қытай бекеттері арқылы Талқыға және Құлжаға апаратын жол. Бұл жолмен көптен бері ешкім жүрмейді, трактат бойынша<sup>2</sup> Құлжа керуеніне жаңа жол көрсетіледі. Саудагерлерге жалғыз кедергі болған барымташылар, мұның өзінде сол кездегі бүлікші Кенесары сұлтан<sup>3</sup> далада жүгенсіздік танытқан кезі еді. Жол көбінесе бізге жан-төнімен берілген рулардың көші-қонысы арқылы өткендіктен, төтенше оқиғалар сирек кездесетін.

Ол кезде әлі біздің қол астымызға қарамаған Үлкен Орданың сұлтандары сыйлық алу құқына ие болған, оның өзінде мәжбүрлеусіз, өз еріктерімен алған. Олар көбінесе біздің көпестерге қонақжайлылық танытып, өз адамдарымен оларды жол бойында төнген қауіптен қорғай отырып өткізіп, осылай қызмет көрсету арқылы көмектескен.

Тауарды қазір де Троицк көпестері өз түйелерімен тасымалдайды; бірақ мұнда түйелерді күтіп-баптаудың машақаты көп, қалжырататын таулы жолмен жүргендіктен, (қыста олар құрып кетеді, мысалы аязды қыста Шарафи көпес 60-қа жетерлік түйесінен, ал тағы біреу 50 шақты түйесінен айырылды), олар қазақтардан түйелерді жалға алғанды жөн көреді. Қапал бекінісі (1848) және Аягөз приказының (1824) негізі қаланған кезден бері Аягөз бен Ішкі округтан<sup>4</sup> кетіп

<sup>5</sup> Қараңыз: П. Небольсин. [Очерки торговли России с Средней Азией, -ЗИРГО, 1855, X], стр. 141-142.

<sup>6</sup> Шамасы, қате жазылған, дұрысы: *Үйгентас*.



бара жатқандардың кейбіреулері — уақтар мен наймандар<sup>5</sup> Семейден Аягөзге дейін түйелер мен жылқыларға жүк артып кірешілерді жалдайды, бұл жерде алып келінген тауар Семейге дейін жөнелтілетін тауармен айырбасталады.

Қыстыкүндері көпестер шанаға отырып Семейден Ірбіт немесе Нижегородск жәрмеңкесіне аттанатын. Бұл жерде ташкенттіктер, қызай мен байжігіт руларының<sup>6</sup> казактары (Қытайдың қол астына қарайтын) мен қалмақтар мердігерлікпен айналысады.

[336] Ол кезде жол Семейден Үржарға, Үржардан Алакөлдің солтүстік жағасымен Ланкөлге, одан Қара-Даван (Су-даван) өткелі арқылы бірінші қытай бекетіне<sup>7</sup> баратын. Бекетте мал санақтан өтеді, сонымен қатар қарауыл офицерге бекітілген төртіп бойынша бірнеше қой беріледі, ол мал саны (азайтып) көрсетілген билет береді, сол билет бойынша Құлжа мен Шәуешекте он мал басынан бір мал есебімен баж ұстайды (тауардан алмайтын); екінші бекет Бороталада, одан үшінші Қытай бекеті — Қанжыға өткелі; төртінші — Сайрам көлдегі Сайрам, бесінші — Талқы өткелінің бергі жағындағы Талқы, алтыншы — Сарыбұлақ (Ордақожа).

Сайрам жанында өткелдің оңтүстік баурайында үлкен Үрімші жолы және Шәуешектен Құлжаға баратын жолдар бірігеді. Талқыда тұрақтайтын ауыл (аула) бар. Құлжаға келгенде [біздің саудагерлер] Сарыбұлақ жағасына тоқтайды. Алғашқы кезде оларға қалаға шығуға рұқсат етілмеген, кейіннен картадағы сызбаға қарап жүріп отырды. Сол кезде олар сауда приставы — қолдайға бағынатын. Келісімен олар қазақ сұлтанының елшілері ретінде цзян-цзюнге тапсырылады, біраз жерден өткен соң ол саудагерлерден сұлтанның (өзі танымаса да) денсаулығы мен көшпелі елі және тағы басқалар туралы сұрайды.

Сыйлықтары үшін оларға 1 манлық<sup>8</sup>, 1 дана жібек мата, шанматаның 4 орамын, 100 цзинь<sup>9</sup> сорочинск бидайын, 10 цзинь мақта мата, 1 тақта шай, 1 қой (ақалақшы<sup>9</sup> үшін), цабет<sup>10</sup> ыдысындағы 1 құмыра шарап, қытай кесесін, көз ауруына қарсы түрлі дәрі-дәрмек, тиндзи<sup>11</sup> ісігін қайтаратын жарақат таңғышының 1 пұтын, тағы басқа береді. Осыларға қарамастан қызын күйеуге бергелі жатыр деп ақалақшы сұлтанның атынан манлық пен басқа керек жарағын сұрап жазған хатты ұсынады.

Бұл жол қауіпсіз еді. Керуендер бай рулардың қоныстары арқылы өтіп, жол бойы тиімді айырбас жасайтын, Бороталадан қонақжайлылығы өзгелерден кем түспейтін чахарлардың қоныстарына өтетін. Тек соңғы жылдары байжігіттіктер мен қызайлар біздің наймандармен барымташылықты бастаған кезде керуендердің күзетші казак әскеріне жүгінуіне тура келді. Барлығы өз түйелерімен жүрді, егер кірені<sup>12</sup>

\*7 Манлық — жартылай жібек қытай матасы.

\*8 Бір цзинь 1¼ қадаққа тең (Ш. Уәлихановтың ескертесі).

\*9 Ақалақшы — сауда керуенінің старшинасы.

\*10 Цабет — қапшықтың түрі.

\*11 Тиндзи — көз қабағының ауруы, теріскен.

\*12 Түйелерді тауар әкелу үшін жалдау.





жалға алғанның өзінде ол түкке тұрмайтын, ол заман түйеге бай заман болатын. Матаның он бес орамы Семейден Құлжаға дейін түйе жалдауға жететін.

[34а] Бұл жерде түйе жүгі он екі пұттан аспайды. Бұл жалпыға ортақ орнатылған талап, ереже. Кірешілер артық жүк артуға жол бермейді. Олар түйе мұндай жүкпен шаршамай 8 сағат жүретінін тәжірибеден жақсы біледі. Ал бір сағаттық түйе жүрісі бес шақырымға тең келеді, ал ташкенттік керуендер Петропавлдан 15-17 пұт жүк артды. Ташкентке дейін жету сияқты ондай алыс жолға шыққанда түйе қожайынының бірге жүруі сирек кездесетін жайт екенін айту керек, сондай-ақ Орта ордада бүкіл керуенді түйелермен қамтамасыз ету — сирек кездесетін жай. Кірешілер түйені әртүрлі адамнан өзіне белгілі пайда үшін жалға алады. Мұндағы тәртіп секілді есеп түйеге емес, ол жақта пұтқа жүреді, әрине, крешілер старшинасы түйені иесіне аман жеткізіп беруді ғана ойлап, жүкті мал көтере алатындай артуға рұқсат етеді. Сондықтан түйе 1 жылдан астам уақыт жүре алмайды.

[36б] **Тасымалдау амалдары мен бағалары.** Тасымал құны мұнда өте ауытқымалы. Майтуз кеденінде түйе көп болса, ал Семейге дейін 1 түйе үшін 15-тен 20-ға дейін күміс рубль алады, кейде Қапалға дейін 8-ден 10-ға дейін рубль төлеу керек болады. Сондықтан жүкті өз түйелеріне артуды қалайды. Түйе жүгі екі жәшік шай (12 пұт), лаба, басқа мақта-мата тауарлар — барлығы 16 пұт болуы тиіс. Қазақ тасымалдаушылары, яғни Аягөз бен Ішкі округ руларының адамдары Семейде кіреші болып жалданады және Құлжаға дейін кетіп бара жатқан керуенге жалданады. Мұнда Ресейге жөнелтуге дайын тауарлар әрқашанда өзір тұрады, олар Семейге дейін тағы жалданады. Ақалақшы — жол басшылардың старшинасы, сондай-ақ ол саудагер де, ол өзімен арқан, қалың шұғадан жасалған шекпен, қаптар, киіз, қажет әрі тез өтетін тауар алып келеді. Егер тез жөнелтетін керуен жоқ болса, иесі шығын көрмейді; ол малын қондап, айырбас жасай береді. Семейде түйе жалдау қымбат емес, соған қарамастан Құлжада түйе мүлдем жоқ болса да, ақалақшы тасымал үшін 10-15, одан да көп рубль алады. Дегенмен, тасымал тек түйемен ғана емес, арбамен де жасалады. Қапал мен Семей арасында, тіпті Троицкіге дейін де бұрындары Қапал отряды үшін азық-түлік тасымалдаған жақсы жол бар. Мұндай тасымал түрі өзірге қолданыста жоқ, бірақ уақыт өте түйелермен тасымалдаудың заманы өткенде, түйелердің азайғаны қазірдің өзінде байқалады, бұл жалғыз тәсіл болмақ. Мұнда түйелер қазіргі күнде жоқ десе де болатын Көкшетау округының қазақтары жыл сайын үн саудасын жүргізеді: Петропавлдан оны сатып алып, күзге қарай оңтүстік даланың рулары, яғни Балқаштың солтүстік жағалауы мен Жазық даланы қоныстанған тобықты, тама руларына апарып пайдасын асыра сатады. Бұл саудагерлердің тобы «қыршы» (далалықтар) деген атпен танымал, олар тек жылқылармен, қазақи екі дөңгелекті арбалармен 2000-нан астам шақырым жол жүре отырып алып келіп те, алып кетіп те үлгереді. Демек, осылай тасымалдауға да мүмкіндік бар. Соңғы кезде Шәуешекке арбамен тасымал-



дай бастады. 1 пұттың бағасы ассигнациямен есептегенде 2–2,5 рубль. Көпестердің көпшілігінің және Троицк көпестерінің де өз түйелері бар, олардың түйелері Аягөзде Жұзағаштың жанында қыс-тайды.

Көктемде жаңа тауарларды, соның ішінде Ірбіт тауарларын Семейге тасымалдайды. Бұл жерде арзаншылыққа қарай түйелермен немесе арбалармен Аягөзге келеді, осы жерден Шәуешекке немесе Құлжаға жөнеледі. Егер түйелер жақсы болып, тез арада сатып үлгерсе, онда бұл жерде сатып алынған тауарларды сол тәсілмен тікелей Троицк пен Петропавлға аттандырады. Оның барлығы жыл мезгіліне байланысты. Қыста да жәрменке болған кезде келуге тырысады. Семейліктер Ірбітке немесе Тюменьге келсе, Троицк көпестері барлық көрші жәрменкелерге: Шадринск, Бүгілме, т.б. барады. Бірақ кіренің арзандығына байланысты, өздерінің түйелері бар болса да, түйе жалдаса бес рубль жұмсайды, ал қыста өздерінің ....<sup>\*13</sup> шығара отырып, жолдан шаршаған түйені асырауда соған апарары деген есеппен кіре жалдап келетіндер бар.

[37а] Қазақтың ұсақ саудагерлері күзге қарай жалдануға түйемен келеді, сонымен қатар арқан, қаптар, қалың шұға шекпен, алаша<sup>\*14</sup>, үй жұмысына киюге арналған жүнмен астарланған шекпен-халаттар алып келеді. Арқанға қойылған баға 11 тиын, алаша – 30-50 тиын, қаптар – 12-15 тиын, халаттар 1 және 10 рубль 30 т. сатылды.

**Қытайға алып келінетін біздің заттар.** Нанка, мақпал, жартылай шыт, шыт, қытайы, жүн мата (гакрустан жасалған), люстрин<sup>\*15</sup>, шыт-ластик, көп мөлшерде (3500-ге дейін) әсемдік заттар, сандықтар (95 дана), үстелдің үстін жабатын тақтайлар (2695 м), табақтар (подностар), бөлмеге арналған айналар, мыс, шойын, темір құймалары (бұйымдары), шұға, драдедам<sup>\*16</sup>, юфть (былғарының ерекше бір түрі), коленкор (мақтадан тоқылған биязы мата), қағаз орамалдар (митноль), бөкілер, гармондар, апиынға арналған мыс шамдалдар, сафиян, көмшат терісі, түлкі табандары, тиңдер, күміс бұйымдар, канифас<sup>\*17</sup>, 4418 дана ақ бөкен мүйіздері, терілер, орыс мақта матасы, кисея (жұқа кездеме), хрусталь шыны, сағат, қант, маржан, оқалар, халаттар, қол сандықтар, темір, паластар, ашудас, мүсәтір, бұрыш, мақта мата, жібек маталар, паршалар, тотыайын (күкірттің қышқыл тұзы), түрлі-түсті шыны, мысық терісі, баулар, моншақтар.

**Алып кететін заттар:** Шай: байха, тақта шай, фу, атбаш<sup>\*18</sup> және қалмақ шайы, даба, тамыр, асбест кені, қытай қалпақтары, қашғарлық бадам, мата-мақта жапқыштар, бұхаралық ақ бояу, выбойка<sup>\*19</sup>, Бұхара жүні – зеңдел.

\*13 Бір сөз айқын оқылмаған

\*14 Алаша – палас, түксіз кілемнің қазаки түрі.

\*15 Люстрин – түстері ашық шыт мата (көнерген).

\*16 Драдедам – жартылай шұға (көнерген).

\*17 Канифас – жолақ қағаз мата (көнерген).

\*18 Қытай кірпіш шайының бір түрі.

\*19 Киімнің астарлық матасы.





Дань — кап (шүлғаулық), ол 10 дәуден (өлшем) тұрады; дәу — 10 шеньге (гарнец<sup>\*20</sup>) тең, шен — гэгге (қос уыс) тең, гә — 10 чжоға (уыс) тең. Қапта 4 пұт, 14,5 қадақ үн бар.

Цин — жер өлшемі, 100 мұдан құралады. Мұ 1200 ■ [шаршы] футқа (ағылшынның 1265 футына); 2448 орыстың ■ шаршы саженине тең.

Гиннің<sup>\*21</sup> сандық салмағы 16 ланға тең, лан (лянь) 10 цянға тең, цян 10 фэнға тең, фэн 10 лиге [0,001 ланға] тең.

Мыс ақша (жармақтар) ....<sup>\*22</sup> бумасы 1 ланға тең және сар деп аталады.

\* \* \*

[31a] Жамбының 1855 жылғы құны:

Қаңтарда 150-ден 155 теңгеге дейін.

Ақпанда 155-тен 160-қа дейін.

Наурызда 153-ге 158-ге дейін.

Сәуірде 158-ден 165-ке және 170-ке дейін.

Мамырда 154-тен 165-ке дейін.

Маусымда 165-тен 170-ке дейін.

Шілдеде 170-тен 175-ке дейін.

Тамызда 175-тен 180-ге дейін.

Қыркүйекте 174-тен 180-ге дейін.

Қазанда 180-нен 185-ке дейін.

Қарашада 185-тен 195-ке және 200-ге дейін, ал ай соңында 195-ке дейін.

Желтоқсанда 195-тен 200-ге дейін, 20 желтоқсанда тіпті 203-ке дейін, ай соңында 180-ге түсіп, 140-тан төмен болды.

[32a] 1. Құлжада мыс сатуға болады.

2. Бірінші рет тұрғындар үшін және Қытайдың басқа аудандарына алып бару үшін мыстың қажетті мөлшерін анықтау мүмкін емес; бірақ мыстың Ақсу мен Қашғарға Ташкент пен Бұқарадан алып келінгеніне қарағанда, мұнда көп мөлшерде сатуға болады. Бұл жерден мыс Қытай қалалары: Ақсу, Қашғар, Комул, Хотан және Көне Тұрфанға жіберілуі мүмкін.

3. Мыс ұзындығы — 5 ширек, ені — 3 ширек, қалыңдығы — жарты ширек вершок (4,4 см шамасындағы көне ұзындық өлшемі) болатын тақтайларда жеткізілуі тиіс.

4. Мұнда көбінесе қызыл мысты қажет етеді.

5. Көтермесаудада салмағы 3,5 — 4 алтын мысқалдың бағасы шамамен 1 цзин (1 қадақ 0,25 алтын) [326]; ал ұсақ саудада қымбатырақ сатылуы мүмкін.

\*20 3,28 литрге тең, сусыма затты өлшейтін өлшеуіш.

\*21 Дұрысы: *цзинь*.

\*22 Бір сөз анық оқылмаған.



6. Қытай мысы ұсақ саудада 6–5,5 мысқалға сатылады; ал көтерме саудада 1 чжин<sup>23</sup> үшін 5 мысқал жармақ төленеді.

7. Мұнда темірді сату тиімсіз өрі тұтынушылар да жоқ, себебі қытайлықтарда ол көп және салмағы 2–2,5 фынь<sup>24</sup> болатын темір 1 чжинге сатылады. Сым темір ғана тиімді өтуі мүмкін, себебі, оның тұрмыста қандай пайдасы бар екенімен қытайлар таныс емес. Темір қытай қадағымен 30–40 тиынға да сатылуы мүмкін.

### ҚҰЛЖАДАҒЫ 1855 Ж. САУДА БАРЫСЫ ТУРАЛЫ<sup>25</sup>

[28a] Осыған дейін орын алған жергілікті және өртүрлі жағдайлардың әсерінен 1855 ж. Батыс Қытайдағы саудамыздың нәтижесі қанағаттанарлықсыз күйде еді, бұрынғымен салыстырғанда бұл жылы сауда ісі алға басқан. Мұндай қолайсыз жағдайлардың басты себебі: бірінші — айналымдағы күміс пен ақшаның жетіспеушілігі, Құлжа өлкесін асырап-бағу үшін жұмсалатын күмісті Қытайдың ішкі қазына қорларынан жіберілуін тоқтатудан туындаған Құлжа халқының жаппай кедейленуі; екінші — осы күнге дейін шенеуніктер мен солдаттар өз жалақыларының үштен бір бөлігіне риза болуы, соның өзінде Іле басшылығы оның бір бөлігін жергілікті салықтан, тағы бір бөлігін бай адамдардың қайырымдылық беруі арқылы өзер жинайды. Осы күнге дейін мұқтаждық пен еңбек етуді білмеген халықты асырап-бағуға осылайша шек қою, әрине алдымен солдаттарды шегі жеткен кедейшілікке түсірген, енді олардың өз жанұясын асырауға мүмкіндігі өзер жетеді, ал екінші орындағы мұқтаждықтарын өтеу туралы ойлауға шамалары жоқ. Мұндай ахуалдан өнеркәсіптің өзінде және қалыптасқан жағдай осы жердегі ең арзан өрі ең қажеттілігі шектелген жұмыс пен күн көріс үшін қаражатты қарастырудың аз деген айла-амалдарына қол жеткізді, бұл табиғи заңдылық. Қызмет етуші мен шенеуніктің, қолөнершілердің мұндай шектелген қаражатының салдары саудамызға ықпал етуі мүмкін. Сауда ісі тиісті дәрежеде жүрмей, өзара несие мен үлкен тауар айналымы мүмкін болмай, жыл бойына тек біздің факторияда ғана емес, қытай қаласында да ең арзан тауарлардың ұсақ саудасы ғана жүрумен шектелген.

**Тауар алып келу.** Құлжадағы жағдайдың мән-жайын білген біздің көпестік (купечество) тауарды алып келуді тоқтатты немесе оның көлемін қысқартты, оның үстіне 1854 жылдан 111 мыңнан астам рубльдің сатылмай қалған тауарының жартысы да өтпеген еді. Осының нәтижесінде біздің тауар әкелуіміз өткен 1854 ж. және тіпті 1853 ж. салыстырғанда жалпы соманың үштен екі бөлігіне кем болса, 1852 ж. алып келу сомасынан асып түсті. Осы жылы барлығы 70902 күміс рубль 50 тиын тұратын тауар да, мал да (Семей мен даладан) Құлжаға жеткізілген.

<sup>23</sup> Чжин — қытай өлшем бірлігі.

<sup>24</sup> Фынь — қытайдың салмақ өлшем бірлігі.

<sup>25</sup> 1856 ж. 25 қаңтардағы Консуллықтың есебінен алынған.

(Ш. Уәлихановтың ескертпесі).





1. Нанка. Өзінің көлемі жағынан әкелінген тауарлардың арасында нанка бірінші орын алады, оны 28000 күміс рубльден астам сомаға алып келді. Ол өткен жылы 29000 күміс рубльге дейінгі мөлшерде алып келінген, өткен жылмен салыстырғанда биыл ең аз мөлшерде әкелінді [286] басқа матқа-мата тауарлары да ең аз мөлшерде әкелінді; барлығы  $2\frac{1}{2}$  мың рубль тұратын тауардың түрлері әкелінді. 1854 жылы нанканы есептемегенде түрлі мақта-мата тауарлары 40827 күміс рубль; ал нанкамен бірге есептегенде 69740 күміс рубль болды. Осы жылы нанканы қоса есептегенде барлығы тек 25583 күміс рубль болды, демек мақта-мата тауарын әкелу үштен екіге кеміді.

2. Мал айдап әкелу. Нанкадан кейін басты орынды Семей мен даладан айдап әкелінген мал алады, ол да өткен жылы әкелінген малдан жарты есеге кеміді. Осы жылы әрқайсысынан: 20682 бас қой, 300 бастан астам жылқы мен ірі қараны есептегенде барлығы жылқы мен ірі қара 27959 күміс рубль болды. Өткен (1854) жылмен салыстырғанда қой әкелу азайды (1854 ж. 35852 бас мал әкелінді), ал жылқы мен ірі қара саны бірдей болды.

3. Басқа тауар. Басқа тауар 1854 жылмен салыстырғанда өте аз әкелінді. Шұға —  $\frac{1}{16}$ , юфтер —  $\frac{1}{3}$  және  $\frac{1}{8}$  аспайтын темір мен басқа металл бұйымдар,  $\frac{1}{2}$  кем мөлшерде маржан, көмшат —  $\frac{1}{3}$ , әртүрлі ұсақ-түйек —  $\frac{1}{8}$ , осының барлығы 17361 күміс рубль болды.

**Сату.** 1. Түрлі тауарды сату. Осы жылы сауда күн сайын қандай да бір мөлшерде жүргенімен тауарды сату бөлшектелген әрі ұсақ болды. Біздің факторияның ішінде кедейленген тұрғындар саны болғанымен, әйтседе бір аршын нанка үшін екі шақырым жерден келетіндермен толатын. Қытай көпестері өз тауарын ауыстырып алуы үшін шайдан арзан ешнәрсе алмады; тек жылдың екінші жартысынан кейбіреулері жібек маталарын нанкаға айырбастай бастады, оның өзінде аздаған партиямен айырбастады. Егер жыл бойына сауда ісі жүргізілсе, ол — жартысын қытайлар алған нанканы есептемегенде көбінесе даба мен ақшаға мақта-мата тауарын алған қашғарлық көпестер жасаған сауда еді. Бұл жылда өткен жылғы сияқты олар біздің саудагерлерді қолдап, Түркістанға жіберу үшін шұға, юфт, темір бұйымдар мен басқа да түрлі тауарларды көп мөлшерде айырбастап алатынын айту керек.

[29a] 2. Қой саудасының да жағдайы қиын еді. Оның бағасы ақшамен алғанда бұрынғы күйінде болса да, яғни әр екі жасар қой 1000 жармаққа, күміспен есептегенде жамбысына 200 т. жармаққа, 200 бас қой 1 жамбыға сатылды, бірақ, бір жағынан, соған қарамастан өткен жылдарда қытайлар арасында бір қожайыннан, бір адамнан бірден мыңдаған партияларды сатып алушы көтерме саудагер болмады. Осы 1855 жылы қой сатып алушылар болса да, жамбымен ғана сауда жасаумен шектелетін; сатудан түскен ақшадан пайда көру үшін қайта айналдырады. Бұл біздің мал сатушыларымызды барынша қарапайым өмір сүруге мәжбүрледі, соның салдарынан артық шығынға батырады. Оның үстіне айырбас малды табынымен сатушылар далада сатып пай-



да түсіру үшін артығымен алатын үйреншікті тақта шайға емес, көп мөлшерде дабаға жасалды. Осы жылы тақта шай әкелінген жоқ, әкелінсе де оның бағасы 1854 жылмен салыстырғанда өте қымбат болды, сондықтан саудагерлер қажет болғандықтан қойдан түскен ақшаға даба сатып алуы тиісті болды. Шындығында, бұл тауар (даба) Шығыс Түркістаннан көп мөлшерде алып келінуі себепті бұрынғы жылдармен салыстырғанда өте арзан тұрды: бұрын әдетте ең жоғары есеппен, 350 орамы бір жамбыға, 1854 ж. 500-ге дейінгі орамы бір жабыға, ал осы жыл 750-ге дейін орамы бір жамбыға берілді, сөйтіп біздің саудагерлер малға айырбас жасап, арада түскен ақшаға мата алатын, мұндай арзаншылықтың өзінде ұтылып қалған жоқ; олар қазақтардан 1, көп дегенде 2 кездеме матаға екіжасар қой алып, осы екіжасар қой бұл жерде кем дегенде  $3\frac{1}{2}$  матаға сататын, бірақ саудагерлеріміз үшін бұрынғыдай алып шыққан тауарларды тақта шайға, малды табынымен тиімді айырбастауда қазақтардың тұрмысына қажетті басқа ұсақ-түйек заттармен, ең бастысы, Құлжадан алып шығарда, Ташкенттен (құлжалық дабадан ташкенттік даба сапалы) жеткізуде түрлендіре алмауы қиын болды; дабаның бағасы күрт төмен түсіп, оны көп мөлшерде сатып алатын адам табу қиындады. Оның үстіне [296] мануфактура тауарларын сатушылар жыл бойына өз тауарын матаға айырбастайды, кейін қолдарында басқа қытай өнімі болмағандықтан оны ақшаға сатып алады, сатып алынған осы мөлшер Семейге, қазақ даласына сату үшін жіберіледі. Осылайша, сатып алушының болмауынан мал сатушылар жаңа шығынға батып, қысты осында өткізуге мәжбүр болады. Екіжасар қой бағасы айтарлықтай арзан: 40-50 күміс тиын болғанымен, осы жылы өтпей 1856 жылға 40000 қой қалды. Мал алып келу көктемге дейін тоқтатылды, себебі әкелушілер мұндай арзаншылықты естіп, сабыр сақтап, шекарада жағдайдың өзгеруін күтуде.

3. Ірі қара. Ірі қараның барлығы тұтастай Құлжадан кері қайтарылды, себебі жаңа цян-цзюнь егін шаруашылығын қолдаған болып, ірі қараны союға, егін сатуға рұқсат бермеді, тіпті ірі мал бағасын білейін деп те ешкім ниет білдірмеді.

Басқа тауарлардың ішінен көмшат терісі 1854 жылы көп мөлшерде тез өрі тиімді сатылғанына қарамастан, биыл 1855 ж. ол мүлдем сатылмай қалды, алайда Ресейде оның бағасы көтерілді.

1855 ж. сатылмай қалған тауардың қорытындысы. Барлығы 1855 жылдан 1856 жылға өткенде 23 мың рубльден астам сомада Ресейге кері қайтарылған тауарды есептемегенде 47658 күміс рубль тұратын түрлі тауар мен мал сатылмай қалды.

Тауарды алып кету. 1855 ж. қытай тауарларын алып шығуды жалпы сома мөлшерімен есептегенде алдыңғы жылдармен салыстырғанда 14 мыңнан аса күміс рубльге асып түсті. Сыртқа шыққан заттардың өзінде де өзгеріс болды: осы уақытқа дейін шығарылған тауардың басты статьясын барлық сыртқа шығарылған сомадан асатын шайдың өртүрлі түрі құрады. Осы жылы 1854 ж. әкелінген шайдан қалған шай ғана сатылды. Егер тақта шай әкелінсе, оның өзі аз көлемде болды. Байха шайын бұл жердегі қытайлық көпестер Үрімшіден не-





сиеге ала алмайды, себебі, оны Үрімші көпестері Шәуешек қорғанында<sup>8</sup> ташкенттіктерге алтынға сатқысы келеді.

Шәуешектегі қолайсыз жағдай<sup>9</sup> және 1854 ж. 8 желтоқсандағы Билік жүргізуші сенаттың үкімі, олардың саудаға әсері. Шәуешек төңкерісі және Ресейге ешқандай гильдиялық міндеттілік төлемейтін азиялықтар алып келетін шайға екі еселік баж жарияланғаннан кейін, біздің көпестер «шайдың барлық қоры Үрімші мен Шәуешектен Құлжаға ауысады, сондықтан Шәуешекте сауда тоқтатылып, 1854 ж. 8 желтоқсандағы Билік жүргізуші сенаттың үкімімен қолы байланған ташкенттіктер азиялық сауда бойынша 1817 жылғы тарифпен тауарға баж төлеуге тиісті, қазір Кяхта тарифы бойынша алынатын бажды шайға екі есе төлеуге тиісті болған соң енді үлкен сауда жасауға шамасы болмайды» деген нық оймен Сібір және Орынбор [сауда] желілеріне сенім арта бастады. [30а] Бірақ, қытайлық көпестердің айтуынша, Шәуешек басшылығы қаланы қорғаушылардың санын арттырып және ұрланған тауар үшін көпестердің шайын ақы ретінде алу мақсатымен көпестерге Шәуешектен өз тауарларын шығаруға тыйым салды. Шәуешек басшылығы осы соңғы хабарды жариялап қойған еді, себебі қазына өз қаражатымен қанағаттандыра алмайтын жағдайда еді. Бұл тыйымның әлі күнге дейін толық күші бар. Қытайлар Шәуешекте басшылықтың қарауында 7 мың жәшікке дейін байха шайы бар деп сендіреді. Осы үкім күшіне енгенде жолға шыққан шәуешектік көпестердің бір бөлігі Үрімшіге кері қайтса, екінші бөлігі Құлжаға жеткен, осылайша жыл соңында шай, көбінесе тақта және басқа сұрыпты шаймен, аздаған байха шайымен жадбықталған керуендер кері қайта бастады, бірақ керуеннің кешігіп келуіне және бағаның өте жоғары болуына байланысты осы жылдың соңында тағы керуен келеді деп күткен біздің көпестер сатып ала алмады.

Шай бағасы жылдың бірінші жартысында айтарлықтай қолайлы болды: басында қытайлар байха шайының бағасын көтерді, бірақ біздің көпестердің табандылығын көріп, бұрынғы бағасына түсіруге мәжбүр болды. Бұл біркелкі баға тек күміспен есептегенде ғана болды, ал монетаға (жармаққа) шаққанда өте қымбатқа, яғни  $\frac{1}{3}$ -ке түсті. Бұрын нанка кездемесі 4 мың жармақ тұрған, қазір де сол баға; айырмашылығы ол уақытта 4 мың жармақты 2 лан немесе  $\frac{14}{10}$  лан шай құрайтын, ал қазір 1 ланға тең, көбісі —  $\frac{13}{10}$  лан; осылайша тауарды тауарға, жамбыға немесе  $2\frac{1}{4}$  жәшік шайға айырбастаған жағдайда 30 кездемемен, ал қазір 50 кездемемен есеп айырысады. Осы себепті біздің көпестер шайды сатып алуға қызықпады, ал қытайлар шайға көп мөлшерде сұраныс болмағандықтан және күмістің бағасын түсіргісі келмегендіктен, Үрімшіден шай алып келуге шек қойды.

Тақта шай. Байха және тақта шайларының бағасы қымбат болды, байха шайы аздаған %-бен; ал тақта шайының басқа: фу-шай, цян-лян-шай<sup>\*26</sup> және ірі-тақта (баскаша айтқанда,  $3\frac{1}{2}$  қадақ тақта бола-

\*26 Сонымен қатар: атбаш-шай (түркі).



## ҚҰЛЖА МЕН ШӘУЕШЕКТЕГІ САУДА ТУРАЛЫ

тын қалмақ шайы) деп аталатын сұрыптары бұрынғы мөлшеріне қарғанда, көбірек әкеліне бастады және ұсақ-тақта (1½ қадақ болатын тақта) шайдан арзан сатылды. Фу-шай 6 есе көп болды, әрі 1854 жылмен салыстырғанда арзандау сатылды, цян-лянь сондай бағамен сатылды, ал қалмақ шайы 1854 жылы мүлдем әкелінбеді. Оның есесіне ұсақ-тақта шайының шығарылуы жартылай төмендеді және қымбатқа сатып алынды. Барлық шай күміс пен монетаға (жармаққа) сатылды, тек жылдың аяғында көпестер бір нанқаға ғана ауыстырып көнбіс бола бастады.

[306] Күмісті жамбыға, жамбыны 120 күміс рубльге шаққандағы 1854, 1855 жж. шай бағасының салыстырмалы кестесі мынадай:

|                    | 1855 [ж.]   | 1854 [ж.]     |
|--------------------|-------------|---------------|
| Байха              | 28½ р.      | 1 пұтқа 26 р. |
| Ұсақ-тақта         | 10 р. 70 т. | 10 р. »       |
| Фу-шай             | 12 р. 75 т. | 15 р. »       |
| Цян-лянь           | 10 р. 20 т. | 12 р. 45 т.   |
| Қалмақ (ірі-тақта) | 6 р. 40 т.  | Әкелінген жоқ |

### Шайлардың салыстырмалы сыртқа шығарылуы

| Сыртқа шығарылу көлемі           | 1855 ж. |          | 1854 ж. |          |
|----------------------------------|---------|----------|---------|----------|
|                                  | пұт     | сомасы   | пұт     | сомасы   |
| Байха 287,5 жәшік                | 576     | 16398 р. | 1196 ½  | 31200 р. |
| Ұсақ-тақта                       | 541     | 5803 »   | 1091 ½  | 10442 »  |
| Фу-шай Цян-лянь немесе атбаш-шай | 151½    | 1928 »   | 35      | 551 »    |
|                                  |         | 3476 »   | 300     | 3748 »   |
| Қалмақ немесе ірі-тақта          | 341     | 640 »    |         |          |
| Барлығы                          | 100     | 28245 »  |         | 45941 »  |

Шайдың сыртқа шығарылуы <sup>3</sup>/<sub>7</sub> азайғанын айқын көреміз.

**Мата** немесе **даба**. 1855 ж. сыртқа шығарылған ең маңызды тауар мата, түркістандық даба болды. Жоғарыда мен айтқандай, қытайлардың кедей болуына байланысты жыл бойы біздің негізгі сатып алушыларымыз қашғарлықтар болды. Қашғарлықтардың дабадан басқа айырбастайтын тауары болмады, ал біздің саудагерлерде шай болмады, сол себепті, амалсыз матаға айырбас жасай бастады. Басқалар бұл тауардың арзандығын (көбінесе Түркістаннан көп мөлшерде алып келгенде) және оның бағасы екі есе төмендеген кезді пайдаланып, оны қолма-қол қытай монетасы мен күміске сатып алуды тиімді деп санады.

Тауарды алып кету. Мөлшері мен сомасы. 1855 ж. барлығы 110545 орама болатын даба 42190 рубльге (1854 ж. тек қана 54689 орама 22858 рубльге) сатылып өкетілді. Демек, 1855 ж. матаны сатып өкету 1854 жылдан 2 есе өсті және сомасы Құлжадан шығарылған тауардың барлық жиынтығының жартысын құрайды.

**Бағалы аң терісі.** Дабадан кейінгі басты шығарылған тауар бағалы аң терісі еді және оның сыртқа шығарылуы алдыңғы жылдармен са-



лыстырғанда асып түсті. Түлкі мен сусар терісі мөлшері мен құндылығы жағынан әрқашан осы тауар түрінің ең маңыздысы болды, 1854 ж. салыстырғанда керісінше  $\frac{7}{8}$  көп шығарылды. Ал басқа терілер сыртқа өте аз шығарылды. Қой терісі 10 күміс тиыннан аспайтын Құлжамен салыстырғанда Семейде ол қымбат тұрады деп сендірген кейбір ұсақ саудагерлер иленбеген қой терісін алып кете бастады.

[31a] Тері сапасы. Бұл жердегі бағалы аң терісі туралы, әсіресе түлкі мен сусар терісінің сапасы өте жоғары екенін айту керек, ол осы уақытта, сауданың тоқыраған сәтінде Ресейге шығарылатын тауарлардың ең тиімдісі болып саналды. Қалай болғанда да осы күнге дейін біздің көпестер оны өте пайдалы табыс түсіре отырып, Ірбіт жәрмеңкесінде олжалы өткізіп тұрды.

Мұнда түлкі мен сусардың ең керемет терісіне 1 рубль 50 тиыннан асырмай төлесе, Ірбітте түлкіні 2 рубль 50 тиыннан, сусарды 3 рубльден төмен бағаға сатпайды. Соңғы жылдары Құлжада бұл тауарға сұраныстың өсуі оның көрші елден әкелінуін арттырды.

**Тауарды шығарудың саны мен сомасы.** 1855 ж. Құлжадан Сібір желісіне, далаға барлығы 91096 күміс рубльге тең келетін түрлі қытай тауары 1854 жылмен салыстырғанда 14000 рубльге артық шығарылған. Бұлай артық болу себебі сауданың дамуында емес, оның себебі: 1854 ж. сатып алынған тауардың бөлігі сатуға шығарылмай қалуында, өткен жылдың соңындағы істердің 1855 жылы ғана аяқталуында. Тауардың далаға алып келінуі 1854 жылмен салыстырғанда 2 мыңға артты.

**Қалдық.** Бұған қоса 1856 ж. 1 қаңтарда 6135 рубльді құрайтын саудаға шығарылмаған қытай тауары, одан басқа көпестердің 7335 рубль болатын нақты қолма-қол күмісі мен монетасы қалды. Біздің көпестер күткен шай қытайларда болмағандықтан факторияда барлығы 1347-ге жетерлік рубль қалды. Сондықтан сәті түскен қолайлы жағдайда, қытай тауарлары неғұрлым көп алып келінсе, біз де соғұрлым көп тауар шығаратын едік.

**Жалпы айналым.** Сонымен, 1855 ж. алып келінген, сыртқа шығарылған тауарларды жалпы қосып есептегенде біз жүргізген сауда айналымы 161189 күміс рубльге жетті, осы жылы да 1854 жылғы сияқты қалдық тауар мөлшерін есептесек, әкелінген тауар көп болып шығады.

**Ішкі Қытайдан тауарды аз мөлшерде алып келудің себептері.** Жылдан жылға қытай тауарының аз мөлшерде алып келінуінің себебі Орталық империяның ішкі аудандарындағы жағдайдың бір қалыпты болмауында. Жағдайдың осылай қалыптасуынан өзара несие беру тоқтатылуы тиіс болды, тауар тек қолма-қол ақшаға сатылды және алыс жолдың қауіпсіздігі, жергілікті тұрғындардың кедейлігі жағдайында тауарды өткізу тиімсіз болды; осының нәтижесінде біздің тауар да өтпес еді. [31b] Міне осы себептен жыл бойына шай, әсіресе байха шайы алып келінбеді. Егер жылдың соңында шай жеткізілсе, ол тек Шәуешектегі төтенше жағдайдың салдарынан алып келінді. Шәуешекте біздің сауда тоқтаған соң, қытай көпестері өздерінің саудасы то-



қырауға ұшырамауы үшін шайды Үрімшіден Құлжаға әкеле бастады. Үрімші көпестері, қалай болғанда да, Шәуешектегі жағдай шешілгенге дейін өз ісін осында сынамақ. Орыстар фактория үшін кек алуға Шәуешекке барады деген қауесетті ташкенттіктер таратты, ал қазақтар оны қолдады. Құлжа да осындай шабуылға тап болмасын деп қорыққан және Шәуешектегідей тең пай төлемеулері үшін үрімшіліктердің Құлжаға шай алып келулерін тоқтатуына бұл қауесет себеп болды. Орын алған осы оқиғадан кейін екі ай өткен соң біздің ниетімізге сенімсіздікпен қарай бастады, бірақ, ең маңыздысы — Шәуешекте болған оқиғадан кейін орыстар тарапынан өз саудасына қауіп төнбей ме екен деп ойлады, әйтседе Құлжада сауда ісін жүргізу мүмкін екендігін хабарлау үшін олар өз өміршілерін жіберді. Шындығында, бізді Шәуешекке тез арада барады деген пікір Қытайда жалпыға ортақ болатын, шамасы Іле басшылығының өзі де солай деп ойлаған. Тарбағатай гарнизонына көмектесу үшін байжігіт руының сұлтаны Сабек 500-ге жуық қазақтарды алып келді.

\* \* \*

Ресейдің қол астына қарамайтын, бірақ Құлжада шай саудасын жүргізетін азиялықтар біздің саудагерлердің тұрақты бәсекелесі еді. Олар алтын сата отырып, онсыз да халі нашар біздің саудамызға зиян келтірді. Олар алып келетін шайға екі еселік баж салынса да, осылайша біздің саудаға келтірген зиянын біраз тыйсақ та, олар бізге әлі де зиян келтіруде. Олар өздері бір жәшік шайдың бағасын 20 жарты империялға дейін өсірген кезде екі еселік бажды жарияладық. Осыған ызаланған олар басқалардан гөрі бізге қарсы көтерілісте Шәуешектің қарапайым халқына көмектесті және біздің тауарларды ұрлауға қатысты. Енді алтынды жоғары бағамен ала алмайтындарына көзі жеткен қытайлар бағаны 11 1/2 жарты империялға дейін ұстап тұрудың уақытын ұзартты. Егер 8-ге дейін төмендесе, онда ташкенттіктер, әсіресе шайдың қымбатшылығы кезінде бізге әлі де пайда түсіре алады. 11,5 жарты империялмен есептегенде, оған баж және алып келу шығынын қосса 125 рубль тұратын болады, ал оны 130 рубльге сата алады.

## ҚАШҒАР САУДАСЫ ТУРАЛЫ

[35a] Қашғар саудасына келсек, әрине, Құлжа мен Шәуешек саудасынан асып түседі, әсіресе мал саудасы. Соңғы уақытта Батыс Сібірдің кейбір пысық адамдары бұл сауданың маңызы мен пайдасы туралы айта бастады. Біздің ойымызша, өсек пен түрлі жобаға сүйеніп қиялға негізделген, мұндай ойлар заманымызда үлкен сөнге айналған, біз Қашғардан не шығара аламыз және Қашғарға не алып бара алатынымыз, бұл тиянақты зерттеуді талап етеді деп санаймыз. Әрине, Қашғарда мата-мақта және жақсы сапалы жібек, даба, жартылай жібек машуру матасы бар. Мақта-матаның 1 пұты бұл жерде ... тұрады, Бұхарада біз 1 қойды 10 тиллиден 2 рубльге дейінгі бағаға





сатып ала аламыз. Жабайы құрттан жасалған хотандық таулы жібек көп мөлшерде шығарыла ала ма? Жергілікті даба бағасы арзан болса да, бұхаралық және ташкенттік дабадан сапасы нашар; есептейік, осы тауарларды Бұхара мен Әндіжаннан Ресейге алып келу арзанырақ, оның үстіне тасымалдау мен алып өту бұл жерде өте қауіпті, әсіресе орыстар үшін. Біздің өнім қандай дәрежеде сұраныста екен және қандай өнім — осының бәрін сол жерде көріп білу керек. Қашанға дейін сұрастырып білесін, шынымен-ақ, Қоқан арқылы шектелген мөлшерде алып келінетін орыс тауарлары, әсіресе шұға, нанка, өшекейлер мен шойын бұйымдар, бірақ (Қашғар мен Қоқанда біз алып барған өнімдердің саудасынан анық байқанымыздай) жақсы өтеді. Мұнда, Құлжада, фактория негізі қаланған алғашқы жылдары қашғарлықтардың канителге<sup>\*1</sup> сұранысы өсті, сол себепті литера 40 тиыннан сатылды; келесі жылы, біздің көпестер бұл тауарды көп алып келгенде, жартысын да өткізе алмады: қашғарлықтар олардың кезінде сатып алғанының жартысы да өтпегенін жариялады. Өткен жылы көмшат терісі 7 рубльден сатылды (Ресейден арзан) және 12 мыңға жуық данасы сатып алынды, осы жыл оның бағасы 4 рубльге дейін төмендеп кетті, бұған мұзды Мұз-даван арқылы және тау қырғыздарының жерлері арқылы өтетін жолдың қиындығы мен 12 рубльге дейін түйе жалдау қызметін қосыңыз. Темірден жасалған заттар сияқты анағұрлым сұраныстағы тауарларды сатқанда түсетін табыс мол, бірақ алып өту қызметі айтарлықтай ақша тұрады, өйткені бұл тауардың 6 пұтын алып келу үшін түйе қажет. Мұнда, Құлжаға Қазан көпесі Шарафи Қашғардан мақта-мата алдырмақшы болғанында, қашғарлықтар оның 1 пұтын 3 рубльден жоғары бағаға сатып алғылары келмеді, себебі Мұзтау арқылы өткенде бірнеше түйе төтенше жағдайдың құрбаны болуы мүмкін, ал Үрімші арқылы 300 шақырым жүріп өту керек. Оны өндірілген жерінде сатып алса, бағасы өте арзан болады, бірақ оны Белур тау арқылы Қоқанға және Тянь-Шань арқылы Ыстықкөлге алып бару жүздеген түйе тұруы мүмкін, түйелер тау жолына шыдай алмайды. Басқалармен салыстырғанда Құлжадағы таулы өткелдер биік емес, жолдарында күм аздау болса да кейбір көпестер жылына 60-тан 100-ге жете түйеден айырылады. Сондықтан, тасымалдау құнының қымбат болуына қарамастан, өзгенің түйелерін жалдағанды жөн санайды. Шайға келетін болсақ, Қашғарда көк шай, және оның ең төмен сұрыптары мен азиялықтар ұнататын цабет шайы сатылады. Жалпы айтқанда, біздің ойымызша, Қашғар саудасы барлық Азия базарлары сияқты азиялық сұраныспен шектеледі.

\*1 *Канитель* — өрнектеп тігуге арнап металдан жасалған өте жіңішке жіп.



## ҚЫТАЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БАТЫС ӨЛКЕСІ ТУРАЛЫ

[42a] Батыс өлке деп «шынтуайтында» Қытай Түркістаны мен бұрынғы Жоңғарияның бір бөлігін атайды. Жоңғарияны Түркістаннан Қарлы жота<sup>\*1</sup> бөліп тұр, сондықтан солтүстігі [Тянь-Шанның тарабы] Солтүстік (тарап), сондай-ақ [оңтүстігі] Оңтүстік тарап деп аталады. Қарлы жоталар — Сюе-Шань, Тянь-Шань делінгенімен, бәрінің мағынасы бірдей Аспан дегенге келеді. [Қазір] нақтысын айтқанда Жоңғария Баркөл, Үрімші, Іле, Хур-хараусу, Тарбағатай, Қобда, Улясутай аталатын жеті округтен тұрады. Бұлардың ішінде Қобда мен Улясутайдың өз цзян-цзюні бар және Монғолияның жалпы басқаруына бағынады. Үрімші мен Баркөл Гань-су губерниясына бағынады.

[Шығыс] Түркістан екі княздік пен бес әскери округтен тұрады, сондықтан кейде бұл ел «Жеті Шаар» (Жеті қала) деген екінші атымен де атала береді. Батыс өлкенің бас билеушісі әрі осында орналасқан әскери корпустың командирі мен оның тұрақты кеңесшісі хебе-анбань Іле қаласында тұрады. Тарбағатайда оның тағы бір кеңесшісі — хебе-анбань бар, Шығыс Түркістанда да солай. Цзянь-цзюнь осы өлкенің генерал-губернаторы саналады, ол оттарды, торғауыттар мен Түркістанның қалаларын, шет жерлік хандардың ұрпақтарын да сол басқарады. Жоңғарияны түпкілікті бағындырып алғаннан кейін, 1764 ж. (Цянь-Лун билігінің 29 жылы) Іле өзенінің бойында, Ескі Құлжаға жақын, жоңғар хандарының ордасы — урга тұрған жерде жаңа қала салынып, ол Хой-юань-чен деп аталды. Іленің жоғарғы бойында 35 шақырым жерде<sup>\*2</sup> тұрған мұсылман қаласы Құлжадан айыру үшін ол бізге көбінесе Кіші немесе Жаңа Құлжа деген түркіше атауымен белгілі. Құлжа, немесе Іле, бүкіл Батыс өлкедегі биліктің шоғырланған жері әрі әскери тұрғыдан алғанда маңызды инспекция болып табылады.

Мұнда өз ведомствосына бүкіл Батыс өлкені қаратқан Бас

\*1 Шығыс Тянь-Шанды айтып отыр.

\*2 Алматыр деген жер.





Іле басқармасы жұмыс істейді; Іле округінде қала гарнизонын құрайтын манжұр<sup>\*3</sup> және қытай әскерлері орналасқан; ал жол бойы қызметін атқару, шекара бекеттерін ұстау үшін қала төңірегіне әскери қоныстар түрінде сиболар және дахуралықтар аралас солондар қоныстандырылған<sup>\*4</sup>. Шахорлар<sup>1</sup> мен олоттардың отрядтары сибо және солондармен бірге бір жылдық шекара қызметін атқарады. Іле округінің жері кең. Солтүстігінде ол Тарбағатаймен, оңтүстігінде — Жаңа желімен, шығысында — Үрімшімен шектеседі. Шетелдіктермен жанасатын солтүстік-батыс шекара әскери бекеттермен, қарауылдармен қоршалған, бұлар Нор-Зайсаннан бастап, Алатау жотасының етегімен Темірлік қаласының маңындағы Шонжаға дейін жетіп, Жаңа желімен түйіседі. Әскери қоныстар былайша орналасқан: Іленің оңтүстік жағалауында сибо әскерінің сегіз туы астына қарайтын сегіз қоныс жайғасқан. Солондар Іледен солтүстік беттегі тауға дейінгі кеңістікті, Хоргос өзенінің бойындағы жазықты алып жатыр. Солондар да сегіз туға бөлінеді. Әрбір тудың зеңгі аталатын өз бастығы болғанымен бәрі де бір анбанға<sup>2</sup> бағынады. Ал сиболар мен солондарды тұтастай басқаратын бригадалық генерал цзян-цзюньнің әскери кеңесшілерінің бірі ретінде Құлжада тұрады. Бұған қоса бүкіл округте оңтүстік губерниялардан шыққан қытайлық қылмыскерлер және солдаттар қоныстандырылған. Алғашқылары тас көмір өндіріп сұрыптайды, қорғасын зауыттарында жұмыс істейді. Сонымен бірге мұнда, Жоңғарияны жаулап алған кездің өзінде-ақ, астық өсіру үшін 6000-ға дейін түркістандық отбасы қоныстандырылған. Бұл дихан-тараншылардың міндеті сол — олардың әрқайсысы тікелей өзі әскер үшін қазынаға белгілі бір мөлшерде астық — күріш, тары, бидай және қонақ өткізіп тұрады. Олар жұмыс істеу үшін қазынадан соқа, тырма және өгіз алуға тиіс, бірақ өздерінің айтуына қарағанда, [426] қазынаның көмегі екі жасар тайыншамен шектеледі, мұның өзін олар 10 жылдан соң алатын көрінеді. Сайрамкөл мен Бороталада қалмақ-шахорлар өз анбанының бастауымен көшіп-қонып жүреді.

**І. Баркөл округі.** Жоңғарияның шеткі округі. Онда екі генерал басқаратын, манжұрлар мен қытайлардан тұратын, жасақ саны 5000-ға дейін жететін күшті горнизон тұр.

**ІІ. Үрімші немесе Урумцы** (қытайша Ди-хуачжеу<sup>\*5</sup>). Округті қытайлар Жоңғарияны бағындырған кезде құрған. Кейіннен

<sup>\*3</sup> Манжұрлар Си-ань-фу мен Лян-чжеу-фудан келіп қоныстанған (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*4</sup> Бастапқыда Манжүриядағы сиболардан 1000-ға тарта адам, ал Сахалия-уля провинциясынан 600-ге жуық солон мен 400 дахуралықтар әкеліп қоныстандырылған (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*5</sup> Үрімшіден солтүстік-шығысқа қарай Боғда-ола тауы жатыр; қытайлар оны Фу-шеу-шань — ұзақ жасаушы тау деп атайды (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).



одан 8 ли<sup>\*6</sup> жерде Гун-чу аталатын басқа қала салынды; Үрімші тұрғындарының көпшілігі қытайлар. Жоңғария бағындырылған соң осы бір өтпес<sup>\*7</sup> әрі астықты [өлкеге] ішкі губерниялардан бірнеше мың шаруа мен қылмыскер әкеліп қоныстандырылды. Олардың басты қоныстары Манас<sup>3</sup> және Чжонкэ<sup>4</sup> шатқалдарында орналасқан. Үрімші Батыс өлкеде сауда-саттық жөнінен бірінші тұрған қала. Одан Кумыл арқылы Құлжаға, Шәуешек пен Қытай Түркістанына тауарлар тасып жеткізіледі. Мұнда капиталистер<sup>\*8</sup> көп, олар тауарларды тай-тайымен сатып алады да, өздері жөнелтіп отырады. Біздің тауарларымыз Үрімшіге өткізіліп, бізге жіберілер шай Үрімшіден алынады; шәуешектік және құлжалық көпестер тек араделдалдық қызмет атқарады. Бұл қалада да манжұрлар мен қытайлардан құралған үлкен гарнизон тұр. Осы екі округ жалпыгуберниялық негізде басқарылады.

III. Іле. Іле қаласы 103<sup>0</sup> бойлық пен 44<sup>0</sup> солт. ендік арасында жатыр<sup>\*9</sup>.

IV. **Тарбағатай.** Қаланың негізі 1755 ж. қаланған. Бастапқыда ол Үржар өзенінің жағасында орналасты, бірақ кейінірек Шиғу шатқалына көшірілді. Округті Тарбағатайда немесе **Шәуешекте хебе-анбан**, бас басқарушы басқарады. Округте қытайлардың әскери қонысы бар. Мұнда Іледен құрамында 1000-ға дейін манжұр бар гарнизондар жіберіліп тұрады. Шәуешектің шығыс жағында Цебан-Доржи<sup>5</sup> ұрпағының торғауыт-қалмақтары қоныстанған. Шәуешек Батыс Қытайдың басты сауда қалаларының бірі, бұл жөнінен ол Құлжадан басым тұр<sup>\*10</sup>.

Құлжадан шығысқа қарай 15 ли жерде Конгор тауы бар, онда тас көмір көп және темір кеніші бар; тағы да шығыс тараптан 55 ли жердегі<sup>\*11</sup> Баянтай шатқалында Хойнин-чен қаласы бар, ал одан әрі Құлжа тұр (Кіші Құлжадан Ескіге дейін 30 шақырым). Бұл қаланы хакімбек дәрежесі бар жергілікті шенеунік басқарады, тараншылар да соған бағынады. Құлжа хакімбегі<sup>6</sup> орнының әлі күнге дейін жер аудару сияқты сипаты бар болып көрінеді: әртүрлі қалалардың күшті бектері мұнда басшылықтың назарына түсу үшін жіберіледі. Қазір Тұрфанның қызыл шошақты бегінен<sup>7</sup> кейін, хакімбектің орнын атағы қарапайым, бұрын Құрбанда тілмаш болып қызмет еткен мүсәпір пенде алып отыр.

\*6 Ли — қытайдың ұзындық өлшемі.

\*7 Яғни, адам аяғы жетпейтін.

\*8 Көпестер туралы айтылып отыр.

\*9 Ол туралы «Құлжа күнделігін» қараңыз.

\*10 Құлжадан кейін P.S. Географиялық жазбалар деген белгі тұр. Автордың Тарбағатай ауданына географиялық шолу жасамақ ниеті жүзеге аспаған.

\*11 Дәлірегі солтүстік-батысқа қарай.





Құлжадан 180 ли жерде күміс кені бар Хаштаг тауы мен оның бауырында Хаш қаласы бар. Бороталадан оңтүстікке қарай Сайрамкөл (Сайлиму-нор) жатыр. Сиюй-вен-цзян-лу [43а] кітабы авторының (қараңыз: [Иакинф]: Жоңғария мен Шығыс Түркістанның суреттемесі), сөз орайы келгенде айта кетейік, қытайдың ғылыми әлемінде үлкен беделі жоқ, есесіне мейлінше танымал адамның нандыруы бойынша, бұл көлдің рухы сақалы салбыраған таутеке бейнесінде көрініп тұрады.

Іле оң қанатынан Кунгес пен Хаш, сол қанатынан Тэгус (Текес) сияқты өзендердің қосылуынан құралып, 1400 лиге созылады. Қытайша Балхаси-нор аталатын Балқаш көлінің айналасы ұзындығы 800 ли. Тан әулетінің<sup>8</sup> тарихында: Ван Фан-и<sup>9</sup> Іле өзенінің бойында ұрыс салды. Же-хай жағасында да оның лагері болды, делінген; Иакинф әкей Же-хайды Балқаш көлі деп санады. Шындығында Же-хай Ыстықкөл атауының аудармасы емес пе, түркішеде Же-хай<sup>\*12</sup> — Жылы теңіз деген мағына береді ғой.

### Оңтүстік бағыты

Шығыс Түркістан жеті ведомствоға бөлінеді, [әр] ведомство бір округтік қаладан, бірнеше ұсақ қалалар мен деревнялардан тұрады. Ведомстволарды хебе билеуші деп аталатын жергілікті қытай әскери өкіметінің қадағалауымен өз бектері басқарады, олар Яркендте тұратын анбанға бағынады. Қытай басшылығы тағайындайтын бұл жергіліктілердің [бектердің] бәрі де оларға барынша берілген, бір қаладан екінші қалаға үздіксіз ауыстырылып отырады. Тек Комулдағы Исақ бектің ұрпақтары мен тұрфандық ашин-қожалар Жоңғарияны жаулап алу және қожалардың бүлігін басу кезінде өз бабаларының көрсеткен қызметі үшін **вандар** дәрежесін мұра ретінде иеленіп келеді. Жалпы, тұрфандықтар басқа түркістандықтарға қарағанда хакімбек қызметін көбірек атқарады.

Жергілікті билік мынадай шендерден тұрады: бірінші — 7 класты хакімбек (билеуші). Бұдан кейін тұратындар: көмекші санаты — есікағабек (тәртіп сақтаушы); қазынашы قزىناچى — жер салығын жинап, сақтау ісін басқарады; **мутавали** — үйлерді сатып алу және сату ісін жүргізеді; муфти-шафу — дінбасы; **дугуан** — әскери бөлімнің [бекет] пен пошта бастығы; **қазы** немесе **қад**и [судья]; мұраб суландыру жүйелерін басқарады; **багор** — мухтасиб санаты, бағаны, салмақ немесе өлшемдерді реттейді; хаикбу — қазыналық құрылыстарды басқарады; **әмір** — старшиналарды басқарушы; **арбаб** — бала тапқаны, некелескені, қайтыс болғаны үшін салық жинаушы.

<sup>\*12</sup> Ш. Уәлиханов дұрыс айтады: Же-хай шынында да Ыстықкөлдің қытайша атауы.



[44a] Жоғары лауазымдарға жебе-анбан мен басқарушы ұсынып, оны боғдыхан бекітеді. Олардың қарауында өз шаруалары бар. Әр деревняда бұған қоса кәуке-басы — диқаншылықты қадағалаушы болады. [44б] Түркістан бектері әр жылдың аяғына қарай өз тартуларын жасау үшін Пекинге, сарайға аттанады. Тартудың мөлшері олардың шен-дәрежесіне қарай шамаланады.

Ахундар, молдалар мен дәруіштер құрайтын дінбасылар мұнда өте көп әрі мейлінше құрметтеледі, олардың бәрі де шаш қояды. [44a] Қашғарлықтардың бәрі де мұсылман-сунниттер, Шафи имам<sup>10</sup> ілімін ұстанады. Оларда басқа мұсылмандар секілді мүлде тақуа емес: шарапты жасырмай ішеді, әйелдерсіз, музыкасыз той өткізбейді. Шарапты тұттан, шабдалы мен жүзімнен ашытады.

Жеміс жинаған кезде бәрі де естерінен танғанша мас болып, құлағанша билейді. Боза ішкенді де жақсы көреді. Үйлену үшін қалыңмал төлейді, сұңқармен саятшылық құрғанды ұнатады. Әйелдер мұнда жасырынбайды, еркектердің ортасында үйіріліп, жылқы етін жейді.

[44б] Түркістанда үйлер бүкіл Шығыстағыдай салынады; үй жанында қашанда бақ өсіріледі, аулада бұрқақ орнатылады. Көптеген мешіттер Шығыста даңқы шыққан ерекше мавритандық сәулет үлгісінде<sup>11</sup> салынған.

**Ақша туралы.** Қашғардың өзі шығаратын жеке ақшасы жоқ, тек пұл<sup>13</sup> деп аталатын монетасы бар, оның елу даналық бумасы рубль — теңгені<sup>14</sup> құрайды. Түркістан пұлының түрі мен формасы қытай фәніне<sup>15</sup> келеді, бірақ ол қытай ақшасы секілді мырыш қосылмай, таза сары мыстан құйылады, сондықтан түркістандықтар қытай ақшасын қара пұл деп атайды. Түркістан монетасының да қытайдікі секілді ортасында тесігі бар, жіпке тізілген елу данасы сәрды<sup>16</sup> құрайды. Бір бетінде манжур, екінші бетінде түркі тілінде қаланың аты жазылған. Ильоже күміс монеталары, қытайша — ямба<sup>17</sup> (жамбы) аталатын құймалар мен ортаазиялық теңге көп жүреді<sup>18</sup>.

**Жанартаулар туралы.** Үрімшінің маңында, Бүйрекбұлақ станицасының батысында жанартау бар. Кучаға жақын жерде жанғыш күкірт және мүсәтір өндіріледі, одан жыл сайын 1800 гин салық төленеді.

Керияда алтын өндіріледі, оның 20 ланы жыл сайынғы алым үшін жеткізіледі.

Іледе әрбір әскери қоныстанушы<sup>12</sup> — 18, Үрімшіде — 15,

<sup>13</sup> Құны 1,5–2 тиындық ұсақ монета.

<sup>14</sup> 20 тиын күміс ақшаға тең ақша бірлігі.

<sup>15</sup> Ланның жүзден бір бөлігін құрайтын монета.

<sup>16</sup> *Сәрда* 36 г алтын бар (қытай ланы).

<sup>17</sup> Мөлшері үш түрлі қытай ақшасы. Ең үлкенінде 4  $\frac{3}{4}$  кадак күміс бар.

<sup>18</sup> Яғни, айналымда жүреді.





Талияцинде<sup>13</sup> 14 дань<sup>\*19</sup> (қап) таза астық жинауға тиіс. Дегенмен, солдаттар қызметтен көп босай алмаған жағдайда егіннің шығымдылығына қарай астықты азырақ немесе көбірек жинайды. Қалай болғанда да, әйтеуір офицерлер ережені сақтап, астық беріп тұрады. Егер Іледе 28 қап, Үрімшіде — 25, Талияцинде — 24 қап астық жиналса, офицерлерге мақтау жарияланады, ал солдаттар бірден екі айлық үлесімен марапатталады. (Хур-хараусуда, Харашар мен Баркөлде — Үрімшідегі, Үште — Іледегі ереже қолданылады).

Қылмыскерлер Іледе 9, Үрімшіде  $6\frac{3}{5}$  қап астық жинап тапсыруға міндетті, бұл ереже Баркөлде, Талияцин мен Комулда да қолданылады. Бұл қалалардың тұрғындары да егіншілікке бөлінген жер телімдері үшін салық төлейді. Әр му<sup>\*20</sup> (1200 ш. фут) жер үшін Баркөлде  $4\frac{4}{5}$  шэн<sup>\*21</sup> (гарнец) астықты бидаймен, бұршақпен және жүгерімен төлейді. Үрімші мен Іледе тұрғындар мен шампаньдардан 8 Пекин шэнінің, яғни гарнецтің жартысын жарма немесе бидай ұны түрінде алады. Іледе тараншылар әр жан басы үшін 16 тағар<sup>\*22</sup> (қап) арпа, бидай, тары немесе қонақ төлейді.

Пекинда бір дау-ды<sup>\*23</sup> (өлшем) 10 шэн (гарнец) құрайды. Түркістанның бір қабында 3 хуға<sup>\*24</sup> дейін дән болады, ху — 2 ширек және 3 гарнец болады.

[43а] I. **Комул** немесе Хами 112<sup>0</sup> бойлық пен 45<sup>0</sup> солтүстік ендікте жатыр, қытайлар 630 ж. негізін қалаған, 1679 ж. жаңартқан шағын қала, форштадтан жақын маңда тұрған гарнизоны бар қытай қаласы.

Қытаймен көршілес Комул князі оған баяғыда-ақ Кан-си<sup>14</sup> билігіне (қазіргі манжұрлық Цин әулетіне) қараған, империяның бодандығын қабылдаған. Жоңғарияны жаулап алу кезінде Қытайға адалдығы және көмектескені үшін Комул бегі Ие-хан князь лауазымын мұраға алған. Хами округі алты шағын қаладан тұрады. Ол жалпыгуберниялық негізде басқарылады.

II. **Тұрфан.** Әмин қожаға мұрагер бектердің мекендеген жері, бұл қожа империяға адалдығы үшін екінші дәрежелі князь — цзюан-ван лауазымына көтерілген. Тұрфан хакімбегі алты қалаға иелік етеді. Солардың бірінде, шағын Пичан қаласында гарнизоны бар әскербасы тұрады. Пичан үлкен жолдың бойында тұр. Тұрфанның өте дәмді жүзімімен және маталық мақтаны көп өсірумен аты шыққан. Лоб-Нор көлінің

\*19 Қытайдың салмақ өлшемі.

\*20 Қытайдың жер өлшемі, 700 ш/метрге тең.

\*21 Қытайдың сыйымдылық өлшемі, шаршы немесе цилиндр түрінде болады. Ш. Уәлиханов оны гарнец ретінде белгілейді.

\*22 Ұйғырша, сыйымдылығы 4 пұт қап.

\*23 Қытайдың көне салмақ өлшемі.

\*24 Сусымалы денелерге қолданылған көне қытай өлшемі, кесілген пирамида түрінде келеді, шамамен 12 кг тең.



(Жұлдыз теңізінің) маңында, өзендер мен бұлақтар елінде Лобнор деревнясы бар. Бұл деревнялардың тұрғындары балық аулаумен айналысады, түркі тілінде сөйлейді, бірақ мұсылмандық заңын ұстанбайды. Оларды тікелей Пичан анбанына бағынатын өздерінің бегі басқарады.

III. **Қарашар**, түркіше قر اشهر, — бүтіндей қытай қаласы. Мұнда бірнеше әскери қоныс бар, әскери басқарушы да осында тұрады. Оның төңірегінде, Жұлдыз жотасы мен Хайду өзенін бойлай, Ресейден Убашымен бірге қашып келген торғауыттар<sup>15</sup> көшіп-қонып жүреді. [436] Корля мен Бугур қалашықтарында долондық түркістандықтар қоныстанған (долондар қожалардың жанындағы төленгіттер секілді болған), олардың өздерінің бегі бар, Қарашардың анбанына бағындырылған. Бугурдың ерекшелігі сол Оңтүстік Түркістаннан келетін жолдардың бәрі осында түйіседі.

IV. **Куча** — аумағы кең округ. Оның хакімбегінің 2-дәрежелі лауазымы бар, қалаға сол билік етеді. Қалада тұрфандықтар мен қытайлардың гарнизоны бірге тұрады. Оның шығаратын өнімдерінен бөз мата мен төңіректегі таулардан өндірілетін мыс, селитра мен мүсәтір ерекше белгілі. Бұл тауларда үңгірлер көп, жаз кезінде оларда от жанып тұрғаны көрінеді. Үңгірлердің бірінде кесілген\*<sup>25</sup> — будда құдайлары бар. Олардың жасалу уақытын Тан әулеті кезеңіне жатқызады.

V. **Үш** — түркіше Тұрфан немесе Үш-фан. Түркістандағы үлкен қалалардың бірі, басқарушысы — анбан осында тұрады. Жоңғарлар кезінде ол [қала] көркейген жағдайда болған, оның хакімбегін хонтайдзи\*<sup>26</sup> тағайындаған. Бұл қаланың әкімі Хадис<sup>16</sup> жоңғар ханы Давациді<sup>17</sup> қытайларға ұстап бергені үшін князь санатына жоғарылатылған. Даваци өзі хакімбек қойған жақсылығының қайтарымы ретінде Хадис мұны жасырып қояды деп ойлаған көрінеді. Өлкені бағындырудың бастапқы кезінде, қытайлар хакімбек етіп қойған комулдық Абдуллаға қарсы көтерілген қала тұрғындарының барлығы қойдай бауыздалыпты, сондықтан қалаға қытайлар қоныстандырылып, үлкен гарнизон әкелінген. Мұнда ақша сарайы бар. Қазір мұнда тұратын түркістандықтар Қашғардан, Яркенд пен Ақсудан әкеліп қоныстандырылған, өздерінің хакімбегі бар. Хебе-анбан өлкені жаулап алу кезінде осында, кейін Қашғарда тұрған, қазір Үш-Тұрфанда тұрады. Қаланың төңірегінде шерікші және бағыш руларының ежелгі қырғыздары көшіп-қонып жүреді. Ақсу, Пай, Сайрам қалалары тәуелсіз хакімбектері болғанымен осы округке қарайды.

\*<sup>25</sup> Яғни, тастан ойып, шауып жасалған.

\*<sup>26</sup> *Хонтайцзы* (хонтайджи, контайшы) — жоңғар билеушілерінің атағы.





**Ақсу** — ең кең аумақты қалалардың бірі, мұндағы үй саны 25 мыңға дейін жетеді. Тұрғындары ұсталықпен айналысады, мақта, тары, күнжіт, арпа дақылдары мен түрлі жеміс ағаштарын көп өсіреді. Ақсу алмұрттарының дәмділігімен даңқы шыққан, боғдыханға жіберіледі. Күдеріден жасалған ат әбзелдері шартарапқа белгілі.

**VI. Яркенд** — Шығыс Түркістандағы бірінші дәрежелі қалалардың бірі, қожалардың резиденциясы әрі хебе-анбанның мекен-тұрағы. Ол бірінші сауда қаласы болып саналады; қашғарлық, бұхаралық және әндіжандық көпестер осында сауда-саттық жасайды. Ол төсек-төсеніштерді көптеп шығаруымен көзге түседі. Урунқаш өзені мен Қарақашта көп мөлшерде нефрит (ақық тас) өндіріліп, Пекинге жөнелтіледі, оны жеке адамдардың сатуына тыйым салынған. Бұл қаланың әскери ведомствосына қытайша Хотянь немесе Юйтянь аталатын, сауда жөнінен көзге түскен Хотан (Ильца) жеке иелігі қарайды. Мата тоқумен айналысады<sup>\*27</sup>.

**VII. Қашғар** Орта және Оңтүстік Азиядан Шығыс Түркістанға келетін үлкен жолдың бойында жатыр. Қашғар мен Яркенд шын мәнінде Батыс өлкенің сауда жөніндегі бірінші қалалары. Ортаазиялықтардың бәрі бүкіл Қытай Түркістанын Қашғария деп атайды; бұл қаланың ерте кезде қаншалықты атақты болғаны осының өзінен-ақ көрінеді. Шағатай ханнан алғаш бөлек билік құрған Темір-Түгелүктан<sup>18</sup> бастап Ұйғырстан делініп жүрген өңір мен Қашғардың хандары осында тұрған. Қашғардың саудасы ерте заманнан гүлденген, Орта және Оңтүстік Азия өз тауарларын Тибетке, Қытай мен Жоңғарияға Қашғария арқылы өткізген. Оның бұл маңыздылығы қазір де толығымен сақталған.

Өртүрлі елдерден мұнда келіп-кететін керуендер легі жыл бойына толастамайды; жат жерліктердің ағылуына мейлінше төзімділікпен қарайтын Қытай [45a] үкіметінің өзі де Қашғарды империяның ортақ заңынан өзгешелеп отыр. Мұнда «батыс халықтарының» барлығы да келе алады. Қытайлардың барынша құпиялылығы мен тұрандықтардың надандығы себепті бұл сауданың жай-күйі мен айналымы туралы егжей-тегжейлі білуге мүмкіндік жоқ, дегенмен қара қырғыздар ордасы мен Үлкен адбан (албан) ұрпақтарынан айдап әкелінген малдан тек қойдың өзі 60 000-ға, ал Қоқанға қарасты иеліктер мен қашғарлықтардан 100 000-ға жуықтайтынына қарағанда, оның ауқымы өте кең екенін пайымдауға болады. Мұнда Қашғармен көбінесе жергілікті тұрғындар «әндіжандықтар» деп атайтын (Қоқан, Әндіжан, Наманған мен Ташкент тұрғындары), бұхаралықтар, парсылар, үнділер, кашмирлік көпестер, ауғандар мен тибеттіктер сауда жасайды.

<sup>\*27</sup> Яғни, мата шығарумен.



Әндіжандықтар орыс өнімдерін: темір, шойын бұйымдар, шұға, болат, былғары, мақпал және әртүрлі мақта-мата өнімдерін, шыт әкеліп, мейлінше пайдасына сатады. Соңғы кезде Құлжада да (1855 ж.) біздің барлық тауарларымызды қашғарлықтар төсек-төсеніштерге сатып алып, Қашғарға алып кеткен. Бұхаралықтар мұнда саудагерлер «данадар» деп атайтын ұсақ қозы елтірілерін, жақсы өңделген қара және сұр елтірілер, кептірілген өрік, жүзім, мейіз, пісте және әртүрлі жартылай жібек тауарларын: падшаи\*<sup>28</sup>, бихасаб\*<sup>29</sup> т.б. маталар әкеледі. Парсылар ағылшын шытын, жібек маталар, кілемдер әкелсе, үнді көпестері кисея (жұқа кездеме), қамқа және кашмир шөлісін жеткізеді. Тибеттен түбіт пен мыс келеді.

Ал Қашғардан олар көбінесе көк шай, былғары тауарлар, қытайдың жібек маталарын және күміс алады. Әндіжандықтар шыбық кәрзеңкеге салынған, себет\*<sup>30</sup> деп аталатын ерекше шай (салмағы 12 және 13 қадақ төңірегінде) алып кетеді. Оны сүт қатып, тұз салып ішеді. Бұрынғы жылдарда Қоқанда шайға сұраныс онша көп болмайтын, қашанда 10 тиынға 1 және 2 тиын пайда алумен шектелетін, алайда соңғы екі жылда себетке деген сұраныс кенеттен 10 тиынға 5 теңге үстемеге дейін ұлғайып кетіпті. Өйткені, Құлжаға күтпеген жерден бірнеше адам тапсырыспен келіп, өзара бәсекеге түседі де, бағаны ақылға сыймайтындай етіп көтеріп жібереді. Бұрын бір жамбыға отыз жәшікке дейін осындай шай келетін, енді болса, олар жамбыға небәрі он бес жәшік шай алатын көрінеді. Ташкенттіктер осында, Құлжада тікелей күміс пен алтынға сауда жасайтынын, сол арқылы біздің саудамызға едәуір зиян келтіретінін айту керек. Қашғар дабасынан сапасы жоғары аздаған төсек-төсеніш әкеледі, олары қашанда қолдан-қолға тимей өтіп кетеді. Үнділер күміс өкететін, бірақ соңғы кезде оны сыртқа шығаруға тыйым салынды десіп жүр. Бұған қоса әндіжандықтар, бұхаралықтар жергілікті мақта-мата тауарларын: сұр және қарақоңыр түсті кенеп, твин кездеме секілді тығыз әрі берік, шұбар мата «тимпаи» деп аталатын жолақ мата, сондай-ақ бұхаралық падшайы секілді жартылай жібек, бірақ гүлді қатты машра матасын көбірек алады. Мұны олар осындай тауарларды аса қастерлейтін Үлкен және қара қырғыз ордаларының қырғыздарына сату үшін алады. Жалпы Қашғар саудасының жылдық айналымы өте жоғары болуға және 10 миллион рубльге дейін жетуге тиіс.

[456] **Қала туралы.** Қашғарда халық өте көп тұрады, оның көпшілігі — мұсылмандар. Қытайлар бөлек қамалда тұрады.

\*<sup>28</sup> Ашық түсті гүлдері бар жартылай жібек мата.

\*<sup>29</sup> Мата араласып өрілген жартылай жібек.

\*<sup>30</sup> Қытай шайының ерекше сұрыбы.





Халықтың көп тоғысуынан бұл қаланың тұрғындары адамгершілік тазалығы жөнінен кіршіксіз емес. Жалпы, Жеті қаладағы түркістандықтардың бәрі де өте еркін, ырым-нанымға бой алдырмаған. Мұсылман бола отырып, олар шарапты, бозаны ашық ішеді, әйелдерін жасырып ұстамайды.

Қашғар туралы сөз еткенде, бүкіл Орта Азияда сұлулығымен даңқы шыққан Қашғар әйелдері туралы айтпай кетуге болмайды. Қашғарда болған азиялықтардың нандыруы бойынша, сұлуларға арналған: толған айлар, ақбөкендер мен еліктер, кипаристер мен раушан гүлдер секілді шығыс теңеулері осы Қашғарда шығарылады. Олардың Қашғар суының да махабатты оятатын керемет қасиеті бар екеніне көзі жеткен. Тыйым салынған жеміс туралы ешқашан ойлап көрмеген көрі молдалардың өзі Қашғардан сақалын қандай да бір шекер-балға малмай кете алмайтын көрінеді. Қашғарда бар тамаша бір дәстүр бойынша сіз Мұса пайғамбардың әсиеттерін бұзбай-ақ таң атқанша махаббат сезіміне тояттай аласыз. Бір сөзбен айтқанда, мұнда сырттан келген әр жолаушы **мутие**<sup>19</sup> туралы заңның негізінде уақытша, бірақ **занды зайыпқа** ие бола алады. Сіз Қашғарға келісімен-ақ бойыңызда ғажап құштарлық сезімі оянганын сезінесіз (судың керемет қасиеті осы болар), күнәкарлық ойлардың сізді билеп алғаны соншалық, көбелектің май шамға, Мәжнүннің Ләйліге махаббаты<sup>20</sup> туралы хикая тіліңізге еріксізден-еріксіз орала береді. Өзіңіз амалсыздан көруге мәжбүр болған, сезім түрткілейтін, әртүрлі сахналық көріністер де бұл құштарлықты одан әрі күшейте түседі. Сіз қайда келсеңіз де бұралған бишілерсіз сый-сияпат көрмейсіз, ал олар Қашғар жұрты ерекше ұнататын Ләйлі-Мәжнүн дастанын майын тамыза, балбыратып шырқайды. Ақырында, жүрегіңіз тастан жаратылған боса да, осындай бой балбыратқан саздан кейін ол жібіп, тіпті ыстық көуапқа айналады. Сізге енді тек мутинің негізінде үйлену ғана қалады, өйтпесе күйдіріп бара жатқан құштарлық өртін сөндіруіңіз мүлде мүмкін емес. Сіз өз тілегіңіз туралы мұндай мәмілелер жөнінде керемет пысық, әбден машықтанған жергілікті таныстарыңыздың біріне айтып тынасыз. Ол әдеттегі дағдымен қолын көкірегіне қойып:

— **Баш устүна!** Менің мойнымда! — деп құлдық ұрады да, пайғамбардың қызы, белгілі жүрек жаулағыш Фатиманың<sup>21</sup> өзі де онымен салыстырғанда түкке тұрғысыз болып қалатын сұлуды көрсететінін айтып зуылдатады. Әрине, сіз жаңа Фатиманы көру үшін оған еріп жөнелесіз. Ол алғаш бас сұққан үйден-ақ сұрастыра бастайды:

— Сіздерде шәукене<sup>\*31</sup> бар ма? Әдетте бар деп жауап береді (Қашғарда шәукенелерден аяқ алып жүре алмайсыз).

\*31 *Шәукен* — тұрмысқа шықпаған немесе жесір қалған, еркін өмір сүретін жас әйел.



— Оның бөркі нешеу? — деп сұрайды тағы да сіздің факторыңыз<sup>\*32</sup>.

— Үшеу, — деп жауап береді үй иесі.

Фактор жаратпағандай бетін тыржитады да, «керегі жоқ» — деп сізді әрі қарай ертіп әкетеді. Сіз оған бөрікпен қандай қоқыс жинамақшысың<sup>\*33</sup>, ойпырымай, деп таңырқанған түрде сұрақ қоя бастайсыз, машалах!, мәселе бөрікте емес екенін түсіндіріп, [46а] жүрегіңізді нұсқап көрсетесіз. Бастаушыңыз маңыздана жымиып қояды да, келесі үйге ертіп кіреді. Бір бөлмеден сізге арналған кереуетті көресіз, бөрінен де кестеленген көрпе-төсек келісті етіп жиналған, әрқайсысында қатарланып бөріктер қойылған. Фактор енді бір полктай бөрік тізіліп тұрған кереуетке күлімдей көз тігіп, оларды санап шығады да, қуана дауыстайды.

— Машалла! Жұлдызыңыз жанып тұр екен! Мен сізге хор қызына қарағанда анағұрлым берекелісін таптым! 20 бөрік! Мұндай ілуде бір кездеседі. Жан рахаты! Намазға жығылыңыз — сіз Сүлейменнің өзінен де бақыттысыз. Бұған таңданғаннан сіз не деріңізді де білмей қаласыз. Ақырында, есіңізді жинап алған соң, тіл қатасыз: «Мұсылман! 20 бөрік! Бұл не деген сөзіңіз? Біз бөрік саудалауға келіп пе едік?» Сол екі арада жартылай ашық тұрған есіктен әйелдердің сыбырласқан дауысы мен асай-мүсей заттарының сынғыры естіледі. Іле-шала бірнеше қаракөз айымдардың өзіңізге тесіле қадалған отты жанарын көресіз де тіліңіз байланып қалады; жүрегіңізге түскен оттың қызуы Алла жарылқаған пайғамбар Мұхаммед — ғәлейх-и ас-салам — бізді өртемек болып отырған жаһаннамның<sup>\*34</sup> отынан мың бір мәрте күшті екенін сезінесіз. Сіздің тіліңіз байланып қалған сәтті қалт жібермеген фактор есікке жетіп барып, сізге естілместей әлдене деп сыбырласады, кенет оның: «10 сәр береді» деп саңқ еткенін бір-ақ естисіз. Бұл осы уақытқа дейін үндемей, саудаға қойған өз тауарының сапасы үшін сенімді адам секілді тұрған қожайынға қарата айтылған сөз. «Қожа (мырза дегенмен бірдей)<sup>\*35</sup> 20 бөрікке үйленгісі келеді, — дейді ол, — қожекең, құдай жарылқасын, тамаша адам!» Осыдан кейін ол даусын бөсендетіп, қалыңмал туралы саудаласа бастайды.

Қожайынның сауда барысында қайта-қайта айтатын сөзінің бөрі: «20 бөрік деген, балам-ау, Ежен ханның<sup>\*36</sup> қазынасынан да қымбат тұрады; бұдан басқа 20 бөрікті таба алмайсың», — дегенге саяды. Біраз айтыс-тартыстан кейін мәсе-

<sup>\*32</sup> Фактор — бұл жерде араделдал мағынасында.

<sup>\*33</sup> Яғни, сен нені босқа мылжыңдап тұрсың дегені.

<sup>\*34</sup> Араб сөзі Медг жаһаннам — тозақ, тозақ оты.

<sup>\*35</sup> Қожа — қожайын, ие деген мағынасы да бар.

<sup>\*36</sup> Қытай императорының ортаазияша атауы.





ле 25 сәрмен шешіледі, оның өзінде тауардың сирек кездесетіні ескеріледі. Мәміле аяқталды: сіз 25 сәр ақшаңызды бересіз, ал қожайын қалыңдығыңызды жасандырып, сізге көрсетуге шығару үшін ішкі бөлмеге кетеді. Сол екі арада фактор сізге бөріктердің мәнісін түсіндіреді, мұның сұлулықтың өте сенімді белгісі екенін айтып иландырады: қалыңдық 20 мәрте мутиеге таңдап алынған, сөйтіп әрбір тиген күйеуінен белгі ретінде, жергілікті дәстүрге сәйкес, бөрік тігіп отырған. Сол сәтте сіз қатты шошынасыз да: 20 күйеуден шыққаннан кейін қай сұлудан болсын, тіпті ол Пентефрияның<sup>22</sup> әйелі Зулейхадан мәртебелі тұрса да, қандай көрік қалатынын фактордың өзіне пайымдап көруді ұсынасыз. Ол: қалыңдықты әуелі көріңіз, егер ұнамаса басқасын аласыз дейді.

— Ал ақшамды қайтемін? дейсіз сіз.

— Ақшамды қайтемінің қалай? — дейді ол таңданған күйде. — Машаллах! Есектің миын жеген жоқсыз ғой. Ақша төленіп қойылды, демек ол енді сіздікі емес.

Кенет іштегі сылдыр құдды бір қашырлардың шынжыр сүйреткеніндей күшейе түсіп, есік ашылады да, сіздің үстіңізге қыз-қырқынның үлкен тобыры кіріп келеді; олардың арасынан неғұрлым толық, яғни соғұрлым сұлу саналатын біреуі ерекше маңғазданған және сенімді түрде [466] алға шығады. Қалған қыздар сізді айнала қаумалай ортаға алып, туысқаны секілді ай-шайсыз шымшылап, өрлі-берлі итеріп, қақпақыл жасауға кіріседі. Қожайын енді аласа үстелге өртүрлі дәмнен дастархан жасап, сізді кілемге отырғызып, қалыңдығыңызды алып келеді. Қалыңдығыңыз ақ жамылғысы мен салтанатты әрі толық пішінінен басқа ештеңе сізге көрінбейді. Сұлу бір алманы қолына алып, екіге бөледі де жартысын өзі қылғытады, жартысын сіздің аузыңызға тықпалайды. Сіз шыдамсыздық сездіре бастайсыз, бірақ қожайын сізге палау мен боза беріп сыйлауын тоқтатпайды. Сол екі арада сіздің қалыңдығыңыздан басқа шәуекендердің барлығы жамылғыларын сыпырып тастайды: жүрегіңіз аударылып түседі, ішіңіз суға айналып кетеді. Сіз бірінің еліктің шарасы үлкен қоңыр көздерін, екіншісінің былқылдаған денесі мен еркін созып жіберген сандарын, үшіншісінің кипаристей сымбатты мүсінін көресіз, қысқасы мұнда нені көре алмайтыныңыз бір Аллаға ғана мәлім болып қалады. Сізді әбден азаптап болған соң, бикештер өз сұхбаттасыңыздың бетін ашу үшін пешкеш<sup>\*37</sup> талап етеді, онысын алғаннан кейін ән салып, би билеген салтанатты жағдайда қалыңдықтың жамылғысын театрдың шымылдығын ашқандай жайлап көтере бастайды.

Кенет: «О, жаратқан! О, Мұхаммед», — қасы-көзі сүрме-

<sup>\*37</sup> Сыйақы, сыйлық, тарту (парсы.).



ленген, бет-жүзінің қызарар жері қып-қызыл, бозарар жері аппақ етіп боялып опаланған, жүздеген жылдар мен ғасырлар қойнынан шыға келген ашына қарсы алдыңызда отыр! Егер сіз шығыстық нәзіктік пен ләзаттың әуесқойы болсаңыз, онда машаллах! Сізге көрпе-жастық керегі емес, мамықтай жұмсақ құшаққа батып кете бересіз. Иә, шынында да, зайырлылықтан біршама хабары бар және өзін рахат пен талғам [білгірі] санайтын нағыз азиялықтың қайсысы былқылдаған бөксе және осында айтылып жүретіндей, жамбас жанындағы майлы (яғни, семіз) бөксеге сүйсінбей қарай алады екен? Егер сіз сұлулық туралы түсініктің мұндай биігіне әлі көтеріліп үлгермеген болсаңыз, сондықтан сүйегі сойдыған сұлуларды артық санайтын болсаңыз, онда сізге бір-ақ амал — бәрін де бір Аллаға тапсырып, бұл жерден қашу, иә, бөріктің санымен әуестенбей, тек қашып кету ғана қалады. Қашғарда мутиемен өмір сүрудің уақытына шек қойылмайды, бұл сіздің қайтатын кезіңізге дейін созылады, тек оны алып кетуге қытай үкіметі шығарған заң рұқсат етпейді. Азиялық саудагерлердің бәрі бұл заң ойға келе бермейтін мүддені көздейді, яғни қашғарлық сұлуларға басы айналған жат жерліктердің көпшілігі империя аумағында мәңгілік қалып қоюы мүмкін деген оймен жасалған деседі.

[47a] Жеті қаланың тарихы, қытай тарихшыларының көрсетуінше, тарихтың көне кезеңдерінен бастау алады. Қытай тарихының куәландыруынша, Ву-ди<sup>23</sup> патшаның кезінде-ақ Батыс өлкені білген, онда 36-ға тарта иеліктің саны алынған. Бастапқыда, Чжанкянь немесе Чжан-цзянь есімді қытайлық Христосқа дейінгі 140 жылы Батыс өлкені ашқанға дейін, олар ғұндарға бағынған. 121 ж. бастап, Аспан таудың оңтүстік беткейінен қамалдар салып үлгерген қытайлар, бірте-бірте Батыс өлкенің қалаларын бағындыра бастады. Қазіргі Хотан (Юйтян), Қашғар (Сулэ), Қарашар (Яньки), Үрімші (Пулей), Ақсу (Вынью), Куча (Гуйцы), Яркенд (Согуй), Үш (Юйту) және басқа қалалар Христосқа дейінгі екінші ғасырдың басында-ақ қытайларға белгілі болған. Бұл өлкенің бастапқы қоныстанушыларының қай халықтар екенін біз білмейміз, өйткені қытай [тарихы] мұндағы иеліктердің әрқайсысының өз патшасы болған, әдет-ғұрыптары да, тілдері де ғұндар<sup>\*38</sup> мен үйсіндерге ұқсамаған, барлығы да шүңірек көз, дөң мұрынды, қалың сақалды келген, будда дінін ұстанған (145-бет)<sup>\*39</sup> дегеннен басқа ешқандай дерек бермейді. Олардың жазуы үнділердің жазуына ұқсамайды (200-б.). Онда Хань әулетінің дұшпандары бар. Хань әулетінің билігінен кейін Батыс өлке

<sup>\*38</sup> Ғұндар билігі күшейген кезде Шығыс Түркістанға да ықпалын жүргізген (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*39</sup> Иакинф (Н. Я. Бичурин). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. СПб., 1851. Ч. I.





біресе Қытайдан бөлініп, біресе қайтадан оған бағынып отырған. Жужаньдар<sup>24</sup> мен дулгастар<sup>25</sup> билігі кезінде біз Батыс өлке билеушілерінің оларға салық төлеп тұрғанын және Юебань мен Кан иеліктерінің Жеті қала аумағының шебінде болғанын көреміз. Бұлардың алғашқысы ғұндардан, екіншісі юечжилерден шыққаны мәлім. Иакинф әкей оларды түркілер деп атайды, ал Суй әулеті (581–618) тарихының бір жерінде, нақ Кандар туралы айтқанда, оларды түркі жазуын қолданған деген аударма береді; оның түркі жазуы деп нені нұсқап отырғанын білмеймін, өйткені ол кезде тіпті араб жазуының өзі де жоқ болатын<sup>26</sup>.

Қытайдың округтік иелікпен қарым-қатынасы жоғары деңгейге жеткен кездегі Тан әулетінің тарихынан біз ортаазиялық иеліктер туралы анағұрлым дәлірек мәліметтер аламыз. Айталық, Қашғар сол уақытта алғаш рет Суй делінбей, өзінің Қаш атауымен аталады, Хотан – Ходань, ал Кан иелігі Са-Могян (Самарқанды соншалықты еске салады) аталады. Аньсидің орнына Бухо (Бұхараны еске салады) делінеді (238-б.)<sup>\*40</sup>, Намидің оңтүстік жағасында (Нарын-Гол – Сырдария) Хокань иелігі көрсетілген. Кан да Нами өзенінің бойында жатыр. Ғұндар Монғолия жазығынан қуып жіберген Юечжилер Даван мен Дахуды жаулап алып, одан әрі Батыс теңізге<sup>\*41</sup> дейін жетеді. Тан әулетінің тарихынан бүкіл Тұранды кангюй<sup>27</sup>, дулгас және юечжи әулеттері иеленгені көрінеді.

[476] VI ғасырдың аяғында тарихқа Мұхаммед келіп өзінің қарудың күшімен таратады. Омар Раджи Яшгарды, Персияны бағындырды, сондай-ақ соғысқа дайын өз сарбаздарын Түркістанның шекараларына дейін әкеліп орналастырған секілді<sup>\*42</sup>. Қытай тарихының куәландыруынша, 713 ж. Кан билеушісі арабтармен (дашилер) тірескен шайқас жүргізіп, қытай императорынан көмек сұраған. Дашилер туралы баяндағанда қытайлар Кан мен Ши (түркістандық иеліктер) өздерін дашилердің вассалдарымыз деп мойындағанын айтады. Қазіргі Хорезмді (түркімендер әлі де осында көшіп-қонып жүр) жайлаған, кейіннен бүкіл Тұранға өз ықпалын таратқан көшпелді юечжилердің ақыр соңында Азияға селжүктер, османдар, қарақойлы және аққойлы атауларымен бытырап кеткен түркілер екеніне күмән жоқ. Кангюйлер мен батыс дулгастар да Тұранда орнықты. Қытайлардың куәландыруынша, соңғылары тіпті батысында Фолинмен (Византиямен) шектесіп жатқан (267-б.)<sup>\*43</sup>. Әр кезде әртүрлі аталған халықтардың атауларын баян-

<sup>\*40</sup> Сонда.

<sup>\*41</sup> *Батыс теңіз*, яғни Каспий теңізі (*Ш. Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*42</sup> Қытай сарайында аманатқа ұсталған парсы патшасының баласы туралы [аңыз] (*Ш. Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*43</sup> Иакинф (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек.



даудағы шатасып кеткен жайттарға қарамастан, Мауераннахр иеліктері — Аньсидегі бес провинцияны [атауларды]: Ань мен Хоз-Бухоны — Бұхара, Довоханды — Ферғана, Дахя-Тухолоны — Бактрия деп танымауға болмайды. Атаулардың дұрыс оқылуын қалыпқа түсіру және Орта Азия мемлекеттеріндегі бұл халықтардың барлығын анықтап шығу мүмкін емес. Өйткені, мұнда әрбір қаланың бірде, өзбектер жаулап алғаннан кейінгідей, өз ханы болады, бірде біздің кезіміздегідей, [олар] бірнеше иеліктерге бірігіп кетеді. Мысалы, Балх, Бұхара, Самарқанд бір бұхаралық әмірдің иелігін құрайды; Ходжент, Түркістан, Ташкент пен Қоқан бір Қоқан ханына бағынады. Қалай болғанда да, олардың (қытайлардың) арабтар туралы жеткілікті түрде дәл берген деректеріне қарағанда, Қытайдың бір кезде бүкіл Азиямен қарым-қатынас жасағаны шын екеніне күмәндануға болмайды. Чин елінің байлығы мен күш-қуаты туралы, Самарқанд патшасының қызын алып қашып кеткен Чин фагфуры туралы Азияда айтылатын ертегілердің мәнісін, әрине, сол замандардағы оқиғалардың талпы жеткен жаңғырығы деп білген жөн.

Тан әулетінің билігінен кейін Қытайдың Батыс өлкемен байланысы үзіледі. Юечжилердің және Қидан әулетінің кезінде Қытай өзінің солтүстік шептерімен айналысып кетті де, өзара қырқысулардан әлсіреп қалды. Шыңғыс хан пайда болған кезде біз Тұраннан Хорезм шахының кең аумақты біріктірген иелігін көреміз. Шығыс тарихшыларының айтуынша, Жеті қала иеліктерін ойхорлар яки ұйғырлар алып жатады. Соғдианада орныққан арабтардың ықпалына, сондай-ақ хорезмшах ықпалына Шығыс Түркістанның қаншалық дәрежеде бағынғанын білмейміз, алайда, асу бермес тауларына, білімділіктің белгілі бір дәрежеде ғана болуына және Будданың рақымсыз діндарлығының тәлімі барына қарағанда, ол ықпалдың бұл өлкеге жаңғырығы жеткенімен, мұсылмандық пен білім өркендеген Самарқанды бар Мауераннахрдағыдай күшті болмады деп пайымдауға болады.

\* \* \*

|| **Тугю әулеті**<sup>28</sup> — ғұндардың бір тармағы. Бұл әулеттің ата-бабалары Батыс әулеттің батысында тұрып, бір аймақ құрады. Ол ұрпақты дұшпан тас-талқан етіп, қол-аяғынан айырылған жалғыз мүгедек бала қалады. Батпақты, шөп басқан көлге тастап кеткен осы баланы қаншық қасқыр тауып алып, ет беріп асырайды. Баланың [тірі] қалып қойғанын білген дұшпан оны өлтіруге бұйрық береді. Қаншық баланы алып қашып кетеді де, кейінірек Батыс теңіздің шығысында пайда болып, Гаочанның (Гао-чан<sup>29</sup> — бұрынғы Хань әулетінің жанындағы Алдыңғы Чештер<sup>30</sup> иелігінде. Алдыңғы Чештер Пичанда болған) солтүстік-батысындағы аңғарлы тауда жасырынып, он ұл таба-





ды. Олардың ішінен әсіресе Ашина<sup>31</sup> неғұрлым ақылды әрі қабілетті болып шығып, билеушілік мәртебеге жетеді. Бұдан кейін Асянь-ше таудағы шұңқырдан шығып, өзін жужаньдардың вассалы деп жариялайды. Тугю билеушілерінің бірі Іле хан жужандық Анахуанның қызын айттырады, бірақ ол мұның меселін қайтарып, қорлаған соң жужаньдарды шауып алады. Іле ханнан кейін оның інісі Аи ханнан кейін оның інісі Цзушу Мугань хан деген атпен таққа отырады.

**Басқа аңыз** тугю Пъхинлян (Пъхин-лян-фу — Гань-су округіндегі дәл осылайша аталатын облыстың бас қаласы) маңында көшіп-қонып жүрген өртүрлі рулардың бірігуінен құралған дейді. Бұл аймақ Ашина аталған. Вэй әулетінен шыққан император Тхайву солтүстіктегі Лян әулетінің соңғы патшасы Цзюй-кюй Муганды талқандаған кезде, Ашина жужаньдарға қашып кетеді де, тауда қоныстанып, темір өндіруді қолға алады. Бұл жер дулығаға ұқсас болғандықтан тугю аталып кеткен.

**Үшінші аңыз.** Тугю ғұндардың солтүстігін мекендеген Со әулетінен тарайды. Рубасы Апанбу<sup>32</sup> деп аталған. Олар барлығы 70 ағайынды болған. Ичжини-нишыду есімді ең үлкені қаншық қасқырдан туған. Оның дауыл-жел мен жауын-шашынды бағындыратын ғажайып қасиеті болыпты. Жаз бен қыс рухтарының екі қызына үйленіп, төрт ұл сүйеді, олар әр жерге қоныстанады; үлкен ұлы суық тауда өмір сүріп, жылу жаратады, сондықтан Тугю есімімен билеушілікке сайланады. Өзінің аты Надулуше еді. Оның он әйелі болыпты. Ашинаның кенжесі жарыс шарты бойынша билеуші болған<sup>33</sup>: ол өзгелерден биікке секіріп, жеребені жеңіп алған. Оған Ахянь-ше аты берілген. Оның ұрпағы Тумынь Іле хан деп аталған.

**Тугю** әулеті әуелі Шығыс пен Батыс әулет болып екіге бөлінген. Шығыс әулеттің 535—745 жылдары жиырма бір ханы болды.

**Бірінші ханы Тумынь** телестерге<sup>34</sup> 50 мың үй тіктіріп, жужан ханының қызын айттырады. Жужан патшасы Анахуань бұған қатты ашуланып, оны [темір] балқытушы құл<sup>35</sup> деп атап, қорлайды; Тумынь Батыс Вэй әулетіне құда түсіп, ханшаны 551 жылы алады.

[546] 552 ж. Тумынь жужаньдарды шауып алады. Жужань ханы өзін-өзі өлтіреді. Осыдан кейін Тумынь **Іле хан** аталады. Хан дегеннің мәнісі шанькюймен бірдей. Ханның зайыбын хатун деп атайтын, бұл яньчжы дегенмен бірдей. Оның ұлы Коло (Ганьмуше — Тубин) Исиги хан атағымен ел биледі. Коло өлгеннен кейін, оның ұлы Нэту емес, кіші інісі Кигинь (Яньду) Муюй хан атымен хан сайланды. Ол атақты жаулап алушы болды, оның найзасының ұшы Кореяға дейін жетті, Вэй әулетімен бірігіп Циге қарсы соғысты.

**Салты.** Шаштарын еркін жібереді, киімнің сол жақ етегін үстіне салып киеді. Шатырлар мен киіз үйлерде тұрады, жайы-



лым шөбінің жеткіліктігіне қарай көшіп-қонып жүреді. Мал шаруашылығымен және аңшылықпен айналысады; тамағы — ет пен қымыз. Тері мен жүннен жасалған киім киеді. Ар-ұяты аз, ғұндар секілді бұларға да әділеттілік пен сыпайылық жат. Хан көтергенде оны киізге отырғызып, күнге қаратып тоғыз рет алып өтеді, әр жолы иіліп әспеттейді, атқа отырғызып, алқымынан қысып тұрып: «Қанша жыл хан бола аласың?» деп сұрайды.

**Шендері:** жоғарғысы — шеху, екіншісі — дәлэ\*<sup>44</sup>, үшіншісі — сылифа\*<sup>45</sup>, төртіншісі — тумеофа\*<sup>46</sup>. Бәрі де мұрагерлік жолмен беріледі. Қаруы — мүйіз садақ, сауыт, найза, қылыш. Туында қасқырдың басы бейнеленген. Қорғаушылары **фоли** (бөрі), яғни **қасқыр** деп аталады. Ағашқа шауып салынған белгі бойынша санайды<sup>36</sup>. Бұйрық орнына алтын ұштықты жебені қолданады. Ай толар алдында жорыққа шығады, бүлік салғаны, әйелімен зинақорлық жасағаны, адам өлтіргені үшін адамдар өлім жазасына кесіледі. Біреуді мүгедек қылғаны үшін заттай айып (қазақтарша күн) төлейді; көз үшін — қызынды, қол үшін — атынды бересің. Ұрлаған затынды тоғыз есе етіп қайтарасың<sup>37</sup>. Қайтыс болған адамды киіз үйге жатқызып, үйді тоғыз мәрте айналады<sup>38</sup>, бұдан кейін ет жақындары бетін жыртып жылайды, құрбан салады. Мұны жеті мәрте қайталайды. Белгілі бір кезеңдерде марқұмның атын, заттарын өзімен бірге өртеп, бірге жерлейтін болған. Көктем мен жаз айларында қайтыс болған адамды жапырақ түскенде<sup>39</sup>, ал күз бен қыста өлгенді жапырақ бүр жарғанда<sup>40</sup> жерлейді. Жерлеген күні де қайтыс болған күнгі рәсімді қайталайды. Марқұмның зиратына оның бейнесін қойып, ерлік істерін жазады, көзі тірісінде өлтірген адамдары қанша болса, сонша тас қояды. Әкелері, ағалары, көкелері өлген жағдайда жесір қалған өгей шешелеріне, келіншек яки қалыңдықтарға, апайларына үйленеді.

Хан **Дугинь** тауының етегінде тұрады (Дугинь тауы — Татань иелігінің аумағында). Киіз үйдің есігі шығысқа қарайды, бұл — күнді қастерлеудің белгісі. **Бодын-Инли** тауы — жалаңаш тау, қасиетті саналған. Тугюлер жазуының әріптері ху халқының әріптеріне ұқсайды; уақытты шөпке қарап анықтайды<sup>41</sup>. «Еркектер хюпу, әйелдер волан ойнағанды ұнатады. Бие сүтінен қымыз жасап ішеді, мас болғанша ішеді. Бір-біріне бетіне қарап, тік тұрған күйде ән салады<sup>42</sup>. Рухтарға бағынады, бақсыларға нанады\*<sup>47</sup>».

\*<sup>44</sup> *Дэле* — көне түркі тіліндегі *тегін* терминінің қытайша бұрмаланған түрі, кейінгі уақыттағы *оглан* сөзіне келеді.

\*<sup>45</sup> *Сылифа* — сірә, көне түркі тіліндегі *сюбаши* (өскербасы) атағының бұрмаланған түрі болса керек.

\*<sup>46</sup> *Тумеофа* — көне түркілердің *туманбаши* атағының бұрмаланған түрі.

\*<sup>47</sup> *Иакинф* (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 271-б.





[55a] 561 жылы Вэй әулетінің қытай қолбасшысы дулгас-тармен бірлесіп әрекет жасаған кезінде: «Тугю марапатты да, жазаны да елемейді, басшыларына құрметі аз және көпшілігі тәртіп сақтамайды. Бұл олардың күш-қуаты мол деген сөздің бекер екенін көрсетеді<sup>\*48</sup>» деген мәлімдеме жеткізген.

IV. **Тобо хан** иелікті шығыс және батыс хандықтарға бөлді; Эрфу хан шығыс қанатқа, ал Були хан сол қанатқа билік жүргізді. Ол будда дінін ұстанып, Қытайды талқандауды ойлады.

V. **Илигюйлу Ше Мохэ Шиболо хан**. Ол Чжеу әулеті патшасының қызына үйленген еді. 583 ж. ол Қытаймен соғысып, соның барысында өз қолбасшысы Або ханды жек көріп, оны өлтірмек болды; қолбасшы болса ханның немере ағасы, Батыс иеліктің ханы Дату ханға қашып кетті. Осының салдарынан өзара қырқыс басталды. Ханның басқа туыстары Абоға қосылып, бәрі бірге императордың өзінен бітім сұрады. Шиболо хан былай деп жазды (584 ж.): «Аспаннан туылған ұлы Тугю, Аспан астындағы ең дана, ең қасиетті Көктің Ұлы Илигюйлу Шэ Мохэ Шиболо хан ұлы Суй әулетінің<sup>\*49</sup> императорына грамота жолдайды»<sup>\*49</sup>.

Осы грамотада хан император — мұның әйелінің әкесі екенін, демек, ол бұған да әке болатынын айтып нандырады. «Бұл екі тарап әртүрлі болса да, ішкі сезімімен және әділеттілігімен бір бүтінді құрайды. Менің патшалығымның қойы мен жылқысы, шын мәнісінде, императордың малы, өйткені оның жібек маталары да менікі есепті», — деп аяқтайды ол хатын. Суй әулеті жылы сөзді хат жазып, елші **Кин-цзэні** жібереді. Хан белгілі кеселмен ауырып отыр еді, тұра алмаймын деді және әкем жөнінен жолым үлкен аға саналамын, сондықтан ешкімге тағзым етпеймін дегенді қосып қалды. Кин-цзэ оған сыпайы түрде ескерту жасады. Төңірегіндегілердің айтуынша ханның тілі байланып, состиып тұрып қалды. Мұны көргендердің бәрі жылап жіберді. Елші оған вассал болуды ұсынды. Жанындағылар мұның құл болу екенін түсіндіргенімен хан көнді. Бұдан кейін ханды Батыс ханы Дату мен қидандар қысып тастады. Сол екі арада Або да күшейіп, **Батыс Тугю** аталатын болды.

VII. **Дулань хан**, Шиболоның ұлы. Оның тұсында Дан ханшаның ықпалы зор болды. Қытай оны қастық жасар деп қауіптеніп, оған тугюлерге жақын адамдардың бірімен байланысы бар деген айып тақты да оны Дулань өз киіз үйінің ішінде өлтіріп тынды.

IX. **Шиби хан Дуги**. Оның кезінде Суй патшалығын құлауға бет алдырған бей-берекеттік басталды. Қытайдың көп тұрғыны Дугиге қашып келді, олардың ішінде императордың

<sup>\*48</sup> [Сонда], 273-б.

<sup>\*49</sup> [Сонда], 279-б.



зайыбы Сяо-хэу мен оның жиені, [таққа] үміткер Ян Чжен-дао, тағы басқалар болды. Бұлардың бәрі де өздерін Шиби ханның вассалымыз деп мойындады. Дуги әскерінің саны миллионға дейін жетті. «Бұрын-соңды солтүстіктегі көшпелілер бұлай күшейіп көрген емес».

**Гао-цзу** – Тан әулетінің негізін қалаушы, 618 ж. оған тарту көтерген елші жіберіп, бітім сұратты және өзінің ұлының айтуына қарағанда вассал атанды<sup>\*50</sup>. [556] 619 ж. олардың елшісі императордың жанындағы тақта отырды.

**XI. Өмірші Хели хан Дуби.** Қытаймен соғысып иелігін ұлғайтты, 630 ж. талқандалып, тұтқынға берілді де Қытайда өкпе ауруынан қаза тапты. «Хели бөлмеде тұрған жоқ, ол өзіне ылғи орда (киіз үй) тіктірді». Ол көп мұнайып, терең ойға берілетін; үй ішіндегілермен қосылып шерлі-мұңлы ән салып, көзінің жасын төгетін. Уайымнан азып-солған ол 634 ж. қайтыс болды. Оның мәйіті көшпенділердің сол кездегі салты бойынша өртеліп, күлі мен қалдығы Ба өзенінің шығыс жағына шашылды. Оның патшалығы осылай құлады. Тугюлер Батыс өлкеге қашты, жүз мыңға жуығы Қытайға берілді. Кеңес бұларды қайтерін білмеді; біреулері оларды империяның ішкі аудандарына орналастырып, егіншілікке пайдалануды, басқалары шекара күзетіне қоюды ұсынды. Ақырында оларды Шофанға қоныстандырып, **Тули ханды** басшы етіп қою ұйғарылды (Қидан мен мохэ Тули ханның қарамағындағы ұрпақтардың атаулары болатын). 693 ж. дулулықтарды<sup>\*51</sup> қайтадан бұрынғы қоныстарына қайтаруға шешім қабылданды, өйткені олар бүлік шығарды. Бұл екі арада құмды даланың солтүстігінде Сеаньто аймағы күшейе түсті.

**Сымо** – XIII дулу ханы хандық лауазымын тастап, Қытайдың сарай маңындағы қызметке кірді, оның қол астындағылар да Сары өзеннен өтіп, Империяның шебіне енді.

**Чеби хан.** Дулулардың, Сымоның жерін иемденген бұл хан да Қытайға бағынды. Осыған байланысты Қытай Моңғолияны Шаньюй Ду-хо-фу мен Хань-хай (Байкал) Ду-хо-фу деген басты екі жергілікті иелікке бөлді. Біріншісі 4 губерния (ду-ду-фу) мен 24 округке бөлінді. Екінші иелік 7 губерния мен 8 округке бөлінді. Оңтүстіктегі Шаньюй жергілікті иелігіне императордың ұлы князь Хэй наместник етіп қойылды. 679 ж. көтеріліс басталды да, 24 округтің басшылары Ашина Нишифуды хан деп жариялады. Дулулар қайтадан күшейе бастады. Қытайларды бірнеше рет талқандады. Тоғыз руды (ойхорларды) тонап алған **Гудулу** бірте-бірте жылқысы мыңғырған байға айналып, 682 ж. шамасында өзін хан деп жариялады. Өзі хандық құрған кезеңде Қытаймен сәтті шайқастар жүргізді.

<sup>\*50</sup> [Сонда], 305-б.

<sup>\*51</sup> Дулулықтар, дуластардың өзі (түркілер).





Оның ұлы Мочжо (693 ж. таққа отырды) мүлде күшейіп, Қытайды еркіне қоймай өзіне [егіс үшін] 100 000 ху тары, 3000 өндейтін құрал-сайман және темір беруге мәжбүр етіп, елдің ішкі аудандарына орналастырылған бірнеше мыңдаған дулуларды өз аумағына қайтару жөніндегі талабын да орындатты, ал Қытайдың әйел билеушісі оны өлтірген адамға бірінші дәрежелі князь лауазымын беремін деп жұлде белгіледі. Мочжо бұрын дулгастар әулетіне жатқан барлық ұрпақты қайтарып, басын біріктірді. Көшпелілердің Қытайға бүкіл қарым-қатынасын осы ханның өрекеттерінен көруге болады: ол бірде Империядан сұрап алады, бірде қорқытып алады. 703 ж. ол қытай тағының мұрагеріне өз қызын қалыңдыққа ұсынды.

[52a] 706 жылы [ол] шекараға шабуыл жасады\*<sup>52</sup>. 710 жылы бітімге келуді, туыс болуды өтінді, Қытай бұған келісті, бірақ соның өзінде де [ол] соғысты тоқтатпай, тұтқын қытайлардың бәрін өлімге кесті. Осындай қылықтарына қарамай ол 714 жылы өз ұлын Пекинге қызмет істеуге жіберді, жаңа өмірші Юань-цзуннен неке туралы өтінді. Бұл өтініші де орындалып, ол князь қызын алғанымен, келесі жылы эй-тхинге шабуыл жасады.

710 ж. Мочжо батыста Қидан мен Хиді<sup>44</sup> жаулап алды. Оның қатыгездігіне шыдамаған шығыстық ұрпақ көтеріліс жасап, Қытайдан бодандық сұрады. Көтерілісшілермен болған соғыстардың бірінде байқаусызда торуылға түсіп қалған Мочжо өлтіріліп, басы [Қытайдың астанасына] жіберілді.

XVI (1) **Бигя хан Могилянъ, Мочжоның ұлы**, мінезі жұмсақ, ақ көңіл адам еді, өз қайынатасы, жасы 70-ке келсе де жаугершіліктен қайтпаған **Туньюйгу**<sup>45</sup> мен Кюе-Далэнің ықпалында болды; әйелінің аты **Пофу** еді. Туньюйгу тәжірибелі әрі ақылды адам болған; оның ханға берген ақыл-кеңестері сол кездегі көшпелі [халықтар] саясатын көрсетеді. Ол: «Өзіміз күшті кезде алу үшін ұмтылуға тиіспіз, әлсіз кезде — жалтаруға тиіспіз» — деген. Ханға будда шіркеуін салуға кеңес береді. Өйткені бұл дін адамдарды жұмсартып, бір-бірін сүйетін мейірімді ететінін айтқан. Оның кеңесі бойынша хан Қытайдан бітім жасауды, туыс болуды сұрады («Халық жарастықта болса, жылдар мол астыққа кенелтеді»)\*<sup>53</sup>. Қытай [императоры] дулулардың дәрменсіздігін байқағандай, қидандар мен басқа да рулардың одағынан құралған 300 мың әскермен Могилянды шауып алуға бұйырды. Бірақ дулулар амалын асырып кетті: суықты, дұшпан күштерінің ыдыраңқылығын пайдаланып, оларды қырып тастады, өйткені қытайлар садақ тарта алмайтын; дулулар бөлінген руларын тағы да бағындырып өздеріне қосып алды. 721 ж. хан бітім жасап, татуласуды сұра-

\*<sup>52</sup> *Иакинф* (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 330-б.

\*<sup>53</sup> [*Сонда*], 332-б.





ды. Бірақ, неге екені белгісіз, Қытай бұдан бас тартты. Хан сондықтан қытай елшілеріне: «Туфанның тегі иттен жаратылған, ал Тан әулеті сонымен туыстасып отыр. Хи мен Қидан — менің құлдарым, соның өзінде сендердің ханшаларыңа үйленеді», — деген<sup>\*54</sup>. Дулулар бұл кезде бейбіт өмір сүріп жатқан және айырбас сауданы ашқан болатын. Кюе-Далэ қайтыс болғанда император оған мүсіні қойылған ескерткіш орнатуға бұйрық берді. Хан бітім мен туыстастық туралы өтінішін қайталады; император бұған келіспек болғандай еді, алайда көп уақыт өтпей уланып қайтыс болды. Ол өлгеннен кейін өзара қырқыс пен жанжалдар басталды. 742 ж. ойхорлар мен басимилер<sup>\*46</sup> XVIII [Ежен] ханға шабуыл жасап, оны өлтірді. Оның мұрагері Усу-Миши де өлтірілді, сөйтіп ойхорлар биліктегі орындарды иемденіп алды. Ақырында, XX хан — Баймэй хан Хулунфудың тұсында, ойхор Гули Пэйло өзін **Гудулу Бигя Кюе хан** атымен хан жариялады да 745 ж. Қытайға бодан болды. Өз дұшпанының құлағанына Қытайдың қуанғаны сонша, Аспан ұлы бұл оқиға жөнінде өзі мадақ өлең шығарып, ойхор ханшасына жылына 200 түйір ақ бояу жіберіп тұруға бұйрық етті.

[526] **Батыс Тугю әулеті.** Бұл әулет те екіге бөлінеді. Мугань ханның хандық тимей қалған ұлы Або хан Далобянь Шиболомен керісіп қалады; бұдан кейін Яньло Шиболодан бөлініп, батысқа, **Алтын таудың**<sup>\*55</sup> арғы бетіне кетеді. Бүкіл Батыс өлке телестер, Куча<sup>\*56</sup> мен Иву<sup>\*57</sup> соған қарайды. Далобяньды Чулохэу хан тұтқындағаннан кейін, оның орнына Батыс тугюлардың үшінші әміршісі сайланады. 605 ж. қытай әйелден туған Чуло хан Нигю телестермен соғыста сәтсіздікке ұшырайды. Қытай оның дәрменсіздігін пайдаланып, енді оны өзіне бағындырып алуды дұрыс көреді. Қытайдың жат жұрттықтар жөніндегі бүкіл саясаты: біріншіден, олар қытай императорын өздерінен жоғары санауы керек; екіншіден, оларды әлсірету үшін бір руды екінші руға қарсы көтеріп, әулеттердің өзінде жанжал туғызу керек деген қағида ұстанудан көрінеді. Мысалы, Қытай елшісі осының біріншісіне сәйкес әрекетінде, ханға шығыс дулгастардың вассалдығы туралы айтып, ру араздығы бойынша дулгас ханы императордан батыстағыларды жойып жіберуді өтініп жүр дегенді ишаралап білдіреді, хан көнбеген жағдайда, сол кезде Қытайда тұратын оның анасы өлтірілуі мүмкін екенін айтып қорқытады. «Хан, — дейді ол, екі мәрте **салтанатты тағзым** жасаудан аянып, вассалмын деген **бір ғана сөзді** айтудан тартынып, жанашыр анаңызды өлімге қалай қиясыз, ғұн патшалығын құрдымға қалай

\*54 [Сонда], 336-б.

\*55 *Алтын тау* (қыт. Цзинь-Шань) — Алтай.

\*56 *Куча* — Шығыс Түркістандағы қала.

\*57 *Иву* (Комул) — Шығыс Түркістандағы қала.





итересіз?»<sup>\*58</sup>. Бұдан кейін ебін тауып, ханды тоғондармен соғысу туралы ойға жетелейді. «Хан, егер сен оларды жазалауға рұқсат сұрасаң, Аспан ұлының келісім береріне күмән жоқ»<sup>\*59</sup>. Ал хан императорға тікелей өзі баруға уәде беріп, бірақ онысын орындамай қойған кезде, мұны кек тұтқан қытайлар дулгас старшинасы **Шегуйды**, Дату ханның немересі, ағайынды ұлдардың үлкені Або ханды әдейі ұлықтай бастайды; оның елшілері сарайға келгенде, Або хан өзін хан жарияласын дегенді емеуірінмен білдіреді. Сановник Пхэй-Гюй: «Оны қулықпен әлсірету керек деген пікір айтуға тәуекел етемін. Оның мемлекетін бөлу керек, сонда оны ауыздықтау оңай болады»<sup>\*60</sup>. Ақырында **Шегуйдың** елшісіне бұл жөнінде императордың өзі білдіреді. Ол елшіге ақ қауырсынды бамбук жебені беріп, істің оқтың зымырағанындай тез болғаны дұрыс екенін айтты. Осыдан кейін Шегуй Чулоға шабуыл жасап, оны талқандады. Чуло қашып құтылды да, соңынан Қытайға келді, сонда 618 ж. қайтыс болды.

Чуло хан бір жерде тұрақтап отырмаған, **көбінесе Үйсін жерінде тұрды**. Ол тағы да екі кіші хан тағайындап, олардың билеуі үшін хандығынан жер бөліп берді. Олардың біреуі **Шигоның**<sup>\*61</sup> солтүстігінде тұрып, Ху (түркілер ме?) князьдігін басқарды, екіншісі Кучаның солтүстігінде Инсо елінде<sup>\*62</sup> тұрды.

[Шенеуніктерден] Сыфаян мен Хунда мемлекеттік істерді басқарды. Жыл сайын өз руларының ата қонысы болған үңгірге құрбан шалу үшін жыл сайын мансапты адамын жіберіп тұрды<sup>\*63</sup>.

[53a] IV. **Шегуй. V. Тун Шеху хан** — кіші інісі. Ол Босаны<sup>\*64</sup> (Персияны) және Гибинді<sup>\*65</sup> жаулап алды, Батыс өлкені толықтай [өз ықпалында ұстады]; ордасын **Ши-годан** Мыңбұлаққа (Цянь-цзоань)<sup>\*66</sup> ауыстырды. Жергілікті билеушілерге **сылифа** атағын беріп, соңынан **тутундер**<sup>\*67</sup> жіберіп, оларды қадағалап отырды<sup>\*68</sup>.

Тун-Шеху Шығыс тугюлермен соғысу үшін Империямен одақ жасасты, некелесу туралы өтініш етті.

«Батыс тугюлер бізден шалғай тұрады; олардан тез көмек келеді деуге болмайды; туыстасу керек емес пе?»<sup>\*69</sup>. Импера-

\*58 *Иакинф* (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 342-б.

\*59 [Сонда], 343-б.

\*60 [Сонда], 344-б.

\*61 *Ши-го* — көне Ташкенттің қытайша атауы, иелік,

\*62 *Инсо* (қыт.) — Баркөл көлінің батысындағы таудың атауы.

\*63 *Иакинф* (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 341-б.

\*64 Көне Персияның қытайша атауы.

\*65 Солтүстік Үндістанды (Кашмирді) қытайлар осылай атаған.

\*66 Көне Тараз қаласынан алыс емес жердегі атақты шатқал.

\*67 *Тутун* (тутук) — ұстаушы, көне түркі лауазымы.

\*68 [Сонда], 346-б.

\*69 [Сонда], 347-б.



тор оған князь қызын беруді бұйырды, бірақ оны қатыгездігі үшін Мохэду өлтірді. Ол Кюлы Сыби хан атымен таққа отырады. Оның тұсында тәртіпсіздік пен өзара қырқыс орын алды, Батыс өлке бөлініп кетті.

IX. **Шаболо Хилиши хан**, ол өз ордасын 10 буынға бөлді, оларға 10 ше<sup>\*70</sup> билеуші қойып, әрқайсысына бір-бір жебе берді. Дулулардың бес буынында 5 ұлы чжо<sup>\*71</sup> болды, нушибилердің<sup>47</sup> бес буынында 5 ұлы сығың<sup>\*72</sup> болды. Оларды Суй-е (Шу) өзені бөліп тұрды, нушибилер батыста, дулулар шығыста өмір сүрді. Бұл ханның кезінде тәртіпсіздіктің тез күшейіп, Батыс дуластар үйі екі патшалыққа бөлініп кетті.

**Иби-Дулу.** Батыс өлкенің буындары оны 638 жылы хан көтерді, сөйтіп, ақырында **Іле өзені** бойында бітім жасалынды, бұл бітім бойынша өзеннің батысындағы жерді дулулар алды. Дулу ордасын Цзыхе маңына тігіп, оны Солтүстік орда деп атады. Хилиши өлгеннен кейін бір жыл оның ұлы хандық етті, одан соң іле-шала нушиби **старшинасы** Ибо Шаболо Шеху ханды таққа отырғызды. Ол өз ордасын **Суй-хэ** өзенінің солтүстік жағына, Іле өзенінің оңтүстік беткейіне жақынырақ тіктіріп, Оңтүстік орда деп атады. Шығыс Түркістан Тухоло<sup>48</sup>, Қарашар, Ши<sup>49</sup>, Хэ<sup>50</sup>, Му<sup>51</sup> және Кан оған тиесілі болды. Солтүстік орданың иесі Дулу Оңтүстік орданың иесі Шаболоны талқандап, оны өлтірді, алайда нушибилердің Дулуға бағынғысы келмеді. Дулу кангюймен соғысып жатты. Бірақ олжаны өз қоластындағылармен бөлісе алмаған қырқыстан соң Іе өзенінен өтіп, Шидің әртүрлі қалаларын басып алды да, сонда тұрып қалды. Нушибилер Қытайдан өздеріне басқа хан қоюды сұрады. Аудармашы Выньвуинь халықпен бірге Дулу хандар әулетінен Иби ханды таңдап, **Иби-Шегуй хан** (XIII) атымен хан сайлап, оған грамотаны тапсырды. Ол таққа отырған соң Байшуху қаласында бекініп жатқан Дулуханға қарсы аттанды. Дулудың даңғыра соқтырып, керней тартырып, айғай-шумен салған ұрысына нушибилер шыдас бермей кері қашты. Бұл жеңістен кейін Дулу бұрынғы буындар мен үрім-бұтақтардың бәрін өзіне шақырды, бірақ мұнысынан түк шықпады; халықтың жалпы жақтырмайтынын көрген ол Тухолоға аттанды. Сол екі арада Иби-Шегуй некелесу туралы өтініш білдіріп, бұған жауап ретінде император **Куча, Хотан, Қашғар, Чжуцзюйбо және Цунлин** аталатын бес княздікті сұратты. Хан бұған көнбеген соң неке рәсімі болмай қалды. 646 ж. (Ганьму) Дулухандар руынан шыққан, бұрындары,

<sup>\*70</sup> Ше (ша) — шад — Орхон жазуларындағы жоғарғы шенеуніктердің лауазымы.

<sup>\*71</sup> Чжо (жора) — Жетісу тайпаларын (дулу, дулаттар) басқарған жоғарғы шенеуніктердің лауазымы.

<sup>\*72</sup> Сығың — нушибилер шенеунігінің лауазымы.





Дулу хан кезінде, бес буынды: чуюе<sup>52</sup>, чуми<sup>53</sup>, гусу<sup>54</sup>, гэлолу<sup>55</sup> және нушиби буындарын шеху ретінде басқарған Хэлу деген адам Иби-Шегуймен керісіп қалып, Қытайға беріліп кетеді. 651 ж. ол батысқа аттанып, Дулу ханның ордасы болған Мыңбулақтың маңына орда тігіп, өзін Шаболо хан деп жариялайды. Ол барлық аймақты қаратып алды. Хандыққа орнығып алған соң ол Қытайға шабуыл жасап, Тьинчжеу уездерін тонап, бірнеше мың адамын тұтқынға алып, кетіп қалды. [536] Қытай дулгастарды жазалауды ұйғарды. Отыз мыңдық император әскері және елу мыңдық ойғор атты әскері аттандырылатын болды. Осы орайда императорға ұсынылған Ло-Хун-идің дулгастармен соғыс туралы көзқарасы назар аудартады<sup>\*73</sup>. «Орталық патшалық сенімділікпен тыныштық орнатуы, солтүстік көшпелілерді күшпен басқаруы тиіс. Қыста олар біздің әскерді күтпейді. Қазір Хэлу бір ғана қалада отыр, оның осылай қысталаң сәтін пайдалану керек. Егер шабуылды көктемге қалдырсақ, жағдай өзгеруі, Хэлумен жауласып жүрген чуми, чуюе сияқты рулар қайтадан оған қосылуы мүмкін. Көшпелі әскерлерді алдымен аттандырып, қытайлар Пхинло өзенінің бойында қалып, олардың соңынан көмекке жетуі керек. Әуелі көшпелілерді алға салып айдап, сосын қасқырларды шабу керек».

Соғыс ойдағыдай басталды.

Қолбасшы Тянь-фан Лао-шань<sup>56</sup> тауы түбінде чуюе, хучжу буындарын талқандап, дұшпанның тоғыз мың басын императорға жіберіп, сарайда көрсетті. Әскерлердің бас қолбасшысы Чен-Чжи-цзие 654 ж. Жебе тауына барар жолда гэлолу мен чуюелерді талқандап, мыңға тарта адамды өлтірді, оң мыңға жуық жылқыны олжалады. Бас қолбасшының көмекшісі Чжеу-Чжи-ду чумугундердің қаласын алып, отыз мыңға тарта адамның құлағын кесіп құл етті. Ал 656 ж. бас қолбасшылыққа тағайындалған Су Дин-фан Ілеге барар жолда өзімен бірге ойхорларды ала жүрді. Чуюе және чуми буындарының екі дулулық старшиналары, Пекин сарайында қызмет ететін Ашина Мише мен Ашина Бучжен сусымалы құм арқылы кетті. Су Дин-фан тандаулы атты әскермен Іле өзеніне батыс қанаттан жетіп, чумугунь буынын талқандады. Хэлу оған жүз мың атты әскермен шабуыл жасаған еді, бірақ қытайлардың он мың адамдық әскерінен жеңіліп, қашып құтылды. Нушибилердің бес буыны Қытайға бағынды. Бес буын дулу оңтүстік жолмен қашты; Су Дин-фанның көмекшісі Сяоцы-йе мен ойхор Пожунь олардың соңынан Долосы<sup>\*74</sup> өзеніне дейін қуды. Күні-түні жауды өкшелей қуған Су Дин-фан Шуан-хэ өзеніне жетіп, хан ордасынан 200 ли жерде әскерін шепке

\*73 Иакинф (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 356-б.

\*74 Яғни, Талас.



тұрғызды. Хан қолы **Гинь-я-шань**<sup>\*75</sup> тауының маңында ан аулап жүрген болатын. Тұтқиылдан тап берген қытайлар орданы қиратып, бірнеше мың адамды тұтқындап, **данғыраны, ханның туы мен қару-жарақты олжалады**. Хэлу Іле өзенінің арғы бетіне қашты, Су Дин-фанның көмекшісі «Мыңбұлақты» алды. Хэлу қоршау жасап, бекініп еді, бәрібір талқандалып, тағы да қашты. Оны Суй-е өзеніне дейін қуған Су Дин-фан, барлық әскерін қолға түсірді. Хан Шиге, Суду<sup>\*76</sup> қаласына қарай қашып, қымбат бағасын төлеп қалаға кірді. Алайда қала басшысы оны ұстап, қытайлардың қолына берді. Астанаға жеткізілген соң оған кешірім жасалып, өлім жазасынан аман қалды, бірақ барлық мансабынан айырылды. Дулгастардың жері екі иелікке бөлінді: **Гуньлин** және **Хаочин** аталатын бұл жергілікті екі иелік алты губерния мен округтерге бөлінді. Осыған дейінгі батыс тараптың бәрі Батыс иелігіне бағындырылды!

Соғыс кезінде қытайларға көмектескен Ашина Мише мен Ашина Бучженге құрмет көрсетілді; біріншісі дулудың бес буынын басқаратын Хаочин наместнигі болып тағайындалды; екіншісіне де Хаочин наместнигінің лауазымы тиді; бірақ оның басқаруына нушибидің бес буыны берілді. Бұл 657 жылы болатын.

[51a] Мише мен Бучженнің кезінде (XV–XVI хандар) Шығыс Түркістан қалалары көтеріліс жасады, сондықтан қытайдың бас қолбасшылары Дин-фан мен Су Хай-чжен оларды күшпен басуға тиіс болды. Бучжен Мишеге жала жауып, оны биліктен тайдырды. 671 ж. Бучженнің өзі қайтыс болды. Батыс түркі буындарының ақсақалы Ашина Ду-чжыны қытайлар әскери басшы етіп қойды. 676–678 жылдар шамасында ол өзін хан деп жариялады да, тибеттіктермен бірігіп Ань-сиге<sup>\*77</sup> шабуыл жасады. Қытай оған қарсы әскер жібергісі келіп еді, бірақ парсы әміршісінің ұлын бастап жүру және дашиді тыныштандыру үшін жіберілген сановник **Хинь-гянь** 679 ж. Ду-чжыны қулықпен қолға түсірді. Осыдан кейін батыс дулулардың он аймағы әлсіреп қалды, қытайлардың еркін билеп-төстеуінің күшейгені сонша, 693 ж. олар Мишенің ұлын — Бучженнің ұлы Булише Хусэломен бірге, кезінде әкесі билеген аумаққа хан деп жарияланған Юанькинді жала жауып белінен шауып өлтірді. Бұдан соң XXIII хан Синнің өлтірілуіне байланысты Батыс дулу әулеті тиылып қалды. Дулулар туциши<sup>\*77</sup> буынынан сайланған Учжил ханның (XXIV) кезінде (Ашина әулеті тиылғаннан кейін) біршама күшейіп, иеліктері бұрынғы көлеміне жеткенімен, ішкі тәртіпсіздіктер оның құлауына алып келді.

\*75 Қытай дереккөздері бойынша бұл тау Іле өңірінде.

\*76 Қытай дереккөздері бойынша бұл қала Ташкент оазисінде.

\*77 *Парфия* (қыт.).





Согэ ханның (708 ж.) өз рубасыларының бірімен жанжалдасуы оны Қытайдан өздерінің дауын қарауды сұрауына себеп болды; оның қарсыласы императордың атынан мемлекетті өз дара билік жасап жүрген ықпалды министр Чу-кхэні сатып алып қояды. Олардың жазысқан хатын ұстап алып, ашқан Согэ шекараға шабуыл жасап, Чу-кхэнің басын беруді талап етті. Өзінің бауыры Чжену осы кезде шығыс дулу ханы Мочжоға беріліп кетеді. Согэге шабуыл жасап, оны тұтқындаған Мочжо: «Ағалы-інілі екеуің өзара тату тұра алмадыңдар, ендеше маған да шын адалдықпен қызмет етпессіңдер», — деп, екеуін де өлтіріп тастайды<sup>\*78</sup>.

XXVI. **Чжун Шунь хан Сулу** — туциши буыны басшыларының бірі талқандалған рулардың қалдықтарын жинап, 717 ж. өзін хан деп жариялады. Ол адамдарды жақсы басқарды. Әрбір ұрыстан кейін бүкіл олжаны қол астындағыларға бөліп беріп отырды, рулар да бұған риза болып, оған бар күш-жігерімен қызмет етті<sup>\*79</sup>. Ол дулу және тибет хандарының қыздарына үйленген, бұған қоса Тан әулетінен Хуайдаоның қызын (Ашина әулетінен) алған болатын. 738 жылы Сулуды Думочжи және (Мохэ) Дагань деген екі рубасылар өлтірді. Осы кезде дулулар сары және қара болып бөлініп, әрқайсысының өз ханы болды. Император оларды жарастыру үшін әскер жібереді. Батыс өлке қалаларының билеушісімен біріккен Дагань Сулудың ұлына шабуыл жасап оның қолын талқандады. Қытай Ашина әулетінен Хуайдаоның баласы Эхинді таққа отырғызды. Мохэ Дагань бұған риза болмайды. Осыдан кейін сарылар мен қаралар алма-кезек үстемдік алып, өз хандарын қоюмен болды, [576] өзара соғысты да тоқтатпады. Орталық патшалық ішкі істердің қамымен болып, 742 ж. бастап олардың қарым-қатынасына араласпады. 758 ж. қара рулардың ханы Адопэйло Юнын [сарайға] сый жіберіп, пәрменінен айырылды да, ойхорларға бағынды. Бұл халықтың қалдықтары — 200 000 жан Гинью жотасының маңына қоныс тепті.

\* \* \*

[40a] **Ұйғырлар**, Әбілғазының куәландыруынша, түркі тектес халық әрі оғыздардың қаңлы, қыпшақ, ұйғыр секілді алғашқы ірі тайпаларының санатында болған. Әбілғазы ұйғырлар (одақтастар) отырған аумақ туралы айтады. Мысалы, моғол жерінде екі тау бар, [олар] шығыстан батысқа қарай созылып жатқан өте үлкен таулар. Олардың біреуі — Тукрату-бузлук, екіншісі — Асқунлук Тукрам<sup>58</sup> تۇقراتو - بوزلوق. اسقونلوق توكرام. Осы екі таудың арасында, моғолдар елінің батысында, тағы бір тау бар, оны Кұттағ (Кұттау) деп атайды. Аталған таулардың арасын-

<sup>\*78</sup> Иакинф (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 368-б.

<sup>\*79</sup> [Сонда], 369-б.



дағы бір аумақта ағын сулы он сай, тағы бір аумағында сондай тоғыз сай бар. Олардың барлығы да үлкен сулар. Ұйғыр халқы ежелден осы сулардың арасында отырады. Он өзеннің ортасындағыларды он ұйғыр, тоғыз өзеннің ортасындағыларды тоғыз ұйғыр аталған. Олардың қалалары мен қыстақтары да, егістік жері де көп болды<sup>\*80</sup>. Мұнан әрі Әбілғазы ұйғыр билеушілері туралы айтады. Олар бастапқыда он ұйғырларда — ил, илтер, ал тоғыз ұйғырларда — кул-уркен, гол-эрген (өзеннің бастауы), кейініректе билеушілер идиқұт<sup>\*81</sup> деген жалпы атауға ие болды. 300 жылдан кейін оларды жаулары талқандады, олжаға اولجا, соғыс тұтқындарына ياسير [ясирге] айналып, бытырап кетті, біразы ежелгі жұртында қалды, біразы Ирдыш (Ертіс) өзенінің жағасына келді. Мұнда тағы да үшке бөлінді: бір бөлігі Бешбалық қаласына кетті, сонда ди-ханшылықпен айналысып байыды, [абадан] ابادان, екінші бөлігі қой, жылқы бағып, көшіп-қонып жүріп, Бешбалық маңына шоғырланды. Тағы бір бөлігі, ешқандай мал ұстамай, балық, көмшат, бұлғын, сусар мен тиін аулап, олардың етін азық, терісін киім етті. Олар тірі малды, жібек пен мақта матаны өмірінде көрген емес. Өкелері қыздарын қарғағанда: «Лайым, жылқы мен қой ұстайтын адамға тап бол, ет жеп, қымыз ішкесің, басыңа бақытсыздық қонсын» дейтін болған.

Шыңғыс хан тұсында ұйғырға Баурчук идиқұт болды, ол Шыңғыс ханға уақытында тарту-сыйын жеткізіп тұрды, хан Мауераннахрды жаулап алуға аттанғанда оған келіп қосылды.

Ұйғырлардың арасында түркі тілінің білгірлері көп болды, олар жазу мен есептеу ісіне шебер болды. Шыңғыс ханның ұлдары мен немерелері тұсында ұйғырлар барлық қызметке тартылды, жазу ісін жүргізушілердің бәрі де ұйғырлар болды. Солардың бірі Кургуз есімді ұйғыр Хорасанды, Мазандаран мен Гилянды биледі. Осы деректерге сүйене келіп, Дегинь<sup>59</sup> ұйғырлар қытай тарихшыларында Алдыңғы және Артқы Чештер<sup>60</sup> деген атпен белгілі жерде тұрған деп пайымдайды. Көптеген ғалымдар ұйғырлардың бастапқы отаны деп Селенга мен Орхонды таниды, өйткені Рашид ад-диннің өзі де ұйғырлардың он өзені **Он Орхон** деген ортақ атпен аталады дейді, тіпті бұл атауды *اون اورقون* деп жазып көрсетеді.

Қытай тарихшылары Оңтүстік Моңғолиядан солтүстік шөлейт далаға бет алып, Солию өзенінің бойына қоныс тепкен (Иакинф әкей бұл өзенді Селенга деп санаған), сонда дулгас аймақтарының бірін құраған ойхор немесе хой-хор халқы туралы атап өтеді.

744 жылы дулгастардың езгісін бірінші болып жойған

\*80 *Abulghasi Bahadur chani. Historia Mongolorum et Tatarorum... Casani, 1825. 20-6.*

\*81 *Идиқұт* (сөзбе-сөз — құтты әмірші) — ұйғыр хандарының атағы (VIII–XIII ғғ.).





әміршісі Гули Пэло (атағы бойынша Гудулу-Бигя-Кюе хан) Удегянь<sup>\*82</sup> тауы мен Гунь (Орхон) өзенінің арасына өз орда-сын тікті. Оның кезінде ойғорлар тоғыз буынға (ұрпаққа) бөлінді.

Басқа алты буын ойхорлармен тең саналды да, олар кейіннен бағындырылған басими және гэлолу секілді бөтен рулармен бірге он бір бу<sup>61</sup> (яғни әулет немесе ру, аймақ мәнісіндегі атак) құрады. Иакинф әкей оларды мұсылман [406] тарихшыларының [жазып кеткен] ұйғырлары деп біледі. Тан әулеті кезінде Ойхор әулеті Қытайға көп шабуыл жасады, ал кейде бітімге келіп туыстасты.

Ойхорлардың қалалары болды, будда дінін ұстанды. Олардың **монилері**<sup>62</sup> (муни — тақуа) 806 ж. ойхор елшілігімен бірге амалдап Қытайға жеткен, «олардың жалған іліміне ілігіп қалған» Сянь-Цзун<sup>63</sup> монастырлар салдырды. 840 ж. хагястар ойхор астанасын талқандап, олардың ханы Айдынли Лоиму Ми-шихэ Гюйлу Бигя ханды өлтірді, есі шыққан рулардың біразы Тибет пен Аньсиге қашып, біразы моңғолдардың өртүрлі көшпелі руларына қосылып кетті. Осы кезден бастап хой-ху әлсіреді. 846 ж. олар батыста, шөлейт даладан арғы жақта тұрды. 860—873 жж. олардың бас старшинасы таңғұттарға (тибеттіктерге) шабуыл жасап, олардан Шығыс Түркістанды Қарашар және Бугур қалаларымен қоса жаулап алды. Жаңадан қалпына келтірілген хой-хуларда тағы да хандық жүйе орна-тылды<sup>\*83</sup>.

Ұйғырлардың кім болғанын талқыламастан бұрын біз олардың ХІІІ ғасырда Шығыс Түркістанда, қарақытай ханына тәуелді болып тұрғанын көреміз. Әбілғазы қытайларды қатай деп атайды және олардың елі қорғанмен қоршалғанын айтады. Шүршіттер (үлкен буын) патшаны өлтіргенде, қарақытай мырзаларының бірі Туйси-Тайфур әуелі **қырғыз** жеріне Эмил<sup>\*84</sup> қаласына қашып келді, мұнда бұған дейін қашып барған бүлікші қытайлар тұрып жатқан еді. Бұл 1134 ж. бола-тын.

Әбілғазы қытайлар мен қарақытайларды бөліп көрсететінін айту керек. Ол қытай деп нючжилерді айтады, олардың патшасын алтын хан, ал қарақытайлардың патшасын гурхан деп атайды.

Дегинь, Клапрот пен Фишер<sup>64</sup> [зерттеулері бойынша] тұнғыс ваны Нючжи (Клапрот бойынша Ю-Чиу — Нiu-hiu) Қидан (Хитан) патшалығын құлатқанда, олардың басшысы Агуда өз әулетін Гинь (солтүстіктегі айтулы Цзинь) деп атай-

<sup>\*82</sup> Қытай дереккөздері бойынша Хангай тауының аты.

<sup>\*83</sup> Иакинф (Н. Я. Бичурин). Көрсетілген еңбек. 425—426-бб. Ш. Уәлихановтың дереккөзге сілтемесі.

<sup>\*84</sup> Жоңғарияда болған ортағасырлық қала.



ды, ол металл, және көбінесе алтын (1115), фандаи деген мағына береді, қидандардың атағына ляо — болат [сәйкес келеді]; манжұрдың Айжан-гуруны (Алтын патшалығы) мен шығыстың алтын ханы — осының аудармасы.

Ол кезде қиданның соңғы патшасы Елу-Енгінің сарбазы әрі туысы Туши-талгун бастаған қидандар Түркістанға аттанып, Кіші Бұхарияға, яғни Шығыс Түркістанға: Қашғар, Яркенд және Хотан қалаларына орнықты. Ұйғыр билеушісі оған аманатқа адам беріп, салық төлеп тұрды.

Әбілғазының жазуынша, Самарқанд пен Хорезмнің билеушілері [де] оған салық төлеген (Bibliot. Oriental d'Herboloth, Абульгази). Моңғолдар күшейіп, Шыңғыс хан пайда болғанда Шығыс Түркістандағы қарақытайлар мен ұйғырлар гурханының иеліктері де моңғолдардың қол астында қалды. Қарақытайлардың қыспағында болып, оларға салық төлеп келген және қалаларын солар қойған даруғалар<sup>\*85</sup> билеген ұйғырлар енді Шыңғыс ханға елшілік жіберіп, одан өздерін бодандыққа қабылдауын сұрады. Олардың ханы Куат немесе Идиқұт (Құтты) құшақ жая қарсы алынып, бақытты етілді: **Шыңғыс хан** оған өзінің қызын берді. Сол екі арадағы бір оқиға қарақытайларды да моңғолдардың қол астына түсіріп берді.

Найман ханы Таянның ұлы Кушлук<sup>65</sup> қарақытай гурханына қашып барған еді, алайда Шыңғыс ханға наразылықтан қашып келген өртүрлі ру адамдарының басын қосып күшейген соң гурханның өзінің бірнеше қалаларын тартып алды. Нақ осы тынышсыз адамды өлтіруге бұйрық алып Чебе-Ноян аттанады. Әскері талқандалған Кушлук тауға қашады, бірақ құтыла алмады: ізіне түскен моңғол көсемі оны Бадахшанға жақын маңдағы Саркөл аңғарында қуып жетіп, өлтірді. Осылайша қарақытайды да алды.

[50a] Мауераннахрға жорықта ұйғыр идиқұты қарлық ханы Арасланмен бірге өз әскерлерін моңғол қолымен біріктірді. Қытай тарихы да Әбілғазының деректерін сөзбе-сөз қайталайды деуге болады. 1208 жылы Хучулэй (Кушлук) Қиданға (Қарақытайға) қашты, делінеді онда.

1209 жылы біз Хойхур иелігі моңғол иелігіне бодан болып кіргенін көреміз. Ганьмудегі иелік Вэй-вур аталған және бұл княздіктің Тан әулеті кезінде Гао-чан аталғаны айтылады. 1211 жылға қарай: «Батыс өлкеден Арслан хан (Арслан — қарлық ханы) — хоралук халқының билеушісі оған (Шыңғыс ханға) бодан болды. Идику (Идиқұт) — хойхор билеушісі оның сарайына келді»<sup>\*86</sup>. Әбілғазы неғұрлым білімді және жазуы бар халық болғандықтан ұйғырлар моңғолдардың жазу ісін

<sup>\*85</sup> Жаулап алынған елдерде губернатор немесе наместник етіп қойылған моңғол шенеунігі.

<sup>\*86</sup> *Abulghasi Bahadur chani*. Көрсетілген еңбек. 45-б.





жүргізуші қызметін атқарғанын айтады, сондай-ақ олардың қарақытайлармен бірге моңғол әскерлерінде болғаны да көрінеді. Хиуа өзбектері арасында ұйғыр руы, ал Бұхарада — қытай<sup>\*87</sup> руы бар.

[50а] Шыңғыс хан Тұранды, Парсы мен Қытайды жаулап алғаннан кейін бүкіл Мауераннахр, Хорасан, ұйғыр жері, Қашғар, қысқасы Балх пен Ғазнадан Сырдарияға дейін үлесіне тиген оның ұлы Шағатайдың резиденциясы Бишбалық [қаласында] орналасқанын көреміз<sup>\*88</sup>. Шағатай әрқашан өзінің бауыры Үгедейдің<sup>66</sup> жанында тұрды, ал елді даруғалар басқарды. Қазан<sup>67</sup> (Шағатай әулетінен шыққан 25-ші әмірші) өлгеннен кейін көп ұзамай Шағатай ордасы көптеген жеке-жеке иеліктерге бөлініп кетті де, Шағатай әулеті ханзадаларының бірі Есенбұға хан<sup>68</sup> өз алдына Қашғарда, Ұйғырстанда және моңғолар елінде (Жоңғарияда) орнықты. Әбілғазы былай дейді: «Қашғарда, Яркендте, Алатауда (қара қырғыздар мен Үлкен орданың қазіргі жері) және Ұйғыр елінде әлі күнге дейін Шағатай әулетінен әмірші болмаған еді; сол себепті моңғол ақсақалдары (әмірлері) кеңесте бас қосып, Есенбұғаны шақыртты да, Қашғарға, Яркендке, Алатау мен Моңғол еліне билеуші етіп қойды». Бұдан Әбілғазының Шағатай ордасы астаналарының бірі Бишбалықты білмейтіні анық көрінеді. Еуропалықтар оны Шығыс Түркістанда немесе Жоңғарияда деп санайды. Хондемир<sup>69</sup> (Моңғолдар тарихы): «Шағатай хан Бишбалықты өзінің астанасы етіп, көп уақытын өзінің үлкен ағасы Үгедей қағанның жанында өткізді», — деп анық айтады.

Есенбұғаның ұлы Тұғлұқ-Темір күшті әмірші болған. Мауераннахрда Шағатай ұрпақтары әмір атағымен өздері билік жүргізіп тұрған кезде, солардың бірі Қозған әмір (хижраның 760 ж. өлген) билікті иемденіп алғаннан кейін хандарды өзі қойып, өзі алып тастап отырған. Ол қайтыс болғаннан кейін ұлы Абдуллах Байанкулидің<sup>70</sup> әйелін тартып аламын деп, байғұс әміршіні өлтіреді, бұған кектенген халық қолына қару алады. 763 жылы өзара жанжал басталғанда, Тұғлұқ-Темір хан Мауераннахрға аттанып, бұл елді бағындырды, сөйтіп өзінің ұлы Илияс қожаны<sup>71</sup> таққа отырғызды. Мұнда бір жыл болып, ол Ұйғырстанға қайтып оралды (Әбілғазыны және Хондемирдің «Моңғолдар тарихын» қараңыз).

Илияс қожаны бір жылдан соң (765 ж.) Әмір Хусейн, Әмір Темір қуып жібереді (кейін бізге Темірлан есімімен белгілі хан), сөйтіп ол, Әбілғазының жазуынша, Қашғарға оралады, ал Хондемирдің жазуынша, өлтіріледі. Қалай болғанымен де, Есенбұғаның, әсіресе Тұғлұқ-Темірдің кезінен бастап,

<sup>\*87</sup> Өзбектердің күшті руларының бірі қытай немесе қытай-қыпшақ аталған (*III. Уәлихановтың ескертпесі*).

<sup>\*88</sup> *Abulghasi Bahadur chani*. Көрсетілген еңбек. 84-б.



Батыс Түркістан Шығыс Түркістаннан мүлдем бөлінді де, Мауераннахрдың бұдан кейінгі тарихында ұйғыр және үйсін бектері туралы қайсыбір жанама қыстырмалардан басқа Қашғар туралы хабар кездестіре алмаймыз. Әбілғазы Тұғлұқ-Темір туралы әңгімеге кітабының бірнеше бетін арнайды. Мүмкіндігінше соның мазмұнын берейік. Есенбұға хан үлкен әйелі Сатылмыш хатуннан бала сүймейді, сондықтан үйіне Меңлі<sup>\*89</sup> есімді күнді жақын ұстайды. [506] Ұзамай күң жүкті болады, бүкіл жұрт оның ішіндегі шарана ханнан екенін біледі. Күйеуі жол жүріп кеткенде Сатылмыш хатун (өріне, қызғаныштан) күнді Широгул деген моңғолға сыйлайды да, оны еліне алып кетуді шарт етіп қояды. Хан сапардан оралған соң, күнді іздестіреді, оған істің мән-жайын түсіндіреді. Хан әйеліне ештеңе айтпайды, өйткені моңғолдарда үлкен әйел басқа әйелдерге билік жүргізіп, үстемдік еткен. Есенбұға қайтыс болғанда Шағатай әулетінен таққа отыратын адам болмай қалады. Әрбір ру өз адамының хан болуын қалайды. Сол кезде Есенбұға ханның уәзірі<sup>72</sup> Әмір Юлавчи<sup>\*90</sup> Меңлі хатунның ұл таппақ болғанын есіне түсіреді де, сол баланы тауып келуге Таштемірді жұмсайды. Оған жол азығына деп алдына жеткілікті қой салып береді, ойға алынған істі тындырып оралса, көп күміс беруге уәде етеді. Моғол жеріне келген Таштемір Меңлі хатунның шынында Есенбұға ханнан ұл тапқанын, Широгулдан да бір ұл туғанын біледі. Алғашқысының есімі Тұғлұқ-Темір, екіншісінің есімі Темір-Мәлік екен. Таштемір әрең дегенде амалын тауып баланы Әмір Болатшыға тапсырады, ол Тұғлұқты сол сәтте хан деп жариялап, моңғол дәстүрімен той жасайды. Тұғлұқ-Темір хан сайланған соң көп ұзамай Қашғарды, Яркендті, Алатау мен Ұйғырстанды алды, Мауераннахрда, Самарқандта өз ұлы Ииляс қожаны таққа отырғызған соң қайтыс болады. Ол Қашғарда бірінші болып мұсылман дінін қабылдап, айқын діннің бастауына мызғымас ірпетас қалап кетті.

Әбілғазы бірде ханның аң аулап жүргенде өз жолында сапарда жүрген отбасының тіккен шатырын көргенін айтады. Ол тәртіп бұзушыны алдына әкелуді бұйырады (Оның бұйрығы бойынша аң аулау кезінде бөгде ешкім болмауға тиіс еді). Бұл адам бұхаралық шайх Шужа ад-дин<sup>73</sup> еді. Шайх бұйрықты білмегенін, өзінің жиһанкез екенін айтады. Шах одан: «Сен тәжік емеспісің?» — деп сұрайды. Ол: «Тәжікпін», — деп жауап берді. Хан сонда тәжіктің иттен жаман екенін ескертеді. Шайх: «Иә, егер біз сізсіз болсақ, шынында да иттен жаманбыз», — дейді. Хан нөкерлеріне аң аулау аяқталған соң шайхты өзіне алып келуді бұйырады. Діннің ақиқаты туралы ұзақ

\*89 Меңлі — Меңлі хатун.

\*90 Дұрысы: Әмір Болатшы.





өңгімеден кейін хан өзінің адасып жүргенін біліп, ашына жылайды. Исламның ақиқатына мүлде күмән келтірмегенімен, хан күнделікті өмірде өзін мұсылман дінін ұстанушы деп ашық жариялауға батпай жүреді.

[48a] Шайх өлерінде ұлдарына ханға өзінің бата бергенін жеткізуді және ханға оның уәдесі туралы еске салуды өсиет етіп кетеді. Хан Ташкентті, Әндіжан мен Самарқандты, Бұхара мен бүкіл Мауераннахрды бағындырып алған кезде, шайхтың ұлы Рашид ад-дин өкесінің өсиетін хабарлауды ұйғарады. Ханның назарын аудару үшін таң бозарысымен орданың алдына келіп азан шақырады. Таңғы төтті ұйқысынан оянып кеткен хан оны өзіне шақыртып алып: «Сен неліктен біздің төтті ұйқымызды бұздың?» — деп сұрайды. Рашид ад-дин ханның берген уәдесін есіне салады, сол сәт хан діннің белгісі — «кәлимати шахадатты» қайталап, мұсылман болады. Шорас<sup>74</sup> есімді өмірден өзге өмірлердің бәрі де исламды қабылдайды, ал Шорас шайх әуелі дінсіз палуанды жекпе-жекте жеңсін, сонда мұсылман боламын деген шарт қояды. Шайх Рашид ад-дин өмір Шорас дұрыс шарт ұсынып отыр, керек болса күресуге де дайынмын, дейді. Дінсіз палуан күресте жеңіледі де, сонда [сол күні] 160 адам исламды қабылдайды, сөйтіп Шағатай да соңғы пайғамбардың дінін ашық ұстана бастайды.

Бұдан Қашғарға ислам діні оңайлықпен енбегені және кеш келгені көрінеді, ал Мауераннахрда Ису-Моңкенің ұлы **Барақ хан** (Хондемирдің жазуынша, Ментуктың ұлы Есентудың баласы, Шағатайдың шөбересі) исламды бірінші болып қабылдап, Гийас ад-дин атанған, ол Дуйгаджанның ұлы Тармашырын (Хондемирде — Кебек) Мауераннахрда ислам дінін түпкілікті бекітті.

Тұғлұқ-Темірге дейінгі ұйғыр хандары далада көшіп-қонып жүрген және өз иеліктерін Алтын Орда хандары Ресейді басқарғандай басқарды деп пайымдауға негіз бар. Тұғлұқ шахтың мүрдесі мен басына салынған мазары қазірге дейін [Хоргос]<sup>\*91</sup> тауы етегінде, Құлжадан 30 шақырым жерде тұр. Ғылыми комиссия Құлжадағы байқауларды пайдаланып, Пекинде шығарған Батыс өлке туралы Географиялық сөздікте Шығыс Түркістанда «Сұлтан Яйлак» шатқалының көрсетілуі осыны дәлелдейді. Мұнда бірнеше түркістандық әулет тұрады. Тұғлұқ шах туралы аңыз түркістандықтар арасында әлі де сақталған, оның мазарында да бұл билеушінің өмірі баяндалған шежіре бар; сонда оның әуелде қалмақ (яғни дінсіз) болып, өз орда-сымен қазіргі Жоңғарияда көшіп жүргені айтылады. Мазар жанынан былтыр жер жыртқан қытайлар өртүрлі алтын заттар мен монеталар тауып алған.

\*91 Қолжазбада бос қалдырылған.



[486] Біздің қолымызда осы билеушінің бір алтын тиласы бар, мұнда ол Тұғлұқ шах Сайид ал-Шаһид деп аталады. Біздің Құлжадағы консулымыздың қолындағы монеталардың ішінде де осы билеушінің бір монетасы бар, бірақ ол басқа құйылымнан болса керек, өйткені ханның есімі онда Сұлтан ибн Сұлтан Елғазы Тұғлұқ шах деп жазылған. Жалпы, сирек олжалар мен монеталарға қарағанда, Іленің бойымен Хоргос жазығына дейін созылып жатқан ел ұйғыр хандарының жазда көшіп-қонып жүруге дұрыс деп тапқан жері болған.

Біздің шекарамызға жақын, Құлжадан 120 шақырым жерде, Үсек өзенінің маңында бір қырғыз әйел куфи жазуы бар монеталар тауып алған; [осы монеталардың] бірі біздің қолымызда. Консулда сондай-ақ араб халифаларының монетасы мен ұйғырша немесе моңғолша жазылған бірнеше мыс монета бар, бірақ өше бастаған жазуды ажыратып оқу қиын.

Тұғлұқ туралы баянымызға қайтып оралайық. Одан әрі Әбілғазы былай деп жазады: «Әмір Елмұра Юлавчи өлгенде артында қалған 6-7 жасар баласын хан әкесінің мұрагері етіп қояды. Қайтыс болған уәзірдің бауырларының бірі, «кіршіксіз адал», әрі «күш-қуаты мол күрескер» — палуан Камар ад-дин<sup>75</sup> бірге ханға келіп, мұрагер бала әлі жас, сондықтан басқару ісін маған тапсырыңыз, деп өтініш жасайды. Хан бұл ұсынысты қабылдамай тастайды. Сол сәттен бастап Камар ад-диннің кеудесінде қызғаныш ұялайды. Тұғлұқ-Темір хан 730 ж. туған; Юлавчи әмірдің көмегімен 18 жасында хан болды; 24-інде исламды қабылдады; 34 жасында таусылып, Құдайдың қалауымен бұл дүниеден о дүниеге аттанып, бақилық болып кетті». Хан өлген соң Камар ад-дин бүлік шығарып, ханның үлкен ұлы Илияс қожаның үйінен қарты бар, жасы бар — 18 адамды шаһидтер<sup>\*92</sup> дәрежесіне түсірді». Тұғлұқ-Темірдің ұрпақтары шыға қалса, сол жерде өлтіру үшін барлық қызметке өз жақтастарын қойды және ақшаға өз атын жазып шығаруды, өзінің атына хұтба оқуды бұйырды<sup>76</sup> (яғни, өзін хан деп жариялады). Тұғлұқ-Темірден өлі де емшектен шығарылмаған бір баласы қалады. Оның анасы Әмір-ага хатун Әмір Құдайдатқа (Юлавчидің ұлына) келеді. Ол бұларды өз қамқорлығына алып, Камар ад-динге бергісі келмейді.

[49a] Осы кезде Әмір Темір (Темірлан) Камар ад-динге қарсы қол бастап келеді. Жаппай бұліну мен үрей туғызған жағдайды пайдаланып, балаға машайық<sup>\*93</sup> пен бірнеше сенімді адамды қосып, Бадахшан тауына аттандырып жібереді. Әмір Темір бес мәрте келеді, әр жолы ұрысқа сақа-

<sup>\*92</sup> *Шаһидун* (араб.) — дін жолында азап шегуші.

<sup>\*93</sup> *Машайық* — діндар қарт. Бұл жерде *тәрбиеші, ұстаз* мағынасында.





дай сай тұрған әскерге кездеседі, алайда соңғы ретте Камар ад-дин қашып, таудағы үлкен үңгірлердің біріне жасырынады. Ал Темірдің жорығы туралы хабар өтірік болып шығып, Камар ад-динге жіберілгендер оны орнынан таба алмай аңтаң қалысты, ол ажам патшасына (Персияға) қашып кетіпті. Сонда Тұғлұқ-Темірдің Бадахшандағы баласы **Хызыр қожаны** шақыртып алдырып, әкесінің орнына хан етіп жариялайды. Бұл хикаяны Әбілғазы былай аяқтайды: «Сол уақыттан қазірге дейін Қашғар мен Яркендте болған хандардың бәрі де осы **Хызыр қожа** әулетінен. [Басынан таратып айтсақ]: Шағатай, оның ұлы Моткен, оның ұлы Есентун, оның ұлы Барак, оның ұлы Дуйгаджан, оның ұлы Есенбұға, оның ұлы Тұғлұқ-Темір, оның ұлы Хызыр қожа» (Әбілғазы. Румянцев басылымы, 86–91 бб.).

Қытайлар Жеті қалада хандық құрған барлық хандардың есімдерін сақтап, бізге жеткізді. Әрине, олар бұл деректерді жергілікті тарихи дереккөздерден алған.

**Си-юй-тун-вань-чжи** — географиялық сөздік, қытай тіліндегі мәтіндерді манжур, моңғол-қалмақ, түркі тілдерінде дұрыс оқу үшін [Пекинде] шығарылған. Онда Хызыр қожаның түп тегі Әбілғазының шежіресінен біршама өзгешелеу беріледі.

Қытайлар берген тек таралымы мынадай (336-бетті қараңыз).

[496] Хызыр қожадан кейін Шир-Әли شیر علی, Шир-Мұхаммед شیرمحمد, Махмұд\*<sup>94</sup>, Сұлтан-Юнус سلطان یونس, Сұлтан-Ахмед سلطان احمد, Сұлтан-Саййид سلطان سيد, Абд әл-Рашид عبدالرشید, Абд әл-Рахим عبدالرحيم, Бабахан باباخان, Ақбаш اقباش, Сұлтан-Ахмед قاسم, Искандер اسکندر, Мансұр منصور (مانكسور), Қасым عبدالله, Абдулла عبدالله. Барлығы жиырма төрт адам хан болды. Ал соңғы кезде Жеті қалада зайырлы билікті алған қожалардың саяси орнын белгілеуге келсек, мұны түсіндіретін ешқандай дерек жоқ. Аталған сөздікте, олардың Мұхаммедтен басталған тек шежіресі берілгенімен, олардың Қашғарға қашан келгені, сұлтандардан кейін қайсысы билікке бекігені туралы дерек жоқ. Біздің одан білетініміз — Яркендте өз резиденциясы бар, соңғы кезде Қытайға қарсы көтерілген, әлі күнге дейін қауіпті болып отырған қашғарлық қожалар Әлидің қызы\*<sup>95</sup> Фатима мен осы екі әулеттің 12 имамының бірі Саййид-Талибтан سيدطالب тараған ұрпақтар екендігі. Түп-тегінен таратқанда имам Жағфар әл-Саддық امامجعفرالصديق, оның ұлы имам Мұса-Казим

\*<sup>94</sup> Иакинф әкейде Шир-Мұхаммедтен кейін Махмұд келеді, ал Искандер мен Қасым жоқ (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

\*<sup>95</sup> Қате жазылған, дұрысы: әйелі.



امام موسی کاظم, оның ұлы имам Әли-Мұса-Риза\*<sup>96</sup>, оның ұлы Саййид-Талиб болып келеді.

Ал Жоңғарияны бағындырып алғаннан кейінгі Қытай тарихы Түркістанда болған барлық оқиғаларға егжей-тегжейлі, шолу жасап отырады. Кейінірек, жоңғарлар күшейіп, Шығыс Түркістанды Галдан-Бошокту хан<sup>77</sup> 1679 ж. жаулап алып, Жоңғарияны қытайлар бағындырғанға дейін соның қарамағында болды. Махмұд қожа түркістандықтардың аса құрмет тұтқан адамы еді, сондықтан жоңғар хонтайдзиі оған Шығыс Түркістанды басқаруды тапсырды. Халықтың өзіне шын берілгендігіне сенген Махмұд Жоңғариядан бөлініп шығуды ойластыра бастаған еді, бірақ оның жоспары ашылып қалып, Ілеге, хан ургасына шақыртып алынды да, «шыңырауға» — зынданға отырғызылды. Махмұд қамауда жүргенде Бурхан аддин және Қожа-жан есімді екі ұлды болды. Қытайлар Ілені алған 1755 ж. Махмұд қайтыс болды, ал балаларын бас қолбасшы Баянди босатып, отаны Яркендке жіберді. Галдан-Черен<sup>78</sup> қайтыс болғаннан кейін (1754 ж. өлді) Галдан-Бошоктудың қарындасының хухунор ханынан туған баласы, айлакер әрі билікқұмар Әмірсана<sup>79</sup> жаңа патша тағайындалғанға дейінгі уақыт аралығын пайдаланып, тақты иеленіп алуды ойластырды, оның бұл әрекеті Жоңғарияның құлауына себеп болды. Оның билікке ұмтылуы Галданның басқа әйелден туған баласы Лама-Доржы Цаван-Доржыны өлтірген 1750 жылы басталды. Әмірсана Давацидің Лама-Доржының өлтіруіне жағдай жасап берді. Әмірсананың бүкіл әрекетінің нені көздейтінін білген Лама-Доржы, зайсандардың кеңесімен оны өзінен аулақтатты. Әмірсана енді тақты күшпен алуды ұйғарды.

\*<sup>96</sup> Қытай сөздігінде Әли-Мушириза (Ш.Уәлихановтың ескертпесі).

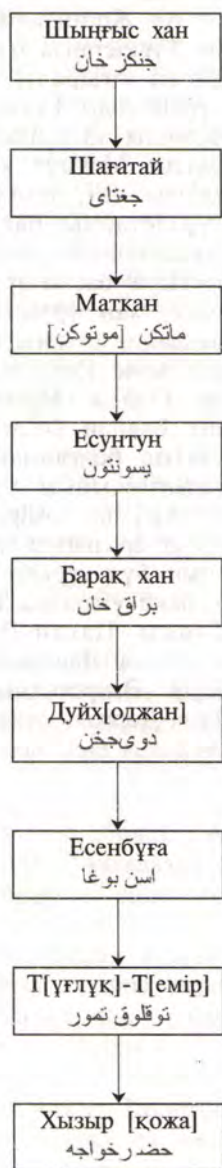




Қытайдың географиялық  
сөздігі бойынша



Әбілғазы  
бойынша



\*94 Иакинф әкейдің «Жоңғария мен Шығыс Түркістанның суреттемесінде» және біздің консулымыз И. И. Захаровтан алып пайдаланған сөздікте ол жоқ (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).



|64a| 1. ЖАЛПЫ ТАРИХ<sup>1</sup>**Ұлт және тайпалар тарихы**

Оның аңыздық сипаты немесе тайпалық құрылымы, тарихы және жүргізген билігі, тайпалар тізімі.

**Халықтың ақыл-ой қабілеті мен мінез-құлқы**

Дін және шамандықтың қалдықтары, ауызша жеткен өңгіме-аңыздар.

**Ежелгі дүние**

Қорғандар. Егіншіліктің іздері, тау-кен өнеріне және металлургияға талпыныс жасау, оссуариялар (сүйек сақтайтын орындар).

|64б| Батыс өлкеге жыл сайын 2 миллион ланға дейін жетерлік күміс жіберіледі.

**Тауарды сыртқа өткізу бабтары**

1. Нанка (қалың сарғылт кездеме). Сатылған кездегі бір орамының бағасы. Айырбас кезіндегі бағасы. Консулдың негізі қаланғаннан бері бұл өнімнің алып келінуі — 1852 [ж., 18]53 [ж., 185]4/ж., 18[55/ж.]: 1) Шәуешекке; 2) Құлжаға.

Басқа тауар — оның бағасы аршынмен есептеледі.

**Тауарды ішке алып келу бабтары\*<sup>1</sup>***Керуен жолдарын қосқанда*

1. Семейден Құлжа мен Шәуешекке қарай бағыт
2. » » » » Қокан
3. » » » » Қашғар
4. » » Қоканнан Қашғарға
5. » » Құлжадан Қашғарға
6. Нұсқаулық
7. 1837 ж. Қашғарда болған орыс көпесінің жазбасы

\*<sup>1</sup> Бөлімнің мазмұны ашылмаған.





### Қашғардағы сауда

- [1]. Қытай Түркістанының өнім шығаруы
- [2]. Тауарды алып келу. Құлжада сатылып алынатын орыс тауарлары, және олардың Қашғарда сатылуы.

\* \* \*

[67a] < Іле өзенінің оң жағалауы, өзен ағысының орта тұсындағы барлық аймақты құмды төбешіктер алып жатыр, олардың кейбірі әжептеуір биік әрі сүйірлене түскен, өсімдікке тапшы, тақыр жер. Жалаңаш жағалауға қарап мұндағы тау жыныстары негізінен ірі түйіршікті дала шпаты араласқан граниттен құралғанын байқауға болады. Іле бекінісіне жақын жерде Іле жағалауының көрінісі өзгереді. Қаскелеңнің күйылған жерінен бастап жоғары қарай Іленің оң жағасы мен сол жағасы тұтастай тік гранит жартастардан тұрады; бұл жартастар тік шаншылған биік гранит қабырғалардан пайда болған, кейбір тұстары тарам-тарам болып тақталы тастармен қатпарланған. Мұндай биік жартасты шыңдардың түрі ... деген атаумен белгілі>.

Қытайлар құдайға сыйынып мінәжат еткенде фимиамның орнына аламбикия алойын (*Aloe kulum agallochum*) қолданады. 1765 ж. император Киен-хонг болды.

Иезуиттер тригонометриялық негізге сүйене отырып Қытайды топографиялық тұрғыдан дәл түсірген, тек бір ғана ағылшындардың боданы Үндістанды есепке алмағанда, бұл сызбаға түзету енгізудің қажеті бола қоймас. Орталық империяның картаға мұндай жақсы түсірілуі Азияның ешбір жерінде жоқ. Джон Френсис Девис: «China during the war and Since the peace».

**Тоянго** — Хуан-хэ — Сары және **Янцзы-Цзянь** — Көк өзендер — мемлекеттің күре тамырлары. Мугден — манжур әулетінің отаны. XV ғ. император Юнг-ло Нанкинді қалдырып кеткен.

Кианг-си Қытайдағы жібек шығаратын ең бай облыс. Жібек шаруашылығында онымен Чекианг жарыса алады.

Кианг-сидің климаты жақсы, табиғаты әсем [облыс]. Үлкен Поянг-гу көлі осы жерде. Тонгтинг-иу көлі. Қытай 18 облыстан тұрады. Жібек өндіретін ең басты өңір бұл — Гоучоу. Гинкеанго өзенінің бойындағы Тонхи — бұл көк шай базарының орны.

Тарихи<sup>\*2</sup> каналға жақын маңдағы Янтже-киангке құятын өзеннің жағасында және Кантон мен Пекин аралы ортасында, яғни орталықта орналасқан Шанхай шетелдіктермен нақты сауда-саттық жасайтын бірінші портқа айналуы тиіс. Екінші

<sup>\*2</sup> Бұл жердегі мәтін болжаммен оқылды.



еуропалықтар үшін ашық Амой порты шетелдік сауданың тиімді болуына мүмкіндік береді, бірақ ол шай өндірілетін облыстардан тым жырақта жатыр.

Фу-чеу-фуда да осындай қолайсыздық бар, оған қоса онда шетелдіктер жақтырмайтын татарлар тұрады.

Шанхайға жақын орналасқан Ниго-по да теңдесі жоқ, мәні зор порт, бірақ маңызы шамалы. Кантонға келген шетелдік өз үйінде қамауда отырғандай тіршілік кешеді десе де болады. Сыртқа шығып серуендеуі үшін бірер көшелерде ғана рұқсат етілген, сол көшелердің өзінде де ол тәртіпсіз, бетімен жүрген қара тобырдың қорлауына ұшырайды. Шанхайда, бұған керісінше, шетелдік сыпайы, дос пейілді саудагерлердің ортасында жүреді, сонымен бірге жергілікті тұрғындармен бірдей дәрежеде қалада жүруіне болады. Жалпы, олар бұл жерде әлемнің қай бөлігімен салыстырғанда да мазақ пен қорлауға қаттырақ ұшырайды.

1845 жыл.

| (Қалалар) | саны   | Кірген тауарлар | Шыққан тауарлар<br>фунт стерлинг |
|-----------|--------|-----------------|----------------------------------|
| Кантон    | 86,087 | 2321,692 ф. с.  | 4,492,370                        |
| Амой      | 6,655  | 147,494         | 15,478                           |
| Фу-чеу-фу | 765    | 43,981          | 40,293                           |
| Кианг-шан | 1,226  | 10,398          | 17,495                           |
| Шанхай    | 15,971 | 1082,207        | 1,259,091                        |
| Барлығы   |        | 3605,772        | 5,824,727                        |

[676] Алатау тауларынан бастап Іленің ағысына немесе Қашғарға дейінгі аралықта елсіз мекен жатыр, оның кейбір тұстары қытайлардың қажырлы еңбегімен өңдеп-бапталғанымен, диқаншылардың бейнетін өзер өтейді Апиын саудасындағы арамдық пен ұятсыздық сауданың өз мүддесіне зиянын тигізеді: халықтың өнеркәсіп өнімдерін арттыруға қабілеті азайып барады; бір сауда үйі оны 30 жыл бойы сатудан үш миллион фунт стерлинг (72 мың рубльге жуық) пайда тапқан.

Фу-чеу-фудың бір өзіне  $2\frac{1}{2}$  [мың] доллардың апиыны әкелінеді, осы қаланың бір өзінде апиын шегуге арналған жүзден астам үй бар.

(Қытай және қытайлықтар: олардың діндері, өздеріне тән өзгешеліктері, киімі мен мануфактуралық өнеркәсібі, Оэржа Ненку Charles Sinn саудагерлері).

Қытайлықтарға ата-аналарына, үй ішіне ілтипаттылық, балалардың ата-анасына [қатысты] мінез-құлқы, білім мен ғылымға деген құрмет, үлкендерді сыйлау, заңға бағыну, қонақжайлылық, үлкен қажырлылық пен еңбексүйгіштік сияқты қасиеттер тән, бірақ басқа қырынан алып қарағанда,





әлемде қытайлардан асқан азғындыққа бейім халық жоқ. Оларға көбінесе тән тағы бір бейімділік — пайда құмарлық; соның салдарынан дүние табудың қандай амалынан болса да бас тартпайды. Ештеңеге сенбейтін мінез-құлқымен бірге, олар өте қу әрі қызғаншақ келеді; үлкендердің алдында құрдай жорғалайды, ал өз қол астандағыларға өте қатыгездікпен қарайды. Бәрі ойынға, алдауға және әлдебір фатализмге берілген.

Үндістанда, Ассам өңірінде шай бұтасын өсіру қолға алынды, мұның жемісті болғаны сондай, тіпті генерал-губернатор лорд Гординг бұл табысты істі тарату үшін 1000 фунт стерлинг жұмсаған. Ол алғашқы ұсынысын доктор Ройлға (Royle) жасады. Сонымен, 1848 ж. шайдың ұрықтары мен көшеттерін әкелу үшін Бот Фортуна (Fortune) ... Қытайға жіберіледі.

**Көк шай.** Шайдың бұл сұрыптары жай ғана кептіру арқылы дайындалады, сондықтан ең маңызды қасиеттерін де, ашы дәмін де бойында сақтайды. Қара шайдың анағұрлым жұмсақ, дәмді қасиеттері шай жапырақтарын біршама ашытудың нәтижесінде пайда болады.

Манжүрия мен Қытай арасындағы сауда-саттық Кореяның шекаралық Киен-вен қаласы мен манжүрлық Гунчи-гун қаласында жәрмеңке арқылы жүзеге асырылады. Бұл халықтардың арасында бір-біріне деген көре алмаушылық күшті, тілдері ұқсас.

< Бұл жерді құм мен сор басып жатыр, қияқ пен қамыс қана өседі. Сусыз, бір уыс та қара топырақсыз, өздігінен өсімдік өспейтін бұл жерде адамның еңбек сүйгіштігі табысқа жетті, қытайлар бұл шөлдің де амалын тапты, олар мұнда астық егіп қана қоймай, бау-бақша, көкөніс пен жеміс ағаштарын жайқалтып, тіпті жүзім өсірді. Мұның бәрі де жерді арықтармен суландыру жүйесі арқылы жасалған >.

Сіз қытай базарына — ұзын, тар көшеге қарай аттанасыз. Мұндағы барлық үйлер қытай үлгісімен шатырсыз және қалқа-ресторандар етіп салынады.



[БАЯНАУЫЛ ОКРУГІ ТУРАЛЫ\*<sup>1</sup>]

(Омбыдан хат. 1857 ж. 10 наурыз)

Сібір ведомствосына қарайтын қазақтың екі — Орта және Үлкен (Кішісі Орынборға қарайды) ордаларының біріншісі үкіметтің бөлгеніне қарай кең аумақты екі облысқа: Сібір қазақтары және Семей облыстарына бөлінгенін алдын ала айтуымыз керек. Бұл облыстар — округтерге, округтер — болыстарға, ал болыстар — бөлімшелер мен ауылдарға бөлінген. Облыстарды басқару әскери губернаторларға сеніп тапсырылған, ал округтерді басқару үш заседатель мен азаматтық ведомствоның басқа шендерінен тұратын округтік приказдарға, сонымен қатар қазақтар арасында халық сайлаған, оны бұл лауазымға генерал-губернатор бекіткен әрі аға сұлтан төрағалық ететін заседательдерге тапсырылған. Бұл өкілдер жалпы приказды құрайды және заңды түрде иеленген билік аясында барлық өкімдерді, соттау мен жазалау шараларын кітапқа тіркелген қаулылар арқылы жүргізеді. Бұдан қазақтарды басқару тізгінін өз халқының мұқтаждықтарын басқалардан жақсы түсінетін және үкіметтің алдын ала ойлаған ізгі ниетін жылдан-жылға терең түсіне отырып, тайпаластарының шынайы өсіп-өркендеуі мен игілігі үшін сенімді түрде мойынсұндыра алатын қазақтардың өзіне қалдырған біздің үкіметіміздің жаңа бодандарына деген шынайы әкелік қамқорлығын көріп-байқау қиын емес. Заседательдер қызметінің ерекше маңыздылығы туралы үндемей қала алмаймын, өйткені біздің соттарымыздағы олардың заты мен атқарарған ісі-әрекеті лауазымдық атақтарына мүлде сай келмейді. Қазақ даласындағы округтік приказдың заседательдері жуырда пайда болған ұлттың құрамына кірген халыққа барлық жақсылықтың, шынайы

\*<sup>1</sup> Бұл мәлімделер Сібір қырғыздары (қазақтары) облыстық басқармасына қырғыздар арасынан кеңесші болған полковниктің ұлы, даладағы соңғы ханның немересі поручик сұлтан Уәлихановтан алынды. Поручик Уәлиханов Сібір кадет корпусында білім алды; сирек кездесетін білімқұмар, ғылымға ынтық, қажымай-талмай зерттеумен айналысатын, жайдары, өткір тілді осы бір жас адам — өзінің атақты тегінің лайықты өкілі (К. К. Гутковскийдің ескертесі).





сезімнің, адамдық ізгіліктің дәнін себушілер болуы тиіс. Ақылды, ерік-жігері қайратты, адал, мейірбан, жаны ізгі заседательдер жүздеген мың халыққа қаншама жақсылық жасай алады?... Осындай іске өзін арнау нағыз жоғары білікті, бойына патриотизм дарыған жас адамдарға лайықты емес пе?... Жоғарыда айтылған үкімет орындарына қосымша, әр округте ішкі тыныштықты сақтайтын әскери отрядтар бар.

Приказы Баянауыл деп аталатын селениеде (ауылда) орналасқан, Батыс Сібір мен оның қол астына қарайтын барлық ауыл-аймақтардың қазіргі таңда жан-жақты ұмтылыспен алға қарай дамуы және оның дамуына қаражат іздестіру жағдайында өзiрге өсіп-өркендеуі жөнінен қала дәрежесіне жетпейінше Баянауыл округі де осылай басқарылады.

Қазақтарда үкіметтік бөліністен басқа, бір ұрпақтың екіншісіне деген руластық құқығы мен қарым-қатынасы қандас туыстық дәрежеде анықталатын рулық бөліну де бар. *Қазақ* одағын құратын үш орданың барлығы да өздерінің түптегін жат жерлік немесе, сөзбе-сөз айтқанда, шетжерлік немесе біздікі емес деген мағынаны білдіретін Алашадан басталады деп санайды. «*Қазақ*» сөзінің дәлме-дәл аудармасын беру қиын; біреулер бұл сөз шабандоз деген мағына береді дейді, ал тілді тереңірек білетін басқалар оны қаңғыбас немесе кезбе деген сөзбен аударады. Алашаның кім болғаны, оның қайдан шыққаны туралы халық арасында тараған аңызда өртүрлі баяндалады. Солардың бірі Алаш — Алат болған, немесе Сібір татары\*<sup>2</sup> болған деп әңгімелейді, қысқасы қазақ халқының шығу тегін зерттеп түсіндірген адамның алар алғысы шексіз екені анық. Алаша ұрпақтарының бірінде Арғын есімді баласы болыпты, қазақта көп тараған арғын руы осы баладан бастау алады. Оның бірнеше әйелі болған, үлкен әйелі, қазақша айтқанда *бәйбіше*, жалғыз ұл тапқан. Есімі — Мейрам. Оның ұрпақтары үлкен әйелдің балалары, жалпы *бәйбіше баласы* деп аталған, халық аңызында бай, күшті, жаугер, қайсар деп сипатталады. Арғынның басқа әйелдерінен туылған ұрпақтары мейрамдар секілді қасиеттерімен ерекшелене алмай, *момын* деп аталған. Баянауыл округінің қазақтары қайсар Мейрамнан<sup>1</sup> тарайтынын мақтан тұтады. Мейрамның Қуандық және Сүйіндік есімді екі ұлы болған. Қуандықтан Ақмола округінің құрамына кірген алтай, қарпық, тоқа рулары тараған. Сүйіндіктен бәсентейин руымен бірге Баянауыл округіндегі момын болыстардың<sup>2</sup> бірін құраған айдабол мен қаржас рулары тараған.

Қазақтардың үшінші бөлінісі — бұл ақсүйек және қарасүйек деп сөзсөздерге бөлінуі. Ақсүйектерді өздерін Шыңғыс ханның немересі Жошы Тоқай-Темір<sup>316</sup> ұлдарының бірінен та-

\*2 «Сибирский Вестник», 1820 ж., I кн.



раймыз деп санаған монғолдардың ұрпақтары әрі қазақ дала-сын жаулап алған сұлтандар ғана құраған. Сұлтандар пайда болғанға дейін қазақтарда ру басшылары (княздері) — билер<sup>\*3</sup>, аса құрметті тайпалардың рубасылары және ру ішіндегі жолы үлкен буынның өкілдері болған.

Қазақтар кейбір жағдайларда қазіргі күнге дейін би деген атағы бар болғанымен, бұрынғы мән-мағынасы сақталмаған билер сотына жүгініп келеді. Монғол ұрпақтары қазақтарды бағындырғанына қарамастан, бұл халықта құл болмаған. Құл ұстаған күннің өзінде олар жортуылда қолға түскен басқа тайпалардың адамдарын немесе өз еркімен құл болушыларды ұстаған.

Басқа руларға қарағанда Баянауыл округіндегі қазақтардың руларын басқарған сұлтандардың қызметі айтарлықтай маңызды болмаған. Бұл руларды күшті рубасылар — билер<sup>\*4</sup> басқарған. Халық арасында Айдабол руында — Шоң<sup>4</sup>, ал қаржас руында Шешен би атанған, ақыл-айласымен аты шыққан Шорман есімді билер ерекше танымал болған. Жасынан сөзге ерекше шешен болған Шорман 14 жасында шешуі қиын даулардың бірінде, өз руластарын Уәли ханның алдында қорғап шығып, рубасы атанған. Шорман шешен округтің қазіргі басқарушысы, яғни әскери старшина, аға сұлтан майор Мұса Шормановтың әкесі.

Қазақтар мен орыстардың алғашқы қарым-қатынасы Федор Иванович патшаның тұсында, Кіші ордадан басталады, бірақ бұл қарым-қатынас ешқандай пайдалы нәтиже бермеген болатын. Шын мәніндегі қарым-қатынас Үндістан мен Қытайға сауда жолын ашу үшін Хиуаны жаулап алуды көздеген патша Ұлы Петрдің тұсында басталған. Кейінірек Хиуа ханы болған қазақ сұлтаны Қайып<sup>5</sup> 1718 ж. Петрге әрқашан бейбітшілік пен достықта болуды ұсынып грамота жіберген<sup>\*5</sup>, ал 1732 ж. император ханым Анна Иоанновнаның тұсында, Кіші орданың ханы Әбілқайыр мен Орта орданың ханы Ше-меке<sup>6</sup>, яғни осы екі сұлтан да, барлық хандар секілді Ресейге мәңгі бодан болуға ант берген. Осының нәтижесінде статтық кеңесші Кириллов 1735 ж. Орынбордың негізін қалады<sup>\*6</sup>.

<sup>\*3</sup> Би сөзі көне түркі сөздерінің санатына жатады; ол *бек*, *бей*, *би* түрінде барлық түркі халықтарында болған және әлі де бар. Бұл сөздің мағынасы көп, кавказ халықтары *бек* атауын князь мағынасында түсінеді; *бей* түрінде де сондай мағына береді, ал қазақтарда *билік* деген етістік бар, оның мәнісі — *соттау*, *тәртіп орнату*, демек, бұл сөзді қазақтар бастапқыда *судья* мағынасында қолданған (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*4</sup> А. И. Левшин «Описание киргиз-кайцаских орд и степей». Т. 2. С. 68.

<sup>\*5</sup> Сонда, 134-б.

<sup>\*6</sup> Сонда, 68-б.







Г. Н. Потаниннің  
портреті.  
Қарындаш.  
Ш. Ш. Уәлихановтың  
суреті. 1857 ж.

Сәмеке­нің ізбасар­ла­ры — Орта орда­ның билеуші­ле­рі: Әбіл­мәмбет хан мен Абылай сұлтан (кейінірек хан) бұл ант­ты раста­ға­нымен өз ру­ла­ры­ның на­дан­ды­ғы мен қаса­рысуы се­бе­п­ті, орыс үкі­ме­ті­нің қалауына қарсы шы­ғып, орда билік­те­рін таратып жіберуге мәж­бүр етті. Орта орда­ның соңғы ханы Уәлидің көзі тірісінде-ақ елеулі және неғұрлым орнықты өзгерістер жасау қолға алына бастаған болатын. 1800 ж. Петропавл қаласында (Тобыл губерниясында) ханның ұлы Аббастың төрағалық етуімен шекара тұрғындары мен қазақтар арасындағы дауларды қарайтын шекаралық сот ашу көзделген еді, бірақ бұл іс жоба күйінде қалды. Уәли қайтыс болғаннан кейін хан лауазымы жойылды да, қазақтарды басқару үшін 1822 жылы Сібір құрылымы құрылды, империя оны жалпы губерниялық басқару ісіне қолданды, осы мақсатта сонымен қатар Омбы облысы құрылып, оның құрамына өз басқармалары, приказдары бар округке бөлінген Орта орда кірді. 1838 ж. Омбы облысы таратылып, ал қазақтарды басқару үшін шекара бастығының төрағалық етуімен шекара басқармасы құрылды.

Приказдары бар округтер мынадай тәртіппен құрылды: 1824 жылы Қарқаралы және Көкшетау приказдары ашылды, 1831 жылы — Аягөз, ал 1832 жылы — Ақмола және 1833 жылдың 22 тамызында — Баянауыл округі ашылды; содан кейін тағы да екі округ: 1834 жылы Құсмұрын, 1844 жылы Көкпекті округі құрылды.

1854 жылы Батыс Сібірдің қазіргі генерал-губернаторы, жаяу әскер генералы Г. Х. Гасфорттың жобасы бойынша Орта ордадағы қазақ округтері жоғарыда айтылған екі облысқа бөлінгенде, дала мүлде жаңа күйге енді. Семей облысының құрамына кірген, Томск пен Тобыл губернияларының шекарасында жатқан және ежелден Ертістің оң жағалауында көшіп-қонып жүрген қазақтардан Семей ішкі қазақ округі құрылды. Дәл осы 1854 жылы Аягөз округіндегі бірнеше болысты біріктіріп жаңадан Қапал приказын құруға бұйрық берілген, ол осы



1857 жылы құрылды. Осы соңғы аталған екі округті басқару ерекше әскери-округтік бастықтардың қолына тапсырылған. Семей облысының барлық үлкен ауылды мекендері ондағы диканшылықты, өнеркәсіп пен сауданы дамыту нәтижесінде қалалар деп аталынды. Генерал-губернатор қазақ даласын облыстарға бөлу және жалпы оны көркейту туралы өз жоспарын барынша азаматтықпен ұсынғанда, бұл даланың бүгінгі және болашақ жағдайын қаншалықты терең ойластырғанын білу мейлінше қызықтырарлық па еді? Бұл еңбек осы өлкені талмай аралап, өте жақсы зерттеуден туған терең түсініктің жемісі. Бұл менің сапар барысында алған әсерлерімнің қатарына кірмегендіктен, тек айтып өтумен ғана шектелемін. 900 мың шаршы шақырым жерге жайылып, ұланғайыр дала белдеуін алып жатқан Орта ордада облыстар құру, құрылымдардың бір ғана Омбыда шоғырландырылуы қазақтарды басқару ісінде туған шексіз қиындықтарды жойды. Сөйтіп өздеріне сеніп тапсырылған облыстарды егжей-тегжейлі шолып шыға алатын және қазақтардың мұқтаждары мен тіршілігін анық көріп білетін екі бастықтың қадағалауы туындаған мәселелерді мейлінше тез әрі неғұрлым тура шешуге мүмкіндік берді. Екі облыс құрылғаннан кейін біздің шекараның арғы бетінде Орта орда бар деген ойдан да арылды. Қағаз бетіне қаламмен сызбай жатып-ақ, екі облысқа бөлінген кең байтақ ел ешбір күдіксіз, жалтақсыз, өзінің 400 мыңға тарта тұрғынымен, болашақ үміттерімен империяға қосылу үшін оның шекарасына біржола еніп кетті!

Генерал-губернатордың азаматтық борышындай ұсынған ұсынысы нәтижесінде үкімет жасаған осындай маңызды қадамнан кейін, қазір патшалық етіп отырған император 1856 жылы қарашаның үшінші күнінде Алатау округін құруға жарлық берді. Оның құрамына Орталық Азиядағы Іле өлкесі, шамамен алғанда Пизамен және Флоренциямен бір ендікте жатқан<sup>\*7</sup> әрі жергілікті халық Алма-Ата (Алматы) деп атайтын Верный бекінісі қоса кіреді. Табиғаты әсем, күнгей беттегі өсімдігі мен жемісі мол Үлкен орданың көші-қоныстарынан тұратын бұл округ келешекте біздің сауда-саттық пен өнеркәсібімізде күмәнсіз маңызды рөл атқаруы тиіс. Бұған қоса, бұл округтің шығысы мен оңтүстігі Қытаймен, Ташкентпен және Қоқанмен шекаралас жатыр; өлкені қақ жарып, ортасымен ағып жатқан, кеме қатынасы бар Іле өзені Верный бекінісінен 400 шақырым жерде тұрған Қытайдың батыс провинцияларының астанасы Құлжа қаласының маңынан ағып

<sup>\*7</sup> Орыс империясы географиялық қоғамының толық мүшесі П.П. Семеновтың анықтауы бойынша берілді. Аталған қоғамның 1856 жылғы «Вестник» журналында басылған оның өте қызықты хаттарынан алынды («Русский инвалид» редакциясының ескертпесі).





өтетін болғандықтан біздің саудамызды едәуір жеңілдеткелі отыр. Іле қазірдің өзінде кеме қатынасы ашылған Балқаш көліне құяды. Бұл көлден шығып, сайрап жатқан дала жолдары өзендер мен жайылымдарды көктей өгіп, Қарқаралы мен Баянауыл арқылы Коряков станицасына<sup>7</sup>, одан Ертіс пен Омбы арқылы Батыс Сібірдегі тамаша сауда қаласы Тюменге жетеді, дәл осылай кері оралады. Ресейдің сауда-саттық қарым-қатынасынан Алатау округіне қомақты үлес тигелі отырғаны анық, ал Верный бекінісі Орталық Азиямен саудамыздың кілтінә айналмақ. Осыдан кейін, жоғары мәртебелі бекіткен бұл жаңа жобаның өте маңызды екені туралы қайталап айтудың қажеті бола қоймас. Істің өзі-ақ өзі туралы айтып тұр.

Хандық мәртебені жою, даланы округтерге бөлу және қазақ даласын басқару үшін Сібір құрылымын құру, әрине, мүлде жаңа жағдай болғандықтан, күткеніміздей, толқулар туғызбай қоймайды. 1825 ж. Қасым сұлтан, соңынан оның балалары Саржан мен Кенесары наразылық танытқандарды бастап бүлік шығарды, 1846 ж. дейін қарсылық жасап, ақырында қару күшімен басылды. Бүлікшілердің ішіндегі ең батылы Кенесары жан-жағынан ізіне түскен казак отрядтарынан Күнгей Алатауға қашып барып, сондағы жабайы халық — қара қырғыздармен қанды қақтығыста мерт болды. Осындай қара қырғыздардың бір бөлігі, нақты айтқанда бұғы руы 1855 ж. Ресей бодандығын қабылдады. Толқуларға қарамастан Сібір құрылымдарын құру ісі жедел алға басты, сөйтіп 1844 жылдарда бөлініп шыққан болыстардың барлығы да қайтып оралды. Баянауыл қазақтары да бүліктен тыс қалған жоқ. Бүлікке қатысқан олар бетпақтың құмы мен шөл далада екі жыл кезіп жүріп, мал-мүлкінен айырылған соң, 1842 ж. Кенесарыны тыңдамай, үкіметке тізе бүкті. Баянауыл приказындағы қазақ заседателі Тайжан Азнабаев, антты бұзған шенеунік ретінде, басқаларға үлгі болсын деп, Ақмолада атылды. Бұл үкімет тарабынан қолданылған соңғы қатаң жаза болды. Содан бергі уақытта, бір жағынан жылдан жылға орнығып келе жатқан тыныштық пен бойұсынушылық, екінші жағынан сақтықпен әрекет жасау көңілге мейлінше жұбаныш ұялатып отыр.



[АДАМ ХАЗИКЕЛДИННІҢ  
КӨРСЕТПЕСІ]

[4a] 1749 жылы, күзде, өзін Томскіден туылғанмын деп мәлімдеген бұхаралық Адам Хазикелдин (Қожагелдин) Жоңғариядан Чахар бекінісіне келді. Оның әкесі Тобылда өмір сүріпті, кейінірек сол Томск қаласына келіп, Адаммен және оның шешесімен бірге біраз тұрған; ескі кітаптардағы жазба бойынша, осыдан жиырма жыл бұрын [әкесі] Жоңғар иелігіне берілген, қазір де сонда, көшпелі қоныс иеліктерінен арасы шамамен 150 шақырым болатын Машед<sup>1</sup> деген жерде тұрады, басқа бұхаралықтар секілді ол да қалмақтармен бірге көшіп-қонып жүрген (ал олар, яғни бұхаралықтар басқа көшпелі халықтан өзгеше көшпелілерге айнала бастады, қазір Урганың маңында ондай бұхаралықтардың мыңдаған жұрты көшіп-қонып жүр). Содан кейін Адам «жоңғарлардың тарапынан жасалған өтініштер» туралы өртүрлі мәліметтерден хабар береді. Оның хабарлаған деректерінен ол (Адамның өзі) Ежен хан (Әдзен хан)<sup>2</sup> деп атаған хонтайдзи<sup>3</sup> [Цебен-Доржи]<sup>4</sup> бұл уақытта буруттармен<sup>5</sup> соғысып жатқанын, осы буруттардың басшысы Ахмет өзінің [қырылған] халқы мен он мың әскері үшін ... он мыңға жуық үйді өртеп, көп адамды тұтқындап өкеткенін байқауға болады.

Буруттарды бағындыру үшін он мың әскермен аттандырылған Доржи зайсан жеңіліске ұшырап, небары үш мың адаммен оралыпты. Биылғы көктемде, [46] мамыр айында хонтайдзи буруттарға қарсы өзінің бауыры [Лама-] Доржыны [тағы да он мыңдық әскермен] жіберген, бірақ, бұл он мың әскерді де олар ... Бұл буруттардың қонысына дейін Ургадан тіке жолмен жүргенде бір айлық жол болады.

Оны, Адамды алты бұхаралықпен бірге бұдан үш ай бұрын Ургадан Ресей империясына ізгі ниеттілер яғни Қашғарияда ... қалаларда ... басқа да бұхаралық қалаларда [тұрып жатқан] бұхаралық он екі бек жіберген. Сол жіберілген адамдардың бірі — осы Адам, басқаларының есімдері: Дияс, Мамед, Құрбан, Кепермед, Ниязмед; және сол он екі бектерден, сондай-ақ қазіргі жоңғар әміршісінің туған қарындасы, Галдан-Череннің Олан-баир (өзінің ағасы қамауға жіберіп, бұха-





ралық Акут\*<sup>1</sup> қаласында түрмеде тұтқында отырған) есімді қызынан, ... аталмыш бектердің қолы қойылып, он екі мөр басылған хат жіберілді. Бұған қоса ұлы мәртебелі императорға тарту-таралғы ретінде алты асыл тас, алтынмен апталған бір парсы шапанын, сондай-ақ екі генералға алты асыл тас жіберілген, ал басқасы ... нақты кімге екенін ... ол білмейді. Аталмыш хат Ургада, орыс тілінде жазылған және бектер өзара үш күн кеңес құрып, мұны құпия ұстауға ант берген; [5a] хатты кеңеске де қатысқан сондағы орыс адамдары — көпестер жазған. Олардың бірі — Ив. Герасимов, екіншісі — тобылдық Алексей, ал оның кімнің баласы екенін және лауазымын білмейді».

Олар Хан-Қарағай арқылы салт жүрген, менінше, Ургадан Тобылға қарай басқа жолмен жүрмейді; 13 күннен кейін олар Ертіс өзеніндегі Дебачи [бекетіне] жетеді; [Дебачи] Адамның бір өзін ғана өткізген де, басқаларын, сірә, тонап алған болса керек, Ургаға кері қайтарып жіберген. Өйткені, бұхаралықтардың әміршісінен шалғай тұратын халықтардың адамдарын Ресейге жібермеу туралы бұйрық түсіпті-міс, ал олардың арасындағы Адам «шекараға жақын жердегі Ургадан» болып шықты. Адам Дебачиден шығып зайсан Онбаға келеді, Онбаның баласы Самур қарыздарды жинау үшін Шаныр\*<sup>2</sup> қамалына баруға жиналғанға дейін ол 15 күн [оның үйінде] тұрады. Самур Адамның жүктерінен алтынмен апталған шапанды көріп қалып, кейін құнын төлеуге уәде беріп өзіне алып қояды; мұнымен қоймай, асыл тастармен бірге жатқан бес қадақ күміс пен алпыс қызыл алтынды көрсетуді бұйырады; қалталардың аузын шешкен кезде асыл тастар түсіп кетіп, Самур бас салады. Адам қарсылық көрсете алмайды. Чаныр қамалына келген соң Адам хатты орыс офицері Нестеровқа берудің қолайлы сәтін іздестіреді, бірде оған бектердің 12 мөрі басылған қалтаны көрсетеді, бірақ беріп үлгермейді, [5b] өйткені Самур оның әрбір қимылын аңдумен болады. Ақырында, бір ыңғайы келгенде Самурдың шамаданын тіліп жіберіп, 12 мөрлі, асыл тастар мен хат салынған қалтаны суырып алады.

Аталмыш бұхаралықтар Адамды жібергендегі мақсаттары, өздерінің 12 бегі мен әміршінің қарындасы, Галдан-Череннің қызы... Ресейдің боданы болуды қалайтыны, сол себепті бектер әдеттегідей, Ургаға келген кездерінде (... әрбір бек өз қаласынан бір мәрте Ургаға бір рет бас қосып кеңесу үшін жиналады) үш күн кеңесте бас қосып, олардың ішінде Ғазибек барлығына басшылық жасаған; оны, яғни Адамды серіктерімен бірге осы іске көндіріп, оларға хат пен аманатты тапсырып, [содан соң] осында, яғни Ресейге жіберген және оған (Адамға) былай деп мәлімдеуді бұйырды: «өткен

\*<sup>1</sup> Қате жазылған, дұрысы: Ақсу (Шығыс Түркістан).

\*<sup>2</sup> Қате жазылған, дұрысы: Шарын бекінісі (Батыс Алтай).





жазда Ургаға Хан-Қарағайдағы зайсан Онба ұлы — Самурмен бірге келіп, ұлысының маңындағы орыстар бұлардың кәсіптерін тартып алғанын және кәсіпшілікпен айналысуға жібермей отырғанын айтып әміршіге шағымданған; сонда әмірші оған (зайсан Онбаға) Хан-Қарағайға жақын жерде орыстың қоныстары, селолары, егіншілігі бар болса, [оларды] тонап, өртеуді, адамдарын тұтқынға алып, ұрып-соғуды бұйырған, сәті түссе өзі оған, Онбаға көмектесетінін, жайылымдық шөп шығып, аттар қоналған уақытта 23 000 әскерді Ресейлік Ертіске аттандыратын ...»<sup>\*3</sup>

[7a] ... жерді..., осы мақсатпен Ресей тарапынан жіберілген елшіні... оның жанындағы адамдарды бас зайсанның ... ұлының қонысында мықты күзет қойылған түрмеде ұстады. Осылай болғанның өзінде аталмыш бектер хат жазды және оған, яғни Адамға — «жоңғар әскерінің шамасы келмеген жағдайда, оларға, жоңғарлықтарға Ресей әскері жіберіледі, аталмыш бектер өздерінің бұхаралықтарымен бірге Ресей жағынан көмек [алуды] қалайды, Ресейдің көмегіне қосымша бұл бектер сексен мың адам жинай алады» деп мәлімдеуді бұйырды. Аудармашы Текутьев Адамның шынымен он екі мөрлі қалта көрсеткенін түсіндірді.

[8a] Адамның екінші жауабы (1749 ж. 25 қарашада [Павлукский] хабарлаған). «Он екі қаланың ... он екі бегі кеңесті, ал біреуі, олардың ішіндегі басшысы — Азбек (алғаш берген түсінігінде Ғазибек), оның иелігінде 32 000 бар; олар мені Ургадан 40 шақырым жердегі өздері үш күн кеңескен Бархотайдан<sup>1</sup> Іле өзені бойымен өрпете шығарып салды. Маған орыс тілінде жазылған үш үлкен хат беріп жіберді, өйткені, егер қалмақша жазса, жолда қалмақтар ұстап алады, орыс хатын оқуды олар әлі үйрене қойған жоқ; ал бұл хатты орыс көпестері — Алексей мен Герасим жазды, олар да бектер құрған кеңеске қатысқан; бектер көпестерден мұны құпия сақтауға ант алды. Сол хаттарға қоса әміршінің қарындасының атынан патшайымға алтын шапанды, сондай-ақ әртүрлі он екі тас пен алты жүз бас ... тауарды маған берді. Мен жолға аттанғанда Ургадан шықтым, одан Дебачи... ал Дебачиден... Шарас (шамасы, Шарын болса керек) өзені бойында отырған Самур шалға келдім, т.т.

Сырдария бойында қоныстанған қазақтарға қарсы жорық жайлы [86] айтсақ, [оларға қарсы аттанған] әскерлердің қолбасшылары ... Доржи, Кандиль-Доржи болған [деп айтады]. Доржыны тұтқындап, басын алыпты. Содан кейін ол (Адам) орыстардың шекарасына қалмақтар шабуыл жасамақшы дегенді тағы да растады. Ұлы мәртебелінің боданы болуға дайын бұхаралықтар бір жүз жиырма жеті мың адам ...

<sup>\*3</sup> Әрі қарай 6 және 6<sup>б</sup> беттері жоқ.





**КІШІ КЕҢЕСШІ\*<sup>1</sup> РАФАИЛОВҚА ЖОЛСЕРІК  
БОЛҒАН ТАТАРЛАР АБДРАШИТОВ ПЕН  
СЕЙФУЛЛИННІҢ ТИБЕТТЕН ҚАЙТЫП  
ОРАЛҒАНЫ ТУРАЛЫ ІС**

*(Батыс Сібір Бас басқармасы істерінен үзінді)*

[11а] 1814 жылы жоғары мәртебелінің бұйрығымен Мехди Рафаилов Тибетке аттандырылды, сонымен қатар оған түркімен жылқылары (айғырлары) мен басқа заттар сатып алу тапсырылған. Ол бұхаралық Загур Зариповпен және Мұса-ханмен Петербургтен жолға шықты.

Семейде\*<sup>2</sup> ол ташкенттік керуенбасы Молла-Мансур Мамасеитовтің басқаруымен керуен жасақтады. Керуенді Кукутлы-даван тауына дейін казак отряды күзетіп жүрді, жолда керуен мен отрядтың 500-дей жылқысын қара қырғыздар барымталады (отрядтың талап етуімен 436-сы қайтарылды). Кукутлы түбінде отряд керуенбасымен қоштасып кері қайтты, ал Рафаилов пен Мұса-хан әрі қарай кетті. Олар Тұрфанда жиырма күн, Ақсуда бес ай тұрды, себебі, боғдыхан<sup>1</sup> қайтыс болып, үш ай өткенше қаладан шығуға ешкімге рұқсат етілмеді (?). Мұса-хан Ақсуда қалды, ал Рафаилов Яркендке кетті. Яркендке дейін он бес күн жүрді және бұл қалада екі жарым ай тұрды. Бұл жерде он сегіз мініс және жүк артатын аттарымен қоса екі бадахшандық (Құдайберді мен Адинаны) пен бір балти Чунтанды жалдап Тибетке\*<sup>3</sup> кетті, бірақ жолда жиырмасыншы күні Рафаилов тұла бойын ісік басқаннан (ауру үш күнге созылды) қайтыс болды, керуен өзін оның жолдасымын деп атаған Мамзурдың (Загурдың) қарауында қалды. Тағы он күн жүргеннен кейін Тибетке жетті, онда жиырма күн тұрды. Мамзур Рафаиловтың бірін Қазанда, екіншісін Семейде жалдаған екі татармен аттанып, жиырма күн жүріп Кашмирге келді. Мамзур он айдың ішінде Рафаиловтың тауарларын шөліге (шаль) айырбастап, жиырма күн жүріп Тибетке қайтып оралды, екі татарды (олардың талап

\*<sup>1</sup> Патшалық Ресейдегі 7-ші класты азаматтық чин.

\*<sup>2</sup> Осыған қарсы: 1822 ж. қаржы министрі граф Гурьев Рафаиловты ізвестіру мен өлімі туралы жазды – Ш. Уәлихановтың қолымен деп жазылған.

\*<sup>3</sup> Яркендте Рафаилов қайтар жолға қажетті керек-жарақты дайындап қою үшін бадахшандық Султибайға төрт жамбы қалдырды (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).



етуімен және қадірлі тибеттіктер қолдап) төрт атпен, екі жол көрсетушімен, мың жарым сомға әртүрлі ішіп-жем қорымен жабдықтап және оларға Мамзур мен 21 тибеттік кісілер қол қойып Рафаиловтың қайтыс болғанын куәландыратын хат беріп Ресейге жіберген. Мамзур бізге өзіне тиісті (шын мәнінде [олар] кейінірек алған) алты жамбыны кашмирліктерден, яғни Рагмаджи мен Агбеджиден алуды тапсырды. Яркендте олар Ресейге бару үшін керуенді таппады, олар Мамзурдан оны күтсін деген хат алады, бірақ сегіз айдан кейін ол (Мамзур) Кашмирге, Кашмирден Үндістанға кетті деген хабар алады. Татарлар алты жамбының екеуін әртүрлі шығындарға жұмсап, төртеуіне 750 орам болатын бөз сатып алып, оны жолда қазақтарға тоналмасын деп ташкенттіктермен (?) Құдайбердімен тікелей Құлжаға жіберген, ал өздері қытайлықтардың қарауылдауымен Тұрфан арқылы кеткен, бірақ отыз үш адамнан құралған қазақ қарақшылары тонап, олардың жылқыларын, заттарын және Рафаиловтың өлімі туралы Мамзурдың жазған хатын алып қойды.

[116] Олар Рафаиловтың қанша тауары болғанын білмейді. Тибетте Мамзур оларға Рафаиловқа тиісті елу жамбыны бір бадахшандыққа төлегенін айтты. Бұл татарлар: Мухарам Абдрашитов, Сейфсаттар Сейфулмаликов, ал ол Шифей Сейфуллиннің өзі болып табылады, олар 1824 ж. маусымда қайтып оралған және 1830 жылға дейін кепілдікте болған.

Рафаиловтың өлімі туралы алғашқы хабарды 1823 жылы-ақ татар Файзулла Сейфуллин жеткізген. Семейлік көпес Степан Поповтың әміршісі, қызметтегі Қазан татары Файзулла Сейфуллин саны жағынан көптігімен молшылыққа кенелтетін мақта-мата бұйымдарын сатып алу үшін және ресейлік өнімдерді тиімді бағаға өткізіп, ресейлік көпестердің пайда түсіруіне мүмкіндік беру үшін 1821 ж. тауармен Қашғарға аттанды. Ол Қоқанға қарағанда Қашғарда тауарларын бес есе қымбатқа пайдасына асыра сатты. Осындай сәтті тауар айналымымен қожайынына ғана емес, өзіне де табысты пайда түсірді, бірақ қара қырғыздар мекенінен өткенде тоналып қалудан қорқып, олардың қанағатсыз талап еткенін беріп, қырғыздардың «тонауынан» сол кездегі Семейдің бағасымен 63 845 рубльдің 12769 орам бөзіне шығынға ұшырады. Корпус командирі Капцевич мырзадан қара қырғыздарды басуға депутация жіберу туралы бұйрық алған ол белгілі рубасының үш ұлын алып келді. Қашғарда Сейфуллин Рафаиловтың өлімі туралы естіп, ой-пікірдің өзгермеуі үшін Қашғардағы Қоқан елшісінен хат арқылы сұратып Яркендке шабарман жіберді, оған қоса астарында біздің үкіметімізге қандай да бір зиянды қастандық жоқ па екен деген ниетпен Тибеттегі ағылшындардың Яркендтегі бауырларына жазған жеті хатын ұстап алады. Бұл жеті хат Сырқы істер министрлігіне, ол жерден Шығыс





Сібірге, ақырында Астрахан губернаторына жіберілді, хаттардың басым бөлігі сауатсыз әрі ала-құла жазылған әртүрлі тибеттік уағыз болып шықты. Ресей үкіметінен тапсырма алған еврей Мехди (кіші кеңесші) өлгеннен кейін, оның мүлкін тибет [12а] билеушісі қазынаға алғаны туралы хабарламаны Қоқан ханы Қашғардағы өзінің елшісінен алғанға дейін аз уақыт бұрын Зұлқар қожа мен керуенбасы Ханкелді өздерінің Қоқаннан хабарлама алғандықтарын Семейдегі Қоқан елшісі Хазірет пірі Ганчат қажыға хабарлағандары туралы хабарламаны 1823 ж. 23 наурызда Семей коменданты подполковник Кемпен генерал-губернатор В-ға\*<sup>4</sup> баяндады. Қоқан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастан хабары бар Қоқан елшісі тибет билеушісінен мүлік пен тауарды қайтаруын талап етті және толықтай алып, кешіктірмей оны (мүлік пен тауарды) өз ханына, ал ол Ресейге тапсырды.

Қоқан елшісі жоғары мәртебелінің сарайынан қайтып келгенде 1829 жылы облыстық бастық\*<sup>5</sup> мырзаның хатымен шақыртылды, бірақ жауап бермеді, тек 1831 ж. ғана Қоқан елшісі өзінің келгенін Вельяминов мырзаға хабарлады және «Жоғары мәртебелі оны (Рафаиловты) барлық иеліктерден, тіпті Балх пен Бадахшаннан да іздеуді бұйырды, қанша іздегенімен оны таппадық» деп жазды.

\*<sup>4</sup> Яғни Вельяминовқа.

\*<sup>5</sup> де Сент-Лоран.



## ҚАШҒАРДАҒЫ 1825 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ МАТЕРИАЛ

[59a] 1826 жылғы 5 желтоқсандағы рапорт. Сыртқы істер министрлігінің басқарушысы граф Нессельроде Петр Михайлович Капцевичке мазмұны төмендегідей хат жазды.

Әлдебір көтерілістің салдарынан Кіші Бұхараны күшпен басып алу дайын екендігі туралы хабар мұнда Орынбор арқылы жетті. Дегенмен, бұл хабардың растығы анықтауды талап етеді, бірақ Сізге сеніп тапсырылған осы елдердің шет жерлермен байланысына қарай бұл жағдайды назардан тыс қалдыруға болмайды. Сондықтан жоғары мәртебелінің бұйрығы бойынша осы өлкеге кіріп кете алмаса да оған іргелес жатқан жерлерге саналы конфидентті (жасырын кісіні) шұғыл түрде жіберуіңізді өтінемін.

Көтерілістің басшысы кім? Қарсы күресуші партия қандай табысқа қол жеткізгені және қаншалықты күшті? Қазақтар мен көтерілісшілер арасындағы қарым-қатынас қандай, оларға деген Алтай жотасы түбінде көшіп-қонып жүрген қалмақтардың ниеті қандай, «немесе Сыртқы істер министрлігі осы сыбысқа қатты көңіл бөліп отыр ма»? — Бәрін анықтау керек.

Осы уақытта Петербургте болған генерал Капцевич сол сәтте Омбы облыстық гвардия бастығының қызметін орындаушы полковник Броневскийге confident жіберу үшін шенеуніктердің біреуін таңдауды, оған қайда жұмсағаны туралы есеп бермейтіндей Бас басқарманың төтенше жағдайларға арналған сомасынан 3 сом күміс беруді бұйырды және confidentтен басқа шенеунікпен бірге шығыс тілін жақсы білетін доктор Зильберштейнді де жіберуді ұсынды.

Броневский мырза Қашғарға іргелес жатқан өңірге жіберуге лауазымды кеңесші Бубенновты таңдады, оған көмектесуге семейлік көпес Поповтың әміршілерінен бір татарды және екі казакты қосып берді. Оған көктемге дейін Үлкен ордада қалып, бұл уақытта Құлжада болып, көктем түсіп жол ашылған кезде қара қырғыздардың жеріне баруды бұйырды.

1826 жылғы 23 желтоқсанда Капцевич бұл іске confident ретінде семейлік көпес Пеленковты жібергісі келгенін жазды,





бірақ бұл көпес Семейден шығып шекара асып кетіпті және оның қайда екені белгісіз. Пеленковтың марапаталған медалін оған жеткізу үшін Семейге жіберді және егер ол алыста болмаса шенеунік Бубенновқа серіктес болуға жіберілісін деп жазды\*1.

1827 жылғы 1 ақпанда шенеунік Бубеннов жүздік атаманы Сальниковтың, кіші урядник Романовскийдің, казак Харламовтың, татар Шамседдин Файзуллиннің алып жүруімен шет жерге аттанды.

[596] 1827 жылғы наурызда Бубеннов мырза Қараталдағы Сүйік сұлтанның ауылына келді, бұл жерден айдың 15-інші күні шығып 17-сінде Көксудағы Құлан Әділов сұлтанның ауылында Жәңгір қожаның тыңшысы, дін үшін соғысқа шақырумен қара қырғыздарға және сұлтандарға жіберілген Абдрахман қожаны кездестірді, ал 30-ында қара қырғыздардың жеріне келді. Мамыр айының соңғы күндерінде Бубеннов Омбыға қайтып оралды, 1 маусымда хабарлама жіберді. Оның саяхаты 3,5 айға созылды.

Өртүрлі адамдардан алынған мәліметтер негізінде Сушин 1827 жылғы 8 ақпанда «Қашғардағы істің жағдайы туралы» жазбахат дайындаған. Жалпы ескертулер. Қашғария (көрші Азия халықтарына жалпы бұл өңір Алтышар, яғни Алты қала деген атаумен белгілі) басты — Қашғар, Ақсу Яркенд, Хотан мен Тұрфан қалаларынан тұрады және Қытай империясының оңтүстік-батыс шегін құрайды. Тұрғындары мұсылмандар.

Сауда. Бұл өңір қытай саудасы арқылы шығарылған өнімдерімен Орта Азияда құрметке ие. Ол қойма орны тәрізді, сонымен қатар, осы мемлекет арқылы Кіші және Үлкен Бұхара, Ауғанстан, Бадахшан, Кіші Тибет, Кашмир, Хиуа, Персияның бір бөлігі, Азияның оңтүстігінде тұратын басқа халықтарды және олардан өртүрлі көне заттарды: түлкі, қарсақ терілері мен елтірілер ала отырып, шаймен қамтамасыз ететін жалғыз ғана «порт». Бұл жақтан фарфорды да алып шығарады. Сауданың зорлығы сонша күніне Ішкі Қытайдан 100-ден 300-ге дейін түйе келеді. Қашғарға кіру тек азиялықтарға рұқсат етілген, олар арқылы орыс көпестері де саудаға қатыса алады.

1825 жылы бұрынғы билеушілердің мұрагері Жәңгір немесе Апақ Қоқаннан қашты, мұнда ол және оның ата-бабалары қытай үкіметі тарапынан қатаң қадағалауға алынған еді. Қоқанның билеушісі қытайлардан 200-ге дейін жамбы мен

\*1 N. B.: Көпес Пеленковтың шет жерге кеткеніне 4 жыл болғаны туралы хабар алынды. Бубенновқа оған қосылуға тырысуды бұйырды. Пеленков 1824 ж. Қашғарға аттанды, ол Жәңгір көтерілісі кезінде сонда болды. Ордада Бубенновқа Яркендте тұрған бір татар Пеленков (Абди-Ходжеин) Яркендтегі семейлік татар Бабахановтың үйінде тұратынын айтты (*Жол шетінде жазылған ескертпе*).



басқа сыйлықтар алып отырды. Ол өзінің сенімді бірнеше адамдарымен Қашғар жеріне келді<sup>\*2</sup>.

Қашғар, Аксу, Яркенд қалалары мен олардың төңірегінде бір сәтте тараған [60а] жалпы көтеріліске Жәңгірдің келуі мен бірнеше қытай шенеуніктерінің өлімі себеп болды. Қытай билеушілері мен ішкі күзеттің бір бөлігі қырылды, бір бөлігі Гүлбақ қорғанына бекінді, ал басқалары қашып құтылмақ болды. Көрші провинциялардан келген әскерлер дәрменсіз еді.

1826 жылы жыл бойында өткен шайқастар көтерілістің тағдырын шешпеді, тұрғындар өз бостандығын қорғауға құранмен ант етті, оларға Іленің арғы бетінде қоныстанған, сондай-ақ Жоңғариядағы болып жатқан барлық төңкерістерде бейбіт өмір кешкен қара қалмақтар да қосылды. Әскердің жоқтығын, Қашғардағы қожаның қол жеткізген жетістіктерін пайдаланған қара қырғыздар шекараға шапқыншылық жасады және қожаға көмектесті, қожа олардың көмегімен тар өткелге алдап кіргізіп қытай корпусын қырып жіберді.

Қоқан ханы жай көрермен болып қала алмады. Ол 15 мың әскер жиып өткен жылы (1826) қытай қорғаны Гүлбаққа (көмек беруге ме, әлде онда жиналған қазынаға ие болуға ма) келді, бірақ қазып жасырылған жарылғыш 1000-ға жуық қокандықтардың күлін көкке ұшырды, тамыз айының соңында хан еліне қайтып келді. «Тезарада жаулап, алып атақ-даңққа ие болмақ ниеті оған қожамен бірлесіп әрекет жасауға жол бермеді. Осы жорықта оның әскерінің бір бөлігі жарылыста қаза тауып, бір бөлігі өз еркімен қожаға қосылып, 3600 адамынан айырылды. Қожа оларды аштықта ұстап, берілуін шыдаммен күтті. Қорған алынып, қытайларға күштеп мұсылман дінін қабылдатты деген сыбыс бар. Оған дәлел ретінде қожа бірнеше тұтқын қытайды Қоканға және Ұратөбе билеушісіне жіберген, деп айтады».

Жазбаның авторы, осы орын алған оқиғалардың салдарынан сауда саласында қалыптасқан тәртіптің өзгеруі тиіс деп санайды. Қожа қалаларды алғаннан кейін әрине бейбіт келісімшарт жасамайды, күшпен басып кіреді, Қытай бұл иеліктермен барлық байланысты үзеді.

Қытай өнімдерін осы облыс арқылы алып отырған қокандықтар мен басқа ортаазиялықтар ол арқылы тауар алу мүмкіндігінен айырылады. Құлжа мен Шәуешектегі сауда ұлғайып Қашғардың орнын басады деуге болады, бірақ мәселе мұнда емес: Құлжа мен Шәуешектегі саудаға қазақтарды ғана кіргізеді, керуендер де қазақтардың атынан кіреді, сауда бір

<sup>\*2</sup> Оны бұл іске Қокан билеушісі итермелеуі мүмкін; тіпті бұл елге Үндістан колониясы арқылы кірген ағылшындар қатысты деген сыбыс мұнда қалай жетуі мүмкін (*Жол шетінде жазылған ескертпе*).





казынамен жасалады, оның өзінде қашғарлық саудаға қатысқан барлық халықтың сұранысын қанағаттандыратындай дәрежеге жетпейді, оны ұлғайтса мүлдем құрып кетуі мүмкін, тіпті [606] тек өз фирмаларына қатаң қарайтын үкіметтің назарына ілігуі мүмкін. Мұнда айырбас жасырын түрде жүреді, себебі шек қойылған, және белгіленген шектен шыға алмайды. Тағы бір қырсық: ол жол бойындағы қазақ тонаушыларынан төнген қауіп. Міне сондықтан азиялықтар шай үшін бізге келеді, шайсыз өмірлері жок.

Қытайлықтар алып шыққан ерекше тауарларымен (қандай тауарлар екен?) 600 түйелі керуен желтоқсан айында Петропавлға келді. Міне, сізге Сушин айтқан пікірдің ақиқаттығына дәлел, міне сізге Ресей саудасына тиімділіктің бастауы. Осы ой-пікірлердің нәтижесінде, оған назар аударуға тұрарлық деп тапқан генерал-губернатор Капцевич 1827 жылғы 17 наурызда граф Нессельродеге мынадай жоба ұсынды.

*Тарих.* Қожа соғысын табысты жүргізе берсін, оған Қоқан ханы, қара қырғыздар, Үлкен орданың қазақтары, Қытай азаматтығындағы қара қалмақтар (қара халық) көмектесіп, ол көптеген қалалар мен жерлерді және үлкен ордаларды жаулап алды. Орта Азия мен Қытай арасындағы сауда тоқтатылды, олар (азиялықтар) қытай тауарлары үшін Ресейге бет бұрды, [Нессельродеге] мәлім болғандай, бұрын болып көрмеген жағдай, беймезгіл уақытта — қыс кезінде керуеннің тіке Петропавлға келуі, тағы басқасын күтуі оған дәлел болады. Үкімет бұған назар аударуы, азиялық саудада Ресейдің ауқымды түрде делдалдықты алуы тиіс, олай етпесе ағылшындар пайдаланып кетеді, Азияның қорғаушысы жок, бірақ бай, ал ағылшындар өте көреген және сауда ісінде ойлары орасан зор.

Ағылшындар бірнеше жыл бұрын Орта Азияның әр жеріне қалай әрекет жасауға болады деген оймен және Ресейден азиялық коммерцияны ұрлап алудың жолдарын қарастыру үшін тыңшыларын жібере бастағаны сыбыстардан белгілі. Осыдан екі жыл бұрын олардың жасырын тыңшылары Кабулда, тіпті Бұхараның өзінде (бұхаралықтар Петропавлда айтып берген) болған. Ағылшындар дін үшін көп сомаға тауарларын ешбір айырбассыз берген, билеушілерге жомартықпен сыйлық ұсынған. Кабулда тауар есебінде жәшіктерде дәрімен атылатын және ақ қаруларды қалдырған, шекарадан өткендерін сыйға тартқан немесе азиялықтарды өздеріне тарту үшін құнсыз бағаға сатқан.

Осыған орай, мен, Бұхарадан басқа бірде бір ортаазиялық иеліктермен біздің келісімшартымыз жок болғандықтан, сауда шарттарына отыру үшін көршіміз, Қоқан иелігіне әскери отрядпен миссия жіберу пайдасын тигізер деп ойлаймын. Өкілдер мен шарттарды таңдау сыртқы байланыстар мен сауда департаментіне тапсырылады, ал 4 атты зеңбіректі казактардың



линиялық полкінің екі ротасынан құрылған әскери отряд штабының бастығы Броневскийге тапсырылады сондай-ақ оған қожаның қол жеткізген жетістіктері мен оның қытайлықтармен соғысы туралы мәліметтерді жинау тапсырылады. Бұл іс қан шығаруды да, маңызы зор құрбандықты да талап етпейді, қытайлықтарды ойлап қам жемесе де болады: азиялық саудадан айырылған олар өздерін азиялық тауарлармен қамтамасыз етіп отырған бір ғана Ресей болғандықтан Ресеймен қарым-қатынасты үзуге бата алмайды. Егер осыдан Кяхта саудасына зиян келсе, онда ол ұзаққа созылмайды, есесіне біздің керуендеріміз империяның дәл орталығына кіре алатындай өте тиімді келісімшарт жасайды деп үміттенуге болады. Осы ойға алынғандардың орындалуы үшін Қашғар көтерілісіне қатысуға болады\*<sup>3</sup>.

Қаржы министрлігіне хабарланды.

---

\*<sup>3</sup> *Парақтың шетіндегі жазба:* қазақтар мен қалмақтар қатысқан бұл істің барысын қадағалау үшін 1827 жылғы 3 маусымда берілген ұсыныс, конфидент, яғни осы іс-әрекет басталған пункт — Құлжаға жақын қоныстанған қазақ сұлтаны Үлкен ордаға жіберілді ме, қытай үкіметінен жауап алынған жоқ және іс 1829 жылғы 30 қыркүйекте аяқталды.





[176] [ҚОҢТАЙШЫ ТУРАЛЫ]\*<sup>1</sup>

|      |                                     |                                 |          |                                                            |                                            |
|------|-------------------------------------|---------------------------------|----------|------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|
| Шона | Галдан-Дорджидің <sup>2</sup> ағасы | Хочугиге күйеуге берілген апасы |          | Галдан-Черен Дондук                                        | Оның ағасы<br>Хамтутан Сейтен <sup>3</sup> |
|      |                                     | Чевдар-ноян                     | Әмірсана | Манджа Балдзур. 1747 <sup>4</sup> жылы олар тірі қалмаған. |                                            |

Черен-Дондук — Дебачидің ағасы, ал Дебачи — билеушінің [қоңтайшының] үш атадан қосылатын ағасы; ханзада — Цаган ханның ұлы, Әмірсананың ағасы деп саналады; Аочк — Дебачидің нояны Яман-Куланың яғни Санбидің ұлы.

## [18a] Галдан-Черен

(алтты күндік аурудан кейін 1745 ж. 14 қыркүйекте қайтыс болды)

| Көнізектардан туылғандар                                                                                                                                                                                                    | Занды некелескен үлкен әйелінен — Хотол-ноянның апасынан туылғандар                                                                                                              |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Лама Доржа, әкесі қайтыс болған кезде оның жасы 25-те болатын; ол ақылды еді, халық оны жақсы көрді. Інісін соқыр қылып, 1750 ж. 24 мамырда хонтайдзи атанды. 1750 ж. 12 қазанда ол Эрдене-Батор-хонтайдзи есімімен аталды. | Чибень Намджин <sup>5</sup> 8 жаста; Доржи, оның жасы 13-ке толды, бұрын 1745–1750 жж. Би-чаган Цаган-Цебен Дорджи Намеджи атанған; осы жылы көзінен айырылып, Ақсуға жіберілді. |

\*1 Жоңғар билеушісі Батор туралы.

\*2 1740 ж. Галдан-Дорджи Сейтенмен бірге Казак ордасына қарсы шапқан (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

\*3 Сейтен ноян — Галданның екі атадан қосылатын ағасы, 1745 ж. қайтыс болған (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

\*4 Бұл жерде Зорин мен Павлуцкийдің рапорттары көшірмесіндегі сияқты қате кеткен, дұрысы — 1846, 1847 жж.

\*5 Ағаш сиыр жылы [айдың қалмақша атауы анықталмаған] (1745 ж. 15 қазанда) Цебен Дорджи Намеджидің Тобыл губернаторына әкесінің қайтыс болғанын хабарлап жазған хатында «кішкентай мөр» байқалады. Қалмақтарда да қытайлықтар сияқты мөрдің бірнеше түрі болған (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).



Қызы Лам Бояр – Цебень Дорджидің үлкен апасы, 1747 жылы ол – 19 жаста, ал Цебень – 16 жаста еді.

Баска дерек бойынша, Галданнан үш ұл қалған: үлкені – 19 жаста, екіншісі 13-те, әлі есімі қойылмаған кішісі – 6 жаста (қалмақта 10 жасқа толғанша ат қоймайды).

Цебень Дорджидің туған апасы Лам Бояр, ол 1747 жылы – 19 жаста, ал Цебень – 16 жаста еді. Олардың ... бар еді<sup>\*6</sup>.

Галдан қайтыс боларының алдында өзбектермен соғысты<sup>\*7</sup> және әбдулкерімдіктерден Касан қаласын алдап-арбаумен басып алды: Қоқаннан жіберілген көмек талқандалды<sup>\*8</sup>.

Оның өлімінен кейін сол сәтте қазақтардың ерекше руы 100 түтін санатында Ургадан кетті, қалмақтар оларды өз жерлеріне қайта қоныстандырды. Қыпшақтардың Хотанға кеткені – бұл шындық («Тазкира-йи ходжағанды» қараныз).

1749 жыл, 25 қараша. Осы жылы Сырдария өзенінің жағасында қоныстанған әрі Ахмет басқарған буруттармен соғыс болды. Бұл Ахмет екі жыл бұрын 10 мың әскерімен Қашғарға шапқыншылық жасап 1000-ға жуық үйді талқандап, көп адамды тұтқын алып кетті. Оны жазалауға 10 мың әскермен зайсан Дорджи жіберілді, бірақ жеңіліп 3 мыңдай ғана адамды алып келді. Сол жылы мамыр айында Әндіжан ханы, өзінің інісі Лама Джорджаны жіберді, ол да жеңіліп, осыдан үш ай бұрын қайтып оралды.

[186] Осындай соғыс жағдайында Галдан-Череннің ұлы (?)<sup>\*9</sup> – Дюрен ноянның ұлы Лобишь тұтқынға түсті. Қалмақ әскерін Сейтен, Галдан мен Хотовтың күйеу баласы Саин-бөлек басқарды.

Галданның өлімінен кейін Ургаға шақырылған Сейтен жолда қайтыс болды, одан кейін ... бас басшы Саин-бөлек алды<sup>\*10</sup>....

[17a] Ташкенттіктер өздерін басқарып отырған қалмақ билеушіні өлтірді; сонда Цебень Дорджи оларды басқару үшін бек сайлап бір мұсылманды жіберді, бірақ ол өзін ташкенттіктердің тыңдамайтынын айтты. Сонда ташкенттіктерді жазалауға ұлыстың оңтүстік шегіндегі Саин-бөлекті жіберді. Саин жолда Лама Дорджиға соғып, онда басқа нояндарды кездестірді және кеңесте олардың барлығы Лама Дорджиды таққа

<sup>\*6</sup> Бұл жердегі екі сөзді оқу мүмкін болмаған.

<sup>\*7</sup> Жалпы жорық сәтсіз болды, қалмақтар тас қала түбінде күйрей жеңіліп, Қаратегінге кірді (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*8</sup> 1845 жылғы қаңтардың 11-інде, баска деректер бойынша, 24-інде Ургада, Жаркендте, Қашғарда келгендеріне 8–9 жылдай болған 23 орыс көпестері тұрып жатты. Қашқын Ефим Вяземскийдің Жаркендте күміс зауыты болған, бірақ оны қалдырып кетті, ал Михайловтың Урганың маңында мыс зауыты бар, онда зеңбірек құйған (Ш. Уәлихановтың ескертпесі).

<sup>\*9</sup> Ш. Уәлихановтың қойған сұрағы.

<sup>\*10</sup> Сөйлем аяқталмаған.





отырғызды. Саин-бөлек (10 мың) әскерімен Ташкентке емес, Ургаға кетті, Цебенді аңшылықта ұстап алып соқыр қылып, Ақсуға жіберді.

1750, тамыз. Басқа тараншының айтуынша: ноян Диен әбдулкерімдіктерге жорыққа аттанып, шешек ауруынан зор қырғынға ұшырап қайтып оралды. Ауру еместері таратылды, ал науқастары (яғни сыртта бөлек) далада тұрды. «Біз көктемгі егістікті өңдеп жатқанда Саин-ноян билеушіге кетіп, тез арада қайтып оралды, билеушінің аңшылықта ешбір хабарсыз жоғалып кеткенін естідік». Цебень қарт нояндарды сыйламайтын қатыгез еді, айналасына жастарды жинады.

1751 ж. 23 желтоқсандағы Сухозанеттің рапорты.

Тардың тұрғыны Герасим Зенков пен округ коменданты Черемисинов қағаз алып хонтайдзиге аттандырылған еді. Олар Дебачиге келгенде, ол оларды ұстап алып қағазды Ургаға жіберді және екі айдан кейін жауап алысымен оларды кері қайтарды. Олар Хабар-даван мен Зайсанның арасында бұхаралық керуенте қосылды. Дәл сол күні Әмірсананың зайсандары келіп, оларды (Г. Зенков пен Черемисиновты) өз ұлыстарына қайтаруды талап етті. Осылайша олар кете барды.

[186] 1746 ж. 10 қыркүйектегі Зориннің рапорты. Әбдулкерім қайтыс болды. Оның інісі Дасис осы хабарды естірте отырып, қол астына алуды өтініп келді.

Цебень Дорджи Намеджи. Жаңа билеуші Пекинге елшілік жіберіп, әкесінің қайтыс болғанын хабарлады және өзбектермен соғысуға әскер беруін өтінді, бұл өтініші қабыл болмады.

Галданға у беріп өлтірілгеніне, басқа дерек бойынша, Лама Дорджиды хан сайламақ болып, онымен байланыста болғаны үшін Сейтенге кінә тағылды. Балаларын көзден айырған, басқа дерек бойынша өлтірілген, отбасы Ақсуға жіберілген.

1746 жылғы 2 қараша Зориннің рапорты. Галдан тірі кезінде Персияға Надирге, бұхаралық Сеитбекке елшілік жіберген, олар парсы елшілігімен бірге қайтып оралып, піл алып келген.

1747 ж. 21 қараша Павлуцкийдің рапорты. Цебень Дорджи аджан-хан есімімен, басқа дерек бойынша, аджантан атанды.

1747 ж. 2 тамыз. Әбдулкерімнің орнына оның інісі, яғни Раимбектің кіші ұлы (басқа дерек бойынша, немере інісі) тағайындалды; ол қол астына алуды өтініп елшілік жіберді.

Жоңғарлардың қол астына қарайтын Ташкенттегі қалмақ билеушілер — Дельчир батыр мен бұхаралық Мяд-Юсуф, қайсақтардың қаласы Түркістанда — Уәйіс сұлтан<sup>\*11</sup>...

[196] Галдан-Черен Колым зауытынан орыс шебері Иван Болдыганы төрт жолдасымен зауыт салдыру үшін шақырды, бірақ ағаш табу қиындық тудырғандықтан Галданның өлерінен бұрын жұмыс тоқталды.

\*11 Мәтін үзіліп қалған, бір парағы жоғалған.



1753 ж. қалмақтар темір алып жүрген Ыстықкөл көлінде әбдулкерімдіктермен шайқас болып, қалмақтар жеңіліс тапты. Дебачи хан сайланған кезде ноян Намки Дорджи Волгаға өтіп кетпек болып тоғыз мың киіз үймен Сарысуға, ал оның інісі Сасан-бөлек қытай шекарасына көшіп кетті.

Тевкелевтің пікірінше, «империямен Зайсан көлі және Саян таулары бойындағы біздің шекараны нығайта түсіп, осылайша біздің күміс зауыттарымызды қауіпсіздікте ұстау» үшін біздің басшылық Намки Дорджиді Волгаға жібермей, Ертіске шақырып, оның Ургада хан сайлануына көмектесу керек деп шешті.

Дебачи, Әмірсана мен Болджур уақ-керей болыстарындағы Имер батырдың қол астында өмір сүріп жатты.

[20a] ... жиналған әскер, төмен түсірілген тулар мен құдайға құлшылық ету<sup>\*12</sup>. Салтанат аяқталысымен керуен тоналып, адамдарды құлдыққа әркім талап алды.

Содан кейін Әмірсана Дебачимен, Әмірсананың інісі атанған Цагань ханның ұлы — қайсыбір ханзадамен бірігіп (Дебачиде — 13 мың, Әмірсанада — 1000, ханзадада — 500 түгін бар), Нор-Зайсанға жақын келді, одан ары Ертістің бойымен жеті күн жүрді, өткелге жетуге бір күндік жол қалғанда оларды Әмірсананың туған бауыры ноян Чевдар төрт мың әскермен қуып жетті, бірақ шайқастан кейін соғыса отырып Ертістен өтіп, Нарында тоқтады.

Бұл жерде Әмірсана орыс тұтқындарынан өзін орыстар қол астына ала ма деп сұрастырды. Келесі күні оларды Чевдар тағы да қуып жетті. Бір тәулікке созылған шайқас болды. Нояндар 100 адамымен урянхайлықтарға қашты, онда олардың 100 серігінен 17-сі ғана қалды. Олар 30 жылқыны ұрлап, екі есырьді<sup>\*13</sup> алып Семияркиге қарсы жерде Ертістен өтіп, қайсақтарға кетті. Ұлыс та, нояндардың әйелдері де таланып, таратылды; Дебачи ұлына, Әмірсана Ургаға жіберілді. Чевдар орыстарды отанына қайтарды, барлық болған жағдайға Әмірсананы кінәлі деп санады және Дебачи өзін тыңдамағанына өкінді, егер олар Ресейден қорған [20б] тапқан жағдайда оларды кері қайтаруын өтініп сұрады. Оның мұндай зорлық-зомбылықты жасауына Дебачи өзінің құқығы Галданның заңсыз туылған ұлы Лама Дорджиға қарағанда басым деп санғандығы және Лама Дорджи бұрынғы билеушінің 8 жасар інісін өлтіргені себеп болды. Бұл жағдай оған айтылмай жасалған еді.

<sup>\*12</sup> Парақтары жоғалған, мәтіндер байланыспайды.

<sup>\*13</sup> *Есырь* — тұтқын.





[8a] Семейден Қоқан хандығына және қытай қалаларына, үнді шекарасына дейінгі жолдың шамамен шақырым немесе жүріп өткен күндердің көрсеткіші, шатқалдардың атауы мен қазақтардың қандай жолдармен көшіп-қонғанының түсіндірмесі берілген жолсипаттамасы\*<sup>1</sup>.

| Жер мен шатқалдың атауы                                            | Шақырыммен шамалап көрсетілген арақашықтық | Ерекше түсіндірме                                                                                       |
|--------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1                                                                  | 2 "                                        | 3                                                                                                       |
| <b>Ертіс өзенінен бастап Семей қорғанынан Қоқан қаласына дейін</b> |                                            |                                                                                                         |
| Мұқыр өзеніне дейін                                                | 20                                         | Бұл жерлерде Орта орданың Чорқаракесек болысының қазақтары көшіп-қонады; керуен өткен уақытта қауіпсіз. |
| Семейтау тауы мен                                                  | 23                                         |                                                                                                         |
| Ұзынбұлаққа дейін                                                  |                                            |                                                                                                         |
| Үштаған-Қарасуға дейін                                             | 20                                         |                                                                                                         |
| Обалы-Қоғалыға дейін                                               | 18                                         |                                                                                                         |
| Ащысуға дейін                                                      | 20                                         |                                                                                                         |
| Атымтай-Жусалы тауына дейін                                        | 15                                         | Осы жерден Қарқаралы оң жақта 80 шақырымда қалады.                                                      |
| Шаған өзеніне дейін                                                | 20                                         |                                                                                                         |
| Қарабұлаққа дейін                                                  | 30                                         |                                                                                                         |
| Жалаулы тауына дейін                                               | 15                                         |                                                                                                         |
| Жаңғызтау тауына дейін                                             | 20                                         |                                                                                                         |
| Абралы тауына дейін                                                | 18                                         |                                                                                                         |
| Шелек шатқалына дейін                                              | 15                                         |                                                                                                         |
| Қарасу өзеніне дейін                                               | 10                                         |                                                                                                         |
| Көкшетау тауына дейін                                              | 30                                         |                                                                                                         |
| Шөладыр құдықтарына дейін                                          | 25                                         |                                                                                                         |
| Темірші тауына дейін                                               | 20                                         |                                                                                                         |
| [86] Қазанғап өзеніне дейін                                        | 10                                         |                                                                                                         |
| Ұзынсу өзеніне дейін                                               | 20                                         |                                                                                                         |
| Босаға шатқалындағы                                                |                                            |                                                                                                         |
| Қазанғап өзеніне дейін                                             | 25                                         |                                                                                                         |
| Қызыларай шатқалына дейін                                          | 25                                         |                                                                                                         |

\*1 Бағытта полковник Кемпеннің қолы қойылған.

| 1                                        | 2  | 3                                                                                                                                              |
|------------------------------------------|----|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Суықтоғай шатқалына дейін                | 15 | Бұл жерлерде Орта орда болыстарының қазақтары — карсен-кернейлер, дадан-тобықтылар мен төленгіттер қоныстанған; керуен өткен уақытта қауіпсіз. |
| Бөгазы өзеніне дейін                     | 15 |                                                                                                                                                |
| Тоқырауын өзеніне дейін                  | 10 |                                                                                                                                                |
| Жалпақ қайыңға дейін                     | 25 |                                                                                                                                                |
| Кіші Жәмші өзеніне дейін                 | 20 |                                                                                                                                                |
| Екінші Жәмшіге дейін                     | 10 |                                                                                                                                                |
| Ақшатау тауына дейін                     | 30 |                                                                                                                                                |
| Сырғадыр <sup>*2</sup> шатқалына дейін   | 25 |                                                                                                                                                |
| Найзакескен тауына дейін                 | 20 |                                                                                                                                                |
| Қызылташ тасына дейін                    | 25 |                                                                                                                                                |
| Ойшылық құдықтарына дейін                | 15 | Бұл жерде су аз.                                                                                                                               |
| Мойынты өзеніне дейін                    | 25 |                                                                                                                                                |
| Шүмек өзеніне дейін                      | 20 |                                                                                                                                                |
| Қумолға дейін                            | 25 |                                                                                                                                                |
| Тайатқан-Шұнақ тауына дейін              | 25 |                                                                                                                                                |
| Талдыбұлаққа дейін                       | 30 |                                                                                                                                                |
| Дуананың Ақшиіне дейін                   | 40 |                                                                                                                                                |
| Қойлыбай Ұзынбұлақ бұлағына дейін        | 30 |                                                                                                                                                |
| Болат тауы мен Айнабұлақ бұлағына дейін  | 12 |                                                                                                                                                |
| Шөладыр тауына дейін                     | 20 | Бұл жерде құрғақ дала басталады және суы ашы.                                                                                                  |
| [9a] Ерғанат <sup>*3</sup> тауына дейін  | 30 |                                                                                                                                                |
| Ярташ <sup>*4</sup> шатқалына дейін      | 20 |                                                                                                                                                |
| Тоқымтықты <sup>*5</sup> шатқалына дейін | 30 |                                                                                                                                                |
| Көкірім құдықтарына дейін                | 30 |                                                                                                                                                |
| Тосбұлақ құдығына дейін                  | 35 |                                                                                                                                                |
| Шу өзеніне дейін                         | 65 |                                                                                                                                                |
| Орта Шу өзеніне дейін                    | 15 |                                                                                                                                                |
| Кіші Шу өзеніне дейін                    | 15 |                                                                                                                                                |

\*2 Дұрысы: *Сырықадар*.\*3 Дұрысы: *Ергенекті [Пыстан]*.\*4 Яғни, *Жартас* немесе Қайыптың Қызыл Жартасы.\*5 Дұрысы: *Тоқым тыққан*.



| 1                                                    | 2  | 3                                                                    |
|------------------------------------------------------|----|----------------------------------------------------------------------|
| Тума өзеніне дейін                                   | 25 |                                                                      |
| Қаракөл көліне дейін                                 | 50 | Бұл жер құмды, су тапшы, мал азығы аз                                |
| Қаракөл қылы шығанағына дейін                        | 20 |                                                                      |
| Шолақ Қорғанға дейін                                 | 35 | Мұнда бекініс салып алған ташкенттіктер тұрады және қарауыл ұстайды. |
| Бабаата [Қаратау] тауына дейін                       | 25 |                                                                      |
| Осы таудағы Бұлаққа дейін                            | 10 |                                                                      |
| Таудан өткендегі Мыңбұлақ бұлағына дейін             | 15 |                                                                      |
| Арыстанды өзеніне дейін                              | 20 |                                                                      |
| Қарабаш өзеніне дейін                                | 15 |                                                                      |
| Шаян өзеніне дейін                                   | 25 |                                                                      |
| [96] Ұзынсу бөгені өзеніне дейін                     | 15 |                                                                      |
| Арыс өзеніне дейін                                   | 20 | Бұл жерде қокандықтар егіншілікпен айналысады.                       |
| Көмеш-Шұбар өзеніне дейін                            | 10 |                                                                      |
| Бүріжар бұлағына дейін                               | 10 |                                                                      |
| Шетарық арығына дейін                                | 15 |                                                                      |
| Бадам өзеніне дейін                                  | 15 | Мұнда Бадам қорғаны бар.                                             |
| Атбұлақ бұлағына дейін                               | 20 |                                                                      |
| Қазықұрт тауы мен Жіңішкесуға дейін                  | 30 |                                                                      |
| Келес өзеніне дейін                                  | 10 | Мұнда Шаровкана форпосты бар.                                        |
| Темірқорған қарауылына дейін                         | 15 |                                                                      |
| Ақжар бекетіне дейін                                 | 20 |                                                                      |
| Шетарық арығына дейін                                | 15 | Бұл жерде Үлкен орданың Қоңырат болысының қазақтары қоныстанған.     |
| <b>Кіші Ташкентке дейін</b>                          |    |                                                                      |
| Шыршық өзеніне дейін                                 | 15 | Өте жылдам ағатын өзен, одан өту қиын                                |
| Одан [Шыршықтан] өткеннен кейін Қарасу өзеніне дейін | 15 | Бұл жерде қарауыл бар                                                |
| Құшбек-рабат шатқалына дейін                         | 25 |                                                                      |
| Тереңсу өзеніне дейін                                | 20 | Бұл жерде Тілеу форпосты бар.                                        |
| Ангрен өзеніне дейін                                 | 25 |                                                                      |
| Даван тауына дейін                                   | 25 |                                                                      |
| Одан [Даваннан] өткеннен кейін Су бұлағына дейін     | 25 | Мұнда егіншілікпен айналысады.                                       |



| 1                             | 2    | 3                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|-------------------------------|------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Молла өмірі бекетіне дейін    | 25   | Бұл жерден көпір арқылы өтеді.                                                                                                                                                                                                                                                         |
| 10a  Қызылсай шатқалына дейін | 20   |                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Фангаз бекетіне дейін         | 15   |                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Шагидан ауылына дейін         | 25   |                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Диуанбұлақ құдығына дейін     | 20   |                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
| Сыр өзеніне дейін             | 15   | Бұл жерден жүз қойдан бір қой, жүз жылқыдан бір жылқы, жүксіз түйеден ақысыз, тең артқан әрбір түйеден 2 теңге (біздің ақшаға ауыстырғанда 4 сом), адамдардан ақысыз қазынаға түсетін ақы алып өткізетін сал (паром) арқылы өтеді.                                                     |
| Шарбақ-Тұранғы ауылына дейін  | 20   | Қоқанда тауардан салық алмайды, ал Ташкентте салықты барлық тауар мен малдан червонецпен <sup>6</sup> алады; тек мүсылмандардан, олардың ішіндегі біздің татарлардан да 40-тан бір червонец алады, ал Қоқанға жазбаша рұқсат ала келген орыс көпестерінен 20-сынан бір червонец алады. |
| Барлығы шамамен               | 1836 | шақырым                                                                                                                                                                                                                                                                                |

[106] Бұл тіке баратын, су мен мал азығы бар жол, (Саржан сұлтаннан басқа) төнетін қауіп жоқ; кейде Семейден шыққан керуен өз жұмысымен Қарқаралыға соғады және осы жолмен Таяткане шатқалының тұсынан шығып, осы жолмен Қоқанның өзіне дейін барады; дегенмен тіке баратын жол бар, бірақ су мен мал азығы жағынан өте тиімсіз.

Петропавл керуендері семейлік керуендермен тек осы Ташкент қаласында кездеседі.

Қоқанға дейін саудагерлер жолға шығу үшін Семейден түйелерді 5 червонецке, яғни 125 рубльге жалға алады, егер өліп қалса орнына түйе төлейді. Айына 10 рубль ақы төлеп қазақтарды жұмысқа жалдайды, жылқыларға бір-бір бөзден береді, кейде одан да көп төлейді; мұның барлығын жол бойында және Ертіс өзенінің арғы жағына жақын маңайда жалдаған өте тиімді, ал далада жалдануға ниет білдірушілер бар, бірақ өте көп ақы сұрайды, оның үстіне жұмысшылар – дала қазақтары тұрақсыз, жолда қашып кетеді, жиі ат ұрлайды. Түйеге, оның жағдайына қарай 12-ден 14 пұтқа дейін, ал жылқыға 6-дан 7 пұтқа дейін ауырлық тиеуге болады.

\*6 I Петрге дейінгі Ресейдегі шетелдік алтын шақаның атауы.





| 1                                                      | 2                 | 3                                                                                                                                                                    |
|--------------------------------------------------------|-------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Семейден Құлжа қаласына дейін Жетісу арқылы өтетін жол |                   |                                                                                                                                                                      |
| 11a  Ертіс өзенінен Ұлықыз шатқалына дейін             | 25                | Мұнда құдықтардың суы тұзды.                                                                                                                                         |
| Арқалық тауына дейін                                   | 30                |                                                                                                                                                                      |
| Сарыбұлаққа дейін                                      | 27                |                                                                                                                                                                      |
| Ишма шатқалына дейін                                   | 36                |                                                                                                                                                                      |
| Әлжан-Аркат тауына дейін                               | 33                |                                                                                                                                                                      |
| Қараған айырыққа дейін                                 | 24                | Мұнда су ащы                                                                                                                                                         |
| Ұзынбұлақ шатқалына дейін                              | 21 <sup>1/2</sup> |                                                                                                                                                                      |
| Ащысу өзеніне дейін                                    | 36                | Су ащы                                                                                                                                                               |
| Қызылмола шатқалына дейін                              | 28                |                                                                                                                                                                      |
| Батбақсу өзеніне дейін                                 | 24                |                                                                                                                                                                      |
| Аягөз өзеніне дейін                                    | 19                |                                                                                                                                                                      |
| Кудумгук өзеніне дейін                                 | 10                |                                                                                                                                                                      |
| Көгілдір өзеніне дейін                                 | 22                |                                                                                                                                                                      |
| Кең-Тарлау өзеніне дейін                               | 28                |                                                                                                                                                                      |
| Қозы-Көрпеш өзеніне дейін                              | 12 <sup>1/2</sup> |                                                                                                                                                                      |
| Түкөскен тауларына дейін                               | 32                |                                                                                                                                                                      |
| Жүзағаш шатқалына дейін                                | 22                |                                                                                                                                                                      |
| Арғанаты тауына дейін                                  | 39                |                                                                                                                                                                      |
| Ащыбұлақ құдықтарына дейін                             | 39                |                                                                                                                                                                      |
| Қанжығабұлақ бұлағына дейін                            | 21                |                                                                                                                                                                      |
| Лепсі өзеніне дейін                                    | 21 <sup>1/2</sup> | Бұл жерлерде Үлкен орданың Үйсін болысының және Орта орданың Садыр-Найман болысының қазақтары қоныстанған.                                                           |
| Құмжарған шатқалына дейін                              | 20                |                                                                                                                                                                      |
| Ақсу өзеніне дейін                                     | 18 <sup>1/2</sup> |                                                                                                                                                                      |
| Бүйен өзеніне дейін                                    | 16                |                                                                                                                                                                      |
| 11b  Қамысмола шатқалына дейін                         | 26                |                                                                                                                                                                      |
| Қызылағаш өзеніне дейін                                | 22                |                                                                                                                                                                      |
| Қауықбұлақ бұлағына дейін                              | 30                |                                                                                                                                                                      |
| Сарыбұлақ шатқалына дейін                              | 22                |                                                                                                                                                                      |
| Қаратал өзеніне дейін                                  | 18                |                                                                                                                                                                      |
| Көксу өзеніне дейін                                    | 15                |                                                                                                                                                                      |
| Кескентерек шатқалына дейін                            | 30                |                                                                                                                                                                      |
| Үйгентас тауына дейін                                  | 25                |                                                                                                                                                                      |
| Бурақұжыр бекетіне дейін                               | 15                | Бұл жерде Тышқансу өзені бар, осы бекетте қытай шенеуніктері керуендерді тексеріп, Құлжаға дейін қарауылмен шығарып салады, салық алмайды, тіпті Құлжада да алмайды. |
| Тышқан бекетіне дейін                                  | 15                |                                                                                                                                                                      |
| Қуқарауыл бекетіне дейін                               | 15                |                                                                                                                                                                      |



| 1                                              | 2  | 3                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|------------------------------------------------|----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Аяққарауыл бекетіне дейін                      | 17 | Бұл жерде Үсек өзенінен өтеді.                                                                                                                                                                                                                                                   |
| Қараағаш бекінісіне дейін                      | 25 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Құрғашқарауыл бекетіне дейін                   | 25 | Бұл жерде жол бойында қытайдың екі бекінісі бар.                                                                                                                                                                                                                                 |
| Көкдала бекетіне дейін                         | 25 | Осы өткелдердің барлығы таулы емес, мал азығы мен суға бай, егер болса да жолдағыдан басқа қауіп жоқ, Үлкен орданың Үйсін болысының сұлтандары Абылай мен Ералы Әділөвтер керуендерден: әрбір түйеден 10 сом салық алады.                                                        |
| Құлжа қаласына дейін                           | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>[12a] Қара кыргыздар жеріне дейінгі жол</b> |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Көксу өзенінен жол оңға бағыт алады            |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Жершапқан шатқалына дейін                      | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Ықласлы тауына дейін                           | 35 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Майтөбеге дейін                                | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Тосасуға дейін                                 | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Қалқан тауына дейінгі жол                      | 20 | Бұл жерде Іле өзенінің кей тұстарында ұсақ өткел бар, одан төмен 15 шақырымда өткізгені үшін жүз қойдан екі қой, он жүк артқан түйеден бір қой, жылқылар өздері жүзіп өтетін, адамдардан бір немесе екі елтірі алып өткізетін екі сал бар.                                       |
| Іле өзенінен Сарыбұлақ шатқалына дейін         | 22 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| [126] Суғата тауына дейін                      | 15 | Бұл тау арқылы өту қиын емес.                                                                                                                                                                                                                                                    |
| Торыайғыр тауына дейін                         | 18 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Шарын немесе Ақтоғай өзеніне дейін             | 14 | Осы жерде қара кыргыздарға баратын жол үшке бөлінеді                                                                                                                                                                                                                             |
| <b>Бірінші жол</b>                             |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Шелек өзеніне дейін                            | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Сатылы тауына дейін                            | 10 | Бұл тау Қырғыз Алатауы деп аталады, бөрінен биік, осы тау арқылы өту өте қиын, өйткені жол екі жағынан биік-биік құздар қоршаған жіңішке қуыс арқылы өтеді, төменде шыңырау немесе жыра аңғар, ол өте терең, тауда қар түскен кезде төніп тұрған тастардан үйме қар құлап, адам- |





| 1                                   | 2  | 3                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|-------------------------------------|----|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                     |    | дарды басып, оның астында қалып қояды, жаздыкүндері қиындықпен керуендер өтіп жатады: таудан өткенде Ыстықкөл көлі жатыр, бұл жерде кара [13a] қырғыздар, Сералы, Калчибек пен Олжабай билер қоныстанған; бұл қырғыздар өте қауіпті, керуенді жиі тоқтатып, тонайды және салық салады, бұл жолда қытай қарауылдары жоқ.                                                                                                             |
| <b>Екінші жол</b>                   |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Ақтоғайдан Тобылғыоты тауына дейін  | 20 | Осы тұстан да керуендер сол жаққа, қытай шекарасына бағыт алады. Бұл тау да өте биік, бірақ қиын болса да түйелермен өтеді, мұнда да қар құлап зиянын тигізеді.                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Түп өзеніне дейін                   | 10 | Бұл жерден өту қиын емес, су мен мал азығына бай, егіншілікпен айналысады.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| Шырғанақ өзеніне дейін              | 12 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Ыстықкөл көліне дейін               | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| <b>Үшінші жол</b>                   |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Ақтоғайдан Үш-Меркі шатқалына дейін | 25 | Бұл жол өте тиімді, арбамен де өтуге болады, Үш-Меркі тауының тұсында қытайдың бас қарауылы бар. Бұл жол оның жанынан өтеді, қытайлар тіпті орыстарға да ешбір кедергі келтірмейді, тек Ыстықкөл көліне дейін қоныстанған кара қырғыздардың белек және қыдық руларынан қауіп төнеді, олар керуендерді тоқтатып тонап, салық салады. Бұл руларды: белекті — Калчибек, Шералы мен Олжабай билер, ал қыдықты — Есен-Аман би басқарады. |
| Санташ шатқалына дейін              | 25 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| Түп өзеніне дейін                   | 8  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |



| 1                                                                | 2  | 3                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|------------------------------------------------------------------|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Ыстықкөл көлінен басталатын жол                                  |    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Қытай қаласы Тұрфанға <sup>*7</sup> дейін жүретін жолдың күндері | 6  | Бұл қалада қытай үкіметі көпес керуендерінен қазынаға салық алады: тауардың 30 данасынан біреуін, [14a] малдың әр түрінен де: 30 бастан біреуін, содан кейін көпестерге жазбаша рұқсат беріп қалаға кіргізеді. Ал қалада салық алмайды.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Тұрфаннан Ақсу қаласына дейін жүретін жолдың күндері             | 3  | Бұл жерде салық алмайды, еркін өтуге болады.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| Ақсудан Қашғар қаласына дейін жүретін жолдың күндері             | 10 | Бұл жерде де салық алмайды, жол тегіс, су мен мал азығына бай.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| Қашғардан Яркенд қаласына дейін жүретін жолдың күндері           | 3  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Қашғарға кірмей Яркендке тіке баратын жолдың күндері             | 11 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Яркендтен Тибет қаласына дейін баратын жолдың күндері            | 30 | Бұл жердегі өткел жол таулы емес болғанымен ұсақ тасты жер, 60-қа жуық кішігірім өзендер кездеседі, мал азығы тіпті жоқ, сондықтан әрбір сапар шегуші Яркендте жылқы азығы арпаны артығымен алып қамданып шығуы тиіс, бұл жерде саудагерлер [146] тауарларын жеңілдету үшін күміске немесе червонецке алмастыруы тиіс. Яркенд пен Тибеттің арасында көшіп-қонған халық жоқ, Тибетте егер қандай тауар болса, сол тауарға сәйкес күміс пен червонецтен салық алады, ақырында бұл қала қытайлардың қол астына қарамайтындықтан көпестерге қысымшылық көрсетпейді. |
| Тибеттен Кашмир қаласына баратын жолдың күндері                  | 16 | Бұл жолда алда кездесетін биік таулар қиындық тудырады, Тибеттегідей жылқылар өте қымбат, жолдың басым көпшілігін жаяу жүріп өтеді. Жол бойында көшіп-қонған халық жоқ, жол-                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |

\*7 Яғни, Үш-Тұрфан.





| 1                                                                      | 2  | 3                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
|------------------------------------------------------------------------|----|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Қашғардан үнді шекарасына дейін баратын жолдың күндері                 | 28 | дың үш бөлігін өткеннен кейін-ақ Кашмирлік ауылдар кездесе бастайды, бұл жолда мал азығы аз әрі таулы. [15a] Бұл қалада сауда ешбір салықсыз жасалады, бірақ әрбір саудагер тауарларын бөліп-бөліп емес, бірден сатуы тиіс, бөліп-бөліп сатуға болмайды.                                                                                                                                                                                                    |
| Қашғар қаласына тіке баратын жолдың күндері                            | 10 | Бұл жол ауыр емес, жайылымдық мал азығы мен суға бай, көшіп-қонған халық жоқ.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|                                                                        |    | Бұл жол Бедел-Даван тауынан бастау алып, Тұрфан, Ақсу қалаларына кірмей, тіке Қашғарға алып келеді. Бұл жол қиындық тудырмайды, таулардың арасынан өтеді. Оның үстіне мал азығы мен суға бай. Бұл жолдың бойында саудагерлерді жиі ренжітіп, тонап тұратын қара қырғыздар қоныстанған.                                                                                                                                                                      |
| [156] Жетісудан Қоқан қаласына дейін баратын жолдың күндері            | 35 | Бұл жол Қаратал өзенінен басталып, Көксу арқылы Балқаш көліне алып келеді; керуендер оны оң жағында қалдыра отырып, оның жанынан өтеді. Бұл жол мал азығы мен су жағынан тиімді әрі ыңғайлы, өткенде қиындық тудырмайтын Байғара-Ямбыл тауынан басқа тау жоқ, реніш пен қысымшылық көрсететін қоныстанған халықта жоқ, Ташкентке келісімен салыққа: 40 қойдан біреуін, осылайша әрбір малдан 40 данасынан біреуін, тауардан да, 40 данасынан біреуін алады. |
| [16a] Қоқан арқылы Үндістанға Бадахшан қаласына баратын жолдың күндері | 6  | Бұл қалалар Қоқанға тәуелді емес, жол таулы болғанымен өту қиын емес, Үндістан мен Балх қаласының арасында топтанып жиылып саудагерлерді тонайтын кальча деп аталатын жабайы халық қоныс тепкен; Балх қаласынан Кашмирге тіке жол жоқ, себебі өткізбес таулар бар.                                                                                                                                                                                          |



| 1                                                                        | 2  | 3                                                                                                                                      |
|--------------------------------------------------------------------------|----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Балх қаласына дейін баратын жолдың күндері                               | 10 |                                                                                                                                        |
| Идлетип* <sup>8</sup> қаласына дейін баратын жолдың күндері              | 10 |                                                                                                                                        |
| <b>Семейден Құлжа қаласына дейін</b>                                     |    |                                                                                                                                        |
| Ертіс өзенінен Ұлықыз шатқалына дейін                                    | 25 |                                                                                                                                        |
| Арқалық тауына дейін                                                     | 30 |                                                                                                                                        |
| Жарташ шатқалына дейін                                                   | 25 |                                                                                                                                        |
| Қошымбет шатқалына дейін                                                 | 25 |                                                                                                                                        |
| Әлжан-Арқат шатқалына дейін                                              | 30 |                                                                                                                                        |
| Қарағанайырық шатқалына дейін                                            | 25 | Осы жерде Жетісу жолы солға бұрылады.                                                                                                  |
| Еңірекей шатқалына дейін                                                 | 25 |                                                                                                                                        |
| Қалташ* <sup>9</sup> тауына дейін                                        | 15 |                                                                                                                                        |
| Аягөз тауына дейін                                                       | 30 |                                                                                                                                        |
| Шақмақташ шатқалына дейін                                                | 25 |                                                                                                                                        |
| [166] Қаракөл өзеніне дейін                                              | 25 |                                                                                                                                        |
| Күтелас тауы арқылы Теректі өзеніне дейін                                | 30 | Бұл жерде Тарбағатай тауы бар, бірақ өткел ауыр емес.                                                                                  |
| Қынаш шатқалына дейін                                                    | 25 |                                                                                                                                        |
| Сарыбұлақ бұлағына дейін                                                 | 35 |                                                                                                                                        |
| Мықаш шатқалына дейін                                                    | 25 |                                                                                                                                        |
| Суықбұлақ шатқалына дейін                                                | 20 |                                                                                                                                        |
| Емел өзеніне дейін                                                       | 30 |                                                                                                                                        |
| Қарабұлақ шатқалына дейін                                                | 25 |                                                                                                                                        |
| Жарбұлаққа дейін                                                         | 20 |                                                                                                                                        |
| Ұзынбұлақ шатқалына дейін                                                | 25 |                                                                                                                                        |
| Тұранғы шатқалына дейін                                                  | 30 |                                                                                                                                        |
| Қызылағаш шатқалына дейін                                                | 20 |                                                                                                                                        |
| Ұланқол шатқалына дейін                                                  | 35 |                                                                                                                                        |
| Қытай бекеті Қаптағайға дейін                                            | 40 | Бұл жерде қытай шенеуніктері керуендерді тексеріп, Құлжаға жеткізеді, өтуге рұқсат берілмеген орыстар жоқ па екен деп қатаң тексереді. |
| <b>Семейден Шәуешек қаласына дейін және осы жол арқылы Құлжаға дейін</b> |    |                                                                                                                                        |
| Ертіс ө. жағасынан Құрыто-ранғы шатқалына дейін                          | 6  |                                                                                                                                        |

\*<sup>8</sup> Мәтінде солай берілген.

\*<sup>9</sup> Дұрысы: *Қалаттас*.



| 1                                      | 2  | 3                                                                                                                                                                                                                                                               |
|----------------------------------------|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| [17a] Бетқұдық шатқалына дейін         | 10 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Бесшоқы шатқалына дейін                | 10 | Бопы Әбілпейізов сұлтан басқарған Орта орданың Суан болысының қазақтары қоныстанған, осы болыстықтың Ақтайлақ биі керуеншілерді жиі ренжітіп, тіпті тонаған, Тарбағатайда [қазақтар көшіп жүреді] Тама болысының Осман Менаев сұлтанының қазақтары қоныстанған. |
| Сасықкөл көліне дейін                  | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Шарғұрбан өзеніне дейін                | 10 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Аяққарауылға дейін                     | 10 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Башқарауылға дейін                     | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Ақөленбұлақ шатқалына дейін            | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Жанама өзеніне дейін                   | 10 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Шарғұрбан өзеніне дейін                | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Оның бойымен Ташқорған шатқалына дейін | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Қалбы қаласына* <sup>10</sup> дейін    | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Толағай шатқалына дейін                | 25 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Шегеден өзеніне дейін                  | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Оның бойымен Жұзағаш шатқалына дейін   | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Босаға өзеніне дейін                   | 30 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Базар өзеніне дейін                    | 15 | Бұл жерде қазақтар әртүрлі егіншілікпен айналысады.                                                                                                                                                                                                             |
| Құрбағиға дейін                        | 10 | Бұл жерлерде және Имяй өзенінің бойында Нұржан Сүйіков сұлтан басқарған Байжігіт болысының; ал қытай шекарасына қарай қызайлықтар — Әбілпейіз Саминнің қазақтары қоныстанған.                                                                                   |
| Девискиге дейін                        | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Ұланұрға өзеніне дейін                 | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Тарбағатай арқылы өтетін Жонжол жолы   | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Жиырма су өзеніне дейін                | 20 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Қытай бекетіне дейін                   | 15 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| Шәуешек қаласына дейін                 | 25 |                                                                                                                                                                                                                                                                 |

\*<sup>10</sup> Шамасы қате кеткен, *тауына дейін* деп оқу керек.

| 1                                                                          | 2  | 3                                                                                             |
|----------------------------------------------------------------------------|----|-----------------------------------------------------------------------------------------------|
| [176] Қытай бекеті жанынан өтетін<br>Шәуешектен Құлжа қаласына дейінгі жол |    |                                                                                               |
| Табита бекетіне дейін                                                      | 15 | Бұл жерде суы тұщы құдық бар.                                                                 |
| Арқарлы тауына дейін                                                       | 20 |                                                                                               |
| Емел өзеніне дейін                                                         | 25 |                                                                                               |
| Осы өзен бойымен Ақмола<br>моласына дейін                                  | 20 |                                                                                               |
| Шағантоғай өзеніне дейін                                                   | 15 | Бұл жерде жылы сулар сол жақ<br>бетте қалады.                                                 |
| Қарабұлақ өзеніне дейін                                                    | 15 |                                                                                               |
| Сатыбалды-Қараағаш шатқа-<br>лына дейін                                    | 25 | Бұл жерде түйелерді жүргізбестей<br>қатты жел жиі тұрады. Алакөл<br>көлі оң жақ бетте қалады. |
| Ұзынбұлақ шатқалына дейін                                                  | 15 |                                                                                               |
| Мыңбұлақ шатқалына дейін                                                   | 15 |                                                                                               |
| Қызылқайың шатқалына<br>дейін                                              | 30 |                                                                                               |
| Қарақұм шатқалына дейін                                                    | 10 | Бұл жерде қалмақтар қоныстан-<br>ған, сапалы егіншілігі бар.                                  |
| Ұланқол шатқалына дейін                                                    | 22 |                                                                                               |
| Қытай бекеті Қаптағайға<br>дейін                                           | 35 |                                                                                               |
| Шынталы өзеніне дейін                                                      | 30 |                                                                                               |
| [18a] Боротала өзеніне дейін                                               | 20 |                                                                                               |
| Қанжығабұлақ тауы мен<br>өзеніне дейін                                     | 30 |                                                                                               |
| Қанжығабұлақ бұлағына дейін                                                | 20 |                                                                                               |
| Сайрамкөл көліне дейін                                                     | 20 |                                                                                               |
| Талқы тауына дейін                                                         | 30 | Таудан өту қиын.                                                                              |
| Қытай бекеті Талқыға дейін                                                 | 25 |                                                                                               |
| Сарыбұлақ шатқалына дейін                                                  | 25 |                                                                                               |
| Кашемир [?] қорғанына дейін                                                | 15 |                                                                                               |
| Құлжа қаласына дейін                                                       | 15 |                                                                                               |

Құлжа мен Шәуешек қалаларында көпестер жолға шығу үшін, яғни барар жер мен кері қайтуға айына түйелердің әрбірін 15 бөзге, жылқыларды 2 бөзге жалдайды, жұмысшыларға айына 1½ бөз ақы төлейді, түйелерге 14-тен 15 пұтқа дейін, жылқыларға 6-дан 7 пұтқа дейін ауыр жүк артуға болады; Қашғар, Ақсу мен Яркенд қалаларында жалға түйелерді тапқанымен аз әрі қымбат, оның үстіне жолға шығу үшін 5 червонец, яғни 125 сом төлеуге тиіс. Әміршілерге, егер олар қазақ даласына барса айына 50 сом беріледі, одан басқа қожайын әміршілерге ешбір пайыз бермейді.

[186] Құлжа мен Қоқан қалаларына аттана отырып, басым





көпшілігі татар немесе орыс саудагерлері табысты пайда табу үшін көпестерден өз есебіне тауар алады, түскен табыс оныкі, ал онда қожайынның шаруасы болмайды, өмірші қожайынға тауар алған соманы қайтарып жеткізуі тиіс. Қытай көпестері кей жағдайда Шәуешек, Құлжа, Тұрфан, Ақсу, Яркенд пен Қашғар қалаларында орыс көпестері алып келген тауарларды, яғни жақсы шұға, кәмшат, құндыз терілерін, ірі өрі орташа маржандарды Кяхтадан әртүрлі қалаларға сатуға шығарылмай тұрып, мемлекеттің ішкі жағына жібереді, ал басқа тауарлар: нанка, шыт пен жартылай шыт, верверет осы жергілікті тұрғындарға тарап кетеді.

Ақсу, Яркенд қалалары мен Қашғардың өзінде айырбасталатын қытай күмісіне келетін болсақ, Ірбіт жәрмеңкесінде ауыстырғанда біздің ресейлік тауардың бағасына сатып ала алатындай салмағы  $4\frac{1}{4}$  және  $4\frac{3}{4}$  болатын 94 пен 96 сынамалы жамбылар көбірек сатылады, белгіленген қалаларға осылай алып өту мен шығындарды есептесек [19а] жақсы саудаласқанда әрбір жамбы 300 бен 350 рубль болады, ал егер сауда соншалық тиімсіз болса, онда 400 рубльге дейін жетеді. Мұның үстінен көпестердің Қашғарда түсіретін пайдасы: сол жамбыларды қытай дабасына айырбастайды, олардың әрбірі 250 орам дабадан келеді, Ресейге алып барып 4 рубльге және 3 рубль 50 тиынға сатады, ал егер Қазақ даласында айырбастаса, онда әрбір дабаны бір қойға алады.

Теңге деп аталатын күміс монеталар аталмыш қалаларда қолданыста болғанымен көп жағдайда ұсақ саудада айналымда жүреді, алтынға келсек Қашғарға алып келген голландтық пен коқандық червонештер, ал күміс болса — жамбылар қолданылады.



## АЯГӨЗ АРҚЫЛЫ СЕМЕЙДЕН ШӘУЕШЕККЕ ДЕЙІНГІ ЖОЛ

| Аялдайтын<br>жер нөмірі | [Жердің атаулары]                                 | Шақырым<br>саны |
|-------------------------|---------------------------------------------------|-----------------|
| 1a  1                   | Құдық жанындағы Ұлықыз бекеті                     | 25              |
| 2                       | Құрғамбай құдығы                                  | 25              |
| 3                       | Қызқазған құдықтары                               | 14              |
| 4                       | Бұлақ басындағы Жарташ бекеті                     | 30              |
| 5                       | Қосымбет бекеті, құдықтар                         | 26              |
| 6                       | Бұлақ басындағы Арқат бекеті                      | 26              |
| 7                       | Алшынадыр бекеті, құдықтар                        | 24              |
| 8                       | Ұзынбұлақ бекеті, бұлақ                           | 24              |
| 9                       | Ащы немесе Ащысу бекеті, құдықтар                 | 26              |
| 10                      | Қойтас, жолдың сол жағындағы тау мен бұлақ        | 20              |
| 11                      | Жаңа бекіністен 15 шақырым жоғарыдағы Аягөз өзені | 25              |
| 12                      | Үлкен Нарын өзені (Шынқожа шатқалы)               | 21              |
| 13                      | Жалпақасу бұлағы                                  | 30              |
| 14                      | Қаракөл өзені (Котел жанындағы Елшібай үйі)       | 20              |
| 15                      | Қызылбелдеу тауы түбіндегі Көбелексу бұлағы       | 25              |
| 16                      | Үржар өзені                                       | 22              |
| 17                      | Пұшық-Ақжар бұлағы                                | 18              |
| 18                      | Сарымсақты өзені                                  | 22              |
| 19                      | Көктерек өзені                                    | 25              |
| 16  20                  | Ойранқопа, бұлақ пен қамыс                        | 16              |
| 21                      | Қайшы бұлағы                                      | 14              |
| 22                      | Бұлақ түбіндегі қытай қарауылы Көктума            | 18              |
| 23                      | Шәуешек қаласы                                    | 16              |
| Барлығы                 |                                                   | 512             |

Осы жолмен керуендер Шәуешекке 15-інші күні келеді (Керуендер осылайша қой айдап келеді. Жүк артқан түйлер 12-інші немесе 13-інші күні, ал жүксіздері 11-інші күні келеді. Салт атпен жүргенде бір аптада келеді).





## СЕМЕЙДЕН ҚҰЛЖА ҚАЛАСЫНА ДЕЙІНГІ ЖОЛ

| Аялдайтын жер нөмірі | [Жердің атаулары]                                                                                                               | Шақырым саны |
|----------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------|
|                      | [16] (Алакөл көлінің жанындағы кәдімгі жол)<br>Керуендер жоғарыда аталған жолмен Үржар өзеніндегі 16-ыншы өткелге дейін жүреді. | 383          |
| 17                   | Үржар өзенінің бойындағы Бұрқағаш шатқалы                                                                                       | 30           |
| 18                   | Қатынсу өзені                                                                                                                   | 35           |
| 19                   | Жаңғызағаш шатқалындағы Емел өзені                                                                                              | 16           |
| 20                   | Уәлибұлақ бұлағы (Алакөл көлінің шығыс жағында)                                                                                 | 22           |
| 21                   | Уәлибұлақ бұлағы                                                                                                                | 21           |
| 22                   | Ұзынбұлақ бұлағы                                                                                                                | 25           |
| 23                   | Қабакбұлақ бұлағы                                                                                                               | 16           |
| 24                   | Қызылқайың бұлағы                                                                                                               | 20           |
| [2a] 25              | Ұланкөл құдықтары                                                                                                               | 25           |
| 26                   | Қара-Даван бұлағы                                                                                                               | 16           |
| 27                   | Қытай қарауылы Қаптағай, бұлақ                                                                                                  | 16           |
| 28                   | Өтебұлақ бұлағы                                                                                                                 | 12           |
| 29                   | Қытай қарауылы Бротара <sup>*1</sup> немесе Ұланбура                                                                            | 27           |
| 30                   | Қытай қарауылы Қанжаға <sup>*2</sup>                                                                                            | 28           |
| 31                   | Көлдененсу бұлағы. Сайрамкөл көлі мен қарауылы жанынан өтеді                                                                    | 11           |
| 32                   | Талқы тауы, бұлақтар                                                                                                            | 37           |
| 33                   | Қытай қарауылы Талқы                                                                                                            | 17           |
| 34                   | Сарыбұлақ қарауылы мен ауылы                                                                                                    | 25           |
| 35                   | Іле өзенінің бойындағы Құлжа қаласы                                                                                             | 25           |
| Барлығы              |                                                                                                                                 | 802          |

\*1 Сірә, *Боротала*.\*2 Дұрысы: *Қанжыға* [бұлағы].

## ҚАШҒАРДАҒЫ КӨТЕРІЛІСТЕР ТУРАЛЫ АЛҒАШҚЫ ЖАЗБА НОБАЙЫ

[күнделіктен үзінді]

[12a] Жөңгір қожа шоңбағыш аулына қырғимен аңшылық құра отырып, алғаш рет Қоқаннан шықты. Сұраншы би қожамен Қашғар қаласының қорғанына жақын келді, бірақ нәтижесіз болды.

Сұраншының [қол астындағы] қырғыздары салған бүліктен кейін Жөңгір қожа саяқтарға, Нарындағы Атантай мен Тайлақ билерге қашты; саяқтармен (кобы, бассыз және басқа рулар) бірнеше рет Қашғарға жорыққа аттанды, бірақ нәтижесіз болды, осы қырғыздарда тұрып қалды. Осы уақытта қожаны ұстамақ болып Батыр амбан бес жүз қытайлықтармен Күртқаның шығысына қарай Мақашы шатқалына, Нарынға келді.

Атантай ауылын тонады, бірақ қожа шатырда болмай шықты, ол осы уақытта қонаққа кеткен еді. Қожа Шынболды би басқарған қырғыздармен қытайлықтарды Ақтау шатқалында қуып жетіп, Қашғарға аман-есен жеткен бір қалмақтан басқасын қырып салды. Өрік піскен кезде «ғазаттық» үшін қырғыздармен және қоқандықтармен [бірге] кеткен Иса датха мен оның інісі Мұса Бешкяримға келіп, Қашғарды басып алды, хакімбек Маметсеит ванды өлтіріп, қалғандарын өз орындарында қалдырды. Иса датха мыңбасы болатын, соңынан Янисарды, Яркендті, Хотанды басып алды. Тоғыз ай басқарды. Қырық күнде қытай қаласын алды.

Гледен<sup>\*1</sup> джунтян<sup>\*2</sup> басқарған қалмақтар шықты. Қызылда шайқасқан көтерілісшілер Қаратегінге қашты. Сакел амбан оларды Алайға дейін қуды, қоқандықтардың бойын үрейлі қорқыныш биледі.

[126] Қожа келіп барлық қытайлықтарды қырды да тағы Нарынға, Атантайға кетті. Біршама уақыттан кейін Исақ ван өзінің тыңшыларын қожаға жіберіп, оған қаланы беремін деп айтып, машақ руынан тараған шоңбағыштар биінің көмегімен қожаны алдап қолға түсіріп қытайлықтарға тапсырды.

\*1 Ш. Уәлихановтың осы жолына қарсы: *Сы Чу-эн солдаттары* деп жазылған.

\*2 *Джунтян* — әскери шен, командир.





Гүлбақты қоршауға алған кезде түнде қытайлықтар ... (Әзірет Сұлтанның жанындағы)<sup>3</sup> қарауылға баратын жолмен қашты, бірақ оларды қуып жетіп қырып салды. Ислам дінін қабылдағандар мен дүнгендер тірі қалдырылып, төрт жүзге жуық адам Қоқанға жіберілді.

Мадәлі хан «ғазаттыққа» қатысып, Қашғарды он екі күн қоршауда ұстады, бірақ Жөңгірмен қырғи-қабақ болып кетіп қалды. Қызылой шатқалында сегіз мың қытайлықтар қарсы шығып, барлығы қырылды... 33-інші жыл өтті.

Төрт-бес жылдан кейін [Ұратөбедегі] көшпелі йүз тайпасынан Йүзкұлы мыңбасы Бұхарадан Мамед-Йусуф қожаны шақырды. Қашғарға келіп, оны басып алды, бірақ 90 күннен кейін Қоқанға шақырылып кері қайтты.

Я., Ж. ала алмады.

1845 жылы жеті қожа 70 күн бойы көтеріліс жасады: Кәттехан төре, Қийат хан, Тәуекел. Уәлихан қожа, Йан төре. Уәлихан қырғыздармен Тойыннан үш рет өтіп, қарауыл арқылы қашты.

Найман тайпасынан Тилля, қырғыз Теит [13а] қыпшақтар заманында. Тоғызтараулық бітім.

Хаққұлы мыңбасы Құртқа қорғанын тұрғызды. Содан бері 28 жыл өтті. «Лу» (1832) жылы Атантай мен Тайлақ Ілеге қашып кетіп қайтып оралды. Қыпшақтар кезіндегі көтеріліс. Әлімбек Сыртта еді. Қожалардың Құртқаға келуі; Әндіжан қаласы Ташкенттің билеушісі Иса датхаға бағынды. Израил — шоңбағыштардан тараған қаратаулық. Руы мынол. Бұл жерде Аққұлы қытайларды қырды. Машах — қырғыз руы, ол рубасы Жөңгір қожаны сатып кетті. Жөңгір қожа мен бассыз руынан шыққан Чибылды би Алайда еді. Қызылойдағы шайқас — Уәлихан төре, Сұраншы би.

\* \* \*

[616] Бұзрұқ хан — бадахшандық Ахмет ханның ағасы, олардың әскері 30—35 мың. Ағылшындардың қытайлық басшысы. Жөңгір алдымен өзін Ақсуда күтіп алатын арнайы шабарманды 3500 әскермен жіберді. Құлжаны әлсіретпеу үшін қытай басшысы кері қайтсын деген бұйрық алды. Осы уақытта оңтүстік буыннан 6 мың, ішкі губерниядан — 135 мың, Құлжадан — 3000 әскер келді; әскер цзян-цзюнге тапсырылды; 64 мыңы Ақсу аймағына өтіп, Маралбашыдағы қысқы үйге орналасты. Қалған 71 мыңы қараша айында Құлжа арқылы келіп, онда тек ақпан айында жетеді.

Ғиссардан 200 мың, Шатыржадан — 4 немесе 5 мың, Тасқорғаннан 6 мың. Тыйым салынғанына қарамастан шампань-

\*3 Шамасы, Сатүк-Бұғра ханның мазары туралы айтылып отыр.



дар қожаның алдыңғы әскеріне шабуыл жасады, 3 немесе 4 мыңы қырылды, 80 мыңы тұтқынға алынды; бұл жағдай 1847 жылы болған.

\* \* \*

[62a] 1847 ж. 4 қазан. Қашғар мен Яркенд қалаларындағы сит (азиялық емес) халқының шабуылы туралы Аяғез отряды басшысының жазған жеке хаты. Құлжадан Шығыс Түркістанға төрт: бірінші отрядқа — 10 мың, екі зеңбірек, екіншіге — 20 мың, үшіншіге — 40 мың және төртіншіге — 80 мыңнан тұратын отряд тағайындалды. Бұдан басқа ішкі провинциялардан ерікті әскер жинады.

1846 жылы министрлік Қашғарияға сауда керуенін жіберуді ұсынды. 135 мың әскер аттандырылмақ болған Ақсуға оларды тасымалдау үшін Шәуешекте арбаларды, адамдарды, түйелерді тартып алып жатты. Құлжада біздің көпестердің де түйелерін алып қойды; ағылшындарды тауып алды, үнділер де бар.

Жеті қожа Қашғарды басып алды; қытайлықтар өздерін ауаға атты; 20 тамызда 11 мыңы бауыздалды. Қожалар ағылшындармен байланыста болды.

1841 жылы ағылшындар қожаны Кабулға<sup>\*4</sup> шақырды.

1847 ж. 25 қараша. Сыртқы істер министрлігінің баяндамасы; Құлжадан Ақсуға 6 мың, Үрімшіден 4 мың, Ланчжоудан 20 000 жіберді; 3000 шампаньдар жіберілді, олар бүлік салды; әскер жолдағы ауылдарды тонады.

18 қыркүйекте көтеріліс туралы хабар тарады, шілде мен тамызда қытайдың жазалаушы әскері шықты. Сауда ісі құлдырады.

6 қыркүйектегі сыбыс. 20 қазанда сенімді өкіл қырғыздардың жылқыларын алып қойды деген хабардың сандырақ екенін білді.

Шампаньдар 3 мың, манжұрлар 600, қалмақтар 400, сибо, солондар 600, торғауыттар 1000, әрбір адамға 12<sup>\*5</sup> ... күмістен берілді.

<sup>\*4</sup> Кабул сөзінен кейінгі төрт сөзді оқи алмадық.

<sup>\*5</sup> Екі сөзді оқи алмадық, қолжазбаның шеті бүлінген.





## [1825–1826 ЖЖ. ҚАШҒАРДАҒЫ КӨТЕРІЛІС ТУРАЛЫ]

[74а] 1827 ж. 14 наурыздағы Буббенновтың<sup>1</sup> рапортынан үзінді. Аягөз өзенінің бойындағы Ұйтаста аудармашы Жанбөбек Ханқожин сұлтанның атынан жіберілген кісі ретінде әрі оның (сұлтанның) берген хатымен (ол кезде тәртіп сондай еді) 1826 жылы күзде Құлжаға барған семейлік мешкан Николаевпен кездесті.

Құлжада сәті түсіп Николаев цзян-цзюннің қарамағында аудармашы (дунци) қызметін атқарған түркмен Дурдуш шан-бегімен танысты және ол Николаевқа құпия хабар айтты.

*Бірінші.* Кіші Бұхараны бағындырғанда Аппақ қожаның ұлдары (үрпақтары): Айқожа мен Күнқожа өлтірілді. Күнқожаның немересі Сарымсаққожаның ұлы – дүниеге келгелі бері қырық үш жасқа келген Жәңгір қожа үлкен ағасы Баһауиддинмен бірге әйгілі Мару-Кабул өңірінде (Кабул болуы тиіс)<sup>2</sup> тәрбиеленді. Ол аталарының қаны үшін қытайлардан кек алып және өзіне мұрагерлік жолмен тиісті болған жерлерді қайтарып алғысы келіп [74б] Үндістандағы ағылшындарға өтініш білдіріп, Қашғар жерін және қытайлардан алынған олжаны теңдей бөліп аламыз деп шарт қоя отырып, олардан жәрдем сұрады. Ағылшындар келісім беріп, онымен бірге Қоқан ханына аттанды және одан әскер сұрады. Қоқан ханы қытайлардан жыл сайын екі жүз күміс жамбы алып отырады, сол себепті, Жәңгірді зынданға қамады. Қожа қашып шығып, Балх пен Бадахшанға келді. Сол жердің (Балх пен Бадахшанның) билеушісі оның қайын атасы, яғни қожа оның қызына үйленген, оған екі мың адам әскер берді. Осы әскермен және он екі ағылшынмен Жәңгір 1825 ж. наурызда қырғыздардың қонысына келіп, Қашғармен арасы үш күндік жол болатын Сарыкөл<sup>1</sup> шатқалына бекінді. Ол осы жерде әрекет жасай бастады және бірнеше қытай бекеттерін басып алды. Қожаның әрекеттері жайлы хабар алған Қашғар амбаны жеті мың әскермен оған қарсы шығып, жол көрсетуге міндеттелген Атан-Тайлақ<sup>2</sup> бидің қонысына келді. Бірақ қырғыздар қожа-

<sup>\*1</sup> Дұрысы: *Сарыкөл* – Памирдегі шатқал.

<sup>\*2</sup> Дұрысы: *Атантай мен Тайлақ билер.*



ны жақтады, олар қытайларды қожа алдын ала торуыл қойған тар сайға алып келді, сөйтіп қытайларға екі жақтан шабуыл жасады. Амбан мен оның әскері қырғынға ұшырады, тек жиырма адам қашып құтылып, әскердің аянышты тағдыры туралы хабарды Қашғарға жеткізді. Қожа қытай отрядының барлық олжасын өзі иеленді, қайын атасы мен Қоқан ханына өзінің жеңісі жайлы хабарды жеткізуге асықты және Қоқан ханынан [75a] көмек сұрады, оған қарсы болып, көмек бермеген күнде мәңгілік дұшпан боламын деп сес көрсетті. 1825 жыл тұтастай дайындықпен өтті. Қожа өзінің тыңшылары мен елшілерін жан-жаққа: Қашғар, Қоқан, Бұхара мен Хиуаға аттандырды және ынта-жігерлілік танытқандарға сый тартуға уәде беріп өзі бастаған іске мұсылмандарды қатысуға шақырды. Әскер құруға жеткілікті адамдар жиналғанда Жәңгір 1826 жылғы жаздың бас кезінде Қашғарға жақын келді. Бұрын қолбасшы болған Құлжа цзян-цзюні оған қарсы шықты. Жеңіс қожаныкі болды. Он мың қытайлықтар және олардың басшысы — цзян-цзюнь шайқас майданында қаза тапты. Осыдан кейін қожа қаланы босатып, дайындыққа кірісті. Осы уақытта оған көмекке он мың адамдық әскермен Қоқан ханы келді. Хан қожаға ата-бабасының тағын алып беруге өз еркімен тіленіп, бір өзі әскерімен Қашғарға шабуылдады және қытайлықтармен шайқаста жеті жүзге жуық адамынан айырылып, көп кешікпей өз еліне қайтып оралды. Қоқандықтар еліне кеткеннен кейін Жәңгір «қашғарлық мұсылмандардың» көмегімен Қашғарды басып алды, көп қытайлықтарды қырды, тірі қалғандары әрдайым пана болған Гүлбақ қорғанына келіп бекінді. Амбан өзінің шенеуніктеріне өлімнен қашып құтылудың амалын ойластыруды ұсына отырып, оларды кеңесуге шақырды. Шенеуніктер ештеңе айта алмай үнсіз қалған кезде амбан трубкасын (темекісін) шегіп болып, [75b] отты алдын ала дайындалған жарылғыш оқ-дәрі салған қапқа тастап жіберді. Барша мандариндер тобының күлі көкке ұшты.

Осы апаттан кейін қожа қалаға кіріп, қалған қытайлықтарды ұрып-соқты және қорғандағы бар мүлікті (олжаны) иеленіп өз билігін жүргізе бастады. Бұл оқиға 1826 жылғы шілдеде болған еді.

Қожа Янгиғисар (Қашғардан 60 шақырымда), Яркенд (80 шақырым), Хотан (Яркендпен арасы 20 күндік жол) қалаларына әскер жіберіп, оларды да тез арада басып алды.

*Екінші.* Николаев Құлжада болған кезінде көпестердің балалары мен әміршілеріне «қожаның Ақсу, Тұрфан мен Құлжаны басып алмақ ниеті бар, тез арада кетіндер» — деп жазылған хаттарын Құлжаға Яркендте тұратын бір татар алып келді. Николаев Құлжадан кетер алдында (1826 ж. күзде) Пекиннен цзян-цзюнь келіп жетті, ал бұрынғы цзян-цзюнь он мың әскермен Қашғарға аттанды.





*Үшінші.* Аудармашы Сүйік ауылында 1826 жылы Қашғарда болып келген екі татармен кездесті. Олар Қашғардан маусым айында шығып, бұл жерге тамызда жеткен. Татарлар, Николаевтың айтқанындай, олар (татарлар) Қашғарда болған кездерінде Қокан ханы Қашғарға келіп, жеңіссіз кері қайтқанын, олар кеткеннен кейін қожа Қашғарды (яғни, қытай қорғаны Гүлбақты) басып алғанын айтты; олар бұл хабарды қара қырғыздардан және сол қара қырғыздардың ауылдарында естіді.

*Төртінші.* Буббеннов мырза бөз саудасымен айналысып жүрген және қосы сұлтанның ауылына жақын тұрған қашғарлықпен Құлан Әділевтің ауылында танысты. [76a] Қашғарлықты Қожа-Сейіттің ұлы Абдрахман қожа деп атайтын. Ол қытай үкіметі тұсында жүзбасы (жүзбегі) қызметін атқарды, қожа Қашғарды алғаннан кейін ол осы атқарған қызметінде қалып қожаға қызметке алынды. Көрші халықтармен достық қарым-қатынаста болғысы келген Жәңгір қожа хат жазып беріп, жүзбегіні қара қырғыздардың билеріне және қазақ сұлтандарына, Әділ сұлтанның балаларына сапарға жіберді. Қожаның осы мақсатын жүзеге асыру үшін оның [жүзбасының] керуені жүк артқан 55 жылқымен және тауармен (бөзбен) жабдықталды.

Жүзбегі Қашғардан 1826 жылы қарашаның 15-інде шықты; хаттарды таратып, жолдастарын қара қырғыздардың ордасында екі қоста қалдырып, осыдан сегіз күн бұрын (шамамен 1827 ж. 9 наурызда) Құланның ауылына келіп жетті, сондай-ақ тауарларын айырбастап болысымен Қашғарға кетуді ойлады.

Абдрахман қожа Жәңгір қожаның көпестерге және оған (Абдрахманға) жазған хаттарында Қашғарға саудагерлерді шақыртқандағысы жер иеліктерінен айырылғаны үшін және тонаушылық үшін жауапкершілікті өз мойнына алатынын қатаң ескерткенін айтты. Әділев сұлтан мұны қостап, қожаның оған шын мәнінде солай деп жазғанын растады. Бұл қашғарлықтан алынған мәліметтер Николаевтың айтқандарына сәйкес келеді; жүзбегі бұл айтылғандарға қоса егер қытайлықтар өз еріктерімен бермесе, қожа осы жазда Ақсу, Тұрфан мен Қашғарды алмақ үміті бар екенін айтты, өйткені, осы мақсатпен боғдыханға жіберілген елшіліктің енді осы уақытта қайтып келуі тиіс.

[76b] Қожа Қашғар, Яркенд пен Хотан қалаларын басып алғаннан кейін Балхқа, Бадахшан, Бұхара мен Хиуаға елшілер жіберіп, олардан қалған қалаларды басып алуға көмек сұрады. Жүзбегінің айтуынша, Қашғарда мақта-мата тауарлары арзан, есесіне азық-түліктер мен шай әдеттегіден өте қымбат, сол себепті орташа қой он екі теңге (30 күміс рубль)<sup>\*3</sup> тұрады (?). Қытай монетасы әлі де қолданыста жүр.

\*3 12 теңге 3 рубль 60 тиын болады, ал егер теңгенің орнына тилля болса онда ешқандай 30 рубль емес, 60 рубль болады (Ш. Уәлихановтың ескертпесі мен сұрағы).





*Бесінші.* Қытайлар туралы, олардың орасан дайындық жасап жатқанын қырғыздар мен саудагерлерден естиміз; Ақсу-дағы соғысқа жүз елу мың, Құлжадағы сексен мың әскер қатыспақ. Пекиннен цзян-цзюнь шендері бар үш өкіл келгенін естідік.

(Уәлиханның ұлдары — Аббас пен Ғұбайдолла<sup>3</sup> Пекинге бармақ болып осы 2-3 күнде Құлжаға барған еді, бірақ цзян-цзюнь бүлік жағдайына байланысты Пекинге баруға болмай-тыны хабарлады, олар сол күні-ақ кері қайтты).

*Бубенновтың хабарламасынан үзінді.* 1827 жылы 30 наурызда Бубеннов мырза Алатау қырғыздарының қонысында болып, Қашғарға іргелес жатқан жерлерде қоныстанған осы тайпаның беделді ақсақалымен кездесті.

*Бірінші.* Жөңгір қожа Қашғарға басып кіріп, 1825 пен 1826 жылдар бойы Қашғар, Янгигисар қалаларын және олардың айналасын бағындырды. Қарауыл құрамындағы [77а] қытайлардың басым бөлігі қырылды, ал қалғандары тұтқынға алынды немесе қашып құтылды. Басталған көтерілісті басуға көрші өңірлерден келген қытай отрядтарының да тағдыры солай болды.

Қожа жоғарыда аталған төрт өңірге орнығып, өз билігін қайтарып алды және екі жүз мың адамға жететіндей жалпы әскер жасақтап, екі жүзге тарта түйеге артып пайдалануға болатын кіші калибрлі зеңбіректерді иеленді. Олар мұның барлығын қытайлардан тартып алды.

*Екінші.* Қырғыздардан Үш-Тұрфан, Ақсу мен Қашғардың маңында қоныстанған Атантай мен Тайлақ билер өздері билеп отырған *чурик* (Атантай мен Тайлақ билер саяқ руынан, ал чуриктер емес, шеріктер жеке, олардан тәуелсіз тайпаны құрайды деп жазады Бубеннов) руымен Жөңгірге қосылды. Атантай ерекше құрмет белгісі ретінде Қашғар қаласының бұрынғы қалабасшысының қызын алды. Қырғыздар барлаушылар ұстап, армияның азық-түлігін артып келе жатқан қытай көліктерін тонады және қарауылдар орнатып, қожадан жазбаша рұқсат алмағандардың барлығын ұстап Қашғарға жіберіп, онда оларды азаптап сұрақтың астына алды. Бұған қырғыз халқының достық ықыласын білдіру үшін қожаға барған бұғы руының екі биі айтқан әңгімеден Бубеннов мырзаның көзі жетті, бірақ онда олар төрт жолдасымен ұсталып, оның екеуі қайтар жолда азаптап қинағаннан қаза тапты. Бұдан басқа қажет болған жағдайда қырғыздар жақсы қаруланған алты мыңға жуық адам беруге міндетті.

[77б] *Үшінші.* Жұрттың айтуынша, жақында Жөңгірге жуық арада көмек келетіні жөнінде оны хабардар етуге Жөңгірдің ағасы Йусуф қожа (Мяд-Йусуф қожа) мен Бадахшанның билеушісі жіберген «шабарман» шауып келіпті. Йусуф қожа әрдайым Үлкен Бұхарада болатын, жұрттың айтуынша, енді





Қашғарға қарай жолда келе жатыр және жиырма мыңға жуық әскері бар екен.

*Төртінші.* Аудармашы мырзаның айтуынша, өзі кейбірімен таныс болған қалмақтар қожаның бүкіл Қашғарды қытайлардан босатып, Құлжаны басып алған уақытын тағатсыздана күтуде, онда тек қалмақтар ғана емес, қазір көрермен болып отырған қырғыздар да қожаға көмектесуге дайын. Оны (Жәңгірді) өздерінің заңды билеушісі деп таныған қалмақтар қожаға адал берілген, өйкені, оның әкесі Сарымсақ қожа Жәңгірдің атасы Күнқожаға күйеуге шыққан қалмақтардың жоңғар билеушісі болған хонтайджидің қызынан туылған. (Егер сүйенер негіз болса, бұл керемет айғақ).

*Бесінші.* Аудармашы ағылшындардың қатысуы туралы мәліметтерді өте әділетті деп санайды. «Қашғарияда осы ұлттың екі жүз адамы бар деп бұл өңір туралы айтылған пікір жалпыға ортақ». Бес ағылшын қожаның жанынан бір елі қалмайды және «оның барлық әрекетінен хабардар. Олар қожа атағын алып, осы шенге лайық киім киеді»<sup>4</sup>. Оған олардың іс-әрекеттері жайлы таңданыспен айтып берді. Шекара қарауылдарында ол (аудармашы) далалық саудагер кейпіне еніп, сөйлескенде көп адамдар, соның ішінде қытай шенеуніктері ағылшындардың мұнда Тибет арқылы Үндістаннан келгендерін сендіре айтты, алғаш рет бұдан бес жыл бұрын олар Яркендке келген, бірақ қытайлар «қаланың мұсылман тұрғындарымен жақтас болғандары үшін» оларды жер аудартқан, [78a] Бадахшанға қашып келіп мұнда осы елдің билеушісі арқылы Жәңгір қожаның осы істі бастауына түрткі болған.

*Алтыншы.* Қытайлықтар тарапынан қатаң шаралар қолданылып, Қашғарды тыныштандыруға зор дайындық жасалды. «Аса сенімді куәлардың айтуынша», өткен жылы қыс бойы Ақсу мен оның айналасында тұрған олардың әскерінің саны жүз елу мыңға жетті. Бұдан басқа императордың бұйрығымен әскерді алмастыра алатындай көрші өңірлерден жүз елу мыңға жетерлік жасақ жиналған.

*Жетінші.* Қытайлықтар оған әлі де өздерінің қол астына қарасты қалаларда бірнеше астыртын әрекеттер жасалғанын және кінәлілер Қытайдың ішкі провинцияларына жер аударылғанын айтты. Қожаға жиі шабуылдаудың салдарынан енді көтерілісшілерге қарсы қалмақтар пайдаланылмайды. Алайда қытайлықтар осы жазда көтерілісті басатындарына нық сенімді.

*Сегізінші.* 1826 жылғы қыс бойына екі тараптан да ешбір шабуылдау әрекеті жасалмады. Ақсу мен Үш-Түрфанда қытайлықтар тыныштық сақтады. Осы жазда соғыс әрекеті басталуы тиіс және табан тірескен шайқас болуы мүмкін. Буббеннов мырзаның қара қырғыздар ордасынан (наурызда) алған соңғы хабарлары бойынша, қытайлықтар жүз жиырма мың әскермен

Ақсудан шықты. Оған ағылшындардың бірі Төрехан қожа басқарған қожаның жүз мыңдық әскері қарсы шықты. Алдыңғы отрядтар қытайлықтарды күйрете жеңген қақтығыстар болды. Қытайлықтар түнде қашғарлық қостардың оттарына тап болды.

[786] *Тоғзыыншы.* Жәңгір қожаның әскерінде өздері берілген қытайлықтар мен қалмақтарды (сиболарды) өлтірмей, Бадахшан мен басқа жерлерге жіберу ережесі қатаң сақталған.

*Оныншы.* Құлжамен жиі байланысып отырған Үлкен ордадағы қазақ сұлтандары қытайлықтардың шешуші әрекетке дайындықтары жайлы және қалмақтар қожаға қосылуға ниет білдіргені туралы хабарларды растады.

*Он бірінші.* Бубеннов мырза қазақтардан Қашғар сұлтаны Жәңгір қожаның таңбасы басылған дабаны көріп, соғысқа қарамастан Алты шаһарда мануфактура өндірістері жұмыс істеп, әрі тұтынушылары — қазақтарды қамтамасыз етіп жатыр деген қорытындыға келді.

Бубеннов мырза соғыс әрекеттерінен қауіптеніп, соңында жол көрсетуші қазақтар одан әрі қарай жол көрсетуден бас тартқандықтан Қашғарға дейін үш күндік жол қалғанда кері қайтты.



## 1830 Ж. ҚАШҒАРДАҒЫ ҚОҚАНДЫҚТАРДЫҢ ҚЫТАЙҒА ҚАРСЫ СОҒЫСЫ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

[65a] Семей коменданты әрі аймақ бастығы полковник Кемпеннің көпес әміршісі Самсоновтан<sup>1</sup> алған түсінігі. (1830 жылғы 21 қазандағы түсінік).

1830 жылғы 14 қарашада алынды.

*Бірінші.* Ол маусымның басында Семейден шығып, Құлжада 20 күндей болды. Оның ол жақта болған кезінде аң аулауға бара жатқан сынаймен амбан басқарған кішігірім зеңбіректері бар 10 мыңға жуық әскер жолға шықты, бірақ жұрттың айтуынша, қожаға қарсы соғыс басталған Қашғарға бара жатты.

*Екінші.* Ол (Құлжадан шығып келген жері) Шәуешекте қытайлардан қожа Қоқан, Бұхара, Ташкент хандары? берген көп әскермен келіп, Қашғарды және аттарын ұмытып қалған үш қаланы басып алды деп естіді. Жұрттың айтуынша, ол (қожа) әлбетте Құлжаға жорыққа аттанады.

*Үшінші.* Құлжадан ташкенттіктердің қуылып шыққан бірінші соғысы кезінде Құлан сұлтан<sup>2</sup> олардың керуенін тонап, жаяу жіберген. [65b] Жұрттың айтуынша, енді көпестердің өтінішін орындау үшін күшбегі көп әскермен Құлан ордасына жорыққа аттанады.

*Төртінші.* Індет аурулары жоқ. Тырысқақ ауруы мен оба туралы естімепті.

Өңір бастығы генерал-лейтенант де Сент-Лоран<sup>3</sup> Кемпеннен алынған әрі жоғарыда келтірілген хабарлама негізінде Кемпен мен хорунжий Нюхалевке Көкпекті өзені бойындағы Қара Керей болысында болуын, шекараның арғы жағында өтіп жатқан оқиғалар жайлы бұлжытпай жеткізуін тапсырғанын генерал-губернатор Вельяминовқа (1830 ж. 11 қарашада) баяндады.

1830 жылы 18 желтоқсанда бұл жөнінде вице-канцлер граф Нессельродеге жеткізілді.

*Татар Амировтың* (1830 жылғы 27 қарашадағы) *түсінігі.* Тамызда Семейден шыққан. Шәуешекте естігендері:

*Бірінші.* Қожаның екінші ұлы, есімін білмеймін, қаратаулық, ақтаулық халықтардың және қоқандықтар мен ташкент-

тіктердің басым тобының көмегімен, барлығы екі жүз мың адам Қашғар, Янгигисар, Яркенд, Хотан, Үш-Тұрфан мен Ақсуды басып алды. Қашғарды Қоқан ханының өзі, ал Тұрфан мен Ақсуды оның генерал-күшбегісі басып алды.

*Екінші.* Көптеген тұтқындар, тоналған мүліктер мен күмістер Қоқанға жөнелтілді. Он мыңға жуық қытайлықтар қырылып, қалғандары өз иеліктеріне қарай шегінді.

*Үшінші.* Қытайлықтар әскер жинауда. Жұрттың айтуынша, Боғдыхан көмекші (қалмақтар мен басқа шекарадағы халықтардан құралған) әскерден басқа Пекиннен (?)<sup>\*1</sup> 130 мыңдай әскер жинауды бұйырған.

Соғыс әрекеттері көктемде басталады.

*Төртінші.* Ел-жұрт пен малдың жаппай ауруы және ханның қалалары туралы еш хабар естімеді.

[66а] *Хорунжий Нюхалевтің* (1830 ж. 8 желтоқсандағы) *рапорты*.

*Бірінші.* Ташкенттік күшбегі көктемде сарыбағыштарды талқандап, Алатау (?) қорғанына жақын орнықты және Құлан сұлтанға зекет төлеуін ұсынды. Құлан сұлтан жауабын тамызға дейін беруге уақыт сұрады.

*Екінші.* Қожаның қоқандықтардан, бұхаралықтар мен ташкенттіктерден, кейбіреулердің айтуынша, тек қаратендіктерден<sup>\*2</sup> тұратын екі жүз мың әскері бар. Олар жазда Қашғар, Ақсу, Яркенд қалаларын және Құлжаға барар жолдағы бірнеше бекеттерді басып алды.

*Үшінші.* Құлжаға қауіп төніп тұр. Қазан айында әскер Шәуешектен Құлжаға аттанды, қалмақтар әскердің азық-түлігін жеткізу үшін мың түйе тауып беруі тиіс еді, қалмақтар бұған наразы болды әрі онысын жасырмады.

*Татар Бектимировтың* (1830 ж. 3 желтоқсандағы) *мүсінігі*. Тамызда ол Ташкентке келіп, онда естігендері:

*Бірінші.* Қырық мың қоқандық әскер Қашғарға аттанып, бұл қаланы басып алып, үш жүз қытайлық тұтқындарды Қоқанға жеткізген, содан кейін Ақсуға аттанған.

Барон П. Л. Шиллинг фон Канштадттың 1830 ж. 27 желтоқсанда Вельяминов мырзаға жазған хаты 17 қаңтарда алынды. Қытайдың шығыс шекарасында (Троицк станицасында) тұрып, мен осы күндерде Қытай империясында басталған бүлік пен сансыз әскердің Шығыс Түркістанға басып кіргені туралы мәліметтерді алдым. Мұның қазақ ордасына әсер етуі мүмкін болғандықтан, қытай тілінде құпия алған ресми хабарымды осыға жеткіземін.

<sup>\*1</sup> Мұнда және төменде Ш. Уәлиханов сұрақ қойған. Басқа жерде: *көрініс өңірден 150 мың әскер жинасын* делінген.

<sup>\*2</sup> *Қарашекпенділер* болуы мүмкін, сол заманда Қаратегін мен Дарваз тұрғындарын солай атаған.





[666] *Ташкенттік Баба Қожанның* (1831 ж. 26 қаңтардағы) түсінігі.

*Бірінші.* Өткен 1830 жылдың қазан мен қараша айларында Құлжада болдым және қытайлықтардан Қашғарға белгісіз бес халықтан, қалқандармен қаруланған, киімдері өртүрлі, қара түсті биік бас киім кигендерден құралған көп әскер келді деп естідім. Қытайлықтар оларды орыстар немесе үнділер деп ойлап, үрейлері ұша қорықты.

*Екінші.* Көп кешікпей Қашғар, Янгигисар, Хотан мен Яркендтің алынғаны, жаудың әскері Ақсуды қоршауға алғаны жайлы хабар алдық. Ақсуды алды ма, жоқ па, хабар ала алмадық.

*Үшінші.* Халықтар<sup>3</sup> туралы сыбыс енді анық бола бастады. Олар қоқан әскерінен, хандықтың көшпелі тайпалары: йуз, қытай-қыпшақ, түркі, қырық?, қыпшақ пен қарақалпақтардан? құралған, қоқандықтарды Мад-Шариф күшбегі мен қожаның белгісіз болып келген бір ұлы басқарды. Олар (ғалча болуы тиіс) Қоқанның арғы жағында Үндістанға жақына қоныстанған, барлығы мұсылмандар Қоқан ханының бірінші әскерін құрады. Олар бірінші соғыста болмады, болғанда қытайлықтардың зәресін ұшыратын еді.

*Нюхалевтің [бірінші] (1831 ж. 4 ақпан) рапорты.*

*Бірінші.* Өткен (1830) жылы соғыс кезінде Қашғарға аттандыру үшін торғоуттардан екі мың адамдық әскер құрылды; әрбір сарбазға он лан күмістен, жолда жүргенде тамақтарына деп он жамбыдан берді. Олар ваннның ағасы – торғоут Манкан-сардың<sup>4</sup> басқаруымен жорыққа [67a] шықты, бірақ Темірлік тауынан кері қайтарылды, себебі, қожаны Империяның шекарасынан қуып жіберіпті-міс, бірақ жұрттың айтуынша, боғдыханнан олардың соғысуын емес, мал шаруашылығымен айналысуына рұқсат беруін сұраған ваннның өтініші бойынша осылайша жасалған. Бұл жорықтан қалмақтар қатты қорықты, жұрттың айтуынша, тек олар ғана емес, тіпті моңғолдар да (сибо мен солондар) қорықты, бірнеше адам қол ұстасып жерді құша құлаған; торғоуыттар кері қайтқанына қуанғаннан бір ай бойы мас болыпты.

*Екінші.* Қожаның екі жүз мың әскері көктемде соғыс әрекетін бастауы тиіс.

Нюхалев көтерілістің қалай өтіп жатқаны туралы мәліметтер жинау үшін Жетісудағы тума руына өзімен бірге казакты жіберуіне өтініш берді. Рұқсат етілді.

*Туртуеул болысының биі Боштайдың<sup>4</sup>* (1831 ж. 21 сәуір) түсінігі.

*Бірінші.* 1831 ж. қыркүйек айында Қоқан мен Ташкент

<sup>3</sup> Бірнеше халықтан құралған әскер туралы айтылып отыр.

<sup>4</sup> *Сар* (парсыша) – басшы, әскер басшысы.



әскерлері: біріншісі жиырма мыңнан екі генералдың басқаруымен барлығы қырық мың, екіншісі 15 мың әскерді күшбегінің өзі басқаруымен Қашғарға аттанды. Бұл қалада генералдар (амбандар) басқарған отыз мың қытайлықтар бар еді. Бірінші шайқаста қоқандықтар үш мың адамынан айырылды, соның салдарынан генералдар кеңес құрып, бас басшылықты қалаға үш жақтан [67б] шабуыл жасаған ташкенттік күшбегіге берді. Бұл шайқаста оның (күшбегінің) мінген үш аты өлді, ол жеті жерден жарақаттанды, бірақ мұның барлығы оған өз қолымен қытай генералын атымен бірге шауып түсіруіне кедергі жасамады. Қытайлықтар қашып Гүлбақ пен Жанкент қорғандарына келіп қамалды, бірақ күшбегі қамалдарды басып алып, барлық қытайлықтарды, [олардың ішіндегі] ең жақсы деген басшыларынан елуін бауыздады, өлгендердің бастарын 15 түйеге артып Қоқанға жіберді<sup>5</sup>.

*Екінші.* Жаулап алынған елде Қашғардағы басты үйге ие болған бір генералдың басқаруымен жиырма мың қоқандықтар мен он бес мың ташкенттіктерді қалдырып, қалғандары қараша айында Қоқанға қайтып оралды.

*Үшінші.* Күзде Қоқан ханы Ресей елшілігіне бір піл мен екі қытайлықтан тұратын елші жіберді, олар қыс қатты суық болғандықтан Әзіретте (Түркістанда) қыстап қалды. Қашғарға қарсы соғысқа қырғыз-қайсақтардан Қоқан ханының қол астына қарайтын қоңыраттар мен шанышқылылар қатысты.

*Нюхалевтің* (1831 ж. 8 сәуірдегі) *[екінші] рапорты.*

*Бірінші.* Қантар айында Қытайдан Құлжаға «соғысты босаңсытпай ұста» деген 15 өмірімен<sup>5</sup> екі зунду<sup>6</sup> және төрт джунтанның (дивизия генералдары) басқаруымен төрт мың адамдық әскер (төрт дивизия) келді.

*Екінші.* Қожа қол астына Қашғарды, Янгигисарды, Яркендті, Хотанды, Түрфан мен Ақсуды жаулап бағындырғаннан кейінгі [68а] осы елдердің жергілікті халқы — мұсылмандармен күшейе түскен Қоқан, Бұхара, Бадахшан, Балх, Куляб пен Үргеніш иеліктерінің әскерлері бар еді. Күшті артиллерия бар.

*Үшінші.* Болжам бойынша, жау Құлжаға барар жолда Іле өзеніне жақын жерде шабуыл жасауы тиіс.

*Ротмистр Вершининнің* (1831 ж. 7 сәуірдегі) *рапорты.*

*Бірінші.* Ташкенттіктердің айтуынша: қазан айында олар Ташкенттен шыққан кезінде екі жүз адам қытайлықтар күміс пен шайды Қашғарда бес жүз жылқыға артып, 500 адамның қорғауымен Қоқанға алып келе жатқанын естіген. Олар кетпей тұрып-ақ елу жылқы келіп жеткен еді.

<sup>5</sup> Жолдың шетінде Ш. Уәлихановтың қолымен қойылған белгі бар. *Ташкенттіктердің мақтанишақтығы.*

<sup>6</sup> Зунду — қытай армиясының офицерлік шені.





*Екінші.* Әскерді ханның қайын атасы — ташкенттік күшбегі Мад-Шариф пен Назар-Қожа (?) басқарды.

*Үшінші.* Қоқандықтар қара қырғыздарды қол астына қаратты. Қырғыз-қайсақтар мен буруттар қатыспады.

*Төртінші.* Бір ташкенттік Құлжада — «Құлжа мен Ақсудың арасындағы Мұзтауға өтер тұсқа сексен мың адам жау келді» деп естігенін айтты.

*Бесінші.* Мың торғоуттардың желтоқсан айында кері қайтқанын, ал Құлжаға Үрімші мен Манастан күн сайын әскер келіп жатыр дегенді урянхайлықтардан<sup>7</sup> естіді.

*Қараөткел шатқалындағы бөгеуші отрядтың коменданты хорунжий Чириковтың (1831 ж. 1 сәуірдегі) рапорты.*

*Бірінші.* Қашғарды басып алу үшін Аққұлы мыңбасы мен ташкенттік күшбегі қырық мың әскермен жіберілді. Қашғарда [686] қожалардың келісімімен ешбір шайқассыз кері қайтарылған жетпіс мың қашғарлық отбасы Қоқанға қоныс аударылды.

*Чириковтың (1831 ж. 15 сәуірдегі) рапорты.*

*Бірінші.* Күшбегі қырық мың әскермен Қашғарға жорыққа аттанып, үш айдан кейін (яғни, қаңтардың соңында) қайтып оралды. Күшбегі Гүлбақ (?) деген бекетті талқандап, бұдан басқа шабуыл жасамай, Құлжадан қарсы шыққан қытай әскерінен қорқып кері қайтты және өзімен бірге сексен мың еркек кіндікті қытайлықтарды алып келді.

*Екінші.* Ал енді Қоқан ханы қытай елшілерін күтуде және бейбіт бітім жасамақ ниеті бар.

*Оренбург генерал-губернаторы граф Сухтеленнің Вельяминов мырзаға Қашғардағы соғыс жайлы мәліметтерді хабарлай жазған (1831 ж. 21 сәуірдегі) хаты.*

*Бұхарадан хат.*

*Бірінші.* Қоқаннан алпыс мың әскер келіп Қашғарды басып алды. Гүлбақты төрт ай қоршауда ұстауда; қарсы шыққан алты мың қытайлықтар қырғынға ұшырады. Алты мың қаратаулықтардың отбасы Қоқанға қоныс аударылды.

*Екінші.* Аталық бек<sup>8</sup> тоғыз адаммен Ұратөбеге аттанып, қолға түсіп қаза тапты.

*Оның Бұхарадан келген хатты қоса жолдаған (1831 ж. 17 шілдедегі) хаты,* бұл хаттан бұхаралықтар өздерін Ресейден келетін шаймен қамтамасыз етпек болған ойлары байқалады.

*Бірінші хат.*

*Бірінші.* Қоқан ханы әскерімен Қашғарға аттанды, бірақ Гүлбақты ала алмады. [69a] Оның әскері кері қайтты, жолда оған бес немесе алты мыңға жуық адам қосылды.

*Екінші.* Мұнда көк шай тоғыз немесе он тилля тұрады, егер Ресейде ол арзан болса, онда көбірек сатып алыңдар.

<sup>77</sup> Яғни, қалмақтар.

<sup>88</sup> Аталық дегенді білдіреді.



*Үшінші хат.*

Қашғар тауарларын, әсіресе шайды көбірек сатып алыңдар. Бағасы арзандап кеткендіктен болар Қашғар көпестері теріні сатып алмайды.

*Үшінші хат.*

Бұхарадан Қашғарға баратын жол өте ауыр.

Тағы да оның (14 шілдедегі) хаты. Жаңа мәліметтерге қарағанда, қоқандықтар Қоқанға қайтып оралды және өздерімен бірге көптеген қашғарлықтарды ала келді. Қытайлықтар Қоқанға қарай ұмтылуы мүмкін.

*Омбы жалпы аймақтық басқармасының Батыс Сібір генерал-губернаторына (1831 ж. 31 қазандағы) хабарламасы.*

Қоқаннан Тобылдағы елшілікке арнайы келгендіктен, қоқандықтардың қытайлықтармен бейбіт бітімге келгені және сауда ісін қалпына келтіру туралы хабарды ала келдім, сондықтан бұл айғақтың маңыздылығына сүйене отырып, көтеріліске қатысты істі аяқталған деп санаймын әрі осы тақырыпта хат алысуды тоқтатамын.

*Башқұрт Халитовтың көрсетпесіне қоса жолданған Омбы жалпы аймақтық басқармасының (1832 ж. 5 ақпандағы) хабарламасы.* Қарқаралы (1831 ж. 25 қарашадағы) бұйрығынан алынған.

Осы 1831 жылғы шілденің ортасынан тамыздың ортасына дейін Қоқанда болған және білетіні:

*Бірінші.* Бұхарада тұрақты тұрған Жәңгір қожа (қате — Мяд-Йусуф) Қоқан ханынан шамамен [696] жеті мыңға тарта әскер сұрап алды, ол өзі [оның] қалай жорыққа шыққанын көрді. Белгісіз бір себеппен ол Қашғарға жетпеді, қытайлардың қол астына қарайтын жау қырғыздарды талқандап, сол қырғыздардың бір мыңдайын тұтқындап және көптеген малы мен мүлкін алып, ешбір табыссыз Қоқанға қайтып оралды.

*Екінші.* Жәңгір қожа (қате — Мяд-Йусуф) әскерімен аттанғанға дейін боғдыханнан төрт адамнан тұратын елші келді, хан олардың үшеуін өзіне алып қалып, ал біреуін өзінің төрт адамдық елшісімен Пекинге жіберді, онда оларды да ұстап қалды. Мұның немен аяқталғанын ол білмейді.

*Үшінші.* Тамыздың ортасында күшбегі Ақмешітті, онда қоныстана бастаған бұхаралықтардан босату үшін Ақмешітке кетті.

Хижра бойынша 1250 (1834) жылы ташкенттік күшбегінің Вельяминов мырзаға жазған хатында: «Біздің хан тақсырымыз алаштың алты санын және Қоқан тауларынан бастап Іле өзеніне дейін қоныстанған қырғыз-қайсақтар мен буруттарды қосып Барақ ханның халқынан қырық санды<sup>6</sup> біздің басқаруымызға берді, бір сөзбен айтқанда, бізге бүкіл Дешті Қыпшақты басқаруға берді, бізге жаман-жақсылы істерді өзіміздің шешуімізге билік берді, екіншіден, әйгілі қалалар: Ұратөбе,





Қаратегін, Куляб пен Дарвазды басып алып, бағындыра отырып, әрқайсысын билеуге бір-бір бек пен саркарды (құрметті адамды) тағайындады. Сонша көп халықты, қалаларды бағындыра отырып, өзіне қаратты және бүкіл мұсылман әлемі өзінің қол астына қарайды деп ойлады, бірақ бұл елдер салықты төлеп отырған тиісті салықтан аз төледі. Біздің хан тақсырымыз бізге барша Қоқан әскерімен Қашғарға аттануды бұйырды. Біз қашғарлық алты қаланы басып өттік, он сан қытай халқын қырдық. Осыдан кейін қытайлықтар бізге бүкіл мұсылмандарға билікті беріп, бейбіт бітім жасады» деп айтылған.



## ТҮСІНДІРМЕЛЕР

### Қырғыздар туралы жазбалар

<sup>1</sup> Қырғыздар туралы аяқталмаған көлемді алғашқы жазба жұмыс автордың өз қолымен жазылып, КСРО ҒА архивінде (23 қ., №6, 1–73 пп.) – нұсқаларымен сақталған, кейбір беттері (1–24) Г.Н. Потаниннің қолымен көшірілген. Еңбекте қырғыз халқының тарихы, тарихи аңыз-әңгімелері, қоныстануы, экономикасы, әлеуметтік тұрмысы, салт-дәстүрі, тілі мен әдебиеті туралы мағлұматтар қамтылып, соңында қырғыздардың шежірелік кестесі қосымшада берілген.

Еңбек сиямен жазылған, Уәлихановтың өз қолымен жасаған көптеген түзетулері, толықтырулары мен қарындашпен қойған белгілері бар.

Қырғыздар туралы жазбамен жұмыс 1856 ж. мамыр-маусым айларында басталған. Дегенмен, қырғыздардың тарихы бойынша жұмыс жасау үшін Уәлихановқа біріншіден, Омбы архивінде сақталған түпнұсқа құжаттармен, содан кейін, отандық және шетелдік тарихшылар, географтар мен шығыстанушылардың зерттеулерімен танысу қажет болды.

Еңбекте көтерілген мәселелердің және ғылыми ізденістердің ғана емес, Уәлихановтың өзінің зерттеулері нәтижесінде жиналған материалдардың танымдық маңыздылығы шығыстану ғылымына қосқан үлкен үлес деп айтуға тиіспіз.

Қолтаңбада атауы берілмеген, оны бірінші басылымның құрастырушылары мазмұнына сәйкес берген. Еңбектің жеке бөлімдері Уәлихановтың “Таңдамалы шығармаларында” (Алматы, 1958) жарық көрген, бұл басылымда Уәлиханов шығармаларының жинағы (УШЖ) (1961 ж. 1 т.) мәтіні негізге алынды.

<sup>2</sup> *Тянь-Шань* – көк, аспан таулары (қыт.). Орта және Орталық Азиядағы таулар жүйесі.

<sup>3</sup> *Қалша* – Зеравшан өзенінің жоғары ағысын бойлай, Қаратегін, Дарваз және Бадахшан тауларын мекендеген тау тәжіктері.

<sup>4</sup> *Борис (Burses) Александр* (1805–1841) – саяхатшы, Англияның саяси өкілі; 1821 ж. Бомбейде шығыс үнді әскері қатарына кіріп, жергілікті тілді үйреніп, елдің географиясымен жетік танысты. 1831–1838 жж. Үндістан мен Каспий теңізі арасындағы елдерде саяхат жасаған, 1836–1838 жж. Үндістан мен Кабулстан князьдері кезінде елші болды. Кабулда халық көтерілісі кезінде қаза тапқан. Оның



саyahттарының сипаттама жазбасы: *Travels into Bokhara* (Лондон, 1834) — орысша аудармасы: *А. Борнс. Путешествие в Бухару* (I, II тт., М., 1848; III т., М., 1849) басылған. 1842 жылы Лондонда басқа еңбегі “*Cabool: being personal narrative of a journey to and residence in that city*” — орысша аудармасы: *А. Борнс. Путевые записки сэра Александра Борнса в 1836, 1837 и 1838 годах*, (I–II ч. М., 1847) басылды.

<sup>5</sup> *Вуд (Wood) Джон* — Үндістандағы ағылшын флотының лейтенанты, Инда өзенінде кемелердің жүзуге жарамдылығын зерттеген, зерттеулерінің нәтижесі *Indian Navy. New edition, edited by his son* (Лондон, 1872) деген еңбегінде жарық көрді.

<sup>6</sup> *Қырғыз Алатауы* — Ш. Уәлиханов халықтың айтуы бойынша, осы жалпы атауға Орталық Тянь-Шаньның таулы жоталары және Ыстықкөл көлін қоршаған Күнгей Алатау мен Теріскей Алатау тауларын біріктіреді, сөйте тұра, Уәлиханов пен Семенов-Тян-Шанский Күнгей Алатауын Іле Алатауының оңтүстік жалғасы деп атайды.

<sup>7</sup> *Қашғарда болған Семей саудагері* — XIX ғ. бірінші ширегінде Қашғарда, Құлжа мен Жетісуда, оңтүстік қырғыздардың қоныстарында сауда жасаған семейлік саудагерлер С. Попов пен Пиленков туралы айтылып отыр.

Семейлік саудагер С. Поповтың әміршісі, әрі Батыс Сібір бастығының ресми тапсырмасын орындаушы қазандық татар Файзулла Сейфуллин 1821–1824 жж. үлкен керуенмен Қашғарда болған еді. Қырғыздардың Ресей бодандығына өтуіне мүдделі бұл саудагерлердің қырғыз халқы мен Ресей арасында сауда қарым-қатынастарын орнатуға ықпалы аз емес. 1824 ж. соңында қырғыздардың бұғы руының манаптары қамқорлыққа алуы мен көмек көрсету туралы келіссөз жүргізу үшін өз өкілдерін Батыс Сібір өкіметіне жіберді. Бұл өкілдерді құшақ жая қарсы алды.

<sup>8</sup> 1856 жылы бұғы руының рубасысы Боранбай Бирназаров манап Ресейдің қол астына кіреді. Бұғы руы Ресейдің қол астына 1855 жылы кірген еді. Ал 1856 ж. Хоментовскийдің Ыстықкөлге экспедицияға барған жылы.

<sup>9</sup> *Хоментовский Михаил Михайлович* — полковник, Ш. Уәлихановтың қатысумен Ыстықкөлге және Күнгей Алатауға (1856 ж.) жүргізілген экспедицияның әскери басшысы. 1856 ж. дейін Ұлы жүз қазақтары мен Алатау аймағында пристав (полиция бастығы) болған, Ф.М. Достоевский, П.П. Семенов-Тян-Шанский пен Ш. Уәлихановтың ортақ достарының бірі.

<sup>10</sup> *Фишер Иоган Эбергард* (1697–1771) — академик, тарихшы әрі археолог, “История Сибири” деген кітаптың авторы, ол академиялық экспедицияға қатысушы ретінде ұзақ жылдар Сібірде (1739–1748) тұрған, Сібір халықтарының тарихы мен этнографиясын зерттеп, 1768 ж. “*Sibirische Geschichte von der Entdeckung Sibiriens bis auf die Eroberung dieses Landes durch die ruhsischen Waffen*” (1774 ж. орысша аударылды) деп аталатын ауқымды еңбек жазды. Ш. Уәлиханов осы еңбекке сүйенген.



Фишердің Сібір тайпаларының шығу тегі туралы мақаласы тарихшы А.Л. Шлецердің басылымымен жарық көрді.

<sup>11</sup> *Вуд 1837 жылы Памирде болды* — Вуд Соркөлге (Зоркөл) 1837 жылы емес, 1838 ж. 19 ақпанда болған (қараңыз: *П. Чихав*. Об исследовании вершин Сыр- и Аму-Дарьи и нагорной площади Памир. ЗРГО, кн. III, 1849, с. 36).

<sup>12</sup> *екі кісі... Хотан мен Тибетке келді* — 1819–1825 жж. Тибет — Кашмир — Кабул — Бұхараға өткен ағылшын саяхатшылары Муркрафт пен Требек туралы айтылып отыр. Яркендке бара жатқан жолда тибет қаласы Ладакта Муркрафтты қытай өкіметі қолға түсірді (қараңыз: *П. Чихав*. Об исследовании вершин Сыр- и Аму-Дарьи и нагорной площади Памир. с. 42; *И. Минаев*. Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи. СПб., 1879, §9).

<sup>13</sup> *Қырғыздар туралы мәліметтер* — “Сведения о дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири” (ЗРГО, 1851, V, с. 140–153) деп аталатын мақала айтылып отыр. Мақаланың авторлары — топографтар Воронин мен Нифонтьев (қараңыз: М. Венюков. ЗРГО, 1861, кн.. 4, с. 103).

<sup>14</sup> *Азия жайлы қомақты мақала* — П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдің “Первая поездка в Тянь-Шань или Небесный хребет до верховья р. Яксарта или Сыр-Дарьи в 1857 г.” (ЗРГО, ч. 23. 1858) мақаласы.

<sup>15</sup> *Чихачев Платон Александрович* (1812–1892) — ғалым, саяхатшы. Американың солтүстігі мен оңтүстігіне, Испанияға, Солтүстік Африкаға (Алжир) және Орта Азияға саяхат жасаған. Саяхаттары туралы бірқатар мақалаларын орыс және француз журналдарында жариялаған. Олардың ішіндегі ең маңыздылары: “Об исследовании вершин Сыр- и Аму-Дарьи и нагорной площади Памир” (ЗРГО, кн. III, 1849), “О барометрических измерениях вершин Пиренеев”. Ол кейінгі мақаласы үшін күміс медальмен марапатталған.

<sup>16</sup> *Ханыков Яков Владимирович* (1818–1862) — шығыстанушы ғалым, Орыс география қоғамының мүшесі. Бауыры Н.В. Ханыковпен бірге Петербургтегі петрашевтер астыртын үйірмесіне қатысқан, Н.Г. Чернышевскийдің шығармашылығы мен қызметін зерттеген. Ханыков — Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихын, географиясы мен этнографиясын зерттеген дарынды зерттеушілердің бірі. XIX ғасырдың 50-інші жылдары ол Арал теңізі мен Ыстықкөл көлінің картасын сызған. Я.В. Ханыковтың белгілі еңбектері: “Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740–1741 гг. Поручиком Гладышевым и геодезистом Муравиным” (ГИ, и1850, отд. 2, с. 519–599); “Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году” (ВРГО, 1851, ч. I, кн. I, с. 1–56); “Очерки состояния Внутренней Киргизской орды в 1841 г.” (ЗРГО, 1846, кн. II, с. 27–60); “Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства” (ЗРГО, кн.. V, 1851).

<sup>17</sup> *1853 жылы қайта сызылды* — 1851 ж. Я.В. Ханыков құрастырып литографиялық жолмен басылған карта туралы айтылып отыр. Бірқатар толықтырулар мен түзетулер енгізілгеннен кейін ол “Карта





северо-западной части Средней Азии” деген атпен басылды. (ЗРГО, кн.. X, 1855).

<sup>18</sup> Цян-Лун (Цунлин), қытайша — Жебе таулар (жебеге ұқсас тас-тан пайда болған таулар) — бір жағынан Қашғардан батысқа қарай жатқан және Қарақорым мен Гиндукушқа жалғасқан, екінші жағынан Алай жоталарын құрайтын Памир таулары. Жергілікті халық оны Памир Аргутау деп атайды (Қараңыз: Иакинф. Статистическое описание Китайской империи, ч. II, СПб., 1842, с. 120).

<sup>19</sup> *Ақмешіт* (қазіргі Қызылорда) — қала, Қазақстандағы облыс орталығы. Сырдарияның оң жағасында орналасқан. Ақмешіт XIX ғ. бірінші ширегінде Қоқан бекінісі ретінде пайда болған. 1853 ж. оны орыс әскері басып алғаннан кейін Перовск деп аталды. Кеңестік кезеңде ол өзінің қазіргі атын қайтып алды. 1924–1929 жж. Қызылорда Қазақ АКСР астанасы болған.

<sup>20</sup> *Аса-Дуду өзені... Талас және Шыршықтың аралығында ағады* — бірі Қаратау жотасынан, екіншісі Талас Алатауынан бастау алатын екі өзен: Теріс пен Күркіреуден тұратын Аса өзені туралы айтылып отыр. Талас өзеніне жақын аққан Аса Билікөл көліне құяды.

Аса өзенінің Шыршық өзеніне қатысты орналасуы туралы Ш. Уәлихановтың мәліметтері нақты емес.

<sup>21</sup> *Нифонтьев* — ғалым, топограф-геодезист, Сібір (Омбы) кадет корпусінің оқытушысы, академик А.И. Шренктің экспедициясына қатысуымен және Батыс және Орталық Қазақстан аудандарының, Жетісу, Ыстықкөл алабының топографиялық түсірімдерімен танымал.

<sup>22</sup> *...Содом мен Гоморр* — библиялық аңыздағыдай, тұрғындарының күнәсі үшін отты жаңбыр мен күшті жер сілкінісінен қираған Оңтүстік Палестинадағы қалалар.

<sup>23</sup> *Шренк Александр Иванович* (1816–1876) — орыс ғалымы, ботаник, академик, Орталық Қазақстан мен Жетісуды зерттеген алғашқы ғалымдардың бірі. 1840–1843 жж. Бетпақдала шөлін кесе отырып Есіл, Ұлытау мен Сарысу далаларына саяхат жасаған, Шу мен Сарысу өзендерінің төменгі ағысын зерттеген. Жергілікті сәулет өнері ескерткіштерін алғаш сипаттап берген. А.И. Шренктің Қазақстан жайлы барлық зерттеулері неміс тілінде жазылған және толық жарық көрмеген. РГА (Санкт-Петербургте) архивінде сақтаулы. Олардың ең маңыздылары: “Reise und Forschungen in der Soocgarischen Kirgisensteppes... Dritte Reise um Jahre 1842”. (Путешествия и исследования по Зоонгарским киргизским степям в 1840–1843 гг. Третье путешествие 1842 г. 557 стр. — ААН СССР, ф. 317, оп. I, №7); “Das Ulutau — gebirge in seinen topographisch geographischen Verhältnissen” (Улутауская горная группа в своем топографо-географическом положении — там же); “Notizen historischen Inhalts”. (Заметки исторического содержания — ф. 317, оп. I, №26, на 21 листе); “Notizen topographischen und ethnographischen” (Заметки по топографии и этнографии — ф. 317, оп. I, №25).

А.И. Шренктің өзінің қолжазбаларынан басқа архивінде геодезист-топографтар Нифонтьевтің (“Топографическое описание южной части



Киргизской степи”, 1843), Фроловтың (“Дополнение к описанию Киргиз-кайсацкой степи Левшина”), аудармашы Лобановтың (“Описание юго-западной части Голодной степи”) қолжазбалары мен сызбалары сақтаулы.

Шренктің 1842 ж. 18-наурыздан 28-қыркүйекке дейін жүргізген күнделігіндегі жазбалар өте қызықты. Осы жазбаларға сәйкес, Шренк солтүстіктен оңтүстікке қарай мынадай бағытпен жүріп өткен: Петропавл — Көкшетау — Есіл ө. — Атбасар — Терісаққан ө. — Арғанаты таулары — Ұлытау — Жезді ө. — Кенгір ө. — Қаражар — Сарысу ө. — Жетіқоныр — Шу ө. және кері қарай. Осы бағыттардан Орталық Қазақстанның тарихы мен географиясын зерттеуде Шренктің зерттеулерінің маңызы өте зор болғанын байқаймыз. Осыдан-ақ Уәлиханов неліктен Шренктің еңбектерін жоғары бағалап және оның беделіне жиі сүйенетіні түсінікті. Ш. Уәлиханов бірнеше рет сілтеме жасаған Шренктің жарық көрген негізгі еңбегі: “Bericht über eine im Jahre 1840 in die Ostliche Dsungarische Kirgisenseppe unternommene Reise von Al. Schrenk”. St. Petersb., 1842. К. Бер мен Г. Гельмерсен басып шығарған және С.А. Мейердің аудармасы бар (Шренк туралы қараңыз: “Обозрение путешествий и географических открытий”. ВРГО, 1851, кн. I, с. 113–114).

<sup>24</sup> *Хунндар* (сюнну) — Орталық Азияда Хуанхэ өзенінен солтүстік пен батысқа қарай жатқан жерлерді мекендеген көшпелі халық және б.з. дейін III–б.з. I ғ. Моңғолия мен Оңтүстік Сібір аймағында күшті көшпелі мемлекет құрған.

<sup>25</sup> *Жоңғар қалмақтары* — XVII–XVIII ғғ. Жоңғария, Тарбағатай мен Жетісу аймағында өмір сүрген батыстағы моңғолдар. Орыстардың тарихи әдебиетінде олар жоңғарлар және ойраттар деп аталады.

<sup>26</sup> *Юечжилер* — Шығыс Түркістан аумақтарын мекен еткен парсы тілді сақ тайпаларының шығыстағы бөлігі. Үйсіндер мен ғұндардың батысқа қарай жылжуымен олар бұл жерден ығыстырылған. Б.з. басында Жетісуда тұрақтап тұрған, одан Орта Азияның оңтүстігіне көшіп сол жерде оларды Грек-Бактриялық патшалығы талқандады. Кушан патшалығының пайда болуын Да-Юечжимен (Үлкен Юечжимен) байланыстырады.

<sup>27</sup> *Ұзын қорған* — б.з. дейін 214 ж. салынған Ұлы Қытай қорғаны. Ол Корей шығанағы жанындағы Щань-хай-гуань қорғанынан батысқа Хуанхе өзеніне (Нин-шо-фу облысы) дейін созылып жатыр, осы жерден оңтүстік-батысқа қарай тіке созылып, Линьтаода (Ганьсу провинциясы, Миньсян уезі) аяқталады. Қорғанның жалпы ұзындығы — 10 мың ли (5 мың км жуық). Бұл — көне Қытайдың көптеген халқының теңдесі жоқ еңбегінің нәтижесі және Қытайдың бекінісін күшейтуде маңызды рөл атқарған антикалық орасан құрылыстардың бірі.

<sup>28</sup> *Сэ* — біздің эрамызға дейін бірінші мыңжылдықта Орта және Орталық Азияда мекендеген әрі скифтерге туыс көшпелі тайпалардың тобы — сақтар қытай дереккөздерінде осылай аталған. Сақтардың шығу тегі Оңтүстік Сібір мен Орта Азияның ежелгі тайпаларынан





шығады. Б.э. дейін бірінші мыңжылдықтың ортасына қарай сақтар деген атауға Орта Азиядағы әртүрлі тайпалардың жиынтығы кірді. Б.э. дейін II ғ. Әмудариялық сақтар Грек-Бактриялық патшалықтың құрамында (1-сы. Б.э. дейін III–I ғ. қазіргі Оңтүстік Қазақстан жері мен Жетісуд. мекендеген сақтар шамасы үйсіндердің құрамына кірген болса керек.

Сақтар негізінен мал шаруашылығымен айналысқан, бірақ олардың жартысы отырықшы болған және жер өндеген. Сақтардың өнері жоғары дамыған. Орта Азия халықтарының этногенезі мен мәдениетінің қалыптасуында сақтар маңызды рөл атқарды.

<sup>29</sup> *Гаоюй* — осы томдағы ???-беттегі *үйгірларды* қараңыз.

<sup>30</sup> *Дулдықтар* (дұрысы: *дулу*) — Алтай мен Жетісудағы көне түркі тайпасы. Қытай дереккөздерінің мәліметтері бойынша, II ғ. дулу сьуннумен бірге Алтай мен Тянь-Шань аралығында көшіп-қонып жүрген. VI ғ. олар бес аймақтан құрылған Батыс түркі қағанатының құрамына кірген және Іле өзенінің оң жағасында қоныстанған (қараңыз: *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. ЖС., вып. III–IV. СПб., 1896; *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. С. 33–36; *Иванов П.П.* Очерки по истории Средней Азии. М., 1958. С. 40–43).

<sup>31</sup> *Ву-ди* — қытайлық Хань әулетінің императоры (б.э. дейін 140–87 жж.)

<sup>32</sup> *Тан әулеті* (618–907 жж.) — Қытайдың Орта және Батыс Азиямен дипломатиялық және сауда қарым-қатынастары өрлеп дамыған кезеңдегі билеуші қытай әулеті. Осы әулеттің тұсынан бастап Батыс Азия елдері туралы географиялық мәліметтер қытай дереккөздерінде көбірек кездесе бастады және ол мәліметтер нақтырақ болды. Осындай дереккөздердің бірі Сюанцзян “Жазбалары” болып табылады.

<sup>33</sup> *Ван-фан-и* — Тан әулетінің Гаоцзун императоры (650–683 жж.) тұсындағы қытай қолбасшысы.

<sup>34</sup> *Чигу* (чи гу — сөзбе-сөз: *қызыл алқап*) — үйсіндер билеушілерінің (гуньмо) астанасы, б.э. дейін 136 жыл шамасында үйсіндер елінде болған қытай саяхатшысы Чжанцянның сипаттауымен белгілі. Иакинфтің пікірінше: Чигу қаласы Ыстықкөл көлінен солтүстік шығысқа қарай Іле алқабында орналасқан.

<sup>35</sup> *Мыңбұлақ* (қытайша — Цяньцюань) — Батыс түркі қағанаты хандары ордаларының бекіністерінің атауы. Оның нақты тұрған жері анықталмаған. Көптеген ғалымдар оны Қырғыз Алатауының солтүстік баурайынан аққан өзендер мен бұлақтарға жақын жатқан Меркі ауданы (Жамбыл облысы) деп санайды. Орманы мен шөбі қалың бұл аймақ жазғы жайлаудың орны болған. Бұл жерден түркілердің тас мүсіндері бар адам жерленген құрылыстар көптеп табылған (қараңыз: *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.–Л., 1953. Т. I. С. 289; Т. II С. 300; Т. III. С. 199; Труды Института истории, археологии и этнографии. Алма-Ата, 1958. Т. 5. С. 204).

<sup>36</sup> *Солтүстік және Оңтүстік ордалар* – Батыс түркі хандарының күшейген ордалары. Оңтүстік орда Шу (Суйе-хэ) өзенінің жоғарғы жағында қазіргі Токмақ қаласына жақын орналасқан. Сірә, ол IX–X ғасырлардағы араб дереккөздеріндегі Ордакентке сәйкес келеді. Солтүстік орда (Бэйтин) деп отырғанымыз Цзихэ тауының батысындағы Талас қаласы (кейінгі уақытта Әулие Ата, қазіргі Тараз қаласы) болуы мүмкін. Қытай дереккөздерінде Хэлу ордасын Мыңбұлақ жанына құрғызды делінген. Батыс түркі қағанаты өзара соғыстың нәтижесінде VII ғасырдың 90-жылдарында екіге бөлінді.

<sup>37</sup> *Хынлос* – Іле өзенінің аңғарында орналасқан көне қала.

<sup>38</sup> *Суйе-чен* (Суйие) – Ыстықкөл көлінің солтүстік шығысында, Жоңғариядағы үлкен қорғанның қытайша атауы. Қорғанның 12 қақпасы мен көптеген жасырын есіктері болған. 748 ж. қытай әскері қиратқан (ФАА, 23 ф., I тіз., 6 іс, 77 п.; *Бычурин Н.Я.* Статистическое описание Китайской империи. СПб., 1842. Ч. II. С. 312–313).

<sup>39</sup> *Гун-юе* – Шу өзенінің бойындағы қала, кейінгі кезеңде түргеш ханының ордасы (Туцшии-учжилэ).

<sup>40</sup> *Ойхорлар* – I томның 337-бетіндегі *ұйғырларға* берілген түсіндірмені қараңыз.

<sup>41</sup> *...ертедегі Юпитердің Еуропаны алып қашқаны сияқты* – Еуропаны алып қашу – бұл аңыз бойынша, Еуропаға ғашық болып, оны ұрлауға бекінген Юпитер бейнесіндегі бұқаның үстінде отырған финикиялық княжна Еуропаның бейнесі салынған көптеген суреттеулердің сюжеті.

<sup>42</sup> *Қара қырғыздар аңшылық, балық аулау сияқты басқа кәсіптерді білмейді* – XIX ғ. ортасында қырғыздар аң аулауды, балық аулауды білмейді деу қате жасалған тұжырым. Керісінше, олар ертеден нағыз аңшылар болған. Кейінгі уақытта аңшылық пен балық аулау қырғыздардың жеке шаруашылығына маңызды демеу болған.

Садақпен ату және қоршауға алу арқылы жасалған аңшылық аңшылықтың ертеректегі түрлері. Қырғыздар арасында аң аулайтын күстармен аңшылық құру кеңінен таралған. Оларда бүркіттерді, сұңқарларды, қаршығаларды үйрету ісі жақсы жетілдірілген. XIX ғасырда бүркітпен түлкі және басқа да аңдарды аулау кәсіпке айналған.

Балық аулау да қырғыздардың бұрыннан келе жатқан, әсіресе балыққа бай Ыстықкөл көлінің жағасындағы тұрғындардың айналысатын ісі, XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап ұйымдастырылған кәсіпке айналған.

<sup>43</sup> *Тилла* (делля) – XIX ғ. орыстың күміс төрт рубліне тең алтын монета. Шығыс Түркістанда және Орта Азия хандықтарында ақша бірлігі ретінде қолданылған.

<sup>44</sup> *Сернкана* (парсыша ширинкома) – тікелей мағынасы: төтті сатып алу кезінде саудаласқанда келісімге делдалдық (маклер) жасаушыға ақша беру салты.

<sup>45</sup> *Манантар* – қырғыздардың асыл тектілері, XVIII–XIX ғасырларда қырғыз қоғамында айрықша құқыққа ие болған әлеуметтік





топ. Олардың билігі мұрагерлік жолымен беріліп отырады. Ірі манаптар өз билігін әртүрлі тайпалар қоныстанған көлемді аймаққа кеңінен жүргізген. Олар бөрінен бұрын сот қызметін атқарған. Ірі манаптардың ру бөлімшелерін тұтастай мұрагерлікке ұлдарына қалдырған жағдай аз кездеспейді. Манаптар тамағы үшін мал және азық-түлік түрінде өздеріне тәуелді халықтан салық алып, осы халыққа міндетін еңбегімен өтетіп қана қоймай, оларды қанап отырған.

Манап титулының шығу тегі өте анық емес. Уәлиханов: манаптар — қырғыздардың ертедегі ру басылардың тікелей ұрпағы деп түсіндіреді, қырғыз қоғамының феодалдануына байланысты термин феодалдық князьді білдіреді. Манаптар билігін тек беделді адамдар және патриархалды дәстүрдің күшімен ғана емес, сарбаздарға ұқсаған жартылай бас бостандығы бар жігіттерді пайдаланумен ұстап тұрған.

<sup>46</sup> ...өздерін жай “қырғыз” немесе “қара қырғыз” деп атайды — Қырғыздар өздерін ешқашан қара қырғыздар деп атаған емес, бұл терминді қырғыз халқының өздері таңдап алған болып табылмайды. Бұл термин қырғыз қоғамының байлары ақсүйек манаптарды қара халықтан, күл-құтаннан айыру үшін қолданылған.

<sup>47</sup> *Шер* — халықтың этимологиялық түсіндіруінше іш ауруы. Адам рухының қайғыға, мұңға салынуы, тұнжырауын білдіретін астарлы мағынасы бар. Тайпаның шер атауының шығу тегі Уәлихановтың берген түсіндірмесінен басқа тағы бір негізі бар болса керек.

<sup>48</sup> *Боранбай Бирназаров* — басқа жерде Боранбай Бекмұраттың ұлы деп дұрыс берілген Бирназар — Бекмұраттың үлкен әйелінен туылған ұлы.

<sup>49</sup> *Жәңгір қожжа қашғарлық* (1783 ж. туылған) — Сарымсақ қожаның ұлы, ақтаулық қожалардың өкілі; 1822 жылы ол Шығыс Түркістанда Қытай билеушілеріне қарсы көтерілісті бастаған; қалалардың тұрғындарынан басқа қырғыз руларының рубасылары: шонбағыштан — Сұраншы, саяқтан — Атантай мен Тайлақ, бассыздан — Чебылды би оны қолдады. 1825 ж. мамыр айында Жәңгір қожа Қашғарды басып алды. Тоғыз айға созылған көтеріліс басылып; оның көсемі 1826 ж. ұсталып, Пекинге жіберілді және бірнеше жылдан кейін азаптап өлтірілді.

<sup>50</sup> *Орда тарихы* — “Орда тарихы” мен “Тарихи дерек” бөлімдері әртүрлі уақытта жазылғандықтан бір-бірінің жалғасы емес, көп тұстары қайталанып, кейбір жерлері бірін-бірі толықтырады. Редколлегия алқасы бірінен соң бірін бергенді жөн санапты.

<sup>51</sup> *Қырғыздар ханнан Жошы деген кіші баласын өздеріне хан болуын қалап, өтініш жасапты* — бұл аңызға Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы қырғыздарды қол астына қаратқаны негіз болуы мүмкін. Енисей қырғыздары алғашында моңғолдардың билігіне ешбір қарсылықсыз мойынсұнған, бірақ 1218 ж. Байкал маңы халықтарының (туметтер мен барғұттар) көтерілісі кезінде Шыңғыс ханға көтерілісті басуда көмектесуден қырғыздар бас тартты. Дегенмен, олар моңғолдарға бағынды және халық арасындағы аңыз бойынша олардың бірінші ханы



Жошы болған (*Рашид ад-дин*. Сборник летописей. История монголов. ТВО РАО. СПб., 1858. Ч. 5. С. 89–90, 131).

<sup>52</sup> *Юань* — Қытайдағы моңғол әулеті (1280–1367 жж.). Оның негізін қалаушы — Шыңғыс ханның немересі Құбылай (Құблай), ол 1280–1294 жж. Қытайда билік құрған. Қытайдың Юань әулеті 90 жылға жуық дәуірлеп тұрды, содан кейін тақтан тайдырылды (қараңыз: Очерки истории Китая. М., 1959. С. 358, 388).

<sup>53</sup> *Урянхай* (урянхайлық) — Чулышман, Шу, Аргут (қазіргі Таулы Алтай автономиялық облысының Көш ағаш ауданы) өзендерінің алқабында мекендеген оңтүстік алтайлықтардың бір бөлігі — төленгіттер төңкеріске дейінгі орыс әдебиеттерінде осы атаумен белгілі болған.

<sup>54</sup> *Ремюза Абель* (1788–1832) — ұлты француз, ірі шығыстанушы ғалым, Париж университетінің профессоры, Франциядағы Азия қоғамының президенті. Уәлиханов А. Ремюзаның “Recherches sur les langues tartares” (Paris, 1820, t. I) еңбегін атап өтеді.

<sup>55</sup> *Сен-Мартен* (1791–1832) — Орта Азия, Кавказ және Қаратеніз маңы халықтарының тарихына бірқатар зерттеулерін арнаған шығыстанушы француз ғалымы.

<sup>56</sup> *Шығыс тарихшыларының аңыздарына* — бұл жерде қытай, моңғол, араб, парсы, Орта Азия және армян тарихтарындағы мәліметтер жайлы сөз болып отыр.

<sup>57</sup> *Д’Оссон* — белгілі француз шығыстанушысы, моңғол шапқыншылығы кезеңін зерттеген ірі зерттеушілердің бірі. Ш. Уәлиханов Д’Оссонның “Histoire des Mongols depuis Tchinguiz khan jusqu’à Timour beg ou Tamerlan avec une carte de l’Asie du XIII siècle” (La Haye et Amsterdam, 1834–1835, tt. 1–4) еңбегін айтып отыр.

<sup>58</sup> *Визделу* (Visdelou) — француз шығыстанушысы, Орта және Орталық Азияның көшпелі халықтарының тарихын зерттеуші. Ол, атап айтқанда, оның болжамы бойынша Манжурияда Нью-Ланда (Нурхане) көшіп-қонып жүрген шығыс моңғолдарының бір тармағы деп санаған юечжилердің тарихын зерттеумен айналысқан. Уәлиханов сүйенген Визделудың негізгі еңбегі: “Supplement de la Bibliotheque orientale” басып шығарған “Histoire de la Tartarie”.

<sup>59</sup> *Риттер Карл* (1779–1859) — көрнекті неміс географы. Кейбір бөлімдері “Землеведение Азии К. Риттера. География стран, входящих в состав Азиатской России или пограничных с нею государств” (СПб., 1859–1879) деген атаумен орыс тіліне аударылған “Erdkunde von Asien” (Berlin, 1832–1859) атты классикалық еңбектің авторы. Ш. Уәлиханов Риттердің осы еңбегіне бірнеше рет сүйенген. Берілген сілтемелерге қарағанда, ол немісше түпнұсқасын да, сол уақытта жарық көрген еңбектің орысша аударылған бөлімдерін де пайдаланған.

<sup>60</sup> *Икар-Мурун* (*Мурэн*) — Ангара өзенін білдіретін атаулардың бір түрі болуы мүмкін.

<sup>61</sup> *Монахтық өмірге дейінгі Бичурин Никитиа Яковлевич* (1777–1853) — *Иакинф* — ауылдық дяк-чуваштың ұлы, көрнекті орыс шығыстанушысы, Пекиндегі шіркеу қызметінің басшысы. 14 жыл Қытайда тұрған Иакинф қытай халқының тілін, тарихы мен





мәдениетін терең оқып білді. 1837 ж. ол Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі және Париждегі Азия қоғамының мүшесі болып сайланды. Иакинфтің (Бичуриннің) еңбектерінде Қытай, Моңғолия, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихын, тұрмыс-салтын, рухани және материалдық мәдениетін жете танып-білуге мүмкіндік беретін фактілерге бай материал жиналған.

<sup>62</sup> *Оток* — бұл термин XIV–XVII ғғ. Моңғолияда ыдырыған ұлыстардың, ірі жер қожалықтарының бірігуді білдірген.

Отоктар туыс топтардан, әртүрлі рулар мен тайпалардың өкілдерінен құралған. Оток аймақтық бірлік және осы аймақты мұрагерлікпен алған қожаға, яғни сюзеренге тәуелділігімен айқындалған. Оток ерекше әскери бөлімнен тұратын жасақ болғандықтан белгілі бір әскери бірлік болып табылады.

<sup>63</sup> *Хань өулеті* (б.з. дейін 206 ж. — б.з. 220 ж.) — есеп бойынша құл иеленуші Қытайдағы екінші өулет. Осы өулеттің тұсында Қытайдың Орта Азия халықтарымен дипломатиялық және сауда қарым-қатынастары қалыптаса бастады.

<sup>64</sup> *Дин-линдер* — ертеде Минусинск шұңқырында өмір сүрген сібір халықтары. Б.з. дейін II ғасырда ертедегі дин-линдердің бір бөлігі гяньгундер, хакастар деген атпен белгілі болады. Сол уақыттан бері осы тайпалар мен Қытай арасында тығыз байланыс орнай бастады.

Кейбір ғалымдар дин-линдер ақырында Кіші жүз қазақтарының алшын руының құрамын кірген деп санайды (қараңыз: “Народы Сибири”. М., 1956. С. 79, 378–179; *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959. С. 98; *Виноградов В.* “Киргизская народная музыка”. Фрунзе, 1958. С. 16–17, 19, 25).

<sup>65</sup> ...*ойхорлардың (хой-худың) астанасы болған Холинге (Қарақорымға) дейін* — Орхон өзенінің алқабындағы ойхор мен моңғол хандарының ордасы (резиденциясы).

<sup>66</sup> *Әдриси* (өл.-Идриси), Әбу Абдаллах Мұхаммед (1100–1166) — араб географ-саяхатшысы. Сеутте (Мароккода) туылып, Кордовада оқып білім алған. Испанияға, Солтүстік Африкаға, Кіші Азияға дейін жетіп саяхат жасаған. Идриси “Нузхат альмумтан” деген өзінің географиялық трактатын арнаған Сицилия королі II Рожердің (1154 ж.) сарайында өмір сүрген. Бұл кітапта Идриси араб елдері туралы ғана емес, Сицилияға келген саяхатшылардан, саудагерлер мен тәу етіп келушілерден жинаған Еуропа елдері — Италия, Франция, Иллирия, Германия туралы мәліметтер береді.

Идрисидің еңбегінде славяндар, гуз елдері мен қанғақшы (қаңлылар) (Сырдария ө. төменгі ағысы, Торғай даласы, Ұлытау мен Сарысу аудандары) жөнінде мәліметтер де көрсетілген. Осы еңбектің қосымша берілген жер бетінің дөңгелек картасында қара түнек елдер туралы да аңызға толы мәліметтер бар.

<sup>67</sup> *Дегинь Жозеф* (1721–1800) — француз синологы, тарихшы, “*Historie générale des Huns, des Turks, des Mongoles et autres Tartares occidentaux*”(Paris, 1756–1758) — ғұн, түркілер мен татарлар тарихының көптомдығының авторы.



Бұл іргелі еңбекте ерте заманнан моңғол шапқыншылығына дейін Орта Азия халықтары туралы қытай дерек көздерінің жеке-жеке бөлімдерінің қайта өңделген аудармалары ұсынылған

<sup>68</sup> “Манас” — жыршылардың (ырчи) көптеген ұрпақтары мен арнайы айтушылар — манасшылардың шығармашылық күшінің нәтижесінде пайда болған қырғыз халқының үлкен эпопеясы. Ерте ортағасырлық кезеңде-ақ (IX—X ғғ.) пайда болған, бұрынғы өткен батырлық оқиғаларды, бірінші кезекте қырғыз халқының өз бостандығы үшін ғасырлар бойғы күресін баяндап келген “Манас” эпосы ақырында ауыздан ауызға, ұрпақтан ұрпаққа жетті.

Көне дәуірдің ескерткіші ретінде “Манас” жыры батырлық ертегінің (Ертөстік) элементтері мен Орта Азияның мал баққан халықтарының көне мифтерден алған сюжеті ертегілік әрі мифтік сипатта құрылған.

“Манас” эпосының мазмұны мен поэтикалық тирада түріндегі пішіні ғана емес, бәрінен бұрын көлемінің өте үлкендігі көңіл аудартады. Осындай ұзақ эпостың орындалуына апта емес айлар керек. Генеалогиялық циклдерге бөлгенде “Манас” үш эпикалық: көне замандағы Манас батыр (“Ұлы жорық”), оның ұлы Семетей мен немересі Сейтеке туралы поэмалардың қосындысынан түзілген. Осы циклдардың барлығы халық жадында аңыздар түрінде сақталған. Поэманың мәтіні бізге әртүрлі нұсқада жетті, өте ертедегі нұсқасы XIX ғ. ортасындағы қырғыз жыршысы — Чоюкенің нұсқасы деп санауға болады. Әйгілі манасшылардан халық арасында есімі танымалдары: Сағымбай Оразбақов, Саяқбай Қаралаев, Бағыш Сазанов және Шапақ Рысмендеев.

Поэма эпизодтарының бірі — “Көкетай ханның өлімі мен оның асын” Ш. Уәлиханов бірінші болып жазып алған. Дегенмен, оның пікірінше, “Манас” эпосы туралы мәліметтер өте шектеулі болған. Ол поэманың тек бір қысқа үзіндісімен (“Көкетай ханның асы”) немесе оның бір циклымен таныса алды. Міне, сондықтан ол поэманың көлемінің үлкендігі жөнінде де, оның толық сюжеті жөнінде де біле алмады. Қырғыз жыршылары Шоқанға “Манас” поэмасын орындауға үш күн мен үш түн жетпейді дегенде, ол мұны асырып айтқандық деп санады. Ақырында, Уәлихановтан кейін артынша академик В.В. Радлов жазып алған толық емес нұсқасы 9500 өлеңнен тұрады.

Қырғыз халқының поэтикалық энциклопедиясы ретінде “Манас” кеңестік кезеңде танымал бола түсті. Осы жылдарда көлемді екі нұсқасы: бірі — белгілі манасшы Сағымбай Оразбақовтан, екіншісі — тамаша айтушы Саяқбай Қаралаевтан толық жазылды. Осы нұсқалардың әрқайсысы қазіргі кезде он томнан немесе 250000 жуық өлеңнен тұратын бір үлкен фолиант тәрізді. Қарт манасшы Шапақ Рысмендеевтен жазып алынған “Манас” эпосының қысқа редакциясы да бар.

<sup>69</sup> *Кем-кемжұттар* — Енисей өзенінің жоғарғы ағысында Улу-Кем (Үлкен су) мен Кемчик (Кіші су) өзендері қосылған тұсында мекендеген тайпалар туралы сөз болып отыр. Қытай хроникаларының мәліметі бойынша онда көне қырғыздың: гэгунь, гянь-гунь, хягас деп





бұрмаланған атауларымен танымал тайпалары өмір сүрген (қараңыз: Рашид ад-дин. Сборник летописей, М.-Л., 1952. Т. I. С. 123).

<sup>70</sup> *Борхуджин* (Баргуджин, монғолша *Сегізсу*) — Байкал көлінен батысқа қарай жатқан орманды ел (қараңыз: *Номинханов Ц.* Происхождение слово “калмык”. “Вестник АН Казахской ССР”. 1958. № 11).

Кейбір ғалымдар бұл елді Байкалға құятын ірі өзендердің бірі Баргузин өзенінің бойындағы аймақпен теңестіреді.

<sup>71</sup> *Төле* (XIII ғ.) — Шыңғыс ханның төртінші ұлы. Енші жерлерді бөлгенде кенже ұлы әрі негізгі мұрагер ретінде оған әке жұрты — Моңғолия оның еншісіне бұйырды. Үгедейдің ұлы Күйік ханның өлімінен кейін (1248 ж.) жоғарғы билік Төленің ұрпақтарына көшті.

<sup>72</sup> *Мөңке* — Моңғол империясының ірі хандарының бірі (1251–1259), Шыңғыс ханның немересі, Төленің ұлы. Бір жағынан Үгедей мен Шағатай ордаларының ұрпақтары, екінші жағынан, Жошы мен Төле ұрпақтары арасындағы шиеленіскен тартыстың нәтижесінде Мөңке 1251 ж. құрылтайда хан сайланды.

Мөңкені хан сайлау тартысына Үгедей ордасының ұрпақтарымен дұшпандық қарым-қатынаста болған Алтын Орда ханы Батый белсенді түрде атсалысты. Мөңкенің тұсында Моңғол империясы жеке-жеке қожалықтарға бөлініп қойған еді, бірақ ол империяның орталық басқару аппаратын күшейтуге тырысты. Мөңкенің тұсында екі ірі жаулап алу жорығы жасалды, бірі — оның інісі Құбылай бастаған жорық Қытайды біржолата басып алуға бағытталды, екіншісі — Мөңкенің басқа інісі Хулагу бастаған жорықтың мақсаты Иранды басып алу болды.

<sup>73</sup> *Рейсбрук* (дұрысы: *Рубрук*) *Виллем* (1215–1293) — фламанд саяхатшысы. 1253–1255 жылдары француз королі IX Людовигтің бұйрығымен, моңғолдар арасында христиандыққа үгіт жүргізу, оларды крест жорығына қатысуға тарту мүмкіндіктері сияқты бірқатар мақсаттар қойған дипломатиялық миссияны басқарған ол Моңғолияға саяхат жасады. Рубрук саяхаты жөнінде жазған есебінде Қарақорымды егжей-тегжейлі сипаттап, моңғолдар, құмандар (қыпшақтар), қаңлылар, ұйғырлар және басқа халықтар мен тайпалардың тарихы мен этнографиясынан құнды мәліметтер берген.

<sup>74</sup> *Қарақорым* (Хара-Баласағұн) — Шыңғыс ханның мұрагері Үгедейдің тұсында осы аттас ескі ұйғыр қаласының қираған орнына жақын, Жоғарғы Орхонның сол жағалауына, Үгейнора (қазір Моңғолиядағы Ара-Хангай аймағының оңтүстік шығыс бөлігі) көлінен 37 км салынған моңғолдардың астанасы. Қарақорымның қираған орнын XIX ғ. соңында орыс ғалымдары тапқан. 1948–1949 жылдары моңғол-көнеестік археологиялық экспедициясы жүргізген қазба жұмыстары XIII–XIV ғғ. қала өмірі мен мәдениеті туралы жорамалдауға мүмкіндік беретін өте құнды материалдар берді.

<sup>75</sup> *Төлеуттер* — түркі тілді кішігірім топ, оңтүстік алтайлықтардың бөлігі. Төлеуттердің шыққан тегі VI–VIII ғғ. Түркі қағанатының құрамына кірген теле деген көшпелі тайпалардың тобымен байланыс-



ты. Жоңғарияға тәуелді әрі оның қол астына қараған 4000 киіз үйден тұратын отокты құраған, олар XVI ғ. соңы мен XVII ғ. басында Алтайдың оңтүстік батысында, Қара Ертістің жоғарғы жағында, Об пен оның салаларының жоғарғы ағысында шашырай қоныстанған. 1609 ж. төлеуттер Ресейдің құрамына кірді және XVII ғ. орыстың тарихи құжаттарында олар “ақ қалмақтар” деп аталған. Қазан төңкерілісіне дейін төлеуттер ерте кезеңдегі патриархалдық қарым-қатынас сатысында болды және негізінен мал шаруашылығымен айналысты. Төлеуттердің үлкен бөлімі қазір Үлкен және Кіші Бачат өзендерінің бойында, Кемеров облысы Белов ауданында, ал аздаған бөлімі Майминск аймағында және Черги (Шебалинск аймағында) өзенінің алабында өмір сүріп жатыр.

<sup>76</sup> *Номча* (Нема, Немза) — XVII ғ. басында Енисей қырғыздары бөлінген төрт князьдіктің біріндегі тувалық князь; оның қол астына қараған халықпен бірге Чулым мен Абакан өзендері аймағындағы далада көшіп-қонып жүрген. XVII ғ. басында тувалықтар өз еріктерімен Ресейге қосылуға ниет білдірді (қараңыз: *Миллер Г.Ф.* Описание Сибирского царства. СПб., 1750. Кн. I. С. 398, 406–407).

<sup>77</sup> *Батор* (Батур) — жоңғар қоңтайшысы (1635–1654 жж.). 1640 ж. ол әскери, азаматтық және қылмыстық істерді жүргізуде нұсқаулық қызметін атқаруға тиіс “Сахара жинағы” деген заң кодексын құрастырды. XVII ғ. 40-жылдарынан бастап Батор бастаған жоңғар билеушілері қазақ жерлеріне шабуыл жасай бастады және 1645 ж. Жетісудың біраз жерін басып алды.

<sup>78</sup> *“Описание Западного края”* (“Сиюй вэнь цзянь лу” — Батыс өлкеде көргендер мен естігендердің жазбалары, 1777 ж. басылым) — Шығыс Түркістан мен Жоңғарияның тарихы мен географиясын баяндайтын тарихи шығарма. Авторы Чунь Юань — Шығыс Түркістанда ұзақ уақыт қызмет еткен манжур шенеунігі. Жеке бөлімдерін Еуропа (латын және неміс) тілдеріне Клапрот аударған. Бұл еңбекті орысшаға Иакинф аударған және “Описание Чжуньгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии” (СПб., 1829. Ч. II) деп аталады; жеке бөлімдерін Г. Спасскийдің шығарып отырған “Сибирский Вестник” (1820–1823) журналы үшін С. Липовцов аударған.

Чунь Юаньнің еңбегі XVIII ғ. Шыңжаңды зерттеуде табылмас құнды жазба дерек көзі болып табылады.

<sup>79</sup> ...еңбегінен көшіріп алған үзінділеріміз тамаша айғақ болады — бұл Абель Ремюзаның орысша аударылған еңбегінен көшірілген, Ш. Уәлихановтың архивінде сақталған (КСРО ҒА Архиві, 23 ф., I тіз., 156 іс).

Бұл жолдардың мәтінін автор кейінгі уақытта қосқан, сонымен қатар, оның бас жағы жоғалып қалған.

<sup>80</sup> *Араб Мұхаммед* — Хиуа ханы (1602–1623 жж.). Оның билік құрған уақыты өзара қақтығыстардың күшеюі мен жиі-жиі болып тұрған көтерілістермен сипатталады. Араб Мұхаммедті дұшпандары биліктен тайдырған және көзін ойып соқыр қылған.





<sup>81</sup> “Книга Большому чертежу” — XVI ғ. орыс тілінде жазылған географиялық бірегей шығарма. Оның толық атауы — “Древняя российская гидрография, содержащая описание Московского государства, рек, протоков, озер, кладезей и какие на них урочища и на каком они расстоянии”. Алғаш рет Н.И. Новиков Петербургте 1773 жылы басып шығарған.

Ш. Уәлиханов кітаптардың төртінші басылымының (1846 ж.) атауы басқаша аталғандықтан, алғашқы үш басылымының (1773, 1792 және 1838 ж.) бірін қолданған.

<sup>82</sup> ...монғолдың төрт ұрпағынан құралған ойраттар — Шыңғыс ханға дейінгі кезеңде Байкал көлі алқабында және Енисей өзенінің жоғарғы жағында мекендеген монғол тайпалары ойраттар туралы айтылып отыр. Ойраттар монғолдардың төрт ұрпағы: олеттер, хошоуттар, дурбеттер, торғоуттар мен төрт ойрат дегенді білдіретін дурбан ойрат атанғандардың бірігуінен құралған. Олар елді (халық) құраған. Ойраттарды бағындырған Шыңғыс хан оларды төрт түменге бөлген. Моңғол әулеті құлағаннан бастап шығыс пен батыс монғолдарының арасында соғыс өрши түсті, нәтижесінде батыс монғолдары немесе ойраттардың қысқа мерзімдік билігі жүре бастайды. XV ғ. басында олар Моңғол Алтай мен Убса көлінен батысқа қарай жатқан аймақты алып жатты. Олеттердің бір бөлігі аздап шығысқа қарай және Селенга өзенінің жоғарғы жағына дейін, батысында — қазіргі Қазақстанның шекарасына дейін жетті. XVII ғ. басында хошоуттардың жетекшісі Гуши хан Тибетті басып алды, ал торғоуттар Ресей жеріне басып кіріп, Волганың төменгі жағына қоныстанды. XV ғ. ортасында ойраттар ойраттың чорос руының хандары басқарған одақ құрды. Олар Балхаш көлі, Тянь-Шань таулары мен Алтай жоталарының арасындағы аймақты алып жатты. Олар құрған одақ орыс әдебиеттерінде жоңғар немесе ойрат мемлекеті деп аталды.

Ойраттардың шаруашылығына көшпелі мал шаруашылығы негіз болды. XV ғ. ортасында ішкі өзара соғыстардың тұтануы ойрат мемлекетінің әлсіреуіне алып келді. XVII ғ. бұл мемлекет қайта өрлеп күшейді. Жоңғар мемлекеті Цеван Рабтане (1696/97–1727) ханның тұсында қуатты мемлекет болды. Оның тұсында Тұрфанды, Ферғананың шығыс бөлігін мен қазақтардың Ұлы жүзін бағындырды. 1758 ж. қытай әскері жоңғар мемлекетін тас-талқан етті. Жоңғардың жері Қытайдың құрамына кірді (қараңыз: Бичурин Н.Я. Описание Джунгарии и Восточного Туркестана. СПб., 1829. Ч. I. С. XII; Очерки истории СССР IX–XV вв. М., 1956. С. 469; “Народы Сибири”. М., 1956. С. 329, 382, 393; Номинханов Ц. Происхождение слова “калмык” // Вестник АН Казахской ССР. 1958. №11; Шора Туджи. Монгольская летопись XVII в. М., 1957. С. 198).

<sup>83</sup> Исмаил (әдеби лақап есімі — Хатаи) (1486–1524) — парсы шахы, Сефеви әулетінің негізін қалаушы, шиит қауымының жетекшісі. Ол қызметін рубасылық бөліну мен өзірбайжан тайпаларының соғысы кезінде бастады. Өзара соғысты тоқтатуға мүдделі, сауда және қолөнермен айналысқан қала халқына сүйенген Исмаил



Әзірбайжанды, Арменияның бір бөлігін басып алды, содан кейін Персияны толықтай бағындырды. 1510 ж. Мерв қаласына жақын жерде өзбек ханы Шайбаниді жеңіп шықты. Осындай басқыншылықтың нәтижесінде Сефеви мемлекетінің шекарасы кеңейіп, оңтүстігінде Парсы шығанағына дейін, батысында Ефрат өзеніне дейін, солтүстігінде Үлкен Кавказ тауына дейін жетті.

Исмаил ғылым мен өнердің дамуына жағдай жасады. Оның астанасы — Табризде қозжазбалар кітапханасы ашылды.

<sup>84</sup> *Юстиниан* — византия императоры, оған 568 ж. түркі қағаны Истеми (византиялық дерекөздерде Дизавул) Иранға қарсы соғыста күш біріктіру мен сауда қарым-қатынастарын орнату туралы ұсыныспен Константинопольге елші жіберген. Византиядан кері қайтқан елшілермен бірге жауап ретінде Византияның шығыс қалаларының қолбасшысы, киликилік Земарх бастаған елшілік жіберілді. Елшілік Истемидің ордасын Кучадан солтүстікке қарай Теке өзенінің алқабынан тапты (қараңыз: “Византийские историки”. Грек тілінен аударған С. Дестунис. СПб., 1861. С. 379).

<sup>85</sup> *Бургут* — Байкал көлінің алқабында мекендеген бурят тайпасы.

<sup>86</sup> *Кептенгілер* — кеттердің (сібір тайпаларының) туыстас ағайындары арасында некелесуге тыйым салынған фратрияларының (ағайын) бірі; олардың құрамына кеттердің үш бөлігінің бір бөлігі, яғни орыстардың қол астына қарағандары — инбактар кірген. Әрбір фратрия бірнеше руларға бөлінген. XVII ғ. Енисейдің орта ағысында мекендеген және түркі, самоди мен тунгус халықтарының тілдерінен өзгеше тілде сөйлеген бірқатар тайпалардың жалғыз өкілдері — кеттер. 1604 ж. олар Ресейдің құрамына кірді. Қазіргі кезде кеттер Краснояр облысы Турухан және Ярцев аудандары тұрғындарының бір бөлігін құрайды (қараңыз: “Народы Сибири...” С. 695–696).

<sup>87</sup> *Төленгіттер* — Оңтүстік Алтайдағы жергілікті түркітілді халықтар. XVIII ғ. тарихи құжаттарда төленгіттерді қалмақтар, урянхайлық қалмақтар және қара шашты татарлар (тұрған жерлерінің белгісіне қарап — “қараңғы”, яғни Алтайдың ит түмсығы батпайтын орманды аудандарында тұрған) деп қате атаған. Төленгіттер Шу мен Аргут алқабында, Көш-ағаш және біразы Усть-Коксинский аймағында қоныстанған. XVIII ғ. бірінші жартысында төленгіттер Ресейдің қол астына кірді (қараңыз: “Народы Сибири...” С. 219, 329).

<sup>88</sup> *Хориндер* (хориндіктер) — арнайы әдебиеттерде бурят деп бөлген бес тайпаның бірі. Байкалдың екі жағында, Ольхон түбегінде, Үлкен және Кіші Бугульдейка өзенінің бойында өмір сүрген. Қытаймен Нерчинский келісімшарты (1689), содан кейін Буринский трактаты (1728 ж.) бойынша Байкалдың арғы және бергі шекараларындағы буряттар біржолата Ресейдің құрамына кірді (қараңыз: “Народы Сибири...” С. 219; “Летописи хоринских бурятов”. М., 1940. С. 19–20, 36).

<sup>89</sup> *Спасский Григорий Иванович* (1864 ж. қайтыс болған) — орыс ғалымы, тарихшы. Сібір мен Қазақстан халықтарының материалдық мәдениеті мен тарихы саласында жасалған бірқатар зерттеулер мен





мақалалардың авторы. Сібір мен Қазақстанның археологиялық ескерткіштері бойынша бірқатар басылымдарымен танымал. XIX ғ. 20-жылдардың басында Г.И. Спасский “Сибирский Вестник” кейін “Азиатский Вестник” деп өзгертілген журналды басып шығарды (қараңыз: Масапов Ә.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. Алма-Ата, 1966).

<sup>90</sup> Языков Дмитрий Иванович (1773–1845) — жазушы әрі аудармашы; Ресей академиясының тұрақты хатшысы, академик. “Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях. Плано Карпини и Асцелина” (1822–1825) деген аударма еңбегімен және “Книга Большому Чертежу” (1838) кітабын басып шығарумен танымал.

<sup>91</sup> Тек бір жылдың (1763 жылдың) ішінде бір миллионға — бұл жерде Ш. Уәлиханов сын көзбен қарамай, Иакинф аударған “Сиюй вэнь цзянь лу” деген қытай дерек көзінен алынған мәліметті қайталаған. Миллионға жуақ жоңғарлардың қырылғаны туралы мәліметтер соншалықты асыра сілтеу, өйткені ол кезде Жоңғарияның барлық халқының саны 600 мың адам болған (қараңыз: Думан Л.И. Аграрная политика цинского (маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII в. М.—Л., 1933, С. 72). Бұдан басқа, бұл оқиға 1763 жылы емес, 1757 жылы болған және Ресейге қашып құтылған 30–40 мың адам тірі қалған (қараңыз: Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1983. С. 303; Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII — первой половине XIX в. М., 1979. С. 116–118).

<sup>92</sup> Батур қоңтайшы қайтыс болғанан кейін (1654 жылы) жоңғарлармен біздің байланысымыз үзіледі, сондықтан қырғыздардың одан былайғы тағдыры туралы біз еш нәрсе білмейміз — бұл қате, теріс пікір, Жоңғария құлағанға дейін Ресей онымен дипломатиялық және саудасаттық миссияларымен алмасып тұрды. И.С. Унковскийдің (1722–1724), Угрюмовтың (1732), сонымен қатар Тобыл мен Москвадағы жоңғар елшіліктері белгілі.

<sup>93</sup> “Он екі мүшелдің” атын ойдан тауып шығара білген олардың балалары — Ш. Уәлиханов А. Ремюзаның (“Recherches sur les langues tartares”. Т. I. С. 300) ізінше, 12 циклдық жыл санауды қырғыздар ойлап тапқан деп санайды. Бірақ, бұл түркі-моңғол тайпаларының бірқатарына ортақ нәрсе. 12 циклдық жыл санаудың шығу тегі мындай белгілі еңбектерде баяндалған: Катанов Н.Ф. “Восточная хронология”. Казань, 1920; Захарова И.В. Двенадцатилетний животный цикл у народов Центральной Азии. Труды ИИАЭ АН КазССР. 1960. Т. 8. С. 32–65.

<sup>94</sup> Эзидтер (езидтер) — ерекше діни секта құрамындағы күрдтердің бір бөлігі.

<sup>95</sup> ...ежелден бері Қоқан мен Ташкенттің арасында орналасқан Өндіжан қаласының маңында — Ташкент пен Қоқанға қатысты Өндіжан қаласының орналасуы қате анықталған. Автор Ташкент пен Қоқан хандығын айтып отыр.



<sup>96</sup> *Ақ үйлі аманат* — бай және беделді отбасынан алынған аманат. Бұл жердегі ақ үй — байлық пен биліктің символы.

<sup>97</sup> *Галдан Цереннің жойқын жорығы... ...1723 жылы болған* — Ш. Уәлиханов 1723 ж. қазақтарға қарсы жоңғарлардың жорығын қоңтайшы Галдан Церен басқарды деп қате пікір айтады. Ол уақытта қоңтайшы Цеван Равтан (1696/97–1727), оның үлкен ұлы Галдан Церен қатыспаған жорықты оның екінші ұлы Шуно-Даба басқарды.

<sup>98</sup> *Қалша... халықтардың атауы... Олардың басты қаласы Қаратегін* — қалшаның (ғалшаның) физиологиялық түрін Ш. Уәлиханов дәл сипаттап бере алмаған. Қалшалардың шашы қара түсті. Бұдан ары қарай автордың Саркөл деп отырғаны шамасы, Памирдің шығыс шекарасында жатқан және негізінен қырғыздар қоныс тепкен Сарыкөл таулы жотасы емес, Ауғанстанмен шекаралас Әмударияның шыңында орналасқан Зоркөл көлі туралы айтып отыр. Қаратегін — қала емес, Тәжікстандағы Сухроб, яғни Вахш өзенінің алқабында өрі оның орта ағысында орналасқан таулы облыс.

### Көкетай ханның өлімі және оның асы

<sup>1</sup> Еңбекті Ш. Уәлиханов 1856 ж. Ыстықкөл қырғыздарына барған сапарының нәтижесінде жазған. 1903 ж. оның аудармасының төрттен үші жарық көрді (“Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XV, вып. I, с. IX–XV”). Еңбек толықтай 1904 ж. жарияланған (ЗРГО ОЭ. Т. XXIX, с. 208–222).

Көкетайдың ертегісі қырғыз халқының “Манас” — көлемі үлкен батырлық дастанының құрамына енген аңыздар циклынан үзінді болып табылады. Циклдың прозалық үзіндісін Ш. Уәлиханов 1856 ж. Ыстықкөл мен Тянь-Шанға саяхаты кезінде жазған. Бірақ Ш. Уәлихановтың 5 томдық шығармаларын басып шығарған кезде осы үзіндінің қырғызша мәтіні табылмаған болатын.

Осы үзіндінің аудармасын Н.И. Веселовский Орыс Археологиялық қоғамының Шығыс бөлімінің отырысында 1902 ж. 21 наурызда, яғни бірінші рет жарық көргенге дейін оқып берген. Орыс шығыстанушылары жоғары бағалап, “шешен қырғыз тіліндегі көлемі зор жырды Уәлихановтың орыс тілінде қысқа, күші мен бейнелілігін жоғары дәрежеде” жеткізгеніне таңданды (ЗВО РАО. СПб., 1903. Т. XV, вып. I, С. IX). Петербург университетінің шығыс тілдерінен лекция оқыған Хусаин Фаизхановтың Шоқан Уәлихановқа жазған хаттарының ізімен Қазақ АКСР Ғылым академиясының академигі Ә. Марғұлан КСРО ҒА Азия халықтары институтының архивінен тапқан (II қолжазба, 4 тіз., №36). Х. Фаизхановтың хаттарының бірінде оны мазмұнымен және тілімен өте қызықтырған Көкетай ханның өлімі мен асы туралы аңыздың қырғызша мәтінімен оқып танысуға Уәлиханов берген дәптерлердің бар екендігін атап өтеді (қараңыз: Ә. Марғұлан. Шоқан және “Манас”. Алматы, 1971. 5, 12-66.).

<sup>2</sup> *Жас-Айдар шора* — эпикалық батырдың есімі.





<sup>3</sup> *Сексен серке майынан кірпіш құйдыру* — қазақтар мен қырғыздарда шикі кірпішті малдың майымен жасау кеңінен таралған тәсіл, себебі, май мен балшықтың қоспасы кірпішті соншалықты берік әрі шыдамды ете түседі. Мұндай кірпіштен соғылған құрылыс желге аз қақталады және ұзақ уақыт сақталады.

<sup>4</sup> *Қызыл шошақты бөрік* (бас киімге қадайтын қызыл түсті домалақ шар) — жоғары әскери чині барларға берілген қытайдың өкімет белгісі. Оны Қытайға бағынышты қырғыздардың манаптарына және саны аз халықтардың князьдеріне берген.

<sup>5</sup> *Жорға* — Алтай тауынан аққан Ертістің сол сағасы, Шығыс Қазақстандағы өзен.

<sup>6</sup> *Хан тауы* — Шыңғыс тауының көне атауының бірі (қазір оның ең биік шыңы осылай аталады).

<sup>7</sup> *Ішкі хан* (ішкі хан) — шамасы, ерте ортағсыр кезеңінде қырғыз халқының бір бөлігі мекендеген Жоғарғы Обь және Енисей өңірі, «Манас» дастаны бойынша қырғыздар Тянь-Шань, Қарақорым мен Памир-Алай биік тауларының арғы жағында жатқан осы елді Түпкі хан немесе ішкі хан деп атаған.

<sup>8</sup> *Сасық қайың сауып ішкен* — өте қатты ашыққан адамды бенелейтін гиперболалық теңеу.

### Қырғыз [қазақ] шежіресі

УШЖ (Уәлиханов шығармалары жинағы) 1961 ж. 1 т. мәтіні бойынша басылды. Қолтаңбасы ЦГАЛИ (159 қор, 1-тіз., № 179, 220–228 пп. 227–228 пп. Н. И. Веселовский қайта көшіріп жазған) сақтаулы. Қолтаңбасы анық жазылған және Ш. Уәлихановтың Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына, әсіресе 1856–1857 жылдары зор ықыласпен көңіл бөлгеніне дәлел болады. П.П. Тянь-Шанский География қоғамының отырысында (1857 ж.) Ш. Уәлихановты осы қоғамға мүшелікке ұсына отырып, оның еңбектерінің бірі — “Қазақ шежіресі” туралы хабарлаған.

Еңбек алғаш рет Ш.Уәлихановтың шығармаларында жарық көрді (ЗРГО ОЭ, т. ХХІХ, СПб., 1904).

<sup>1</sup> *Шанышқылы* — Ұлы жүз тайпаларының бірі. Негізгі қоныстанған жерлері: Ташкент оазисі, Келес даласы, Арыс өзенінің алқабы, Қаратау бөктері.

<sup>2</sup> *Керейіт* — Кіші жүз ішіндегі жетіру құрамындағы тайпалардың бірі. Керейіттердің негізгі бөлігі Сырдария өңірінде қыстаған. Жазғы жайлауды Арал маңындағы Қарақұмның солтүстігінде өткізген.

<sup>3</sup> *Уәли хан* (1716–1821/1819 ж. қайтыс болған) — Шокан Уәлихановтың атасы, Абылай ханның үлкен ұлы. 1781 жылы әкесінің өлімінен кейін Бөкей ханмен қосылып билеген Орта жүздің ханы сайланған.

<sup>4</sup> *Керейлер* — ХІІ ғ. тарихтан белгілі ең ірі көшпелі көне тайпалардың бірі. ХІІ–ХІІІ ғғ. солтүстік Селенганың жоғарғы сағасынан оңтүстікте Хуанхэ айдынына дейін, батыста Хангай жоталары мен



Бұйра-Нордан, шығыста Халхинголға дейінгі жерлерде мекендеген. Керейлердің шыққан тегі тарихнама саласындағы айтыс тудырып жүрген мәселелердің бірі. Кейбір зерттеушілердің (В.В. Бартольд, Б.Я. Владимирцев, Н.Н. Поппе, Л.Н. Гумилев және т.б.) пікірінше, олар моңғол тілдес, ал басқа көптеген зерттеушілердің (Н.А. Аристов, Г.Е. Грумм-Гржимайло, С.А. Аманжолов, М.С. Мұқанов және т.б.) тұжырымы бойынша, түркі тілдес болған.

Керейлерді моңғол тілдес деушілер олардың өте ертедегі ұрпақтары ойрат тайпаларының бір тармағы деп санайды (қараңыз: *У.Э.Эрдниева*. Калмыки. Историко-этнографические очерки. Элиста, 1980. С. 52–53. 2-изд. Осы авторға айтылған сынды қараңыз: *В.П.Санчилов*. Этнический состав ойратов XV–XVIII вв. по данным «Илэтхэл Шастир». «Из истории докапиталистических и капиталистических отношений в Калмыки» (Элиста, 1977. С. 23–24) кітабында). Керейлерді түркі тілдес деушілер керейлердің шыққан тегі керейлердің біріккен ру тайпаларының қазақтары, қара керей наймандарының тармағы мен Жетіру керейлерінің ру тайпаларының бірігуінен деп санайды (қараңыз: *В.В. Востров, М.С. Муканов*. Родоплеменной состав и расселение казахов: конец XIX – начало XX в. Алма-Ата, 1968).

XII–XIII ғғ. аралығында керейлер ерте мемлекеттік бірлік сипатта болған, оның билеушісі Ван-хан Орталық Азия көшпелілері арасында саяси гегемонияны қолдап соғыс жүргізген. Осы соғыста Шыңғыс ханның моңғол тайпаларынан Ван-хан жеңіліс тапты. Керейлер көне ұйғыр әліпбиін қолданып, несториандық ағымдағы христиан дінін ұстанған. Осы себепті, керейлердің этникалық құрамы біркелкі болмаған. Л.Л. Викторованың пікірінше: керейлердің құрамында түркілер де, моңғолдар да болған (қараңыз *Л.Л. Викторова* Монголы: происхождение народа и истории культуры. М., 1980. С. 108).

<sup>5</sup> *Константин Багрянородный* (905–959 жж.) – византиялық император (913–959 жж.). Қара теңіздің солтүстік, солтүстік-шығысында қоныстанған халықтар туралы мәліметтер баяндалған бірқатар шығармалардың авторы.

<sup>6</sup> *Атиль (Итиль, Еділ)* – Волганың көне атауының бірі.

<sup>7</sup> *Гейх* – латын дерек көздеріндегі Жайық (Орал) өзенінің көне атауы.

<sup>8</sup> *Танаис* – Донның көне грек тіліндегі атауы, ертеде осы өзенінің сағасында Тана шахары болған.

<sup>9</sup> *Құмандар* – *Құмандар* – XI–XII ғғ. орыс әдебиетіндегі “половцелтер”, далалықтар немесе кыпшақтар. Соңғы ғылыми зерттеулерде құмандар жеке тайпа болып белгіленді (қараңыз: *Кумеков Б.Е.* К открытию расселения куманов на территории Казахстана (по материалам арабских источников) // *Взаимодействие культур и цивилизаций*. Алма-Ата, Наука, 1987.)

<sup>10</sup> *Уздар* – оғыздар.

<sup>11</sup> *Қарақорым* – Орхон өзенінің жоғарғы ағысындағы Шыңғыс хан өулеттері мемлекетінің астанасы. 1220 ж. Шыңғыс хан негізін қала-





ған. “Қырғыздар туралы жазбалар” мақаласының 65 және 74 түсіндірмелерін қараныз.

<sup>12</sup> *Қияттар* — Шыңғыс хан монғолдарымен туыстас монғол тайпаларының бірі.

<sup>13</sup> *Арғын тайпасы* — Орта жүз қазақ тайпаларының бірі. Шыққан тегі белгісіз. Н.А. Аристовтың пікірінше, олар Юань-шиде a-r-hun транскрипциясымен берілген. М.С. Мұқанов олардың шығу тегін қарлұқтармен байланыстырады. Қазақ құрамындағы арғындар туралы алғашқы анық деректер XIII ғ. жатады. Қазан төңкерісіне дейін батыста Торғай даласынан, шығыста Ертіске дейін, солтүстікте Омбы облысынан оңтүстікте Балқашқа дейінгі орасан зор аймақты алып жатқан арғындар саны жағынан ең көп болған (қараңыз: М.С. Муқанов *Этнический состав и раселение казахов Среднего жуза*. Алма-Ата, 1974).

<sup>14</sup> *Уақтар* — Орта жүз қазақ тайпаларының бірі, олардың шығу тегін тарихи дәстүр бойынша керейлермен байланыстырады. Торғайдан Ертіске дейінгі кең аймақта негізінен ұсақ топтарға бөлініп шашырай қоныстанған (қараңыз: Масапов Н. Э. К этнической истории уаков. // Проблемы изучения и охраны памятников Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 129–135).

<sup>15</sup> *Алшын* — Кіші жүз қазақтарының ру-тайпалық одағының атауы.

<sup>16</sup> *Байұлы* — Кіші жүздің ру-тайпалық одағының атауы.

<sup>17</sup> *Әлімұлы* — Кіші жүздің ру-тайпалық одағының атауы.

<sup>18</sup> *Күрлеуіттер* — қыпшақ тайпасының бір бұтағы. Торғай даласын мекендеген күрлеуіт-қыпшақтар туралы айтылып отыр.

<sup>19</sup> *Шағатай ордасы* — осы басылымның 1-томы, 346-б. қараңыз.

<sup>20</sup> *Қазан хандығы* — Алтын Орданың ыдырауы нәтижесінде құрылған, орталығы Қазан қаласы, Орта Повольедегі (1436–1552 жж.) мемлекет. 1236 жылы татар-монғол жаулап алған Еділ-Кама Бұлғарлары жерлерін иемденді. 1445 жылы Қазан қаласында хан сайланған Алтын Орда ханы Ұлы Мұхаммед Махмутек дербес Қазан хандығының негізін құрды.

<sup>21</sup> *Қырым хандығы* — XV ғ. басында Алтын Орда ыдырауы нәтижесінде пайда болған, Қырым түбегі, Кубань маңы мен Азов маңы, Солтүстік Қара теңіз маңы даласындағы жерлерде құрылған мемлекет. Қырым хандығының өмірі 1783 жылға дейін созылды.

<sup>22</sup> *Астрахан хандығы* — XV ғасырдың соңында Алтын Орда құлағаннан кейін құрылған мемлекет.

<sup>23</sup> *Сарайшық* — XIII ғ. — XVII ғ. басына дейін Жайық өзенінің жағасында тұрған қала. Оның қираған орны Атырау қаласынан жоғары 18 шақырым жерде. Ибн Батуттың (XIV ғасырдағы араб саяхатшысы) сипаттауынша: Сарайшық саудасы мен қолөнері жақсы дамыған, өртүрлі елдердің саудагерлері жиналатын қала болған.

<sup>24</sup> *Моғол ұлысы* (Моғолстан) — Орта Азияда Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін Жетісу мен Шығыс Түркістанда құрылған мемлекет; ұлыстың орталығы Қашғар мен Алмалықта болған. Ш. Уәлихановтан кейін профессор В.В. Григорьев те “монғолдардың сыңарын нағыз



моңғолдармен араластыруға болмайды” деп атап өтеді (В.В. Григорьев. Восточный, или Китайский, Туркестан... С. 315, примеч. 51).

<sup>25</sup> *Сейхун* — Әмударияның көне атауы.

<sup>26</sup> *Тоқтамыс ханға қарсы 1392 жылғы бірінші жорығында Темір* — қате кеткен, шындығында Темірдің Тоқтамысқа қарсы жорығы 1391 жылы болған.

<sup>27</sup> *Алаштың балалары* — халық аңыздарында кездесетін термин, сірә, Ш. Уәлиханов тікелей мағынасында қабылдаған болса керек. Шындығында бұл тіркес аңыздарда бүкіл қазақ халқына қатысты, яғни аңыз бойынша «Алаштың балалары» деген атау бүкіл қазақ халқы деген ұғымды білдіреді.

<sup>28</sup> *Ланцкоронский Предислав* (Пржещлав Ланкоронский, 1531 ж. дүние салған) — поляк әскербасысы.

<sup>29</sup> *Жете* (чете) — Шағатай ұлысы құлаған уақытта Жетісу мен Шу тайпаларынан құрылған одақтың атауы. Жете одағы Темір және оның өулеттеріне қарсы шыққан саяси күш қызметін атқарды. (қараңыз: Юдин В. П. Орды: Белая, Синяя, Золотая... // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. Алма-Ата, 1983).

<sup>30</sup> *Атығай руы* — Орта жүз құрамындағы арғын руының бір тармақшасы. Атығай руының қазақтары Көкшетау және Солтүстік Қазақстан облыстарын мекендейді.

<sup>31</sup> *Көк теңіз* — Балқаш көңілінің ертедегі атауы.

<sup>32</sup> *Миллер Герард Фридрих* (1705–1783) — Алтай өлкесі мен Сібір өңірлерін зерттеуші, белгілі тарихшы, Сібір мен Қазақстан халықтарының географиясы, тарихы мен этнографиясы бойынша көптеген еңбектердің авторы, Петербург Ғылым академиясының мүшесі. 10 жыл бойы (1733–1743 жж.) Батыс және Шығыс Сібір әкімшілік орталықтарының архивін зерттеген. Осы еңбегінің нәтижесі акт материалдары көшірмесінің 38 фолианты болып табылады. Миллердің ең негізгі еңбегі — екі томдық “История Сибири” кітабы.

<sup>33</sup> *Мүз қатқан қалашық* (Мерзлый городок) — Батыс Сібірдегі көне қаланың тәржімаланған атауы (қараңыз: Г.Ф. Миллер. История Сибири. Т. 1. С. 292).

<sup>34</sup> *Чан* — Батыс Сібірдегі Бараба даласындағы көл.

<sup>35</sup> *Тунус* — Көшім хан заманында, Ертістің төменгі жағындағы қала, XVIII ғасырдың басында өртелген (қараңыз: Г.Ф. Миллер. История Сибири. Т.1. С. 45, 296).

<sup>36</sup> *...Алей мырзаға салық төлеп тұрған* — XVI ғ. соңында Сібірдің бірнеше ноғай қалалары салық төлеп тұрған ноғай мырзасы (қараңыз: Г.Ф. Миллер. История Сибири. СПб., 1750. С. 272, 295).

<sup>37</sup> *Тұран* — Иранға қарсы қойып салыстырғандағы Орта Азияның аңызға айналған ертедегі атауы.

<sup>38</sup> *Алаша* — қазақтың үш жүзінің аты аңызға айналған арғы рубасы.

<sup>39</sup> *Әмет пен Сәмет* — Қыдырғали Жалайырдің деректері бойынша: XIV ғасырдың екінші жартысында Темір дарға асып өлтірген қазақтың алғашқы хандары.





<sup>40</sup> *Машайық* — мұсылмандардың діни ұстаздары.

<sup>41</sup> *Әз* — дана, білгір, ұлы; кейбір қазақ хандарының теңеуі (Әз-Жәнібек, Әз-Тәуке). Қазақтарда Әзберген деген жалқы есім, өз-төңірі деген сөздер бар.

<sup>42</sup> *Жиренше шешен* — аты аңызға айналған дана, ойшыл, ұлағатты нақыл сөздердің авторының есімі. Қазақтың тарихи аңыз-жырларында халықты қорғаушы ретінде сипатталады. Халық аңыздарында Жиренше шешеннің бейнесі басқа тұлғамен, халық мүддесін жақтаушы, ойшыл Асан Қайғымен араласып кетеді. Шын мәнісінде, екі басқа тарихи тұлғалар: аңыздарда Жиренше шешен моңғол кезеңіне дейінгі кезеңде өмір сүрген, ал Асан Қайғы Жәнібек ханның (XV ғ.) замандасы.

<sup>43</sup> *Рашид ад-дин Фазлаллах* (1247–1318) — әйгілі тарихшы, ильхан мемлекетінің (Иран мен Кавказ сыртындағы моңғол билеушілерінің) қоғам қайраткері. Оның моңғол шапқыншылықтарына, сонымен қатар моңғолдардың билік құрған кезеңіндегі Орта Азия және Кавказ сыртындағы мемлекеттерді сипаттауға арналған “Жамиғат-тауарих” (“Жылнамалар жинағы”) атты еңбегі танымал болды. Бұл еңбек Орта Азия, Қазақстан мен ерте ортағасырдағы Оңтүстік Сібір тарихын зерттеуде маңызы өте зор және толық деректердің бірі болып табылады.

<sup>44</sup> *Жүвейни Ала ад-дин Ата-Мәлік* (1226–1283) — моңғолдың Хулагу әулетінің сарай тарихшысы, «Та’рих-и жахангушай» (Әлемді бағындырушының тарихы) атты тарихи еңбектің авторы.

<sup>45</sup> *Ильхандар* — XIII–XIV ғасырларда билік құрған Хулагу әулетінің моңғол хандарының лауазымы.

<sup>46</sup> *Ораз-Мұхаммед* — I томның 319-бетін қараңыз.

<sup>47</sup> *Тәуке* — тарих ғылымында, XVI ғасырдың аяғындағы қазақ ханын осылай, ал басқа хан — Тәуекелді (XVII ғасыр аяғы, XVIII ғ. басы) — Тәуке деп атау қалыптасқан. Ш. Уәлиханов қателесіп Тәуекелді Тәуке деп атайды.

<sup>48</sup> *Асан Қайғы* — халық аңыз-жырларында аты аңызға айналып жырланған тұлға.

<sup>49</sup> *XVIII жүзжылдық...* — мәтіннің мазмұнына қарай «XVII жүзжылдық» болуы тиіс.

<sup>50</sup> *Хо-Урлук* — қалмақтардың Орталық Азияның кең даласынан Еділдің төменгі сағасына көшуіне басшылық еткен қалмақ ханы. XVII ғасырдың 30-шы жылдарында ол ойраттың негізгі қонысынан жырылып қалып, алдымен Түмен, сонан соң Еділдің төменгі жағына көшіп келді. 1633 жылы Хо-Урлук ноғайлармен соғыста оларды күйрете жеңді. 1644 жылы кабардиндер мен шеркестерге шабуылдаған жорықта қаза тапты.

#### [Қырғыздар туралы алғашқы материалдар]

Қолтаңбасы (ЦГАЛИ, 118 қ., I т., 339-іс, 8а–б–9а–б пп., 12а–б п.) сақталған көшірмесі негізінде басылып отыр.

Алғашқы жазба Ш. Уәлихановтікі, профессор Н.И. Веселовский-



дің қорында сақтаулы. Г.Н. Потанин Н.И. Веселовскийге Ш. Уәлиханов еңбектерінің алғашқы басылымының редакторы болғандықтан басқа да материалдарымен қатар бұл жазбаны 1889 жылы тапсырған.

Бұл жазба Омбы архивінің мәліметтері негізінде жазылған, Ш. Уәлиханов 1856–1857 жж. шамасы қыста Ыстықкөлге қырғыздарға сапарынан кейін олардың тарихын көп көңіл бөліп зерттеді және Г.Н. Потанинмен бірге архивтерден Тянь-Шань мен Енисей арасындағы аймақта қырғыздардың көшіп-қону қозғалысы жөнінде материалдар жинады. Бұл мәселе бойынша Ш. Уәлихановтың құнды ойлары “Жоңғария очерктері”, “Ыстықкөлге сапар жазбалары” және “Қырғыздар туралы жазбалар” еңбектерінде толығырық баяндалады.

УШЖ (Уәлиханов шығармалары жинағы) 1964 ж. 3 т. 117–120 беттерінде алғаш жарық көрген мәтіні бойынша Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (167–170 бб.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр.

<sup>1</sup> *Әбдікерім* — Шахрухтың ұлы, Мин әулетінен шыққан XVIII ғ. Қоқан ханы.

<sup>2</sup> Зориннің 1746 ж. 28 маусымдағы және 5 қазандағы мәлімдемелері Ш.Ш. Уәлихановтың архивінде сақтаулы (23 к., I т., 11-іс, 51а–6 п.).

<sup>3</sup> *Киндерман* — Ертіс желісі бойында орналасқан бекіністердің бастығы, Ертістің сол жағалауы бойындағы он шақырымдық бөлім жобасын құрастырушы.

<sup>4</sup> *Неплюев Н. Н.* — орынборлық генерал-губернатор.

<sup>5</sup> Полковник Павлуцкийдің 1747 ж. 19 маусымдағы және 1748 ж. 2 маусымдағы рапорттары Ш.Ш. Уәлихановтың архивінде сақтаулы (23 к., I т., II-іс, 53 п.). Полковник Зорин мен полковник Павлуцкийдің рапорттары Г.Н. Потаниннің “Материалы по истории Сибири” кітабында жариялаған.

<sup>6</sup> *Қарақолқандықтар* — шамасы, тайпа қазіргі Қарақол өңірінде көшіп-қонған сұлтанның есімімен аталғандықтан халық та солай аталған.

### Құлжаға арнайы адам жіберу туралы

Ш. Уәлихановтың 1856 ж. күзде Құлжаға сапарының мақсаты мен міндеттерін айқындайтын архив құжаттары.

**1. Батыс Сібір генерал-губернаторына Сыртқы істер министрлігі басқарушысының 1856 ж. 23 мамырда жазған № 1248 қатынас-хаты**

Өзбекстанның Орталық мемлекеттік архивінен (ОМА) алынған көшірмелер негізінде (715 қор, I тізім, 17 іс, 140–146 пп.) 1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (171–173 бб.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тіліне аударылып оқырман назарына ұсынылып отыр.

1855 ж. Шәуешекте факториялардың өртелгені нәтижесінде орыс





үкіметі Қытаймен тоқтап қалған сауда байланыстарын қалпына келтіргісі келген ниетін растайтын құжат.

Алғашында бұл миссияны Алатау аймағы мен Үлкен орда қазақтарын басқарушы М.Д. Перемышльскийге тапсырғылары келген, бірақ соңынан қытай үкіметінің өкілдерімен келіссөз жүргізуге ресми өкіл ретінде Құлжаға жас офицер Ш. Уәлиханов жіберілетін болып шешілді. Осы мақсатта ол 1856 ж. 18 сәуірден бері Ыстықкөлде жүргізіліп жатқан экспедициядан шақыртылды. Осыған орай Ш. Уәлиханов Ыстықкөл күнделігінде: «шілденің 12-сінен Ыстықкөлден кететін болып шештім. Мен көріп және білмек болғанымның бәрін көріп, білдім... Жолдастарыммен қош айтысып кері қайттым» деп жазған. Содан кейін Ш. Уәлиханов Верный бекінісі арқылы жүріп оны Құлжа сапарына қатысушылар күтіп отырған Қапалға қарай аттанды. Ол дәл қытай шекарасына жеткенше, яғни 1856 ж. 31 шілдеге дейін Ыстықкөл күнделігін үзбей жазумен болды.

Ш. Уәлиханов 1856 ж. 1 тамыздан «Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа қаласы» деп аталатын басқа күнделікті бастады.

**2. Дербес Батыс Сібір корпусы командирінің әскери министрге 1856 ж. 23 маусымда жазған № 634 рапорты, Омбы.**

Өзбекстанның Орталық мемлекеттік архивінен алынған көшірмелер негізінде (715 қор, I тізім, 17 іс, 168–169 пп.) 1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (173 б.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр.

Көшірменің шетінде жазылған белгі бар: «Бұл рапорттың мазмұнын әскери министр 1856 ж. 11 шілдеде жоғары мәртебеліге баяндаған».

### Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа қаласы

Қолтаңбасы Ғылым академиясы архивінде (FAA) (23 қор, I тізім, 4 іс, 1–26, 68–73 пп.) сақтаулы. Ол 1856 ж. 1 тамыздан 15 қазан аралығындағы сапар кезінде жазылған жазбалар болып табылады. Күнделікте Ш. Уәлихановтың осы күнделікпен құрылымы жағынан ешбір байланысы жоқ жеке тақырыппен («Құлжадағы сауда барысы туралы» 28–38 пп.) бөліп қарастырған Ресей мен Қытай сауда қатынастарына қатысты мәселелер маңызды орын алған. Алғаш рет Ш. Уәлихановтың Таңдамалы шығармаларында (Алма-Ата, 1958), ал қысқартылған нұсқасы «Дружба народов» журналында (М., 1958, № 12, с. 160–183) жарияланған. 1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлиханов. Бес томдық шығармалар жинағында (174–247 бб.) жарық көрген.

<sup>1</sup> *Татаринов А.А.* — медицина докторы, саяхатшы, қытай тілі мен қытай медицинасының маманы, Шәуешектегі алғашқы орыс консулы; ұзақ уақыт Пекинде өмір сүрген.

<sup>2</sup> *Батор* (Батур) — жоңғар хонтайшысы (1635–1654), моңғолдардың әдеттегі құқықтарын белгілеуші. Ол белгілі «Степные уложения»



(«Дала заңдары жинағы») кодексінің авторы деп саналады. XVII ғасырдың қыркыншы жылдары қазақ жеріне баса көктеп кірген және Жетісудың шығыс бөлігін уақытша басып алған қалмақ нояндарының жорығын басқарған.

<sup>3</sup> «зәулім-заңғар бөйтеректер» мен «сылдырап аққан бұлақтар» — бұл жерде Ш. Уәлиханов М.Ю. Лермонтовтың «Демон» өлеңінің белгілі жолдарын келтірген.

<sup>4</sup> *Солондар* (монғ. атқыштар) — Манжүриядағы Нонни өзенінің бойында тұратын манжүр халқы. XVIII ғ. соңында және XIX ғ. басында қытай үкіметі солондардың бір бөлігін әскери күш ретінде Құлжа өлкесіне қоныс аудартқан.

<sup>5</sup> ...*үлкен адамның (олар біздің полковнигімізді осылай деп атады)...* — Ш. Уәлихановтың Құлжаға сапарына дайындық жасауға қатысқан Семей облысының әскери губернаторы полковник Спиридонов туралы сөз болып отыр.

<sup>6</sup> *имеретиндіктер* (имертиндер, имерлер) — Рион өзенінің жоғарғы ағысында Кутаиси өңірінде өмір сүрген грузин тайпасы.

<sup>7</sup> *Ыстықкөл саяхаты* — Ф.М. Достоевский мен Ш.Ш. Уәлихановтың ортақ досы подполковник М.М. Хоментовский басқаруымен 1856 жылы жазда ұйымдастырылған саяхат.

<sup>8</sup> *Сибо* (қытайша — сибоцзу) — шекаралық әскер ретінде Солтүстік-Шығыс Қытайдан Батыс өлкеге қоныс аударылған манжүр халқы.

<sup>9</sup> *Мыза* — қала сыртындағы өз алдына жеке шаруашылығы бар жалқы үй немесе хутор.

<sup>10</sup> *Мансұров Мұхаммед Шериф* — XIX ғасырдың ортасында пайғамбармын деп жалған атақты иемденді. Солтүстік Қазақстанда өмір сүріп мүридтер идеясын уағыздады. Қамауға алынып, жер аударылған.

<sup>11</sup> *Мевлеви* — 1925 ж. жойылған түрік дәруіштерінің ағайындас­тығы.

<sup>12</sup> *Тараншы* — XVIII ғ. ортасында қытай үкіметі Іле өлкесіне қоныс аудартқан Шығыс Түркістанның түркіленген халқы. Тараншы деп шаруашылық (диқаншылық мағынасында) белгісіне қарай аталған. Әдетте тұрған жеріне қарай, қашғарлық, ақсулық және т.т. деп аталады. Қытайлықтар оларды әдетте «хуэйцзу» немесе «чантоу», ал көшпелілерді — сарттар деп атаған. 1921 ж. Ташкентте өткен съезде съезд өкілдері Шығыс Түркістанда таулы және егіншілік көгалдарда мекендеген отырықшы түркі және түркіленген халықтарды атап жүрген ұйғырлар деген атаумен аталсын деген шешім қабылданған. Төңкеріске дейінгі кезеңде тараншы деп ұйғырлардың Іле өлкесінде өмір сүрген, кейініректе Жетісуға көшіп-қонған бір бөлігі ғана аталған. Бұл аймақтағы тараншылар ұйғыр халқының басқа бөліктерінен өздерін ерекше бөлген, жабық өрі автономиялы этникалық бірлік болып табылады. (Қараңыз: *И.В. Захарова*. Уйгуры. // Народы Средней Азии и Казахстана. т. II. М., 1963., с. 488-526; *П.Г. Галузо*. Уйгурское и дунганское крестьянство в дореволюционном Семиречье. — ТИИАЭ АН КазССР. 1961., т. 11; *М. Кабиров*. Переселение илийских уйгур в Семиречье. Алма-Ата, 1951; *И.В. Захарова*. Материальная культура



уйгуров Советского Союза. // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. 2. М., 1959. және т.б.).

<sup>13</sup> *Цин әулеті* (біздің заманымызға дейінгі 221-206 жж. — Қытайдың күлиеленушілік дәуіріндегі алғашқы әулет.

<sup>14</sup> *П.* деп, шамасы, осы уақытта Алатау аймағындағы Үлкен орда қазақтарының приставы қызметін атқарған полковник М.Д. Перемышльский айтылып отыр.

<sup>15</sup> *Чахарлар* — Ішкі Монғолияның Чахар аймағында қоныстанған ірі моңғол тайпасы. XVIII ғ. манжур үкіметі олардың бір бөлігін шекаралық әскер мен егін салушы ретінде Шығыс Түркістанға қоныс аудартқан. Олардан қалған аздаған ұрпақ Шыңжаң Ұйғыр Автономиялық ауданында тұрады.

<sup>16</sup> *Торғауыттар* — Жонғарияда ойраттар мемлекетін құруға қатысқан ірі қалмақ тайпасы. XVII ғ. торғауыттардың басым бөлігі Еділдің төменгі ағысына қоныс теуіп жеке хандық құрды. Қазіргі Еділ бойындағы қалмақтар сол торғауыттардың ұрпақтары болып табылады.

<sup>17</sup> *...консулға разы болуымыз керек* — 1856 жылы Ресейдің Құлжадағы консулы Иван Ильич Захаров болған, кейін Петербург университетінің профессоры болды.

<sup>18</sup> *Каменский Павел Иванович*, монахтық өмірде Петр (1765–1845) — қытайтанушы, 1820–1830 жылдары Пекинде орыстың рухани миссиясына басшы болған.

<sup>19</sup> *Иакинф* — Бичурин Никита Яковлевич (1777–1853) — ғалым, қытайтанушы, Қытай, Моңғолия мен Орта Азия халықтары туралы көптеген еңбектердің авторы (осы томдағы «Қырғыздар туралы жазбалар» атты мақаланың 61-інші түсіндірмесін қараңыз).

А.Н. Бернштамның зерттеуінше Иакинф (Бичурин) Волоколамск монастрінде айдауда 15 жыл емес, төрт жыл болған (*Р.Е. Скачков. Очерки истории русского китаеведения. М., 1977*).

<sup>20</sup> *Шиллинг Павел Львович* (1786–1837) — ғалым, шығыстанушы. Сыртқы істер министрлігінің Шығыс департаментінде ұзақ уақыт қызмет атқарған. Шығыстанушы-ғалымдардың бастамаларын қолдауымен танымал.

<sup>21</sup> *Васильев Василий Павлович* (1818–1900) — ғалым, шығыстанушы (синолог), Петербург университетінің профессоры. Жас кезінде рухани миссия жолымен Пекинде 10 жыл тұрған.

<sup>22</sup> *Калиновский И.Г.* — Құлжадағы орыс консулдығының хатшысы.

<sup>23</sup> *... қытайлардың он мың түрлі сән-салтанат рәсімдерінен...*, яғни Қытай императорына ізгі тілек тілеп, мадақтау рәсімдерінен.

<sup>24</sup> *Петр Петрович* — П.П. Семенов-Тянь-Шаньский туралы айтылып отыр.

<sup>25</sup> *... өзіме татар тілін оқытқан ұстазым ...* — сірә, Омбы (Сібір) кадет корпусында түркі тілінің оқытушысы Сейфуллин Ташмамбет туралы айтылып отыр.

<sup>26</sup> *Жеті шаһар провинциясы* — Тұрфан және Хами аймақтарындағы қалалар.

<sup>27</sup> *Олоттар* — моңғолдар, тілі жағынан моңғолдардың батыс тобы-



на жатады. Моңғолдардың ұрпақтары: хошоут, дурбет, торғауыттармен бірге ойрат одағын құрды. Қазір Моңғол Алатауы етегінде және бұл жерден батысқа қарай, Моңғолияда, Қытайдың Синьцзянь провинциясында тұрады.

<sup>28</sup> *Даурлар* (дахурлар) — моңғолдан тараған халық. Олар көне қидандардың ұрпақтары деп саналады. Даурлар XVII ғасырдың ортасына дейін Амур мен Зей өзендерінің бойында өмір сүрген. 1654 ж. қытай үкіметі оларды қазіргі Дунбэй аймағына қоныс аудартты, қазір де сонда өмір сүруде. Даурлардың бір бөлігі Ішкі Монғолияда. XVIII ғасырда даурлардың аздаған бір бөлігі шекаралық әскер ретінде Қытайдың батыс аудандарына алып келінген. Қазір олардың ұрпақтары Қытайдың Шыңжан Ұйғыр автономиялық ауданында тұрады.

<sup>29</sup> Жылқыларды, әсіресе сөйгіліктерді жаттықтырудың бұл әдісі тек Қытайда ғана емес, Қазақстан мен Орта Азияда да қолданылған.

<sup>30</sup> *Цин Ши-хуан-ди* — Қытайдың күл иеленушілік дәуіріндегі (біздің заманымызға дейінгі 221-206 жж.) бірінші императоры. Ол Ұлы Қытай қабырғасын соқтырған деп саналады.

<sup>31</sup> *Ган-Му* (Тун-Цянь — Ган-Гу) — кіші Хань, Вэй және Сун әулеттері кезінде Қытай мен Орта Азияда болған оқиғаларды баяндайтын қытай жылнамасы. Оның авторы Чжу-Си Чжу-Цзы (философ Чжу) деген атпен танымал.

<sup>32</sup> *Соғдиана* — Орта Азияның оңтүстігінде орналасқан ел. Оның орталығы Зеравшан аңғарында. Шығыс Түркістан Соғдиананың қол астына қарады деген мәлімет мүлде анық емес, онда тек соғды колониясы болған.

<sup>33</sup> *Бишбалық* (Бейчин, Бейжин) — Шығыс Түркістанда Қарақожа маңында орналасқан көне қала.

<sup>34</sup> *Жужань* (Жуань-жуань) — IV ғасырда Орталық Азия аймағында құрылған көшпелі тайпалардың одағы. Кейінірек жужаньдар үйсіндердің бір бөлігін Жетісудан Памир, Тянь-Шань тауларына және батысқа қарай ығыстырды, ұйғырлармен және Қазақстан жеріндегі көне тұрғындарымен соғыс жүргізді. VI ғ. ортасында түркі тайпаларының соққысынан жужаньдар одағы құлатылды. Жужаньдардың этникалық ұрпағы аварлар деп саналады (Қараңыз: История Монгольской Народной Республики. 3-басылым. М., 1983).

<sup>35</sup> *Юежчи* — қытайдың Ганьсу провинциясына дейін Шығыс Түркістанда мекендеген сақтардың шығыс тармағы (осы томдағы «Қырғыздар туралы жазбалар» атты мақаланың 26-ыншы түсіндірмесін қараңыз).

<sup>36</sup> *Қара-Хитай* (Қара Қытай) — Моңғолиядан Арал теңізіне дейінгі аймақта орналасқан ерте замандағы мемлекет.

<sup>37</sup> *Қидан* — Қарақытай мемлекетінің түп негізін құраған моңғол тайпасы (XI–XII ғғ.)

<sup>38</sup> *Алтын хан* — туметтер, хотогойттар мен XVI–XVII ғғ. Солтүстік-Батыс Моңғолияны мекендеген тайпаларды билеушілердің титулы.

<sup>39</sup> *Геттер* — Ш. Уәлихановтың пайымдауынша, тайпалардың массагеттік конфедерациясы құрамына кірген тайпа.





<sup>40</sup> *Массагеттер* — көне сақтарға туыстас әрі б.з.д. V–IV ғғ. Арал маңындағы аудандарда мекендеген тайпалар.

<sup>41</sup> *Ноғайлар* — Батыс, Солтүстік-Батыс Қазақстан аймағында өмір сүрген және Алтын Орда құлағаннан кейін маңызды беделге ие болған түркі тайпасы.

<sup>42</sup> *Сананг-сэцэнг* — Шыңғыс хан дәуірі туралы моңғол жылынама-сының авторы.

<sup>43</sup> Ш. Уәлихановтың көне дүниенің орасан зор алыбын жабайылар емес, христиан діні қиратты деген пікірі оның Гиббонның Римнің құлауына негізгі себепкер христиан діні деген идеясымен таныс екенін білдіреді. «Евангелияның (христиан дінінің) таралуы мен шіркеулердің жеңіске жетуі Рим империясының құлауымен тығыз байланысты деп ойлағанмын, әлі де солай ойлаймын» — деп жазды Гиббон (История упадка и разрушения Римской Империи. Ч. I, с. XVIII). Гиббон еңбегінің (I бөл.) орысша аудармасы 1883 ж., яғни Ш. Уәлиханов қайтыс болғаннан 20 жылдан кейін жарық көрді. Ол Гиббонның идеяларын француз немесе ағылшын тілдерінде оқып білуі мүмкін.

<sup>44</sup> *Марко Поло* (1254–1323) — ұзақ жылдарын Моңғолия мен Қытайда өткізген белгілі итальян саяхатшысы, 1271–1295 жж. Орта Азияның оңтүстік өңірлеріне саяхат жасаған, Памирде, Шығыс Түркістанда болған, бұл жерден Азияның ішкі аймақтарына бет алған. Хубилай ханның сарайында ұзақ қызмет атқаруы Марко Полоға Моңғол империясының ең алыс түпкір-түпкірінде болып, әртүрлі халықтардың өмірімен танысып, олардың тұрмысы мен салтын баяндап беруіне мүмкіндік берді.

<sup>45</sup> *Хутухта* — ламаизмдегі (тибет-моңғолдық буддизмдегі секта) шіркеу иерархиясының ең жоғарғы сатыларының бірі. Көбіне ірі монастырлардың басшысы болады.

<sup>46</sup> *Далай-лама* — ламаисттердің жоғарғы рухани өкілі, сондай-ақ Тибеттегі зайырлы үкіметтің басшысы.

<sup>47</sup> *Панчжен-эрден* — ламаисттердің жоғарғы рухани басшыларының бірі, зайырлы істер бойынша далай-ламаның орынбасары.

<sup>48</sup> *Консул хатшысы* — И.Г. Калиновский жайлы сөз болып отыр.

<sup>49</sup> *Б.* — шамасы, Сібір қырғыздарының облыстық басқармасының аудармашысы, сонымен қатар Құлжалағы консул хатшысы қызметін атқарған И. Безверховтың аты-жөнін білдіреді.

<sup>50</sup> *С.* — шамасы, Семей облысының әскери губернаторы Спиридоновтың аты-жөнін білдіреді.

<sup>51</sup> ... бүкіл адамзат өкшелерінің қас-жауы — сол замандарда кеңінен таралған жазалаудың бір түрін яғни жалаңаш өкшені бамбук таяғымен ұруды меңзеп тұр.

<sup>52</sup> *Хо-и-Шунь өулеті* — өте көне әрі Қытайдың аты аңызға айналған өулеті.

<sup>53</sup> Бұл жерде Ирактағы Евфрат өзенінің оң жағалауындағы Кербала шөлінде Мұхаммедтің Хасан мен Хұсайын деген немерелерін өлтіріп кеткен Язид туралы айтылып отыр.

<sup>54</sup> *Ваххабилер* – XVIII ғасырда Неджде пайда болған саяси ілім, мұсылмандық ағайындастық. Қазіргі уақытта олардың ілімі Сауд Арабиясындағы ресми идеология болып табылады.

<sup>55</sup> *Метампсихоз* (гр.) – бір организм өлгеннен кейін оның жаны басқа организмге ауысатыны туралы діни-мистикалық ілім, «өлімнен кейін жазалау» туралы ілімнің бір түрі болып табылады.

<sup>56</sup> *Сенковский Осип* (Юлиан) *Иванович* (1800–1858) – шығыстанушы әрі жазушы.

<sup>57</sup> Шығыс Түркістанда ұзақ уақыт қызмет еткен манжур шенеунігі Чунь-Юан туралы айтылып отыр. Оның «Си-юй-вэнь-цзянь-лу» («Описание Западного края») атты кітабы қытай тілінде 1777 басылып шыққан. Осы кітапты тәржімалаған Н.Я. Бичуриннің аудармасын («Описание Джунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии». СПб., 1829) және Ю.Г. Клапроттың еңбегін («Magasin Asiatique ou revue geographique et histoire de l'Asie Centrale et Septentrionale». publ. par M.I. Klaphrath. Paris, 1826, t. II, pp. 187–208) Ш. Уәлиханов пайдаланған.

<sup>58</sup> *Ойхорлар* (үйғырлар) – бірінші томнан қараңыз.

<sup>59</sup> *Тунлостар* – Моңғолиядағы көне тайпа.

<sup>60</sup> *Ойхордың елшісі* – ойхор (үйғыр) ханының Қытайға жіберген елшісі – (Доянь, Даянь, Таян) Ебо (Абе).

<sup>61</sup> *Қарашекпенді деуштілер* – қытайлықтар Орта Азияны басып алған (XVIII–X ғғ.) арабтарды осылай атаған.

<sup>62</sup> *Ойхорлар ханшаны оның соңынан жібермек болған* – ойхорлар көне салт-дәстүрді сақтай отырып, күйеуімен бірге тірі ханшаны да жерлемек болды, бірақ қарсылық білдірді.

<sup>63</sup> *Ишарат білдіру* – жоғары мәртебелі өкілге тағзым ету.

<sup>64</sup> *Албандар* – Ұлы жүздің ірі тайпаларының бірі.

### Қытай, монғол және түркі сөздерінің сөздігі

1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (248–250 бб.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізім, 4 іс, 32а-б, 38б, 65а-б пп.) сақтаулы және Ш. Уәлихановтың 1856 ж. Құлжада болған кезінде қарындашпен және сиямен жазған шимай жазбалары болып табылады.

Бұл автордың сөздік құрамақ болып ойға алған шығыс тіліндегі терминдер сөздігінің алғашқы жазбасы болуы ықтимал. Ол түркі тіліндегі сөздер мен сөз тіркестерін тізе отырып, грамматикалық экскурс жасаған.

Ш. Уәлиханов түркі тіліндегі сөздерді аудармасымен араб графикасында, ал қытай және монғол сөздерін транскрипциялап, содан кейін аудармасын береді.





[Сюан-Цзанның жазбасы туралы]

1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (251–253 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тіз., 4-іс., 39 п.) сақтаулы.

Күлжа күнделігінен табылғандықтан 1856 ж. жазылған деуге болады.

Қолтаңбасы – В. Классовскийдің жариялауымен жарық көрген Сюан-Цзан өмірбаянының орысша аудармасынан алынған үзінді болып табылады (Қараңыз: «Вестник ИРГО», 1852. кн. I, ч. 4, с. 29–74).

<sup>1</sup> «Үлкен құрал» – шамасы, «болмыстың он екі мүшелі формуласына» құрылған өмір ағымын ұстанатын және философия мен әдебиетті діни догмалармен қатар зерттеуге жол беретін будда теософиясындағы ағым – Махаяна (Үлкен арба) туралы айтылып отыр.

<sup>2</sup> «Кіші құрал» – шамасы, буддизм формаларының бірі – Хинаяна (Кіші арба) туралы айтылып отыр. Бұл ілімнің негізгі қағидасы мистицизм, мәңгі тыныштық – нирвана болып табылады. Бұл ілім бойынша доғалақ қозғалысының (өмір ағымының) басы жоқ, бірақ соңы бар және өмір ағымынан мистицизмге, сырттай бақылауға бой алдыртады, құмарлық пен толқуды басу жолымен, монахтардың діни өнегелілік анттарын сақтау жолымен өзінің бойындағы әбігершілікті жеңуге үйретеді.

<sup>3</sup> Жульен Станислав (Noel Julien) (1799–1873) – француз қытайтанушысы. Жас кезінде қытай тілін меңгеріп, көп кешікпей Мэн-цзының латын аудармасын жариялаған. 1832–1841 жж. Франция колледжінде (College de France) қытай тілінің оқытушысы, профессор және сонымен қатар королева кітапханасының қорғаушысы болған. Жульен өз заманында Франциядағы қытай тілі мамандарының бірі болып саналған. Ол бірқатар тарихи шығармаларды қытай тілінен француз тіліне тәржімалаған, олардың қатарында Сюан-Цзан қытай саяхатшысының өмірбаяны Histoire de la vie de Ciouen Thsang. Par., 1853. деген тақырыпта француз тіліне Жульеннің аударуымен 1853 ж. жарық көрген.

<sup>4</sup> Арондар – Ш. Уәлихановтың пайымдауынша, буддалық монастырьларда тұратын монахтар.

<sup>5</sup> Капище – XIX ғ. ортасынан бастап пұтқа табынушылық және христиандық емес, басқа ғибадатханалық ғимараттарды, сонымен бірге буддалық храмдар мен монастырьларды белгілеу мақсатында шіркеу цензурасы қолданысқа енгізген термин.

[XIX ғ. бірінші ширегінде Ресейдің Батыс Қытаймен және Орта Азиямен саудасы туралы алғашқы материал]

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар



жинағында (253–255 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тіз., 17-іс, 57–58 пп.) сақтаулы.

Қолтаңба «Советник от киргиз Областного правления сибирских киргизов полковник Валиханов» деп басылған бланкіде жазылған, Қытайдың Батыс провинцияларында, Қазақ даласы мен ортаазиялық хандықтарда Ресейдің жүргізген саудасы туралы Ш. Уәлихановтың алдағы уақытта жазбақ болған ірі еңбегіне қатысты алғашқы жазбалары болып табылады. Автордың бұл алғашқы жазбаларында көрсетілген ой-пікірлері толықтырылып «Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы» еңбегінде берілген (қараңыз: осы томның .....- б.).

### [Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы]

1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлиханов. Бес томдық шығармалар жинағында (256–271 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тіз., 4-іс., 28–346 пп., 36–36а-б пп., 37, 396 пп.) сақтаулы.

Қолтаңба Ресейдің Батыс Қытайда жүргізген саудасына қатысты мәселелерді зерттеу барысында Ш. Уәлихановтың қол жеткізген нәтижесі болып табылады.

<sup>1</sup> ...*Майтуздағы сауда полиция басшысына* (майтінцзы — қыт.) — қытай кедені.

<sup>2</sup> *трактат бойынша* — Ресей мен Қытай арасындағы сауда келісім-шартына Құлжада 1851 ж. 25 шілдеде қол қойылған, яғни Құлжа трактаты туралы айтылып отыр. Бұл трактат Құлжа мен Шәуешекте тез арада Ресейдің сауда орындарын ашуға, консулдың орнатуға мүмкіндік берді. Келісім бойынша екі мемлекет азаматтары үшін бажсыз сауда енгізілді. Екі держава өзара достығын қолдау және бейбітшілік орнату келісімінің мақсаты болып табылған. Құлжа трактаты Ресей мен Қытай арасындағы саяси-экономикалық байланыстардың одан әрі дамуына әсер етті.

<sup>3</sup> *бүлікші Кенесары сұлтан* — Кенесары Қасымұлы — Орта жүз сұлтаны, (1837–1847 жж.) 10 жыл бойы хан билігін қайта құруға және ортаазиялық мемлекеттер үлгісімен қазақ хандығын құруға бағытталған қозғалысты басқарды. 1846 ж. қырғыздармен қақтығыста қоршауға алынып, сол жерде өлтірілді.

<sup>4</sup> *Ішкі округ*. 1822 ж. «Сібір қырғыздары туралы Устав» бойынша Орта жүз қазақтары алып жатқан бар территория ішкі және сыртқы округтарға бөліп, Омбы облыстық басқарманың қол астына қарады. Ішкі округке Омбы, Петропавл, Семей және Өскемен округтары қарады. 1838 ж. Омбы облысы жойылды. Омбы, Петропавл, Өскемен, Семей қалалары Тобыл және Томск губернияларының құрамына кірді, ал Ішкі округ қазақтарын басқару Сібір қырғыздарының шекара басқармасына өтті. Қараңыз: Материалы по истории политического строя Казахстана. Алматы, 1960. Т. I.





<sup>5</sup> *Уақтар* — Орта жүздің ірі руларының бірі. Қараңыз: Н.Э. Масанов. К этнической истории уаков. // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. Алматы, 1980, стр. 129–135; *Наймандар* — қараңыз: ССВ. 1961, I т., стр. 638.

<sup>6</sup> *Қызай руы* — найман тайпасынан тараған ру — XIX ғ. ортасында Әмиль мен Қарағаш өзендерінің жағалауында көшіп-қонған, ал қыста Алакөл көлінің шығыс жағалауы мен Ырғайты шатқалында мекендеген. Бұл рудың үлкен бір бөлігі Қытай аумағында көшіп-қонған, онда жазғы және қысқы қоныстары бар; байжігіт руы найман тайпасы, Орта жүздің қаракерейіне жатады. XIX ғ. ортасында байжігіттіктер солтүстік-шығыста Қара Ертіс өзені мен оңтүстікте Алакөл көлі арасындағы аймақта қоныстанды. 1847 ж. бастап байжігіттіктер Ресей бодандығына өте бастады. 1855 ж. 4 рулық бөлімдерден Тоғас болысы құрылды. Тамырсық өзенінен Қытай шекарасына дейін үнемі көшіп-қонған басқа бөлігі Қытай боданы болып есептеліп, жасақ төлейтін.

<sup>7</sup> Үржардан Шәуешекке баратын жолда орналасқан *бірінші Қытай бекеті* — Көктумаға (Вэй-тан-узь) баратын жолдың бойында және Шәуешек қ. 15 шақырым жерде.

<sup>8</sup> *Шәуешек қорғаны* — саздан құйылған керегеден тұратын, төбесі ашық шағын аула. Ресейдің саудагерлері тоқтап, онда керуеннің барлық малы жайғастырылатын.

<sup>9</sup> *Шәуешектегі қолайсыз жағдай* — 1851 ж. Құлжа трактаты бойынша Шәуешекте орыс сауда факториясы құрылды. 1855 ж. тамызда өртеп жіберілген. Факторияның бүкіл мүлігі және саудагерлер тауары жартылай өртеніп, жартылай тоналды. Шәуешектегі орыс консулы алдымен Үржар күзетіне, кейін Семейге кетті. Жергілікті өкімет факторияның өртенуіне Ресей бодандығындағы қазақтар қоныстанған аумағында алтын жууға тыйым салынғанына наразы болған қытайлық алтын өндірушілерді кінәлі деп санады.

Билік жүргізуші сенаттың үкімімен 1854 ж. 8 желтоқсаннан бастап Сібір және Орынбор желілеріндегі шетелдік көпестер алып келетін шайға 1817 ж. Кяхтинск тарифы бойынша бұрынғыдан екі есе қымбат баж салығы салынды.

### Қытай империясының Батыс өлкесі туралы

1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (272–303 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA 23 қ., I-тізім, 4-іс, 40–55а пп. сақтаулы.

Қолжазба шимайжазба болып табылады және беттері рет-ретімен нөмірленбеген жеке-жеке парақтардан тұрады. FAA тіркелген кезде біраз беттері ауысқан. Мәтін алғашқы (авторлық) нөмірленген күйінде берілді.



<sup>1</sup> *Шахорлар* (шахарлар) — «Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа қаласы» мақаласының 15-түсіндірмесін қараңыз.

<sup>2</sup> *Амбан, амбан* — Шығыс Түркістанды манжур әулеті билеген кездегі жоғары атақтардың бірі. Амбан округті басқара отырып, жебе-амбанға — вице-губернаторға бағынған. Бұл жерде — полковник мағынасында.

<sup>3</sup> *Манас* — Жоңғарияда, Үрімшіден солтүстікке қарай орналасқан қала.

<sup>4</sup> *Чжонкэ* (Чанцзи) — Тарбағатай округіндегі қала.

<sup>5</sup> *Цебан-Доржи Намежди* — қалмақ ханы Галдан Цереннің (1732 ж. шамасында туылған) ұлы. 1746 ж. әкесі өлген соң хан болып жарияланған, бірақ өзінің бауыры Лама Доржимен (күннен туылған) өзара қырқысқан соғыста 1750 ж. жеңіліс тауып, көзі ойылып, Ақсуға айдалады.

<sup>6</sup> *Хакімбек* — Шығыс Түркістандағы көне, әрі жоғарғы лауазымдардың бірі, ірі қаланың немесе қоныстың дербес әрі күзіретті билеушісі (әкімі). 1758 ж. Шығыс Түркістанды Қытай жаулап алғаннан кейін хакімбектер құқығы шектелген үшінші дәрежелі шенеуніктерге айналдырылды, олардың лауазымы мұрагерлік жолымен берілмей, сайлау арқылы тағайындалатын болды. Хакімбекті жебе-амбан тағайындап, Пекинде бекітетін болған.

<sup>7</sup> *Тұрфанның қызыл шошақты бегі* — қызметі үшін Қытай үкіметінен айырым белгісін (қызыл шарик) және ван мен байцзы атағын алған ұйғыр бегі. Шарикті бас киімге шошақ секілді тағып жүрген. Қызметіне қарай түсі де әртүрлі болған. Ұйғыр шенеуніктері жеті класқа бөлінген: бірінші классты шенеуніктер — лағыл (күрең қызыл), екіншілері — маржан (қызыл) (бұларды қалабасы хакімбектер таққан), үшіншілері — ляпис-лазурь (көк), төртіншілері — көгілдір шыны, бесіншілері — жасыл шыны, алтыншылары — ақ тас, жетіншісі — күміс шарик таққан.

<sup>8</sup> *Тан әулеті* (618 — 907 жж.) — Қытайдың Орта және Батыс Азиямен сауда-саттық қатынастары дамыған кезеңде билік құрған әулет. Сол уақыттан бері қытай дереккөздерінде Батыс Азия елдері туралы егжей-тегжейлі географиялық мәліметтер ұшыраса бастады. Сондай дереккөздердің бірі — Сюан-цзяннің «Жазбалары».

<sup>9</sup> *Ван Фан-и* — император Тан-Гао-цзун (650 — 683 жж.) кезіндегі қытай қолбасшысы.

<sup>10</sup> *Шафи* (араб. — имам Шаф'и) — исламдағы төрт негізгі сектаның бірінің негізін қалаушы.

<sup>11</sup> *...мешіттер ...мавритандық сәулет үлгісінде салынған* — яғни, VII—XV ғғ. араб жаулап алушылары мен жергілікті халықтар Испанияда, Сицилия мен Солтүстік Африкада тұрғызған сәулет өнері ғимараттары. Оларға таға төрізді және көп қалақты аркалар, карниздер мен күмбездерді сталактитпен безендіру, ғимараттарды шұбар, қызыл ала бояулармен өрлеу, сәулет өнері өрлеу бұйымдарын тұтас-тай өсімдік және геометриялық өрнектермен жабу сияқты белгілер тән.





<sup>12</sup> Әскери қоныстанушылар Шығыс Түркістанда 1761 ж. бері қоныс тепкен, яғни бұл облысты Қытай жаулап алғаннан бері бар.

<sup>13</sup> *Талияцин* — Хотан округіндегі қала.

<sup>14</sup> *Кан-си* (1662 — 1722) — Цин (манжур) әулетінің екінші императоры Сюань Е-нің ұраны.

<sup>15</sup> ...*Ресейден Убашымен бірге қашып келген торғауыттар...* — XVIII ғ. 30-жылдарында Орал мен Еділдің төменгі етегінде көшіп-қонған қалмақ торғауыттары. 1771 ж. Убашы бастаған 30 мыңға жуық үй Жоңғарияға қайтадан кетті. Қайта көшуге жайылымның жетіспеуі және патшалық Ресейдің өктемшілдігі көп ықпалын тигізді. Қараңыз: А.П. Чернышев. О перекочевке волжских калмыков в Джунгарию в 1774 г. — XV научная конференция «Общество в Китае». М., 1982.

<sup>16</sup> *Хадис* (Сыбек қожә) — Қытайдың жоғын жоқтап, сойылын соғумен белгілі болған Үш-Түрфан хакімбегі; 1755 ж. қытай үкіметіне жоңғар ханы Давациді ұстап берген, ал кейінірек Шыңжандағы ұлт-азаттық қозғалыстың басшылары — ағайынды Бурхан ад-дин мен Жаған қожаны да ұстатып жіберген.

<sup>17</sup> *Давақи* — (XVIII ғ.) жоңғардың соңғы ханы, оны генерал Банди мен Әмірсана бастаған қытай әскері құлатқан.

<sup>18</sup> *Темір-Түглұқ* (Түглұқ-Темір) (1362 ж. өлген) — толығырақ: ССВ (Собрание сочинений Валиханова), 1961., т. 1 қараңыз.

<sup>19</sup> *Мутие*, «Мут» (Хотан говоры) сөзінен шыққан — тегін, ақысыз. Бұл жерде қалыңсыз деген мағынада.

<sup>20</sup> ...*көбелектің май шамға, Мәжнүннің Ләйліге махаббаты...* — Шығыс мұсылмандарының классикалық әдебиетіндегі поэтикалық бейнелер.

<sup>21</sup> *Фатима* — Мұхаммед пайғамбардың мұсылмандарға камқоршы болған қызы.

<sup>22</sup> *Пентефрия* — библиялық аңыз бойынша Иосиф Прекрасныйды сатып алған фараондардың бас басшысы, Иосиф Прекрасныйды ағалары сатып жіберген. Иосифті Пентефрия өзінің билеушілерінің бірі етіп сайлады, бірақ Иосифтің көңілін өзіне аударта алмаған Пентефрияның әйелі Зулейха оған жала жауып, түрмеге қаматады.

<sup>23</sup> *Ву-ди* — қытайлық Хань әулетінің императоры (б.э. дейін 140—87 жж.).

<sup>24</sup> *Жужаньдар* — осы томдағы 420-беттегі 34-түсіндірмені қараңыз.

<sup>25</sup> *Дулгастар* (дулдықтар) — қытай дереккөздеріндегі көне түркілердің атауларының бірі.

<sup>26</sup> ...*түркі жазуы деп нені нұсқап отырғанын білмеймін, өйткені ол кезде тіпті араб жазуының өзі де жоқ болатын* — (б.д. VI—VII ғ.) араб жазуының өзі де болмаған кезең. Қытай дереккөздерінде көрсетілген Орхон жазбасы Ш. Уәлихановтың түсында оқылмаған, оны ғалымдар ол қайтыс болғаннан 25 жыл өткеннен кейін ғана, яғни 1889 ж. Орхон өзенінен (орхон жазбасы деп аталуы да осыдан) тапқан. Бұл табылған жаңалық қытай дереккөздеріндегі руникалық жазбаның бар болғаны туралы деректі растайды. (В. В. Радлов. Труды



Орхонской экспедиции. АДМ. СПб., 1892; СТОЭ, I, 1892; II, 1896; V, 1901; Н. Н. Веселовский. Орхонские открытия. // ЖМНР. 1894. Т. 92).

<sup>27</sup> *Кангюй* — қытай дереккөздерінде (Цянь-Ханшу, Шицзы) Канцзюй деген атаумен белгілі, біздің дәуіріміздің басындағы көне мемлекеттік бірлік. Сырдарияның орта және төменгі ағысында ғана өмір сүрген. Сірә, Қазақстан аумағының басым бөлігі Канцзюй ықпалының қол астында болған. Кейбір ғалымдардың пікірінше, көне мемлекеттік бірлік — Кангюй тайпаларының негізгі этникалық құрамы Сырдария маңындағы сақтардың ұрпақтары болып табылатын Шығыс Иран тайпаларынан тұрған (қараңыз: Б. Г. Гафуров. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972. С. 137). Басқа ғалымдардың пікірінше, кангюй тайпалары түркітілді болған (қараңыз: А. Н. Бернштам. Очерк истории гуннов. Л., 1951. С. 107). Бірқатар авторлар тікелей этникалық байланыстары болмаған Кангюй терминінің саяси сипатын аңғартады (қараңыз: С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964. С. 173, прим. 187).

<sup>28</sup> *Тугу өулеті* — VI–VIII ғасырларда шығысы қазіргі Моңғолиямен, батысы — Каспий теңізімен шектескен аймақта өмір сүрген ертедегі мемлекет — көне түркі қағанатының қытайша атауы.

<sup>29</sup> *Гао-чан* — ұйғырлардың ежелгі отаны, көне Шығыс Түркістанның қытайша атауы.

<sup>30</sup> *Алдыңғы Чештер* — Шығыс Түркістанда Хань өулеті тұсында өмір сүрген княздік.

<sup>31</sup> *Ашина* — Көне түркі қағанатында билік құрған ақсүйек хандардың руы. Ашинаның этникалық тарихына қатысты әртүрлі пікірлер мен көзқарастар бар. С.Г. Кляшторныйдың пікірінше, алғашқыда ашина Си Хай (Эдзингол өзенінің төменгі жағы) ауданында мекендеген және хуннулармен тығыз байланыста болған, содан кейін олар Пиньян мен Хэсиге көшкен, онда ашина өз құрамына парсы тілді «аралас худы» қосып алған. Кейін Гаочанға көшіп жуаньжуаньдардың қол астына қараған, содан кейін Алтайдың оңтүстік бөлігіне ығыстырылып, сол жерде Түркі атанды. Ю. А. Зуев этнонимдік калькалау әдісін негізге ала отырып, *үйсін* этнонимінің *ашина* атауына ауысуын түсіндіруді мүмкін деп санайды. V ғ. қарай жуаньжуаньдардың қол астына кірген сақ-үйсіндердің өлдебір шығыс бөлігі ашинаның ата-бабалары болып шығады. (қараңыз: С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники... С. 110–113; Ю. А. Зуев. Тамги лошадей из вассальных княжеств. // ТИИАЭ АН КазССР. 1960. Т. 8. С. 121–124; Бұл да соныкі. Древнетюркские генеалогические предания как источник по ранней истории тюрков. Автореф. дисс... канд. истори. наук. Алма-Ата, 1967. С. 5–14 және басқалары).

<sup>32</sup> *Апанбу* — көне түркі тайпаларының аңызға айналған рубасыларының бірі.

<sup>33</sup> *Ашинаның кенжесі жарыс шарты бойынша билеуші болған* — пат-





риархалдық дәстүр бойынша әкесі қайтыс болғаннан кейін отбасындағы билік құқығы кенже балаға берілген.

<sup>34</sup> *Телестер* (тейлестер) — көнетүркілердің этникалық бірлігі.

<sup>35</sup> ...[темір] балқытушы құл атап («сен менің темір балқытушым: мұндай ұсыныс жасауға қалай батылың барды?») — Алтайда өмір сүріп жужандарға тәуелді, салықты темірмен төлеген көне түркі тайпалары туралы айтылып отыр. (қараңыз: *Н. Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. М.—Л., 1950. Т. I. С. 228; Н. Д. Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941. С. 75).*

<sup>36</sup> *Ағашқа шауып салынған белгі бойынша санайды* — мал мен жер өңдеуде түскен азық-түлікті белгі салып санау туралы айтылып отыр.

<sup>37</sup> *Ұрлаған затынды тоғыз есе етіп қайтарасың* — тоғыз саны қайтарымның толықтығын білдіреді. Ол әдет-ғұрыптардың орындалуында қасиетті сан деп саналған. Оны мадақтаулар мен сыйларды ұсынғанда да ұстанған.

<sup>38</sup> *Қайтыс болған адамды киіз үйге жатқызып, үйді тоғыз мәрте айналады* — қытай авторлары суреттеген осыған ұқсас көнетүркі тайпаларының салт-дәстүрлері қазақтарда да ортағасырдың соңында орын алған.

<sup>39</sup> *Көктем мен жаз айларында қайтыс болған адамды жапырақ түскенде* — яғни бүкіл тірі табиғат мұздап қата бастаған күздің соңында жерлеген. Бұл әдет-ғұрыптың негізінде көнетүркі тайпаларының анимизм (адам жанының тәуелсіз өмір сүруі туралы діни түсінік) ұғымы қалыптасқан. Адамға бақытсыздық әкеледі деп санаған олар көктем мен жазда көк шөпті жұлмаған.

<sup>40</sup> *...күз бен қыста өлгенді жапырақ бұр жарғанда* (яғни көктемде) *жерлеген* — бұл әдет-ғұрып қазақтарда ортағасырлық кезеңнің аяғына дейін сақталған.

<sup>41</sup> *...уақытты шөпке қарап анықтайды* — мал бағумен айналысқан халықтарда күнтізбесін жұлдызды аспанға қарап қана емес, жер бетіндегі шөптердің өсуі мен солуына қарап анықтау да жиі орын алған.

<sup>42</sup> *Бір-біріне бетіне қарап, тік тұрған күйде ән салады* — бұл қазақ жастарының арасында да таралған хормен және үйлену тойларда (жар-жар) ән салу мәнері.

<sup>43</sup> *Суй әулеті* — Қытайдың Суй әулеті (581–618 жж.).

<sup>44</sup> *Хи* — қытай деректері бойынша каи, яғни жылан тайпасы. Қараңыз: *С. М. Ахинжанов. Этнонимы «кимак» и «кипчак» // Археология эпохи камня и металла Сибири. Новосибирск, 1983. С. 106–122.*

<sup>45</sup> *Туньюйгу* (Орхон жазбасы бойынша — Тоныкөк) — түркі қағандары: Могилян мен Күлтегіннің тұсындағы кеңесшінің есімі. Кюе-Дала (Орхон жазбасы бойынша — Күлтегін) — соңғы түркі қағандарының бірі.

<sup>46</sup> *Басими* (Орхон жазбасы бойынша — басмил) — ұйғырларға



көршілес, Ертістің жоғарғы ағысында және одан батысқа қарай көшіп-қонған өз алдына бөлек тайпа.

<sup>47</sup> *Нушиби* — қытай дереккөздерінде Шу мен Талас өзендері арасындағы аймақты мекендеген көнетүркі тайпалары конфедерациясының этнонимі.

<sup>48</sup> *Тухоло* (қыт.) — тохар тайпасының атауы.

<sup>49</sup> *Ши* — Ташкент оазисі.

<sup>50</sup> *Хэ* — қазіргі Қатта қорған.

<sup>51</sup> *Му* — соғды иелігі.

<sup>52</sup> *Чуюе* — шу тайпалары атауының бұрмаланған түрі.

<sup>53</sup> *Чуми* — Жетісу тайпаларының конфедерациясы.

<sup>54</sup> *Гусу* (гузы, оғыздар) — Сырдария тайпаларының конфедерациясы.

<sup>55</sup> *Гэлолу* (қарлұқтар) — Алтайдан Жетісуға дейінгі аумақта мекендеген тайпалардың одағы.

<sup>56</sup> *Лао-шань* (Ду-мень) — (қытай дереккөздерінде) Алтайдан шығысқа Хангай тауларына дейін созылған Танну жотасына жақын жатқан тау.

<sup>57</sup> *Туциши* — қытай дереккөздері бойынша түргештер.

<sup>58</sup> *Тукрату-бузлук, Асқунлук, Тукрам* — шамасы қате жазылған, дұрысы: *Букрату-бузлук, Асқунлук-Танрим, Букрату* — қазір *Бұқұртай, Мұқұр, Мұқұртай* — көбіне тұман қаптаған биік тау шырдары; *бузлук* — мұзды, *буз* — мұз; *Асқунлук* (асқынлық) — биік, асылған, өте биік, астарлы мағынасы аспанмен теңескен (қараңыз: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951. С. 361 — асқун); *Танрим* — Тәңірім — аспан, аспан асты, Хан Тәңірі.

<sup>59</sup> *Дегинь Жозеф* (1721—1800) — француз тарихшысы, шығыстанушы, ғұндар, моғолдар және түркілер тарихы бойынша көлемді еңбектердің авторы. Толығырақ 1961 ж. басылған Уәлиханов шығармаларының жинағының (УШЖ) 1-томын қараңыз.

<sup>60</sup> *Артқы Чештер* — Хань әулеті және Үшпатшалық тұсында Жоңғарияда өмір сүрген иеліктің атауы. Бұл иелік Юнь-Вэй әулеті кезеңінен бірде ұйғырлардың, бірде жужандардың, енді бірде түркілердің қол астына тәуелді болды. 640 ж. Қытай осы жерлерді басып алғаннан кейін оларды Гиньмань уезіне бағындырды.

<sup>61</sup> *...он бір бу* (було) — аймақтық белгісіне қарай емес, рулық бөліктер негізінде бөлінген он бір аймақ (округ). Иакинфтің ұйғырлармен тенеістірген қарлұқ және басими рулары туралы айтылып отыр.

<sup>62</sup> *Монилер* (манихейлер) — VII—X ғасырлардағы христиан секталарының бірі манихей дінін ұстанушылар.

<sup>63</sup> *Сянь-Цзун* — Тан әулетінің қытай императоры.

<sup>64</sup> *Фишер Иоганн Эбергард* (1697—1771) — Сібір және оның маңындағы аймақтың тарихын зерттеген академик. Толығырақ 1961 ж. басылған Уәлиханов шығармаларының жинағының (УШЖ) 1-томын қараңыз.





<sup>65</sup> *Кушлук* — найман Таян ханның ұлы, Қазақстан мен Орта Азия жеріне басып кірген моңғолдарға қарсы күреске басшылық еткен.

<sup>66</sup> *Үгедей* — Шыңғыс ханның үшінші ұлы, оның мұрагері.

<sup>67</sup> *Қазан-ан* — Исунтудың ұлы, Шағатайдың немересі, Шағатай әулетінен тараған Мауераннахрдағы алғашқы хандардың бірі.

<sup>68</sup> *Есенбұға хан* (Елқожа) — Дойчеченнің ұлы, Шағатай ұрпағынан тараған Шығыс Түркістанның бірінші ханы.

<sup>69</sup> *Хондемир Фуйас ад-дин* (1475–1535 немесе 1537) — парсы тарихшысы, Шағатай әулеті тарихының авторы. Темір әулетінен шыққан Хусейн Байқараның билігі кезінде өмір сүрген.

<sup>70</sup> *Байанкули* (XIV ғ.) — Шағатай әулетінен шыққан, оның әйгілі мазары Бұхарада жатыр.

<sup>71</sup> *Илияс қожас* — Түгелұқ-Темірдің ұлы, Шығыс Түркістанды билеушілердің бірі.

<sup>72</sup> *Болатшы* (Пуладчи) — доғлат тайпасының Моғолстандағы бас өмірі.

<sup>73</sup> *Шужа ад-дин* — бұхарлық шайх Шужа ад-дин (XIV ғ.) ұрпақтарынан тараған шайх, Орта Азия мен Шығыс Түркістанда ислам дінін үйретуші.

<sup>74</sup> *Шорас* — доғлат тайпасынан шыққан Моғолстандағы беделді әмірлердің бірі.

<sup>75</sup> *Камар ад-дин* — доғлат тайпасының беделді өмірі, Шығыс Түркістанда Темірге қарсы соғысты басқарды.

<sup>76</sup> *Камар ад-дин ... хутба оқуды бұйырды* — яғни дінбасылар оған арнап дұға оқуын бұйырды.

<sup>77</sup> *Галдан-Бошокту хан* (1671–1697) — жоңғар қоңтайшысы, XVII ғ. басында қазақ жерлерін жаулап алуды бастаған алғашқылардың бірі.

<sup>78</sup> *Галдан-Черен* (Цэрэн) (1727–1745) — жоңғар қалмақтарының соңғы күдіретті ханы. Толығырақ осы басылымның 1-томында *////*-бетін қараңыз.

<sup>79</sup> *Әмірсана* (1722–1757) — Давацидің қарсыласы, Жоңғарияда мемлекеттің құлдырауы кезеңінде хан тағына үміткер болған, кейін Қытайдың билеушілеріне қарсы қалмақтардың ұлт-азаттық күресін басқарған.

### Жалпы тарих

<sup>1</sup> Қолтаңбасы FAA (23-қор, I тіз., 4-іс, 64а–64б пп.) сақтаулы.

Ш.Ш. Уәлихановтың Құлжаға 1856 ж. сапарынан кейін жазбақ болып дайындаған монографиялық еңбегінің жоспарлық алғашқы жазбасы.

Осы алғашқы жазбадан Ш. Уәлихановтың Қытайдың Құлжа провинциясы немесе Жоңғария туралы көлемді еңбек жазбақ болған ниетін байқауға болады. Автордың ойға алған ісі аздап болса да іске асқан (осы басылымдағы «Қытай империясының Батыс өлкесі туралы» және «Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы» мақалаларды қараңыз).



1962 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 2-томында (499–502-бб.) басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (304–306 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр.

**[Баянауыл округі туралы]**

Алғаш рет «Русский инвалид» (1857, № 195) газетінде жарияланған. Осы мақаланың авторы ретінде Шоқан туралы алғаш мәлімет берілген К. К. Гутковскийдің ескертпесі бар 1856 ж. соңында жазылған Ш. Ш. Уәлихановтың алғашқы мақалаларының бірі болса керек. Мақаланың жазылу стилі Ш. Уәлихановтың баяндау стилінен біраз өзгеше, оның себебі, газет редакторының өндегенімен түсіндіріледі.

1968 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 4-томында (23–28 бб.) басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (307–312 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр.

<sup>1</sup> Қазақ шежірелерінде келтірілген деректер бойынша Мейрам ұрпақтары «бес мейрам» деп аталады, оларға қуандық, сүйіндік, бегіндік (қозған), шегіндік (қақсал) және болатқожа (қара кесек) рулары жатады.

<sup>2</sup> *Баянауыл округіндегі момын болыстар немесе момын тайпалар* — қазақ тайпаларының атауы *момын* деп сөзбе-сөз аударылған, толық атауы: *жеті момын*.

Шежіре деректері бойынша оларға атығай, қарауыл, бөсентеин, қанжығалы, тобықты, сарыжетім және шақшақ рулары жатады.

<sup>3</sup> *Жошы Тоқай-Темір* — Шыңғыс ханның немересі, Жошының ұлы Тоқай-Темірдің өзі. Бірақ Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстарындағы қазақ сұлтандары өздерін Жошының үлкен ұлы Ақ орданың бірінші билеушісі Орда-Еженнің ұрпақтарымыз деп санаған.

<sup>4</sup> *Шоң* (1742–1828) — би атағын мұрагерлікпен алған, далада аты шыққан әйгілі Едіге бидің ұлы, Баянауыл округінің алғашқы аға сұлтаны. Шоңның Батыс Сібір әкімшілігімен жазысқан хаттары сақталған.

<sup>5</sup> *Қайып сұлтан* — Батыр сұлтанның ұлы, Кіші жүзде билік жүргізуде Әлілқайыр ұлдарының бәсекелесі, 1747–1757 жж. Хиуа ханы болған.

<sup>6</sup> *Сәмеке* — Орта орданың ханы, Тәуке ханның ұлы.

<sup>7</sup> *Коряков станицасы* (қазақша: *Кереку*) — қазіргі Павлодар қаласы, бекіністің негізін қалаған генерал Коряковтың атымен аталған Ертістегі форпост.

**[Адам Хазикелдиннің көрсетпесі]**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (313–315 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтанбасы ЦГАЛИ-де (Централь-





ный государственный архив литературы и искусства, 118 қор, I-тіз., 339-іс, 4–7 пп.) сақтаулы.

Қолжазба Ш. Уәлихановтың Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихын жазуда түпнұсқа дереккөздерге, атап айтқанда архивтік құжаттарға сүйенуге қызығушылық танытқанына куә болады. Қолжазбаның жазылған датасы Ш. Уәлихановтың Омбы архиві материалдарымен танысқан уақытымен шамалап белгіленді.

<sup>1</sup> *Машед* (Мешіт) — Зайсан көлінен төмен Ертістің жоғарғы ағысындағы елді мекен.

<sup>2</sup> *Ежен хан* (*Әдзен хан*) — әдетте қазақтар мен Орта Азияның басқа халықтары қытай императорларын осылай атаған.

<sup>3</sup> *Хонтайдзи* (дұрысы: қонтайшы) — Жоңғар хандығындағы билеушінің лауазымы.

<sup>4</sup> *Цебен-Дорджи* — Немеджи-Нам (дұрысы: Цэван Доржи-Аджа) (1732–1749). Галдан-Церен ханның ортаншы ұлы. 1746 ж. Жоңғарияның ханы сайланған. 1749 ж. соңында (басқа деректерде 1750 ж. басында) ойрат билеушілері өлтірген. Қараңыз: *И. Я. Златкин*. История Джунгарского ханства. 2-е изд. М., 1983; *В. А. Моисеев*. Русские архивные материалы о положении Джунгарского ханства в 1745–1749 гг. // XV научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. М., 1984.

<sup>5</sup> *Буруттар* — қытай және моңғол дереккөздерінде қырғыздар осылайша аталған. Қараңыз: *М. С. Иманалиев*. К вопросу «о восточных» и «западных» бурутах (киргизах) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XVI годичная научная сессия ЛОИВ АН СССР. Л., 1982; *А. Абдыкалыков*. О термине «буруты». // Сов. этнография. 1963, № 1. С. 123–127.

<sup>6</sup> *Бархотай* (дұрысы: *Бартогай*) — Шелек өзенінің Ілеге құйған орта ағысындағы әйгілі шатқал.

### **Кіші кеңесші Рафаиловқа жолсерік болған татарлар Абрашитов пен Сейфуллиннің Тибеттен қайтып оралғаны туралы іс**

**(Батыс Сібір Бас баскармасы істерінен үзінді)**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (316–318 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізім, 15 іс, 11–12 пп.) сақтаулы.

Бұл алғашқы жазба Рафаиловтың Қашғар мен Тибетке сапары туралы архивтік дереккөздер негізінде жазылған. Жазылған мерзімі анықталмаған, Ш. Уәлихановтың Қашғарға сапарына дейін құрастырылса керек, ол архивтерде жұмыс жасағанда Шығыс Түркістан мен Тибетте болған саяхатшылар туралы материалдармен танысып зерттеген.

Ш. Уәлиханов Рафаиловтың жазбасынан үзінді (УШЖ, 1962 ж. 2-т. 420-б.) келтірген: «Рафаилов Тибеттен Құлжа арқылы қайтып оралды және сегіз айдан кейін Семейге келді». 1817 ж. Рафаиловқа



коммерция кеңесшісі атағы берілді. Бұл мақалада, сірә, оның Тибетке екінші сапары туралы айтылып отыр.

<sup>1</sup> *Богдыхан* (дұрысы: боғдохан моңғолша) — Қытай императорының моңғолша атауы.

### **Қашғардағы 1825 жылғы көтеріліс туралы алғашқы материал**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (319–323 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізім, 17 іс, 59–606 пп.) сақтаулы.

«Советник от киргиз Областного правления сибирских киргизов полковник Валиханов» деп басылған бланкіде жазылған. Ш.Ш. Уәлихановтың Қашғарға сапары алдында Ресей мен Шығыс Түркістан арасындағы байланыстардың тарихымен танысу үшін архив құжаттарынан алған үзінділер болып табылады.

Қолтаңбасы 1857 ж. жазылған деуге болады.

### **[Қонтайшы туралы]**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (323–326 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр.

Батыс Сібір Бас басқармасының архивінде сақталған архив материалдары негізінде Ш. Уәлихановтың құрастырған XVIII ғ. 40–50-інші жылдарындағы Жоңғар хандығы тарихы бойынша алғашқы жазбалар.

Қонтайшы (дұрысы: хунтайджи, орыстың тарихи әдебиеттерінде Жоңғария хандары осылай аталған) деп бұл туралы осы еңбектің бұрынғы басылымдарында айтылғандай, XVII ғасырдың бірінші жартысындағы ойрат билеушісі Батур-хунтайджи емес, Цэван-Рабдан хан (1697–1727 жж.) айтылып отыр. Толығырақ қараңыз: *И. Я. Златкин. История Джунгарского ханства. М., 1983. 2-інші басылым.*

### **[Бағыттар]**

**Семейден Қокан хандығына және қытай қалаларына, үнді шекарасына дейінгі жолдың ... түсіндірмесі берілген жолсипаттамасы**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (327–338 бб.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізім, 21 іс, 8–19 пп.) сақтаулы және Ш. Уәлихановтың өртүрлі адамдардан жинаған және Семей коменданты полковник Кемпеннің қолы қойылған бағыттардың сипаттамасы болып табылады. Бұл сипаттамаға Семейден Аксуға, Қашғарға, Яркендке, Тибетке және Кашмирге сапар шеккен Рафаилов, Самсонов, Исаев, Сейфуллин, Абдра-





шитов есімді көпестердің, Безносиков, Буббеннов және басқа да аудармашылардың бағыттары кірген. Бұл бағыттарды Ш. Уәлиханов Қашғарға сапар шегуге (1857–1858 жж.) дайындалған кезінде жинаған болуы керек.

Сипаттаманың басқа екі: Аягөз арқылы Семейден Шәуешекке дейін және Семейден Құлжа қаласына дейін баратын бағыттармен байланысы бар.

#### **Аягөз арқылы Семейден Шәуешекке дейінгі жол**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (339 б.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолжазбасының көшірмесі (ЦГАЛИ, 118 қор, I тізбе, 659 іс, 1а-б п.) сақтаулы. Көшірмесінде Ш. Уәлихановтың қолымен жазылған түзетулері бар. Бұл бағыт алғаш рет Н.И. Веселовскийдің «Поездка Н.И. Любимова в Чугучак и Кульджу в 1845 г. под видом купца Хорошева» (СПб., 1909) атты еңбегінде жарияланған.

#### **Семейден Құлжа қаласына дейінгі жол**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (340 б.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолжазбасының көшірмесі (ЦГАЛИ, 118 қор, I тізбе, 659 іс, 16–2 пп.) сақтаулы. Бұл бағыт алғаш рет Н.И. Веселовскийдің «Поездка Н.И. Любимова...» (СПб., 1909) атты еңбегінде жарияланған.

#### **[Қашғардағы көтерілістер туралы алғашқы жазба нобайы]**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (341–343 бб.) жарық көрген. Осы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізбе, 3 іс, 12, 13 пп.; 17 іс, 61а-б–62а-б пп.) сақтаулы.

#### **[1825–1826 жж. Қашғардағы көтеріліс туралы]**

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (344–348 бб.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізім, 17 іс, 74–78б пп.) сақтаулы. Қолжазбаға Ш. Уәлихановтың архивтан алған дереккөздері мен сұрастырып жинаған мәліметтері айғақтық деректер ретінде негізге алынған.

Материалдар өтіп жатқан оқиғаларды бақылап отырған адамның



естелігі түрінде берілген және Шығыс Түркістанның тарихын зерттеушілер үшін зор қызығушылық тудырады. Бұл жазба Ш. Уәлихановтың кейінгі екі мақаласымен («1830 ж. Қашғардағы қоқандықтардың Қытайға қарсы соғысы туралы мәліметтер» мен «Қоқан елшілігі туралы») байланысты және олардың кіріспе бөлімі іспетті.

Еңбек 1860 ж. кейін жазылған.

<sup>1</sup> Буббеннов П. А. — XIX ғ. 60-ыншы жылдарда Қарқаралы аймақтық приказының іс жүргізушісі. 1861 жылы ол 57 жаста еді.

<sup>2</sup> Мару, Мерв (қазіргі Мары) — ортағасырларда Бұхарамен байланыста болған Орталық Азиядағы мәдени орталықтардың бірі.

<sup>3</sup> Аббас пен Ғұбайдолла — Орта жүз ханы Уәлиханнның ұлдары.

<sup>4</sup> Олар қожға атағын алып, осы шенге лайық киім киеді — қожашен емес, өздерін әулиелі ру тұқымдарымыз деп санайтын мұсылман діні өкілдерінің бір тобының атауы.

### 1830 ж. Қашғардағы қоқандықтардың Қытаймен соғысы туралы мәліметтер

1964 ж. Уәлихановтың шығармалары жинағының 3-томында басылған мәтіні 1985 ж. Ш.Ш. Уәлихановтың Бес томдық шығармалар жинағында (349–354 бб.) жарық көрген. Осы соңғы басылымда жарияланған мәтін қазақ тілінде беріліп отыр. Қолтаңбасы FAA (23 қор, I тізім, 17 іс, 65–70 пп.) сақтаулы.

<sup>1</sup> Самсонов — Семейдегі бірінші гильдиялық көпес, белгілі көпес Поповтың серіктесі.

<sup>2</sup> Құлан Әділев — Қытаймен шекаралас аудандардағы қазақтарды, атап айтқанда албандар мен суандарды басқарушы қазақ сұлтаны.

<sup>3</sup> де Сент-Лоран — XIX ғ. 30-ыншы ж. басындағы Омбы облыстық басқармасының бастығы.

<sup>4</sup> Боштай Турсунбаев — Баянауыл сыртқы аймағының заседателі

<sup>5</sup> 15 әмірімен — қытай армиясына берілген құпия бұйрық.

<sup>6</sup> Сан — әдеттегі жүз мыңға дейінгі сан. Түменнен көп сан және әскери терминге ұқсас дивизияға сөйкес келеді. Алты сан алаш — алты санды алаш, алты жүз мыңдық, яғни көп, қаптаған қалын адам; он сан халық — он сандық, яғни миллиондаған халық.





## КӨРСЕТКІШТЕР

### ЕСІМ КӨРСЕТКІШТЕРІ

- Абай (Абой), Өз-Темір ұлы – 176  
 Абай, би – 104  
 Абайдуллин Төрегелді, манап – 97, 102, 103  
 Аббас, сұлтан – 344, 383  
 Абд әл-Рахим, хан – 334  
 Абд әл-Рашид, хан – 334  
 Абдрахман – 255  
 Абдрахман, қожа – 354, 382  
 Абдрашитов Мухарам – 350, 351  
 Абдул-Өзиз хан, қараңыз Абдулла хан.  
 Абдулла, комұлдық – 307  
 Абдулла, тұрандық хан – 173  
 Абдулла, хан – 334  
 Абдуллах Байанкули – 330, 429  
 Або хан Далобянь, хан – 318, 321, 322  
 Абун батыр, би – 103  
 Абыл (Абыл, Авел) 44, 89  
 Абылай хан – 90, 91, 92, 168, 172, 344  
 Аввакум өкей – 224  
 Агбеджи – 351  
 Агуда – 328  
 Ағус – 336  
 Адина, бадахшандық – 350  
 Адопэйло Юнын, хан – 326  
 Алучи Корчи ұлы, би – 103  
 Адыл би – 104  
 Ажибай би – 103  
 Ажибек Қармышақ ұлы – 105  
 Азбек, қараңыз: Ғазизбек.  
 Азнабаев Тайжан – 346  
 Азнабай, бай 34  
 Аи, хан – 316  
 Айдар хан, Қамбар хан ұлы – 107, 112  
 Ай-динли Мон-му-Миши-хэ-хан – 58  
 Айдынли Лоиму Мишихэ Гюйлу  
 Бигя, хан – 328  
 Айқожа – 114, 380  
 Акым, би – 92  
 Акбай, би – 104  
 Акқұлы, мыңбасы – 390  
 Ақтайлақ, би – 372  
 Ақтөре баласы Таз – 112  
 Ақ-уул – 44  
 Алань, жылнамашы – 242  
 Алатай – 69  
 Алаш хан – 180  
 Алаш, дана қарт – 173  
 Алаш/Алаша/Алат – 8, 342  
 Алаша, Абдулла хан ұлы – 173  
 Алдар – 61  
 Алдаш – 46  
 Алексей, тобылдық көпес – 348, 349  
 Алжабай, би – 104  
 Алимбек, датха – 105  
 Алпай-Мамет – 113  
 Алтын – 61  
 Алтын, урянхайлық хан – 62, 64, 77  
 Аман, би – 104  
 Амвросий, дворян – 224  
 Амиров, татар – 386  
 Анахуан – 316  
 Анна Иоанновна, император ханым – 343  
 Ань Лушан, император – 275  
 Аочк – 358  
 Апақ (Аппак), қараңыз: Жәңгір қожа  
 Апанбу, рубасы – 316  
 Араб Мұхаммед хан – 64, 405  
 Араслан (Арслан), хан – 329  
 Арғынбаев Х.А. – 7  
 Арғынбай, би – 103  
 Арыслан – 33  
 Асан – 47  
 Асан Қайғы – 68, 180  
 Асанов Жанбек – 103  
 Асок, патша – 282  
 Асянь-ше, жужаньдардың вассалы – 316  
 Аталық бек – 390  
 Атамбек би, Ишимбек-би ұлы – 103  
 Атантай, би – 377, 380, 383



Атасов Баят (Баян) — 183  
 Ауп — 287  
 Ахмет — 359  
 Ахмет, бадахшандық хан — 378  
 Ахьян-ше — 316  
 Ашина Бучжен — 324, 325  
 Ашина Ду-чжы, ақсақал — 325  
 Ашина Мише — 324, 325  
 Ашина Нишифу, хан — 319  
 Аюке хан — 181

Әбдулкерім — 360  
 Әбдікерім, Қоқан ханы — 181, 415  
 Әбусейіт, қараңыз: Жәнібек хан.  
 Әбілғазы, хан — 6, 30, 33, 55, 56, 61, 65, 66, 68-70, 76, 163, 164, 170, 171, 175, 176, 177, 178, 180, 326, 327, 329-331, 333, 334  
 Әбілқайыр, хан — 343  
 Әбілмәмбет, хан — 344  
 Әбілпейізов Бопы, сұлтан — 372  
 Әділ сұлтан — 92, 93  
 Әділев Абылай, сұлтан — 367  
 Әділев Ералы, сұлтан — 367  
 Әділов Күлан, сұлтан — 354, 382, 386, 387  
 Әкімбек би — 104  
 Әли, қожа, халиф — 334  
 Әлике би — 103  
 Әли-Кокче, би — 101  
 Әли-Мұса-Риза, имам — 335  
 Әли-Темірбек — 176, 177  
 Әлімбек — 378  
 Әмет, рубасы — 106  
 Әмет, хан — 173, 413  
 Әметқұлы Жайсаң — 106  
 Әмин, қожа — 306  
 Әмір хан, ташкенттік — 92, 93  
 Әмір-ага хатун — 333  
 Әмірсана — 335, 358, 360, 361, 430  
 Әтеке-Жырық батыр — 90, 91

Баба Қожа — 388  
 Багрянородный Константин — 164, 411  
 Байшов Байбота — 99  
 Байбеков Шынғыс — 101  
 Байбиев Қалығұл — 97  
 Байбол, уақ руынан — 271  
 Байботабай, би — 104  
 Байгөчехов Орус — 104  
 Байжігіт, би — 104  
 Байқожа — 102  
 Баймонкин Ишимбек, манап — 105  
 Баймырза, рубасы — 106, 107, 108  
 Баймэй хан Хулунфу, хан — 321

Бак-Лю-гао-ди, Хань әулетінің негізін қалаушы — 240  
 Баклы мырза — 65  
 Балғын би — 93  
 Барақ сұлтан, көкжалды — 91  
 Барақ хан, Құйыршақ ұлы — 177, 180  
 Барақ хан, шағатайлық — 332, 334, 336  
 Бардаң — 336  
 Барын, би — 104,  
 Батачи (Бөртечене) — 60  
 Батор, хонтайши — 62, 189  
 Бату хан — 176  
 Батур-бурхан — 336  
 Батыр, амбан — 377  
 Баурчук идиқұт — 327  
 Баһауиддин — 380  
 Баянди, қолбасшы — 335  
 Баянов Чой — 183  
 Бедел — 287  
 Безверхов И. — 247, 420  
 Бек-Бағлы Баһадүр — 65  
 Бекбай, би — 101  
 Бекбота, би — 104  
 Бекқұлы, би — 103  
 Беклемишев — 181, 183  
 Бекмұратов Боранбай — 99, 104  
 Бектенов Олжаболат — 103  
 Бектимиров, татар — 387  
 Белерек Жәңгір ұлы — 112  
 Берды-Кучук — 102  
 Бердібеков Качине — 102  
 Бердіқожа, би — 104  
 Березин — 178  
 Берке — 243  
 Бигя хан Могилян, Мочжонның ұлы — 320  
 Бикбел, қырғыз-қалық — 181  
 Бикемжан, Жаил қызы — 91  
 Бирназаров Боранбай — 46-47, 400  
 Бичаган Цаган-Цебен Дорджи Намеджи, қараңыз: Цебен Дорджи Намеджи.  
 Бичурин Н.Я. — 54, 56, 58, 61, 63-65, 70, 77, 92, 224, 242, 304, 314, 327, 328, 401, 418  
 Боғарстан — 44  
 Бодандат — 164  
 Бойун хан — 113  
 Бокунунов Дулат, би — 104  
 Бокмурын — 108, 110, 111, 112, 115  
 Болат — 89  
 Болатшы, үзгір — 331, 333, 430  
 Болджур — 361  
 Болдыга Иван — 360  
 Большаковтар — 285





Боранбай 12, 35, 40, 42, 46, 88, 92, 100  
 Борнс А. — 11  
 Борсық би — 100, 101  
 Ботакан би — 101  
 Бошмойын, би — 104  
 Боштай, би — 388, 435  
 Боян, жыршы — 180  
 Бөрі (елші) — 61  
 Броневский — 283, 353, 357  
 Бубеннов, кеңесші — 353, 354, 380, 382, 383, 384, 385  
 Були, хан — 318  
 Булише Хусэло — 325  
 Бурхан ад-дин — 335  
 Бусурман би — 103  
 Бутуй нойан — 182  
 Бұғай-Сұлтан — 176  
 Бүзрук, хан — 378  
 Бұрындық — 178  
 Біржанов К.А. — 7  
 Бірназаров Ажибай — 100  
 Бірназаров Мұрат-Әли — 100, 101

Ваирчан Арон (Пи-лу-че-на) — 282  
 Вайсраван — 282  
 Ван Фан-и — 32, 304, 398, 425  
 Васильев В.П. — 60\*, 224, 418  
 Вельяминов — 352, 386, 387, 390, 391  
 Вершинин, ротмистр — 389  
 Визделу — 56, 57 401  
 Вильгельм Рубруквис (Рейсбрук), қараңыз: Рубрук Вильгелм  
 Владимир — 243  
 Вуд Джон — 11, 13, 34, 49  
 Ву-ди, император — 32, 313, 398  
 Выньвуинь, аудармашы — 323

Галдан-Бошпекту, хан — 335, 430  
 Галдан-Дорджи — 358, 359  
 Галдан-Черен/Черен — 66, 72, 89, 90, 181, 335, 327, 430  
 Гао-цзу, Тан әулетінің негізін қалаушы — 319  
 Гасфорт Г. Х. — 344  
 Герасимов Ив., көпес — 348, 349  
 Годунов Борис — 178, 179  
 Гординг, лорд — 340  
 Григорьев — 176, 177  
 Гуан-лоя, қытай серісі — 245, 261  
 Гудулу-Бия-Кюе, хан — 321, 328  
 Гули Пэло, қараңыз: Гудулу-Бия-Кюе хан.  
 Гудулу — 319  
 Гуэн-Тсанг, қараңыз: Сюань-Цзан.  
 Гэджи — 275

Ғазибек — 348, 349  
 Гийас ад-дин — 330, 332, 429

Гийас ад-дин Шәдібек — 177  
 Гийас ад-дин, қараңыз: Ису-Мөңке.  
 Ғұбайдолла — 383

Д'Оссон 55, 401  
 Давац — 335, 336  
 Давац, хан — 307, 426, 430  
 Дадан хан — 167  
 Далай-лама — 245, 246, 420  
 Дан, ханша — 318  
 Дасис — 360  
 Дату, хан — 318, 322,  
 Даулес — 44  
 Дәруіш — 177  
 Дәулет-Берді, хан — 177  
 Дәуіт — 168, 172  
 де Сент-Лоран — 386  
 Дебачи ноян — 183, 184, 358, 360, 361  
 Девис Джон Френсис — 245, 338  
 Деятяровский — 184  
 Дегинь Ж. 59, 327, 328, 402, 429  
 Дельчир батыр — 360  
 Джузай батыр — 109  
 Дияс — 347  
 Дуйгалжан — 332, 334  
 Дуйх(оджан) — 336  
 Дулань хан, Шиболоның ұлы — 318  
 Думочжи, рубасы — 326  
 Дурдуш, шанбегі — 380  
 Духар — 182  
 Ду-чжы — 325  
 Дүйір Құлақ — 113  
 Дюрен нойон — 359

Едіге, алтынордалық — 68, 113, 177  
 Ежен хан (XVIII хан) — 321  
 Ежен хан (Эдзен хан), хонтайшы — 92  
 Елу-Енгі, патша — 329  
 Емчен Мерген — 182  
 Ер-Бағыс — 113  
 Ер-Иче — 89  
 Ер-Көкше — 108  
 Ер-Көкше батыр — 113  
 Ер-Қосай — 112, 115  
 Ер-Төстік — 113  
 Ер-Үрбі — 112  
 Ер-Шолан — 109  
 Есен-Аман, би — 368  
 Есенбұға (Елқожа), хан — 68, 330, 331, 334, 336, 429  
 Есенту/Есентун/Есунтун — 332, 334, 336  
 Есім хан — 66, 69, 78, 90, 163, 178, 180

Жабар-Керей-Берді — 177  
 Жағфар әл-Саддық, имам — 334



- Жаил батыр — 90, 91  
 Жақып бай, Манастың әкесі — 83, 84, 107, 113, 114  
 Жалайыри Қадырғали — 174, 175, 177  
 Жалмамбет, манап — 105  
 Жаманақов Байторы — 105  
 Жаманқұл — 47  
 Жаналы, батыр — 113  
 Жанбала — 91  
 Жанболат, би — 104  
 Жаныбек, би — 102, 104  
 Жапалак, би — 104  
 Жас-Айдар, шора рубасы — 106, 409  
 Жаубасар би — 101  
 Жәнібек хан (аңыз кейіпкері) — 29-30  
 Жәнібек хан, Әз-Жәнібек — 52, 69, 174, 175, 178, 180  
 Жәңгір қожа — 49, 237, 354-357, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 387, 388  
 Жәңгір сұлтан, Есім хан немересі — 90  
 Желден — 47  
 Жиренше шешен — 175, 180, 413  
 Жомарт би — 103  
 Жошы — 52, 53, 69, 180, 342  
 Жүейини Ата-Малик — 178, 414
- Зарипов Загур — 350, 351  
 Зарпек, би — 103  
 Захаров И.И. — 223, 224, 240, 242, 264  
 Зенков Герасим — 360  
 Зильберштейн — 353  
 Зорин — 181, 182, 360, 415  
 Зулейха — 312  
 Зухар, қырғыз-қалық — 181  
 Зұлқар қожа — 352
- Иакинф, қараңыз: Бичурин Н.Я.  
 Иби, хан/Иби-Шегуй хан — 323, 324  
 Иби-Дулу, хан — 323, 324  
 Ибо Шаболо Шеху, хан — 323, 324  
 Идан, Хотонның туысы — 182  
 Идир-Нэр — 61  
 Идиху, қараңыз: Идикүт.  
 Ие-хан, бек — 306  
 Илаги — 177  
 Илгийлу Ше Мохэ Шиболо, хан — 318, 321  
 Илип, би — 104  
 Илияс қожа, Түгелүк-Темірдің ұлы — 330, 331, 333, 430  
 Илчибек, би — 104  
 Иман би — 100, 102  
 Иралин Төлеке — 105  
 Ирдэнэ — 99
- Иса, датха — 377, 378  
 Исақ, бек, ван — 304, 377  
 Исенғұл, датха — 91, 93, 94, 103  
 Исиги хан, Іле ханның ұлы — 316  
 Искандер, хан — 334  
 Исмаил шах — 69, 406  
 Израил — 378  
 Истамбек би — 103  
 Ису-Мөңке — 332  
 Итемгенов Наурузек — 103  
 Ичжини-нишыду — 316  
 Ичкили Хасан оғлан — 177  
 Ишимбек, би — 103  
 Ишқожин Жанқараш, би — 103
- Ыан төре — 378  
 Ыузқұлы, мыңбасы — 378  
 Ыусуф қожа (Мяд-Ыусуф қожа) — 360, 383, 391  
 Ыусуф қожа, жоңғарлық елші — 184
- Калиновский И.Г. — 225, 247, 258, 259, 268, 418  
 Калчибек, би — 368  
 Камар ад-дин, өмір — 333, 334, 430  
 Каменский П.И. — 224, 418  
 Кандиль-Доржи — 349  
 Капцевич — 351, 353, 356  
 Карамзин — 166, 177  
 Качекин Иралы — 105  
 Качибек — 100, 101  
 Качикин Бердыбек — 98  
 Кәрім-Берді — 177  
 Кәттехан, төре — 378  
 Кебек (Токтамыстың баласы) — 177  
 Кебеков Атанбек — 103  
 Кемпен — 352, 386  
 Кенесары, сұлтан — 41, 103, 288, 346  
 Кенжин Сүйіндік — 98  
 Керей-Берді — 177  
 Кетіркеев Алибек, манап — 105  
 Кигинь (Яньду), қараңыз: Муюй хан.  
 Киндерман — 181, 415  
 Кин-цзэ, елші — 318  
 Кириллов, статтық кеңесші — 343  
 Клапрот Г.Ю. — 26, 55-57, 59, 62-64, 78, 224, 239, 328  
 Ковалевский — 189  
 Коло (Тубин), қараңыз: Исиги хан.  
 Көкетай хан — 66, 82, 106-115  
 Кулла — 176  
 Кумаке, би — 103,  
 Кургуз — 327,  
 Кушлук — 329,  
 Күлтегін (Кюе-Далэ) — 320, 321, 428  
 Күнқожа — 380, 384  
 Кюлы Сыби, хан — 323





- Қабыл (Каин) 44, 45, 89  
 Қазан, хан, Шағатайдың немересі — 330, 429  
 Қайып, сұлтан — 343, 431  
 Қалча, Ишимбек-би ұлы — 103, 105  
 Қалыбеков Баймырза — 103  
 Қалыбеков Раим — 102, 103  
 Қалығұл, манап — 103  
 Қалығұлов Надырбек — 102  
 Қалышев А.Б. — 7  
 Камбар хан — 108, 112  
 Қаныкей — 83  
 Қарабеков Жантай — 97, 10,  
 Қарағұл, би — 103, 104  
 Қарағұлов Жанболат — 99, 103  
 Қарамурза — 47  
 Қарачора — 44  
 Қараш батыр — 113  
 Қарбоббай — 103  
 Қарлығаш, Бокмұрынның қарындасы — 111  
 Қармычаков Тайтек, би — 104  
 Қармышева Д.Х. — 7  
 Қасым, сұлтан — 346  
 Қасым, хан — 69, 334  
 Қият, хан — 378  
 Қожа, Өз-Темір ұлы — 176  
 Қожа-Баба, өмірші — 253  
 Қожагелді би — 104  
 Қожа-жан — 335  
 Қожа-Сейіт — 382  
 Қозған, өмір — 330  
 Қозыбек-бай, би — 102  
 Қойлан — 44  
 Қойсоймас, би — 101  
 Қоқа, би — 104  
 Қоқым, би — 78, 90  
 Қонышев Найман — 104  
 Қоңырбаев Сары-Токтар — 99  
 Қоңырбай, батыр — 107, 108  
 Қотантаев Адыл — 104  
 Қуандық, Мейрамның баласы — 342  
 Қуатов Мектебек — 103  
 Құдайберді, бадахшандық — 350, 351  
 Құдайберді, батыр — 172  
 Құдайберді, батыр, қырғыз-қытай рубасы — 103  
 Құдайдат (Юлавчидің ұлы), өмір — 333  
 Құдайр, Исенгүлдің інісі — 94  
 Құйдадат (Chundandaht) — 177  
 Құйыршақ хан — 177  
 Құл би — 103  
 Құлан сұлтан, қараңыз: Құлан Әділев  
 Құтлық-Қаба, ақмаңғыт — 176  
 Қыдыр-хан — 176  
 Қылжыра — 44  
 Қырғыз (Оғыз ханның немересі) — 60, 76  
 Қырғызбай — 44  
 Қыржақ, қараңыз Құйыршақ.  
 Лам Бояр — 359,  
 Лама Джорджа, Әндіжан ханының інісі  
 Лама-Доржы — 335, 347, 358-361  
 Ланцкоронский Предислав — 166, 413.  
 Ләйлі — 310  
 Левашев — 184  
 Левшин А.И. — 12, 26, 56, 63, 70, 165, 167, 178  
 Лобзан — 62  
 Лобишь — 359  
 Ло-Хун-и — 324  
 Людовик IX — 61  
 Мадәлі хан/Мамед-Али/Мад-Али, Омар хан ұлы, Қоқан ханы — 93, 347, 378  
 Мад-Шариф, күшбегі — 388, 390  
 Майкы би — 169  
 Малбай би — 101  
 Малбақ би — 102  
 Мамай — 177  
 Мамаки — 336  
 Мамасеитов Молла-Мансұр — 350  
 Мамед-Әлім, күшбегі — 93  
 Мамед-Йусуф, қожа — 378  
 Маметсеит, ван — 377  
 Мамзур, қараңыз: Зарипов Зағур.  
 Мамырбай би — 104  
 Манап — 42  
 Манас батыр — 66, 76, 82-84, 107, 109, 114  
 Манджа Балдзур — 358  
 Манқан-сар — 388  
 Мансұр — 51  
 Мансұр, хан — 334  
 Мансұров М.Ш., молда — 210, 417  
 Маңғыт би — 102  
 Марғұлан Ә.Х. — 7  
 Марко Поло — 244, 420  
 Масанов Е.А. — 7  
 Масанов Н.Е. — 7  
 Матқан — 336  
 Махмұд, қожа — 334, 335  
 Махмұд, хан — 177  
 Мөжнүн — 310  
 Медет-Әли хан — 93,  
 Мейрам, Арғынның баласы — 342  
 Менаев Осман, сұлтан — 372  
 Ментук (Моткен) — 332, 334



- Менлі хатун — 331  
 Мескара — 112  
 Моналдар, манап — 105  
 Мохэ Даган, рубасы — 326  
 Мохэду — 323  
 Мочжо, хан, Гудулудың ұлы — 320, 326  
 Мояньчжо, билеуші — 275  
 Мөнке — 61, 404  
 Мөнке, Ер-Үрбі аталған — 112  
 Мунач би — 100  
 Мурзабеков Қазанак, би — 98  
 Муой хан, Исиги ханның ұлы — 316  
 Мұратбек би — 103  
 Мұса — 377  
 Мұса-Казим, имам — 334  
 Мұса-хан — 350  
 Мұсылманқұл, билеуші — 93  
 Мұхаммед — 85  
 Мұхаммед хан, Темір хан ұлы — 177  
 Мұхаммед, алтынордалық хан — 177  
 Мұхаммед-Әли, қараңыз — Мадәлі-хан Омар-хан ұлы.  
 Мұхаммед-Шайбани хан — 69  
 Мүйіздібөйбіше — 47  
 Мырза би — 100,  
 Мырзабек, би — 102  
 Мырзабеков Кизалек — 102  
 Мэуой-хан Идигянь, билеуші — 275  
  
 Надир, шах — 360  
 Надулуше, қараңыз: Тугю билеуші.  
 Назар-Қожа — 390  
 Найман би — 103  
 Найман, Исенғұл ұлы — 91  
 Намки Доржи — 361  
 Нарбач би — 103  
 Нарбота, би — 105  
 Неплюев Н.Н. — 181  
 Нессельроде П. М. — 353, 356, 386  
 Нестеров, орыс офицері — 348  
 Нигю Чуло, хан — 321, 322  
 Николаев, семейлік мешан — 380, 381, 382  
 Нин-го, ханшайым — 275  
 Нифонтьев — 23, 26  
 Ниязбеков Орман, би — 102  
 Ниязбеков Рысқұлбек — 102  
 Ниязмед — 347  
 Ниязов Өмен би — 101  
 Ноғай, Беркениң інісі — 243  
 Ноғай, рубасы — 87  
 Ной — 30  
 Номча, князь — 62  
 Нұрак, рубасы — 105  
 Нұрмамбет би — 100  
 Нұрмамбет, паруанашы — 93  
 Нэту, Исиги ханның ұлы — 316  
  
 Ньюхалев, хорунжий — 386, 387, 388, 389  
 Нючжи (Ю-Чиу), ван — 328  
  
 Оғыз хан — 30, 61  
 Одкос қаған — 59  
 Окольский — 166  
 Окуньков — 184  
 Олан-баир — 347  
 Олжабаев Токсаба — 100, 105  
 Олжабай, би — 368  
 Омар — 314  
 Онба — 348, 349  
 Онлан сұлтан — 178, 179  
 Оразбеков Е.Д. 7  
 Ораз-Мұхаммед — 178, 179,  
 Оранқы қатын — 113,  
 Ормамбет би — 67, 77, 180,  
 Орман, рубасы — 42, 85, 94  
 Орманов Үмбетәлі, манап — 42, 43  
 Орус би — 104  
  
 Өз-Темір — 176,  
 Өтениязов С.К. — 7  
  
 Павлуцкий — 183, 184, 349, 360, 415  
 Пеленков (Абди-Ходжеин), семейлік көпес — 353, 354  
 Пентефрия — 312  
 Перемышльский М.Д. — 187, 212, 223, 417  
 Петр I — 343  
 Пиленко, көпес — 285  
 Пожунь — 324  
 Попов Степан, көпес — 351, 353  
 Пофу — 320  
 Пхэй-Гюй, сановник — 322  
  
 Рагмалжи — 351  
 Раджеббақы — 287  
 Раджи Яшгар, парсы патшасының баласы — 314  
 Раев Шукуры/Чукербай — 98, 102  
 Раймбек — 360  
 Рай, би — 102  
 Рақматов Чоң-Қарач — 105  
 Рафаилов Мехди — 350-352  
 Рашид ад-дин — 56, 61, 164, 178, 327, 332, 414  
 Ремюза Абель — 55-57, 65, 401  
 Риттер К. — 56, 59, 65, 401  
 Романовский, кіші урядник — 354  
 Рубрук Вильгельм — 61, 404  
 Румянцев — 61, 164, 334  
 Рүстем би — 104  
 Рүстем, қырғыз рубасы — 92, 93  
 Рысқұлбек, қараңыз Ниязбеков Р.





- Сабек, байжігіт руының сұлтаны — 299  
 Садыр, батыр — 48  
 Саин-бөлек — 359, 360  
 Саин-ноян — 360  
 Саййид ал-Шаһид, қараңыз: Тұғлұқ-Темір (Тұғлұқ), хан.  
 Саййид-Талиб, имам — 334, 335  
 Сакел, амбан — 377  
 Салдық, қырғыз-қалық — 181  
 Сальников, жүздік атаманы — 354  
 Саманчин Құттығоса — 104  
 Сам-буға — 336  
 Самин Әбілпейіз — 372  
 Самсонов, көпес өміршісі — 386  
 Самур — 348, 349  
 Сананг-сәцән, жылнама авторы — 242, 419  
 Санби — 358  
 Сандық — 182  
 Санников, семейлік көпес — 287  
 Сапақ би — 34  
 Саржан, сұлтан — 346, 365  
 Сартай би — 104  
 Сары Манджу — 180  
 Сарыбай би — 103,  
 Сарыбаш, рубасы — 98, 105  
 Сары-Кучук — 98  
 Сарымсақ, датха — 105  
 Сарымсақ, қожа — 380  
 Сасан-бөлек — 36,  
 Сатубалдин Баястан — 99  
 Сатылмыш хатун — 331  
 Сәмеке, хан — 343, 344, 431  
 Сәмеке/Шәкмеке — 343, 430  
 Сәмет, хан — 173, 413  
 Свешников Аким, калугалық көпес — 285  
 Свешников Иван, калугалық көпес — 285  
 Сеит би — 103  
 Сеитбек, бұхаралық — 360  
 Сеитов Чоды — 98, 102  
 Сейд-Ахмет — 177  
 Сейтек, ханзада — 179  
 Сейтен — 359, 360  
 Сейфуллин Ташмамбет — 234, 418  
 Сейфуллин Файзулла — 351  
 Сейфуллин Шифей — 350, 351  
 Сейфулмаликов Сейфсаттар, қараңыз: Сейфуллин Ш.  
 Сейфіл Мәлік, Бағдат шаһзадасы — 255  
 Сейітов Шамен-Құттық — 102  
 Семенов-Тянь-Шаньский П. П. — 23, 24, 26, 230, 418  
 Семетей — 82  
 Сенковский О.И. — 265, 420  
 Сен-Мартен — 55, 401  
 Сералы (Шералы), би — 368  
 Сеятен (Сейтен) — 181  
 Син, хан — 325  
 Согз, хан — 326  
 Спасский Г.И. — 71, 407  
 Спиридонов — 194, 247, 248, 259, 417, 420  
 Станислав Жюлен — 281, 422  
 Су Дин-фан — 324, 325  
 Су Хай-чжен — 325  
 Субирак — 336  
 Сухозанет — 360  
 Сухтелен, граф — 390  
 Сушин — 354, 356  
 Сұлтан ибн Сұлтан Елғазы Тұғлұқ шах — 333  
 Сұлтанай би — 101,  
 Сұлтан-Ахмед, хан — 334  
 Сұлтан-Әли, дулат руынан — 93  
 Сұлтан-Саййид, хан — 334  
 Сұлтан-Юнус, хан — 334  
 Сұраншы, би — 377, 378  
 Сүйік сұлтан — 354  
 Сүйіков Нұржан сұлтан — 372  
 Сүйіндік, қалмық рубасы — 102  
 Сүйіндік, Мейрамның баласы — 342  
 Сүлеймен, аңыз кейіпкері — 255  
 Сымо, хан — 319  
 Сытай, би — 105  
 Сыфаян, шенеунік — 322  
 Сюань-Цзан/Сюань-Чжуань, қытай будисі — 281  
 Сянь-Цзун, имепатор — 328, 429  
 Сяо-хэу, имератордың зайыбы — 319  
 Сяошы-йе — 324  
 Табылды-би Бекбай — 99  
 Тағай — 44-46, 89  
 Тайлак, батыр — 48  
 Тайлак, би — 377, 380, 383  
 Тайлақов Осман — 105  
 Тана би — 104  
 Танбын батыр — 181, 182  
 Танен би — 101  
 Тармашырын (Кебек) — 332  
 Тас-Темір, хан — 177  
 Татаринов А.А. — 189  
 Таштемір — 331  
 Таян, хан — 329  
 Тәуекел — 378  
 Тәуке хан, Есім немересі — 90, 179  
 Тевкелев — 361  
 Теит — 378  
 Теке, Жаил ұлы — 91  
 Текеш, батыр — 108  
 Текутьев, аудармашы — 349  
 Темір хан — 177



Темір-Құтлық/Құтлық-Темір — 176, 177, 308, 330-334, 336  
 Темірлан (Ақсақ Темір) — 173, 174, 175, 176, 177, 179, 330, 333, 334,  
 Темір-Мәлік — 331,  
 Теміров Рай, би — 99, 102,  
 Темір-Түгүлүк, хан — 33, 68, 69  
 Тетей би — 100  
 Тиес би — 90  
 Тилля — 378  
 Тобо, хан — 318  
 Тоқай-Темір — 176  
 Тоқай-Темір, Жошының ұлы — 342  
 Тоқтаболат, би — 104  
 Тоқтамыс хан — 165, 166, 176, 177, 179  
 Тоқтамышев Абдурахман — 283\*  
 Тонькөк (Тунъюгу) — 320, 428  
 Төле — 61, 404  
 Төлеген би — 100,  
 Төлеғабұлов Шыңғыс — 103  
 Тугузбай манап — 89  
 Тугю, билеуші — 316  
 Туйси-Тайфур — 328  
 Тули, хан — 319  
 Тума би — 103  
 Тумане — 336  
 Тумынь, қараңыз: Іле хан  
 Тун Шеху, хан — 322  
 Тушети хан — 69  
 Туши-талгун — 329  
 Түгүлүк Темір шах, қараңыз: Темір-Түгүлүк хан.  
 Түгүлүк шах, қараңыз: Түгүлүк-Темір (Түгүлүк) хан.  
 Түгүлүк-Темір хан, қараңыз: Темір?Түгүлүк, хан.  
 Түгүлүк-Темір, хан — 33  
 Тұрсын хан — 180  
 Тұрсынова М.С. — 7  
 Түгелбаев Чал, би — 98, 102  
 Түлкібай, би — 104  
 Тхайву, император — 316  
 Тхянь-дцуй, император — 250  
 Тянь-фан, қолбасшы — 324  
 Уәйіс сұлтан — 360  
 Уәли, орта жүз ханы — 163, 344, 410  
 Уәлихан, қожа — 378, 383  
 Уәлиханов Г.Н. — 7  
 Убашы — 307  
 Уқорлық — 69  
 Уразбақты — 44  
 Урус инал — 61  
 Усу-Миши, хан, Ежен (XVIII ханын) ұлы — 321,  
 Учке — 48

Ұрус хан — 176, 177

Үгедей, хан — 330, 429  
 Үмбетәлі — 42, 85, 97, 102  
 Үсен, Жаил ұлы — 91

Файзуллин Шамседдин, татар — 354  
 Фатима — 310  
 Фатима, Әли халифтің қызы — 334  
 Федор Иванович, патша — 343  
 Фишер И. 12, 56, 62, 63, 78, 328, 429  
 Френ — 59  
 Фу-Чан-лун, көпес — 251, 261

Хадис (Сыбек қожа) — 307, 426  
 Хазикелдин (Қожагелдин) Адам — 347, 348, 349  
 Хазірет пірі Ганчат қажы — 352  
 Хайду — 336  
 Хакқұлы, мыңбасы — 378  
 Халал — 51  
 Халитов, башқұрт — 391  
 Хамтутан Сейтен — 358  
 Ханкеллі, керуенбасы — 352  
 Ханкожин Жанбөбек, аудармашы — 380  
 Ханыков Я.В. — 14, 26  
 Харламов, казак — 354  
 Харта, Хотонның туысы — 182  
 Хасан, Мұхаммедтің немересі — 255, 420  
 Хели хан Дуби — 319  
 Хилиши, хан — 323  
 Хинь-гянь — 325  
 Хоментовский М.М. — 12  
 Хондемир, қаарңыз: Ғийас ад-дин.  
 Хо-Орлук — 67  
 Хотов — 181, 359  
 Хотон (Котон), қырғыз-қалмық — 181, 182  
 Хотонов Тургей — 182, 183  
 Хотонов Цай — 182, 183  
 Хо-Урлук — 180, 414  
 Хочуги — 358  
 Хуайдао — 326  
 Хулагу — 165, 171  
 Хунда, шенеунік — 322  
 Хусейн, өмір — 330  
 Хучулэй, қараңыз: Кушлук.  
 Хуэн-ди, қараңыз: Тхянь-дцуй.  
 Хұсайын, Мұхаммедтің немересі — 255, 420  
 Хызыр/ Хызри-Ходжу/, қожа — 334, 336  
 Хэй, князь — 319  
 Хэлу — 324, 325





Цаган хан — 358  
 Цебан-Доржи, Гадан-Цереннің ұлы — 347  
 Цебень Дорджи Намеджи — 358-360  
 Церен/Черен Дондук — 358-361  
 Цзушу Мугань, хан — 316, 321  
 Цзы-и, қытай қолбасшысы — 275  
 Цзым — 275  
 Цзюйжюй Муган, патша — 316  
 Цин Ши-Хуан-ди, император — 240, 419  
 Цянь-Лун, император — 301  
  
 Чабашев Жанқара — 103  
 Чайлыш, Танбын батырдың ұлы — 181  
 Чао-го, қытай ханымы — 263  
 Чебе-Ноян — 329  
 Чеби, хан — 319  
 Чевдар-ноян — 358, 361  
 Чен-Чжи-цзйе, қолбасшы — 324  
 Черемисинов — 360  
 Чжан-Гу-да — 261, 262,  
 Чжанкянь/Чжан-цзянь — 313  
 Чжену — 326  
 Чжеу-Чжи-ду — 324  
 Чжун Шунь хан Сулу — 326  
 Чибень Намджин, қараңыз: Цебень Дорджи Намеджи.  
 Чибылды, би — 105, 378  
 Чилпак би — 103  
 Чинбил — 182  
 Чириков, хорунжий — 390  
 Чирикчин Байсерке — 99, 102  
 Чихачев П.А. — 14  
 Чобашев Ботей — 104  
 Чоң-Медетов Дулат, манап — 105  
 Чора — 98  
 Чорқаракесек, болыс — 362  
 Чу, князь — 275  
 Чу-кхэ, министр — 326  
 Чулков Данил — 179  
 Чулохэу, хан — 321  
 Чунтан — 350  
  
 Шаболо Хилиши, хан — 323  
 Шағатай, хан — 65, 68, 165, 170, 308, 330, 332, 334, 336  
 Шайбани Мұхаммед — 178  
 Шал ақын — 172  
 Шамеке, манап — 105,  
 Шамратов Аишли — 99  
 Шараф ад-дин Әли-Йазди — 177  
 Шарафи, көпес — 288, 300  
 Шафи, имам — 305, 425  
 Шаян хан — 113  
 Шегуй, старшина — 322

Шегире/Зегире, хан — 177  
 Шешен би — 343  
 Шиби хан Дуги — 318, 319  
 Шиболо хан, қараңыз: Илигойлу Ше Мохэ Шиболо хан.  
 Шикья Муні — 217\*, 227, 228, 245, 250  
 Шиллинг П.Л. — 224, 387, 418  
 Шильдберггер — 177  
 Ширали би — 103  
 Шир-Әли хан — 93,  
 Шир-Әли, қожа — 334  
 Шир-Мұхаммед — 334  
 Широгул — 331  
 Шолак, қараңыз: Мұсылманқұл.  
 Шоңа, Галдан-Дорджидің ағасы — 358  
 Шоң, би — 343  
 Шорас, өмір — 332, 430  
 Шорман, би, шешен — 343  
 Шорманов Мұса — 343  
 Шренк А.И. — 27, 396-397  
 Шужа ад-дин, шайх — 331, 332, 430  
 Шынболды, би — 377  
 Шыңғыс, Шыңғыс хан — 30, 33, 43, 54, 55, 61, 62, 70, 71, 76, 163, 164, 165, 168, 177, 239, 315, 327, 329, 336, 342  
  
 Ысқақ қожа — 237  
  
 Ыле, хан — 316  
  
 Эдризиди (әл-Идрисиди), Әбу Абдаллах Мұхаммед — 59, 402  
 Эрдене-Батор-хонтайдзи, қараңыз: Лама Доржа.  
 Эрфу, хан — 318  
 Эхин — 326  
  
 Юанькин — 325  
 Юань-цзун, әмірші — 320  
 Юй, князь — 275  
 Юлавчи (Әмір Болатшы), уәзір, қараңыз: Болатшы.  
 Юнван, князь — 275  
 Юнг-ло, император — 338  
 Юстиниан 70, 407  
  
 Язид — 255, 420  
 Языков Д.И. — 71, 408  
 Яман-Кул, ноян — 358  
 Ян Чжен-дао, Сяо-хэудің жиені — 319  
 Яньло — 321  
 Яушев Мұхамеджан — 271  
 Яфет 30



ЭТНОНИМДІК КӨРСЕТКІШТЕР

- Абден, қараңыз – албан.  
 Абла – 45, 98, 102  
 Абықұлы, ру – 103  
 Ағылшын – 13, 309, 352, 356, 378, 379, 380, 384, 385  
 Алгине, қараңыз: адыгене.  
 Адыгене, ру – 45, 48, 96, 103, 105  
 Айдабол-қаржас, ру – 34, 342, 343  
 Ақ қалмақтар – 181  
 Ақбура, ру – 104  
 Аққойлы – 314  
 Ақманғыт – 176  
 Ақсақбөрі, ру – 104  
 Ақсулық – 274  
 Ақтаулық – 386  
 Алакөз, ру – 105  
 Алаш – 166, 167, 172, 174, 175, 179  
 Албан – 166, 181, 276, 308  
 Алдаш, ру – 101  
 Алдияр, ру – 100  
 Алтай, ру – 342  
 Алшын – 165, 169, 412  
 Аңыз-джан, қаарңыз: әндіжан-дықтар.  
 Араб – 59, 314, 315,  
 Арғын – 91, 165, 166, 172, 342, 411.  
 Ардай – 49  
 Арық, ру – 46, 91, 100, 105,  
 Асық, ру – 45, 91, 98, 102, 103,  
 Асылбач, ру – 104,  
 Атеке, ру – 45, 48, 97, 102,  
 Атығай – 168, 172, 413.  
 Ашина, ру – 316, 325, 326  
 Аюке, ру – 98  
  
 Әбдулкерімдіктер – 359, 360  
 Әлибек-ұлы, ру бөлімі – 104,  
 Әлсейіт – 46, 47, 98,  
 Әлімұлы – 165, 166, 412  
 Әндіжандық – 231, 239, 278, 308, 309  
  
 Бөру (бөрі) – 49  
 Бағыш, ру – 11, 45, 48, 49, 96, 105, 307  
 Бағышек, ру – 104  
 Байжігіт – 289, 299, 372, 424  
 Байкучук, ру – 98,  
 Байұлы – 165, 166, 169, 412  
 Баққұл, ру – 104  
 Бадахшандық – 350  
 Балике, ру – 102  
 Балти – 350  
 Бапа – 46, 100  
 Барабиндіктер – 78  
 Барқұт, ру – 169  
 Басими – 321, 328  
 Бассыз, ру – 45, 48, 105, 378  
  
 Батухани – 176  
 Батыс Туго өулеті – 321  
 Бауыр – 46, 100, 102  
 Бахрин, ру – 169,  
 Башкұр/башкұрт – 64, 67, 170, 194, 211, 391  
 Бәйімбет – 172  
 Бәсентейн, ру – 342  
 Белек – 46, 89, 100, 104, 368  
 Бешқорук, ру – 104,  
 Бишқурен – 98,  
 Болат, ру – 48, 97,  
 Болу, болу немесе болуой – 64  
 Бөлекбай, ру – 97, 103  
 Бургут, қараңыз: буряттар.  
 Буре, ру – 98  
 Бурут, қараңыз: қырғыз.  
 Буряттар – 62, 71, 246  
 Бустан – 49  
 Бучман, ру – 98  
 Бұғы – 11, 12, 34, 35, 42, 44-48, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 96, 99, 101, 103, 383  
 Бұйдашы – 49  
 Бұхаралық – 169, 184, 308, 309, 331, 347, 348, 349, 350, 356, 360, 390  
  
 Вавилондық  
 Византиялық – 164,  
 Вэй, өулет – 316, 318  
  
 Гаогюй (телэ немесе чилэ) – 32, 60, 398  
 Германдық – 243  
 Гет – 242, 419  
 Гинь (Цзинь), өулет – 328,  
 Гот – 59  
 Гусу, қараңыз: оғыз.  
 Гэлолу, қараңыз: қарлық/қарлук.  
  
 Ғұндар – 31, 54, 76, 313, 315-317, 321  
  
 Дадан-тобықтылар – 363  
 Дахур (даур) – 238, 276, 302  
 Дахуралық, қараңыз: дахур  
 Даши – 314, 325  
 Джи монғолдар, қарағыз: жете монғолдар.  
 Дин-линдер 57, 402  
 Долес – 45, 103  
 Долон – 307  
 Дулат (доғлат) – 93, 164, 166,  
 Дулгас, қараңыз: дулдық.  
 Дулдық – 32, 33, 314, 318-321, 323-327, 398, 426





Дулулық, қараңыз: дулгас.

Дүнген — 378

Дүрмен — 169

Есенғұл, ру — 45, 48, 97, 102

Еуропалық — 330, 339

Жағатайлық (шағатайлық) түркілер — 49

Жағачалыш, ру — 104

Жақшылық, ру — 101

Жақып, ру — 104

Жалайыр — 93, 163, 164, 166, 167, 169, 179

Жалгер, ру — 98

Жаманбай, ру — 101

Жантай, ру — 98

Жарбан, ру — 98

Жәдігер — 44, 45, 96, 103

Желден — 46, 100, 101, 105

Жете — 33, 167, 413

Жетіген — 45, 103

Жолчора, ру — 101

Жоңғар — 33, 62-64, 66, 77, 78, 89, 90, 166, 181, 182, 184, 238, 307, 335, 347, 360

Жочжо, өулет — 242

Жошы өулеті — 176, 251

Жужань — 242, 314, 419

Жутма — 104

Ильхандар — 178, 414

Иман, ру — 105

Имеретиндік — 195, 417

Исенғұл, қараңыз: Есенғұл.

Итик-ұлы, ру бөлімі — 104

Ишым/Ишим — 45, 98, 102

Йуз — 169, 378, 388

Кабеле — 46

Казак — 62, 166, 167, 188, 189, 199, 229, 350, 354, 356, 388

Кан, өулет — 314

Кангюй, өулет — 314

Канездер (кенегестер)

Карсен-кернейлер — 363

Кашмирлік — 351

Кедек 46

Келдіке, ру — 103

Кем-кемжугтар — 61, 403

Кептенгілер — 71

Керей — 163, 164, 165, 166, 179, 275, 361, 410

Керейіт — 163, 168, 410

Кесек — 49

Киликидилер, қараңыз: кыргыздар.

Кинчу, қараңыз: кыпшак.

Кир-цзис, қараңыз: кыргыздар.

Козулсургуна — 97

Көгей, ру — 104

Кулчугаш, ру — 105

Куман — 164, 411

Куручбек, ру — 102

Кутче, қараңыз: кушчу.

Кучук — 46, 100

Кушчи/Кушчу — 48, 96, 105

Күнту, ру — 103

Күрлеуіт — 165

Кіші жүз — 166, 167, 168, 343

Кян-кунилер (кян-кюни) — 56, 57

Қаба, ру — 48, 105

Қазақ, кыргыз-қайсақ 6, 8, 11, 31, 32, 34, 35, 39-43, 55, 59, 64-69, 71, 76-77, 80, 82, 84, 86, 88, 90-93, 163, 165-180, 201, 217, 239, 250, 257, 258, 269, 276, 288, 289, 291, 299, 316, 342-344, 351, 353, 355, 356, 359, 362, 363, 372, 383, 384, 385, 389, 390, 391

Қалмақ — 109, 179, 180, 182, 201, 217, 218, 231, 238, 257, 260, 269, 271, 332, 334, 342, 347, 356, 359, 361, 384, 387, 388

Қалмык, кыргыз руы — 6, 24, 30,

31, 39, 43, 45, 55, 64, 83, 84, 89, 90,

98, 102, 181, 182, 184, 397

Қалша — 10, 93, 388

Қаңлы — 30, 49, 163, 174, 323, 326

Қара кыргыздар, қараңыздар: кыргыздар.

Қарабауыр, ру — 102

Қарақалпақ — 67, 169, 179, 388

Қарақойлы — 314

Қарақолқандық — 184

Қарақытай, қараңыз: кытай.

Қарамерген, ру — 103

Қарасақал, ру — 104

Қаратаулық — 386, 390

Қарзағалдар — 78

Қарлық/карлұқ — 324, 328, 329, 429.

Қарпық, ру — 342.

Қатаған, ру — 105, 169.

Қатай, қараңыз: кытай.

Қаттан — 169.

Қашғарлық — 210, 231, 238, 274, 276, 297, 300, 305, 308, 309, 313, 334, 390, 391, 392

Қашқабащ, ру — 103

Қидандар, Қидан, өулет — 242, 315,

318, 319, 321, 328, 329, 419

Қият — 164, 411

Қокандық — 10, 92, 94, 95, 386, 388, 389, 390, 391



Коңырат – 163, 164, 166, 167, 168, 169, 389  
 Кұдайбақты, ру – 101  
 Құлшығаш – 48  
 Құрман-қожа, ру – 48, 105  
 Қыдық – 100, 101, 368  
 Қыдыршы – 49  
 Қызай – 270, 289, 372  
 Қыпшақ – 10, 45, 49, 92, 93, 94, 96, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 179, 225, 326, 359, 378, 388  
 Қыпшақ, қырғыз руы – 104  
 Қырғыз 6, 8-12, 15-17, 20, 22, 26, 27, 34-50, 52, 53, 55-96, 106, 166, 168, 169, 181-184, 202, 239, 300, 307, 308, 309, 328, 330, 333, 347, 350, 353, 356, 367, 370, 378, 380, 383, 384-391  
 Қырғыз-қайсақ, қараңыз: қазақтар.  
 Қырық-Авур-қырғыз – 103  
 Қытай, қырғыз руы – 45, 48, 49, 96, 103, 104, 105  
 Қытай, қытайлықтар, 8-10, 21, 24, 26, 43, 54, 56, 64, 81, 100, 168, 169, 185, 186, 193-196, 198, 201, 202, 208, 210-219, 222-227, 229-239, 242, 243 246-248, 250, 252, 253, 256-262, 264-267-271, 274, 275, 277, 286, 287, 293, 294, 296, 302, 303, 306, 307, 309, 313, 314, 315, 320, 321, 324, 325, 328-330, 332, 334, 338, 339, 351, 354-357, 374, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387-391  
 Қытай-қыпшақ, қырғыз руы – 330, 388  
 Лакай – 169  
 Лян, өулет – 316  
 Магогтар – 59  
 Мағак, ру – 104,  
 Мамоқ-ұлы, ру бөлімі – 104,  
 Манжур/ Маньчжу – 31, 76, 211, 214, 215, 219, 223, 231, 232, 238, 240, 246, 247, 252, 258, 266, 302, 303, 306, 329, 334, 338  
 Маңғыт – 55, 68, 169, 179  
 Массагет – 242, 419  
 Машах – 378  
 Минг, өулет – 169,  
 Митан – 169  
 Моғол – 166, 167, 326, 412  
 Мойтан – 169  
 Мондуз – 45, 48, 49, 96, 102, 103  
 Монол, қырғыз руы – 44, 45, 48, 96, 378  
 Монулдыр, ру – 98, 103, 104

Моңғол – 31, 43, 54, 60-62, 64, 66, 71, 76, 78, 164, 165, 168, 170, 171, 175, 177, 179, 210, 225, 239, 246, 250-252, 261, 267, 277, 279, 328-331, 333, 334, 343, 388  
 Мортық – 46  
 Мохэ – 319  
 Муняк – 49

Надырбек, ру – 48, 102  
 Найман, 10, 49, 65-68, 91, 96, 163, 164, 166, 167, 168, 179, 289, 329, 378  
 Ноғай – 55, 64, 65-69, 71, 77, 83, 105-115, 166, 167, 169, 179, 180  
 Норун/нирун – 164  
 Нушиби – 323-325  
 Нючжи – 328

Оғыз – 163, 164, 324, 326, 429, 411  
 Озюк/осяк, ру – 45, 98, 102, 103  
 Ойраттар – 62, 69, 76, 406  
 Ойхор – 33, 54, 58, 274, 275, 315, 319, 321, 324, 327, 328, 329, 399  
 Олот – 99, 238, 302, 418  
 Оң қанат – 10, 44-46, 49, 96  
 Онқожа, ру – 179  
 Орта жүз, Орта орда – 34, 163, 166, 167, 290, 344, 345, 363  
 Орыс – 13, 38, 43, 56, 62, 64, 65, 77, 85, 95, 100, 166, 167, 168, 178, 183, 185, 198, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 226, 232, 243, 247, 248, 252, 261, 267, 268, 287, 299, 300, 309, 343, 348, 349, 360, 365, 368, 371, 388  
 Осман – 239, 314  
 Отыз уул, – 10

Өзбек – 49, 55, 69, 71, 76, 77, 95, 163, 167, 168, 169, 170, 178, 251, 315, 330, 359

Парсылар – 33, 59, 195, 250, 261, 309, 325, 348, 360  
 Пасинак – 164  
 Полу/Пулу – 56, 78

Райымқалибек, ру – 103  
 Римдік – 244

Сабатыр, ру – 104  
 Сабыр, ру – 98,  
 Салмеке – 87, 104,  
 Самоед – 71  
 Сарман, ру – 103  
 Сарт – 10, 35  
 Сары, ру – 46, 96, 105, 169  
 Сарыбағыш – 11, 12, 27, 34, 42, 44-48, 85, 89, 92, 93, 94, 96, 97





Сарыбауыр, ру – 102  
 Сарыке, ру – 100  
 Сарықалпак, ру – 100  
 Сары-Қатын, ру – 102  
 Сары-қыта – 169  
 Сарыұйма, ру – 104  
 Саты, ру – 101  
 Саха – 71  
 Саяқ – 10, 11, 44, 45, 48, 90, 94, 96, 105, 383  
 Сибө – 6, 202, 208, 211, 217, 238, 276, 302, 379, 388, 417  
 Со, өулет – 316  
 Соғды (Му иелігі) – 323, 428  
 Сол канат, 10, 11, 44, 45, 48, 49, 96  
 Солон – 6, 194, 197, 198, 201-203, 208, 210, 211, 217, 214, 238, 276, 302, 379, 388  
 Солты, ру – 10, 11, 44-46, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 103  
 Суан – 164, 166  
 Суй, өулет – 314, 318  
 Сүйекмұрын, ру – 104  
 Сықмамбет, ру – 48, 105  
 Сэ – 32, 397-398

Таздар, ру – 45, 98, 102, 103  
 Талкан, ру – 97  
 Тама, ру – 290  
 Тан өулеті 32, 54, 56-58, 64, 274, 281, 304, 307, 314, 315, 319, 320, 326, 329, 398  
 Танғұт, қараңыз: тибеттік.  
 Тараншы – 201, 210, 213, 231, 237, 238, 276, 302, 303, 360, 417  
 Тарышы – 49  
 Тата, ру – 104  
 Татар – 38, 67, 76, 166, 171, 201, 222, 254, 258, 264, 267, 350, 351, 354  
 Ташкенттік – 77, 93, 94, 289, 296, 299, 309, 351, 359, 386, 387, 389, 390, 391  
 Тәжік – 250, 251, 267, 331  
 Телес – 316, 321, 427  
 Темірші/Темір, ру – 48, 97, 102  
 Тенемсейіт – 46, 47, 99  
 Тибеттік – 60, 239, 325, 326, 328, 351  
 Тиит – 49  
 Тобықты, ру – 290  
 Тогон – 322  
 Тоғай – 48  
 Тоғолоқ, ру – 103  
 Тоғыз ру, қараңыз: ойхор.  
 Тоғыз ұйғыр  
 Тойцзы, қараңыз: моңғол.  
 Тоқа, ру – 342

Токабай, ру – 101  
 Тоқай, ру – 101  
 Тоқач, ру – 101  
 Тоқолдеш, ру – 104  
 Тоқтабай, ру – 103  
 Толқан, ру – 103, 104  
 Торғай, ру – 101  
 Торғауыт – 90, 218, 218, 237, 307, 379, 388, 390, 425  
 Тохар – 323, 428  
 Төлек, ру – 104  
 Төленгіт – 71, 363  
 Төлеуіттер – 62, 404  
 Тугюлер, Тугю өулеті – 315-319  
 Тума, ру – 388  
 Тунлос – 275, 421  
 Туфан ұрпағы – 60, 321  
 Тухоло, қараңыз: тохар.  
 Тушиши (түргеш) – 325, 326, 429  
 Тұңғыс – 328  
 Тұрандық – 304, 307, 308  
 Тұңғатар, ру – 105  
 Түркі – 33, 43, 57, 58, 64, 66, 70, 78, 80, 164, 165, 170, 171, 177, 224, 239, 242, 250, 251, 277, 279, 314, 326, 327, 334, 388  
 Түркімен – 314  
 Түркістандық – 89, 209, 250, 273, 274, 278, 304, 305, 307, 310, 332, 335  
 Тығай – 45  
 Тынай, қараңыз Атеке.  
 Тюгу (дулдыктар) – 60, 76

Уақ – 165, 166, 289, 361, 412  
 Уз, қараңыз – Оғыз.  
 Ундин, ру – 100  
 Урянхай, урянхайлықтар – 55, 62, 66, 71, 77, 184, 390, 401  
 Усяк, қараңыз – Осяк.

Ұйғыр – 70, 77, 166, 239, 279, 315, 326-333,  
 Ұлы жүз – 11, 24, 34, 68, 92, 93, 95, 98, 165, 166, 167, 186, 288, 330, 353, 356, 364, 366, 367, 385  
 Ұрұс өулеті – 174, 175, 176

Үйсін – 32, 33, 56, 58, 65, 91, 106, 163, 164, 166, 322, 331  
 Үкі, ру – 179  
 Үлкен албан – 308  
 Үнді – 250, 282, 309, 313, 388  
 Үшбағыш – 103, 104

Хагяс, қараңыз: хакас.  
 Ха-кадзы, қараңыз: хакас.  
 Ха-ка-дзы, қараңыз: хакас.

Хакас — 56-58, 328  
Халка — 66  
Хань өулеті — 57, 210, 239, 240, 313, 315, 402  
Хасак, қараңыз: қазақ.  
Хи, жылан тайпасы — 320, 321, 428  
Хо-и-Шунь, өулет — 253, 420  
Хой-хой/хойхор, қараңыз: ойхор.  
Хой-ху — 56-59, 328  
Хой-хэ — 57  
Хоралук, қараңыз: қарлық.  
Хориндер (хорин буряттары) — 71  
Хотандық — 282  
Хошауттар — 69  
Ху, халық — 317  
Хункар, қараңыз: осман.  
Хунндар, қараңыз: ғұндар.  
Хучжу — 324  
Хякас, қараңыз: хакас.

Ци, өулет — 316  
Цинь, өулет — 211, 240, 306, 417

Чағалдақ — 98  
Чалти, ру — 104  
Чахар — 218, 238, 289, 302, 418  
Чжеу, өулет — 318  
Чилпак, ру — 101, 104  
Чора, ру — 105  
Чуе — 324  
Чуми — 324, 428  
Чумутун — 324  
Чурик, қараңыз: шерік.

Чуюе — 324, 428

Шағатай, өулет — 178, 330, 331  
Шанбань/шампань/шанпань (чан-бань/чамбань) — 210-212, 232, 238, 258, 306, 379  
Шанышқылы — 163, 389, 410  
Шахор, қараңыз: чахар.  
Шеркес — 190  
Шертіке, ру — 45, 102, 103  
Шерік — 10, 11, 44, 45, 48, 92, 96, 97, 102, 184, 105, 307, 383  
Шерікші, қараңыз: шеріктер.  
Шешей, ру — 98, 103  
Шилтақ — 46  
Шоңбағыш — 10, 45, 48, 49, 91, 92, 104, 378  
Шоңмұрын, ру — 103  
Шонголқан — 91  
Шүршіт, қараңыз: қытай.

Ысты — 164\*

Эзид — 87, 408  
Эркебек-ұлы, ру бөлімі — 104

Юань, өулет — 54, 56, 225, 252, 401  
Юечжилер — 32, 242, 314, 397, 419

Ябу — 169  
Якут — 71  
Яркенттік — 274





ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕР

- Абакан — 62, 66  
 Абдра-Текше, таулар — 19  
 Абралы, тау — 362  
 Австралия — 13  
 Ағынықатты, өзен — 23, 189  
 Азия 9, 13, 14, 33, 41, 167, 218, 245, 254, 267, 283, 285, 287, 308, 315, 338, 354, 356  
 Айжан-гурун (Алтын), патшалық — 329  
 Айнабұлақ — 363  
 Ақ орда — 66  
 Ақ Юс — 62  
 Ақадыр, тау — 19  
 Ақжар — 364  
 Ақкент, қала — 202  
 Аккерман (Белгород) — 167  
 Ақкөл, көл — 23  
 Ақмешіт (Қызылорда), қала — 18  
 Ақмешіт, шатқал — 22, 391  
 Ақмола, мола — 373  
 Ақмола, округ, приказ — 34, 342  
 Ақөлеңбұлақ, шатқал — 372  
 Ақсу, қала — 8-10, 17, 27, 33, 44, 48, 96, 225, 250, 273, 292, 307, 308, 348, 350, 354, 355, 358, 360, 369, 370, 373, 374, 378, 382, 383, 387, 388, 389, 390  
 Ақсу, өзен — 12, 14, 20, 24, 26, 35, 91, 109, 276, 366  
 Ақтам — 109  
 Ақтасты, өзен — 16  
 Ақтау, шатқал  
 Ақтеріскен — 109,  
 Ақтоғай, өзен — 367, 368  
 Ақшатау, тау — 363  
 Алабаш, шатқал — 16  
 Алабел, тау — 22  
 Алай, тау — 9, 18, 22, 53, 377  
 Алай-Даван, қараңыз: Алай  
 Алакөл, көл — 289, 373, 376  
 Алакуй-Ола, тау — 17  
 Аламедын, өзен — 46, 97  
 Аламышық, тау — 47  
 Аларша, өзен — 24, 46, 97  
 Алатау, округ — 345, 346  
 Алатау, тау — 9, 33, 41, 53, 68, 90, 189, 192, 302, 330, 331, 339  
 Алдыңғы, Артқы Чештер, иелік, қараңыз: Гао-чан.  
 Алей, станица — 182  
 Александрия, қала — 228  
 Алматы — 345  
 Алтай — 66, 109, 321, 353  
 Алтын Емел, таулар, асулар 20, 189, 220, 221, 269  
 Алтын Орда — 166, 167, 170, 177, 332  
 Алтын, тау, қараңыз: Алтай.  
 Алтышар, Алты қала, Алты шаһар — 209, 217, 242, 279, 308, 352, 354, 385  
 Алшынадыр — 375  
 Альпі, тау — 18, 190  
 Америка — 31  
 Амой, порт — 339  
 Аму-Алай, таулар — 14  
 Амур, өзен — 30  
 Ангара, өзен — 22\*, 56, 61, 62, 70  
 Ангия — 245  
 Ангрен, өзен — 364  
 Ан-си, қараңыз: Куча.  
 Анцидиян, қараңыз: Әндіжан.  
 Ань, қараңыз: Бұхара/Аньси.  
 Ань-си, иелік — 58, 314, 315, 325, 328  
 Аңырақай, тау — 19, 24  
 Аңыршак, тау — 24  
 Аңрет-Аюбе — 49  
 Арал, теңіз — 17, 22  
 Аралсу, шатқал — 21  
 Аралтөбе, шоқы — 189  
 Арасанды-Ақсу, өзен 16  
 Аргун, өзен — 62  
 Арғанаты, тау — 366  
 Аргутау, тау — 17  
 Арқалық, тау — 15, 19, 366, 371  
 Аркарлы, тау — 373  
 Арқат, бекет — 375  
 Арни (Алина), иелік — 281  
 Артыш, өзен — 20  
 Арыс, өзен — 364  
 Арыстанды, өзен — 364  
 Аса-Дуду, өзен — 23  
 Аспан асты империя, Аспан асты патшалығы, қырыңыз: Қытай.  
 Аспан таулар, қараңыз: Тянь-Шань .  
 Ассам — 340  
 Астрахан — 165, 181, 182, 198, 352, 412  
 Асы, үстірт — 15, 19  
 Асяке (Ассакее) — 49  
 Атбасы, Атбашы, өзен — 11, 21, 22  
 Атбашы-Арпа, шатқал — 45, 48, 105  
 Атбұлақ — 364  
 Атиль, қараңыз Еділ.  
 Атымтай-Жусалы — 362  
 Ауғанстан — 354  
 Аушират, қала — 49



Африка — 13  
 Ашпара, тау — 19, 24  
 Ащы (Ащысу) бекет, құдықтар — 362, 375  
 Ашыбұлақ, құдық — 366  
 Ашысу, өзен — 366  
 Аягөз, өзен — 68, 77, 271, 288-291, 366, 375, 380  
 Аягөз, приказ — 344, 379  
 Аягөз, тау — 371  
 Аякқарауыл, бекет — 367, 372

Әзірет (Түркістан), қараңыз: Түркістан к.  
 Әлжан-Арқат, тау шатқал — 366, 371  
 Әму, қараңыз: Әмудария.  
 Әмудария, өзен — 9, 13, 17, 18, 43, 44, 49, 59, 60, 166, 412  
 Әндіжан, қала — 9, 22, 44, 49, 52, 56, 62, 65, 66, 69, 76, 84, 88, 89, 90, 96, 102, 107, 109, 184, 300, 308, 332, 359, 378, 408  
 Әулие-Ата (қазіргі Тараз), қала — 18, 22

Ба, өзен — 319  
 Бабаата (Қаратау), тау — 364  
 Бағдат — 255  
 Бадам, қорған — 364  
 Бадам, өзен — 364  
 Бадахшан, иелік — 8-11, 45, 49, 89, 96, 329, 333, 334, 352, 354, 370, 380, 382, 383, 384, 385, 389  
 Базар, өзен — 372  
 Байғара-Яамбыл, тау — 370  
 Байсоры, өткел — 27  
 Байсын — 169  
 Байшуху, қала — 323  
 Бактрия — 315  
 Бақажыр, өзен 23  
 Бақалы, тау 15, 19, 27  
 Балқаш, көл — 14, 20, 180, 245, 257, 290, 304, 346, 370  
 Балх — 315, 330, 352, 370, 371, 380, 382, 389,  
 Балхаси-нор, қараңыз: Балқаш.  
 Баркөл, көл — 17, 301  
 Баркөл, округ — 302, 306,  
 Барсқауын, шатқал — 35  
 Бархотай (Бартоғай), шатқал — 349  
 Бархуджин-Тукум, құм — 61, 404  
 Баскаун, өзен — 21  
 Бас-Ұрықты, өзен — 16  
 Батбаксу, өзен — 366  
 Батыс Қытай — 6, 7, 35, 286, 287, 293, 301

Батыс Сібір — 6, 185, 186, 283, 299, 342, 344, 346  
 Батыс Түркістан — 210, 330  
 Башқарауыл — 372  
 Башқұрт болысы — 77  
 Баянауыл, округ — 34, 341-343, 346  
 Баянтай, шатқал — 303  
 Бегазы, өзен — 363  
 Бедел-Даван, тау — 370  
 Бей-Тинь, қараңыз: Үрімші.  
 Белуртау, таулар — 9, 14, 16, 17, 45, 300  
 Беріктас, тау — 19  
 Бестерек таулары — 109  
 Бешпоқы, шатқал — 372  
 Бетқұдық, шатқал — 372  
 Бешкарим — 377  
 Бикатун, бекініс — 183  
 Билікөл, көл — 23  
 Бинь-Шань, қараңыз: Мұзарт-Даван.  
 Бичеке — 98  
 Бишбалық/Бешбалық, Биши-бали, қараңыз: Пекин.  
 Богдо-Ола, таулар — 17  
 Бодын-Инли, тау — 317  
 Бокай, үстірт — 19  
 Боқыш — 98  
 Болат, тау — 363  
 Болор, жазық, тау — 9, 17, 21, 44, 45, 49, 56, 169,  
 Боралдай, тау — 14, 19  
 Боротала, бекет, өзен — 289, 302, 304, 373, 376  
 Борохуджир, бекет — 189, 192, 195, 214, 215  
 Борохуджир, өзен — 189, 199  
 Борсық, шөл — 173  
 Борхуджин-Тукум елі, қараңыз: Бархуджин-Тукум.  
 Боса, қараңыз: Персия.  
 Босаға, өзен — 362, 372  
 Ботамойнак, шатқал — 22  
 Бугур, қала — 307, 328  
 Бурақұжыр, бекет — 366  
 Бурана — 98  
 Бухо, қараңыз: Аньци.  
 Буырыл-Тас — 109  
 Бұғыты, таулар — 15, 19  
 Бұқтырма, кеден — 283  
 Бұлақбашы, өзен — 21, 49  
 Бұрқансу, өзен — 276  
 Бұрхансу, өзен — 197  
 Бұхара — 38, 89, 93, 114, 163, 169, 210, 267, 284, 285, 291, 292, 299, 300, 330, 332, 354, 356, 378, 380, 381, 382, 383, 386, 389, 390, 391





Бүгершек, өзен — 276  
 Бүгілме — 291  
 Бүйен, өзен — 366  
 Бүйрекбұлақ, бекет — 305  
 Бүріжар, бұлақ — 364  
 Бэй-Шань (Ақ таулар), қараңыз:  
 Тянь-Шань.

Верный — 14, 24, 27, 95, 206, 207,  
 345, 346  
 Византия — 243, 314  
 Владимир — 85  
 Волга — 361  
 Вын-су, қараңыз: Аксу қ.  
 Вэй-вур, қараңыз: Ганьму.

Гандун (Кантон), қала — 212, 234,  
 338, 339  
 Ганьму, иелік — 329  
 Гань-су, губерния, округ — 301, 316  
 Гао-чан (көне Шығыс Түркістан) —  
 315, 327, 329  
 Гейбак/Зейбак — 169  
 Гейк, қараңыз: Жайық/Орал.  
 Гибин, қараңыз: Кашмир.  
 Гилян — 327  
 Гимотла (Ги-мо-толо), иелік — 281  
 Гиндукуш, таулар — 9, 17, 63, 281  
 Гинкеанго, өзен — 338  
 Гинью, жота — 326  
 Гинь-я-шань, тау — 325  
 Гоморр, қала — 26, 30, 396  
 Гомту, қала — 209, 213  
 Гулишан, өзен — 21, 22  
 Гунчи-гун, қала — 340  
 Гун-чу, қала — 303  
 Гуньлин, иелік — 325  
 Гун-юс, қала — 33, 399  
 Гүлбак, қорған — 355, 377, 381, 382,  
 389, 390

Ғазна — 330  
 Фиссар, иелік — 8, 9, 49, 89, 96, 169,  
 378

Даван, тау — 314, 364  
 Даван-қара, тау — 276  
 Дайцын, қараңыз: Қытай.  
 Далақайнар, өзен — 24  
 Далашық, тау — 19  
 Дамаск, қала — 231  
 Дамастити (Тамо-си-тиети), тау —  
 281  
 Дарваз — 391  
 Даурия, провинция — 217

Даху — 314  
 Дахя-Тухоло, қараңыз: Бактрия.  
 Дебачи, бекет — 348, 349  
 Девиски — 372  
 Дешті Қыпшақ — 164, 391  
 Диунбұлақ, құдық — 365  
 Днепр, өзен — 30  
 Довохан, қараңыз: Ферғана.  
 Долосы, өзен, қараңыз: Талас.  
 Дон, қараңыз: Еділ.  
 Дуананың Ақшиі — 363  
 Дугинь, тау — 317  
 Дінбұлақ, өзен — 16

Еділ, өзен — 164, 411  
 Екбатана, Миди астанасы — 270  
 Екі-Қарабұлақ — 98,  
 Ембі, өзен — 68  
 Емел, өзен — 371, 373, 376  
 Енисей, өзен — 56-57, 62, 63, 71, 76,  
 77, 182  
 Еңірекей, шатқал — 371  
 Ерғанат (Ергенекті/Пыстан), тау —  
 363  
 Ертіс, өзен — 78, 109, 110, 181, 327,  
 344, 349, 361, 362, 366, 371  
 Ескі Құлжа, қала — 237, 238, 250  
 Есік, өзен — 19  
 Есіката, өзен — 24  
 Еуропа — 203, 244, 253, 257, 270  
 Е-хэ, қараңыз: Шу.  
 Ешкебаш-Гол, өзен — 21  
 Ешкібастау, тау — 17

Жайық, өзен — 30, 67, 164, 182, 411  
 Жалал-Абад, қала — 49  
 Жалаңаш, өзен — 23, 109  
 Жалаулы, тау — 362,  
 Жалпақ қайың — 363  
 Жалпақасу, бұлақ — 375  
 Жамантас, тау — 276  
 Жанама, өзен — 372  
 Жанкент, қорған — 389  
 Жаңа желі — 302  
 Жаңарық, өзен — 98  
 Жаңғызағаш, шатқал — 376  
 Жаңғызтау, тау — 362  
 Жарбұлақ — 371  
 Жарғылшық, өзен — 16  
 Жарқорған — 169  
 Жарсу, өзен — 24  
 Жартас немесе Қайыптың Қызыл  
 Жартасы (Ярташ), шатқал — 363  
 Жарташ, бекет — 375  
 Жарташ, шатқал — 371



- Жарылшак, өзен — 16  
 Жәмші (Кіші, Екінші), өзен — 363  
 Жебе таулар, қараңыз: Куэн-Лун.  
 Жеке алабы, қараңыз: Қапал.  
 Жел-Арық, өзен — 24  
 Жершапқан, шатқал — 367  
 Жеті қала, Жеті шаһар — 225, 237, 239, 278, 310, 313-315, 334  
 Жетіөгіз, өзен — 16  
 Жетісу — 6, 27, 32, 68, 69, 95, 113, 192, 269, 370, 371, 388  
 Жиырма су, өзен — 272  
 Жонжол — 372  
 Жоңғар Алатауы (Кіші Алатау), тау — 20  
 Жоңғария — 7, 21, 32, 62, 64, 68, 72, 92, 95, 217, 245, 301-304, 306, 308, 330, 332, 335, 347, 355  
 Жорға, өзен — 109,  
 Жумгол, өзен — 18, 21, 48, 105  
 Жумголата, қараңыз: Жумгол.  
 Жусагол елі — 45  
 Жұлдыз, жота — 307  
 Жұзағаш, шатқал — 291, 366, 372  
 Жылы (Же-хай), теңіз, қараңыз: Ыстықкөл.  
 Жырғалаң, өзен — 12, 16, 26, 28, 68, 93  
 Жіңішке, өзен — 16, 19  
 Жіңішкесу — 364
- Зайсан, көл — 302, 360, 361  
 Зауқы (Джуука), өзен — 12, 14, 16, 26, 47  
 Зейдин — 169  
 Зунгари-Ола — 30
- Иву, қараңыз: Комул.  
 Идлетип, қала — 371  
 Ие, өзен — 323  
 Икар-Мурун, қараңыз: Ангара.  
 Имяй, өзен — 372  
 Инд, өзен — 282  
 Инсо, тау — 322  
 Инчжеу, корпус — 275  
 Ирғыршақ Қайың, өзен — 21  
 Ит-Кешу, өткел — 24  
 Ишаната, өзен — 16, 28  
 Ишекарт, тау — 14  
 Ишма, шатқал — 366
- Кабул — 356, 379, 380  
 Кавказ — 169, 190  
 Калифорния, қала — 287
- Кам (Тибет пен Қытай аралығында) — 246  
 Кан, иелік — 314, 323  
 Канби (Шангми), иелік — 281  
 Касан, қала — 359  
 Каспий (Батыс теңіз), теңіз — 314, 315  
 Кашмир — 282, 322, 350, 354, 369, 370  
 Кебін/Кемін (Үлкен Кебін, Кіші Кебін), өзен — 19, 23, 24, 26, 98,  
 Кегейті — 98  
 Кеген, өзен — 28  
 Келес, өзен — 364  
 Кеме, өзен — 57  
 Кемін, қараңыз: Кебін.  
 Кендер-Даван, тау — 19  
 Кендіртау, тау — 14  
 Кеңкөл, арал — 22  
 Кеңлік, тау — 19  
 Кең-Меже, өзен — 111  
 Кеңсу, өзен — 16  
 Кең-Тарлау, өзен — 366  
 Кербала, шөл — 255  
 Керегетас-Ақсу, өзен — 16  
 Керия, қала, қыстақ — 272, 305,  
 Керсенгір, өзен — 15, 16, 26-28  
 Кескентерек, шатқал — 189, 366  
 Кетментау, тау — 21  
 Кетпентөбе, тау — 14, 15, 18, 19, 23  
 Кiang-си, провинция — 234, 338,  
 Киен-вен, қала — 340  
 Кисенгір (Қалың-Сенгір), өзен — 16  
 Комул, қараңыз: Хами.  
 Конгор, тау — 303  
 Корея — 316, 340  
 Корля, қала — 307  
 Коряков (Кереку), станица — 346, 431  
 Көбелексу, бұлақ — 375  
 Көгүртіктау, тау — 17  
 Көгілдір, өзен — 366  
 Көкдала, бекет — 367  
 Көкек, өзен 21  
 Көкирім құдық — 363  
 Көкирім, өзен — 21  
 Көкпекті — 188, 386  
 Көкпекті, округ — 344  
 Көксу, өзен — 95, 189, 366, 367, 370  
 Көктерек, өзен — 375  
 Көктума, қарауыл — 375  
 Көкшал, өзен — 21  
 Көкшетау — 91, 92, 290, 344  
 Көкшетау, тау — 362  
 Көлдененсу, бұлақ — 376





Көмеш-Шұбар, өзен — 364  
 Краснояр, губерния — 71, 181, 182, 183  
 Крумбел, тау — 22  
 Крунбел, қараңыз — Күреңбелес.  
 Кубань — 169  
 Кутарт, сілемдер тізбегі — 18  
 Кутурмытау, тау — 14  
 Кудумгук, өзен — 366  
 Куен-Лун, таулар — 9-10, 16, 17, 20, 64, 96, 274  
 Кузнецк — 56, 62, 182, 183  
 Куке-Холосун, мүйіс — 16, 26  
 Кукинен-Көлі, көл — 24  
 Кукутлы-даван, тау — 350  
 Куляб — 389, 392  
 Кумуш — 169  
 Кумыл — 303  
 Купчан (Жоғарғы, Орта, Төменгі), кыстақ — 208  
 Куча, қала — 17, 58, 250, 273, 305, 307, 313, 321-323  
 Куча-Дария, өзен — 21  
 Кушай, бұлақ — 19  
 Күдергі, қараңыз Күдері.  
 Күдері — 89, 199  
 Күйдіргі, өзен — 16, 98  
 Күмістау, тау — 19, 22  
 Күнгеі Алатау, таулы жоталар — 11, 14, 15, 19, 20, 23-25, 47, 98, 269  
 Күнгес, өзен — 304  
 Күнегерат, тау — 18  
 Күреңбелес, тау — 91  
 Күркіреуік, өзен — 22  
 Күргі, өзен — 48  
 Күтелас, тау — 371  
 Күтемалды, өзен — 15, 16, 23, 26, 28, 48  
 Күтемалы, қорған — 94,  
 Кіндіктас, өзен — 24  
 Кіші Бұхара, Кіші Бұхария — 10, 68, 96, 329,  
 Кіші немесе Жаңа Құлжа, қараңыз: Құлжа.  
 Кіші Сарыбұлақ, өзен — 269  
 Кянку, өзен — 71  
 Кыхта, қала — 224, 267, 296, 357, 374

Қабанқұлақ, қараңыз: Кукинен-Көлі.  
 Қабірген (Ирен Қабырға, Ерен Қабырға), тау — 189  
 Қазақ даласы — 77, 238, 283, 284, 285  
 Қазақстан — 6  
 Қазан — 165, 300, 350, 412

Казанғап, өзен — 362  
 Қазбек, шың — 190  
 Қазықұрт, тау — 364  
 Қайшы, бұлақ — 375  
 Қайың, өзен — 21  
 Қалбы, тау — 372  
 Қалқан, тау — 238, 367  
 Қамысмола, шатқал — 366  
 Қанжыға, өткел — 289, 376  
 Қанжығабұлақ, бұлақ — 366, 373  
 Қанжығабұлақ, тау — 373  
 Қапал, бекініс — 187, 188, 189, 269, 288,  
 Қаптағай — 371, 373, 376  
 Қапшағай, өзен — 21  
 Қара Ертіс, өзен — 66  
 Қара теңіз — 255  
 Қара Юс — 62  
 Қараағаш, бекініс — 367  
 Қарабалта, өзен — 24, 90, 97  
 Қарабалта, таулар — 19, 24  
 Қарабатпақ, өзен — 16  
 Қарабаш, өзен — 364  
 Қарабура, тау — 14, 18, 23  
 Қарабұлақ, өзен — 362, 371, 373, 376,  
 Қарабұлын, мүйіс — 16, 26  
 Қарағол, қорған — 93,  
 Қараған айырық — 366, 371  
 Қара-Даван (Су-даван), өткел — 289  
 Қара-Даван, бұлақ — 376  
 Қарадария, өзен — 20  
 Қаракөл қылы — 364,  
 Қаракөл, көл — 23, 364,  
 Қаракөл, өзен — 16, 371, 375  
 Қарақаш, өзен — 21, 273, 308,  
 Қарақоңыз, өзен — 23  
 Қаракорым, қала — 58, 164, 402, 404, 411  
 Қарақұм, шатқал — 373  
 Қарақұм, шөл — 173  
 Қара-күндыз, өзен — 98  
 Қарандызды, өзен — 16  
 Қараөткел, шатқал — 390  
 Қарасай, шатқал — 192  
 Қарасу, өзен — 23, 362, 364  
 Қаратал, өзен — 53, 95, 354, 366, 370  
 Қаратау, таулар — 14, 18, 19, 163  
 Қаратегін, иелік — 9, 377, 392  
 Қара-Хитай, қараңыз: Қытай.  
 Қарашар (Харашар), қала — 58, 278, 306, 307, 313, 323, 328,  
 Қарғалы, өзен — 189  
 Қарқара, таулар — 11, 14, 15, 19, 47, 346



- Қарқаралы, приказ — 344, 362, 365, 391  
 Қаршы — 169  
 Қаскелең, өзен — 23, 42, 48, 338,  
 Қаскелең, өткел — 27  
 Қастек — 23, 98  
 Қасым қаласы (Касимов) — 178, 179  
 Қатынсу, өзен — 188, 376,  
 Қауадиан — 169  
 Қауықбұлақ, бұлақ — 366  
 Қаш, қараңыз: Қашғар.  
 Қашғар (Сулә), қала — 9-11, 26, 37-39, 44, 45, 49, 53, 59, 66, 68, 69, 78, 84, 95, 213, 217, 250, 274, 281, 286, 292, 299, 300, 305, 307-314, 323, 329-332, 334, 337, 338, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 357, 359, 369, 370, 373, 374, 377-392  
 Қашғар-Даван, таулар — 14, 17, 20  
 Қашғар-Дария, өзен — 20, 21  
 Қашғария, қараңыз: Алты шаһар.  
 Қаштек, қараңыз: Қастек  
 Қозыбас — 109  
 Қозы-Көрпеш, мола — 288  
 Қозы-Көрпеш, өзен — 366  
 Қойлыбай Ұзынбұлақ — 363  
 Қойтас, тау, бұлақ — 192, 375  
 Қоқан, иелік, қала — 8-11, 21, 35, 37-39, 44-49, 51, 52, 78, 86, 88, 92, 93, 95, 96, 98, 101, 102, 103, 105, 163, 169, 267, 284, 285, 296, 300, 308, 309, 314, 337, 345, 351, 352, 354, 355, 356, 359, 362, 365, 370, 373, 377, 378, 380, 381, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392  
 Қолаттас (Қалташ), тау — 371  
 Қоңырөлең — 16, 98  
 Қора, өзен — 53  
 Қорған — 169  
 Қорғаты, өзен — 24  
 Қордай, тау — 19, 24  
 Қосқорған, шатқал — 22  
 Қосымбет, бекет, құдықтар — 375  
 Қошқар-Ата, мазар — 91  
 Қошқарата/Қошқар, өзен — 23, 48, 98, 101,  
 Қошымбет, шатқал — 371  
 Қуқарауыл, бекет — 366  
 Қулық (Қуулық), таулар — 15, 20  
 Қумол — 363  
 Құлжа/Ғұлжа, қала — 6, 7, 17, 35, 37, 68, 99, 180, 185-187, 189, 194, 195, 206-209, 215, 217-222, 225-227, 237, 238, 245, 253, 254, 256-258, 269, 270, 276, 278, 286-293, 295, 297-306, 309, 324, 332, 333, 335, 337, 338, 345, 351, 353, 355, 366, 367, 371, 373, 374, 376, 378, 379, 380, 383, 384, 386-390  
 Құлжамүйіз, өзен — 16  
 Құмарал, тау — 19, 22  
 Құмбел, тау — 19  
 Құмжарған, шатқал — 366  
 Күндыз — 169  
 Құрбағи — 372  
 Құрбан, қала — 303  
 Құрғамбай, құдық — 375  
 Құрғашқарауыл, бекет — 367  
 Құрметті, өзен — 16, 27, 28, 48  
 Құртқа — 21, 377, 378  
 Құрымды, өзен — 16  
 Құрығторанғы, шатқал — 371  
 Құсмұрын, округ — 344  
 Құсмұрын, шоқы — 192  
 Құсша, өзен — 16  
 Құттау/Құттағ, тау — 326  
 Құшбек-рабат, шатқал — 364  
 Құшмұрын, таулар — 15  
 Қыземшек, тау — 19  
 Қызказған, құдықтар — 375  
 Қызтуған, өзен — 24, 91,  
 Қызыарай, шатқал — 362  
 Қызыл — 377  
 Қызылағаш, өзен — 366, 371  
 Қызылбелдеу, өзен — 46, 97,  
 Қызылбелдеу, тау — 375  
 Қызылдария, өзен — 20  
 Қызылқайың, шатқал — 373, 376  
 Қызылқия, шатқал — 189  
 Қызылмола, шатқал — 366  
 Қызылой — 378  
 Қызылсай, шатқал — 365  
 Қызылсу, өзен — 12, 16, 24, 26, 91, 98,  
 Қызылташ — 363  
 Қынаш, шатқал — 371  
 Қырғыз Алатауы — 11, 14, 15, 17-19, 21, 24, 25, 95, 367  
 Қыр-Тобылғы — 98  
 Қырым — 165, 169, 234, 412  
 Қытай — 6, 7, 9-11, 17, 21, 32-35, 38, 45-47, 58, 86, 92, 95, 99, 109, 165, 185, 186, 189, 194, 203, 205, 208, 210-213, 217, 223-225, 229, 230, 232-235, 239, 240, 242-246, 248-253, 255, 258-260, 265-267, 270, 274-276, 278, 283, 286-289, 292, 293, 298, 299, 304, 306, 308, 313-315, 318-324, 326, 328-330, 334, 335, 338-340, 343, 345, 354-356, 369, 371, 382, 386, 387, 388, 389, 419





Қытай Түркістаны, қараңыз: Шығыс Түркістан.

Лабасы, таулар — 14, 15

Ланкөл, көл — 289

Ланчжоу — 379

Лао-шань, тау — 324, 429

Лепсі, өзен, бекет — 32, 188, 366

Лехшат, елді мекен — 49

Лоб-Нор (Жұлдызды теңіз) — 17, 20, 21, 306

Лоб-Нор, деревня — 307

Мазандаран — 327

Майбұлақ, өзен — 23

Майтөбе — 367

Майтуз — 226, 258, 288, 290

Мақашы, шатқал — 377

Макбал, өзен 24

Манас, қала — 275, 303, 390

Манжурия — 238, 340

Маралбашы — 378

Маргелан, қала 44, 49

Мару-Кабул, қараңыз: Кабул.

Мауераннахр — 65, 69, 251, 270, 315, 327, 329-332

Ма-Хин елі — 57

Машед — 347

Мекке — 255

Мерв — 178

Меркі, өзен — 20, 24

Меркі-Қорған, бекініс — 24

Миржай, тау — 273

Моғолстан/Моғол жері — 68, 331

Мойынты, өзен — 363

Молла-Хургой — 109

Молла өмірі, бекет — 365

Моңғолия — 30, 226, 245, 301, 314, 319, 327

Москва — 166, 187, 227, 254, 255

Москоу, қараңыз: Москва.

Мугден — 338

Мункан (Мункиэн), иелік — 281

Мұзарсу, өзен — 14, 21

Мұзарт (Мұзар/Мүз-Даван) таулар — 14, 17, 21, 47, 99, 300

Мұзарт-Даван, қараңыз: Мұзарт.

Мүзбел, тау сілемі — 14, 24

Мүзтау, жота — 9, 16, 17, 45, 390

Мұқыр, өзен — 362

Мықаш, шатқал — 371

Мыңбұлақ, қала — 33, 322, 324, 325, 398, 364,

Мыңбұлақ, шатқал — 373

Найзакескен, тау — 363

Наманған, қала — 49, 308,

Нами, өзен — 314

Нанкин — 338

Нань-Шань (Оңтүстік таулар), тау — 20, 21

Нарт-Даван, тау — 17

Нарын, өзен — 11, 18, 21, 22, 44, 45, 48, 96, 101, 283, 284, 314, 361, 375, 377

Нарын-Гол, қараңыз: Нарын.

Науқат, қала — 49

Ниго-по, порт — 339

Нижегородск жәрменкесі — 288, 289

Ниманьчи-Ола немесе Ниманьчи-Таг, қараңыз: Нань-Шань.

Ноғайлы ордасы — 76

Нор-Зайсан, қараңыз: Зайсан.

Нубий, сахара — 205

Нілдіата, шатқал — 22

Обалы-Қоғалы — 362

Обстан, өзен — 20

Ойранқопа, бұлақ — 375

Ойтал, өзен — 16

Ойшылық, құдық — 363

Омбы/Омбы округі — 6, 187, 283, 288, 290, 344, 345, 346, 354, 391

Онон, өзен — 58, 62

Оңтүстік Алатау — 27

Оңтүстік ордалар — 33, 399

Оңтүстік Ресей — 31

Оңтүстік Сібір — 12, 62, 69, 70, 71

Оңтүстік Түркістан — 307

Ор, өзен — 67-69, 77, 180,

Орал, қараңыз Жайық.

Орта Азия — 6, 8, 9, 12-14, 25, 31, 37, 50, 53, 54, 56, 60, 95, 240, 281, 283, 310, 315, 354, 356,

Орталық Азия — 13, 17, 20, 345, 346,

Орталық Азия, қырат — 13

Орталық Гүлстан, қараңыз: Қытай.

Орталық/Аспан асты патшалығы, қараңыз: Қытай.

Орхон, өзен — 327

Орхон, өзен — 58

Орынбор — 198, 296, 341, 353

Ош (Үш), қала — 37

Өскемен — 181, 182, 183

Өтебұлақ, бұлақ — 376

Пай, қала — 307

Памир (По-ми-ло) — 9-11, 13, 44, 49, 96, 281



- Панжшамбе — 169  
 Париж, қала — 26  
 Пекин (Бецин), қала — 185, 187, 223, 224, 225, 242, 245, 267, 305, 306, 308, 320, 324, 327, 330, 332, 334, 338, 360, 381, 383, 387, 391 419  
 Перовский, форт, қараңыз: Ақмешіт.  
 Персия (Парсы) — 266, 314, 322, 330, 334, 354, 360  
 Петербург, қала — 187, 254, 255, 350, 352, 353  
 Петропавл, қала, округ — 38, 284, 285, 290, 291, 344, 356, 365  
 Пиза — 345  
 Пичан, қала — 250, 306, 307, 315,  
 Потсу (Вакшу-Оксус), өзен — 281  
 Поян-гу, көл — 338  
 Пулэй, қараңыз: Үрімші  
 Пұшық-Ақжар, бұлақ — 375  
 Пъхин-лян-фу (Пъхинлян), қала — 316  
 Пішпек — 23, 24, 45, 95, 97
- Ресей — 7, 12, 39, 62, 64, 90, 94, 99, 167, 183, 184, 190, 251, 257, 283, 285, 290, 295, 296, 298-300, 307, 332, 346-349, 351, 352, 356, 357, 361, 374, 389, 390  
 Рим — 234, 243, 244  
 Русь, қараңыз — Ресей.
- Саваци-Даван, Саваци-Тау, таулар — 17  
 Сағай даласы — 182  
 Сазбатпак, өзен — 16  
 Сайлиму-нор, қараңыз: Сайрамкөл.  
 Сайрамкөл (Сайлиму-нор), көл — 218, 238, 289, 302, 304, 373, 376  
 Салайғыр, өзен — 22  
 Салар, өзен — 22, 45  
 Сали, қорған — 24  
 Самарканд — 109, 112, 114, 315, 329, 331, 332  
 Са-Могян, қараңыз: Кан иелігі.  
 Самсы, өзен — 24  
 Самсы, өзен — 91, 98,  
 Санташ, өткел — 19, 189, 190, 368  
 Сарайшық — 166, 412  
 Сары, аңғар, өзен — 21, 319, 329,  
 Сарыбел — 90  
 Сарыбұлақ (Ордақожа), бекет — 289  
 Сарыбұлақ, бұлақ — 366, 367, 371, 373, 376  
 Сарыбұлақ, өзен — 16, 218, 228, 253, 256, 257, 269, 276
- Сарыкөл, жота — 10, 380  
 Сарыкөл, көл — 43, 49  
 Сарымсақты, өзен — 375  
 Сарысу, өзен — 84, 204, 361  
 Сары-Шұбар, тау — 19  
 Сарыяз, тау — 47, 48, 99,  
 Сасықкөл, көл — 372  
 Сатыбалды-Қараағаш, шатқал — 373  
 Сатылы, тау — 189, 367  
 Саумал, қараңыз: Бұркансу.  
 Сауыскандық, тау — 15, 19  
 Сахалин-ола, округ — 238  
 Сахалиньям, провинция — 217  
 Саян, таулар — 63, 361  
 Сейхун, қараңыз Өмудария.  
 Селенга, өзен — 61, 327  
 Семей, қала — 11, 38, 184, 286, 287-291, 293, 294, 298, 344, 345, 350-352, 354, 362, 365, 371, 376, 386,  
 Семейтау, тау — 362,  
 Семиарки — 361  
 Сенгір, тау — 19  
 Сеяньто, аймақ — 319  
 Синд, өзен — 281  
 Согой, қараңыз: Яркенд.  
 Соғдиана — 242, 315, 419  
 Соғоты, өзен — 16, 98  
 Соғоты, таулар — 15, 19  
 Содом, қала — 26, 30, 396  
 Созак, қала — 8, 49  
 Соқылық, өзен — 24, 46, 90, 97  
 Солию, өзен — 327  
 Солтүстік Алатау — 14, 19  
 Солтүстік Күнгей Алатау — 20, 27  
 Солтүстік ордалар — 33, 399  
 Сонкол, көл — 48  
 Су, бұлақ — 364  
 Суғата, тау — 367  
 Суду, қала — 325  
 Суй, қараңыз: Қашғар.  
 Суй-е, қараңыз: Шу өзені.  
 Суйе-чен, қала — 33, 399  
 Суй-хэ, қараңыз: Шу өзені.  
 Сулэ, қараңыз: Қашғар.  
 Суултөбе — 99  
 Суықбұлақ, шатқал — 371  
 Суықтоғай, шатқал — 363  
 Сұйықтөбе, тау — 19  
 Сұлтан Жйлақ, шатқал — 322  
 Сүйік, ауыл — 382  
 Сығнак (Шикины), тау — 281  
 Сыр, қараңыз: Сырдария  
 Сырғадыр (Сырықалар), шатқал — 363  
 Сырдария, өзен — 9, 13, 17, 18, 20,





21, 22, 32, 44, 48, 69, 173, 204, 314,  
330, 349, 359, 365,  
Сыр-Нарын, өзен — 14  
Сырт — 14, 27, 99, 378  
Сібір — 31, 77, 181, 296, 298  
Сюэ-Шань (Қарлы таулар), қараңыз:  
Тянь-Шань.  
Сянь-ян — 275

Табита, бекет — 373  
Тадер, тау — 273  
Тайатқан-Шұнақ, тау — 363  
Ташасил (Тага-ши-ло), мемлекет —  
282  
Талас, өзен — 10, 18, 19, 22, 23, 30,  
32, 45, 46, 48, 66, 68, 83, 84, 91, 94,  
96, 163, 324  
Талғар, өзен — 111  
Талғар, шоқы, шың — 15, 19, 23, 41  
Талғардың Таушоқысы, қараңыз:  
Талғар шоқысы.  
Талдыбұлақ, өзен — 16, 363  
Талекен — 169  
Талияцин, қала — 306  
Талқы — 288, 289, 373, 376  
Танаис, қараңыз — Дон.  
Танма, өзен — 16  
Тара, қала — 62  
Тарбағатай, жота — 25, 69, 76, 188,  
245, 371, 372  
Тарбағатай, қала, қараңыз: Шәуешек.  
Тарбағатай, провинция, аймақ — 185,  
217  
Тарджи, деревня — 213, 276  
Тарты, өзен — 24  
Тарым, өзен — 20, 21  
Тасмұрын, тау — 21  
Татань, иелік — 317  
Татария — 17  
Тахт-Сулейман, тау — 49  
Таш-Ата, өзен — 21, 49  
Ташкент, қала — 22, 37, 68, 88, 90,  
92, 93, 163, 166, 169, 178, 180, 284,  
290, 292, 308, 314, 315, 322, 323,  
325, 332, 345, 360, 364, 365, 370,  
378, 387, 388, 389,  
Ташқорған, шатқал — 372  
Ташмалық — 92  
Таяткене, шатқал — 365  
Таяу Азия — 57  
Тегірменді, өзен — 16  
Текес (Тэгус), өзен — 9, 11, 14, 20,  
47, 99, 304  
Текес, таулар — 14, 19, 238

Телекөл-Тата, қараңыз: Кукинен-  
Көлі.  
Темірқорған, қарауыл — 364  
Темір-Құтлы хан, қала, қараңыз:  
Гомту.  
Темірлік, қала — 302  
Темірлік, таулар — 15, 20, 388  
Темір-нор (Ыстықкөлдің моңғолша  
атауы), қараңыз: Ыстықкөл.  
Темірші, тау — 362  
Тераместан, қараңыз: Тарым.  
Терек, өзен — 190  
Теректас, таулар — 14  
Теректі, өзен — 24, 371  
Теректі, тау — 17  
Теректі-Даван тауы  
Теректі-Даван, таулар, 14, 18  
Тереңсу, өзен — 364  
Теріс, шатқал — 14  
Теріскей — 27, 28, 47, 93,  
Тибет — 13, 56, 63, 64 245, 246, 250,  
273, 308, 328, 350, 351, 354, 369, 384  
Тиекташ — 20, 109  
Тинкза, өзен 20  
Тобыл, губерния — 344, 348, 391  
Тобылғыоты, өзен — 16, 27  
Тобылғыоты, тау — 368  
Тогрмучук, өзен — 20  
Тойын — 378  
Тойынтау, тау — 14, 21  
Токаштын Қаратөбесі — 91  
Тоқмақ — 23, 24, 98,  
Тоқым тыққан (Тоқымтықты), шатқал —  
363  
Тоқырауын, өзен — 363  
Толағай, шатқал — 372  
Том, өзен — 62, 77  
Томск, губерния, қала — 62, 71, 182,  
344, 347  
Тонгтинг-иу, көл — 338  
Тонмұрын, таулар — 14, 17, 27  
Тонхи — 338  
Торайғыр, кішкентай көл — 16  
Торайғыр, тау — 367  
Торыайғыр, таулар — 15, 19  
Тосар, өзен — 16  
Тосасу — 367  
Тосбұлақ, құдық — 363  
Тохар (Ту-го-мо)/Тохарыстан, патшалық —  
281  
Тоянго, қараңыз: Хуан-хэ.  
Төменсу, өзен — 20  
Троицк, қала — 270, 287, 288, 290,  
291, 387,  
Тума, өзен — 363



Түзкөл, қараңыз: Ыстықкөл.  
 Тұран — 173, 250, 307, 314, 315, 330,  
 Тұраңғы, шатқал — 371  
 Турфан, қала — 10, 11, 45, 112, 237,  
 292, 303, 306, 350, 351, 354, 369, 370,  
 374, 381, 382, 387  
 Түйінтак, тау — 17  
 Түйіскен — 90  
 Түкөскен, тау — 366  
 Түп, өзен — 15, 16, 26, 28, 99, 190,  
 368,  
 Түрген, өзен — 19, 20, 109, 189, 276,  
 Түрген-Аксу, өзен — 16  
 Түргенткент, қала — 199  
 Түркия — 243  
 Түркістан, қала, 14, 66, 69, 78, 178,  
 180, 315, 360, 389,  
 Тынчжеу, уезд — 324  
 Тышқан, бекет, қала — 202, 366  
 Тышқан/Тышқансу, өзен — 16, 35,  
 276, 366  
 Тюмень — 56, 346  
 Тянь-Сянь, қараңыз: Қытай.  
 Тянь-Шань, тау жүйелері — 9, 13,  
 17-19, 21, 24, 25, 44, 47, 48, 58, 59,  
 67, 300, 301  
 Уәлибұлақ, бұлақ — 376  
 Удегянь, қараңыз: Хангай.  
 Укет-Гол, өзен — 21  
 Украина — 166, 167  
 Ульба, өзен — 183  
 Уласутай, округ — 301  
 Урга — 181, 184, 348, 349, 359, 360  
 Урда-Хоза, деревня — 213  
 Урункаш, өзен — 20, 273, 308  
 Урянхай, иелік — 62  
 Учкурт, қала — 49  
 У-ши (Ош, Тахт-Сулейман), қала —  
 281  
 Ұзын қорған — 32, 397  
 Ұзынбұлақ — 362, 366, 371, 373, 375,  
 376  
 Ұзынсу, бөген, өзен — 362, 364  
 Ұланбура — 376  
 Ұланкөл, құдық — 376  
 Ұланқол, шатқал — 371, 373  
 Ұланұр, өзен — 372  
 Ұлықыз, бекет — 375  
 Ұлықыз, шатқал — 366, 371  
 Ұлытау — 178  
 Ұратөбе — 355, 378, 390, 391,  
 Ұрықты, өткел — 27

Үйгентас, тау — 186, 187, 189, 192,  
 269, 288\*, 366,  
 Үндістан — 245, 281, 282, 338, 340,  
 343, 351, 370, 380, 384, 388,  
 Үргеніш — 169, 389  
 Үржар, өзен, шатқал — 186, 188, 288,  
 289, 303, 375, 376,  
 Үрімші, қала — 17, 58, 237, 250, 295,  
 296, 299, 300, 301-303, 305, 306, 313,  
 379, 390  
 Үсек, өзен — 189, 195-197, 199, 203,  
 276, 333, 367  
 Үш (Юйту) — 96, 306, 307, 313  
 Үш, өзен — 21  
 Үш-Аксу, өзен — 16  
 Үш-Байсорын, өзен — 16  
 Үшкенгір, тау — 19  
 Үшқоңыр, таулар — 14  
 Үш-Қотыр — 98,  
 Үш-Қошай, өзен — 22, 91,  
 Үш-Меркі, шатқал — 20, 368  
 Үштаған-Қарасу — 362  
 Үш-Талдыбұлақ — 98  
 Үш-Тұрфан, қала — 8-10, 17, 48, 49,  
 250, 273, 307, 383, 384, 386  
 Үш-Ұрықты, өзен — 16  
 Үш-фан, қараңыз: Тұрфан.  
 Үшпабдар, өзен — 19

Фангаз, бекет — 365  
 Ферғана, қала — 239, 315  
 Флоренция — 345  
 Фолин, қараңыз: Византия.  
 Фу-чеу-фу — 339  
 Фыншуй — 275

Хаангай, Хангай, тау — 66, 328  
 Хабар-даван — 360  
 Хайду, өзен — 21, 307  
 Хами, қала — 17, 292, 304, 306, 321  
 Хан тауы — 109,  
 Ханарық, өзен — 22, 49  
 Хан-Қарағай — 348, 349  
 Хантағы, шатқал — 53  
 Хантау, құмды төбе — 20  
 Хан-Тәңірі-Ола, тау — 17  
 Хань-хай (Байкал) Ду-хо-фу, иелік —  
 319  
 Хаочин, иелік — 325  
 Хатун-Богдо-Ола, тау — 17  
 Хаш, қала — 304  
 Хаш, өзен — 304  
 Хаштаг, тау — 304  
 Хиуа — 169, 330, 343, 354, 381  
 Хобда, қала — 275, 301,





Хованда (Ко-па-то), қала — 281  
 Ходань, қараңыз: Хотан.  
 Ходжент, қала — 22, 315  
 Ходжент, қараңыз: Ходжент.  
 Хоз-Бухо, қараңыз: Бұхара/Аньси.  
 Хойхур, иелік — 329  
 Хой-юань-чен, қала — 303  
 Хокань, иелік — 314  
 Хокуиз, өзен — 24  
 Холин, қараңыз: Қаракорым.  
 Хорасан — 327, 330  
 Хоргос, қала — 208, 209, 332, 333  
 Хоргос, өзен — 205, 276, 302  
 Хорезм — 66, 314, 315, 329  
 Хотан (Ильца, Кутана/Кусатанна, Юйтянь/Юйтиянь), қала — 13, 69, 250, 273, 274, 281, 286, 292, 308, 313, 314, 323, 329, 354, 359, 377, 382, 387, 388, 389  
 Хотан, таулар — 64, 272, 282  
 Хотан-Дария, өзен — 20, 21, 272, 273  
 Ху, князьдік — 322  
 Хуанхэ (Сарыөзен), өзен — 21, 56, 62, 245, 267, 338  
 Хуй-хуй-бу, қараңыз: Шығыс Түркістан.  
 Хур-хараусу, округ — 301, 306,  
 Хуху, қараңыз: Пичан.  
 Хухунор, көл — 69  
 Хынлос, қала — 33, 399  
 Хэ, қорған — 323, 428

Цзыхе, орда — 323  
 Цунлин, князьдік — 323  
 Цун-Лин, қараңыз: Куен-Лун.  
 Цянь-цзоань, қараңыз: Мыңбұлақ.

Чанцзи (Чжонкэ), қала — 303  
 Чахар, бекініс — 347  
 Чекианг — 338  
 Чжунго, қараңыз: Қытай.  
 Чжуцзюйбо, князьдік — 323  
 Чигу, қала — 33, 398  
 Чижэ, өзен — 276  
 Чимфанзе, қала — 208  
 Чин елі, қараңыз: Қытай, Цин өулеті.  
 Чин/Цин, қараңыз: Қытай.

Шагидан, ауыл — 365  
 Шаған, өзен — 362  
 Шағантоғай, өзен — 373  
 Шақмақташ, шатқал — 371  
 Шамса/Шамси, қараңыз: Самсы  
 Шанаш, тау — 22

Шанхай, қала — 223, 338, 339  
 Шаньюй Ду-хо-фу, иелік — 319  
 Шарас, өзен қараңыз: Шарын.  
 Шарбак-Түранғы, ауыл — 365  
 Шарғұрбан, өзен — 372  
 Шарын, өзен 20, 90, 182, 183, 348, 349, 367  
 Шаты, өткел — 16, 27  
 Шатыржа — 378  
 Ша-хе-пза, қараңыз: Сарыбұлақ.  
 Шахрихан, өзен — 22, 49  
 Шахркорым, тау — 14  
 Шахрхан, қала — 49  
 Шаян, өзен — 364  
 Шаяр-Дария, өзен — 21  
 Шәуешек — 6, 7, 185-188, 218, 237, 283, 286, 288-291, 296, 298, 299, 301-303, 337, 355, 371, 372, 373, 374, 375, 379, 386, 387  
 Шегеден, өзен — 372  
 Шелек, өзен — 15, 19, 20, 90, 362, 367  
 Шелпек, өзен — 16  
 Шетарық — 364  
 Ши, қараңыз: Ташкент.  
 Ши-го, иелік, қаарңыз: Ташкент.  
 Шиғу, шатқал — 303  
 Шилке, өзен — 62  
 Шолак Қорған — 364  
 Шолак, жота, — 20  
 Шоламан, өзен — 18  
 Шонжа — 302  
 Шонтас, өзен — 16  
 Шон-Ұрықты, өзен — 16  
 Шоң-Кебін, өзен — 23  
 Шоңтал, өзен — 16  
 Шоробе, шатқал — 182  
 Шо-фан, қала — 275, 319  
 Шошқалы, деревня — 213, 218  
 Шөладыр, құдық — 362  
 Шөладыр, тау — 19, 363  
 Шөмішқасық, өткел — 24  
 Шу, өзен — 9-11, 14, 18-20, 22-24, 30, 32, 33, 44, 46, 48, 52, 53, 62, 68, 69, 77, 83, 84, 89, 90, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 163, 323, 325, 363  
 Шуан-хэ, өзен — 324  
 Шүбарағаш, шатқал — 203  
 Шүмек, өзен — 363  
 Шығыс Сібір — 352  
 Шығыс Түркістан — 6, 10, 12, 21, 33, 48, 49, 59, 66, 76, 78, 92, 189, 212, 225, 237, 238, 239, 242, 245,



250, 251, 273, 274, 278, 281, 294, 295,  
297, 301, 303-308, 313-315, 323, 325,  
328-330, 332, 335, 338, 379, 387

Шынқожа, шатқал — 375

Шынталы, өзен — 373

Шырғанақ, өзен — 368

Шыршық, өзен 9, 11, 18, 22, 23, 45,  
364

Щадринск — 291

Ықласлы, тау

Ықылас, асу — 53, 367

Ырғайтық, таулар — 14

Ырлық (Ертік), өзен — 16

Ыстықкөл (Ыссыккөл), көл — 6, 8-  
14, 15, 16, 20, 23-30, 32, 33, 35, 44,  
45, 47, 48, 68, 69, 76, 84, 90, 95, 96,  
98, 99, 109, 112, 113, 199, 200, 245,  
269, 282, 300, 304, 323, 345, 361, 368,  
369

Іле Алатауы, тау — 19

Іле, қала, провинция, Құлжа қаласы-  
ның қытайша атау.

Іле, округ — 32, 165, 302

Іле, өзен — 9, 11, 14, 19, 20, 24, 27,  
28, 32, 33, 68, 69, 84, 90, 91, 92, 93,  
94, 95, 109, 180, 182, 185, 187, 192,  
197, 199, 203, 204, 217, 218, 225, 236,  
246, 247, 253, 256, 257, 264, 266,  
269, 276, 299, 301, 302, 304, 323-325,

333, 338, 339, 345, 346, 349, 355,  
367, 376

Ірбіт жәрменкесі — 38, 289, 291, 298,  
374

Ішкі Африка — 13

Ішкі Қытай — 34, 243

Эбту-Даван, тау — 17

Эмил, қала — 328

Эргол дария, өзен — 17, 20, 21

Эргол-Гол, қараңыз: Эргол дария.

Юебань, иелік — 314

Юйтянь, қараңыз: Хотан.

Юс, өзен — 66

Яманъяр, өзен — 20

Ямышев — 184

Янисар/Янгиғиссар — 377, 381, 383,  
387, 388, 389

Ян-ки, қараңыз: Қарашар.

Янтже-кианг, өзен — 338

Янцзы-Цзянь, өзен, қараңыз: Хуан-  
хэ.

Ярготи (Чо-киу-киа) — 281

Яркенд (Согуй), қала — 37, 69, 202,  
250, 272, 273, 304, 307, 308, 313,  
329-331, 334, 335, 350, 351, 354, 355,  
369, 373, 374, 377, 379, 382, 387, 388,  
389

Яркенд-Дария, өзен — 20, 21, 276

Яркенд-Естан, қараңыз: Яркенд-Да-  
рия.





## МАЗМУНЫ

|                                                                                                                       |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Редакция алқасынан .....                                                                                              | 6   |
| Қырғыздар туралы жазбалар .....                                                                                       | 8   |
| Көкетай ханның өлімі және оның асы .....                                                                              | 106 |
| Факсимиле .....                                                                                                       | 116 |
| Қырғыз [Қазақ] шежіресі .....                                                                                         | 163 |
| Құлжаға арнайы адам жіберу туралы .....                                                                               | 185 |
| Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы .....                                                               | 189 |
| Қытай, моңғол және түркі сөздерінің сөздігі .....                                                                     | 277 |
| [Сюан-Цзанның жазбасы туралы] .....                                                                                   | 281 |
| [XIX ғ. бірінші ширегінде Ресейдің батыс Қытаймен және Орта<br>Азиямен саудасы туралы алғашқы материал] .....         | 281 |
| [Құлжа мен Шәуешектегі сауда туралы] .....                                                                            | 286 |
| Қытай империясының Батыс өлкесі туралы .....                                                                          | 301 |
| Жалпы тарих .....                                                                                                     | 337 |
| [Баянауыл округі туралы] .....                                                                                        | 341 |
| [Адам Хазикелдиннің көрсетпесі] .....                                                                                 | 347 |
| Кіші кеңесші Рафаиловқа жолсерік болған татарлар Абрашитов<br>пен Сейфуллиннің Тибеттен қайтып оралғаны туралы іс ... | 350 |
| Қашғардағы 1825 жылғы көтеріліс туралы алғашқы материал ...                                                           | 354 |
| [Қоңтайшы туралы] .....                                                                                               | 358 |
| Аягөз арқылы Семейден Шәуешекке дейінгі жол .....                                                                     | 375 |
| Семейден Құлжа қаласына дейінгі жол .....                                                                             | 376 |
| Қашғардағы көтерілістер туралы алғашқы жазба нобайы .....                                                             | 377 |
| [1825 – 1826 жж.Қашғардағы көтеріліс туралы] .....                                                                    | 380 |
| 1830 ж. Қашғардағы Қокандықтардың Қытайға қарсы соғысы<br>туралы мәліметтер .....                                     | 386 |
| Түсіндірмелер .....                                                                                                   | 393 |



Шокан УӘЛИХАНОВ  
Көп томдық шығармалар жинағы  
ЕКІНШІ ТОМ

Редакторлар: *Н.Ж. Домбай, Т.Е. Жабелова*  
Көркемдеуші редактор: *Н. Айымбет*  
Корректор: *Н. Жандаулетұлы*  
Компьютерде беттеген: *Қ. Мұхамедин*



Басуға 19.05.10 қол қойылды. Пішімі 62×100<sup>1</sup>/16.  
Қаріп түрі «Times/KazNur». Шартты баспа табағы 29,0.  
Есепті баспа табағы 30,388. Таралымы 3000 дана.  
Тапсырыс № 73

Қазақстан Республикасы. ЖШС «Толағай групп».  
Астана қаласы, Кеңесары көшесі, 71-үй.

«Тамыр» фирмасының компьютерлік-баспа жүйесінде беттелген.  
480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143; тел.: 394-42-95  
ЖШС «Жедел басу баспаханасында» басылып шығарылды.  
Алматы қаласы, Красногорская көшесі, 71-үй.

